

LINGUA MONTENEGRINA
časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja

LINGUA MONTENEGRINA
the magazine of linguistic, literature and cultural issues

God. III, br. 6

Izdavač
INSTITUT ZA CRNOGORSKI JEZIK I JEZIKOSLOVLJE
„VOJISLAV P. NIKČEVIĆ“

Redakcijski odbor

Radoslav Rotković (Herceg Novi)
Josip Silić (Zagreb)
Vukić Pulević (Podgorica)
Milorad Nikčević (Osijek)
Žarko L. Đurović (Cetinje)
Amira Turbić-Hadžagić (Tuzla)
Aleksandra Nikčević-Batrićević (Podgorica)
Przemysław Brom (Katowice)
Milica Lukić (Osijek)
Aleksandra Banjević (Podgorica)
Jakov Sabljčić (Osijek)
Ljudmila Vasiljeva (Lavov)
Čedomir Drašković (Cetinje)
Aleksandar Radoman (Podgorica)

Glavni i odgovorni urednik
Adnan Čirgić

Sekretar Redakcije
Jelena Šušanj

Cetinje, 2010.

Borislav STOJOVIĆ (Bar)

NEKE SUGESTIJE ZA DOPUNU PRAVOPISNOGA RJEČNIKA CRNOGORSKOGA PRAVOPISA

Autor iznosi stav o Rječniku Pravopisa crnogorskoga jezika (Podgorica, 2010), ukazujući na izvjesne nedorečenosti u navođenju toponima, imena, naziva institucija i daje doprinos radu na narednome izdanju Pravopisa.

Ključne riječi: *crnogorski jezik, Pravopis crnogorskoga jezika, pravopisni rječnik*

Crnogorski pravopis kao normativna cjelina dobar je i podržavam njegovu dosljednu primjenu. Odjeljak Pravopisna pravila bolji je od Rječnika. Međutim, i on ima izvjesne nedorečenosti, koje bi se mogle kroz konkretne primjere u Rječniku nadomjestiti.

Tako u Pravilima nijesu pomenute tzv. administrativne jedinice, kao npr. opštine, mjesne zajednice i sl. a vrlo često su u upotrebi. Novosadski pravopis iz 1960. g. određivao je da se riječ *opština* uz određenu lokaciju piše malim slovom (*opština Bar* i sl.), a Pravopis Matice srpske iz 1993. g. zahtijeva veliko slovo na početku. U Rječniku navesti primjere za određen stav. Npr. *U Opštini Bar (Barskoj opštini)* ili *U Mjesnoj zajednici Topolica* i sl. Da ostane pravilo da se i samo pominjanje naziva *opština*, kad se misli na određenu iz konteksta, zadrži veliko slovo na početku, osim ako se uz riječ *opština* ne upotrijebi pokazna zamjenica *ova* i sl.

Pravopisni rječnik trebalo bi dopuniti toponimima pri čijoj se upotrebi javljaju dileme o ispravnosti oblika. Primjeri: naselje *Šušanj* (u sastavu Bara) ima u padežnim oblicima nepostojano *a* i bez njega. Mještani kažu: *Šušanja*, *Šušanju* i sl., a doseljenici iz Srbije *Šušnja*, *Šušnju*. (Preovlađuje prvi oblik jer se pri gubljenju nepostojanog *a* mijenja značenje riječi, a po uzoru na *Prčanj – Prčanja*.) Naziv sela *Dobra Voda* bio ustaljen oblik kod mještana, a od njega padežni oblici: *iz Dobre Vode*, *u Dobroj Vodi*... Međutim, doseljenici su unijeli i dvojni naziv sela: *Dobre Vode*, te i gen. *iz Dobrih Voda*, lok. *u Dobrim Vodama* i sl., kako se javlja i u štampi. Slično je i s toponimom *Čr-*

vanj: *Črvanja* i *Črvnja*. Pomenuću još neke toponime čije bi unošenje u Rječnik doprinijelo pravilnosti njihove upotrebe. *Bar* (grad) akcentovati kratkosilaznim akcentom, kao i prisvojni pridjev iz njega *bàrski*, jer se i na televiziji (Kalendar događaja i dr.) izgovara s dugosilaznim akcentom. Iako druge riječi u Rječniku nijesu akcentovane (vjerovatno zbog žurbe pri izdavanju), što je takođe nedostatak ovog dijela Crnogorskog pravopisa, trebalo bi u ovim primjerima akcente staviti. Unijeti i toponime: *Spič* – *spički*, a čuje se i *spičanski*; *Kuči* – *kučki*, čuje se i *kučanski* (zbog izjednačavanja smisla s *kučki* od *kučka*); *Brca* (kod Sutomora) – čuju se dva oblika – *Brvčani* i *Brčani* i sl. Umjesto toponima kod kojih nema dileme pri građenju naziva stanovnika i prisvojnog pridjeva, uvesti nazive mjesta i odgovarajuće oblike, kao što su: *Kokoti* (*Kokoćani*), *Igalo*, *Đalci* (*Đalčani* ili *Đaćani*), *Trešnjevo*, *Ostros* – u odnosu na *Ostrog*, *Kûta* (kod Nikšića) i *Kûti* (kod Gusinja), *Strashevina*, *Bijela*, *Nedajno*, *Smriječno*, *Bijela Crkva* (kod Rožaja), *Beri*, *Ubli*, *Vrela*, *Kamensko*, *Slap*, *Krš*, *Zaostro*, *Duške* (za pojedinca iz ovog sela) i sl.

Javlja se i dilema kod naziva mjesta: *Pljevlja* (čuje se i *Pljevlje*), *Rožaje* (uz lok. u *Rožajama* čuje se i u *Rožaju*), *Berane* (čuje se i u *Beranu*), *Užice* (uz u *Užicu* čuje se i u *Užicama*) i sl.

Između Bara i Sutomora nalazi se rt Ratac. Dilema je da li treba čuvati korijensko *t* u genitivu: *Ratca* ili *Raca*.

U Rječniku se nabraja desetak naziva objekata i sl. kao: *Crkva Sv. Dorda*, *Džamija Omerbašića*, *Vezirov most* i dr. Ostaje mala dilema kako pisati naziv pristaništa u Baru. Luka je takođe objekat građevinski, veći od pomenutih, pa bi trebalo: *Brod je ušao u Luku Bar*, odnosno u *Barsku luku* / *Tivatsku luku* / *Luku Kotor* i sl., ali...?

Treba pomenuti stare gradove: *Stari grad Bar*, *Stari grad Ulcinj* i sl. Za razliku od drugih crnogorskih starih gradova, barski nije naseljen, ali je ipak velika građevina.

U tački 19 pod b) daje se rješenje upotrebe velikog slova u nazivima institucija, crkvenih i vjerskih zajednica i dr., ali se navodi samo jedan primjer naziva institucije koji sadrži neko ime (*Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje* „Vojislav P. Nikčević“). Pošto ovih slučajeva ima mnogo, dobro bi bilo navesti u Rječniku još konkretnih primjera, kao npr. *Osnovna škola „Meksiko“ Bar*, *Pekara „Montenegro“ Ulcinj*, *Bioskop „Kultura“ Podgorica*, *Studentski dom „Jedinstvo“* i sl. U Novosadskom pravopisu prva riječ u takvom nazivu pisana je malim slovom i pravljena je razlika prema značaju i veličini institucije.

Ime *Šiptar* vrijeđa Albance, pa bi bilo dobro da se upiše oblik *Ščiptar*, prema *Ščipnija*, naravno uz *Albanac*.

Navedeni su primjeri kad se uz ime i prezime doda ustaljeni nadimak na kraju, koji ne treba odvajati crtom. Šta je sa slučajevima kad je taj nadi-

mak napravljen od imena? Po Novosadskom pravopisu trebalo ga je pisati između imena i prezimena, takođe bez crte: *Božidar Boki Milošević*. Treba i takav primjer unijeti kao orijentir. Navesti i primjer kad se tim nadimkom počinje naziv, kad se piše crta: *Zmaj-Jovina ulica*.

Dosadašnji zajednički pravopis razlikovao je vokativ od imenica muškog i ženskog roda tipa: *Mikica, Dobrica, Mika* i sl. Sad se to ne pominje. Vjerovatno je slučajan propust u redosljedu imena kad se kaže da je od imena *Anđa/Anđe* vokativ *Anđe/Anđo*. Trebalo bi obrnuto: od *Anđa* – *Anđo*, a od *Anđe* – *Anđe*, kao i kod *Bosa* – *Boso*, *Bose* – *Bose*.

Vjerovatno je štamparska greška da je u Rječniku odštampano ime *Skender-bega* bez crte, kao da mu je begovstvo iz poštovanja, a *Husein-beg* s crtom, kao pravi beg. Uz *Stjepan Mitrov Ljubiša* dodati *Stefan*.

Dopuniti Rječnik nazivima odmila, tj. hipokoristicima, koji u sebi sadrže konsonant *š*: *Dašo, Pešo, Dišo, Goša, Pušo, Šušo, Šata, Šale, Miša, Peša, Tuša, Šobo* i dr.

Rječnik ne sadrži riječ *sveštenik*, odnosno *svještenik*, kako se sve češće čuje. Interesantno je da je u Rječnik upisana riječ *greška* i od nje izvedeno *pogrešan* i sl., a da autor nacrt crnogorske gramatike i pravopisnog materijala i ključni saradnik Ekspertske komisije dr A. Čirgić u svojim stručnim radovima (kao npr. u radu „Crnogorska ijekavica...“, objavljenom u časopisu *Matica*, ljeto/jesen 2008) više puta upotrebljava riječi *grješka*, *pogrješan* i sl. Je li promijenio svoj stav?

Uvrštene su riječi *zanijemljati/zanijemiti* kao dubleti, a ne znače isto. Prva se odnosi na subjekat radnje, a druga na objekat. Treba unijeti i slične riječi, kao što su: *zastarjeti* (subj.), *zastariti* (obj.), uz unesenu riječ *izgladnjeti* (subj.) unijeti i *izgladniti* (obj.), uz *ogoljeti* (subj.) dodati i *ogoliti* (obj.), uz *ogluvjati* (subj.) – *ogluviti* (obj.), uz *očelaviti* (obj.) – *očelavjeti* (subj.), *osirojtjeti* i *osirotititi*, *ohladnjati* i *ohladiti*, *oživjeti* i *oživiti*, *okusjeti* i *okusiti*, *omiljeti* i *omiliti*, *oslabjeti* i *oslabiti*, uz unesenu riječ *pregladnjati* dodati i *pregladniti*, uz *ostarjeti* – *ostariti*.

Gramatika crnogorskog jezika dopušta i duže oblike zamjениčko-prijedjevske promjene, a u Rječniku nema takvih primjera, kao npr. *dobrih* – *dobrih*, *naših* – *našijeh*, *vaših* – *vašijeh* i sl.

Nedostaju dvojni oblici brojnih riječi, kao što su: uz *prećutati* dodati *prešutjeti*, *prepasti/prepadnuti*, *podstaći/podstaknuti*, *poduhvatiti/pothvatiti*, *pješice/pješke*, uz *plamtjeti* dodati i *plamsati*, *razbucati/razbučiti*, uz *razasuti* dodati i *rasuti*, uz *razastrijeti* – *rastrijeti*, *stići/stignuti*, uz *sestrična* dodati i *sestričina*, *sestrić/sestričić*, *skupiti/sakupiti*, uz *svakidašnji* dodati i *svagdašnji*, *slušalac* – *slušatelj*, uz *snijevati* – *sanjati*, *spomenuti* – *pomenuti*, *nećaka/nećakinja*, *nečitljiv/nečitak*, *nezadrživ/nezadržljiv*, *nezastariv/nezastarljiv*, *neiskorišten/neiskorišćen*, *neisplativ/neisplatljiv*, *neobradiv/neobradljiv*, *neu-*

računljiv/neuračunljiv, uz *gramziv* dodati i *gramžljiv*, uz *drukčije* dodati i *drugačije*, *dignuti/dići*, *dopustiv/dopustljiv*, *doseći/dosegnuti*, *zateći/zategnuti*, *kračati/kračati*, uz *korišćenje* dodati *korištenje*, *kišan/kišovit*, uz *komšijski* dodati *komšinski*, uz *kokošiji* – *kokošinji*, *nezamisliv/nezamišljiv*, uz *nepobjediv* dodati *nepobjedljiv*, uz *nepromjenjiv* daodati *nepromjenljiv*, *nestati/nestanut*, *nemoguće/nemoguće*, *nesalomiv/nesalomljiv*, *nestati/nestanut*, *otpasti/opasti*, od *otkinuti* aorist je dvojak – *otkidoh* i *otkinuh*, *pejzaž/pejsaž*, od *ponositi* trpni pridjev je dvojak – *ponosan* i *ponosit*, uz *punomoćje* dodati i *punomoć*, uz *poklič* – *poklik*, *pidžama/pižama*, *procenat/procent*, *prepasti/prepanuti*, *prčast/prčast*, *prčiti se/prčiti se*, *piljarka/piljarica*, uz *razočaranje* dodati i *razočarenje*, uz *posljednji* dodati i *potonji*, uz *presjeći/preseći* dodati i *presjednuti/prešednuti* (*prešednuh/presjednuh*), uz *hljeb* dodati *hleb*, *ćutnja/šutnja*, *toljaga/tojaga*, *temeljito/temeljno*, *stihijno/stihijski*, uz *saći* dodati i *sići*, *stojati/stajati*, *satrijeti/satrti*, *teoretski/teorijski*, *utočište/utjecište*, od *uvrstiti* trp. pridjev je dvojak (*uvršćen* i *uvršten*), od *umastiti* takođe (*umašćen* i *umašten*), od *usisati* prezent je dvojak (*usisam* i *usišem*), *uprostiti/uprošćavati* i *uproštavati*, *zacviljeti*, *izumjeti*, *islijediti*, *istrpjeti*, *ishlapjeti*, *lakorječiv*, *moljenje*, *nezacjeljiv*, *naljepljivanje*, *nesrazmjerno*, *odrješit*, *odvrtjeti*, *primjetljiv*, *primijetiti*, *prosvijetiti*, *počivati*, *počivati*, *prošivati*, *rascjep*, *svježina*, *svjetlarnik*, *usred*, *umjestan*, *zbunjiv*, *zakasnjelost*, *zakašnjenje*, *zakasniti*, *zakasnjela* (kao atribut) i *zakasnila* (kao predikat), *iznići/izniknuti*, *intenzivan*, *iščešljati*, *komfor*, *mlačnjak*, *tunel* (a ne *tunjel*), *neodlučiv*, *nezajazljiv*, *najradije*, *neobjašnjiv*, *nepovjerljiv*, *neubjedljiv*, *opustiti/opuštiti*, uz *pasti* dodati i *padnuti* (imp. *pādni*), *rašćerupati*, *razaslati*, *razaznati*, *raspuštanje*, *roba* (i za jed. i za mn.), *razbučiti*, *srednjoročan*, *ugostiti* (trp. pr. *ugošćen* i *ugošten*), *ubijen* (a ne *ubiven*), *hoditi/oditi*, *šoljica* (a ne *šalica*), *čekić* (a ne *čekič*), *čaršijski*, uz *teoretski* dodati *teorijski*, *dvojak/dvojni*, uz *izvan* (prijedlog) dodati i *izvana* (prilog), *otkopati* i *okopati* (različita značenja), *smjesta* (prilog), *otpasati* i *opasati* (različita značenja), *otpremiti* i *opremiti* (različita značenja), *mršati* uz *mršaviti*, uz *zaokrugljen* i *zaokružen* (različita značenja), *lagati/lažati*, uz *metati* da li i *mećati*, *tutnjeti/tutnjiti*, *tegoba/teškoća* (različita značenja), *krvariti* i *krvaviti* (različita značenja).

Iz poglavlja „Sastavljeno i rastavljeno pisanje riječi“ Rječnik treba dopuniti još brojnim primjerima, kao što su: *naizmak*, *naodmet*, *napreklop*, *napreskok*, *napretek*, *naprzo*, uz *to*, *ukraj*, *umjesto*, *namjesto*, *napismen*, *narijetko*, *natriježno*, *naširoko*, *našte* (srca), *usitno*, *ustranu*, *odskoro*, *prekoda*, *premalo*, *preširoko*, *crnobijeli* (TV-aparat) – inače *crno-bijeli* ako su dvije boje, *šestostruk*, *šestočlan*, *prijesk*, *preskok*, *razbijesniti*, *sazrio/sazreo*, *sresti* (perf. *susreo/susrio*), *htjenje/htjenje*, *motocikl(o)*, *bormašina*, *spomenploča*, *šah-klub*, *veš-mašina* (ili kao *bormašina*, *ujednačiti*), *mrkožut*, *do kraja*, *do tamo*, *kuma-Milica* (kad se prvi dio polusloženice ne mijenja), *knez-*

Danilova, nijedan (ako se ne ističe niti jedan), *pokoji, za inat, na ljeto* (neujednačeno je *s ujesen*, a kako *na jesen* ili *najesen?*), *s proljeća, s jeseni, nečitljiv, nezamisliv*.

Rječnik je pun riječi koje je predstavljaju primjere (potvrdu) Pravopisnih pravila, kao npr.: *baba, babura, baksuz, bal, bašta, berza, bivo, bos, bostan* i dr. Te bi riječi trebalo u novom izdanju izostaviti i prenijeti ih u opšti Rječnik crnogorskog jezika, čija izrada predstoji, ili ih bar – ako ostanu – akcentovati.

Borislav STOJOVIĆ

SOME SUGGESTIONS FOR AMENDMENTS TO THE SPELLING DICTIONARY OF THE MONTENEGRIN LANGUAGE

The Author gives his view of the Spelling Dictionary of the Montenegrin Language (Podgorica, 2010), highlighting certain gaps with regard to lists of toponyms, names, institutions, and gives his contribution to work on the next edition of the Spelling Dictionary.

Keywords: *Montenegrin language, Spelling of Montenegrin Language, spelling dictionary*

UDK 81'25
821.163.4-1=112.1
Pregledni rad

Stojan VRLJIĆ (Split)
Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu
stojanvr@gmail.com

PRIJEVOD KAO UMJETNOST - NA ODABRANOM PRIMJERU

Prepjev jednog umjetničkog djela uvijek je bio veliki izazov. Danas se mnogi slažu u tome da je „stvaralačka izdaja“ temelj uspješnog prepjeva. I odista, Alois Schmaus je kao prevoditelj u njemačkoj književnosti stavio svoje ime naporedo s imenom autora *Gorskog vijenca* – Petra Petrovića Njegoša. *Gorski vijenac* stavljen je u sredinu za koju nije bio namijenjen i tako dobio novi život.

Ključne riječi: *prepjev, umjetnost, njemački prijevod*

0.0. Gdje ljudi zajedno žive a različitim jezicima govore, od najstarijih vremena pronalazili su način komuniciranja. Bio je to najprije tumač, a onda prevoditelj. Od XVI. stoljeća, „zlatnog vijeka“ prevođenja, prijevodima mnogih djela modernih književnosti prenose se umjetničke vrijednosti od naroda do naroda postajući na taj način kulturna svojina svih. Dvadeseto stoljeće donijelo je žive rasprave o teoriji prevođenja, posebno rasprave o prevođenju umjetničkih djela. Unatoč tvrdnji da se umjetnička djela ne mogu prevoditi, prevode se iz dana u dan sve više. Ljudi se do danas nisu odrekli tog sizifovskog posla. Jer prevoditi se – mora.

0.1. Već su prvi antički prevoditelji umjetničkih djela bili svjesni poteškoća pri pronalaženju istih jezičnih elemenata u svom prijevodu. Umijeće prevođenja ima svoje početke, svoju povijest u kojoj se očituje njegova evolucija, a ta se povijest podudara s poviješću zapadnog civilizacijskog kruga. Prevoditeljstvo je postojalo i u najstarijim vremenima, među najstarijim plemenima, o čemu nam svjedoče mezopotamske iskopine najstarijih dvojezičnih rječnika oko 2000. godine prije Krista. U to vrijeme ulogu prevoditelja imali su najčešće trgovci s izraženim poliglotskim sposobnostima. Tadašnje vrijeme zahtijevalo je usmeno prevođenje, potrebno u pregovorima, ratovi-

ma, te osvajanju novih krajeva za vladare toga doba. Prevođenje kao književna djelatnost poznata je kod Rimljana, koji su svojim ratovima i osvajanjima došli u dodir s Grcima. Rimljani prihvaćaju grčku kulturu, književnost, a u latinski jezik dolazi velik broj grčkih riječi iz svih područja ljudske djelatnosti. Grčki jezik je ulazio u rimsku književnost preko pjesništva. Najpoznatiji antički pisac Kvint Horacije Flah (Quintus Horatius Flaccus) prevodi pjesme svojih grčkih uzora.

0.2. Zahvaljujući velikim jezikoslovcima i cijenjenosti njihovog rada, latinski jezik se sve više širi kao crkveni jezik, a nastaju i prvi prijevodi Biblije i ranokršćanskih djela.

U IV. stoljeću značajna je pojava Sv. Jeronima (Sophronius Eusebius Hieronimus, 345.–420.) te njegovog prijevoda Biblije, Vulgate. Važno je istaknuti kako je Jeronimov birani i dotjerani jezik postao norma za kasnija stoljeća kršćanskog latinskog izraza, kako je djelovao na mnoge narodne jezike i u svojim djelima teoretski izložio vlastita iskustva o prevođenju. Nakon Jeronima sve više se javljaju djela na narodnim jezicima, dok latinski i dalje ostaje jezikom znanstvenika i jezikom crkve. S pojavom humanizma javlja se obnova latinskog jezika i antičke književnosti jer su humanisti taj izraz smatrali uzvišenim, dok djela srednjovjekovne književnosti katkad i s prijezirom odbacuju. Renesansni pisci pišu usporedo latinskim i narodnim jezikom, prijevodi su kvalitetniji, javljaju se mnogi prijevodi Biblije s latinskog na narodne jezike, a Jeronimova Vulgata pri tom i dalje služi kao predložak. Prijevodom Lutherove Biblije na njemački jezik počinje nova epoha toga germanskog jezika, pa ne čudi izjava slavnog filozofa Nietzschea da je temeljno remek-djelo njemačke proze Lutherov prijevod. Pomalo se napušta prijevod karakterističan za srednji vijek, napušta se prijevod na razini riječi, kada su se prevoditelji bojali ispustiti i jednu jedinu riječ da ne bi oskrvnuli svetost originala. Prijevod na razini riječi zamjenjuje se kasnijim slobodnijim prijevodima humanizma, ali prijevodima koji su često puni parafraza ili pak imitacija. Prevodi se sve više, a prijevodi postaju traženiji od izvornika. U prilog tome ide i otvaranje tiskara, javnih knjižnica, akademija i književnih društava. Međutim, sve do XIX. stoljeća većina prijevoda puna je nedostataka. Među takvim prijevodima ima i onih koji malo toga imaju zajedničkog s izvornikom. Zahtjevno čitateljstvo utjecat će na vrsnoću prijevoda, te činjenica da netko poznaje dva jezika više nije dovoljna za potpun i valjan prijevod.

0.3. Danas obično govorimo o prijevodu na nekoliko razina (Katičić, 1992.): a) na fonološkoj razini, kakav je prijevod vlastitih imena, b) na razini riječi, kakav je bio biblijski prijevod, c) na razini skupine riječi (sintagme), kakav je školski prijevod koji funkcionira kao precizan filološki instrument; d) o

prijevodu na razini odlomka, odnosno strofe, kada dobivamo sve prihvatljiviji prijevod, i e) o prijevodu na višim razinama, gdje se dodaju i takvi sadržaji kojih u izvorniku nema a potrebni su za cjelovitije razumijevanje izvornika. Prijevodom na višim razinama prevode se književnoumjetnička djela.

1.0. Opće je prihvaćeno stajalište da samo pjesnici mogu prevoditi poeziju; samo oni slike mogu prevoditi slikama prenoseći pri tome emocije i atmosferu u drugi jezik. Takav prijevod zove se *prepjev*. Također, poznato je kako prevoditelj poezije nije rob, nego suparnik. U procesu prijevoda polazi se od izraza prema onome što je za autora bilo primarno, a to je doživljaj smisla koji rađa izraz. Prevoditelj je umjetnik jer i on vrši jezično odabiranje.

Jezik je osnovni materijal za prijenos ideje izvornika u prijevod. Zato nam se ponekad učini da je prijevod sličan pretakanju jednog umjetničkog djela u skulpturu, balet, glazbu ili film. Međutim, dok u nekim od tih umjetnosti jezik uopće nije potreban (slikarstvu), ili ima pomoćnu funkciju (film), dotle u prijevodu jezik ima glavnu funkciju.

I zaista, čini se kako je u procesu prijevoda izvornik u ulozi žive prirode, a prijevod samo odraz te prirode. Međutim, prijevod nije samo kopija izvornika. U prijevodu su nazočne promjene koje su uvjetovane formom i sadržajem originala, a svojstvene su umjetnosti. Te promjene su nužne ako hoćemo jedinstvo forme i sadržaja izvornika ostvariti na „materijalu“ drugog jezika.

Ma koliko jezici bili različiti, oni nisu najveća prepreka prijevodu. Poznavati jedan jezik samo je tehnički preduvjet za dobrog prevoditelja. Prevoditelj mora dobro poznavati povijest, običaje, literaturu, mentalitet, kako svoga naroda tako i naroda s čijeg jezika prevodi. Jer, ono što se prevodi nisu riječi, nego misli. Jezična sredstva su podređena semantičkom sadržaju. Problem prijevoda nije u različitosti jezičnih sustava koliko u razlikama u kulturnoj pripremljenosti i tradiciji sredine originala i sredine prijevoda.

2. 0. Prepjev *Gorskog vijenca* Petra Petrovića Njegoša pripada poeziji kao prevoditeljevoj interpretaciji teksta u prijevodnom ekvivalentu njemačkog jezika. Njegoš u Gorskom vijencu snagom umjetnika sintetizira epske, dramske i lirske elemente. Tu je ujedno i sažeta simbolika i koncentracija likova u cjelokupnom njihovom duhovnom i emocionalnom bogatstvu. A iza svega stoji snažno predočena narodna mudrost. Od njemačkog prevoditelja očekuje se da napravi uspjelu umjetničku „reprodukciju“ (Prunč, 2002.).

Uz postojeću masu bibliografije o prijevodu *Gorskog vijenca* na mnoge jezike, ovdje ćemo se zadržati na praktičnim primjerima koji će nam zorno pokazati kako je sačinjen prepjev toga remek-djela. Razmotrit ćemo odabrane elemente iz *Gorskog vijenca* koji se javljaju kao potka njegove umjetničke vrijednosti te su samim time bitno odredile i njemački prepjev. Stoga

posebno razmatramo *frazeme, igru riječi, mimiku i geste, personifikaciju i depersonalizaciju, poredbe, izreke, turcizme i ustaljene izraze*.

3.0. *Frazemi* su „okamenjeni“ skupovi riječi koji se ne mogu jednostavno objasniti s gledišta suvremenih jezičnih odnosa. Frazemi se mogu objasniti jedino s historijskog gledišta kao ostatak ranijih stanja jezičnog razvitka. Značenje jednog frazema nije zbir pojedinih značenja leksema koji ga čine, nego je to jedno posve novo značenje. A ono je uvijek preneseno značenje. Frazemi su pravi idiomi u kojima razumijevanje cjeline ne ovisi o nerazumljivim riječima i oblicima koji ne odgovaraju gramatičkim normama, kako to ponekad nude frazeološke sraslice (primjerice, sraslica *trt-mrt*).

Postoje frazemi koji su svojom strukturom bliže aktivnim modelima jezika jer je veza među sastavnim dijelovima slabija, a njihovo značenje je lakše prepoznati. To su frazeološke sveze, frazemi koji često mogu imati, pored frazeološkog značenja, i značenje slobodnog reda riječi. Takav frazem je *plivati uz vodu*, u ruskom jeziku *плить против течения*, u njemačkom *gegen der Strom schwimmen*. Samo od konteksta ovisi hoćemo li navedeni skup riječi shvatiti kao obično, otežano plivanje uz vodu, ili će navedeni skup riječi imati preneseno značenje, značenje frazema koje se odnosi na poslove u otežanim uvjetima.

3.1. Postoje frazemi čiji nam prijevod nudi djelomičnu, ili potpuno novu leksičku strukturu. To nam pokazuju i primjeri iz *Gorskog vijenca*:

Kaže se *put za uši*, ali i *na noge*. Njemački prijevod je odabrao ovo drugo (*na noge*):

Eto pismo, *pa sad put za uši*.
(GV, 82)

Hier das Schreiben, *und nun auf die Beine*.
(DB, 49)

I sljedeći primjer njemačkog teksta nudi nam novu leksičku strukturu:

Turskoj kapi tad ime poginu.
(GV, 84)

Was sich Türke nannte, ging da unter.
(DB, 51)

Biti *osrednje ruke* ili biti *osrednjeg izgleda*. Rekli bismo kako leksem *ruka* u najvećem broju frazema donosi veću specifičnost karaktera, veću nego *izgled* (*biti na svoju ruku, biti teške ruke*):

Bješe čovjek te *osrednje ruke*.
(GV, 101)

War ein Mann von mittelmäßigem Ansehn.
(DB, 67)

Sljedeći primjer njemačkog teksta nudi nam frazem novih leksičkih elemenata, ali istog značenja kakvo ima i izvornik:

Na nos su se preda mnom pobili.
(GV, 83)

Haben schon vor mir ins Gras gebissen.
(DB, 50)

Frazem koji slijedi donosi nam njemački prijevodni ekvivalent *Ungläubigen Stamm* umjesto izvornog *tursko uho*. Prijevod je i pored toga ostao vjeran:

Sad ti nema u našu nahiju
obilježja od turskoga uha.
(GV, 157)

*Also daß nunmehr in unsrer, Nahi
Von dem ungläubigen Stamm kein Zeichen.*
(DB, 115)

3.2. Ostali primjeri frazema donose nam isto značenje i istu frazeološku strukturu u tekstu prijevoda:

Neki misli *na vrat tovarimo*
(GV, 28)

Laden auf den Hals uns nur Bedenken.
(DB, 27)

Krv je ljudska *rana naopaka*,
na nos vam je počela skakati.
(GV, 80)

*Menschenblut ist widerwärtige Nahrung,
Seht, es kommt zur Nase euch schon wieder.*
(DB, 49)

Jošt imate zemlje i ovacah
pa *harajte i kože gulite.*
(GV, 81)

*Habt ihr Länder doch genug und Schafe,
Pllündert die, zieht denen erst das Fell ab!*
(DB, 49)

Puče kolan svečevoj kobili.

(GV, 80)

Und den Gurt barst der Prophetenstute.

(DB, 49)

Er su vlasi uši *podignuli*.

(GV, 110)

Denn das Christenpack *hebt schon die Ohren.*

(DB, 74)

Kada Bosni *salomi rogove...*

(GV, 111)

Da du Bosnien *die Hörner brachest.*

(DB, 75)

Er su dinu uši *zaglibile;*

probudi mu buhe u kožuhe.

(GV, 113)

Denn dem Unglaub *sind verstopft die Ohren;*

Sheuche ihm die Flöhe aus dem Pelze!

(DB, 76)

Onaj ne zna *što u tebi spava.*

(GV, 132)

Ahnt nicht, *was in deinem Innern schlummert*

(DB, 95)

Mnoge bule vaše kukajući

za mnom crna kluvka razmotale.

(GV, 83)

Manch schwarz Knäuel haben euere Frauen

Klagend hinter mir schon abgewickelt.

(DB, 50)

4.0. Igra je u najopćenitijem značenju oblik ljudske rekreacije s ciljem jačanja stvaralačkih sposobnosti. Poznato je da je u pedagogiji igra sredstvo odgoja i naobrazbe. *Igra riječi* daje svakom govorniku prigodu za demonstraciju svoje, ali i procjenu tuđe izvornosti i dosjetljivosti. Ponekad nam se čini da je igra riječi oblik ljudske rekreacije s ciljem jačanja stvaralačkih sposobnosti. Njome su se služili i Hebreji. Igra riječi poznato je stilsko sredstvo i u Bibliji. Ona nije ista kod svih naroda, jer ni običaji, povijest, kultura i mentalitet nije isti. Govornik se njome svjesno udaljava od misli svojeg sugovornika stvarajući na taj način posebnu atmosferu, što ponekad vodi satiri i iro-

niji. Međutim, prave poteškoće nastaju onda kada se smisao igre riječi želi prenijeti u drugi jezik.

4.1. Od prevoditelja se očekuje ne samo da prenese značenje koje nam donosi igra riječi, nego i da prenese zvučnu sliku igre riječi. To je ideal koji je teško ostvariti. Pa ipak primjeri nam pokazuju da je njemački prevoditelj A. Schmaus u tome uspio:

*Janko brani Vladislava mrtva;
što ga brani, kad ga ne odbrani?*
(GV, 46)

*Janko kämpft, Vladislavs Reich zu retten,
Doch umsonst – er kann es nicht erretten.*
(DB, 9)

Udri vruga ne ostav mu traga.
(GV, 40)

Triff die Feinde, tilg aus die Gemeinde.
(DB, 20)

Ne uteče oka ni svjedoka.
(GV, 151)

Ist entflohn kein Augen-, Ohrenzeuge.
(DB, 110)

Njina sila, to je tvoja sila.
(GV, 32)

Ihre Stärke – das ist deine Stärke.
(DB, 12)

Mićunović i zbori i tvori.
(GV, 43)

Vuk ist groß im Raten wie in Taten.
(DB, 23)

Što zbor kupiš kad zborit ne smiješ?
(GV, 51)

Was berufst den Rat und darfst nicht raten?
(DB, 28)

Žališ nešto a ne znaš što žališ.
(GV, 51)

Leid ist dir's und weißt nicht, was dir leid ist.
(DB, 28)

4.2. Naravno, ima i takvih primjera u kojima prevoditelj nije uspio prenijeti igru riječi u cjelini, nego samo značenje. No i to je dovoljno da bi prijevod ostao vjeran:

*Kakav narod, pitaš li Rogane?
ka ostali – ne bjehu rogati.*
(GV, 93)

*Was für Leute, willst du wissen, Rogan?
Ei, wie anderswo – sind ohne Hörner.*
(DB, 59)

Da se ne zna ni stana ni traga.
(GV, 151)

Daß kein Rest und keine Spur mehr künde
(DB, 110)

I Novaka poradi halaka.
(GV, 154)

Und des Novak seines Schlachtrufs wegen.
(DB, 112)

Utekle su k vama da uteku.
(GV, 39)

Sind zu euch geflohn, um zu entkommen.
(DB, 15)

5.0. *Mimika i geste* kao vrednote govornog jezika čine nijemo izražavanje misli. Različitim pokretima lica, ruku ili ramena možemo pokazati prihvaćanje ili odbijanje, ravnodušnost ili mrzovoljnost i općenito rečeno – interpretirati svoje misli. Interesantno je to što se mimika i geste mogu primijeniti na svako očitovanje misli, i to ne samo u govoru, nego i u pismu. Istina, moramo pravilno odgonetnuti značenje jedne riječi sukladno vrednotama govornog jezika. Dakle, u prigodi smo da uspješno riješimo rebus koji se zove riječ, tj. „pogodimo“ i oživimo riječ, ili „ne pogodimo“ i iskrivimo misao.

Mimika i geste služe za karakterizaciju likova i situacija. Ponekad nam mimika i geste više govore nego opisi na nekoliko stranica. To nam pokazuju i navedeni primjeri. Njemački prijevod je vjeran i s istom umjetničkom snagom koju mimika i geste imaju u izvorniku:

*Vrat iskrivih uz polje gledeći,
da ako se niz njeg' pomolite.*
(GV, 43)

*Ich verrenkt' den Hals feldeinwärts schauend,
Ob ihr euch nicht endlich ließt blicken.*
(DB, 21)

*Grdno nam se oči susretaju.
ne mogu se bratski pogledati
no krvnički i nekako divlje;
oči zbore što im veli srce.*
(GV, 75)

*Unheimlich begegnen sich die Blicke.
Können nicht nach Bruderart sich treffen,
Sondern nur foll Feidensarg und Wildheit.
Augen sprechen, was das Herz heißt reden.*
(DB, 44)

Pogledaju se Turci ispod očih.
(GV, 62)

Die Türken blicken einander finster an.
(DB, 36)

*Kad blizu njih sjedim u skupštinu,
ja nos držim svagda u rukama.*
(GV, 85)

*Sitze ich im Rat in ihrer Nähe,
Halt' ich mir die Nase mit der Hand zu.*
(DB, 53)

*Tuži mlada za srce ujeda,
oči gore življe od kamena.*
(GV, 88)

*Klagt die Junge, schier das Herz will brechen,
Ihre Augen brennen loh wie Feuer.*
(DB, 55)

Đe ko bješe zapljeska rukama.
(GV, 98)

Wo wer stand, der klatschte in die Hände.
(DB, 64)

Um se smuti, a jezik zaplete.
(GV, 140)

Der Gedanke irrt, die Zunge stolpert.
(DB, 99)

6.0. Neka nam za predodžbu *personifikacije* posluži sljedeća rečenica:
„Figura je u najvećem stupnju poetična i govornička i zahtijeva usijanost ma-
šte; jedan od načina ili postupaka umjetničkog slikanja, vrlo čestog u umjet-
ničkoj i narodnoj poeziji svih naroda; sastoji se u prikazivanju životinja, mrt-

vih predmeta, prirodnih pojava, ili apstraktnih pojmova u ljudskom liku, tj. tako da im se pridaju ljudske sposobnosti i svojstva: sposobnost govora osjećanja i mišljenja“ (Simeon, 1969:50). Njemački prevoditelj uspješno je prenio personifikaciju u tekst prijevoda:

Pred oltarom plakaše kandelo
(GV, 152)

Und die Ampel weinte vorm Altare.
(DB, 111)

Junaku se češće putah hoće
vedro nebo nasmijat grohotom.
(GV, 53)

Unverhofft gefällt es oft dem Himmel,
Eines Helden Schicksal jäh zu wenden.
(DB, 29)

Gleda jekom grada stravičnoga
de s' poda mnom jalove oblaci.
(GV, 38)

Und im Tosen schauerlichen Hagels
Sich die Wolken unter mir entladen.
(DB, 13)

Čevo ravno gnjiježdo junačko (...)
ljudskom si se krvlju opjanilo.
(GV, 106)

Ebnes Čevo, Wiege du der Helden (...)
Bist du von dem Menschenblute trunken.
(DB, 72)

Kad vjetrovi i mutni oblaci
drijemaju u morskoj tavnici.
(GV, 64)

Wenn die Winde und die düstern Wolken
Schlummern in des Ozeans Verliese.
(DB, 36)

Novi grade, sjediš nakraj mora
i valove brojiš niz pučinu,
kako starac na kamen sjedeći
(GV, 84)

Hercegnovi, am Gestade ruhend
Zällst di Wällen du des weiten Meeres

Wie ein Greis, der auf dem Felsen sitzend.
(DB, 51)

7.0. U književnoumjetničkom tekstu ljudi mogu izgubiti svoja ljudska obilježja, ili obilježja živih bića uopće, da bi im pjesnik pripisao neke osobine životinja ili neživih stvari. Taj umjetnički postupak poznat je pod nazivom *depersonalizacija*.

Depersonalizacija je poznata u pjesništvu od davnih vremena. Zato nije neobično što je, kao efikasno sredstvo karakterizacije, nalazimo i u *Gorskom vijencu*. U navedenim primjerima depersonalizacija je prenesena i u njemački tekst. Samo u jednom primjeru imamo "Dummes Pack" („glupa fukara“) umjesto izvornoga „Čudne stoke“.

Što je čovjek? Ka slabo živinče.
(GV, 62)

Was ist denn der Mensch? Ein schwach Geschöpf nur!
(DB, 35)

I zvjerad su isto kao ljudi.
(GV, 64)

Und die Tiere sind grad wie die Menschen.
(DB, 36)

*U njih nema nikakva vjenčanja,
no pogodbu nekakvu učine,
ka da kravu napoli predaju.
Oni žene u čeljad ne broje.*
(GV, 109)

*Wahrlich gibt's bei ihnen keine Trauung,
Sondern schließen eine Art Vertrag nur,
Wie wenn eine Kuh man gibt ihn Halpbacht;
Rechnen Frauen gar nicht zur Familie.*
(DB, 74)

Vjeran bješe junak mimo ljude,
pa ga ono pašče Ćorovića
izbezumi nekako na bratsku.
(GV, 120)

Haldentreue zierte ihn vor andern,
Und so hat denn Ćorović, der Scurke,
Ihn mit falschem Treuwort überlistet.
(DB, 83)

Čudne stoke, Bog ih posjekao.
(GV, 126)

Dummes Pack, soll Gottes Zorn es treffen!
(DB, 89)

„I da raji uzdu popritegnem,
e je raja ka ostala marva“
(GV, 78)

”Ich dem Christenvolk die Zügel anzieh’ ,
Ist das Chritsenvolk wie andres Vieh doch.“
(DB, 47)

Badava se inate s Turcima,
kad im ližu ka paščad sahane.
(GV, 115)

Trutzen sie den Türken den vergeblich,
Wenn sie hündisch ihre Schüsseln lecken.
(DB, 78)

Ne mogahu iz veze šenuti,
no ka pašče kad ga za tor svežeš,
tu čamaju i dnevi i noći.
(GV, 95)

Ohne daß sie sich nur rühren konnten;
Grad wie Köter, an der Pferch gebunden,
Schmachteten sie da bei Nacht und Tage.
(DB, 62)

8.0. Ono što *poredbu* dovodi na stranice umjetničkog teksta jeste *tertium comparationis* poređenih predmeta. „Bez obzira na to kako je tko kvalificira, ona se definira kao zbližavanje, suodnos dviju pojava, koji se temelji na njihovoj sličnosti ili podudaranju u nekoj osobini ili svojstvu, i na temelju toga se jedna od tih pojava slikovito prikazuje time što se uspoređuje s drugom; obično se manje poznata pojava objašnjava poznatijom.“ (Simeon, 1969:100) Njegoševe poredbe preuzete su iz naroda i djeluju veoma konkretno, gotovo opipljivo. One su u načelu podastrte slikom narodnog života Crne Gore iz vremena o kome se govori. Javljaju se iz želje autora za što određenijim i preciznijim kazivanjem. To nam potvrđuju primjeri koji su uspješno prepjevani na njemački jezik:

...da opuste zemlju svukoliku,
ka skakavac što polja opusti.
(GV, 26)

Rings die weite Erde zu verwüsten,
Wie ein Heuschreckenschwarm die Flur erwüdet.
(DB, 9)

Darova mu Lunu ka jabuku.
(GV, 27)

Brachte ihm den Mond dar zum Geschenke.
(DB, 9)

Vražje pleme pozoba narode;
Dan i narod, kako ćuku tica.
(GV, 28)

Schlang sie Volk um Volk in ihren Rachen
Wie der Steinkauz Tag um Tag ein Vöglein.
(DB, 9)

Kakva te je spopala nesreća,
teno kukaš kano kukavica.
(GV, 31)

Was für Unheil ist in dich gefahren,
Daß du jammerst wie ein Klagevogel.
(DB, 11)

U obraz si kao zemlja doša.
(GV, 50)

Bist im Antlitz aschenfahl geworden.
(DB, 27)

Ne bojim se od vražjega kota,
neka ga je *ka na gori lista.*
(GV, 50)

Nicht fürcht' ich das höllische Gelichter,
Sei es zahllos *wie das Laub im Walde.*
(DB, 28)

Boraše se kao laf s Turcima.
(GV, 52)

Kämpfst mit Türken, hältst es mit den Türken.
(DB, 28)

Skače starac kako hitro momče.
(GV, 54)

Leichtbeschwingt der Alte wie ein Jüngling.
(DB, 30)

*Vuk na ovcu svoje pravo ima,
ka tirjanin na slaba čovjeka.*
(GV, 55)

*Ja, der Wolf hat auf das Schaf seinen Anrecht
So wie der Tyrann auf schwache Menschen.*
(DB, 30)

*Duša bi mi tada mirna bila,
kako mirno jutro u proljeće.*
(GV, 64)

*Meine Seele wärre dann besänftigt
Wie ein friedlich heitrer Lanzasorgen.*
(DB, 36)

*Poče kosu niz prsi češljati,
a tankijem glasom naricati
kako slavlja sa dubove grane. (...)
I ja plačem ka malo dijete.*
(GV, 88)

*Sie begann das Haar Brustab zu kämmen,
Hub mit zarter Stimme an zu klagen
Wie die Nachtigall vom Eichenzweige. (...)
Und ich weine wie ein Kind, ein kleines.*
(DB, 55)

*Od udara zaigra mu zemlja,
kako prazna povrh vode tikva.*
(GV, 68)

*Schwankt von seinem Schlage schon die Erde
Wie ein hohler Kürbis auf dem Wasser.*
(DB, 39)

*Ema neću, božja vi je vjera,
više slušat odže u Čekliće
de guguču svrh one stugline
ka jejina svrh trule bukvine.*
(GV, 71)

*Will beileibe - drauf geb ich mein Wort euch -
Länger nicht den Hodscha in Čeklići
Auf dem hohlen Baumstumpf gurren hören
Wie die Eule auf der morschen Buche.*
(DB, 41)

*Smrt se gadno ispod čela smije
kako žaba ispod svoje kore.*
(GV, 74)

*Und der Tod grinst häßlich aus dem Schädel
Wie die Schildkröte aus ihrem Panzer.*
(DB, 43)

*Iako je zemlja pouzana
dvije vjere mogu se složiti,
ka u sahan što se čorbe slažu.*
(GV, 75)

*Mag das Land auch wenig Raum bieten,
Können doch zwei Glauben sich vertragen
Wie in einer Schüssel zwei Gerichte.*
(DB, 44)

Krst zasija ka na gori sunce.
(GV, 89)

Strahlt das Kreuz wie überm Berg die Sonne.
(DB, 56)

*Ni što snio, ni pričat umijem,
no sam svu noć kao zaklan spava.*
(GV, 91)

*Weder träumt' ich noch kann ich erzählen,
Schliefe die ganze Nacht durch wie erschlagen.*
(DB, 58)

*Svagda graja bješe oko mene
kada hoćah po gradu izaći
kao u nas bijele nedelje
kad se krenu momčad u maškare.*
(GV, 94)

*Immer war um ich herum ein Schreien
Wollte ich mich in der Stadt ergehen,
Wie bei uns grad in der Faschingswoche,
Wenn die Jugend hier vermummt umherzieht.*
(DB, 61)

Svi šareni kao divlje mačke.
(GV, 98)

Alle scheckig wie die wilden Katzen.
(DB, 64)

*Istreštili oči kao tenci,
a zinuli ka kurjaci gladni.*
(GV, 98)

*Augenrollend wie die Hexerliche
Zähnefletschend wie hungrige Wölfe.*
(DB, 64–65)

*Sve se nabi da krknut ne može,
kao stoka kad je zvjerad goni.*
(GV, 99)

*Ein Gedränge, daß man kann von Atem
Wie das Vieh, das wilde Tiere hetzen.*
(DB, 65)

*Što bajete kao bajalice
ali babe kad u bob vraćaju?*
(GV, 106)

*Pfui, was weissagt ihr wie Zauberinnen
Oder Weiber, die aus Bohnen lesen?*
(DB, 71)

Uvija se ka vrag oko krsta.
(GV, 115)

Windet wie der Teufel vor dem Kreuz sich.
(DB, 78)

*A to brdo ka šuplja tikvina
pa glasove hvata od svakuda.
Već za drugo i ne treba ništa,
no ponavlja ono što će čuje,
kao jedna prekomorska tica.*
(GV, 149)

*Und der Berg ist wi ein hohler Kürbis,
Der den Schall von überall her einfängt;
Ist ja auch zu anderem nicht nütze
Als, was er gehört, nur nachzuplappern.
Grad wie jener überseeische Vogel.*
(DB, 108)

*Sve su naše glave izabrane,
momci divni isto ka zvijezde.*
(GV, 41)

*Alle unsre auserkornen Häupter,
Junge Männer, herrlich wie die Sterne.*
(DB, 19)

A ka guske sve nešto ćukamo.
(GV, 41)

Sonder schnattern immer nur wie Gänse.
(DB, 19)

A evo se, ljudi, okupljamo
ka svatovi pjani, što se priča.
(GV, 26)

In der Tat versammeln wir uns, Leute,
Wie die trunknen Svaten in dem Märlein.
(DB, 24)

*Više žalim pusta džeferdara
no da mi je ruku okinula!
ža mi ga je ka jednoga sina
ža mi ga je ka brata rodnoga*
(GV, 160)

*Mehr ist's Leid mir um die Unglücksflinte
Als wenn es die Hand mir weggerissen,
Leid ist mir's wie um den Sohn, den einzigen,
Leid ist mir's wie um den eignen Bruder.*
(DB, 118)

Krasna lica, visok kao koplje.
(GV, 122)

Schön von Antlitz, shlank wie eine Lanze.
(DB, 85)

*Udri, Tale, tvojom drenovačom;
pod njom puču rebra ka orasi.*
(GV, 112)

*Schlag drein, Tale, mit dem Hartholzknüppel,
Daß wie Walnüsse die Rippen bersten!*
(DB, 76)

*Fatimu će Suljo držati
kako oči svoje u glavi.*
(GV, 113)

*Suljo wird behüten Fatima
Wie die Augensterne köstlich Licht.*
(DB, 77)

No se drži sve jednoga puta,
ka pjan plotu kada se prihvati.
(GV, 140)

Unverwandt folgt er nur einem Pfade
Wie ein Trunkner, der am Zaun sich festhält.
(DB, 99)

*Na nebu im duše carovale,
ka im ime na zemlji caruje.*
(GV, 154)

*Daß im Himmel ihre Seele herrschen,
Wie ihr Name auf der Erde herrschet.*
(DB, 112)

*Bjehu muška prsa ohladnjela,
a u njima umrla svoboda,
ka kad zrake umru na planinu.*
(GV, 152)

*Und erkaltet waren Männerherzen
Und darin erstorben war die Freiheit,
Wie die Strahlen sterben überm Berge.*
(DB, 111)

*U pomoć nam kogod ću priteče,
Sakupi se vojske kao vode.*
(GV, 151)

*Wer es hörte, eilte uns zu Hilfe,
Kriegsvolk strömet uns von überall zu.*
(DB, 109)

*...a dušu sam natopio kapljom,
pa se stara igra povrh vina
ka blijedi plamen po rakiji.*
(GV, 145)

*Hab die Seel' betaut mit einem Tropfen,
Und nun tanzt die alte überm Weine
Wie das blasse Flämmchen überm Branntwein.*
(DB, 104)

Svagda bješe kao ogledalo.
(GV, 160)

Immar war es blitzblank wie ein Spiegel.
(DB, 118)

9.0. *Izreke u Gorskom vijencu* dolaze iz svakodnevnog govora, često u istom, a ponekad i u izmijenjenom obliku. Izreke se javljaju kao rezultat kakvog zgnusnutog životnog iskustva. U početku su to bile pojedinačne istine sve dok nisu postale bogatstvo jednog cijelog naroda. Njihova pojava donosi težinu, ozbiljnost, potvrdu. Sve ono što se događalo generacijama, ili bi se moglo dogoditi – sačuvano je u izrekama.

Temeljna razlika između izreka i frazema nalazi se u funkcioniranju njihova značenja: dok frazemi imaju preneseno značenje (koje čitatelj nastoji dopuniti iz „vlastitog repertoara“), izreke se odlikuju svojom neposrednošću, a prepoznamo ih po njihovom kvalificiranom ili denotativnom značenju. U navedenim primjerima lako ćemo prepoznati internacionalne izreke (*Vrana vrani oči ne izvadi*) i one koje su više ili manje lokalnog karaktera (*De se gusle u kuću ne čuju, tu je mrtva i kuća i ljudi*). Prevoditelj A. Schmaus je s istom snagom preveo u njemački jezik izreke izvornika. Za pojedina mjesta možemo tvrditi kako se zasigurno radi o *natprevođenju* (Озепов, 1975), kao što je to u primjeru: *Ko će bolje, široko mu polje – Wer es besser kann, dem steht frei die Bahn*. Ili u primjeru: *Ko razgađa u nas ne pogađa. – Zu lang zielen heißt das Ziehl verfehlen*.

Malo rukah, malena i snaga.

(GV, 29)

Wenig Arme, die Kraft unzulänglich.

(DB, 10)

Vrana vrani oči ne izvadi.

(GV, 52)

Nicht hackt eine Kräh der andern Aug aus.

(DB, 28)

Nađeno je draže negubljenja,

iza tuče vedrije je nebo,

iza tuge bistrija je duša,

iza plača veselije poješ.

(GV, 63)

Finden freuet mehr als Nieverlieren,

Nach dem Hagel heitrer ist der Himmel,

Nach der Trauer klarer ist die Seele,

Nach dem Weinen fröhlicher dein Singen.

(DB, 35–36)

Voskresenja ne biva bez smrti.

(GV, 139)

Ohne Sterben keine Auferstehung.

(DB, 98)

*Čašu meda još niko ne popi
Što je čašom žuči ne zagrči.*
(GV, 52)

*Niemand trank noch einen Becher Honig,
Den ein Becher Galle nicht verbittert.*
(DB, 29)

Nema posla u plaha glavara.
(GV, 32)

Wenn der Herr verzagt, gedeiht das Werk nicht.
(DB, 12)

Manji potok u viši uvire.
(GV, 64)

In den größeren Fluß der kleinre mündet.
(DB, 36)

Goniš kamen badava uz goru.
(GV, 64)

Eitel Müh, den Stein bergauf zu wälzen.
(DB, 36)

Vrag đavolu doći u svatove.
(GV, 51)

Satan tanzt mit Beelzebub den Kehraus.
(DB, 28)

Teško zemlji kuda prođe vojska!
(GV, 79)

Weh dem Lande, wenn es Heermacht heimsucht!
(DB, 48)

*Kome zakon leži u topuzu
tragovi mu smrde nečovještvom.*
(GV, 81)

*Wem das Recht beschlossen in der Keule
Unmenschlichkeit zeichnet dessen Spuren.*
(DB, 49)

Malene su jasli za dva hata.
(GV, 74)

Allzu klein die Krippe für zwei Hengste.
(DB, 44)

*De se gusle u kuću ne čuju,
tu je mrtva i kuća i ljudi.*
(GV, 101)

*Wo im Haus die Gusle nicht erklingen,
das ist tot das Haus und Hausgesinde.*
(DB, 67)

*Nema toga ko s' ne boji čega.
da ničega ano svoga hlada.*
(GV, 97)

*Den gibt's nimmer, welcher gar nichts fürchtet,
Wenn nichts andres, so doch seinen Schatten.*
(DB, 63)

*Ostalo je dvoje dece muško,
Jedno drugom vode dat ne može.*
(GV, 120)

*Hinterblieben sind zwei kleine Knäblein,
Können nicht einmal sich Wasser reichen.*
(DB, 83–84)

Ko će bolje, široko mu polje.
(GV, 124)

Wer es besser kann, dem steht frei die Bahn.
(DB, 87)

*Niko srećan, a niko dovoljan,
niko miran, a niko spokojan.*
(GV, 147)

*Niemand glücklich und niemand zufrieden,
Niemand ruhig und niemand ohn' Sorge.*
(DB, 106)

Ko razgađa u nas ne pogađa.
(GV, 49)

Zu lang zielen heißt das Ziehl verfehlen.
(DB, 27)

*A nadežda veže dušu s nebom
kako luča sa suncem kapljicu.*
(GV, 137)

*Hoffnung eint die Seele mit dem Himmel
Wie den Tau der Lichtstrahl mit der Sonne.*
(DB, 97)

Nove nužde rađu nove sile.
(GV, 136)

Neue Nötte zeugen neue Kräfte.
(DB, 97)

*U dobru je lako dobar biti;
na mucu se poznaju junaci.*
(GV, 15)

*Leicht ist es, im Guten gut sich weisen.,
In der Not erkennt man erst den Helden.*
(DB, 12)

Ljudi trpe, a žene nariču.
(GV, 31)

Männer dulden, und nur Weiber klagen.
(DB, 12)

Zemlja stenje, a nebesa ćute.
(GV, 55)

Erde stöhnet, doch die Himmel schweigen.
(DB, 31)

Ko se topi, hvata se za pjenu.
(GV, 51)

Wer ertrinkt, faßt nach dem Wellenschaume.
(DB, 28)

*Ko na brdo ak' i malo stoji,
više vidi no onaj pod brdom.*
(GV, 50)

*Wer nur wenig höher steht am Berge
Der sieht mehr als jener unterm Berge.*
(DB, 27)

Što se mrči kada kovat nećeš?
(GV, 51)

Warum rußen, wenn du nicht willst schmieden?
(DB, 28)

Strah životu kalja obraz često.
(GV, 62)

Angst besudelt oft die Ehr im Leben.
(DB, 35)

*Ćud je ženska smiješna rabota!
Ne zna žena ko je kakve vjere:
Stotinu će promijeniti vjerah
da učini što joj srce žudi.*
(GV, 28)

*Weibersinn ist sonderbares Ding doch!
Nimmarr weiß das Weib, wer welchen Glaubens;
Hundertmal wird es den Glauben wechseln,
Um zu tun, wonach das Herz begehret.*
(DB, 26)

Plakanje je pjesma sa suzama.
(GV, 147)

Ist das Weinen doch ein Lied mit Tränen
(DB, 107)

*Ljubovi ti, nabavi mi takvi;
daću vola za njega iz jarma.*
(GV, 75)

*Treu um Treu, beschaff mir einen solchen,
Gäb dafür `nen Ochsen aus dem Joche.*
(DB, 45)

*Ko potoke može ustaviti
da k sinjemu moru ne hitaju.*
(GV, 79)

*Wer zu mag die Bäche aufzuhalten,
Daß sie nicht zum blauen Meere eilen?*
(DB, 47)

Iza tmine i sunce ogrije.
(GV, 107)

Endlich durchs Gewölk erstrahlt' die Sonne.
(DB, 72)

Jaki zubi i tvrd orah slome.
(GV, 79)

Stärke Zähne brechen harten Nuss auch.
(DB, 47)

*Ema šta se druže s krvnicima,
a u jedan kota da ih svariš
ne bi im se čorba smiješala.*
(GV, 114)

*Doch wozu dem Erzfeind sich gesellen?
Wenn in einen Kessel man sie kochte,
Würde sich die Brühe doch nicht mischen.*
(DB, 78)

Kam bi crka od ove žalosti.
(GV, 122)

Müßt' ein fels vor so viel Harm zerspringen.
(DB, 85)

10.0. Za gotovo sve *orijentalizme* koji su preuzeti iz arapskog ili perzijskog jezika posrednik je bio turski jezik, odnosno te su riječi trpjele promjene sukladno turskim jezičnim uzusima pa se stoga za sve njih rabi naziv *turcizmi*. Turci su otišli, ali su njihovi tragovi ostali i u jeziku. Međutim, turski jezik nije ostavljao dublje tragove jer se radi o tipološki posve različitim jezicima: južnoslavenski jezici pripadaju skupini flektivnih jezika – turski jezik pripada skupini aglutinativnih jezika. Samim time isključena je značajnija interferencija na gramatičkoj razini.

Turcizmi (kao i ostale posuđenice) u umjetničkom djelu najčešće služe za karakterizaciju likova i situacija. Turcizmi su zapravo odraz određenog povijesnog trenutka i određene sredine. Turcizmima prezasićeni tekstovi ponekad, zbog svoje arhaičnosti, dovode u pitanje jezičnu kompetenciju čitateljstva, a time i poruku umjetničkog djela u cjelini. Da se to ne bi dogodilo, javlja se *odziv* tog istog čitateljstva koje stoji usuprot umjetničkog djela, ne više kao pasivni objekt, nego kao aktivni subjekt. Kao pojačajne jedinice izražajnosti turcizmi se javljaju u Njegoševu *Gorskom vijencu*; obligatorno su markirani, a kontekstualna stilska vrijednost dolazi zajedno s leksičkom vrijednosti. Dakle, turcizmi su dio komunikacijskog konteksta i javljaju se kao očekujuća stilska vrijednost u *Gorskom vijencu*. Da bi komunikacija na relaciji pisac – čitatelj bila uspješna, onda i pisac i čitatelj moraju raspolagati istom jezičnom kompetencijom. To pravilo vrijedi jednako i za njemački jezik kad se u njemu jave turcizmi, tj. kada se *Gorski vijenac* pojavi (kao prepjev) na njemačkom jeziku.

Svaki turcizam iz *Gorskog vijenca* donosi krišku života i vremena u kojem je nastao. Ponekad su turcizmi jednostavno preneseni u njemački jezik. To je samo pokazatelj kako je vrijednost jednog turcizma približno ista u jeziku izvornika i u jeziku prijevoda. Pa ipak najveći je broj prevedenih turcizama. Da ne bi stvarao prepreke na relaciji pisac – čitatelj, turcizam je preveden. Tako se stvara predodžba o ograničenosti turcizama u njemačkom tekstu u odnosu na tekst izvornika.

<i>Turcizmi</i>	<i>Prevedeni turcizmi</i>	<i>Preneseni turcizmi</i>
Aga	Aga	-
adži-Adža	Ober-Hadschi	-
alah	-	Allah
aždaja	Drache	-
barjaktar	Bannerträger	-
binjiš	Purpur	-
bula	Türkenfrau	-
čaša od oke	Okkabecher	-
čengele	Haken	-
ćaba	-	Kaba
delija	Recke	-
dilber Fatima	traut Fatima	-
dolama	Oberkleid	-
džamija	Moschee	-
džeferdar	Gewehr, lange Flinte	-
efendija	-	Efendi
fajda	Ehre, Nutzen	-
Fišek	Patrone	-
haračlija	Steuerbüttel	-
harač	Steuerjagd	-
harač	-	Haradsch
hajduk	-	Haiduk
kavazbaša	Oberkawas	-
koran	-	Koran
kadija	-	Kadi
marama	Weiberart	-
munar	-	Minarett
nahija	-	Nahi
pazar	Markt	-
raja	Christenvolk	Raja
sablja	-	Säbel
saruk	-	Turban
serdar	-	Serdar
šišan	Büchse	-
šehit	Blutzeuge	-
šerbet	Met	Scherbett
šućur	Dank	-
topuz	Keule	-
ulak	Bote	-

11.0. Njemački prevoditelj nije našao način da prenese stilsku vrijednost *rusizama* iz *Gorskog vijenca*. Primjerice: *žertva* (жертва), *blistateljno* (блистательно), *svoboda* (свобода), *Luna* (луна), *rabota* (работа), *bdenije* (бдение), *toržestvo* (торжество), *ljubov* (любов), *žertvenik* (жертвенник), *djeistvije* (действие), *porečenje* (понечение), *besčastije* (бесчестие), *sahraniti* (сохранить), *nadežda* (надежда) – prevedeni su (kao i velik broj turcizama) standardnim njemačkim riječima.

Mnogi se slažu da se u ovakvim situacijama trebaju pozvati u pomoć dijalektalne riječi iz jezika prijevoda, ili pak strane riječi iz nekog drugog jezika koje bi imale istu onu funkciju u tekstu prijevoda (njemačkom tekstu) kakvu imaju rusizmi u izvornom tekstu. No to je ideal koji je teško dostići.

Istu sudbinu u njemačkom prijevodu imaju i druge strane riječi iz izvornika. Primjerice talijanizmi: *žbir*, *providur*, *palaca*, *dužd*.

12.0. Narodni govor prepoznavamo i po *ustaljenim izrazima* u kojima se priziva božja pomoć ili neka druga viša sila. Ponekad se u obliku ustaljenog izraza javlja i kletva. Uspješan njemački prijevod govori nam o vrsnosti prevoditelja *Gorskog vijenca*, ali i o istom civilizacijskom krugu kojem pripada jezik izvornika i jezik prijevoda.

12.1. Istina, ponekad se za izvorno „Hvala Bogu“ u tekstu prijevoda javlja „Bog s nama“, ili umjesto „Bože jedan“ – „Dobri Bože“, ili kada jednostavno umjesto „Bog“ imamo „Gospodin neba“, ili kada se umjesto „Ne detinji“ u tekstu prijevoda javlja „Ostavi se besmislica“. Takva je sljedeća grupa primjera:

Hvala bogu, ima li vješticah?
(GV, 129)

Gott mit uns, so gibt es wirklich Hexen?
(DB, 91)

Kakva braća, ako boga znate.
(GV, 43)

Was für Brüder sind's, um Himmelswillen.
(DB, 20)

Čudna popa jadi ga ne bili.
(GV, 125)

Sonderbarer Pfaff, mög Gott ihn schützen.
(DB, 88)

Divna pisma jadi ga ubili.
(GV, 123)

Ei zum Kuckuck, wunderschön die Handschrift!
(DB, 86)

Pomoz bože i mali božiću!
(GV, 158)

Steh uns Gott bei und das heilige Neujahr.
(DB, 116)

Bože jedan, tri stotine drugah
(GV, 46)

Gutter Gott! Die dreihundert Gefährten.
(DB, 23)

Bože dragi, koji sve upravljaš
(GV, 61)

Herr des Himmels, der du alles lenkest.
(DB, 35)

Ja se čudim lijepe mi vjere.
(GV, 64)

Bin verwundert, beim Prophetenglauben.
(DB, 36)

Ne detinji, kukala ti majka.
(GV, 87)

Laß den Unsinn, weh sonst deiner Mutter.
(DB, 54)

12.2. Takvih odstupanja od izvornika (ako se uopće o neadekvatnostima može govoriti u ovim primjerima) nemamo u grupi primjera koja slijedi:

Kugo ljudska, da te bog ubije.
(GV, 29)

Menschenpest, mög' Gottes Zorn dich treffen.
(DB, 10)

Ne, vladiko, ako boga znadeš!
(GV, 31)

Nein, Vladika, so du Gott willst kennen!
(DB, 11)

Pomoz bože, jadnijem Srbima.
(GV, 37)

Möge Gott den armen Serben helfen.
(DB, 14)

Bože dragi da ga san ne vara.
(GV, 54)

Lieber Gott! sollt' ihn ein Traum nicht narren.
(DB, 30)

Bog da prosti Uroševu dušu.
(GV, 54)

Gott genade Urošs Heldenseele.
(DB, 30)

Bog sa nama i anđeli božji.
(GV, 57)

Gott mit uns und Gottes heilige Engel!
(DB, 32)

Bjehu, brate, da te bog sačuva.
(GV, 95)

Waren Bruder, daß es Gott erbarme!
(DB, 62)

Po bedemu od Travnika,
bog ga kleo
(GV, 118)

Auf dem Festungswall von Travnik,
Gott verfluch' es!
(DB, 81)

Ne boj mi se, akobogda, dedo!
(GV, 148)

Fürchte nichts, so Gott uns beisteht, Vater!
(DB, 106)

Velikaši, proklete im duše.
(GV, 30)

Edelinge, Fluch auf ihre Seele.
(DB, 17)

13.0. Isti neprolazni izvornici svjetske književnosti uvijek se iznova prevode. Nezastariva jezična vrijednost uvijek se prilagođava novom vremenu sukladno novim pogledima na književnost i jezik. „Kao i svako veliko

djelo svjetske književnosti, i *Gorski vijenac* ima svoju unutrašnju književnu historiju, utemeljenu na tekstu i poetici izvornika, i vanjsku historiju koja se temelji na tekstovima poetike prijevoda. Ta vanjska književna povijest mnogolika je ne samo zato, što je dramska poema prevedena na različite jezike, nego i zato, što ona može imati, i obično ima, u okvirima jedne književnosti i jednog jezika različite oblike.“ (Мароевич, 2001:1)

Gotovo u svim značajnijim svjetskim jezicima *Gorski vijenac* je preveden po nekoliko puta. Svakim novim prijevodom otkrivane su nove vrijednosti izvornika koje, ulazeći u „stranu“ književnost, postaju novo, „vanjsko“ bogatstvo jezičnog izraza književnosti i jezika na koji je preveden. U našem primjeru to je njemački jezik i njemačka književnost.

Izvori

- Petar Petrović Njegoš: *Gorski vijenac*, Svjetlost, Izdavačko preduzeće, Sarajevo, 1975.
- Petar II Petrović Njegoš: *Der Bergkranz* (Übersetzung von A. Schmaus), Verlag Otto Sagner, München – Prosveta Verlag, Belgrad, 1963.

Literatura

- Katičić, R. (1992.) Jezikoslovni zapisi o prevođenju, *Novi jezikoslovni ogledi*, Školska knjiga, Zagreb.
- Koller, W. (1979) *Einführung in die Übersetzungswissenschaft*. Quelle und Meier, Heidelberg
- Мароевич, Р. (2001) “Горный венец” – Русские поэтические переложения. http://guskova.ru/^^mladich/Njegosh/rm_rpp
- Озеров, Л. (1975) Переводчик – автор перевода – поэт. *Мастерство перевода*. Советский писатель. Москва.
- Ожегов, С. И. (1968) *Словарь русского языка*, Издательство “Советская энциклопедия”, Москва.
- Prunč, E. (2002) *Einführung in die Translationswissenschaft*, Band 1, Institut für Translationswissenschaft, Graz.
- Simeon, R. (1969) *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Wahrig, G. (1980) *Deutsches Wörterbuch*, Mosaik Verlag, München.

Stojan VRLJIĆ

**TRANSLATION AS ART
- A SELECTED EXAMPLE -**

The poetic rendition of a work of art has always been a great challenge. Today many agree that a "creative betrayal" is the foundation of a successful poetic rendition. And indeed, Alois Schmaus, as a translator in German literature, has put his name alongside with the name of the author of the Mountain Wreath – Petar Petrović Njegoš. The Mountain Wreath was put into a setting for which it had not been designed, and so got a new life.

Key words: *poetic rendition, art, German translation*

Robert Josip DEMIROVIĆ (Zagreb)
rjdemiro@ffzg.hr

POIMANJE NORME STANDARDNOGA JEZIKA Prilog raspravi o naravi crnogorskoga standardnog jezika

U ovome članku raspravljamo o prigovorima kodifikaciji, prihvatanju (u skladu s time i prihvatljivosti) i primjeni crnogorskoga standardnog jezika u Crnoj Gori da bismo predložili razlikovanje nacionalnoga i etničkoga pristupa državnom jeziku (koji je u slučaju jugoslavenskih republika i nacionalni i službeni) tako što suprotstavljamo dijalektologijske i sociolingvističke kriterije tzv. srpsko-hrvatskoga/hrvatskosrpskoga jezika, koji je uz etnoreligijska obilježja bio ključni pokretač etničkih tumačenja teritorijalnih državnih prava tokom rata u Jugoslaviji 1990-ih (i danas). U osnovi je naše rasprave teza da je obaveza države da propiše, kultiviše i pragmatizuje komunikaciju svojih državljana i da osigura i ojača njihovu ravnopravnost i jedinstvo, no ne da bi zaniijekala etničke osjećaje, nego da bi izbjegla etničku nesnošljivost i etničke podjel građana (državljana). Zato se zauzimamo za standardni jezik kao državnu (građansku) ustanovu kojoj etničko nije važno za podjelu bilo koje zemlje, zbog socijalne (a ne etničke) suverenosti svih svojih građana.

Ključne riječi: *etnija, nacija, dijalektologija, sociolingvistika, norma standardnoga jezika*

Svrha ove rasprave nije ispitivanje stručnosti primjedbi postojanju crnogorskoga standardnog jezika, nego tim primjedbama motivirano promišljanje o opsegu socijalnoga smisla standardnoga jezika u državi. Iako naši stavovi nisu uvriježeni u sociolingvistici, držimo da izazovno podstiču na dalje razrade te da se nastoje izboriti za humanističko i lingvističko pravo na saznanje i mogućnost umjesto vojnoga i političkoga nameta dogmatskoga znanja i moći. U tome smislu na primjeru crnogorskoga standardnog jezika nastojimo ukazati na lingvističku neopravdanost etničkih kriza na području država bivše Jugoslavije (kao i bilo gdje drugdje) tako što problematizujemo dijalektologijski i sociolingvistički nediferenciranu etničku koncepciju velikodržavnoga jezika i nudimo funkcionalnostilsku socijalnu koncepciju jezika

svake države kao ideje o društvenoj ravnopravnosti državljana, neovisnoj o njihovim razlikama, i kao preduvjeta ravnopravnosti i saradnji država bivše Jugoslavije.

Formalnopravni aspekt

Crnogorski (standardni) jezik nije jezik crnogorskoga naroda, nego jezik crnogorskih državljana, jezik crnogorske države ili jezik Crne Gore. Smisao je crnogorskoga jezika kodifikacija stilova javne komunikacije, kojom se ostvaruje komunikacijska koegzistencija crnogorskih državljana.

Poželjno je da crnogorski državljani, osim poznavanja jezika svoje države (Crna Gora), poznaju i jezike drugih država (Srbija, Hrvatska, Albanija, Bosna i Hercegovina, Rumunija, Bugarska, Francuska, Italija, Njemačka, Španija...), jer tako postaju konkurentniji i na regionalnom i na kontinentalnom i na globalnom internacionalnom (međudržavnom, međudržavljskom) tržištu, kojemu Crna Gora, kao i druge države bivše Jugoslavije, stremlji svojim pristupanjem euroatlantskim savezima. Zbog ne toliko davnih nemilih ratnih događanja na tlu bivše Jugoslavije, država Crna Gora unijela je u svoj Ustav odredbu o pravu svojih državljana da uz obavezno poznavanje i upotrebu crnogorskoga kao službenog jezika imaju pravo učiti i upotrebljavati jezike država zahvaćenih ratom u Jugoslaviji 1990-ih. Dakle želeći iskazati ustavnu tolerantnost prema drugima i drukčijima kao vrijednost svojih različitosti, što je u osnovi suvremenoga zakonodavstva većine europskih država, Crna Gora ustavno je zajamčila pravo pripadnicima svojih etničkih skupina da uče jezik države po svojem izboru, no propisala je i obavezu poznavanja i upotrebe svojega službenog jezika, jer samo njime državljani Crne Gore, neovisno o svojim razlikama, mogu kritički i odgovorno ostvarivati svakovrsna prava i obaveze.

U tome smislu, crnogorski državni jezik, kao i svaki državni jezik, svojim funkcijski polivalentnim mogućnostima obezbjeđuje ustavnu ravnopravnost državljanima Crne Gore, koliko joj to dopuštaju ekonomske prilike. Gramatike, pravopisi i rječnici svakoga jezika, nastavna sredstva i pomagala izuzetno su skupa sredstva i za znatno veće i bogatije države, no Crna Gora ne smije izbjegavati svoju obavezu da u okviru finansijskih mogućnosti obezbijedi najbolje obrazovanje svojim državljanima, ali treba očekivati da će i tržišni subjekti specijalizirani za poslovnu komunikaciju ponuditi državljanima privredno potrebnu jezičku edukaciju.

Ustav kao osnovni i najviši državnotvorni akt u konkretnome slučaju propisuje opšta prava i obaveze državljana, kojima se ne ograničuje suverenost i ravnopravnost države Crne Gore u odnosu na druge države, nego se toleriše da uz poznavanje i javnu upotrebu crnogorskoga državnog jezika, koji je obavezan za crnogorsko stanovništvo ili za sve crnogorske državljane,

crnogorski državljani imaju pravo učiti i upotrebljavati jezike drugih država, koju jezičku tolerantnost Crna Gora već poodavno provodi medijskom otvorenosti prema drugim državama ne samo bivše Jugoslavije.

Sociolingvistički aspekt

Crnogorski standardni jezik upotrebno je slojeviti govor javne komunikacije (administrativni, poslovni, novinarski, publicistički, naučni), odnosno državni govor državljana Crne Gore, neovisan o njihovoj rasnoj pripadnosti ili vjerskom i etničkom osjećanju. Ustav građanske ili nacionalne države Crne Gore osnovni je i najviši državnotvorni akt, koji štiti poredak državnih institucija i osigurava javnokomunikacijsku građansku (nacionalnu) ravnopravnost svojem stanovništvu poštujući njihova (i etnička) prava da uče jezike drugih država (Bosna i Hercegovina, Hrvatska, Srbija i dr.) ako pritom ne zanemaruju jezik svoje države Crne Gore, na kojem stvarno kritički i odgovorno ostvaruju građanska prava i obaveze.

Uopšte, standardni jezik osmišljen je da služi komunikacijskoj integraciji državljana različita porijekla. Do pojave funkcionalne stilistike, kojom se nastojalo kodificirati stilsku raznovrsnost javnoga života državljana, normativnu su osnovu i tzv. visoki stil autoritarno dekretima, oktroiranjem, policijom, vojskom i crkvom propisivali vladar i njegove službe poput kolonizatora u kolonijama. Razlikovanjem dijalektologije i standardologije osviještena je stvarna povezanost govornih navika stanovništva i državnoga govora, tako da je standardni jezik, kad god je to moguće, zasnovan na obilježjima određene reprezentativne skupine govora za stanovništvo koje države. Riječ je o povezivanju tzv. organske osnove s tzv. kulturno-jezičkom nadgradnjom, kojom se provodi dijalektologijski i standardologijski demokratsko načelo uzimanja u obzir govora s uobičajenim govornim obilježjima stanovništva koje države u osnovu procesa standardizacije državnoga jezika, jer se tako nastoji postići da stručno kodificirana opšteupotrebna norma što lakše i što prije zaživi u javnome životu države te da ondje što prirodnije služi potrebama državljana.

Primjera radi, u srpskome standardnom jeziku nije ništa etničko, jer ništa funkcijski polivalentnim smislom standardnoga jezika etnički ne ograničava nacionalne¹ komunikacijske potrebe stanovništva u Srbiji bilo ono etni-

¹ Ako je i laički vidljiva povezanost nepreciznosti terminā *etnijska* i *nacija* u internacionalnoj politici s političkim i jezičkim stanjem u tzv. srpskohrvatskim/hrvatskosrpskim jugoslavenskim republikama, onda bi na to morali ukazati i stručnjaci. Na naučnim skupovima o terminologiji (ovdje nije riječ o etimologiji, nego o pragmatički ili strukovno preciznoj komunikaciji) trebalo bi postaviti pitanje značenja termina *nacija*. Mi pak predlažemo: *etnijska* je ono što je etnijska, na primjer, u *etničkom čišćenju*, a *nacija* je ono što je nacija, na primjer, u *nacionalnoj sigurnosti*. Drugim riječima, nacionalno u *nacio-*

čki albansko, bošnjačko, crnogorsko, hrvatsko, kinesko, romsko, srpsko..., a svaki je državljanin Srbije nacionalni Srbin, neovisno o svojem rasnom, vjerskom ili etničkom statusu, neovisno o govornim navikama svojih roditelja, svojega sela, svojega grada, svoje pokrajine ili svoje uže i šire društvene zajednice. Standardni jezik (srpski), kao i svaki drugi standardni jezik, „vještački“ nameće govor državnih ustanova dijalekatskim i sociolekatskim navikama svojega stanovništva, a svojim naučnim, administrativnim, poslovnim, novinarskim i publicističkim ozakonjenim stilovima upravlja njihovim potrebama, stavovima i očekivanjima, njihovim pravima i obavezama, odnosno instituirati nacionalni ponos, koji može biti sportski, ratno, religijski, umjetnički ili kako drukčije (re)prezentiran.

Dakle, što se tiče pojma „vještački“, svi su standardni jezici tzv. vještački, jer svi oduzimaju prirodna stanja komunikacije da bi proklamirali državu: od govora roditelja, prijatelja i poznanika do idioma suseljana, sugrađana i zemljaka čovjek se može poistovjetiti i sa kojim dijelom svoje okoline i označiti se imenom pripadnosti (član u porodici, saradnik u poslovnoj korporaciji, navijač [fudbalskoga] kluba, seljak na selu, građanin u ulici, četvrti, gradu, zemljak u pokrajini). No sva se ta svojstva pojedinca u zajednici ostvaruju samo ako na njih djeluje državni identitet, koji daje mjeru pokrajini, gradu, opštini, ulici, zgradi, selu, kući, sportskom klubu, poslovnom subjektu, porodici... tako što svojom evidencijom jamči državljaninu prava i obveze stabilne javne komunikacije, neovisno o njegovu porijeklu, njegovim stavovima i očekivanjima. U skladu s tim norma javne komunikacije sredstvo je ostvarivanja komunikacijskih potreba državljana koje države. Zato se umjesto dijalekatskih i sociolekatskih govora oblikuju državni govorni stilovi koji svojom službenom odgovornošću i nacionalnom sigurnošću jamče ravnopravnost i provodljivost ustavih prava i obaveza svim državljanima, jer nisu istovjetni ni sa kojim tzv. organskim govorom u državi, mada najčešće konsultuju govore s najproširenijim govornim navikama stanovništva kao os-

---

nalnoj sigurnosti nije nacionalno u *nacionalnoj manjini*. Nacionalna manjina *etnička* je *manjina*, a ne stanovništvo koje države u državi. Nacionalizam je najbliži riječi patriotizam (evidencijska pripadnost domovini, a ne ljubav prema domovini), tako da stanovništvo koje države (nacija > nacionalnost) nije ni manjina ni većina u svojoj domovini. Nacija, kako je ovdje shvatamo, socijalna je cjelina u kojoj nema etničkih podjela i isključivosti. U tome smislu treba razlikovati termin *narod* od termina *društvo*, kao što treba razlikovati srodstvo i porodicu od saradništva i prijatelja. Diplomatski termin *nacija* ne bi smio proizvoditi međudržavne krize, kad uvrštavanjem na mjesto *etničkoga* stvara zabunu o suverenosti *nacionalne manjine* (govori se o autonomijama) i o mogućnostima novih razgraničenja, što je u osnovi sukoba u Jugoslaviji. Zato *etnija* ni u bivšoj Jugoslaviji ni bilo gdje drugdje ne bi smjela nositi nacionalnu oznaku, osim one države u kojoj živi.

novu na kojoj grade zajedništvo i opšteprihvatljivost norme javne komunikacije na čitavom državnom teritoriju.

Dakle najpoželjnije je da osnova standardnom jeziku bude apstrakt tzv. organskih idioma s najraširenijom govornom upotrebom,² tj. onom koja je najdemokratskija, jer se za nju pretpostavlja da će naići na najmanji otpor da postane opšteprihvaćena. Takav je kriterij srpskoga standarda, koji nije želio prihvatiti govore nebrojnijega dijela svojega stanovništva, takav je kriterij crnogorskoga standarda, koji i nema puno izbora kada je riječ o osjećanju jezičke pravilnosti u govoru svojega stanovništva, takav je javnokomunikacijski govor Bosne i Hercegovine, koja dijalekatski takođe jasno osniva i segmenatsku i suprasegmenatsku sociolekatsku uobičajenost na kojoj gradi stilove državnoga govora, a takva je i hrvatska uobičajenost, koja je pod utjecajem štokavske ikavštine i dijela slavonskih i bosanskih govora te pod snažnim nadregionalnim djelovanjem brojnih pojedinaca i ustanova na ujednačavanju, među kojima i hrvatskih vukovaca, postigla svoj državni standard unatoč najvećoj dijalekatskoj različitosti svojega stanovništva među sve četiri „štokavske“ republike bivše Jugoslavije.

---

² Termin *apstrakt* tzv. *organskih govora* znači da su govori tzv. *organski* (tzv. konkretni), to jest da u lingvistici ne postoji ništa konkretno (ostvareno) što nije apstraktno (ostvarljivo). Drugim riječima, u skladu je sa značenjem i predmetom lingvistike što su idiomi realizacije (konkretizacije, strukture) svojih potencija (apstrakcijā, sistemskih mogućnosti). U tome je smislu lingvistički neprihvatljivo pozivati se na (ab)normalno ili (ne)uobičajeno u realizaciji ako ono nije u skladu s metodologijom. Kada je riječ o standardnom jeziku, polazi se od ustvrđivanja relevantnih pravila (suodnos jezičkih jedinica) da bi se moglo govoriti o opravdanosti pojedinoga rješenja u gramatici državnoga jezika. Jezička relevantnost ne poznaje kvantifikaciju (broj jedinica nije pokazatelj relevantnosti), nego kvalifikaciju (jezičke jedinice kvalificiraju se jezičkom razlikovnošću). Na tom metodologijskom principu zasnivaju se sve metode (analogija, pitanje, preoblika...). Kada Tomislav Maretić u Predgovoru 1. izdanju svoje *Gramatike i stilistike* (1899.) traži da mu gramatika bude normalna i potpuna, onda je to stvarnosni trag mladogramatičarskoga *uzusa* po kojemu tzv. *književni jezik* (jezik pismenosti) ne bi smio biti preudaljen od tzv. *narodnoga* (tzv. reprezent mnoštva narodnih govora). Kolokvijalno, u lingvistici je *normalna* razlika, a ne istost. Istost pripada tipologiji (kategorizaciji, klasama), a jezičkim jedinicama pripadaju samo razlike. Drugim riječima, istost je metodologijska, a razlike su realizacijske. Ne kaže se slučajno da su jezičke jedinice određene razlikama u istome i istostima u različitome. No to ne znači da je dubletnost činjenica ab/normalnosti. Ona se ostvaruje zato što je komunikacijski relevantna i svakodnevna, a ne zato što je komunikacijski irelevantna i povremena. U tome smislu dubletnost je proizvod nacionalne demokratičnosti u državnome jeziku. Ona je činjenica državnoga smisla da okuplja, a ne da razjedinjuje svoje stanovništvo.

Što je različito u javnoj komunikaciji četiriju država bivše Jugoslavije koje dijalekatski pripadaju štokavskom sistemu govora³ kao sistemu sistemā? Različiti su štokavski govori koji određuju govorne navike stanovništva pojedine države, različit je osjećaj za govorno normalno i abnormalno, govorno uobičajeno i neuobičajeno, govorno prihvatljivo i neprihvatljivo. Ti su različiti štokavski govori u osnovi različitih realizacija komunikacijskih stilova stanovništva pojedine države (kao različita osnova standarda) bili oni institucionalizirani (institucionalno kodificirani: administrativno-poslovni, novinarsko-publicistički, naučni, književni stil) bili oni na razini kolektiva (razgovorni stil). Razgovorne su razlike među stanovnicima bivših jugoslavenskih republika sa štokavski zasnovanim standardima najprimjetnije jer je jugoslavenski uniformizacijski pritisak bio puno slabiji na razini razgovorne kolektivne opuštenosti nego na razini govorne institucijske stege. Uvijek se privatno opuštenije govorilo nego u službi, tako da su, primjera radi, Crnogorci, koji su se u službi koristili tzv. srpsko-hrvatskim jezičkim standardom, među svojim, u skladu sa svojom dijalekatskom pripadnošću, govorili sociolekatskim govorima razgovornoga stila nekodificiranoga crnogorskog standarda, koji je tako (tzv. supstandardno) neprestano opstajao kao kodifikacijska mogućnost. Drugim riječima, njihov je urođeni osjećaj za normalno i uobičajeno nadrastao stegu tuđega državnog govora i onda kada ga u skladu s jugoslavenskom parolom *bratstva i jedinstva* nisu shvatali tuđim. I nije u postupku Crnogorca bilo ni etničke ni nacionalne isključivosti kada je u svojoj kući govorio onako kako mu je bilo najlakše iskazati svoje misli i osjećanje.

Pa kada ko tvrdi da su razlike među bosanskim (bošnjačkim),⁴ crnogorskim, hrvatskim i srpskim standardnim jezikom malopostotne, onda prećutno potvrđuje da razlike postoje, da su one prepoznatljive među državljanima tih država te da su one komunikacijski funkcionalne, da su relevantne ili vrijedne u svakoj državi. Kada ko kaže da bi u Crnoj Gori trebalo zavesti gramatiku i rječnik V. S. Karadžića i pravopisno oponašati Vuka, onda kao da zaboravlja na vremenski odmak od Karadžićeva vremena, na državnu sadašnjost crnogorske jezičke situacije i kao da negira stepene suvremene lingvistike samo da bi ma kojoj gramatici pridjenuo srpsko etničko ime umjesto crnogorskoga nacionalnog imena. Šalu na stranu, Karadžićeva jezička

---

³ Ovdje se ne govori ni o kajkavskim ni o čakavskim govorima, jer oni ne pripadaju apstraktima štokavskih govora, koji su u osnovi štokavskih standarda.

⁴ Ovdje se misli na državni jezik Bosne i Hercegovine, a ne na kakav etnički jezik bosanskih muslimana, Bošnjaka ili Muslimana. Za etničke Bošnjake, kao i za sve druge etnije, vrijede ista prava i obaveze. Drugim riječima, *crnogorski* u crnogorskome jeziku znači što i *bošnjački* u *bošnjačkome* ili *bosanskome jeziku* (jezik države Bosne i Hercegovine) ili, najbolje, bosansko-hercegovački u bosansko-hercegovačkome jeziku.

realizacija nije prihvaćena u Srbiji,⁵ a srpski su filolozi imali i previše vremena da sastave gramatiku crnogorskoga jezika po Vukovim uputstvima,⁶ pa

⁵ Vuk Stefanović Karadžić ne samo što nije napisao gramatiku Hrvatima, mada su njegovi radovi nesumnjivo djelovali na hrvatske vukovce, nego je nije napisao ni Srbima ni Bošnjacima ni Crnogorcima. Vukova jezička koncepcija obuhvata stanovništvo na zamišljenom teritoriju koji je puno širi od ondašnjih i današnjih državnih (i administrativnih) granica pojedine države. Zato nije sociolingvistički opravdano tvrditi da je srpski jezik zasnovan na dijalekatskoj bazi koju je obradio Karadžić te da su zatim srpski kulturni centri demokratski standardizirali jezik na drugoj dijalekatskoj bazi, jer se u standardnome jeziku kao jeziku (ovdje srpske) kulture i (ovdje srpskih) društvenih (državnih) potreba ne mijenja osnova, nego se postojeća kodifikacija jezika kulturno nadograđuje (obogaćuje, razvija, osuvremenjuje). Dijalektologijski su termini (poput *istočnohercegovački*) pružili tabue jugoslavenskoj lingvistici (kao da su izoglose proizvod područja Istočne Hercegovine) te pomogli dijalektologijom tumačenju državnih prava u skladu s etničkim razgraničenjima područnih govora. Karadžićeva djela filologijom su vrijedna (jer pokazuju da je i kodifikacija tzv. govedarice kulturno razrađeno sredstvo koje se nema razloga sklanjati drugim mogućim štokavskim kodifikacijama), a ne politički (jer ni istorijski ni etnološki valjano ne obrazlažu isključivu govornu etničnost kojega stanovništva). Po našem mišljenju, u osnovi je 'nesporazuma' nerazumijevanje da je srpski jezik preuzeo od Vuka metodologiju (kriterij utvrđivanja osnove na zadanom teritoriju), a ne realizaciju te da se na štokavskome sistemu sistemā može oblikovati onoliko standarda koliko je stanovništvu komunikacijski i simbolički potrebno. *Sědeti*, *sjědjeti* i *šědjeti* (*sědeti*, *sijědjeti*, *sijědjeti*) nisu isto, niti pripadaju demokratskome procesu i jezičkom razvoju (arhaično i moderno), jer jezičke promjene u područnim govorima nisu što i kulturni razvoj državnoga jezika. Područni govori nisu bolji nego što su bili (jer služe suvremenim područnim potrebama stanovništva), a kulturni razvoj vezuje državne jezike sa suvremenim društvenim potrebama, tako da se državni jezik može shvatiti kao činjenica svojega vremena (tzv. stabilnost) i/ili kao odgovor na zahtjeve novoga vremena (tzv. elastičnost). Zato demokratska promjena tzv. Vukove norme nije u srpskome jeziku proizvod jezičkoga razvoja (nije Vukova kodifikacija ništa manje prihvatljiva da bude kulturno sredstvo koje države, naprotiv), nego je ona proizvod društvenoga (kulturnoga) izbora, što znači da nikada nije bila prihvaćena i primijenjena u srpskome kulturnom životu, jer se, ponovimo, u jezičkoj kulturi (pa i kultivaciji) nikada ne mijenja tip dijalekatske osnove kodifikacije, nego se postojeća kodifikacija funkcionalno razrađuje ili elaboracijski pragmatizuje. U tome smislu kodifikacija je jasno iskazan prijedlog ili ponuda standardnojezičke realizacije.

⁶ Dakle Vuk Stefanović Karadžić nije napisao gramatiku i rječnik za Crnu Goru, nego za znatno širi teritorij od nje. (Odatle dijalektologijske naznake koji je oblik gdje našao.) Zato nije prihvatljivo govoriti o arhaičnosti i pitati se zašto Vuk, na primjer, nije prepoznao *ś* i *ž* kao foneme. Jednostavno, na zamišljenome području oni nisu govornički prevladavali kao fonemi, a njihova pojavnost bila je u pojedinim sazvučjima različita statusa: lišće, zvijezde, šnjegovi/šnjegovi, ožljeda/ožljeda... Takve su pojave danas predmet morfonologije državnih jezika i područnih govora. Da je Karadžić sastavljao gramatiku za područje Crne Gore, po primijenjenoj metodologiji, ne bi smio oduzeti pravo većini stanovnika na vlastite dijalekatsko-sociolekatske navike, nego bi ih samo mogao kodificirati. U tome smislu Vukova jezička realizacija nije crnogorska.

nisu, nego su se radije bavili ekavizacijom Crne Gore i proglašavanjem crnogorskih govornih svojstava arhaičnima, zaostalima, pokrajinskima, dijalekatskima, kao da se samo u Srbiji razlikuju govori pokrajinā, gradova i selā (kao da mikrolokacijski i makrolokacijski ne postoje govorne razlike među crnogorskim selima i gradovima). Što se pak takva argumentiranja tiče, riječ je zapravo o odmjeravanju veličine države i brojnosti državljana, a ne o kakvim naučnim tvrdnjama.

Da bi se ilustriralo jezičku relativnost etničkoga i realnost nacionalnoga, zamislimo Crnu Goru u kojoj živi 8 miliona govornika i Srbiju u kojoj živi 800 hiljada govornika. U takvim bi se okolnostima izmijenio osjećaj za govorno normalno, a govore bi Srba po kriteriju (in)tolerancije i aklamacije vrlo vjerojatno ko uklopio među područne dijelove (veliko)crnogorskoga jezika. Budući da u suvremenim europskim savezima ne bi smjelo više vrijediti nametanje zakona većega, brojnijega i jačega, važno je što se Crna Gora zauzima za uzajamno poštovanje različitosti. Štoviše, ne treba očekivati da će u Srbiji ikada biti normalno prevoditi serije i filmove, komentirati dnevne događaje i voditi razgovore ni na bosansko-hercegovačkoj ni na crnogorskoj ni na hrvatskoj (i)jekavici, što je komunikacijsko i simboličko pravo stanovnika Srbije, koje ne sprečava ravnopravnu saradnju sa stanovnicima drugih država. Zašto bi se, ilustracijski pojednostavljeno, kulture Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Hrvatske nametale stanovništvu Srbije? Zašto bi, na primjer, Vukova jezička koncepcija i Njegošev jezički i umjetnički genije morali biti svakodnevno prisutni među stanovnicima Srbije ako država Srbija nastoji ući u Europsku uniju i prevodi europsku pravnu stečevinu s više od dvadeset jezika na srpski jezik? Nije li nepravedno da tri republike bivše države nametnu jednoj da preuzme njihove državne govore? Zaista, karikirajmo, treba da se zaštiti i jezik Srpske akademije nauka i umetnosti tako što će ga priznati, na primjer, ANUBiH, DANU i HAZU.

Pa i da se u Crnoj Gori uvelo tzv. Vukovu normu, legitimna bi to bila odluka da se govorni kôd star dvjestotinjak godina (koji je nastao za stanovništvo na teritoriju kudikamo većem od Crne Gore) prilagodi kulturno-jezičkim i funkcionalnostilskim potrebama crnogorske javne komunikacije. Drugim riječima, tzv. srpskohrvatski ili hrvatskosrpski jezik u Jugoslaviji ni dijalektologijski ni standardologijski nije bio jedan, nego se dijalektologijski razlikovao dijalektima, koji su teritorijalno određivali što je uobičajeno (uzus) da bude osnova javnoj komunikaciji u pojedinoj jugoslavenskoj republici (u crnogorskom se uzus nije ostvario u kodificiranome standardnom jeziku, nego je opstajao u razgovornome stilu uz službenu mješavinu srpsko-hrvatske jezičke kulture). A nije li nastojanje da se govornim uzusima stanovništva Crne Gore nametne na njima neosnovani standard kao drukčija normalnost, često vojno-ekonomski ogrnuta geslom naprednoga, modernoga, ko-

smopolitskoga, bratskoga, pravoslavnoga i sl., što su Crnogorci nerijetko zanosno prihvatili, zapravo potvrda posebnosti stanovništva Crne Gore. Reći da je razlika između crnogorskoga i srpskoga jezika procentualna (ili prosantualna?), tvrditi da crnogorski standard obiluje arhaizmima, regionalizmima srpskoga jezika i novogovornim nametanjem, tvrditi da *šekira*, *šutra*, *ovđe*, *đe*, *devojka*, *dever*, *ženica*, *izesti*... nisu normalna upotreba u Crnoj Gori znači da se „normalno“ ocjenjuje po govornim navikama i zakonima izvan Crne Gore, da se tobožnja abnormalnost crnogorskoga standarda odmjerava navikama ili višegovornom „normalnošću“ u filološki još živom etničkom velikosrpskom standardu te da se „prirodna“ mjerila propale velikodržavne politike iz pojedinih filoloških *kružoka* još uvijek primjenjuju na „umjetna“ mjerila priznate države Crne Gore i drugih priznatih država bivše Jugoslavije. Takav pristup zaista nije naučni, nego je vojno-politički, takav pristup ne afirmiše etničko pravo, nego ga denuncira onda kada se na njega poziva. Takav pristup priziva izvandržavnu etničku demokraciju 1990-ih, odnosno genocidno etnokrasko uklapanje manje države u veću državu, što znači preglasnost i obespravljenost državljana Crne Gore u ime etničkoga srpstva. Končno, takav pristup sigurno nije europski. Zar nije dovoljno što su teritorijalna posezanja prema susjednim republikama tokom nedavne povijesti dovele takvu velikodržavnotvornu, obespravljajuću, napadačku i ratničku etnocentrističku retoriku, ogrnutu ruhom građanske politike, do teritorijalnih gubitaka? Nije li krajnje vrijeme da se odnosi među državama grade partnerski i ravnopravno na međusobnom poštovanju, što dugoročno pomaže nacijama u regionu da pokopaju još žive mrtvace i glasnogovornike rata u Jugoslaviji? Uostalom, zato je još toliko lako crkveno i akademski prikrivati svoj vjerski i filološki šovinizam i svojom huškačkom retorikom navoditi ljude da se izgube u pogubnoj brojnosti kosmopolitskoga pansrpstva.

Dakle tvrdnja da su svi štokavci Srbi⁷ nije naučno relevantna, a zahtjev za formiranje Velike Srbije na području republikā bivše Jugoslavije propali je projekat koji je doveo do izolacije Srbije i gubitka njegova teritorija. Na prostoru Zapadnoga Balkana europski će procesi početi tek uzajamnim priznavanjem i poštovanjem razlika nužnih za partnersku saradnju i izgradnju ravnopravnih odnosa među susjednim državama. Previše je osvajačkih

⁷ Niti je štokavština srpska niti je kajkavština slovenska niti je čakavština hrvatska, nego su štokavština, kajkavština i čakavština govornikā koji njima govore, neovisno o njihovom etničkom osjećanju. Kada je riječ o kajkavštini, ne bi se smjelo ignorirati radove koji govore o njezinoj lingvističkoj samostalnosti, npr. radove o kajkavskoj akcentuaciji (Stjepan Ivšić ili, nešto šire, Zvonimir Junković), osim ako se tako osporava jezičku relevantnost akcentuacije (distinktivnost, razlikovnost), što bi pak u sociolingvistici bilo jednako nenaučno zahtjevu da crnogorska prezimena i crnogorske toponime treba akcentatski 'modernizirati' zato što su 'arhaični' u odnosu na normu srpskoga standarda.

konceptija i svojatanja na malome jugoslavenskom području dovelo do umišljanja o vlastitoj veličini, odnosno o velikodržavnim projektima, koji su se služili i mitomanijskom filologijom (*štokavština = srpski jezik, štokavci = Srbi, štokavsko područje = Srbija*),⁸ pokazujući skučenost i zaslijepljenost vidi-ka prema drugome i drukčijem i gušeći tako prava toga drugoga i drukčijeg. U skladu s time treba reći da je odvajanje Kosova od Srbije proces koji je počela sama Srbija 1990-ih, odnosno proces koji je počeo u srpskoj politici koja nije stvarala građansku državu nacionalnih Srba, neovisno o njihovu etničko-me porijeklu, nego državu etničkih Srba (*Srbi svi i svuda. Samo sloga Srbina spasava. Jedan narod treba jednu državu da ima. Svi Srbi u jednoj državi!*).⁹ U takvoj se Srbiji druge etnije osjećaju kao tuđinci, što dokazuje i stepen ekonomskoga ulaganja u pojedine dijelove Srbije. Nova građanska (nacionalna) Srbija pokušava Srbiju pokazati kao državu nacionalnih Srba, neovisno o njihovu etničkom osjećanju, i tako se pridružuje suvremenim europskim državama u poštovanju različitosti. U tome smislu građanski pokret Srbije jamac je ravnopravnosti svih srpskih državljana, koji onda opravdano mogu razvijati nacionalni patriotizam, jer nisu ugroženi etničkim šovinizmom, a samo se u smislu takve moderne nacionalne države može ostvariti zahtjev da svi Srbi zaista i žive u jednoj državi. Nakon svih istorijskih lekcija Crna Gora ne želi propustiti priliku da na samostalnome putu prema članstvu u Europskoj uniji, podstičući na to i svoje regionalne susjede, prepozna veličinu crnogorskoga identiteta u državljanstvu, koje je dovoljno emancipirano da obuhvati sve rasne, vjerske i etničke razlike svojih državljana kao vlastito bogatstvo, što bi se trebalo poštovati u europskoj koncepciji države kao stabilnoga servisa društvu, stanovništvu ili državljanima.

U međudržavnim (internacionalnim) savezima kao što je Europska unija etnička su prava samo jedno od prava, no nijedno pravo državljana ne bi smjelo dovesti u pitanje suverenost države u kojoj se ostvaruje i djelomično ili potpuno ograničavati prava drugih državljana.

---

⁸ Ovdje se ne propituju ni tzv. torlačka skupina govora ni stavovi prema Makedoniji (tzv. Južna Srbija).

⁹ O tome poredi i bilješku 16. Naime u osnovi je termina *narod* nerazlikovanje rezidenata od etnije i tumačenje ekskluzivnih prava etnije na teritoriju države (dali smo primjer Škotā i Škotlađanā).

Tvrđnja srpskih¹⁰ dijalektologa da je crnogorski jezik srpski jezik, da je regionalni dio srpskoga jezika i da su svi štokavci Srbi (da su i štokavski govori kojima govore Hrvati i Bošnjaci srpski, a hrvatski i bošnjački štokavci da su Srbi) ne zaslužuje drukčiji komentar nego da su u suvremenoj Crnoj Gori i u suvremenoj Srbiji još ugledni oni koji nikada nisu prihvatili neuspоставu etničke Velike Srbije. Što se tiče kvaziargumenata kojima se srpski jezik poredi sa svjetskim (i kolonijalnim) jezicima suvremene globalne

¹⁰ Srpski ovdje ne znači 'dijalektolozi srpske etnije' ili 'etnički srpski dijalektolozi', nego dijalektolozi koji naučno stvaraju u Srbiji (a ne u kakvoj etničkoj skupini, religijskoj grupi ili političkoj partiji). Dijalektologija kao dio lingvistike nije ni etnička ni nacionalna ni internacionalna disciplina (iako je terminologija internacionalna činjenica više državnih jezika). Dijalektologija opisuje govore neovisno o etničkoj pripadnosti stanovnika. Standardologija pak propisuje državni jezik neovisno o etničkoj pripadnosti državljana. Lingvistika u cjelini jest kosmopolitska, ona se ne smije ni na koji način politički ograničiti, ona mora teorijski i metodologijski uvažiti da je njezin predmet totalan, odnosno da proučava cjelinu. U tome smislu, kao naučno apolitička, lingvistika smije biti totalitarna, što znači da smije stvarati modele koji svugdje mogu biti primjenljivi. To su modeli koji ravnopravno pristupaju tzv. *izumrlim jezicima* i *svjetskim jezicima*, tzv. *malim jezicima* i *velikim jezicima*. Lingvistika, drugim riječima, nudi modele o onome što je realizirano tako što govori o svemu što se moglo realizirati (o svemu što je realizirljivo). Lingvistika je znanost o mogućnostima (o relevantnome pravilu), a ne o političkoj moći (o zakonski realiziranu pravu) jer pokazuje da stvarnost nije u ostvarenome, nego u ostvarljivu. Pravedno je kada je zakonski realizirano pravo u skladu s relevantnim pravilima realizirljivoga, a to je slučaj s crnogorskim državnim jezikom. Takav je pristup lingvistički zato što se može primijeniti na sve druge države ili na bilo koju državu. Zato lingvistika nije ni nacionalna disciplina, zato lingvistika svojom internacionalnom terminologijom nije ni internacionalna disciplina, nego je lingvistika globalna (strukovna) disciplina, koja polazi od toga da različiti jezici ne bi smjeli biti razlog ni etničkoj ni religijskoj ni nacionalnoj ni internacionalnoj nesnošljivosti. Nije li ovdje potpuno prihvatljiva tvrdnja Romana Jakobsona da je predmet lingvistike sve što je i na koji način povezano s jezikom? Dakle nije, primjera radi, *srpski lingvist* koji piše gramatiku koje druge države Srbini, nego je on stručnjak, koji svoj naučni rad daje na ocjenu stručnoj javnosti. Tko je lingvist, njemu nijedan kodificirani ili nekodificirani govor nije mrzak, tako da ga nazove govedarskim, a njegove korisnike govedarima, nego se lingvist naučno raduje svakome saznanju, svakom otkrivenom podatku, svakoj relevantnoj razlici, koja ga ljudski oplemenjuje, širi mu vidike i oslobađa ga od dogmatizirane istine ili neistine. Zato, primjera radi, etnička pripadnost može lingvista samo odaljiti od njegove stručnosti, može ga samo odaljiti od lingvistike kakvom smo je opisali, a samo takva lingvistika može biti saznajna ili naučna. Lingvistika je stručna kritika postojećega stanja uvijek i svugdje, jer se ne ustručava propitivati 'svoje' dogme, tako da ne prihvata raso, religijsko i etničko 'kućno' vaspitanje stručnjaka kao naučni kriterij. U tome smislu, lingvistika nije ni saznajna ni globalno opremljena da osobno i javno stručnjaka opravdava (veliko)državne dogme, nego je životna koliko života ima, neovisno o tome jesu li govornici kojega jezika pobijeni, izumrli ili asimilirani. Njezin je zadatak da se ne ograniči ni na jednu verziju istine te da ne prihvati nestručnu raspravu i uvrede kao svoj diskurs.

tehničke, medijske i političke međudržavne pismenosti, na takva bi se komična podmetanja moglo odgovoriti jednako stručnom i poznatom krilaticom: *Govori, bre, srpski, da te ceo svet razume*. Budući da je u središtu „nerazumijevanje“ strukturnih i smisaonih razlika između nacionalnih državnih jezika i etničkih područnih govora, nepoštovanje drugih i stvaranje „naučnih“ filoloških velikodržava valjda je jedini posao koji ti naučnici znaju obavljati. Srpski jezik, uza svu istorijski pokopanu volju srpskih institucija, nije svjetski jezik, nego jezik države Srbije, kojim govore nacionalni Srbi, neovisno odakle su se doselili i kada. Srbija je suvremena građanska država, tako da je njezina budućnost među suvremenim građanskim državama modernoga svijeta, a ne među crkveno ili akademski ratnički akklamovanim isključivostima i daljim etničkim podjelama svoga teritorija i teritorijā drugih država. Čovjeku dosta.

Status srpskoga i engleskoga jezika nije ni po čemu uporedljiv. Engleski jezik kao jezik engleskoga dvora, engleskih državljana i istorije engleskih institucija (a ne kakve engleske etnije), i srpski jezik, koji je tek sa V. S. Karadžićem prihvatio demokratski princip konsultiranja najraširenijih (tzv. organskih) govora u svojoj pismenosti, nikada nisu bili i nisu isto. Razdoblje poistovjećivanja jezika i naroda odnosi se zapravo na poistovjećivanje naroda i nacije. Zato je narod imao državno obilježje, on je bio osnova za teritorijalne aspiracije (bečkoga) dvora, a tek zatim kao *načertanijski* plan za širenje Srbije. Obuhvatanje i hrvatskoga i bošnjačkoga i crnogorskoga etničkog korpusa u srpski jedna je od velikih pouka koncepciji jezičkoga određivanja etnije. Kada je riječ o određivanju čijega etničkoga identiteta, složena i mnogoznačna etnička osjećanja pojedinca i skupina ne stoje na putu nacionalnomu jedinstvu državljana Crne Gore. Nacionalni jezik nije obilježje etnije (nego nacije), jer etnije govore mnogim jezicima (od pojedinca, manje i veće zajednice do funkcionalno slojevitih govorā institucije i institucijā). Dijalektologijska raspodjela stanovništva u Jugoslaviji i izvan nje pokazuje nam svu žestinu istorijskih događanja koju može stabilizirati samo standardologijska raspodjela. Riječi *Bošnjak*, *Crnogorac*, *Hrvat*, *Srbin* nisu ništa više bošnjačke nego što su crnogorske, hrvatske i srpske. Drugim riječima, lingvistika ne poznaje *moje* : *tvoje* (srpskohrvatski, hrvatskosrpski, srpsko-hrvatski, hrvatsko-srpski, srpski ili hrvatski, hrvatski ili srpski nisu naučni, nego politički nazivi zastarjelih naučnih koncepcija koje su političkim mjerilom proširenosti i brojnosti govornika prelazile preko složenosti genetskolingvističkih i sociolingvističkih razlika na prostoru štokavskoga sistema). Dijalektologijske razlike u jugoslavenskim republikama zasnivaju različite razgovorne navike, koje su u osnovi potrebe kodificiranja republičkih sociolingvističkih normi, koje do kodifikacije opstaju kao neslužbena upotreba. Te su normizacijske potrebe osamostaljivanjem republikā bivše Jugoslavije postale državne. One zahtijevaju, kao i u svakome državnom govoru, napor svih državljana i

institucijā prema uspostavi stabilne javne komunikacije, koja može anticipirati komunikacijske zahtjeve i države i državljana i odgovoriti na njih. Razlike među državnim jezicima relevantne su i potpune ma kolikim ih postotkom ko mjerio. Za razliku od etničkih područnih govora, državni jezici imaju svoju gramatiku, svoj pravopis i dr., jer je obaveza države da kodificira svoju javnu komunikaciju povezujući govorni uzus svojega stanovništva sa stručnom razradom sistemske osnove standardnojezičke strukture, kojom će se prevoditi, primjera radi, europski zakoni. Kada se (danas) u međudržavnoj politici govori o jezicima, onda se misli na nacionalne, a ne etničke jezike (osim kada je u pitanju nomadsko stanovništvo koje nema fiksirano teritorijalno određenje). Danas su jezici sredstva međudržavne (internacionalne) poslovne komunikacije, a ne oznake etnije. Danas su jezici nacionalni, a ne etnički. Nije li izreka *Svi Srbi u jednoj državi* u osnovi imala državu jer ako *jedan narod treba jednu državu da ima*, onda to znači da se kao obilježje *naroda* podvaljuje administracija crkvena (patrijaršija) ili svjetovna (despotija, feud).¹¹ S druge strane, uz stoljetne seobe i ratove nije moguće na području Europe ustvrditi *narodnu* srodnost kojega stanovništva (Česlav Miloš), poznavati svoje pretke od pradavnina, odakle su došli, jesu li pripadali ijednoj etniji, jesu li uopšte znali ko su i koliko im je bilo važno to što su znali. Drugim riječima, *narodna* oznaka naučno je relevantna i dokaziva koliko i tvrdnja da smo bilo što drugo: riječ kao i svaka druga. Što su nekad značili termini Crnogorac, Hrvat, Srbin, Šiptar ili Turčin, ne znače i danas. Uopšte, zajednice srodnika i društvene zajednice postaju državljani postankom države od feuda, od vladara i vlasnika kmetova do suvremenih svjetskih političkih i korporacijskih lidera. Pojam naroda nije u različitim državnim uređenjima obuhvatao isto: velik dio muškaraca nije imao nikakvo pravo glasa (kao u

¹¹ U Jugoslavijama religijsko je određenje služilo kao model za etničko određenje: Bošnjaci (nekad Muslimani) jesu muslimani, Hrvati su i Slovenci katolici (ili Latini), Srbi su pravoslavci, a Crnogorci (i Makedonci) pravoslavci bez svoje crkve. Etnička instrumentalizacija religije u Jugoslaviji pokazuje da je crkvena etničnost sa svojom teritorijalizacijom (kao i ona jezička) poslužila za tumačenje državnih prava. U tome se slučaju prelazak pojedinaca i skupina s jednoga religijskoga koda na drugi unutar štokavskoga područja tumačio prelaskom iz jedne etnije u drugu, a onemogućavanjem unutar-religijske etničke pluralizacije stvarala se osnova za novu paradržavnu etnizaciju stanovništva u korist crkve jedne države. Drugim riječima, predstavnici religija ne samo što nisu ostvarivali miroljubive ideje koegzistencije, tolerancije i solidarnosti, nego su bili najgorljiviji zagovornici sukoba, isključivosti i zločinā. Budući da je religijska ideja ishodišno usmjerena da zahvati ono opšteljudsko, istorijski se pokazalo da na području bivše Jugoslavije ona zahvata samo etničko i da je u osnovi genocidnih argumenata monoetničkih politika države kao ono što sprečava nastanak nacije.

Rimskome Carstvu¹²), ženska prava zapravo su djelomično i gdje gdje izborena tek u drugoj polovici dvadesetoga vijeka, a dječja prava zbog psihologijske procjene još nisu ozbiljno uzeta u obzir. Ne treba zaboraviti da su osvajanja i siromaštvo u Europi neprestano premještali granice govorne bliskosti i tzv. genetske srodnosti te da su one često bile od područja do područja podređene državnim i ekonomskim (kolonijalnim) granicama, dok su mjerila razlikovanja naroda u zastarjelim imperijalnim koncepcijama vojno moćnih država bila pripadnost istome jeziku.¹³ A rekli smo da rijetko ko može ustvrditi pradavninu svojih predaka, niti može znati odakle su došli, ko su bili, nego se olako prihvata istorija države po obrascu *krvi i tla*. Koliko su etnije činjenica okolnosti nastanka zastarjelih država, toliko su moderne države nacionalne, jer se samo u naciji ravnopravno pristupa etničkom nasljeđu pojedinca. Identitetski, naučno je jednako (ne)dokazivo tvrditi da je čovjek, primjera radi, Crnogorac (svjetovno) ili Srbin (crkveno) kao što je nedokazivo tvrditi da je

---

¹² Ovdje se ni najmanje ne protivimo činjenici da je Rimsko Carstvo obrazovano na robovlasničkome državnom i tržišnom uređenju, nego upućujemo da se rimsko državljanstvo stjecalo po načelno feudalnoj matrici osamostaljivanja ili samootkupa robova u legionu, u areni...

¹³ Ovdje treba reći da su se etnocentristički protumačena mladogramatičarska koncepcija jezika i tržišno motivirana globalizacijska (globalna država kao kraj koncepta države) sociolingvistička koncepcija jezika lingvistički neopravdano našle u istome stroju na terminu *srpskohrvatski, hrvatskosrpski* itd., jer jezične razlike, svaka zbog svojih interesa, tumače kvantitetom, a ne kvalitetom. U strukturalizmu se takva nominalnorealistička koncepcija jezika naziva *primitivni mentalitet*, jer se poistovjećivanjem znaka i predmeta ne razlikuje forma od supstancije u određivanju čovjekova odnosa prema stvarnosti. Dvije su neposredne posljedice *invalidnosti* primjene toga kriterija na području država sa štokavskim standardima u bivšoj Jugoslaviji. Prva je, dakako, nerazlikovanje govora od etnije (*ovo je moj govor, ja sam taj, tako govorimo mi; svugdje gdje smo mi, naša je zemlja*), što znači da se jezik doživljava kao prvenstveno sredstvo teritorijalne (dijalektološke etničke i sociolingvističke tržišne) diferencijacije (mi – vi) i sukoba (naše – vaše), a druga je, metodologijski rečeno, unitarno arbitriranje o stepenu lingvističke analize, što znači da se nenaučnim stavom odustaje od validne analize da bi se moglo manipulirati opsegom i dometom sinteze, što je danak neprihvatanja relevantne razlikovnosti kao osnovnoga kriterija lingvističkoga opisa (i propisa). Drugim riječima, govornicima se pristupa negacijski (*tako ne govorite vi, nego mi; vi govorite našim jezikom; vi ste jezik dobili od nas; vi kradete naš jezik; vi ste nam ukrali jezik; vi ste mi, samo to ne želite priznati*), a ne afirmacijski (*tako govore svi koji tako govore*). Upravo je državni jezik socijalno afirmativno jamstvo etničkosti, jer nije ni *tvoj* ni *moj* ni *vaš* ni *naš*, nego svih svojih govornika. Zato je država socijalna institucija, a ne etnička, tako da nema nikakva smisla ni potrebe govoriti o pluricentrističkom (etnocentristički obilježenom) jeziku, nego o kulturno-pragmatičkim nacionalnim jezicima. Lingvistika nije disciplina nekoliko tzv. *svjetskih jezika* i njihove vojne i političke terminologije, nego je ona nauka o *svim jezicima svijeta*. Sve dok se to ne bude poštovalo, klasifikacija jezika neće uvažavati lingvističke kriterije.

rođak majmunu (Čarls Darwin i evolucionisti) ili vanzemaljcu (Klod Vorilon i raelijanci). Naime riječ je uvijek o čovjeku kao simboličkoj životinji koja i svoje političko i svoje društveno samoodređenje (Platon – Aristotel) zahvaljuje prisili kao traumi koju onda poput zaraze prenosi na druge. Tako je to uvijek i svugdje.

Dakle nije naučna tvrdnja da je *jezik* što i *narod*,¹⁴ jer narod je kao stanovništvo proizvod države (nema države sa samo jednom etnijom), a država nije proizvod etnije. (Jesu li Tajlandani, Holandani, Škotlandani etnije ili stanovnici tih država?) Država određuje svoju naciju, a ne određuje etniju naciju, jer bez države (administrativne jedinice) ni nacija ni etnija nemaju smisla. *Ujedinjeni narodi* zapravo su *Ujedinjene nacije*, odnosno *Ujedinjene države* ili *Ujedinjeni državljani različitih država* (kao Sjedinjene Američke Države, Europska zajednica i dr.); *međunarodno pravo* zapravo je *međudržavno pravo*, *međunarodni odnosi* zapravo su *internacionalni odnosi* ili *međudržavni odnosi*, što u ostvarivanju prava često ovisi o veličini države i brojnosti državljana koje države ili pripadnosti države određenim državnim savezima u kojima ona štiti svoje posebne interese.

¹⁴ Dijalektologija se ne bi smjela baviti etničkim granicama i njima opravdavati državna prava. Jednako, standardologija bi morala što jasnije propisivati pravila, jer se državni jezik (za razliku od područnih govora) uspoređuje s drugim državnim jezicima i uči. Pojednostavimo, nitko od nas ne uči jezik italijanskoga naroda, nego učimo jezik italijanske države (u kojoj se zapošljavamo ili u koju turistički putujemo). Ni područni govori nisu etnički isključivi ni državni jezici nisu nacionalno ograničeni. Područnim govorima govore govornici različitih etničkih osjećanja (zato što govor omogućuje bilo koje etničko osjećanje, a nije proizvod etničkoga osjećanja), a državne jezike mogu naučiti pripadnici različitih država. Možda je tako jasnije što znači nacionalni jezik i državni jezik, a što internacionalni jezik i tzv. svjetski jezik i zašto u našu koncepciju nijesmo uvrstili termine poput etnolekta i politolekta.

Studije o područnim govorima nemaju etničko obilježje. Načelno, bilo koji čovjek može naučiti bilo koji idiom (područni, državni, međudržavni, globalni). Istim idiomom mogu govoriti ljudi različitih etničkih osjećanja (ovdje ne govorimo o idiolektima, nego o komunikaciji, razgovoru, o idiomima). Gdje postoji takva mogućnost (rekli smo da je lingvistika kritika uvijek i svugdje), ne može postojati generalizacija *narod = jezik*. Takva se generalizacija ne može provesti ni na razini državnoga jezika (*nacija = jezik*), jer nacionalni jezik, u skladu s rečenim, može učiti bilo ko neovisno o svojemu državljanstvu. Naravno, razlika jest ako se nacionalni jezik uči u školi, a područni govori od odabranih uzornih govornika ili većine na kojemu području. No razlika između narodā i nacije u osnovi je različita pristupa imenovanju. Primjera radi, riječ *Bošnjak* ne znači što znači *bošnjak* (kao što riječ Nijemac ne znači što znači *nijemac*) nego znači što kolektivi i institucije traže da znači. U tome smislu treba razlikovati kolektivno imenovanje (Redžo Begov, Miljan Danilov) od institucijski petrificirana prezimena (Redžo Begov/ić, Miljan Danilov/ić). U osnovi je državnosti i državljanstva evidencija.

Nije li pojam nacije korespondentan s Isusovom tvrdnjom da smo svi došljaci i stranci (paradoksalni je izvod iz toga vječni Žid, Rom, danas: *nomad*). Zato nema starosjedilaca koji bi polagali veća prava na državu,¹⁵ nema *ognjišta* koje nije podignuto na *zgarištu*, a suvremena neratoborna europska politika određena je principom ravnopravnosti državljana kao preduvjetom izgradnje patriotizma i partnerstva s drugim državama. Njemačka nacija danas je određena i generacijama domaćega turskog stanovništva, u Americi, Australiji i Latinskoj Americi starosjedioci su ili pobijeni ili asimilirani od europskih i afričkih došljaka u američke nacije i u australijsku naciju, u Francuskoj brojni afrički doseljenici predstavljaju prepoznatljiv dio francuske kulture i sporta, u Velikoj Britaniji uz mnoštvo doseljenika značajna su državna obilježja i stepeni samoreprezentiranja Engleske, Sjeverne Irske, Škotske i Velsa, kojima se ostvaruju norme razlikovanja i zajedništva tih država i nacija. Da su Englezi (državnici stanovništva Engleske) ustrajno nametali Sjevernim Ircima, Škotima i Velšanima svoje nacionalno ime, odnosno svoju državu, nikada se ne bi održala Velika Britanija kao Ujedinjeno Kraljevstvo. Riječ je o nacionalnim posebnostima kojima razlike spajaju različite etničke i nacionalne identitete (jer na području, na primjer, Škotske ne žive samo etnički Škoti, premda su svi nacionalni Škot/landani/i¹⁶). Država

¹⁵ Načela koja vrijede u lingvistici mogu pomoći da bolje razumijemo život (R. Jakobson, L. Hjelmslev, G. Gijom). Preneseno na globalni plan, lingvistički primjer nevažnosti broja jedinica za lingvističko pravilo (*žènica* – *ženica*) analogno je, na primjer, pravilu određivanja nacije: po jednome pravilu nacije su državljani koje države, a po drugome pravilu nacije su državljani bez vlastite države. Romi se razlikuju od, na primjer, Kurda (Kurdistan) upravo po neobilježenosti ikakvom ishodišnom teritorijalnom jedinicom ili zahtjevom za uspostavom vlastite države. No primjer s Romima se ne osporava pravilo po kojem se uspostavlja većina nacija u svijetu, nego se njime oprimjeruje da se (romska) kolektivnost može institucionalizirati pod svojim imenom i ne mora. Hoće li Romi, sjevernoamerički i južnoamerički Indijanci, afričko stanovništvo... kodificirati svoje govore u različitim državama i unijeti ih među europske, američke i afričke jezike, pitanje je njihove odlučnosti da se izbore za svoje ekstrateritorijalno pravo (njihove institucijske svijesti, a ne kolektivne), ali i predmet lingvistike kao globalne discipline. No Romi su u svakom slučaju svojim životnim stilom ekstrateritorijalno poseban etničko-nacionalni slučaj. Za njih se ne može reći da su igdje bili starosjedioci, što znači da su oni pokazatelj nacionalne fleksibilnosti svojih rasnih, religijskih, jezičkih obilježja i kada se na svoj način uklope u naciju (albansku, bosansko-hercegovačku, crnogorsku, hrvatsku, mađarsku, srpsku...)

¹⁶ Problematičnost tumačenja značenja *Škot* : *Škotlandanin*, i kao narod i kao stanovništvo Škotske, i kao kolektiv i kao ustanova, odgovara i vojno-političkoj konfliktnosti termina *Srbija/nac*, koji, mada jest po modelu *Australija/nac*, ne znači stanovnika Srbije (kao što *Australijanac* znači stanovnika države i kontinenta Australije), nego označuje (ili čak vrijeđa) etničke Srbe u Srbiji i služi kao neposredan povod za etnocentrističku unutrašnju i vanjsku politiku države Srbije. Dakle tim terminom dokida se

(kralj, dvor, skupština...) proizvodi nagodbe, saveze, osvajanja, kolonizacije, proglašava ratove i zaključuje mirove, a to ne čine etnije. Suverene su države, a ne etnije. Vrhunac je demokracije da državljani (a ne etnije) odlučuju o zakonima svoje države, izgrađuju je i poboljšavaju. Kada je država uspostavljena, ona mora izgraditi suvremene uvjete svojega funkcioniranja na unutardržavnome i međudržavnome planu.¹⁷ Jedan od preduvjeta državnoga funkcioniranja jest i državni jezik kojim se, među ostalim, regulišu zakonski odnosi među državljanima unutar države i državljana prema državljanima drugih država.

nacionalnost različitih etničkih skupina u Srbiji (model: srpski narod i građani Srbije) i stvara se osnova za međuetničke sukobe i raspade država, uključujući i Srbiju. A treba naglasiti da pejorativnost nije lingvistički zasnovana, zvali se stanovnici Srbije Srbi, Srbini, Srbijci, Srbijanci ili kako drugo, nego je ona proizvod šovinizma.

¹⁷ Kada se govori o državi, onda se misli na model države (na ideju države), a ne na istorijske podbačaje državnih uređenja. Model je države ono što je pragmatički zajedničko svim uređenjima, a samo je pitanje, recimo, erosa i tanatosa odgovor hoće li se pojedini prijedlog društvenih odnosa i međudržavnih odnosa proglasiti utopijskim ili realnim. Je li utilitarizam i po čemu realniji od marksizma? O tome će odlučiti oni koji rade za sebe ili oni koji rade za druge. Uostalom, to je razlika između banke i zadruge, između pozajmice i pomoći.

Nije li značajno upozoriti da se današnje značenje riječi *patriotizam* (kao pripadnost domovini) poklapa s riječju *nacionalizam* (kao pripadnost naciji)? Država je u povijesti toliko zloupotrebljavana (*nacizam*) da je, nažalost, ostala bez značenja. Dakle kritika realizacije države polazi od ideje države. Samo u tome smislu možemo reći da građani u Europi i Sjevernoj Americi žive u svojoj demokratskoj iluziji jer, neovisno o svojem stavu, vode resursne ratove za održavanje svojih država. Model države ne prihvata da država mora nastati na zločinu i održavati se zločinima, kao što model države ne izmišlja nijedan zločin koji već ne postoji u kolektivu. Zato država zakonski (pravima i obavezama) nastoji obezbijediti koegzistenciju svojim državljanima, neovisno o njihovoj osobnome vaspitanju, koje konstruktivno ili destruktivno unose u međudržavljanske odnose i državne institucije.

U skladu s time treba naglasiti i pitanje o ulozi religije. Ishodišno, religija je osmišljena da gradi opšteljudske odnose, a svaka monoetničnost religije nužno upropaštava njezin smisao i proizvodi sukobe. Kolokvijalno, ako je Bog ideja, onda ona može pasti na pamet bilo kome. Ni *sveti rat islama* (vjerski ratovi uopšte), ni hrišćansko *otkrivanje Novog svijeta* (kolonizacija uopšte), ni *inkvizijski* pokreti, *herese* i *anateme* nisu u skladu s opšteljudskom idejom religije. Zato je opravdano pitati može li se jevanđeoska ideja uprostiti zahtjevom za stvaranje velike etničke države i može li crkvena birokracija kanonski spriječiti etničku ravnopravnost slavitelja jevanđeoskih svetinja. Nije li to ostatak imperijalne državnotvorne ideje u islamu i hrišćanstvu o povlaštenim božjim predstavnicima? Može li se na etničkoj neravnopravnosti graditi vjersko *bratstvo* i što ono onda znači? U tome smislu predlažemo da se neprecizni termini poput *bratstva* zamijene terminima *saradništva* i *prijateljstva*.

Budući da je državni jezik ustavna kategorija bez premca, kontradiktorno bi se mogla protumačiti odredba Ustava Crne Gore o supostojanju crnogorskoga jezika kao *službenoga jezika* (jezika države Crne Gore) s bošnjačkim (bosanskim, bosansko-hercegovačkim), hrvatskim i srpskim jezikom kao *jezicima u službenoj upotrebi* (jezici Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Srbije), jer crnogorskoj državi nesklonim političarima dovoljno jasno ne pojašnjava razliku između narodnih (etničkih) govora i državnoga (i nacionalnoga i službenoga) jezika. Štoviše, Ustav Crne Gore nema pravo uspostavljati odnos crnogorskih državljana ni prema jednome jeziku osim prema jeziku svoje države. To znači da crnogorski jezik nije ništa drugo nego višenamjenski jezik crnogorskih državnih i tržišnih ustanova, jezik crnogorske države ili jezik Crne Gore. Drugim riječima, crnogorski jezik nije jezik etničkih Crnogoraca, kojemu bi tko konfliktno suprotstavio jezike etničkih Albanaca, Bošnjaka, Hrvata, Roma, Srba i dr., nego su etnički Albanci, Bošnjaci, Crnogorci, Hrvati, Romi, Srbi (i dr.) nacionalni Crnogorci (državljeni), koji se u javnoj komunikaciji služe crnogorskim (državnim) jezikom po pravilima njegove gramatike, njegova pravopisa... Dakle ne postoji samo jedan etnički jezik Crnogoraca (jer Crnogorci govore različitim dijalekatskim, sociolektatskim govorima, štokavskim i stranim standardnim govorima), jer ne postoji takvo jezičko jedinstvo koje bi umjesto državnoga jezika moglo sjediniti stanovništvo na kojem državnom području. Drugim riječima, crnogorski jezik nacionalni je jezik nacionalnih Crnogoraca, neovisan o njihovoj etničkoj pripadnosti, kojim država omogućava stanovništvu komunikacijske preduvjete društvenoga života. Problem nastaje kada su prava dijela stanovništva protivdržavna, kada glasnogovornici tih prava pogrđuju i potcjenjuju govorne navike državljana Crne Gore, kada ih nazivaju arhaičnima i novogovornima, kada svojim nekodificiranim govornim navikama nastoje diskvalificirati državni govor i kada svoju djecu pozivaju na nepoštovanje svoje države. Koliko je to europski i koja bi europska država (ili Europska unija) prihvatila nepoštovanje svojih institucija kao europsku pravnu vrijednost?

Zašto je onda osnovno političko pitanje u Crnoj Gori zauzimati se za Crnu Goru ili protiv nje? Drugim riječima, ne postavlja se, kao u demokratskim državama, pitanje: prekoračuje li vlast svoje ovlasti nad građanima i krše li pojedini državljani zakone svoje države i tako rade na štetu opštega dobra, nego se postavlja pitanje: štiti li ustav državu od etnije ili štiti etniju od države, odnosno: smije li država zaštititi prava etnije ako ta prava dokidaju njezinu suverenost i ravnopravnost s drugim državama, odnosno ako ispunjenje etničkih prava ograničuje i dokida preduvjete postojanja države? Ustav kao vrhovni državni akt sâm po sebi jest državnotvoran, tako da je suviše postavljati pitanje treba li država štititi svoj poredak (jer zaštitom svojega poretka država štiti sve svoje državljane, a ne samo dio njih) i kako se

treba odnositi prema svim protuustavnim odredbama ma u kojem zakonskom (pa i ustavnom) obliku. Ustavodavac nije morao biti jezikoslovac da razlikuje mnoštvo etničkih govora od nacionalnoga jezika svoje države (i u posebnim uvjetima kada većina dostupnih jezikoslovaca nije odustala od etničkoga tumačenja nacionalnoga jezika), ali važno je prepoznati da je upotreba drugih službujućih jezika u Crnoj Gori fakultativnost (odabirljivost), a ne obaveza koju bi smio propisivati ustav koje države. Naime ustavodavac je dobro prepoznao crnogorsku društvenu nužnost da crnogorski jezik dobije ravnopravan status s jezicima susjednih država, mada Ustav Crne Gore ne bi smio uspostavljati odnos između crnogorskoga jezika i jezika drugih država, jer crnogorske ustavne odredbe nisu obavezujuće za te države i njihove jezike, nego samo za crnogorski jezik i crnogorske državljane. Zato držimo da je ustavodavčeva formulacija neopravdano ponudila prizvuk kompromisa s kontradiktornim djelovanjem dijela crnogorskih političara protiv kodifikacije i funkcionalne pragmatizacije jezika svoje države. A koliko su političari (nosioci dijela političkih ovlasti u Crnoj Gori) političari crnogorske države kada zastupaju protudržavna prava tako što od svoje države u suvremenoj Europi zahtijevaju da dokine ne samo obaveznost nego i prvenstvo državnoga jezika na državnom teritoriju?

Ako su Ustavom Crne Gore zagarantirana prava ijednoj skupini građana Crne Gore takva da dokidaju suverenost države, onda su to protuustavna prava, jer ustav (uopšte) kao najvažniji državnotvorni akt ne smije biti ograničen nijednom odredbom koja umanjuje ili sprječava ovlasti države da štiti (pravima i obavezama) sve svoje državljane, a to znači da štiti njihovu ravnopravnost pred državnim (crnogorskim) institucijama. Ako su ta protudržavna prava etnička, a ne nacionalna (državljeni Crne Gore nacionalni su Crnogorci), onda su ona i protuustavna (jer ustav se primjenjuje na sve državljane Crne Gore, a ne samo na dio pripadnika pojedine etnije). Uostalom, u Crnoj Gori mogu živjeti i državljani koji se ne žele etnički izjasniti, koji se izjašnjavaju kao Jugoslaveni, Eskimi, Sovjeti... ili državljani koji ne vjeruju u etničko, kao što među državljanima može biti i ateista. Ustavna je sloboda etničkoga (ne)izjašnjavanja prihvatljivija nego, na primjer, sloboda (ne)prihvatanja imena i prezimena. Naime rekli smo da je državljanstvo zasnovano na evidenciji.

Ako je smisao ustava da štiti crnogorsku državu (državu Crnu Goru) da bi ona štitila svoje građane (a ne narode), onda štiti i građanski (nacionalni), a ne narodni (etnički),¹⁸ jezik javne komunikacije u državi ili jezik crnogor-

¹⁸ Područne govore, kojima govore različite etnije, proučava dijalektologija. Njihova je gramatika nepisana, njihov je rječnik neposredan i nekritički (npr. nema svijesti da bi se što moglo reći na bolji način) otvoren uticajima od raznih strana, a pitanje pismenosti uvijek ih vezuje uz svoju državu, tako da nikada nemaju pravopis (nema, na

ske države (jezik Crne Gore), kao što srpski jezik štiti javnu komunikaciju Srbije, hrvatski jezik javnu komunikaciju Hrvatske, makedonski jezik javnu komunikaciju Makedonije itd. U slučaju Bosne i Hercegovine, po kriteriju građanskih država, tri su etnička imena (BHS) dijalektologijski i sociolingvistički potpuno neopravdano sadržana u jednom državnom (nacionalnom) jeziku (u jeziku javne komunikacije državljana Bosne i Hercegovine) tako što su Bosanci i Hercegovci, bili oni vezani uz državu Srbiju, bili oni vezani uz državu Hrvatsku, bili oni religijski sjedinjeni pod imenom Bošnjak kao kakvi njezini ishodišni stanovnici, zapravo pravima i obavezama korisnici jezika države Bosne i Hercegovine, mada se u ratnome razdoblju nastojalo u Republici Srpskoj provesti standard Republike Srbije i tako govorno izjednačiti javni govor dijela stanovništva Bosne i Hercegovine s javnim govorom Srbije, u Herceg-Bosni forsiralo se hrvatski standard, tako da se dio stanovništva Bosne i Hercegovine govorno približio javnoj komunikaciji u Hrvatskoj, a ostatak je stanovništva Bosne i Hercegovine, osjećajući potrebu da se odijeli od govora Srbije i Hrvatske, održavao prijeratno ishodište bosansko-hercegovačkoga javnoga govora, istina, uz identitetski pretjeranu upotrebu turcizama, želeći i tako ukazati na razlike među državnim govorima tzv. srpsko-hrvatskoga/hrvatskosrpskoga¹⁹ jezika u bivšoj Jugoslaviji. Drugim riječima,

---

primjer, pravopisa Drobnjaka, pravopisa Podgorice, pravopisa Zete, pravopisa Kotorske opštine, pravopisa crnogorskoga sjevera itd.). Pismenost proizlazi iz državnih (a ne područnih) institucija.

¹⁹ Kada bi ijedna država bivše Jugoslavije prihvatila srpskohrvatski/hrvatskosrpski... jezik za naziv svojega službenoga i nacionalnoga jezika, ne bi se mogla pozvati na stručne razloge? Naziv *srpskohrvatski* značio bi 'koji je srpski hrvatski', a naziv *hrvatskosrpski* značio bi 'koji je hrvatski srpski'. Taj „jezik“ ni dijalektologijski (mikrogenetskolingvistički) ni standardologijski (sociolingvistički) nije nikada postojao, nego je termin služio kao skraćenica jugoslavenskim političkim elitama i stranim filozofima koji nisu željeli dovoditi u pitanje uniformnost jezika u Jugoslaviji (kao saveznoj državi), a tako nisu omogućili da se ostvari potpuna kulturna (što znači i jezička) pluralnost jugoslavenskih identiteta (tzv. *narodi i narodnosti*) kao sastavnica koje trebaju ostvariti jugoslavensku multinacionalnu ideju *bratstva i jedinstva*. Dakle termini poput srpskohrvatski/hrvatskosrpski obezvrjeđivali su termine poput *bratstvo i jedinstvo*, jer su stvarno potrebni jezički pluralizam reducirali na konfliktni jezički dualizam (Matica hrvatska i Matica srpska) i stvarno unitaristički izbjegavali obezbijediti ravnopravne etničke (narodne) i nacionalne (republičke) odnose u Jugoslaviji. Nisu li ustrajni pokušaji ekavizacije, kao krajnje pojednostavljen naziv za državni projekat nametanja srpskoga jezičkog standarda stanovništvu drugih država, zapravo priznanje srpskih filoloških ustanova da te druge države nisu uvezle jezik iz Srbije (da, konačno, nisu pokrajine Srbije), a zato, uostalom, toliko komično zvuče statusna poređenja srpskoga jezika s engleskim. Nije li tzv. ekavizacija očit dokaz da se ideja o jezičkome zajedništvu i narodnome bratstvu, i kada je imala naivan i plemenit smisao, nastrano prevodila na unitaristički diskurs jačega, brojnijega i većega. Dakle zagovaranje naziva srpskohrvatski/hrvatskosrpski (zbog

Bosna i Hercegovina nije država u državi Hrvatskoj (nije *hrvatska zemlja*), Bosna i Hercegovina nije država u državi Srbiji (nije *srpska zemlja*), nego je Bosna i Hercegovina država državljana Bosne i Hercegovine, neovisno o njihovom rasnom, religijskom ili etničkom statusu. Dakle nije Bosna i Hercegovina država u kojoj državi, nego je Bosna i Hercegovina država svojih državljana, jer ona ima svoje priznate granice u kojima (evidencijski) drži i okuplja svoje državljane. Pa i kada BiH postane član Europske unije (kada uđe u europski savez država, kao što je nekad bila u jugoslavenskome savezu država), ostat će država svojih državljana i vrlo se vjerojatno regionalno prilagođavati njihovim privrednim potrebama.

Na području pak crnogorske države provode se crnogorski zakoni (zakoni države Crne Gore), a ti zakoni napisani su crnogorskim javnokomunikacijskim pravnim uzusom (koji se usklađuje s internacionalnom pravnom terminologijom), a ne s jezikom koje druge države. Institucionalizacija crnogorskoga standardnog jezika osnova je na kojoj se iskazuje suverenost crnogorske države i daje kulturno sredstvo za istinski samostalan i ravnopravan razvoj države, koji omogućava da ona zadovolji potrebe svojega stanovništva. Dakle na području crnogorske države službeni je crnogorski jezik, a država i tržište²⁰ državljanima koji su pripadnici različitih etničkih skupina trebaju

---

kakve naučne uvriježenosti) nije stručno opravdano jer nije riječ o zagrebačkoj i beogradskoj verziji *jednoga jezika*, nego o srpskohrvatskoj i hrvatskosrpskoj perversiji etničkoga tumačenja republičkih jezika kao jednoj od simboličkih motivacija sukobima u Jugoslaviji, koje (ne)svjesno podržava dio filologa.

²⁰ Zato postoje i specijalizirane škole za učenje stranih jezika i drugih tržišnih znanja i vještina. Uostalom, zašto pripadnici različitih etnija kojima su područni govori bliski dijalekatsko-sociolekatskom uzusu crnogorskoga jezičkoga standarda ne bi fakultativno učili crnogorski jezik ako od toga ne bi trpjela njihova obaveza da poznaju jezik na kojemu ostvaruju državljanska, poreska, biračka... prava i obaveze? No ovdje treba ponoviti da ne bismo smjeli poistovjećivati područne govore s državnim jezikom. Razlike u državnom jeziku nisu narodne (etničke), nego društvene (socijalne), a područni govori nisu etnički razlikovni, jer govori (područni, državni itd.) sociolekatski spajaju, a ne razdvajaju. Područni govori, primjera radi, nemaju u sebi kodifikacijski razrađenu dubletnost, a državni jezici kao (tzv. elastičko-stabilno) stanje u procesu to imaju, jer mogu imati. Dubletnost kao mogućnost da se što kaže na drugi način jedan je od primjera zašto je državni jezik potrebno učiti, zašto se nitko s njime nije rodio i zašto se o njemu pišu gramatike, pravopisi, rječnici, savjetnici... Utjeha, na primjer, Albancima i Romima treba biti da se ni rođeni štokavci ne mogu služiti crnogorskim državnim jezikom ako nisu spremni neprestano učiti i samoispravljati se. Treba reći da dijalekatski neštoavci i govornici slavenskih i neslavenskih jezika, kada dobro nauče pravila kojega štokavski zasnovana državnog jezika, mogu katkad bolje od izvornih štokavaca prepoznati razlike i pravilnosti u primjeni pojedinih izraza, jer nisu zavičajno rutinizirali i automatizirali izraze, nego ih stalno moraju provjeravati. To je ujedno i prilika crnogorskom jeziku da dobije standardologe. Zašto ne?

omogućiti da uče jezike bilo koje države pod uvjetom da dobro poznaju jezik svoje države, jer samo poznavanjem zakona svoje države mogu kritički i odgovorno iskoristiti svoja prava i ispuniti svoje obaveze. Tako je u svakoj demokratski stabilnoj državi. Niti se mnogoetničko i mnogonacionalno afričko stanovništvo u Francuskoj, niti se tursko stanovništvo u Njemačkoj, niti se albansko stanovništvo u Srbiji nije smjelo sprječavati da po svojoj volji uči jezik bilo koje države (ako im je to potrebno). Tako je i s Crnogorcima ma gdje bili. Problem nastaje kada se pitanje standardnoga jezika iskorištava da se mjerilima zastarjele velikodržavne koncepcije legitimna odluka crnogorskih vlasti da kodificiraju²¹ crnogorsku javnu komunikaciju tumači kao etnička kriza i prenosi na teritorij druge države tako što se mjerilima javne komunikacije jedne države mjeri (ab)normalno u javnoj komunikaciji druge države (Crna Gora) ili drugih država (Bosna i Hercegovina, Hrvatska). A suvremena europska međudržavna praksa traži od država da razvijaju dobrosusjedske odnose. Zato se crnogorska (i jezička) politika nema za što moralistički kompromiserski nadmudrivati s ratobornim protivnicima crnogorske samostalnosti, odnosno s protivnicima crnogorske državne ravnopravnosti s drugim državama, nego (crnogorska) politika treba biti način omogućivanja višega životnog standarda za sve crnogorske državljane, za stvaranje boljih i dobitnih životnih prilika koje protjeruju epidemiju neobrazovanosti, nezaposlenosti i siromaštva, a preduvjet za to jest poznavanje (crnogorskoga) državnog jezika kao jezika (crnogorskih) državnih i tržišnih institucija ili jezika javne komunikacije (u Crnoj Gori).

Umjesto zaključka i literature

Stavovi koje zastupamo u radu nisu razrada čije teze, nego tematski slojevito i složeno promišljanje, koje zato treba promatrati samo u cjelini. Metodologijski, nije nam važno tko je što rekao, nego što je rečeno. Naime saznanje ne poznaje autoritarnu taštinu osobnoga konflikta, nego savjest ili (auto)kritičnost kao osnovnu oznaku čovječnosti. Zato se propitivanje relevantnosti pojedinih (kolokvijalnih dnevopolitičkih i naučnih) stavova ne smije tumačiti po kriteriju kolektivne ili institucijske obilježenosti autora

---

²¹ Budući da je jugoslavenska filologija poodavno raspravila o ulozi i dometima Vukove koncepcije u oblikovanju štokavskih standarda, nisu jasni stručni razlozi zašto hrvatski stručnjaci ne bi mogli ili ne bi smjeli sastaviti crnogorsku gramatiku i zašto bi njihova cjeloživotna naučna metodologija bila osnova prigovoru o istovjetnosti hrvatske i crnogorske gramatike. Dakle metodologija je ista, ali realizacije se razlikuju, a metodologija nije što i realizacija, nego je ona kriterij realizacije, a ako je realizacija utvrđena po naučnom kriteriju, onda je i ona naučna. Uostalom, hrvatski stručnjaci ni na kojemu mjestu nisu napisali da sastavljaju gramatiku drugoga hrvatskog jezika, jer hrvatski stručnjaci nemaju (veliko)državnotvorne planove u korist bilo koje države.

(najmanje autoriteta), nego po njihovoj (in)validnosti. Kada naučnik autokritički pristupa svojem radu (odatle izazov razradama), onda svaku kritiku shvata kao saznavnu pomoć, a kada naučnik dogmatizuje svoje znanje, onda za njega više nema govora o saznanju.

Zato cilj radu nije da komu ograniči bilo koje pravo, nego da se na prostoru država bivše Jugoslavije (i svugdje drugdje) ostvari nužna građanska ravnopravnost.

Robert Josip DEMIROVIĆ

UNDERSTANDING THE NORMS OF STANDARD LANGUAGE

Contribution to debate on the nature of the Montenegrin standard language

In this article we argue about objections to codification, acceptance (along with acceptability) and application of Montenegrin standard language in Montenegro to suggest distinction between national and ethnic approach to state language (which is in case of Yugoslav republics both national and official) in a way that we oppose dialectologic and sociolinguistic criteria of so called a Serbocroatian/Croatoserbian language. It has been, along with ethno-religic (land)marks, a capital motivator of ethnically based interpretations of teritorial state aspirations during the war in Yugoslavia in 1990's (and still is). Our basic argument depends on state's obligation to codify, cultivate and pragmatise communication of its citizens and to secure and reinforce their equality and unity, not to deny their ethnicity, but to avoid ethnic intolerance and ethnic partition of citizenship (nationality). Therefore, we stand for standard language as a national (civil) institution that has no ethnic relevance for dissolution of any country, because of the social (not ethnic) mastery of all its citizens.

Key words: ethnicity, nations, dialectology, sociolinguistics, the norm of standard language

Goran DRINČIĆ (Podgorica)
Institut za strane jezike – Podgorica
gorandr@t-com.me

PREVOĐENJE STRUČNIH TEKSTOVA IZ OBLASTI PRAVA: KOMPONENTNA ANALIZA KAO PREVODILAČKI POSTUPAK*

Glavna tema istraživanja ovog rada jeste prevođenje stručnih pravnih tekstova s engleskog na crnogorski jezik i obratno. U fokusu se nalaze prevodilačke metode i procedure koje se u tom procesu koriste, s posebnim akcentom na komponentnoj analizi kao prevodilačkom postupku.

Ključne riječi: *karakteristike pravnoga diskursa, komponentna analiza, leksička polja, prevodilački postupci*

I. Uvod

Poteškoće na koje prevodilac nailazi pri prevođenju pravnih tekstova javljaju se iz mnogo razloga ali dva se ističu kao glavni: specifičnost pravnog diskursa i asimetrija među pravnim sistemima.

Pravni diskurs, kao i većina drugih stručnih diskursa koji se koriste u različitim profesionalnim i institucionalnim okruženjima, umnogome se razlikuje od opšteg diskursa, prije svega svojim leksikonom, odnosno velikim brojem stručnih izraza. Kad govorimo o pravnom diskursu engleskoga jezika, naročito se izdvajaju arhaični i rijetko korišćeni izrazi, strane riječi i latinizmi, česta ponavljanja pojedinačnih izraza, fraza i struktura, dugačke kompleksne rečenice i definicije, upotreba pasiva i imperativnoga *shall*, nominalizacija, nepersonalizovani stil itd. S druge strane, slične odlike ima i pravni diskurs crnogorskoga jezika, uz izraženiju kratkoću definicija i karakteristi-

---

* Rad čine prilagođeni odlomci iz magistarskoga rada *Terminologija iz oblasti krivičnog prava u engleskom i crnogorskom jeziku*, odbranjenoga na Institutu za strane jezike u Podgorici 2009. godine.

čnu upotrebu nepersonalizovanoga prezenta na mjestima na kojima se u engleskom koristi *shall* kojim se izražava pravni imperativ.

Drugi glavni izvor poteškoća leži u razlikama među pravnim sistemima različitih zemalja koje su velike (naročito su bitne razlike između kontinentalnog i anglosaksonskog prava), kao i njihov uticaj na sami prevod. Naime, među problemima koje sa sobom nosi prevođenje pravnih tekstova od ključnog je značaja problem terminološke ekvivalencije odnosno semantičke korespondencije među terminima. Pravni sistem svake zemlje samo je dio širereg društveno-političkog okvira te zemlje, te je kao takav usko povezan s historijom, tradicijom i drugim specifičnostima konkretnoga društva.¹ Unutar svakoga društva odnosi između prava, kulture i tradicije vrlo su kompleksni i specifično vezani za dato društvo. Pravo je u suštini socio-kulturni fenomen i kao takvo je uvijek duboko povezano s kulturom i tradicijom društva. U skladu s tim, može se reći da je pravna terminologija više i uže vezana za pravni sistem nego za sami jezik.² Sasvim je logično da taj kompleksni društveni okvir ne može biti identičan čak ni među zemljama čiji pravni sistemi imaju isto porijeklo, kao što su na primjer engleski i američki, a kamoli kad to nije slučaj. Stoga se prevodioci suočavaju ne samo s različitim, često suprotstavljenim, pravnim sistemima već i s relativnim značenjem pravnih koncepata. Dešava se da određeni pravni koncept ne postoji u pravnom sistemu druge zemlje ili pak postoji ali se odnosi na druge stvari. Naime, za razliku od drugih vrsta stručnih prijevoda, recimo onih iz oblasti medicine, nauke ili tehnologije, pravni tekstovi najčešće uključuju veoma malo univerzalnih komponenti i mnogo više koncepata vezanih isključivo za dato društvo čiji se pravni sistem opisuje. To je u najvećoj mjeri posljedica toga što su pravna terminologija i koncepti obično proizvod nacionalnih pravnih sistema, koji imaju sopstvenu historiju, principe po kojima su organizovani i koji su, što je najbitnije, osmišljeni tako da odgovore potrebama konkretnoga društva.³ Glavni je problem u tome što se pravni koncepti jednoga društva nekad podudaraju s onima iz drugog društva a nekad ne, odnosno dok neki koncepti mogu imati identično značenje, neki se drugi mogu ili djelimično značenjski preklapati ili potpuno razlikovati. Kao rezultat toga najveća poteškoća za prevodioca jeste da utvrdi da li se pravni koncepti podudaraju u dva jezika. Gledanje na određeni koncept u ciljnome jeziku za koji ne postoji uporediv koncept u jeziku izvoru kao na ekvivalent datoga termina iz jezika izvora može lako do-

---

¹ V. Capellas – Espuny, G. 1999. "The Problem of Terminological Equivalence in International Maritime Law", *Translation Journal Volume 3*, No. 3, July 1999.

² Pommer, S. 2008. *Translation as Intercultural Transfer: The Case of Law*, p. 17.

³ Šarčević, S. 1997. *New Approach to Legal Translation*, The Hague: Kluwer Law International, p. 232.

vesti do nesporazuma i dvosmislenosti u prevodu.⁴ Imajući u vidu značaj pravnih tekstova poput zakona, ugovora, sporazuma, konvencija itd., ne treba posebno naglašavati moguće implikacije eventualnih nepreciznosti u prijevodu. Zbog svega toga prevodilac mora u svakome trenutku biti izuzetno obazriv i svjestan različite prirode pravnih sistema i mogućega nedostatka prijevodnih ekvivalenata.

Prezentovanje nekih od načina na koje se uspješno mogu prevazići pomenute prepreke predstavlja i glavni cilj ovoga rada.

II. Prevodilačke metode i procedure

Proces prevođenja, zna se, podrazumijeva primjenu mnogobrojnih prevodilačkih metoda i procedura koje se mogu upotrebljavati nezavisno, ali i u kombinaciji jedna s drugom. Prevodilačke metode odnose se na sâm pristup prevođenju konkretnoga teksta, dok se konkretni problemi u strukturi samoga teksta prevazilaze zahvaljujući prevodilačkim procedurama. Neke od najznačajnijih prevodilačkih metoda jesu doslovno (*word for word*), bukvalno (*literal*), vjerno (*faithful*), ili slobodno prevođenje (*free*), adaptacija (*adaptation*) itd.⁵ Ipak, najčešća je dilema ona između doslovnog i slobodnoga prijevoda. Za razliku od književnih tekstova, u vezi s kojima se može raspravljati o tome koliko slobodno prevodilac može interpretirati originalni tekst, priroda stručnih, a u okviru njih i pravnih, tekstova takva je da zahtijeva prijevod što bliži izvornome tekstu, tj. pretežnu upotrebu prve metode. Naravno, kad to nije moguće – bilo zbog neadekvatnih prijevodnih ekvivalenata, leksičkih praznina ili potencijalne neodređenosti ili dvosmislenosti prijevoda – koriste se i ostale metode.

Treba imati na umu da je glavni zadatak prevodioca pravnog teksta da proizvede prijevod koji će prije svega ostaloga biti funkcionalan. To u praksi znači da je, imajući u vidu činjenicu da svaki pravni sistem ima manje ili više jedinstven vokabular, zadatak prevodioca pronalaženje prijevodnih ekvivalenata koji vrlo često neće u potpunosti prenositi značenje termina iz izvornoga jezika. Ipak, uopšteno govoreći, bez obzira na svu potencijalnu složenost izraza u originalnome tekstu, pri prevođenju pravnoga teksta prevodilac mora težiti jasnoći i preciznosti prijevoda, što će nerijetko podrazumijevati i promjenu reda riječi i drugih sintaksičkih konstrukcija. Kad u originalu postoji

⁴ V. Capellas-Espuny, G. 1999. *The Problem of Terminological Equivalence in International Maritime Law*, Translation Journal Volume 3, No.3, July 1999.

⁵ V. Newmark, 1988. *A Textbook of Translation*, Prentice Hall International, p. 45–46.

dvosmislenost ili nejasnoća, prevodilac to mora sačuvati i u prijevodu. Što se sintakse tiče, ona se može mijenjati kako bi prijevod bio u duhu jezika cilja ali značenje i logičko-semantički odnosi moraju ostati neizmijenjeni.⁶

Poseban problem u vezi s nepoklapanjem termina predstavlja i nepostojanje formalnih korespondenata u dvama jezičkim sistemima, odnosno tzv. nulti odnosi između jezika. U tim situacijama prevodiocu na raspolaganju stoje različiti prevodilački postupci koji za cilj imaju premošćavanje razlika između jezika, odnosno pronalaženje adekvatnoga prijevodnog rješenja uprkos leksičkoj praznini u jeziku cilju. U literaturi postoje različite klasifikacije prevodilačkih postupaka. Neki od najčešće korištenih jesu *opisno prevođenje*, *kalkovanje* i *pozajmljivanje*.

Opisno prevođenje podrazumijeva prevođenje opisnom imeničkom ili pridjevskom klauzom. Opisni prijevod najčešće predstavlja neku vrstu objašnjenja termina te je jasno da kao takvo ne može biti najadekvatnije rješenje sa stanovišta ekonomičnosti jezika, međutim vrlo često taj postupak predstavlja najlogičnije prevodilačko rješenje koje se samo po sebi nameće kad u jeziku cilju ne postoji jedinstvena leksema za prenošenje smisla lekseme iz jezika izvora (npr. *offender* – *počinilac krivičnog djela*, *arraignment* – *izvođenje pred sud*).

Pod kalkovanjem se podrazumijeva doslovno prevođenje elemenata riječi iz jezika izvora odgovarajućim elementima u jeziku cilju. Kalkovanje je, inače, primjenjivo samo na složene izraze, fraze itd. i može biti *potpuno* (kad se oba elementa fraze iz jezika izvora doslovno prevode) ili pak *djelimično* (pri čemu se prevodi samo jedan element) (npr. *police procedures* – *policijske procedure*, *potential bias* – *potencijalna pristrasnost*).

Pozajmljivanje podrazumijeva preuzimanje riječi iz jezika izvora uz fonološko, morfološko ili drugo preoblikovanje. Tako se, na ekonomičan i precizan način, pokriva leksička praznina u jeziku cilju. U kategoriju posuđenica spadaju i internacionalizmi, odnosno riječi latinskoga, grčkog ili francuskoga porijekla koje su prihvaćene u većini svjetskih jezika u svome izvornom obliku (npr. *mens rea*, *actus reus*, *nolo contendere*). Naravno, primjeri prijevoda posuđenicom brojni su i ako ostavimo po strani internacionalizme (npr. *dissident* – *disident*, *capacity* – *kapacitet*).

Od ostalih prevodilačkih procedura ovđe ćemo pomenuti samo neke najbitnije kad je u pitanju prevođenje stručnih tekstova. To su: *transferencija* (doslovno prebacivanje riječi iz izvornoga jezika u tekst jezika cilja), *naturalizacija* (prebacivanje riječi iz izvornoga jezika uz prilagođavanje morfologiji jezika cilja), *transpozicija* (odnosi se na gramatičke promjene prilikom pre-

---

⁶ V. Priručnik za prevođenje pravnih propisa Republike Hrvatske na engleski jezik, 2006, str. 13.

vođenja s izvornog jezika na jezik cilj), *modulacija* (uključuje promjenu tačke gledišta ili perspektive s ciljem da prijevod zvuči prirodnije i da se izbjegne doslovan prijevod), *priznati prijevod* (podrazumijeva upotrebu zvaničnih i već postojećih opšteprihvaćenih stručnih termina) i *parafraza* (procedura koja se odnosi na situaciju kad prevodilac u nedostatku terminološkog ekvivalenta daje opis značenja termina iz izvornog jezika).⁷

Pored tih koriste se i mnoge druge prevodilačke procedure kao što su traženje funkcionalnog ili opisnog ekvivalenta, traženje sinonima, kompenzacija, ekvivalencija, adaptacija, neologizmi itd. Mi međutim nećemo detaljnije govoriti o svima njima. Opširnije se o njima može pročitati u odgovarajućoj stručnoj literaturi.⁸ Osvrnućemo se umjesto toga s više pažnje na jedan prevodilački postupak koji se nešto manje koristi ali koji može biti od velike pomoći prevodiocu u slučaju nedostatka direktnoga prijevodnog ekvivalenta u jeziku cilju – a to je komponentna analiza.

III. Kontrastivna analiza i poređenje leksičkih polja

Kao što je već rečeno, jedna od najčešćih poteškoća sa kojom se prevodilac može sresti pri prevođenju pravnog teksta jeste relativnost pravnih konceptata i pojmova. Naime, brojni su slučajevi kad uopšte nije jednostavno utvrditi postojanje crnogorskoga prijevodnog ekvivalenta za određeni pojam iz engleskoga jezika i obratno. To je, kad govorimo o oblasti krivičnoga prava, naročito karakteristično za razna krivična djela odnosno prekršaje jer rječnici često nude proizvoljna i nedovoljno precizna rješenja. Na primjer, takav je slučaj s različitim stepenima ubistava. Jedini način da utvrdimo koji je crnogorski pojam, primjera radi, prijevodni ekvivalent engleskoga termina *first degree murder*, a koji pojma *second degree murder*, jeste kontrastiranje značenjskih komponenti tih termina. Drugim riječima, razložićemo svaki od datih termina na komponente koje čine njegovo značenje jer u krajnjoj liniji značenje nije ništa drugo do kompleks značenjskih komponenti koje se mogu analitički izučiti.⁹

Najsažetija definicija kontrastivne analize bila bi da je u pitanju proučavanje jednoga jezika kroz prizmu drugog. Naime, u procesu prevođenja dva jezika postavljena su jedan prema drugome, a kontrastivna analiza po-

⁷ V. Newmark, 1988. *A Textbook of Translation*, Prentice Hall International, p. 81–85.

⁸ Isto, p. 81–89.

⁹ Bugarski, R. 1991. *Uvod u opštu lingvistiku*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva / Zavod za izdavanje udžbenika, Beograd / Novi Sad, str. 138.

smatra kategorije jednoga jezika u odnosu prema odgovarajućim kategorijama drugoga jezika. Osnovna pretpostavka kontrastivne analize jeste da se poredi oni elementi ili kategorije dva jezika koji imaju neko zajedničko formalno ili semantičko svojstvo.¹⁰ Naravno, ako se izvjesni elemenat u jeziku izvoru nikad ne javlja u prijevodu na jezik cilj, ti se elementi neće ni porediti niti će se smatrati uporedivim. Komparabilnost se dakle utvrđuje na osnovu prijevodne ekvivalencije, a da bi se ista utvrdila, potreban je i treći element poređenja, recimo definicija nekoga značenja, čija se realizacija traži u elementima koji se upoređuju. Taj treći elemenat – prema kome se poređenje vrši – predstavlja neko univerzalno jezičko obilježje odnosno *tertium comparationis*.¹¹

Radi ilustracije, u našem ranijem primjeru zajedničko obilježje datih termina jeste čin oduzimanja života. Naravno, zajednička obilježja mogu se tražiti i na drugim nivoima, kao što su fonološki ili gramatički,¹² ali nas ovđe prije svega zanima značenjska odnosno semantička jednakost odgovarajućih elemenata u dvama jezicima te da ćemo se fokusirati isključivo na leksički nivo odnosno na značenje na nivou lekseme.

Kad govorimo o zajedničkim obilježjima i njihovoj ulozi u diferencijaciji smisla leksema, potrebno je istaći da nijesu sva obilježja iste semantičke važnosti. Naime, zajednička obilježja koja odražavaju tipična, semantički relevantna, svojstva odgovarajućega vanjezičkog entiteta, te kao takva imaju dijagnostičku funkciju pri utvrđivanju smisla određene lekseme, nazivaju se dijagnostičkim obilježjima. S druge strane, obilježja koja imaju nižu semantičku relevantnost jer izražavaju dodatna svojstva vanjezičkog entiteta nazivaju se nedijagnostičkim obilježjima. Glavna uloga identifikacije dijagnostičkih obilježja upravo je u semantičkom kontrastiranju. Kontrastiranjem se prije svega utvrđuju obilježja smisla pojedinačnih leksema, no na taj način mogu se ustanoviti i smisaoni odnosi kod čitavoga niza semantički povezanih leksema.¹³ Kako se navedeni odnosi mogu utvrditi ne samo u okviru jednoga jezika već i između dva ili više njih, uloga koju kontrastiranje distinktivnih semantičkih obilježja značenjski bliskih leksema ima u prevođenju suštinski je bitna.

Cilj nam je, dakle, poređenjem semantičkih komponenti različitih vrsta ubistva u američkom odnosno crnogorskom pravosudnom sistemu utvrditi najpreciznije moguće pojmovne ekvivalente. Kao osnov za poređenje zna-

---

¹⁰ Ivir, V. 1985. *Teorija i tehnika prevođenja*, Zavod za izdavanje udžbenika, Novi Sad, str. 81.

¹¹ Đorđević, R. 2004. *Uvod u kontrastiranje jezika*, Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu, str. 54.

¹² Isto, str. 54.

¹³ Prčić, T. 2008. *Semantika i pragmatika reči*, Zmaj, Novi Sad, str. 51–52.

čenjskih obilježja odnosno komponenti, poslužiće nam definicije datih termina u američkom saveznom odnosno crnogorskom Krivičnom zakoniku.

U američkom saveznom Krivičnom zakoniku stoji:

Član 1111. Teško ubistvo (Murder):

(a) Teško ubistvo je protivzakonito lišenje života ljudskog bića s umišljajem. Svako ubistvo koje je počinjeno trovanjem, iz zasjede, ili na bilo koji drugi svojevoljan, namjieran, zlonamjieran način, i ubistvo s umišljajem; ili ono koje je počinjeno pri vršenju, ili u pokušaju vršenja, paljevine, bjekstva, ubistva, otmice, izdaje, špijunaže, sabotaze, seksualnog zlostavljanja, zlostavljanja dece, provale, ili pljačke; ili ono koje je počinjeno pri vršenju nasilja nad detetom ili decom; ili ono koje je počinjeno s umišljajem, protivzakonito i zlonamjerno s ciljem da se izazove smrt nekog drugog lica a ne onog koje je ubijeno, jeste ubistvo prvog stepena (First degree murder).

Svako drugo teško ubistvo je ubistvo drugog stepena (Second degree murder)...

Član 1112. Ubistvo (Manslaughter)

(a) Ubistvo je protivzakonito lišenje života ljudskog bića bez zle namjere. Postoje dvije vrste:

Ubistvo na mah (Voluntary) — U iznenadnoj svađi ili žaru rasprave.

Nehatno lišenje života (Involuntary) — U činjenju neke druge nezakonite radnje koja nije iz kategorije teških krivičnih djela, ili u činjenju, na nezakonit način ili bez dužne pažnje i opreza, zakonite radnje koja može prouzrokovati smrt.

S druge strane, u četrnaestom poglavlju crnogorskoga Krivičnog zakonika kaže se:

Teško ubistvo

Član 144 („Sl. list RCG“, br. 47/06)

Zatvorom najmanje deset godina ili kaznom zatvora od četrdeset godina kazniće se:

- 1) ko drugog liši života na svirep ili podmukao način;

- 2) ko drugog liši života pri bezobzirnom nasilničkom ponašanju;
- 3) ko drugog liši života i pri tom sa umišljajem dovede u opasnost život još nekog lica;
- 4) ko drugog liši života iz koristoljublja, radi izvršenja ili prikrivanja drugog krivičnog djela, iz bezobzirne osvete ili iz drugih niskih pobuda;
- 5) ko liši života službeno ili vojno lice pri vršenju ili u vezi sa vršenjem službene dužnosti;
- 6) ko liši života dijete ili bremenitu ženu;
- 7) ko liši života člana svoje porodice ili porodične zajednice kojeg je prethodno zlostavljao;
- 8) ko sa umišljajem liši života više lica, a ne radi se o ubistvu na mah, ubistvu djeteta pri porođaju ili ubistvu iz samilosti.

Ubistvo na mah

Član 145

Ko drugog liši života na mah doveden bez svoje krivice u jaku razdraženost napadom, zlostavljanjem ili teškim vrijeđanjem od strane ubijenog, kazniće se zatvorom od jedne do osam godina.

Nehatno lišenje života

Član 148

Ko drugog liši života iz nehata, kazniće se zatvorom od šest mjeseci do pet godina.

Radi boljega pregleda, identifikovane značenjske komponente navedenih termina prikazaćemo grafički.¹⁴ U tabeli 1 dat je prikaz prisustva ili odsustva različitih značenjskih elemenata u vrstama ubistva koje prepoznaje američko zakonodavstvo a u tabeli 2 prikaz prisustva ili odsustva istih tih elemenata u vrstama ubistva koje definiše crnogorski Krivični zakonik.

---

¹⁴ Izdvojene značenjske komponente i termini čiji se prijevodni ekvivalenti utvrđuju preuzeti su iz navedenih krivičnih zakonika.

Tabela 1

	Umišljaj	Zla namjera	Druge otežavajuće okolnosti (izvršeno na svirep način, iz zasjede, ubistvo deteta itd.)	U žaru rasprave (namjera postoji ali se odgovornost zasniva na specifičnom stanju uma)	Nedostatak dužne pažnje i opreza
Murder	+	+	+/-	-	-
First degree murder	+	+	+	-	-
Second degree murder	+	+	-	-	-
Manslaughter	-	-	-	+/-	+/-
Voluntary manslaughter	-	-	-	+	-
Involuntary manslaughter	-	-	-	-	+

Tabela 2

	Umišljaj	Zla namjera	Druge otežavajuće okolnosti (izvršeno na svirep način, iz zasjede, ubistvo deteta itd.)	U žaru rasprave (namjera postoji ali se odgovornost zasniva na specifičnom stanju uma)	Nedostatak dužne pažnje i opreza
Teško ubistvo	+	+	+	-	-
Ubistvo na mah	-	-	-	+	-
Nehatno lišenje života	-	-	-	-	+

Na osnovu sprovedenoga poređenja izdvojenih semantičkih komponenti, zaključujemo sljedeće: crnogorski pojam *teško ubistvo* značenjski se poklapa s engleskim terminom *murder*. Razlika je, međutim, u tome što se u američkom Krivičnom zakonu pojam *murder* dodatno dijeli na *first degree murder* i *second degree murder* dok u crnogorskom navedene podjele nema već su oba stepena uključena u koncept *teškog ubistva*. Engleski termin *manslaughter* nema, u zakonu izdvojen, direktan ekvivalent u crnogorskom jeziku ali se njegove potkategorije *voluntary manslaughter* i *involuntary manslaughter* značenjski potpuno poklapaju s crnogorskim pojmovima *ubistvo na mah* odnosno *nehatno lišenje života*.

Sad se, naravno, postavlja pitanje: što u slučaju nedostatka direktnoga pojmovnog ekvivalenta? Posmatrajući značenjske komponente termina *first degree murder* i *second degree murder*, a imajući u vidu leksičku prazninu u crnogorskome jeziku za diferencijaciju između ta dva stepena teškog ubistva, kao jedino logično rješenje nameće se doslovno prevođenje, čime dolazimo do termina *ubistvo prvoga stepena* ili *prvostepeno ubistvo* i *ubistvo drugoga stepena* ili *drugostepeno ubistvo*. Što se pak tiče termina *manslaughter*, imajući u vidu njegove značenjske komponente dolazimo do zaključka da je najbolje prijevodno rješenje – generički termin *ubistvo*, kojim se pravi potrebna distanca od koncepta teškog ubistva dok u slučaju potrebe za daljim nijansiranjem značenja dolazimo do potkategorija *ubistvo na mah* odnosno *nehatno lišenje života*.

Da sumiramo:

Murder – *Teško ubistvo*

First degree murder – *Ubistvo prvoga stepena*

Second degree murder – *Ubistvo drugoga stepena*

Manslaughter – *Ubistvo (Ubistvo na mah ili nehatno lišenje života)*

Voluntary manslaughter – *Ubistvo na mah*

Involuntary manslaughter – *Nehatno lišenje života*

Na sličan način – kontrastiranjem semantičkih obilježja leksema – mogu se razriješiti i druge prevodilačke nedoumice u slučaju nepodudaranja pravnih koncepata u dvama jezicima. Nepodudaranja je u krivično-pravnom registru mnogo, dovoljno je uzeti za primjer engleski termin *offense*, koji se u Sjedinjenim Američkim Državama može odnositi na sve protivpravne radnje – od najtežih krivičnih djela do običnih saobraćajnih prekršaja. S obzirom na to da u crnogorskom jeziku ne postoji leksička jedinica takvoga obima značenja jasno je da će prevodilac, ukoliko želi tačan i nedvosmislen prijevod, morati na ovaj ili onaj način utvrditi na što se tačno dati termin u konkretnom kontekstu odnosi (slično je i s terminom *felonies*, koji takođe nema direktan

prijevodni ekvivalent istog obima značenja u našem jeziku, kao i brojnim drugim primjerima).

IV. Zaključak

Ovaj je rad nastao kao rezultat ideje da se napravi odgovarajući osvrt na pitanje prevođenja tekstova iz oblasti krivično-pravnoga registra. Svi koji su se ovim zadatkom nekad bavili svjedoci su brojnih poteškoća koje ovaj posao sa sobom nosi, bez obzira na to radi li se o prijevodu s engleskog na crnogorski ili pak s crnogorskog na engleski jezik. Kao što je već pomenuto problemi na koje nailazi prevodilac pravnih tekstova višestruki su i kreću se u rasponu od specifične prirode pravnoga diskursa do nemogućnosti pronalaženja adekvatnih prijevodnih ekvivalenata za određene koncepte iz jezika izvora usljed uske povezanosti pravnih sistema s izvornom kulturom, tradicijom i drugim specifičnostima izvornoga jezika.

Priroda pravnoga jezika je takva da on obiluje stručnim teminima, latinizmima, dugačkim konstrukcijama; upotrebljava se formalni stil, prekomjerna nabravanja, nepregledni nizovi fraza itd. Pri prevođenju pravnih dokumenata prevodilac mora biti svjestan da oni često proizvode određena pravna dejstva, pa čak i kad prijevod nema snagu zakona ili ugovora već samo informativni karakter. Nužno je da prevodilac dobro poznaje stručnu terminologiju, kako onu u izvornom jeziku tako i onu u jeziku cilju.

Poznavanje stručne terminologije predstavlja neophodan ali ne i dovoljan uslov za uspješan prijevod. Naime, u slučaju nepodudaranja pravnih sistema, odnosno onda kad se institucije i pravni sistemi jedne zemlje razlikuju od onih u drugoj zemlji, razlikuju se i pravni pojmovi, koncepti, definicije itd. Čak i kada se koncepti naizgled podudaraju potrebno je, osim denotativnog, imati u vidu i konotativni nivo, sa svim kolokacijama, kontekstima u kojima se određeni termin koristi itd. Jednom riječju, dobar prijevod zahtijeva i dobro razumijevanje teme koja se obrađuje i bliskost sa sličnim modelima u jeziku cilju. Naravno, ne smijemo zaboraviti ni osnov znanja i vještina svakog prevodioca – lingvistička i teorijska znanja, u koje spadaju i korišćenje različitih prevodilačkih procedura, teorija, metoda, te semantička i komponentna analiza, čiji je značaj ilustrovan i ovim radom. Uz pomenuta stručna znanja materije koja se prevodi, sposobnost prevodioca da iskoristi različite prevodilačke vještine čini osnov stvaranja uspješnoga prijevoda iz bilo koje stručne oblasti.

Izvori i literatura:

- Bugarski, Ranko, *Uvod u opštu lingvistiku*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva / Zavod za izdavanje udžbenika, Beograd / Novi Sad, 1991.
- Capellas-Espuny, Gemma, 1999, „The Problem of Terminological Equivalence in International Maritime Law“, *Translation Journal Volume 3*, No. 3, July 1999.
- Đorđević, Radmila, *Uvod u kontrastiranje jezika*, Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu, 2004.
- Ivir, Vladimir, *Teorija i tehnika prevođenja*, Zavod za izdavanje udžbenika, Novi Sad, 1985.
- Newmark, Peter, *A Textbook of Translation*, Prentice Hall International, 1988.
- Pommer, Sieglinde, *Translation as Intercultural Transfer: The Case of Law*, 2008.
- Prčić, Tvrtko, *Adaptacija novih reči iz engleskog jezika prevođenjem*, Filozofski fakultet Novi Sad, 2002.
- Prčić, Tvrtko, *Semantika i pragmatika reči*, Zmaj, Novi Sad, 2008.
- Šarčević, Susan, *New Approach to Legal Translation*, The Hague: Kluwer Law International, 1997.
- Šarčević, Susan, *Legal Translation and Translation Theory: a Receiver-oriented Approach*, University of Rijeka, Croatia
- Krivični zakonik, Službeni list Republike Crne Gore, broj 70/03.
- Priručnik za prevođenje pravnih propisa Republike Hrvatske na engleski jezik, 2006.

Goran DRINČIĆ

**TRANSLATING LEGAL TEXTS:
COMPONENTIAL ANALYSIS AS A TRANSLATION PROCEDURE**

Author deals with the issue of translating texts from the field of criminal law from English to Montenegrin and vice-versa. The focus is on English and Montenegrin lexis from the area of criminal procedure law. The main aim is to establish translation equivalents of relevant lexical items from this field, as well as to identify the best methods for overcoming the translation difficulties encountered in the process. For that purpose, different translation methods and procedures, semantic and componential analysis and other procedures were used.

Keywords: *legal discourse features, componential analysis, lexical fields, translation procedures*

UDK 003.349.2(497.5)"18"
Pregledni rad

Milica LUKIĆ (Osijek) & Marina PILJ-TOMIĆ¹ (Osijek)

Filozofski fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera
milica.lukic@os.t-com.hr

STAROSLAVENSKE LITURGIJSKE KNJIGE NA HRVATSKOM NACIONALNOM PROSTORU U XIX. STOLJEĆU

U radu je riječ o staroslavenskim liturgijskim knjigama na hrvatskome nacionalnom i kulturnom prostoru u drugoj polovici XIX. stoljeća, s posebnim naglaskom na temeljnim liturgijskim knjigama ili liturgijskim knjigama u užem smislu: misalima, brevijarima i ritualima (obrednicima), napose *Misalu* Dragutina Antuna Parčića iz 1893. i *Obredniku Biskupije Bosansko-Djakovačke i Srijemske* iz 1878. godine, kojega je jedan dio tekstova priređen prema *Glagoljskim ulomcima* Ivana Berčića te glagoljskom misalu i brevijaru. Naglašavaju se i posebne zasluge Josipa Jurja Strossmayera, Franje Račkoga te Dragutina Antuna Parčića u obnovi i pripremi liturgijskih knjiga. Daje se i kratak osvrt na pokret izrastao među grkokatolicima i pravoslavicima 1871. godine koji se zalagao za prevođenje staroslavenskih crkvenih knjiga na narodni jezik te obavljanje bogoslužja na narodnome jeziku, kao i na krčku Staroslavensku akademiju i njezino zalaganje za uređivanje i izdavanje staroslavenskih liturgijskih knjiga.

Ključne riječi: *staroslavenske liturgijske knjige, devetnaesto stoljeće, Josip Juraj Strossmayer, Franjo Rački, Dragutin Antun Parčić, Misal (1893), Obrednik Biskupije Bosansko-Djakovačke i Srijemske (1878)*

Uvod u problematiku

Govoriti o liturgijskim knjigama u bilo kojem kontekstu podrazumijeva bar dvoje: njihovo definiranje s obzirom na vrste i na jezik kojim su pisane, u okviru čega se onda precizira njihova pripadnost određenom nacio-

---

¹ Doktorantica na poslijediplomskom studiju Jezikoslovlja na Filozofskom fakultetu u Osijeku.

nalnom i kulturnom prostoru, odnosno crkvi kojoj služe. Prema *Suvremenoj katoličkoj enciklopediji*² pojam liturgijskih knjiga pokriva bilo koju zbirku tekstova koji se upotrebljavaju za vrijeme liturgijskih slavlja. Izraz se češće odnosi na službene knjige načinjene za svećenike, služitelje, čitače i druge koji imaju posebnu ulogu u liturgijskom skupu. Kada je riječ o podjeli liturgijskih knjiga, odnosno njihovu organiziranju u pojedine posebnim funkcijama obilježene vrste, zanimljivo je napomenuti kako su u starije doba liturgijske knjige bile razvrstane po dijelovima liturgije i osobama koje su obavljale taj dio liturgije, pa postoje: sakramentar, evanđelistar, epistolar, lekcionar, gradual, antifonar i versikular (dio psalma između poslanice i evanđelja), kyriale i himnarij ili tropar. Od XV. stoljeća u cijeloj su zapadnoj Crkvi prevladale one knjige koje su bile uobičajene u Rimu, pa se zato i na glagoljaškim liturgijskim kodeksima od toga vremena naglašava kako su načinjeni *po običaju Rimskoga dvora*. To su: misal (Missale Romanum), brevijar (Breviarium Romanum), ritual (Rituale Romanum), pontifikal (Pontificale Romanum), martirologij (Martyrologium Romanum) i ceremonijal (Caeremoniale episcoporum).

Liturgijski je jezik onaj jezik koji se upotrebljava u kršćanskoj liturgiji. Na Istoku je od najstarijeg doba prevladalo načelo upotrebe živoga pučkog jezika u liturgiji, pa se recimo carigradska liturgija, koja će prevladati u pravoslavnim crkvama, obavljala na mnogim jezicima: grčkom, armenskom, sirsom, arapskom, staroslavenskom, gruzijskom, a u novije doba i rumunjskom, dok se aleksandrijska liturgija, druga po raširenosti u crkvama istočnog obreda, obavlja na grčkom, koptskom, jeziku geez i dr. Upravo će to načelo u svom misionarskom djelovanju među slavenskim narodima primijeniti Sv. Ćiril i Metod. Međutim, s razvojem živih narodnih jezika, tijekom stoljeća stari se jezici liturgijskih knjiga počinju znatno razlikovati od pučkoga jezika. U Katoličkoj je crkvi stoljećima liturgijski jezik bio latinski, izuzev hrvatskih glagoljaša i Katoličke crkve istočnog obreda (Grkokatolička crkva). U protestantskim crkvama i u Anglikanskoj crkvi od početka se upotrebljavao narodni jezik. Kako je i taj jezik s vremenom postajao arhaičan, u XX. stoljeću javlja se tzv. liturgijski pokret koji nastoji na njegovu osuvremenjivanju. U Katoličkoj je crkvi prema zaključcima Drugoga vatikanskog koncila latinski jezik zamijenjen živim narodnim jezikom u liturgijskim tekstovima. Najstariji liturgijski jezik u kršćanskoj crkvi bio je grčki (u Rimu se još u III. stoljeću liturgija obavlja grčkim jezikom), koji u IV. stoljeću počinje u liturgijskoj uporabi zamjenjivati latinski. Taj će jezik stoljećima biti jedini liturgijski jezik kod rimokatolika, osim na jednom dijelu hrvatskoga nacionalnog

² *Suvremena katolička enciklopedija*, Laus, Split, 1998, str. 536. O tomu vidi i: *Opći religijski leksikon*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2002.

prostora koji će sve do spomenutoga Drugog vatikanskog koncila (1965–1969), kada je zamijenjen suvremenim književnim nacionalnim jezikom po uzoru na ostalu Crkvu, uz brojne poteškoće i borbe njegovati baštinu Sv. Cirila i Metoda – staroslavenski jezik, koji je od XVI. stoljeća suzio svoje funkcije isključivo na liturgijsku upotrebu.³

Neosporno je da problematika vezana uz izradbu liturgijskih knjiga u XIX. st. ne bi ni izdaleka bila tako zanimljiva da se u njihovoj tradiciji na hrvatskom tlu nisu ispriječila gotovo tri stoljeća istočnoslavenizacije,⁴ koja su zaustavila prirodan razvoj hrvatske inačice crkvenoslavenskoga jezika ili kako se to uobičajilo u paleoslavističkoj/paleokroatističkoj literaturi, iako postoje ozbiljne zamjerke tom terminu, hrvatske redakcije crkvenoslavenskoga jezika, tako da svako ozbiljno promišljanje spomenute problematike započinje upravo s tom koncepcijom. Stanje u kojemu su se našle liturgijske staroslavenske knjige u XIX. stoljeću, kada glagoljica na području hrvatskih zemalja živi svojim *potisnutim životom* (prema definiciji Josipa Bratulića), može se općenito opisati dvama problemima: nefunkcionalnošću postojećih i nedostatkom novih liturgijskih knjiga. Oba su navedena problema ozbiljno ugrozila opstanak staroslavenske liturgije na područjima na kojima je ona bila povijesno zajamčena (dalmatinske biskupije), ugrožavajući istovremeno i mogućnost njezina proširenja izvan granica tih područja (napose na Zagrebačku nadbiskupiju i Đakovačku i Srijemsku biskupiju⁵), što će biti jednom od temeljnih tendencija u Hrvatskoj crkvi u drugoj polovici XIX. stoljeća. Proces koji smo naznačili kao uzročnik stanja u kojemu su se našle bogoslužne knjige u XIX. stoljeću (istočnoslavenizacija) započinje u prvim desetljećima XVII. stoljeća kada je u Rimu osnovana Kongregacija za širenje vjere

³ O tomu vidi: „Crkveni i liturgijski jezik“, u: Jerko Fućak, *Šest stoljeća hrvatskoga lektionara u sklopu jedanaest stoljeća hrvatskoga glagoljaštva*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1975, str. 57–74, kao i *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, Sveučilišna naklada Liber, Kršćanska sadašnjost, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 1979, 381–382; *Hrvatska opća enciklopedija* 6, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2004, str. 605; *Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda* 5, Zagreb, 1979, str. 148–149; *Opći religijski leksikon*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2002.

⁴ Termin *istočnoslavenizacija* uvela je u slovenska slavistica Vanda Babič. On puno preciznije od termina *rusifikacija* označuje mijenjanje izvornih hrvatskoglagoljskih liturgijskih tekstova i njihovu prilagodbu grafijskoj i jezičnoj normi propisanoj u istočnoslavenskim gramatikama Lavrentija Zizanija *Grammatika slovenska* (1596) i Meletija Smotrickoga *Grammatiki slavenskie pravilnoe syntagma* (1619). Usp. V. Babič, „Vzhodnoslovanizacija hrvaških glagolskih liturgičnih tekstov v 17. i 18. stoletju in oblikovanje značilnih grafičnih sistemov Levakovičevih izdaj misala in brevirja“, u: *Slovo*, sv. 47–49 (1997–99), Zagreb, 1999, str. 255–284.

⁵ Od 2008. godine to je Đakovačko-osječka nadbiskupija.

(1622). Ta je vatikanska ustanova u skladu s ekumenskim nastojanjima i poticanjem crkvenoga jedinstva između Katoličke i Pravoslavne crkve počela zahtijevati, nakon što su Brestovskom unijom Kijev i Rutenija sjedinjeni s Rimom, da se i hrvatske glagoljske liturgijske knjige urede prema ruskoj redakciji staroslavenskoga jezika kakvu su upotrebljavali ukrajinski grkokatolici, držeći je „pravim“ liturgijskim jezikom.⁶ Formulacija kojom se dopušta uporaba nelatinskih jezika u liturgiji izrečena 1215. godine na Lateranskom koncilu, kada je uvjerenje rimske kurije o mogućnosti pomirenja s Istočnom crkvom još uvijek vrlo živo,⁷ zasigurno je četiri stotine godina kasnije utjecala na oblikovanje stavova Kongregacije, koja će u takvu postupku (istočno-slavenizacije, op. a.) vidjeti sredstvo sjedinjenja ostalih pravoslavnih naroda s Rimom, koji bi, videći kako se i rimokatolički Hrvati služe istim jezikom u liturgiji, pristupili Petrovoj Stolici. Istim će se opravdanjem biskup Strossmayer poslušiti u XIX. stoljeću u svojim zalaganjima za ponovno uvođenje staroslavenske liturgije. Proces rusifikacije liturgijskih knjiga postupno se odvijao uzlaznom putanjom tijekom 160 godina i moguće ga je podijeliti u tri etape: prvu kojoj je predvodnik Rafael Levakovićev, drugu kojoj je predvodnikom Ivan Paštrić i treću koju predvodi Matej Karaman. Izdanjem *Misala* iz 1631. godine, kojemu se 17 godina kasnije pribraja i *Brevijar* (1648), započinje Levakovićeva etapa rusifikacije (hrvatskih) liturgijskih knjiga obilježena još uvijek visokim stupnjem prepoznatljivosti, i jezične i tekstološke, hrvatskoga crkvenoslavenskog jezika. Josip Tandarić kaže da sam Levaković nije ni sudjelovao u tomu procesu, nego su njemu doprinijeli korektori *Misala* i *Brevijara*, ukrajinski grkokatolici. Tek bi se XVIII. stoljeće s pojavom Paštrićeva *Brevijara* (1688) i *Misala* (1706) moglo nazvati pravim razdobljem istočno-slavenizacije, koja vrhunac doseže Karamanovim *Misalom* iz 1741. i *Brevijarom* koji izlazi tek nakon njegove smrti, 1791. godine, pod uredništvom Petra Gocinića (Galzinja) i uz pomoć o. Antuna Juranića. U zalihu liturgijskih knjiga koje su glagoljašima trebale poslužiti do potkraj XIX. stoljeća ulaze i mrtvačke mise u dvama izdanjima Ivana Paštrića: *Misse za umervšie samo iz missala rimskoga izvadjene Svojim zakonom kako se v isti služi. Za službu i način svih crikav (!), Romae, Anno 1707.* te izdanje iz 1767. godine, potom nekoliko bukvara: Karamanov *Bukvar slavenskij pismeny Velčajšago Učitelja B. Jeronima Stridonskago Napečatan. V Rime; Tipom Svetoga Sobora ot razmnoženija Very*, također u dvama izdanjima (1739. i

---

⁶ Josip Leonard Tandarić, „Oživljavanje hrvatske redakcije staroslavenskog jezika“, u: *Hrvatska glagoljska liturgijska književnost – Rasprave i prinosi*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1993, str. 80.

⁷ Stjepan Damjanović, *Jazik otačaski*, Matica hrvatska, Zagreb, 1995, str. 44.

1753⁸), Levakovićev *Bukvar* u trima izdanjima (1629, 1693. te 1763. pod uredništvom Antona Juranića), *Molitvi Prežde, i poslije Misse glagolimija, iz Messala Romeskago, Injehže mjest izvedene, ninježe iz latinskoga na Slavin-ski jezik privedene* iz 1765. godine.⁹ Na uporabu je rusificiranih liturgijskih izdanja hrvatske glagoljaše prisilila i odredba pape Benedikta XIV. iz enciklike *Ex pastoralis munere* (1754) da se u glagoljskim liturgijskim knjigama ne smije upotrebljavati govorni jezik, izrasla iz tadašnje „Ostpolitik“ papinske diplomacije, koja se nadala da će pravoslavni Rusi lakše prihvatiti jedinstvo s Katoličkom crkvom ako prepoznaju svoj jezik u njezinim liturgijskim knjigama. Istočnoslavenizacija staroslavenskih liturgijskih knjiga izazvala je ozbiljne posljedice za liturgijski jezik učinivši, kako to kaže Josip Hamm, da je crkvenoslavenski jezik kod Hrvata *presta biti faktor koji je pozitivno utjecao na kulturu naroda*¹⁰ i prekinuvši ukorijenjenost u tradiciju hrvatske redakcije crkvenoslavenskoga jezika koja je u dijelu Hrvatske bila u uporabi od X. do kraja XVI. stoljeća. Manjak liturgijskih knjiga i nezadovoljstvo postojećima česta su tema napisa u crkvenim časopisima 2. polovice XIX. stoljeća, koji ne štete postojeća izdanja grubih opaski.¹¹ U Katoličkom listu od 22. lipnja 1865. u tekstu „Rieč o obrednom jeziku u biskupiji modruško-senjskoj“ tako čitamo kako je opće stručno mišljenje da rusifikacija nije u korist vjere ni naroda te da je znak nemara: „(...) jer kad uzmemo Levakovićev misal i breviar i Karamanov misal u ruke, a u obće sve, što se po Levakoviću izdalo, to nam se grsti nad onom nezgodom jezika“.¹² Josip Tandarić upozorava kako su se kao posljedica takva stanja među hrvatskim glagoljašima već zarana počeli javljati prijevodi tekstova iz misala i brevijara, tzv. žunte,¹³ koji su se u obliku rukopisa dodavali misalima i brevijarima. Njihova je osnova

⁸ Karamanov je *Bukvar* izišao u pretisku 2005. godine u izdanju Ex librisa d.o.o. iz Splita. Predgovor tomu izdanju „Nadbiskup Mateo Karaman i njegov Bukvar“ napisao je Stjepan Damjanović.

⁹ Svi su nazivi navedenih izdanja preuzeti iz knjige *Discovering the Glagolitic Script of Croatia*, Erasmus, Zagreb, 2000.

¹⁰ Josip Hamm, „Hrvatska redakcija crkvenoslavenskog jezika“, u: *Slovo*, 1969, br. 13, str. 51.

¹¹ Više o tomu vidi: Milica Lukić, „O glagoljaštvu i glagolizmu u zagrebačkom Katoličkom listu od 1849. do 1900. godine“, u: *Lingua Montenegrina*, br. 3/2009, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2009, str. 149–194; „Vrhbosna – katoličkoj prosvjeti kao izvor za proučavanje ćirilometodske problematike u drugoj polovini 19. stoljeća“, u: *Zbornik radova VI. međunarodnog znanstvenog simpozija Muka kao nepresušno nadahnuće kulture*, Pasionska baština Bosne i Hercegovine, Sarajevo – Zagreb, 2010, str. 181–199.

¹² *Katolički list*, god. XVI, br. 25, Zagreb, 1865, str. 196.

¹³ Žunte su po svemu sudeći nukleus iz kojega se razvio šćavet, koji se unatoč zabranama upotrebljavao u dalmatinskim biskupijama sve do pojave Parčičevih izdanja.

bila crkvenoslavenska, ali su izgovor i oblici bili više hrvatskočakavski nego ruskoslavenski ne bi li se vratili tradiciji na kojoj su odgojeni: hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku u liturgiji.¹⁴

Josip Juraj Strossmayer, Franjo Rački, Dragutin Antun Parčić i njihova uloga u obnovi staroslavenskih liturgijskih knjiga

U XIX. stoljeću, posebice njegovoj drugoj polovici, kada je Austro-Ugarska Monarhija u okviru trojnoga saveza (Njemačka, Austrija, Italija) na hrvatskome tlu nastojala suzbiti svaki pokret koji bi odisao sveslavenskim duhom, moglo bi se, vrlo pojednostavnjeno reći, kako je sudbina ćirilometodskoga djela deset stoljeća kasnije uvelike postala slična onoj nakon Ćirilove, a potom i Metodove smrti: staroslavenska je liturgija ponovno bila na granici zakona i u očima vladajućih struktura i u očima rimske kurije, što je u oba slučaja slabilo hrvatsko nacionalno biće. U takvim se okolnostima pojavljuje ozbiljna inicijativa za rješavanje toga pitanja u hrvatskim zemljama imenovanjem Josipa Jurja Strossmayera đakovačkim i srijemskim biskupom 1849. godine, iako se i prije toga po hrvatskim zemljama stidljivo pojavljuju glasovi pojedinaca i ustanova koji idu u tom smjeru.¹⁵ U kolikoj je mjeri biskup Strossmayer bio svjestan činjenice da su narodni književni jezici kod Slavena zaživjeli upravo uz staroslavenski jezik, odnosno uz njegovu pomoć, pokazuje i to što se već prilikom svoga prvoga biskupskog posjeta Rimu zalaže za tiskanje glagoljskih liturgijskih knjiga. U opsežnoj promemoriji koju je sastavio s Franjom Račkim¹⁶ papi Piju IX. iznosi već spomenuti zahtjev za obnovu liturgijskih knjiga, napose misala, dodajući i molbu za oživljavanje studija staroslavenskoga jezika u hrvatskim sjemeništima, a sve zbog toga što je to držao najnužnijim uvjetom crkvenoga jedinstva i jačanja hrvatskoga nacionalnog bića.¹⁷ Biskup svoje zahtjeve pravda i stvarnim nedostatkom crkvenih knjiga koje se tada nisu tiskale više od stotinu godina. Strossmayer je ujedno svjestan da su o tome problemu od njega pozvaniji govoriti dalma-

---

¹⁴ Josip Leonard Tandarić, „Oživljavanje hrvatske redakcije staroslavenskog jezika“, u: *Hrvatska glagoljska liturgijska književnost – Rasprave i prinosi*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1993, str. 80.

¹⁵ Više o tomu vidjeti: Milica Lukić, „Ususret novijoj povijesti glagolizma“, u: *Lingua Montenegrina*, god. III, br. 5, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2010, str. 81–102.

¹⁶ Andrija Šuljak, „Biskup Josip Juraj Strossmayer i ćirilometodsko-glagoljska baština“, u: *Diacovensia*, br. 1, Đakovo, 1994, str. 284.

¹⁷ Usp. Stjepan Damjanović, „Strossmayerova nastojanja oko glagoljskih liturgijskih knjiga“, u: Stanislav Marijanović (ur.), *Lik i djelo Josipa Jurja Strossmayera*, Zbornik radova međunarodnoga znanstvenog skupa, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet, Osijek, 2008, str. 365–372.

tinski biskupi jer je u njihovim biskupijama staroslavenska liturgija povijesno zajamčena, ali ne želi propustiti priliku da učini nešto za cijelo Slavenstvo, osobito za Južne Slavene. Stoga moli papu Piju IX. da se zauzme za njihovu sudbinu budući da je povijesni trenutak za to dozreo: tursko je ropstvo bilo pri kraju. U svojoj se promemoriji Strossmayer zalaže i za proširenje staroslavenskoga jezika u liturgiji na sve hrvatske biskupije, misleći pritom posebice na Zagrebačku nadbiskupiju i Bosansko-đakovačku i Srijemsku biskupiju, pozivajući se na povijesne potvrde Ivana VIII. i Inocenta IV, te za otvaranje posebnoga sjemeništa u kojemu bi se učila glagoljica i u duhu ćirilometodske baštine odgajali budući svećenici.¹⁸ Kako na njegovu promemoriju iz 1859. nije stizao nikakav konkretan odgovor, on istu molbu ponavlja 1864. potaknut, između ostaloga, tisućitom obljetnicom Moravske misije koja se slavila godinu dana ranije. Ovoga puta biva uslišan: Sveta mu Stolica 1867. povjerava brigu oko izradbe liturgijskih knjiga. U trenutku kada se Strossmayer prihvatao toga odgovornog zadatka bilo je teško zamislivo da će trebati gotovo tri desetljeća za njegovo ostvarenje. Budući da su bili njezini pokretači, izradba je liturgijskih knjiga bila čestom temom korespondencije između biskupa Strossmayera i Franje Račkoga. U trenutku kada je već htio odustati od posla koji je uzeo u svoje ruke, samo zato što je bio „(...) uvjeren da u njoj leži sredstvo (slavenskoj liturgiji, op. a.), kojim se Bog za buduće poslužiti može, da narod jugoslavjanski u vjeri sjedini“ i kada je već rekao Svetoj Stolicu da se „stvar povjeri onim, kojih se za sad stvar tiče (dalmatinskim biskupima, op. a.) i koji neposrednu nuždu tih svetih knjiga čute“¹⁹ – upravo je tada nakon poteškoća i nerazumijevanja na koja je naišao i u Vatikanu i u Hrvatskoj u svezi s tim pitanjem, preko Bečke nuncijature stiglo dopuštenje za početak rada na izdavanju liturgijskih knjiga na slavenskom jeziku.²⁰ Čini se da je takvu odluku donekle potaknuo i memorandum senjsko-modruških biskupa *O jeziku i knjigah obrednih* upućen Propagandi 1867. godine. U njemu se ukratko opisuje povijest slavenskoga liturgijskog jezika u našim krajevima te se zaključuje da je za napredak Crkve u narodu potrebno potaknuti pitanje izradbe novih liturgijskih knjiga i pod upravom predsjednika Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, dr. Franje Račkoga, povjeriti posao „svećenikom, kojih vještih staromu slov. jeziku u Hrvatskoj i Slavoniji ima više“.²¹ Tekst se zaključuje rečenicom kako se već znade da će upravo biskup Strossmayer dobiti papinsku bulu za sastavljanje spomenutoga

¹⁸ Andrija Šuljak, o. c., str. 275–294.

¹⁹ *Korespondencija I*, 1928, br. 61, str. 56.

²⁰ *Katolički list*, br. 8 od 20. veljače 1868, str. 59; u njemu su objelodanjena oba pisma, i ono bečkoga nuncija Marijana Falcinellija Antonaccija od 23. siječnja 1868. upućeno Strossmayeru i Strossmayerov otpis od 29. siječnja 1868.

²¹ *Katolički list*, br. 28, Zagreb, 1867, str. 319.

odbora za izradbu glagoljskih knjiga te da je memorandum načinjen samo da bi ubrzao taj postupak. Iako je izradba novih liturgijskih knjiga uključivala i društveni i politički aspekt, ona je prvenstveno zadavala brige filolozima. S tim u skladu tijekom 1868. i 1869. temeljna će preokupacija Strossmayera i Račkoga biti okupljanje stručnoga tima u odbor čiji će zadatak biti skrb oko jezika i pisma liturgijskih knjiga. Strossmayer je razmišljao i o pomoći češkog slavista Martina Hattale (1821–1903), koji je još 1867. stigao u Hrvatsku. On za članove odbora predlaže profesora zadarskoga sjemeništa, glagoljaša Ivana Berčića (1824–1870),²² kojega je slavistička znanost njegova vremena stavljala uz bok Šafariku, Miklošiću, Sreznjevskom i Dobrovskom te Mihovilu Pavlinoviću,²³ za koje kaže da već „revnuju za tu stvar“ zbog koje „ne samo Crkva, nego i cijelo Slavjanstvo gleda u nas“.²⁴ Naime, Strossmayeru je poznato kako je upravo Berčić već počeo vraćati hrvatski crkvenoslavenski jezik u liturgiju. Dotada je već objelodanjeno prvo izdanje njegove glagoljske *Čitanke* (1859) u kojoj je tiskao tekstove Staroga i Novoga zavjeta prema *Misalu* iz 1741. i *Brevijaru* iz 1791. s promjenama koje su počele utirati put hrvatskoj inačici crkvenoslavenskog jezika očišćenoj od rusizama. I u *Bukvar* iz 1863. Berčić je također unio nešto takvih tekstova.²⁵ U konačni sa-

²² Ivan Berčić (Brčić), profesor biblijskih znanosti i staroslavenskoga jezika na teologiji u Zadru. Pisac njegova nekrologa u Viencu 1870. o njemu kaže: „Brčić si bio odabrao glagoljsku knjigu i nje starodavne spomenike za glavni zadatak svoje nauke. Gdje god je on doznao za kakav glagoljski rukopis, tu je on bio. U tu je svrhu Brčić pretražio samostane i crkve naše klasične Dalmacije, skupljajući, prepisujući i crpeći stare spomenike. Uspjeh njegova književna truda nije ostao sakriven u daljih krugovih uskriše za naših dana slavistike: pa tko god se glagolicom bavio, obratio se u svojih istraživanjih na našega Brčića. Ime je njegovo tiesno skopčano s učenimi djeli P. Šafarika, Fr. Miklošića, I. Sreznjevskoga; jer je on svakomu od njih priskočio upomoć sa pogdjekojim glagolskim spomenikom prije nepoznatim.“ Autor serije članaka o pitanjima staroslavenske liturgije *Listovi prijatelju o glagolici* koji su izlazili u Katoličkoj Dalmaciji u dijelu teksta koji govori o glagoljaškoj djelatnosti Ivana Berčića citira njegov životopis koji je sastavio Vatroslav Jagić i pročitao ga „u sjednici filologičko-historičkoga razreda jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 2. srpnja 1870“. Taj je životopis pod naslovom „Pop Ivan Brčić“ uvršten kao uvodni tekst u Berčićevu knjižicu *Dvie službe rimskoga obreda za svetkovinu Svetih Ćirila i Metuda*, Zagreb, 1870. (III–XV). Vidi: *Katolička Dalmacija*, god. XII, br. 9, Zadar, 1881, str. 3.

²³ Političar, ideolog i pučki tribun. Pavlinović je kao bogoslov u Zadru učio staroslavenski jezik kod Ivana Berčića (*Glasnik Biskupije*, god. XV, br. 11, 1887, Đakovo, str. 142), što je vjerojatno bio jedan od razloga njegova uvrštavanja u odbor koji će se brinuti o izdavanju glagoljskih liturgijskih knjiga. On je ujedno bio i veliki prijatelj biskupa Strossmayera te je poput njega „zagovarao slovinsku misao i uzajamnost“.

²⁴ *Korespondencija I*, 1928, br. 61, str. 56.

²⁵ Tandarić upozorava da je on vratio hrvatsku redakciju samo s obzirom na glasove, dok je djelomice sačuvao Karamanovu rusificiranu grafiju i rječnik.

stav odbora za izradbu liturgijskih knjiga ušli su Franjo Rački, Mihovil Pavlinović te naknadno Ivan Berčić, Vatroslav Jagić i Đuro Daničić. Taj je odbor odlučio da se najprije tiska misal, kao temeljna liturgijska knjiga, te da se posebna pažnja posveti pitanjima jezika i pisma kojim se on ima tiskati.²⁶ S obzirom na tradicionalnu tropismenost hrvatske kulture u ranijim razdobljima, u obzir su dolazila sva tri pisma: i glagoljica, i ćirilica, i latinica. Koliko je taj problem bio značajan za slavenske narode općenito govore i prijedlozi koji dolaze izvan okvira odbora: ruski teolog, preobraćenik na katoličanstvo, Ivan S. Gagarin zastupa mišljenje da je misal, zbog veće raširenosti i poznatosti, potrebno otisnuti ćirilicom. Strossmayer doduše nije bio zadovoljan tim prijedlogom, ali svjestan kako je filološki nekompetentan i tom se prilikom prepušta savjetodavstvu Račkoga.²⁷ Zanimljivi su i prijedlozi Ivana Milčetića te „splitskoga odbora“ koji su predvodili Frane Bulić i Ivan Danilo da se misal otisne latiničnim pismom.²⁸ Pitanje liturgijskih knjiga ponovno se aktualizira na Prvom vatikanskom saboru (1869–1870). Đakovački biskup opet prednjači u zalaganjima, ali ovoga puta ne ostaju po strani ni oni kojih se, kako bi to rekao Strossmayer, stvar neposredno tiče: biskupi senjski i zadarski. Novom će poticaju za rad na tiskanju liturgijskih knjiga tih godina pridonijeti i značajne ćirilometodske obljetnice koje su se slavile 1863. i 1869. godine. U njima i krčki trećoredac Dragutin Parčić, u znanstvenoj literaturi poznat kao onaj koji je *glagoljskim misalom spasio starodrevnu hrvatsku povlasticu – glagoljicu od neminovne propasti*, koja joj je prijetila u drugoj polovici 19. stoljeća,²⁹ prepoznaje priliku pa 1869. piše svome provincijalu: „Sada se je primaklo, vrijeme prikladno, da se latimo popravljjanja, što se tiče glagoljskog našeg Misala sa sporazumljenjem Preč. G.na kanonika Brčića“. Upravo se zato i on našao u Rimu u vrijeme održavanja Prvoga vatikanskog koncila te je biskupima ponudio svoju suradnju. Čini se da od tada i potječe inicijativa da ga se uzme u obzir prilikom izradbe liturgijskih knjiga jer se to vrijeme poklopilo sa smrću Ivana Berčića (1870), koji je prvotno bio predviđen za taj posao. Inicijativa potaknuta tom prilikom početi će se ostvarivati tek osam godina kasnije, 1878. godine, zbog političkih okolnosti – talijanske okupacije

²⁶ Toj je problematici u cijelosti posvećen rad M. Lukić „Polemike oko jezika i pisma liturgijskih staroslavenskih knjiga u 19. st. (s osobitim obzirom na tekstove Dragutina A. Parčića i Ivana Milčetića), u: *Zbornik u čast 70. obljetnice života Josipa Bratulića*, Matica hrvatska, Zagreb, 2010.

²⁷ *Korespondencija I*, 1928, str. 66–67.

²⁸ Isto kao bilješka 26.

²⁹ Mihovil Bolonić, „O životu i radu Dragutina A. Parčića“, u: *Bogoslovska smotra*, Zagreb 1972, str. 419.

Rima i prestanka rada papinske države.³⁰ Ključnu će ulogu u tome poslu odigrati zadarski nadbiskup Petar Dujam Maupas, koji, kako to Strossmayer zapisuje, u početku nije bio oduševljen svojim mogućim angažmanom u procesu obnove ćirilometodske baštine u hrvatskim krajevima.³¹ Na njegovo će inzistiranje Propaganda povjeriti priređivanje za tisak glagoljskoga misala i hrvatskog rituala svetojeronimskim kanonicima, Krčanima, dr. Ivanu Črnčiću i Dragutinu Parčiću.³² Iste je godine na papinsku stolicu došao Lav XIII. te tada nastaje povoljnije ozračje za staroslavensko bogoslužje. Novi zamah radu na liturgijskim knjigama dali su događaji s početka i sredine 80-ih godina, najprije enciklika Lava XIII. *Grande munus* iz 1880, a potom i sveslavensko hodočašće 1881. godine,³³ tisućita obljetnica smrti Sv. Metoda 1885. i na koncu konkordat između Svete Stolice i Crne Gore 1886. Nimalo ne začuđuje što je priprema glagoljskih liturgijskih knjiga povjerena upravo Dragutinu Antunu Parčiću (1832–1902).³⁴ U njegovu je korist zasigurno presudila bogata glagoljaška prošlost koja se razvijala smjerom Vrbnik – Glavotok – Zadar. Mihovil će Bolonić za Parčića reći da je *već s majčinim mlijekom usisao ljubav za glagoljicu i glagoljsku stvar*.³⁵ Rođen u staroj glagoljaškoj Krčkoj

³⁰ Ilija Martinović, „Slava va višnjih Bogu“, u: *Godišnjak Ogranka Matice hrvatske Vinkovci*, 1995, br. 13, str. 152.

³¹ Neposredno nakon svoga posjeta Rimu 1859. godine Strossmayer se pismom obraća zadarskom nadbiskupu Petru Dujmu Maupas s molbom da se prikloni akciji obnove ćirilometodske baštine na hrvatskom tlu ili bar „da toj stvari ne bude neprijateljem“. Iz Strossmayerova se pisma Račkome od 1. svibnja 1868. doznaje da Maupas i nije u potpunosti sklon njegovim prijedlozima; Maupas naime traži da se uporaba staroslavenskoga jezika u liturgiji ograniči samo na one biskupije u kojima je ona povijesno potvrđena. O tomu vidi: *Korespondencija I*, 1928, br. 65, str. 64.

³² Mihovil Bolonić, o. c., str. 420; Biskup je Strossmayer u međuvremenu primio Dragutina Parčića u svoju biskupiju i ishodio mu mjesto svetojeroninskoga kanonika (21. ožujka 1876).

³³ Usp. Milica Lukić, „Crnice o sveslavenskom hodočašću u Rim 1881. (Prilog za noviju povijest glagolizma)“, u: *Zavičajnik, Zbornik Stanislava Marijanovića*, Milovan Tatarin (ur.), Osijek, 2004, str. 233–251.

³⁴ Sve kasnije rasprave o Parčićevu angažmanu oko obnove liturgijskih knjiga, i općenito o njegovu životu i radu, polaze od knjižice Kvirina Klementa Bonefačića, poznatoga pod pseudonimom Daroslav, *Dragutin A. Parčić 26. V. 1832. – 25. VII. 1902*, izišloj u krčkoj tiskari „Kurykta“ 1903. godine. Godine 1992. zadarski je Ogranak Matice hrvatske obilježio 160. godišnjicu rođenja i 90. godišnjicu smrti Dragutina Antuna Parčića znanstvenim skupom o njegovu životu i svestranom znanstvenom radu čiji su rezultati objedinjeni u Zadarskoj smotri br. 3, 1993. godine, a 1998. u biblioteci Mala knjižnica Matice hrvatske objelodanjena je i knjiga Igora Gostla *Dragutin Antun Parčić* koja, bar što se tiče Parčićeva rada na glagoljskim izdanjima, uvelike ponavlja već rečeno u Zadarskoj smotri iz 1993.

³⁵ Mihovil Bolonić, o. c., str. 418.

biskupiji, u Vrbniku na otoku Krku, još je kao dječak služio kod mise brojnim glagoljašima u vrbničkoj plovanskoj crkvi. Njegovo se napredovanje potom nastavlja najprije u krugu redovnika-glagoljaša u Glavotoku, gdje je iskusio da glagoljaše tišti nedostatak liturgijskih priručnih knjiga,³⁶ a onda u „višim latinskim školama“ u Zadru, kamo dolazi 1843. godine. Ondje na njega značajan utjecaj ostavljaju dvojica glagoljaša – o. Benedikt Mihaljević, koji je od 1823. do 1855. bio profesor staroslavenskoga i hrvatskog jezika u tamošnjem nadbiskupskom bogoslovnom sjemeništu, koji ga je pripremao za svoga nasljednika na staroslavenskoj katedri, te glagoljaš Ivan Berčić, kojemu će Parčić pomagati u znanstvenome radu – sastavljanju knjige *Chrestomathia linguae veteroslovenicae caractere glagolitici* (Prag, 1859) te prikupljanju i priređivanju građe za tri knjige *Ulomci sv. Pisma* (Prag, 1865–1971), pekući tako zanat za svoje buduće poslanje. Do trenutka kada se prihvatio izradbe liturgijskih knjiga Parčić je već samostalno priredio nekoliko izdanja: *Mrtvačka misa s koralnim napjevom* (litografsko izdanje) iz 1860. te litografsko izdanje *Misa u čast Bezgrešnog začeca Marijina* koju je priredio 1864. kao dodatak (tada još u uporabi) Karamanovu *Misalu*, a koja je, kako piše Tandarić, sačuvana u jednom primjerku toga misala u Župnom uredu u Dobrinju na Krku.³⁷ Godine 1881. objavio je obnovljeni misni kanon *Čin i Pravilo misi ošće že i molitvi prěžde i po misê iz Rimskog misala • Ordo et Canon Missae cum orationibus ante et post missam iuxta Missale Romanum. Romae. Ex Typographia Polyglotta S. C. de Propaganda Fide 1881*. To je izdanje prva verzija koja se u neznatnim pojedinostima razlikuje od konačnog izdanja Kanona u *Misalu* iz 1893. Iste je godine, također u hrvatskoj inačici crkvenoslavenskog jezika, priredio i prilog Karamanovu *Misalu: Mise svetih Vseobćeje Crkve i inije v nekih mesteh izvolenijem apostolskim služimije (Prilog rimskom misalu ljeta MDCCXLI). Romae, 1881. • Typis S. Congr. de Propaganda Fide*.³⁸ Također je za franjevački Treći red na staroslavenski jezik preveo *Martyrologium franjevačkoga trećeg reda*. Jednom riječi, Parčić je na sebe preuzeo ulogu koju je u XVII. stoljeću preuzeo Juraj Križanić, smatrajući se dalekim učenikom Ćirilovim i Metodovim, da, kako navodi Golub, „nastoji ispraviti s vremenom iznakaženi zajednički slavenski jezik zvan staroslavenski“.³⁹

³⁶ Josip Leonard Tandarić, o. c., str. 81.

³⁷ Josip Leonard Tandarić, o. c., str. 81.

³⁸ Vidi: Anica Nazor, *Knjiga o hrvatskoj glagoljici: „Ja slova znajući govorim“*, Erasmus naklada, Zagreb, 2008., str. 132.

³⁹ Ivan Golub, „Slavenska koiné Jurja Križanića“, u: *Slovo*, br. 36, Zagreb, 1986, str. 199.

Neposredno nakon konkordata sklopljenog između Svete Stolica i Kneževine Crne Gore 1886. godine⁴⁰ ponovno će se intenzivirati Strossmayerova i Račkijeva prepiska o liturgijskim knjigama, rad na kojima se u to vrijeme privodio kraju. Tako će 1888. u pismu od 22. srpnja Rački pisati Strossmayeru kako je sada najvažnije da se obavi crkvena cenzura misala i da se zadobije imprimatur, tj. dopuštenje za tiskanje dok je mjesto tiskanja sporedno.⁴¹ U to je vrijeme Lav XIII. osnovao u Rimu katedru za staroslavenski i ostale slavenske jezike, što je također potvrdom njegove velike naklonosti prema izradbi hrvatskih liturgijskih knjiga.⁴² U listopadu 1890. Rački dobiva pismo od Parčića koji ga obavještuje „da se glagolski misal štampa i da su već tri arka složena“. Taj radosni trenutak, vrhunac njihovih ćirilometodskih zalaganja, Rački odmah želi podijeliti s biskupom Strossmayerom te mu 22. listopada upućuje pismo u kojemu do u detalje opisuje sadržaj onoga koje mu je odaslao Parčić.⁴³ Rački prepričava Biskupu kako je prema nalogu ekonom Propagande, kardinala Di Ruggiera, naklada 300, iako je Parčić mislio da se radi o 500 primjeraka i da su oni namijenjeni isključivo Barskoj biskupiji. Parčić se je glede toga obratio tajniku Propagande Jacobiniju, ali mu ovaj nije htio pomoći. On savjetuje da se još 200 primjeraka dotiska ako je Strossmayer spreman snositi troškove toga posla, a u skladu s tim bi, dakako, imao pravo raspolagati tim primjercima. Rački smatra kako je 300 primjeraka doista mala naklada te da će jedva pokriti Dalmaciju. U Propagandi su, kako bi spriječili dotiskavanje misala, povećali cijenu pojedinačnog primjerka s 500-600 na 900 lira. Stoga će Rački, a u ime Strossmayerovo, dogovoriti samo stotinu primjeraka. On će uz tu obavijest u pismu od 3. studenoga 1890. napisati Strossmayeru kako se biskup Posilović ljuti što se misal tiska glagoljicom, a ne latinicom ili ćirilicom.⁴⁴ Uz pismo Franje Račkoga upućeno Strossmayeru 29. rujna 1893. Ferdo je Šišić uvrstio i prilog pod nazivom *Parčić i Strossmayer o staroslavenskom Misalu*. Riječ je o pismima koja su međusobno razmijenili Dragutin Parčić i Josip Juraj Strossmayer pošto je nakon 29 godina Biskupovom zaslugom *Rim'ski misal' slavên'skim'*

⁴⁰ Više o tomu vidjeti: Milica Lukić, „Glagolitica croatica – montenegrina – ili o ćirilometodskim vezama hrvatskim i crnogorskim u 19. stoljeću“, u: *Lingua Montenegrina – Croatica. Izabrane teme iz crnogorske i hrvatske književnojezične povijesti i sadašnjosti*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Osijek – Cetine, 2010.

⁴¹ *Korespondencija IV*, br. 1022, str. 3-4.

⁴² Pismo od 28. prosinca 1888, *Korespondencija IV*, br. 1065, str. 56-57.

⁴³ *Korespondencija IV*, br. 1165, str. 169-197.

⁴⁴ *Korespondencija IV*, br. 133, str. 200-202.

ezikom' konačno objelodanjen.⁴⁵ Iz priloga se saznaje da je prvo izdanje misala već rasparčano te da je Sveta Stolica dala nalog Propagandi da se djelo pretiska, što potiče na ozbiljna promišljanja da je sljedeće izdanje izišlo već 1894, iako se u novijoj literaturi o toj problematici ističu samo još dva izdanja, ono iz 1896. i 1905.⁴⁶ Parčić u pismu biskupu Strossmayeru, zahvaljujući mu za pomoć oko objelodanjivanja misala, eksplicite kaže da „se je što netom izašlo na sviet sa svim se razpačalo ovo Izdanje; pak evo što je sveta stolica dala nalog Propagandi, neka se ovo djelo pretiska; a ja da se podvrgnem iznovice pregledavanju tiskarske radnje“,⁴⁷ što i Tandarić shvaća kao signal postojanja izdanja iz 1894, pa i ne spominje izdanje iz 1896, već to iz 1894. smatra drugim izdanjem: „Sačuvana su također izdanja iz 1894. (nepromijenjena), a treće je izdanje zbog kleveta bilo obustavljeno i tek ga je 1905. uspio opravdati dr. Josip Vajs i izdati bez promjene, dodavši nekoliko novih misa“,⁴⁸ a takvim se razmišljanjima približuju i M. Bolonić u svome citiranom radu i J. Bratulić, koji u svome *Leksikonu hrvatske glagoljice* ispušta 1896. i umjesto nje navodi 1894. godinu kao godinu drugoga izdanja *Misala*.⁴⁹ Iz citiranoga se Parčićeva pisma Strossmayeru doznaje da mu poklanja jedan primjerak *Misala*, što je Strossmayeru premalo, pa u svom odgovoru Parčiću traži još 10 primjeraka novoga izdanja. U popratnom se tekstu uz pisma uz novootisnuti *Misal* spominje i *Rimski ritual*, koji je također priredio Parčić, „kanonik pri sv. Jeronimu u Rimu, i poznati vještak u staroslovenskom jeziku“. Doznaje i da je biskup Strossmayer za svoju dijecezu već naručio 50 primjeraka te knjige. Inače, Anica Nazor tragajući za Parčićevim *Misalom*⁵⁰ u Đakovu bilježi samo jedan primjerak, i to upravo onaj koji je sam Parčić poklonio Strossmayeru, a danas se čuva u Biskupijskoj knjižnici, dok od onih „10 exemplara“ koje Strossmayer naknadno naručuje nema ni traga. Možemo pretpostaviti da ti primjerci nisu ni poslani u Đakovo, ili su možda odmah pošto su pristigli raspoređeni po župama Đakovačke biskupije. Ako je tako, u Biskupijskom bi se arhivu morale čuvati potvrde o primitku odnosno izdavanju tako važnih knjiga, što bi svakako valjalo istražiti. Koliko

⁴⁵ *Rim'ski misal' slavên'skim' ezikom'. Prêsv. G.N. Urbana papi VIII povelênîem'. Missale romanum slavonico idiomate ex decreto sacrosanti concilii tridentini resitutum S. Pii V pontifex maximi jussu editum Clementis VIII Urbani VIII et Leonis XIII auctoritate recognitum, Romae, Ex typographia polyglotta S. Congr. de propaganda fide, 1893, LVI+544+Misal Š170Ć+V. Vidi: *Discovering the Glagolitic Script of Croatia*, str. 99.*

⁴⁶ Prema podacima Staroslavenskoga instituta u Zagrebu poznato je više od 85 sačuvanih primjeraka prvoga izdanja, 9 primjeraka 2. izdanja i 28 primjeraka 3. izdanja.

⁴⁷ *Glasnik Biskupija Đakovačke i Srijemske*, br. 18, Đakovo, 1893, str. 182.

⁴⁸ Josip Leonard Tandarić, o. c., str. 82.

⁴⁹ Vidi: Josip Bratulić, *Leksikon hrvatske glagoljice*, Minerva, Zagreb, 1995, str. 131.

⁵⁰ Anica Nazor, „Tragom Parčićeva glagoljskog *Misala*“, u: *Zadarska smotra*, br. 3, Zadar, 1993, str. 103–119.

je bilo Strossmayerovo oduševljenje konačno objelodanjenim *Misalom* pokazuje i opsežan komentar toga epohalnog događaja u samome pismu:

„Uzvišenom odlukom i nakanom svete rimske Stolice prestalo je za vazda vrijeme, kojim se je višeput po ljudima, koji do same Crkve i vjere mnogo držali nisu, tvrdilo: ko da bi naš staroslavenski jezik u zapadnoj službi kod Slavena jedinstvu Svete Crkve božje protivan bio, a moje je čvrsto uvjerenje, da, ako bi tečajem vremena, po darovima i znakovima Božje providnosti vjerojatno postalo, da bi se staroslavenskim jezikom u svetoj liturgiji Slavena do jedinstva u Svetoj Crkvi i vjeri dospjeti moglo, da bi tada Sveta rimska Stolica, po svetom biću i opredjeljenju svomu, baš staroslavenski jezik u liturgiji zapadnih Slavena potvrdila i svetim svojim blagoslovom u izvor i залог vječiti izmirenja i ujedinjenja dvaju velikih crkava pretvorila.“⁵¹

Cijela je nepristrana hrvatska kulturna javnost, posebice ljubitelji glagoljice, oduševljeno pozdravila Parčićevo izdanje novoga glagoljskog misala, *najvažnijeg događaja u novijoj povijesti glagolizma*, kako će ga okarakterizirati Anica Nazor.⁵² Na veliko su odobravanje u stručnim krugovima naišli i prijevod i oprema misala⁵³ koji je Parčić načinio, kako smo već naveli, naslanjajući se na staroslavensku i starohrvatsku tradiciju, ali i na rusificirani tekst tiskanoga Karamanova *Misala* iz 1741. godine.⁵⁴ Pri vraćanju na izvore hrvatskokrkvonoslavenskoga jezika Parčić se služio izdanjima kanonskih staroslavenskih spomenika, originalnim hrvatskoglagoljskim rukopisima i prvotiskom *Misala* iz 1483. godine, što nam potvrđuje Tandarić, dok Josip Soldo precizira tekstove kojima se Parčić služio u pojedinim dijelovima misala: u evanđeoskim je tekstovima Parčić najviše upotrebljavao *Assemanijevo* i *Marijinsko evanđelje*, u poslanicama se služio samo *Šišatovačkim apostolom*, za

---

⁵¹ *Korespondencija IV*, br. 1338, str. 389–391. Vidi i *Glasnik Biskupije Đakovačke i Srijemske*, br. 18, Đakovo, 1893, str. 182.

⁵² Anica Nazor, o. c., str. 103.

⁵³ Parčić je sam načinio sve tehničke pripreme za tiskanje *Misala*. Kako su glagoljska slova u Propagandinoj tiskari bila istrošena, načinio je nova za koja će Bonefačić reći da su „i za oko ugodna, bez kratice, tisak jasan“. I korekturu je teksta Parčić sam obavio: „Vodio je i nadzirao s rijetkom i neobičnom ustrajnošću sav posao tiskanja *Misala* od početka do kraja, pa je zato odsele živio više u tiskarni Propagande, nego u svom stanu.“ Vidi: Klement Kvirin Bonefačić, *Dragutin A. Parčić*, Krk, 1903, str. 22.

⁵⁴ Nazorova tumači da se Parčić koristi Karamanovim izdanjem misala iz 1741. zato što je novi misal morao biti u potpunosti u skladu s odobrenim latinskim tekstom, kakav je bio Karamanov koji je priređen dosljedno prema latinskom predlošku, a bio je i u upotrebi, što znači da su ga svećenici kojima je bio namijenjen novi staroslavenski misal dobro poznavali. Vidi već citirani tekst Anice Nazor iz *Zadarske smotre*, str. 104.

odlomke Staroga zavjeta upotrijebio je Berčićeve *Ulomke*, psalme je načinio prema Geitlerovu *Sinajskom psaltiru*, a molitve prema prvotisku glagoljskog *Misala* iz 1483.⁵⁵ Iako je u slavistici bio samouk, Parčić je s filološkoga gledišta odradio izvrstan posao, što su mu priznavali i njegovi suvremenici. Još za Parčićeva života o njegovu se radu najpovoljnije izrazio tadašnji vodeći filolog i paleoslavist Vatroslav Jagić, koji je i sâm kao član Odbora za izradbu liturgijskih knjiga svojim stručnim savjetima podržavao Parčića u izradbi misala, a njegova je ocjena u literaturi najčešće citirana. U *Arhivu za slavensku filologiju* 1893. godine on ga naziva „trijumfom slavenske filologije naspram ignoranciji posljednjih dvaju stoljeća“.⁵⁶ F. Rački u tekstu „Novo izdanje glagoljskoga misala“ u 10. broju *Katoličkoga lista* iz 1893. također kaže kako je Parčićovo „izdanje misala i sa znanstvenoga gledišta pojav veoma znamenit“.⁵⁷ Taj je posljednji Račkijev tekst, koji pozdravlja s velikom radošću konačan izlazak Parčićeva glagoljskog *Misala*, napisan prije njegove smrti otisnut i na stranicama Strossmayerova dijecezanskog glasila.⁵⁸ „Ovaj događaj je tako znamenit, da mi smatramo potrebnim priobćiti cijeli taj članak, tim više, što je novi misal u glavnom djelo našega Biskupa“, kaže uredništvo *Glasnika* u uvodu preuzetomu tekstu. Rački, dosljedan svojoj znanstvenoj metodi, ne zaustavlja se samo na izražavanju osjećaja glede toga, slobodno se može

⁵⁵ Vidi: Josip Soldo, „Antun Dragutin Parčić i njegov glagoljski misal“, u: *Slovo*, br. 39-40, Zagreb, 1990, str. 181.

⁵⁶ Kvirin Klement Bonefačić u svojoj knjizi o Parčiću također posebnu pozornost posvećuje tomu Jagićevu tekstu, donosi njegov iscrpan prikaz potkrijepljen brojnim citatima. Ovdje podsjećamo na Jagićevo upozorenje kako daljnja sudbina staroslavenskoga bogoslužja kod Hrvata ovisi o angažiranosti biskupa i svećenstva u dosljednoj upotrebi Parčićeva *Misala*: „Inače pako čitav je tekst tako valjano uredjen, te se ovoj restituciji in integrum istinito radovati moramo. Neka se u ovom starom i častnom jeziku slava božja glasa posvuda, gdje se je održao prastari privilegij katoličkih Hrvata. Samo ne vala zaboraviti, da svako pravo nameće i dužnost. Tko glagoljsku misu hoće da dostojno čita, ne smije da mu dosadi trud, čitati ju iz ove glagolski tiskane knjige. Komu bi se ovo morda pretežno činilo, neka si upotrebi latinske knjige, ali pritom neka ne zaboravi, da se ovakvom indolencijom gubiva pravo pozivati se na stari privilegij. Odvisit će dakle od svećenstva, osobito od biskupa i njihove uvidjavnosti, da li će ovaj krasni dar papinskoga instituta blagoslovljeno djelovati.“ Vidi: Daroslav, *Dragutin A. Parčić*, Krk, 1903, str. 24-25.

⁵⁷ Prema: *Glasnik Biskupija Bosanske i Sriemske*, br. 5, god. 21, Đakovo, 1893, str. 78-79.

⁵⁸ Iz usporedbe s tekstom koji je otisnut u *Katoličkom listu* vidi se da *Glasnik* ne prenosi u potpunosti navedeni članak već ispušta izvatke iz *Misala* (dio mise koja se služi na Pepelnicu te dio korizmene prefacije) koji su u članku otisnuti staroslavenskom ćirilicom, a koji su Račkome poslužili kao izravni primjer za njegove tvrdnje „da je ovo novo izdanje od svih predjašnjih mnogo pravilnije i da nam prikazuje čistu staroslovjensčinu u hrvatskoj redakciji“. Vidi: *Katolički list*, str. 79.

reći svoga i Strossmayerova životnog projekta, već piše preglednu raspravu o problematici liturgijskih knjiga i staroslavenskoga bogoslužja; stavlja Parčićev *Misal* u kontekst hrvatskoglagoljske liturgijske književnosti navodeći sve ono što mu prethodi – bogatu tradiciju hrvatskoglagoljskih tiskanih misala od prvotiska iz 1483. do Brozićeva izdanja iz 1561. Posebno se zadržava na istočnoslaveniziranim izdanjima da bi ukazao kako su ona zaustavila prirodni razvoj hrvatskoga crkvenoslavenskog jezika i uzrokovale propadanje staroslavenskoga bogoslužja na tlu Hrvatske, a time i zloporabe po dalmatinskim biskupijama (šćavet). Nimalu pažnju posvećuje i povijesti nastanka Parčićeva izdanja konstatirajući kako je ono dokaz:

- a) da se rimska Stolica ne protivi slavenskom bogoslužju tamo gdje ono pravom postoji ili gdje ga duhovni razlozi iziskuju (a to onda zapravo implicira na cijeli hrvatski i slavenski duhovni prostor, op. a.);
- b) kako papa Lav XIII. vjerno slijedi stope svojih prethodnika Nikole I, Hadrijana II, Ivana VIII, Inocencija IV, Urbana VIII. i Benedikta XIV. i oživotvoruje svoje velike misli o Slavenstvu koje je izrazio u enciklici *Grande munus*.

Velik je prostor u svome tekstu Rački posvetio preciziranju jezika novoga misala ne samo konstatacijom da se „u jeziku razlikuje od starijih slovinskih misala u tome što je uzpostavljena prema napredku slavistike staroslovenština hrvatske redakcije (...), nego i detaljnim opisom hrvatske redakcije staroslavenskoga jezika na glasovnoj razini, a nabraja i sve poznate redakcije crkvenoslavenskoga jezika da bi naglasio koliko se jezik novoga misala od njih razlikuje. Svoj pregled završava preporukom «svekolikom hrvatskom svećenstvu».⁵⁹

U suvremenoj se paleokroatističkoj literaturi također hvali Parčićeva znanstvenost u pogledu vraćanja hrvatskocrkvenoslavenskoga jezika u liturgijsku uporabu. Tandarić čak tvrdi da „ni u jednom pisanom spomeniku nije jezična norma tako dosljedno provedena“. Te svoje tvrdnje o dosljednosti Parčićevoj i vjernost propisanim predlošcima, za razliku od većine autora koji su se pišući o toj tematici zadržali samo na konstatiranju, krijepi primjerima iz hrvatskoglagoljskih rukopisnih misala i Karamanova *Misala* koje uspoređuje s rješenjima u izdanju iz 1893. Bjelodano je da se Parčić rukovodi načelom poštivanja tradicije s jedne i funkcionalnosti jezika najvažnije liturgijske knjige s druge strane: ona mora biti u skladu s vremenom, prilagođena suvremenomu čitatelju – riječ svetih tekstova mora postati živa riječ – Logos – Slovo. Ranije citirana Tandarićeva rečenica kako jezična norma ni u jednom dotadašnjem spomeniku nije tako dosljedno provedena potiče nas da izvučemo i sljedeći zaključak: Parčić u liturgijskome jeziku misala gleda su-

⁵⁹ *Glasnik Biskupija Bosanske i Srijemske*, god. XXI, br. 5, Đakovo, 1893, str. 78–79.

stav koji funkcionira po svim pravilima svojstvenim književnom jeziku. To je sustav koji je prvenstveno artificijelan, a onda sustav koji mora biti uzoran i precizan jer čuva i posreduje riječ Božju. Najnovija istraživanja jezika i grafije Parčićeva *Misala* na primjeru *Muke po Mateju*, koja su proveli paleokroatisti/paleoslavisti Mateo Žagar i Antonija Zaradija Kiš, pokazuju kako bi konačno trebalo odbaciti formulaciju da je Parčić uređujući jezik svoga glagoljskog *Misala* u hrvatske glagoljske bogoslužne knjige *vratio hrvatsku redakciju crkvenoslavenskoga jezika kakva je bila u uporabi do Levakovičeva Misala*. Oni o tomu izrijekom kažu:

„Neosporno je da nije posrijedi pokušaj nastavljanja prekinute tradicije, nego svojevrstan, konstruiran, povratak u sam početak redakcijskog formiranja. Pritom se na umu imaju samo fonološke osobine, no i one tek ograničeno naznačene. Očigledna je namjera da se prijevod Evanđelja vrati na zajednički, sveslavenski početak, tek s hrvatskim naznakama, dovoljno blagima da bi staroslavenska osnovica bila neprijeporna. To je zasigurno u vezi s nakanjenom namjerom ovoga misala, odnosno sa širom slavenskom/slavističkom koncepcijom liturgijskog jezika u drugoj polovici XIX. stoljeća. Potanji uvod u jezik *Muke po Mateju* pokazao je, između ostaloga, kako je priređivač bio iznimno stručan, kako je odvagivao svaki izbor, kako se ponajviše oslanjao na Assemanijev evanđelistar (ali i na Zografski i Marijinski), te kako je dobro poznao hrvatskoredakcijske tekstove.“⁶⁰

Izradba ostalih liturgijskih knjiga u XIX. stoljeću, obrednika – rituala i brevijara, lekcionara, a što se pouzdano može zaključiti iz literature, ostala je u sjeni *Misala* iz 1893, što je donekle razumljivo budući da je misal temeljna liturgijska knjiga, ona bez koje bogoslužje ne može. Godine 1893. otisnut je i hrvatski *Ritual (Obrednik)*, koji je također priredio Dragutin Antun Parčić hrvatskim književnim jezikom i latiničnim pismom, upotpunivši ga prema izdanjima iz 1640. i 1827. On je na vlastiti trošak tiskao 1500 primjeraka novoga *Rituala* bez odobrenja Svete Stolice, tj. da za taj posao nije dobio dopuštenje temeljnoga crkvenog tijela zaduženog za izdavanje liturgijskih knjiga – Kongregacije za širenje vjere, tj. Kongregacije obreda, bez kojega se nije smjelo izdati nijedno liturgijsko izdanje, a kamoli prijevod na živi suvremeni jezik. Zbog toga je čina Kongregacija za širenje vjere zatražila od Parčića pismeno izvješće o njegovu djelu. Franjo Velčić napominje kako se Parčić u

⁶⁰ Antonija Zaradija Kiš, Mateo Žagar, „Muka po Mateju u Parčićevu Misalu (1893): kulturološke, jezične i grafijske odrednice (nacrtak), u: *Boka kotorska – jedno od izvorišta hrvatske pasionske baštine*, u: *Zbornik radova V. međunarodnog znanstvenog simpozija Muka kao nepresušno nadahnuće kulture*, Tivat, 2006, str. 176.

svome svjedočenju o *Ritualu* pozvao na crkvene autoritete Zadra, Splita, Kotora, Krka i Senja koji su sudjelovali u njegovoj pripremi, budući da je njima bio i namijenjen, te da smatra kako zbog toga tome radu ne treba posebno odobrenje.⁶¹ *Obrednik* će biti kratko spomenut i u 14. broju *Vrhbosne* iz 1894. u dopisu iz Krčke biskupije u tekstu *Staroslavenski jezik i nove knjige*, gdje se uglavnom komentira njegova tehnička izradba: „Milina je knjigu i pogledati: tisak je krasan, slova bistra, papir žutkast, da ti vida ne kvari, jezik prebran čisto hrvatski“, uz napomenu da su primjerci knjige ubrzo rasparčani.⁶² Zbog političkih okolnosti koje su cijelo vrijeme visile nad izradbom liturgijskih knjiga, pitanja oko distribucije *Obrednika* također su se dodatno komplicirala. „Austrijska je diplomacija upela sve sile da spriječi rasparčavanje *Obrednika*“, zapisuje Franjo Velčić, tako što je svu nakladu na neko vrijeme zaustavila u Propagandinoj tiskari. *Obrednik* je stoga u ruke hrvatskih glagoljaša dolazio obilaznim, tajnim putovima preko Crne Gore. Bolonić bilježi da ga je Parčić uz pomoć redovnika trećoredaca u Rimu pakiranoga u vreće slao u Crnu Goru, odakle je preko Biskupskoga ordinarijata bio prosljeđivan u hrvatske biskupije.⁶³ U već spomenutim pismima koja su izmijenili biskup Strossmayer i Parčić u povodu izlaska *Misala* iz 1893. stoji i bilješka o *Rimskome obredniku*:

„Javiti mi je još i to, da se sad dotiskava i Rimski Ritual, koji sam priredio i proizgradio za one Crkve, gdje se taj prema sgoljnom latinskom Ritualu Rimske crkve, podpuno nahodi u porabi; pak i toga ću, kad bude gotov, dostaviti jedan primjerak Vašoj Preuzvišenosti, uz još drugih 50 iztisaka, naručenih po duhovnom Stolu Vaše Biskupije.“⁶⁴

Podaci vezani uz izradbu glagoljskoga časoslova još su oskudniji od onih o obredniku. Obično se uz Parčićeva glagoljska ostvarenja samo spominje kako je *glagoljski časoslov također izradio*, budući da je posljednji otisnut 1791. u izdanju Ivana Petra Gocinića. Važno je naglasiti kako Parčić sudbinu svojih temeljnih glagoljskih izdanja nije prepuštao slučaju: radi boljega i potpunijeg razumijevanja liturgijskih tekstova, odnosno izgovorne norme hrvatske glagoljice, Parčić je u vlastitoj nakladi 1894. objelodanio i otisnuo u Propagandinoj tiskari u Rimu *Mali azbukvar za pravilno i jednolično čitanje glagoljice u novih crkvenih knjigah po hrvatskoj recenziji*, koji je izradio

⁶¹ Franjo Velčić, „Politički odjeci Parčićevih liturgijskih izdanja“, u: *Zadarska smotra*, br. 3, Zadar, 1993, str. 133.

⁶² *Vrhbosna*, br. 14, Sarajevo, 1894, str. 220.

⁶³ Mihovil Bolonić, o. c., 421.

⁶⁴ Pismo Dragutina Antuna Parčića biskupu Strossmayeru pisano u Rimu 20. rujna 1893. Vidi: *Glasnik Biskupija Bosanske i Srijemske*, br. 18, Đakovo, 1893, str. 182.

Ivan Broz. Najnovija istraživanja Stjepana Damjanovića razrješuju u suvremenoj literaturi često ponavljano zabunu da je Parčić autor *Maloga azbukvara*. On citira Parčićevu opasku s 10. stranice *Azbukvara* iz koje je bjelodano kako je autor navedenoga djela Ivan Broz⁶⁵ i daje kratak opis toga djelca od samo 11 stranica. Iz istoga je razloga Parčić napisao i gramatiku staroslavenskoga jezika – *Gramatica paleoslavica-latina* na latinskome jeziku te *Rječnik latinsko-glagoljski*, koji su ostali u rukopisu.

Koliko god da je izradba liturgijskih knjiga u drugoj polovici XIX. stoljeća rezultat zalaganja mnogih istaknutih ličnosti, napose biskupa J. J. Strossmayera i povjesničara i filologa Franje Račkoga, znanstvenici se slažu u mišljenju da presudna uloga u tome procesu pripada glagoljašu i darovitu filologu Dragutinu Antunu Parčiću. Toga su u potpunosti bili svjesni i njegovi suvremenici, što smo već pokazali, a u prilog tomu ide i tekst iz *Vrhbosne* pisan neposredno nakon Parčićeve smrti:

„Oživjeti hrvatsku glagoljicu, koja je pomalo stala propadati zbog nestašice glagoljskih knjiga, bio je ponajdraži posao kanoniku Parčiću. Radi toga nastojanja okitio mu je prsa veliki Leon XIII zlatnom medaljom. I dok bude svijeta, i dok se bude iz nepokvarenih hrvatskih srdaca dizao u nebeske visine hvalospjev 'Slava va višnjih Bogu', s ponosom i zadovoljstvom spominjat će se hrvatski narod svojeg slavnog glagoljaša Parčića, kojemu slava i dika i ovoga i onoga svieta!“⁶⁶

Jedino se mišljenje Josipa Hamma razlikuje od dosadašnjih apologija Parčićevu djelu koje u periodizaciji crkvenoslavenskoga jezika na hrvatskome tlu svrstava u četvrti period i imenuje ga *novohrvatskom redakcijom od 1893. koja se nadovezuje na redakciju iz 16. stoljeća*.⁶⁷ On ne prigovara Par-

⁶⁵ Damjanović u svome tekstu izražava nadu da se pogreška oko autora *Malog azbukvara* više neće ponavljati, pa u tom duhu i ovdje donosim citat koji je poslužio kao dokaz njegove tvrdnje: „Svakomu svoje. Ove bilješke sgotovio je bio malo prije smrti pok. Dr. I. Broz po želji presv. bisk. J. Posilovića, pak se evo sad objelodanjuju uz male promjene veleuč. Radetića sjemeništnoga Profesora u Senju, čemu sam ja još uz koju opazku i razjašnjenje nešto pridodao. U Rimu na staro Cirilovo 1894. Dragutin A. Parčić, Kanonik pri sv. Jerolimu.“ Prema: S. Damjanović, „Brozovo poznavanje slavenske i hrvatske jezične starine“, u: *Fluminensia*, god. XV, br. 1, Rijeka, 2003, str. 3.

⁶⁶ *Vrhbosna*, br. 17, Sarajevo, 1903, str. 16.

⁶⁷ Svakome od četiri perioda na koje je Hamm podijelio život crkvenoslavenskoga jezika na hrvatskome tlu odgovara posebna koncepcija i posebna funkcija. Osim navedene četvrte razlikuje: a) indigenu redakciju crkvenoslavenskoga jezika do XVI. stoljeća, razdoblje koje ujedno jedino ima veće značenje za oblikovanje i razvitak sustava crkvenoslavenskoga jezika; b) protestantsku epizodu u drugoj polovici XVI. stoljeća; c) rusificiranu redakciju hrvatskoga tipa crkvenoslavenskog jezika (od 30-ih godina 17. do

čićevoj filološkoj kompetenciji, već ne vidi smisao vraćanja hrvatskoga crkvenoslavenskog jezika u glagoljske liturgijske knjige u vremenu u kojemu staroslavenski jezik više ne može predstavljati funkciju sredine u kojoj živi, već samo filološko pitanje,⁶⁸ zbog raskoraka, domeće Fućak, koji se javlja između njega i političkog, nadasve društvenog, književnog i nacionalnog života i razvoja s druge strane.⁶⁹ Međutim, uključimo li se u razmatranje ovoga problema iz motrišta sociologije jezika, na što neosporno imamo pravo govoreći o jeziku liturgijskih knjiga XIX. stoljeća, možemo dobiti drugačiju sliku od one koju nudi Hamm. Iz toga motrišta staroslavenski kao liturgijski jezik funkcionira kao instrument civilizacije određenog ljudskog kolektiva – ovdje hrvatskoga naroda – u specifičnim društveno-povijesnim okolnostima koje u odnosu na jezik imaju posebne zahtjeve. Devetnaesto stoljeće u staroslavenskom jeziku vidi uporište od kojega očekuje da preuzme ulogu političke snage koja se nije mogla pronaći u unutarnjim društvenim i političkim činiteljima – kao znaka i sredstva jedinstva, što je uostalom bila stoljetna uloga i latinskoga jezika. Utjecaj je društva (dakle, društvenih i političkih okolnosti) na jezični odabir, u ovome slučaju jednome izdvojenom segmentu funkcioniranja nacionalnoga bića – na području liturgije – razvidan; nije tu riječ o utjecaju na unutarnju strukturu jezika, nego o potrebi za autoritetom drevnoga slavenskoga/hrvatskoga liturgijskog jezika uvjetovanom zadanostima jednoga društveno-političkoga trenutka. Makrosociolingvistika nas podučava kako *jezik sili na neke poglede na svijet*, primjerice, bitno utječe na oblikovanje filozofije o ljudskoj jednakosti i često je u situaciji da izjednačuje nešto što u društvu nije izjednačeno, utječe na društvo kroz uvjerenje da će se stanje popraviti. U ovom konkretnom slučaju mogli bismo govoriti o formiranju ideje jednakosti naroda preko matrice liturgijskoga jezika koji, iako više nije ono što je Slavenima bio u prvim stoljećima svoga nastanka – razumljiv i blizak narodnim idiomima, ima snagu povezati slavenska plemena koja se u drugoj polovici XIX. stoljeća bore za svoju samostalnost u okviru internacionalnog dinastičkog državnog saveza kakav je bio Habsburška Monarhija.⁷⁰ Iako, nije potpuno točno da staroslavenski nema utjecaja na konkretnu jezičnu zbilju, onu koja živi u okvirima književnoga / standardnoga jezika u drugoj polovici XIX. stoljeća. Staroslavenske je jezične elemente u moderni hrvatski jezični standard pokušao ugraditi hrvatski filolog, predvodnik Riječke filološke ško-

---

devedesetih godina 19. st.). Vidi: „Hrvatski tip crkvenoslavenskog jezika“, u: *Slovo*, br. 13, Zagreb, 1963, str. 65.

⁶⁸ Josip Hamm, o. c., str. 66.

⁶⁹ Jerko Fućak, *Šest stoljeća hrvatskoga lektionara u sklopu jedanaest stoljeća hrvatskoga glagoljaštva*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1975, str. 66.

⁷⁰ Usp. Otto Jespersen, *Čovječanstvo, narod i pojedinac sa lingvističkog stanovišta*, Zavod za izdavanje udžbenika, Biblioteka Lingvistika, poetika; 1, Sarajevo, 1970.

le, Fran Kurelac (1811–1874), koji je na poziv biskupa Strossmayera čak jedno vrijeme predavao staroslavenski jezik đakovačkim bogoslovima. Njegova koncepcija nije uspjela; uglavnom su je kritizirali zbog naglašene arhaizacije, ali je, drži S. Damjanović, „zanimljiv pokušaj da se kombiniranjem staroga i novoga dođe do prihvatljivoga književnoga jezika“.⁷¹

Obrednik Biskupije Bosansko-Djakovačke i Srijemske iz 1878.

Slika se o liturgijskim knjigama u XIX. stoljeću ne iscrpljuje samo na problematici Parčičeva *Misala* ili kako se to obično kaže, knjigā oltara. U liturgijskome životu općenito veliku ulogu imaju priručnici koji izravno ulaze u život crkvenih zajednica, napose obrednici. Među njima je posebno zanimljiv *Obrednik Biskupije Bosansko-Djakovačke i Srijemske* na hrvatskome jeziku što ga je biskup Josip Juraj Strossmayer 4. veljače 1878. uveo u uporabu u svojoj biskupiji, nakon što je već 1850, prve godine svoga biskupovanja, kako to svjedoče njegovi životopisci Pavić i Cepelić, o Božiću obnovio staru povlasticu „štijenja i evanđelja“ na hrvatskom jeziku prilikom svake svečane liturgijske službe.⁷² Tim njegovim činom hrvatski jezik postaje jezikom obreda Đakovačke (ili Bosanske) i Srijemske biskupije, a Strossmayer potvrđuje svoju ulogu vjernoga sljedbenika Sv. Braće oživotvorujući njihovu ideju o narodu razumljivom jeziku u liturgiji i obredima crkve. U bogatoj literaturi o biskupu Strossmayeru obično se samo spominje kako je on već 1878. hrvatski jezik uveo kao službeni jezik obreda svoje dijeceze, dok na sâm *Obrednik* nema nekih većih osvrtā. Budući da je ta knjiga važna sastavnica Strossmayerove ćirilometodske koncepcije, a podaci pokazuju da se u Đakovačkoj i Srijemskoj biskupiji sporadično upotrebljavao još u prvoj polovici XX. stoljeća,⁷³ reći ćemo nešto i o tomu. Biskup Strossmayer za *Obred-*

⁷¹ Stjepan Damjanović, „Staroslavenski u službi hrvatske kulture“, u: *Slovo iskona. Staroslavenska / starohrvatska čitanka*, Matica hrvatska, Zagreb, 2002, str. 43. Damjanović navodi niz primjera staroslavenizama na različitim jezičnim razinama, koje preuzima iz knjige Zlatka Vinca *Putovima hrvatskog književnog jezika* (Zagreb, 1978), a koji pokazuju Kurelčevu jezičnu koncepciju (primjerice, upotrebu dativa apsolutnoga, dvojina, tvorbu pojedinih glagolskih oblika, staroslavenski leksemi i dr.).

⁷² Milko Cepelić – Matija Pavić, *Josip Juraj Strossmayer, biskup bosansko-djakovački i srijemski, god. 1850–1900*, Biblioteka U pravi trenutak, Đakovo, 1994. str. 748. (reprint)

⁷³ Tomu u prilog ide zabilješka kompletinačkog župnika Ferde Gerstnera zapisana na dan sv. Ćirila i Metodija 1934. godine na prvoj stranici *Obrednika*, koji je Gerstner i dalje upotrebljavao u svojoj službi iako je 1929. izišao novi Hrvatski rimski obrednik, kao duhovni sljedbenik ćirilometodskih ideja biskupa Strossmayera, čak je prigodice glagoljao (služio se Vajsovim misalom, koji se i danas nalazi u kompletinačkoj župi), kaže: „Nema te vlasti koja bi mogla i smjela dokinuti hrvatski obred s kojim se je hrvatski narod srodio“.

nik kaže da je „(...) poslije svetog pisma najvažnija knjiga jer se po obredniku sveta otajstva diele i služba božja i spas duša obavlja (...)“.⁷⁴ Njegovo zalaganje za uvođenje *Obrednika* još je jedan dokaz brige za jezik, koja nije jedno-smjerna, tj. ne odnosi se samo na nastojanja oko staroslavenskoga jezika nego i na problematiku funkcioniranja narodnih jezika u Crkvi, što je još jedna potvrda njegove nacionalne orijentacije unutar šire sveslavenske tendencije. Njegov ga svećenički poziv potiče da u jeziku vidi i one osobine koje nadilaze funkcije jezika unutar jedne nacije, kao što su potvrda nacionalnog identiteta i političke autonomije; potiče ga da u jeziku vidi nadnaravne osobine, za što uporište nalazi u učenju o „Duhovskom daru jezika“. U skladu s tim u svome predgovoru⁷⁵ *Obredniku* naglašava kako je za svećenika od neizmjerne važnosti „dar rieči i jezika“ jer „Ništa na nami toliko pečat božanstvenoga izvora, božje slike i prilike nenosi, koliko rieč i jezik, kojim se misao naša upućuje i u srdce bližnjega našeg presađuje. Bez toga dara svećenik ne može biti pravim svećenikom“,⁷⁶ te ujedno naređuje svakome svećeniku da razvija i usavršava jezična znanja, posebno ona govornička.⁷⁷ Iz tih misli možemo odčitati donekle još jedan od Strossmayerovih ciljeva čije ostvarenje upravo ovisi o valjanu (narodnom) jeziku – narodna prosvjeta, a svoje će misli u tom smjeru izravnije odrediti završnim riječima predgovora, koje ujedno opisuju njega samoga: „Kakva je lijepa i uzvišena zadaća, biti čuvarom, zaštitnikom, spasiteljem i prosvjetiteljem svoga naroda u doba upravo odlučno, kad se va-

⁷⁴ Okružnicom br. 414 od 30. travnja 1878, a prema zaključcima sjednice Duhovnog stola od 13. travnja 1878, biskup Strossmayer obavještava svoju dijecezu da je iz tiska izišao *Obrednik* Biskupije Bosansko-Djakovačke i Srijemske te upućuje poziv svim svećenicima biskupije da ga nabave: župnici su dužni za svoje župe i područne crkve koje im pripadaju nabaviti po jedan *Obrednik* na trošak blagajne dotične crkve. Iz dopisa se saznaje da je cijena neuvezanoga primjerka knjige 1 forinata i 60 novčića, a onoga uvezanog u papir s kožnim hrbatom 2 forinte. Župnicima ostavlja na volju koji će od primjeraka nabaviti. Vidi: *Glasnik Biskupije Đakovačke i Srijemske*, br. 8, Đakovo, 1878, str. 92–93.

⁷⁵ Predgovor je 1878. u četiri nastavka („Predgovor preusvišenoga g. biskupa k novomu obredniku“) objavljen i na stranicama *Glasnika*: br. 8, str. 92–93; br. 9, str. 96–98; br. 12, str. 109–110; br. 30, str. 112–113.

⁷⁶ *Obrednik*, str. 11.

⁷⁷ Zanimljivo je da Strossmayer svoje stavove o važnosti jezika naslanja na učenje Sv. Ivana Zlatoustoga, cijenjenoga kao najvećeg propovjednika rane Crkve i naučitelja Crkve koji se časti i u zapadnoj (13. rujna) i u istočnoj Crkvi (13. studenoga), te u svoj predgovor uvršćuje i dijelove latinskoga teksta iz njegove knjige *De sacerdotio*, kako bi se „braća svećenici osobito mlađi uvjerali, kolikim je darom dar jezika, i kako je taj dar svećeniku od prike nužde i potrebe; da se uvjere kolika bi grjechota i nemarnost bila, taj božji dar u zemlju zakopati, dočim nam sve dužnosti svećeničke nalažu, da njim lihvarimo, i da ga svakim mogućim načinom razvijamo i usavršujemo. Istina, tomu se hoće, da dan i noć štitimo, učimo, vježbamo se (...)“, *Obrednik*, str. 12–13.

žni odnošaji stvaraju!“⁷⁸ Iako uvođenje svoga *Obrednika* biskup Strossmayer nije prepuštao slučaju, njegovo zaživljavanje u praksi Đakovačke i Srijemske biskupije nije teklo bez poteškoća niti je bilo u skladu s očekivanjima biskupa Strossmayera, koja su izravno apostrofirana u predgovoru *Obrednika* – „da prevažna ta knjiga po ljubavi i rieči vašoj (svećeničkoj, op. a.) oživi i u živo orudje spasa obrati se“.⁷⁹ O tome svjedoče opetovani pozivi svećenstvu da pribavi *Obrednik* za svoje župe, koji se u Glasniku Biskupije javljaju još nekoliko godina nakon što je *Obrednik* objelodanjen. Godine 1879. u dopisu od 15. kolovoza biskupova namjesnika Matije Mihaljevića razlažu se zaključci sjednice Duhovnoga stola od 22. srpnja 1879. koji propisuju uporabu *Obrednika* na hrvatskom jeziku kod svih većih služba u crkvi i izvan crkve. Latinski je obrednik dopušteno upotrebljavati samo u župama u kojima većina stanovnika ne govori hrvatski jezik.⁸⁰ Iz okružnice br. 1047 od 17. listopada 1882. razvidno je kako uporaba Strossmayerova *Obrednika* nije zaživjela čak ni na onim područjima biskupije gdje je većinu činilo hrvatsko stanovništvo: „Kako se sa više strana biskupije obaznaje, to se mnoga p. n. gospoda svećenici uztručavaju služiti se ritualom u naš jezik pretočenim, pa to i na onih mjestih, gdje je čisto hrvatski živalj, pa to i onda, kada dotične stranke upravo mole, da im se pokojnik u našem jeziku opieva.“⁸¹ Okružnicom br. 32 od 2. lipnja 1883. godine veliki prijatelj Strossmayerov, i sam ćirilometodijanac, Karla pl. Stručić (sa Strossmayerom je bio sudionikom velikoga sveslavenskog hodočašća u Rim 1881. godine) kao dekan Vinkovačkoga dekanata, a tada župnik u staroj glagoljaškoj Župi Komletinci, na temelju pisma što mu ga je uputio Strossmayer svoje svećenstvo potiče na upotrebu *Obrednika* iz 1878. U pismu Stručiću Strossmayer kaže kako se unatoč njegovim narednjima o uporabi hrvatskoga jezika u crkvenim funkcijama i dalje upotrebljava obrednik pisan latinskim jezikom, pa on sada, pet godina nakon što je izišao njegov *Obrednik*, obnavlja svoju naredbu svim dekanatima, i to pod strogom odgovornosti, a Stručića moli da budno bdije poštuje li se njegova naredba. Zanimljiv je tekst same naredbe jer Biskup, prema onome što iznosi, izjednačuje staroslavenski liturgijski jezik i narodni hrvatski jezik, koji je tada još daleko od 1969. i Drugoga vatikanskog koncila kada će postati liturgijski, jer njegov je *Obrednik* upravo njime pisan:

„Od sada sva sakramentalia koli ovdje u Djakovu toli i svuda po diecezi neka se obavljaju našim jezikom, koji spada među svete i svetom stolicom apostolskom ovlaštene za službu božju

⁷⁸ *Obrednik*, str. 27.

⁷⁹ *Obrednik*, str. 18.

⁸⁰ *Glasnik Biskupije Đakovačke i Srijemske*, god. VII, br. 15, Đakovo, 1879, str. 130.

⁸¹ *Glasnik Biskupije Đakovačke i Srijemske*, god. X, br. 22, Đakovo, 1882, str. 200.

jezike. Naše formule, kojima se sveta otajstva diele i molitve, koje se tom prilikom mole divne su i u srdce upravo pobožni puk diraju. Često se na licu i obličju puka osjeća kako ga te sakramentalne molitve u dušu diraju, kada ih razumiju. U tu svrhu i tiškan je obrednik našim jezikom, da se šnjime na spas i utjehu našega puka služimo (...)⁸²

Biskup još na kraju dodaje kako liturgija u „strogom smislu“ i dalje ostaje latinska, osim evanđelja i poslanica koje se kao i do tada čitaju/pjevaju narodnim (hrvatskim) jezikom, kako je uostalom slučaj i u dalmatinskim biskupijama. Već je sljedećega dana, 23. lipnja 1883, Karla pl. Stručić svećenstvu svoga dekanata odaslao okružnicu u kojoj traži provedbu Biskupove naredbe. Među potpisnicima okružnice je i Jakob Stojanović, vinkovački župnik, veliki borac za staroslavensku liturgiju, autor dviju, za povijest staroslavenske liturgije u XIX. stoljeću značajnih knjiga – *Za sveto pravo naše – za glagoljicu majku našu* iz 1904. i *Ružice i trnje iz života dekana Stojanovića* iz 1910, te brojnih ćirilometodskih tekstova u *Hrvatskoj straži*, *Katoličkom listu* i *Vrhbosni* 1903. i 1904. godine. Na adresu su Strossmayerova pouzdanika, spomenutoga kompletinačkog župnika Stručića, 3. srpnja 1894, nedugo nakon izlaska iz tiska novih liturgijskih knjiga, stigla tri primjerka *Rimskoga rituala* „što no ga je priredio kanonik Karlo Parčić a štampala Propaganda“, namijenjena trima župama – spomenutoj kompletinačkoj, otočkoj te vinkovačkoj. U pismu đakovačkoga Biskupskog ordinarijata izričito se kaže da se primjerci dostavljaju „po milostivom nalogu pruzv. gospodina Biskupa“ te da je važno da se ti rituali nabave „i za buduća, po slavenstvo manje prikladna vremena“.⁸³ Teško je pouzdano utvrditi razloge spora prodora Strossmayerova *Obrednika* u uporabu. Možda bi se situacija donekle mogla objasniti predugim razdobljem uporabe latinskih obrednika, pa time i njihove ukorijenjenosti u praksu đakovačke dijeceze ili spornošću prijevoda Strossmayerova *Obrednika*.⁸⁴ Naime, Biskup je Strossmayer rad na *Obredniku* povjerio odboru koji su činili profesori na đakovačkoj Bogosloviji: Hinko Hladaček, Vilim Korajac, Aleksandar Tomić i Jakob Stojanović. Ovaj će potonji u svojoj autobiografiji *Ružice i trnje iz života dekana Stojanovića* prilično žustro i kritički opisati događaje vezane uz izradbu *Obrednika* te ulogu i kompetenciju njegovih sastavljača, pri čemu ni biskup Strossmayer neće biti pošteđen. Sto-

---

⁸² Dijecezanski arhiv Nadbiskupije Đakovačko-osječke, 1883, br. 32.

⁸³ Dijecezanski arhiv Nadbiskupije Đakovačko-osječke, 1894, br. 970.

⁸⁴ Zanimljivi su podaci o toj problematici zabilježeni u životopisu vinkovačkoga glagoljaša Jakoba Stojanovića *Ružice i trnje iz života dekana Stojanovića* iz 1910. godine, str. 142. Između ostaloga, ondje nalazimo podatke o mnoštvu pogrešaka u prijevodu *Obrednika*, na koje su se tužili mnogi svećenici.

janovićeva se kritika prvenstveno odnosi na neodgovarajući izbor sastavljača: Korajac je bio filozof, a ne teolog, Tomić povjesničar i književnik, dok se Hladaček krajnje neodgovorno ponio prema povjerenom mu poslu, o čemu Stojanović kaže: „Hladaček nije mario za taj posao ništ, a nije ni volje imao, da shvati duh, smjer i temelj obreda naše crkve. On je te obrede ne jedanput javno izsmjehivao. Njega je više zanimao duh Voltairov, više je učio mitologiju grčku, nego theologiju našu.“⁸⁵ Nadalje, važnim je problemom bilo i nepostojanje naputaka za rad, tj. odgovarajuće koncepcije izradbe obrednika, tako da nije bilo jasno treba li se u prijevodu držati latinskoga teksta psalama i molitava ili treba konzultirati već postojeće prijevode poput Katančičeva, Vukova i Daničićeva, ili u to vrijeme najsvježijega – Škarićeva.⁸⁶ Stojanović se u svome dijelu teksta, prema savjetu Franje Račkoga, držao *Glagoljskih ulomaka* Ivana Berčića te glagoljskoga misala i brevijara. Neodgovarajuća koordinacija među sastavljačima te materijalno nevrednovanje posla rezultiralo je Hladačakovim i Korajčevim odustajanjem, tako da je posao na koncu ostao samo na Tomiću i Stojanoviću. Konačno, knjiga je završila na cenzuri kod Račkoga, Crnčića i Voršaka, koji su previdjeli propuste.⁸⁷

Pogled s druge strane

O upotrebi se liturgijskoga staroslavenskog jezika u drugoj polovici XIX. stoljeća raspravljalo i ondje gdje on nije bio ni u kakvoj opasnosti da mu se zabranama ograniči uporaba. Takvi postupci upozoravaju da se sve više osjeća razlika između staroslavenskoga jezika konzerviranoga u liturgijskim knjigama i prirodnim promjenama podložnih narodnih idioma slaven-skih naroda koji su se u bogoslužju služili staroslavenskim jezikom; staroslavenski u XIX. stoljeću više nije ono što je bio u prvim stoljećima svoga nastanka. Glasovi o funkcionalnijim rješenjima, njegovoj zamjeni u crkvenoj upotrebi narodnim jezikom javljaju se i među grkokatolicima,⁸⁸ a među pravoslavnim Srbima od 1871. prerastaju u pravi pokret koji se zalagao za pre-

⁸⁵ Iz teksta *Dialog u Privlaku radi obrednika* koji je J. Stojanović vodio s biskupom Strossmayerom. Vidi: *Ružice i trnje*, str. 143.

⁸⁶ Godine 1858. iz tiska izlazi prijevod Svetoga pisma zadarskoga kanonika Ivana M. Škarića. Taj je prijevod u svoje vrijeme dosta kritiziran u periodici. Tako se *Njeki svećenik Slavonac* u *Katoličkom listu* br. 20 od 20. svibnja 1859. pita: „Da bi sad živio sv. Ciril, što bi on rekao na ovaj prevod?“

⁸⁷ Poznat po svome „oštrom jeziku“ Stojanović konstatira: „Pa napokon bio je taj obrednik na cenzuri u Rimu, pred Račkim, Crnčićem i Voršakom, pa zašto ti učenjaci nisu sve popravili kako valja. Nisu ga valjda ni čitali.“ Vidi: *Ružice i trnje*, str. 145.

⁸⁸ Andrija Šuljak govori o inicijativi kaločkoga nadbiskupa Lajosa Haynalda, metropolita mađarskih grkokatolika, koji je 1885. godine uputio molbu Svetoj Stolici za upotrebu mađarskog jezika u liturgiji grkokatolika u sjeveroistočnoj Mađarskoj. Vidi: *Diacovensia*, 1994, str. 287.

vođenje staroslavenskih crkvenih knjiga na narodni jezik te obavljanje bogoslužja na narodnome jeziku, što zapravo i ne čudi previše ako se uzme u obzir da je na Istoku od najstarijeg doba prevladalo načelo upotrebe na narodnoj osnovici utemeljenog književnog jezika u liturgiji. Potkraj stoljeća (1896) to je pitanje pokrenuo svećenik Jug Stanikić iz Taraša u opširnoj raspravi u kojoj predlaže da se bar neke molitve koje pravoslavni Srbi mole na staroslavenskom jeziku prevedu na narodni jezik kako bi razumjeli bar ono što svakodnevno mole, primjerice *Vjeruju, Oče naš, Bogorodice djevo* i dr. Kasnije se ta ideja proširila i na svete službe i razne crkvene obrede, na crkvene pjesme što se pjevaju na jutarnjoj i večernjoj službi. Katolički list od 12. kolovoza 1897. donosi raspravu *Staroslovjenština i narodni jezik u crkvi*,⁸⁹ u kojoj se navodi osam razloga za zamjenu staroslavenskoga narodnim jezikom:

1. staroslavenski crkveni jezik je narodu tuđ jezik;
2. narod ga većinom ne razumije;
3. zato se narod u crkvi osjeća tuđim;
4. zato narod slabo pohađa crkvu;
5. zato se u narodu sve više širi nazarenstvo;⁹⁰
6. rimokatoličke crkve su bolje posjećene jer se na narodnom jeziku pjevaju pjesme i čitaju apostol i evanđelje;
7. nazareni privlače velik broj ljudi zato što bogoslužje obavljaju narodnim jezikom;
8. pravoslavni koji su bili u nazarenskoj bogomolji priznaju da je tamo ljepše i razumljivije nego u pravoslavnoj crkvi.

Dakako, i staroslavenski je jezik u bogoslužju pravoslavniha Srba imao svoje zagovornike. Tako se u *Glasu istine* 1886. navode razlozi suprotni gore izrečenima koji upozoravaju na goleme poteškoće koje bi nastale prevodeњem klasičnih staroslavenskih tekstova na narodni jezik, prvenstveno zbog mnogobrojnosti knjiga koje bi bilo potrebno prevesti i što njihovim prevodeњem na žive jezike nikada ne bi bilo kraja novim redakcijama zbog prirodnoga razvoja svakoga živog jezika. Oni se nadalje pozivaju na starost i svetinju jezika Sv. Braće pitajući se je li opravdano da se za volju nekolicine „fanatika“ prekine tisućgodišnja veza s ostalim pravoslavnim slojevima kada svećenici ionako mogu narodu prevesti evanđelje na narodni jezik i protumačiti ga, a nemalu ulogu igra i strah da bi se prijevodom sveti tekstovi profanizirali. Uzrok nedovoljnom razumijevanju staroslavenskoga jezika vide u ško-

---

⁸⁹ *Katolički list*, god. 48, br. 32, Đakovo, 1897, str. 250–251.

⁹⁰ Nazareni su pripadnici jedne od brojnih kršćanskih sekti sličnih baptistima koje su nastale u XIX. stoljeću; odbijaju nositi oružje i služiti vojsku. Usp. *Hrvatski enciklopedijski rječnik*, Novi Liber, Zagreb, 2004, str. 335.

lama i njihovim manjkavim programima. Kako je to bilo i među katoličkim svećenstvom dalmatinskih biskupija, tako su i neki pravoslavni svećenici sami na svoju ruku služili službe i obavljali razne obrede jezikom oblikovanim prema narodnom govoru.

Krčka Staroslavenska akademija – briga za uređivanje i izdavanje staroslavenskih liturgijskih knjiga

Već smo pripomenuli kako je briga o liturgijskim knjigama potkraj XIX. i početkom XX. stoljeća nastavljena u okviru krčke Staroslavenske akademije, Parčičeve duhovne i velikim dijelom materijalne ostavštine.⁹¹ Krčki je biskup Anton Mahnič⁹² nakon što je 1898. proučio problematiku glagoljanja u svojoj biskupiji i utvrdio legitimnost glagoljskoga bogoslužja u Zapadnoj crkvi započeo s konkretnim koracima koji bi popravili suvremno stanje staroslavenske liturgije, slabo poznavanje staroslavenskoga jezika među samim glagoljašima i nedostatak potrebnih liturgijskih knjiga i pomagala.⁹³ Pomoć pri osnivanju akademije zatražio je od češkoga svećenika i slavista Josipa Vajsa, kojemu je u pismu od 19. rujna 1900. iznio program te buduće institucije: njegovanje staroslavenskoga bogoslužja, tiskanje knjiga i drugih djela koja se odnose na glagoljaštvo, izdavanje časopisa, priređivanje časoslova i sl.⁹⁴

Ne zaboravlja Mahnič ni krčke trećoredce koji su na otoku Krku imali tri samostana: u Glavotoku, Portu i u gradu Krku, već i njih kao tradicionalne

⁹¹ Oporukom je Parčić, kako bilježi Mateo Žagar u tekstu „Djelovanje Dragutina Antuna Parčića na Krku“, Akademiji ostavio dosta novca, svoju biblioteku te tiskarski pribor sa slovima, matricama i ostalim štamparskim potrepštinama. Vidi: *Slovo*, br. 44–46 (1994–1996), Zagreb, 1996, str. 411.

⁹² Biskup je Anton Mahnič rođen u Kobdilju na Krasu 1850, a umro u Zagrebu 1920. godine. Godine 1897. dolazi na stolicu krčkih biskupa te na zaprepaštenje političkih vlasti koje su ga poslale da uguši slavensko bogoslužje i glagoljicu postaje zaštitnikom te hrvatske tradicije. Vidi: Josip Bratulić, *Leksikon hrvatske glagoljice*, Minerva, Zagreb, 1995, str. 118. Vidi i knjigu: A. Božanić, *Biskup Mahnič pastir i javni djelatnik u Hrvata*, Zagreb – Krk, 1991.

⁹³ U *Slovu* br. 44–46 (1994–1996) iz 1996. objavljen je niz članaka koji govore o Staroslavenskoj akademiji i njezinoj djelatnosti: I. Milovčić, „Značenje Staroslavenske akademije u Krku u očuvanju i promicanju glagoljaštva“, str. 287–299; A. Nazor, „Staroslavenska akademija i Staroslavenski institut“, str. 300–311; A. Božanić, „Staroslavenska akademija u programima biskupa Antuna Mahnića“, str. 312–321; A. Badurina, „Staroslavenska akademija i trećoredci“, str. 332–337; F. Večeslav Mareš, „Djelo Josipa Vajsa i njegovo značenje za staroslavensku liturgiju rimskoga obreda u naše doba“, str. 347–352 i dr.

⁹⁴ Ivan Milovčić, „Značenje Staroslavenske akademije u Krku u očuvanju i promicanju glagoljaštva“, u: *Slovo*, br. 44–46 (1994–1996), 1996, str. 293.

čuvare staroslavenskoga bogoslužja i glagoljskoga pisma uključuje u osnivanje Akademije, koje je proslavljeno svečanom pjevanom staroslavenskom misom 18. studenoga 1902. u crkvi trećoredaca u Krku.⁹⁵ Djelatnost je Akademije uključivala brigu za osposobljavanje stručnjaka u staroslavenskom jeziku, zalaganje za proširenje staroslavenskoga jezika u bogoslužju na cijeli prostor ondašnje Jugoslavije, što je bio i Račkijev i Strossmayerov cilj, a glavni je zadatak Akademije bio izdavanje glagoljskih bogoslužnih knjiga očišćenih od šćaveta i ruske redakcije staroslavenskoga jezika.⁹⁶ Znanstveni je stup cijeloga Akademijina djelovanja bio Josip Vajs,⁹⁷ koji je u život proveo, iako sâm nije bio njezinim zagovornikom, još u drugoj polovici XIX. stoljeća predlaganu koncepciju latiničke transkripcije Parčičeva glagoljskog *Misala* 1927. godine. Posebno je značenje Akademije što je nastala u vrijeme žestokih borbi između onih koji su htjeli uništiti staroslavensko bogoslužje na hrvatskome nacionalnom prostoru i onih koji su ga htjeli sačuvati te što je pitanja glagoljaštva podigla na znanstvenu razinu i kompetentno pristupila izdanjima glagoljskih liturgijskih knjiga. U svoje je vrijeme bila jedina ustanova koja se borila za izdavanje glagoljskih liturgijskih knjiga prema valjanim crkvenim propisima, a nastojanjem na izdanju transkribiranih staroslavenskih liturgijskih knjiga željela ih je učiniti prihvatljivijima onome svećen-

⁹⁵ Anđelko Badurina, „Staroslavenska akademija i trećoredci“, u: *Slovo*, br. 44–46 (1994–1996), 1996, str. 332.

⁹⁶ Izdanja Akademije: publikacija *Glagolitica – Publicationes Paleoslavicae Academiae Veglensis* – 1. svezak (1903), 2. svezak – kolekcija staroslavenskih tekstova iz Staroga zavjeta u Vajsovoj obradi (serija članaka *Analecta Sacrae Scripturae ex antiquioribus codicibus glagoliticis*): Jobova knjiga, Rutina, Sirahova, proroka Joela, Hošee, Habakuka, Sofonije i Hagaja, Zaharije, Malahije, Psalterij; izdanja u latiničkoj transkripciji: *Vesperal rimsko-slovinski* (1907), *Ugotovanie k' Mise i Hvali Vzdanie s' drugimi različitim molitvami Iereju po blagovremeniju glagolemimi* (1903, 1904), *Penije rimskago misala po izdaniju vaticanskomu. V6 Rime tipimi vaticanskimi* (1914) – knjiga nije strogo liturgijska, sadržava pjevne djelove misala koralnim napjevom; (nekoliko knjižica s notama): *Tri mise glagolske, Dijelovi pjevane mise, staroslavenskim jezikom u horalnim i figuralnim melodijama, Toni missae a celebrante et ss. ministris canendis* (1904–1905); brošure: J. Vajs, *Memoria liturgiae slavicae in dioecesi auxerensi* i Rudolf Strohal, *Glagolska notarska knjiga vrbničkog notara Ivana Stašića*; knjiga Luke Jelića *Fontes historici liturgiae glagolito-romanae a XIII ad XIX saeculum* (1906); *Vjesnik Staroslavenske akademije u Krku* (1913–1914); brošura koju je napisao Kvirin Klement Bonifačić, Akademijin tajnik, pod pseudonimom Daroslav – *Dragutin A. Parčić* 26. V. 1832. – 25. XII. 1902. (1903). Prema: I. Milovčić, „Značenje Staroslavenske akademije u Krku u očuvanju i promicanju glagoljaštva“, u: *Slovo*, br. 44–46 (1994–1996), Zagreb, 1996, str. 295–298.

⁹⁷ F. Većeslav Mareš, „Djelo Josipa Vajsa i njegovo značenje za staroslavensku liturgiju rimskoga obreda u naše doba“, u: *Slovo*, br. 44–46 (1994–1996), Zagreb, 1996, str. 347.

stvu koje nije poznavalo glagoljicu, a olakšati upotrebu svima koji su ih smjeli upotrebljavati. Velik je njezin doprinos u očuvanju hrvatskoga nacionalnog identiteta u krajevima pod vlašću Italije, gdje je bila i Krčka biskupija, a njezina je djelatnost zasigurno potpomogla pripremi za prihvaćanje živih jezika u liturgiji. Ivan Milovčić⁹⁸ ističe kako bi bez njezina djelovanja glagoljaštvo zamrlo i zasigurno ne bi dočekalo reformu Drugoga vatikanskog koncila s tolikom svježinom. Iako kratkoga vijeka, Staroslavenska akademija nastavlja svoje djelovanje kada 1928. ulazi u sastav Hrvatske bogoslovne akademije u Zagrebu kao njezin Staroslavenski odsjek, i konačno kada 1952. nastavlja svoj život kroz Staroslavenski institut,⁹⁹ a po njemu djeluje i danas.

Literatura

- Anić, Vladimir i dr., *Hrvatski enciklopedijski rječnik*, Novi Liber, Zagreb, 2004.
- Babič, Vanda, „Vzhodnoslovanizacija hrvaških glagolskih liturgičnih tekstov v 17. i 18. stoletju in oblikovanje značilnih grafičnih sistemov Levakovičevih izdaj misala in brevirja“, u: *Slovo*, sv. 47–49 (1997–'99), Zagreb, 1999, str. 255–284.
- Badurina, Anđelko (ur.), *Leksikon ikonografije, liturgike i simboličke zapadnog kršćanstva*, Sveučilišna naklada Liber, Kršćanska sadašnjost, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 1979.
- Badurina, Anđelko, „Staroslavenska akademija i trećoredci“, u: *Slovo*, br. 44–46 (1994–1996), Zagreb, 1996, str. 332–337.
- Bolonić, Mihovil, „O životu i radu Dragutina A. Parčića“, u: *Bogoslovska smotra*, vol. 42, broj 4, Zagreb, 1972, str. 418–438.
- Bonefačić, Klement Kvirin, *Dragutin A. Parčić 26. V. 1832. – 25. VII. 1902*, „Kurykta“, Krk, 1903.
- Bozanić, Anton, *Biskup Mahnić: pastir i javni djelatnik u Hrvata*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1991.
- Bozanić, Anton, „Staroslavenska akademija u programima biskupa Antuna Mahnića“, u: *Slovo*, br. 44–46 (1994–1996), Zagreb, 1996, str. 312–321.
- Bratulić, Josip, „Fra Šimun Milinović u krugu hrvatskih ćirilometodskih znanstvenika“, u: *Kačić*, 19/20, 1987/1988, Split, str. 165–176.
- Bratulić, Josip, *Leksikon hrvatske glagoljice*, Minerva, Zagreb, 1995.

⁹⁸ *Slovo*, br. 44–46 (1994–1996), Zagreb, 1996, str. 299.

⁹⁹ Anica Nazor, „Staroslavenska akademija i Staroslavenski institut“, u: *Slovo*, br. 44–46 (1994–1996), Zagreb, 1996, str. 300–311.

- Cepelić, Milko; Pavić, Matija, *Josip Juraj Strossmayer, biskup bosansko-djakovački i sriemski, god. 1850-1900*, Biblioteka U pravi trenutak, Đakovo, 1994. (reprint)
- Damjanović, Stjepan, „Brozovo poznavanje slavenske i hrvatske jezične starine“, u: *Fluminensia*, god. 15, br. 1, Rijeka, 2003, str. 1–8.
- Damjanović, Stjepan, *Jazik otačaski*, Matica hrvatska, Zagreb, 1995.
- Damjanović, Stjepan, *Filološki razgovori*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2000.
- Damjanović, Stjepan, „Staroslavenski u službi hrvatske kulture“, u: *Slovo iskona. Staroslavenska / starohrvatska čitanka*, Matica hrvatska, Zagreb, 2002, str. 37–46.
- Stjepan Damjanović, „Strossmayerova nastojanja oko glagoljskih liturgijskih knjiga“, u: Stanislav Marijanović (ur.), *Lik i djelo Josipa Jurja Strossmayera*, Zbornik radova međunarodnoga znanstvenog skupa, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet, Osijek, 2008, str. 365–372.
- Dijecezanski arhiv Nadbiskupije Đakovačko-osječke, 1883, br. 32.
- Dijecezanski arhiv Nadbiskupije Đakovačko-osječke, 1894, br. 970.
- Fućak, Jerko, *Šest stoljeća hrvatskoga lekcionara u sklopu jedanaest stoljeća hrvatskoga glagoljaštva*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1975.
- *Glasnik Biskupije*, br. 8, Đakovo, 1878, str. 92–93.
- *Glasnik Biskupije*, god. XV, br. 11, Đakovo, 1887, str. 142.
- *Glasnik Biskupije Đakovačke i Sriemske*, br. 8, Đakovo, 1878, str. 92–93.
- *Glasnik Biskupije Đakovačke i Sriemske*, god. VII, br. 15, Đakovo, 1879, str. 130.
- *Glasnik Biskupije Đakovačke i Sriemske*, god. X, br. 22, Đakovo, 1882, str. 200. (*Okružnica* br. 1047 od 17. listopada 1882)
- *Glasnik Biskupija Đakovačke i Sriemske*, br. 18, Đakovo, 1893, str. 182.
- Golub, Ivan, „Slavenska koiné Jurja Križanića“, u: *Slovo*, br. 36, Zagreb, 1986, str. 185–201.
- Gostl, Igor, *Dragutin Antun Parčić*, Matica hrvatska, Zagreb, 1998.
- Hamm, Josip, „Hrvatski tip crkvenoslavenskog jezika“, u: *Slovo*, br. 13, Zagreb, 1963, str. 43–67.
- *Hrvatska opća enciklopedija 6*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2004.

- Jespersen, Otto, *Čovječanstvo, narod i pojedinac sa lingvističkog stanovišta*, Zavod za izdavanje udžbenika, Biblioteka Lingvistika, poetika; 1, Sarajevo, 1970.
- *Katolička Dalmacija*, god. 12, br. 9, 1881, str. 3.
- *Katolički list*, br. 20 od 20. svibnja 1859.
- *Katolički list*, br. 8 od 20. veljače 1868, str. 59.
- Lipovčan, Srećko (ur.), *Discovering the Glagolitic Script of Croatia*, Erasmus, Zagreb, 2000.
- Lukić, Milica, „Glagolitica croatica – montenegrina – ili o ćirilometodskim vezama hrvatskim i crnogorskim u 19. stoljeću“, u: *Lingua Montenegrina – Croatica*; Izabrane teme iz crnogorske i hrvatske književnojezične povijesti i sadašnjosti, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Osijek – Cetinje, 2010, str. 77–104.
- Lukić, Milica, „Crtice o sveslavenskom hodočašću u Rim 1881. (Prilog za noviju povijest glagolizma)“, u: *Zavičajnik, Zbornik Stanislava Marijanovića*, Milovan Tatarin (ur.), Osijek, 2004, str. 233–251.
- Lukić, Milica, „O glagoljaštvu i glagolizmu u zagrebačkom Katoličkom listu od 1849. do 1900. godine“, u: *Lingua Montenegrina*, Časopis za jezikoslovnja, književna i kulturna pitanja, 3/2009, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2009, str. 149–194.
- Lukić, Milica, „Ususret novijoj povijesti glagolizma“, u: *Lingua Montenegrina*, god. III, br. 5, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2010, str. 81–102.
- Lukić, Milica, „*Vrhbosna* – katoličkoj prosvjeti kao izvor za proučavanje ćirilometodske problematike u drugoj polovini 19. stoljeća“, u: *Zbornik radova VI. međunarodnog znanstvenog simpozija Muka kao nepresušno nadahnuće kulture*, Pasijska baština Bosne i Hercegovine, Sarajevo – Zagreb, 2010, str. 181–199.
- Mareš, F. Većeslav, „Djelo Josipa Vajsa i njegovo značenje za staroslavensku liturgiju rimskoga obreda u naše doba“, u: *Slovo*, br. 44–46 (1994–1996), Zagreb, 1996, str. 347–352.
- Martinović, Ilija, „Slava va višnjih Bogu“, u: *Godišnjak Ogranka Matice hrvatske Vinkovci*, br. 13, 1995, str. 133–162.
- Milovčić, Ivan, „Značenje Staroslavenske akademije u Krku u očuvanju i promicanju glagoljaštva“, u: *Slovo*, br. 44–46 (1994–1996), Zagreb, 1996, str. 287–299.
- *Obrednik Biskupije Bosansko-Djakovačke i Srijemske*, 1878.

- *O jeziku i knjigah obrednih*, u: *Katolički list*, br. 28, Zagreb, 1867, str. 319.
- Nazor, Anica, *Knjiga o hrvatskoj glagoljici: „Ja slova znajući govorim“*, Erasmus naklada, Zagreb, 2008.
- Nazor, Anica, „Staroslavenska akademija i Staroslavenski institut“, u: *Slovo*, br. 44–46 (1994–1996), Zagreb, 1996, str. 300–311.
- Nazor, Anica, „Tragom Parčičeva glagoljskog *Misala*“, u: *Zadarska smotra*, br. 3, Zadar, 1993, str. 103–119.
- Rački, Franjo, „Novo izdanje glagoljskoga misala“, u: *Glasnik Biskupija Bosanske i Srijemske*, br. 5, god. 21, Đakovo, 1893, str. 78–79 (Prema tekstu iz *Katoličkog lista*, br. 10, 1893).
- Rebić, Adalbert (ur.), *Opći religijski leksikon*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2002.
- „Rieč o obrednom jeziku u biskupiji modruško-senjskoj“, u: *Katolički list*, god. XVI, br. 25, 1865, str. 196.
- Soldo, Josip, „Antun Dragutin Parčić i njegov glagoljski misal“, u: *Slovo*, br. 39–40, Zagreb, 1990, str. 167–186.
- Stojanović, Jakob, *Ružice i trnje iz života dekana Stojanovića*, 1910.
- Strossmayer, Josip Juraj, „Predgovor preusvišenoga g. biskupa k novomu obredniku“, u: *Glasnik*, br. 8, 1878, str. 92–93; br. 9, str. 96–98; br. 12, str. 109–110; br. 30, str. 112–113.
- Šentija, Šentija (ur.), *Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda 5*, Zagreb, 1979.
- Šišić, Ferdo (ur.), *Korespondencija Rački – Strossmayer*, knjiga prva (od 6. okt. 1860. do 28. dec. 1875), JAZU, Zagreb, 1928.
- Šišić, Ferdo (ur.), *Korespondencija Rački – Strossmayer*, knjiga treća (od 5. jan. do 27. jun. 1888), JAZU, Zagreb, 1930.
- Šišić, Ferdo (ur.), *Korespondencija Rački – Strossmayer*, knjiga četvrta (od 2. jula 1888. do 15. februara 1894), JAZU, Zagreb, 1931.
- Šuljak, Andrija, „Biskup Josip Juraj Strossmayer i ćirilometodsko-glagoljska baština“, u: *Diacovensia* II, br. 1, Đakovo, 1994, str. 275–294.
- Tandarić, Josip Leonard, „Oživljavanje hrvatske redakcije staroslavenskog jezika“, u: *Hrvatsko-glagoljska liturgijska književnost – Rasprave i prinosi*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1993, str. 78–84.
- „Staroslavenski jezik i nove knjige“, u: *Vrhbosna*, br. 14, Sarajevo, 1894, str. 220.
- „Staroslovjenština i narodni jezik u crkvi“, u: *Katolički list*, god. 48, br. 32, Đakovo, 1897, str. 250–251.
- *Vrhbosna*, br. 17, Sarajevo, 1903, str. 16.

- *Zadarska smotra*, br. 3, Zadar, 1993. (obilježena 160. godišnjica rođenja i 90. godišnjica smrti Dragutina Antuna Parčića).
- Zaradija Kiš, Antonija; Žagar, Mateo, „Muka po Mateju u Parčićevu Misalu (1893): kulturološke, jezične i grafijske odrednice (nacrtač)“, u: *Boka kotorska – jedno od izvorišta hrvatske pasionske baštine*, u: *Zbornik radova V. međunarodnog znanstvenog simpozija Muka kao nepresušno nadahnuće kulture*, Tivat, 2006, str. 153–189.
- Zovkić, Mato (ur.), *Suvremena katolička enciklopedija*, Laus, Split, 1998.

Milica LUKIĆ & Marina PILJ-TOMIĆ

**OLD SLAVIC LITURGICAL BOOKS
WITHIN CROATIAN NATIONAL TERRITORY
IN THE 19TH CENTURY**

This work is about Old Slavic liturgical books within Croatian national and cultural area in the second half of the 19th century, with a particular emphasis on the fundamental liturgical books or liturgical books in closer meaning: the missals, breviaries and rituals (obrednici). This paper particularly talks about the *Missal* of Dragutin Antun Parčić from 1893 and the *Obrednik (the Ritual)* of the Bosnian-Djakovian and Srijem Dioceze from 1878. Some of the texts of the *Obrednik (the Ritual)* are edited according to *Glagoljski ulomci (Glagolitic fragments)* collected by Ivan Berčić, and according to the glagolitic misal and the breviary. The emphasis is put on particular credit to Josip Juraj Strossmayer, Franjo Rački, and Dragutin Antun Parčić for restoration and preparation of liturgical books. A short retrospect is given on a movement started amongst the Greek Catholics and the Orthodox in the year of 1871 which promoted translating of the Old Slavic church books into the popular language also for the worship to be performed in popular language. The Old Slavic Academy has also been given a review as well as its efforts for editing and publishing of Old Slavic liturgical books.

Key words: *Old Slavic liturgical books, 19th century, Josip Juraj Strossmayer, Franjo Rački, Dragutin Antun Parčić, Misal (1893), Obrednik (the Ritual) of the Bosnian-Djakovian and Srijem Dioceze (1878)*

Mislav KOVAČIĆ (Zagreb)
Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu
mkovacic1@hrstud.hr

HRVATSKA ISTOVRIJEDNICA ZA LATINSKI NAZIV *LATRINAE* I TVORBA IMENICA DOMETKOM *-LIŠTE*

Rad je usmjeren traganju za riječju koja bi najbolje pokrila značenje antičkoga pojma *latrinae*. Budući da je riječ o prvenstveno javnom prostoru, filologija će morati uzeti u obzir više socioloških i kulturoloških parametara. Predlažući novotvorbenicu *nuždilište* kao najprikladniju istovrijednicu, rad propituje i tvorbu imenica pomoću sufiksa *-lište*.

Ključne riječi: *latrinae*, sufiks *-lište*, mjesne imenice, tvorba riječi, *nuždilište*

Naspram onim zlomisliocima koji u vulgarizmima ne traže doli autistične zabave – pružajući pritom tek nedvosmisleno svjedočanstvo o svom prostaštvu – mogu klasični pojmovi *latrinae/foricae* (lat.), odnosno λυτρών (grč.) („zahod, nužnik“) biti pravi izazov prevoditeljskoj dalekomislivosti i umješnosti prericanja. No prije negoli se prepustimo neologizaciji, potrebno je priupitati se što oni zapravo označuju.

Podimo od današnjega shvaćanja. Već same riječi vezane uz mjesto obavljanja nužde upućuju na radnju koja se odlikuje intimom, privatnošću, osamom. Riječ *zahod* naglašava hod u smjeru drugom od kretanja ostalih: ide se „na stranu“, „kamo car ide pješke“ (to jest bez uobičajene čankolizne svite, skriven očima na porug vazda spremnoga dvora).¹ U pitanju je, bez sumnje, mjesto oku neizloženo i neupadljivo, na kojem čovjek tih nekoliko trenutaka (*utinam!*) provodi u društvu vlastitih misli (ipak ima i onih koji pritom

---

¹ O bogatstvu hrvatskih i pohrvaćenih izričaja vezanih uz nuždu i nužnik pisala je Nives Opačić (2005).

čitaju, rješavaju križaljke ili rade koješta drugo). I nema razlike između „careva prijestolja“ u vlastitoj kući i onoga, na primjer, u čekaonici kakva kolodvora: jer i javni je nužnik *šekret* (skrovito iliti tajno mjesto) – zidom ili panelom pregrađen odjeljak, kako tijekom obavljanja svojih fizioloških potreba ne bih mogao čuti ni vidjeti svoga su-sjeda – supotrebnika, a tako ni on mene.

A kako je s nuždom stajalo u antici? Očito, potreba je bila ista; to možemo smisleno pretpostaviti čak i u nedostatku detaljnih izvješća slavnih povjesničara. No razlika leži u mjestu na kojem se nužda – barem u gradovima i barem kadikad – obavljala, ili – a to je još važnije – u drugačijem odnosu poimanja privatnoga i javnoga. Prostor vježbanja života – to je za antiku bio *forum*, istodobno „trg, tržište, sajmište, trgovište, stovarište, sudilište, sudište, javno raspravljalište“ (Ladan 2000: 298).² Takva kultura javnoga utjecala je i na odnos prema nuždi, barem u mjeri u kojoj je ona bila *res publica*. Drugim riječima, ako je čovjek odlučio – poželio ili bio pritiješnjen – olakšati se u javnom nužniku (koji se u starom Rimu nazivao *foricae*), tada mu je bilo ući u prostor koji se, s obzirom na privatnost, ni po čemu nije razlikovao od drugih prostora javne namjene. Jer kao što su postojala mjesta kamo je čovjek odlazio da se okupa i, otrijevši sa sebe prljavštinu dana (češće ipak dana), osvježi, a u kojima je susretao prijatelje, znance, sugrađane, sunarodnjake, strance, pa i dušmane (ideološke ili bojne – mada je to u konačnici jedno te isto), tako je bilo i s nužnicima. Bio je to javni prostor – forum u malom. I ondje se moglo trgovati (u početnom stadiju ponude i potražnje), o čem suditi, s kim raspravljati. Dovoljan je jedan primjer. Sveti Irenej Lyonski u djelu *Contra haereses* govori kako je apostol Ivan jednom ušao u efeško kupalište, ali je odbio da se okupa jer se unutra nalazio Cerint, vođa doketističko-gnostičke sljedbe: „Kad vidje Cerinta, izletje iz kupališta neoprano, govoreći kako se boji da se kupalište ne sruši, jer je unutra Cerint, neprijatelj istine“ (III, 3, 4). Možemo samo zamisliti kakav je tajac u kupalištu nastao. Ne trebamo biti odveć maštoviti pa da prizor poput toga prenesemo u neki javni nužnik. A kako je on izgledao? Dovoljno je pogledati slike antičkih lokaliteta: zaradi živa uprizorenja dočarajmo si kvadratnu ili pravokutnu (rjeđe polukružnu) prostoriju uz čije su zidove bile položene kamene klupe, visoke koliko i današnja zahodska školjka, koje su u određenim razmacima bile šuplje (za de-

---

² Odnos privatnosti i javnosti ljudskoga života izvrsno je, premda karikirano, prikazan u filmu „*Crocodile Dundee*“. Ne mogavši se dovoljno načuditi činjenici da u američkom društvu postoji potreba za stručnjacima (psihijatrima) s kojima ljudi razgovaraju o svojim privatnim problemima i još ih za to plaćaju, Mike Dundee donosi usporedbu sa svojim zabačenim mjestancem, duboko u australskom zaleđu: „Ako imaš kakav problem, kažeš ga Wallyju. On ga kaže svima u gradu, iznese ga pred sve. I više nemaš problem.“

belo meso). Nečist je potom otjecala za to napose izgrađenim odvodima u gradsku kanalizaciju (Höcker 1999), koja se u Rimu zvala *cloaca maxima*. O antičkim nužnicima, njihovu izgledu i ulozi u javnom životu nedavno je objavljena i velika monografija: *Latrinae et Foricae: Toilets in the Roman World* (Hobson 2009).

Nakon crtica iz povijesti, arheologije i sociologije, vraćamo se pitanju s početka teksta: kojom riječju najprimjerenije prevesti te javne prostore za nuždu? Za odgovorom ćemo promišljajući tragati na temelju dviju leksičkih jedinica: jedna od njih je *kupalište*, a druga je slovenska riječ za zahod – *stranišče*.

O vezi kupališta i javnih nužnika već je bilo riječi. Oboje su bili važna mjesta u javnom životu. Ušavši u javni nužnik, negdašnji su žitelji, baš kao i u kupalištima, susretali poznanike i nepoznanike, prepričavali dnevne vijesti, povjeravali obiteljske prilike, žalili se na zdravlje. Znala se tamo zametnuti – ili nastaviti, ako se začela na ulici – i prepirka, a ako su nužnici (u značenju „ljudi nuždom pritisnuti“ – AR) bili filozofi, ne smijemo isključiti ni mudroslovna pregnuća, barem začasna, pa čak ni (od vremena misijskih putovanja svetoga Pavla) razmjenu riječi o životu po evanđelju. Ono što se nama danas pričinja sablažnjivim, u starom je vijeku, zapravo, bilo nešto posve normalno. Toliko o značenjskoj podlozi.

No pogledajmo поближе same riječi *kupalište* i *stranišče*. Obje su, naime, izvedene pomoću sufiksa *-ište* (*-išče*). Njime se, među ostalim, tvore imenice koje označuju „mjesto gdje što jest ili je bilo ili gdje se što radi s onim što znači osnovna imenica“ (Babić 2002: 152). Budući da tragamo za nazivom prostora za obavljanje nužde, taj nam se sufiks čini prikladnim. Slovenska je riječ *stranišče*, „prostor za opravljavanje potrebe“ (SSKJ: 967), vrlo zanimljiva s činjenice da za mjesto obavljanja nužde rabi sufiks *-išče*, bivajući u tom smislu dobrim leksičkim putokazom, no svojom je etimologijom ipak oprečna osnovnoj ideji antičkih nužnika, koji nisu mjesta osame – „odlaženja u stranu“, već mjesta vreve i društvenih zbivanja.

Okrenimo se stoga ponovno nazivu *kupalište*, ovaj put ne u značenjskom, nego u leksičkom smislu. On nije izveden pomoću općega sufiksa *-ište*, nego podsufiksa *-lište*, koji se dodaje na glagolske (Babić 1974, Babić 2002, HG), a tek iznimno na druge osnove (Babić 2002).³ Za tvorbu imenica

---

³ Treba reći da pojedini srpski filolozi, čijim smo se radovima poslužili (Stevanović, Bošković, Kolman), ne razlikuju *-lište* kao poseban sufiks; zbog toga donose istančanja razlikovanja sufiksa *-ište* prema tvorbi, što u konačnici vodi drugačijemu sustavu rasporedbe građe. Stanojčić – Popović i Klajn, pak, izričito navode samostalnost sufiksa

koje završavaju na *-lište* uzimaju se infinitivne osnove ponajčešće nesvršenih⁴ glagola IV. i V, gdje i VI. i I. vrste (Babić 2002, Klajn 2003). Konkretno, za imenicu *kupalište* to bi značilo:

kupa-ti → *kupa-* (infinitivna osnova) → *kupa-lište*

Kolmanov je pristup drugačiji. On imenice na *-ište* izvodi „od prošlog participa na *-l'*“ (1934: 18), drugim riječima, od glagolskoga pridjeva radnoga; to je odatle što *-lište* ne smatra zasebnim sufiksom, nego govori samo o sufiksu *-ište*.⁵ Evo kako bi izgledao model tvorbe prema Kolmanu:

kupa-ti → *kupa-* (infinitivna osnova) → *kupa-lo*
(glagolski pridjev radni; bezlična uporaba – srednji rod) →
kupal- → *kupal-ište*

Imenice izvedene od glagola pomoću sufiksa *-lište* označuju mjesto na kojem se vrši radnja izrečena dotičnim glagolom, odnosno „mesto na kojem se provodi vreme“ (Stanojčić – Popović 1992: 135). To je drugo značenje ponešto problematičnije. Stanojčić i Popović ga primjenjuju samo na one mjesne imenice koje su nastale od drugih imenica; Stevanović (1989: 538) čak precizira da u korijenu tih riječi mora biti „imenica koja znači neko vreme“. S druge strane, Klajn preuzima navod Stanojčića i Popovića bez bližega tumačenja i smješta ga u odjeljak u kojem govori o sufiksu *-lište* (2003: 127), iako su Stanojčić i Popović jasno naznačili (a Stevanović dodatno potvrđuje) da u dotičnu skupinu, osim imenica na *-lište* (*letovalište*, *zimovalište*) ulaze i imenice kao što su *danište*, *obdanište*, *noćište*, *prenoćište* i sl. Zašto Klajn posuđenu definiciju poopćuje (a imenicu *letovalište*, s inačicom *letovalište*, spominje tek usput, pred kraj paragrafa)? Odgovor bi nam mogle dati riječi koje rabi kao primjere tvorbe pomoću sufiksa *-lište*: *prebivalište*, *obitavalište*, *sastajalište*, *sabiralište*, *radilište*, *učilište* itd. Sve te imenice, koliko god bile mjesne, označuju i radnju za čije se vršenje pretpostavlja vrijeme. U svim je slučajevima riječ o nesvršenim glagolima: *sabirati* (a ne *sabrati*), *učiti* (a ne *naučiti*), *kupati* (a ne *okupati*) i sl. Gledamo li na taj način, Klajново poopćavanje možemo smatrati opravdanim – jer se na svim tim mjestima, vršeći osnovnu radnju, provodi i vrijeme.

-lište. Budući da je Klajново djelo objavljeno 2003, ono bi moglo odražavati raspored građe u Babića (čije drugo izdanje *Tvorbe riječi* navodi u popisu literature) ili kojega drugoga autora.

⁴ Babić (2002: 155) navodi „svršenih“, ali je očito posrijedi greška.

⁵ Zbog toga Kolman (1934: 18) razlikuje dva tipa tvorbe pomoću sufiksa *-ište*: tvorbu pomoću prošloga participa na *-l* (sufiks *-lište*) i tvorbu izravno od glagolske osnove (sufiks *-ište*).

Zanimljiva je i dopuna koju donosi Bošković (1933: 276). Na primjeru riječi *gledište* on tumači da mjesto, na kojem se vrši osnovna radnja, mora biti shvaćeno „u širokom značenju“, to jest kao cijeli prostor. To bi, u nešto slobodnijem tumačenju, značilo da pojam *kupalište* ne treba shvatiti samo kao najneposredniji prostor u kojem se čovjek kupa – kadu, bazen i sl. – nego i pripadajući okoliš – trijem, hodnike, svlačionicu, prostore s ugrijanim zrakom, možda mali vrt. Time se dotičemo još jednoga određenja mjesnih imenica nastalih sufiksalsnom tvorbom – otvorenosti/zatvorenosti prostora koji označuju. U slučaju sufiksa *-lište* mišljenja nisu posve jednodušna. Dok Babić (2002: 155) ističe da te imenice „prvenstveno znače otvoren prostor, a sekundarno i zatvoren“, autori *Hrvatske gramatike* (HG: 320) misle da se njima „može označivati podjednako zatvoren i otvoren prostor, ovisno o tome u kakav je prostor smješteno vršenje glagolske radnje u osnovi, npr. *klizalište*, odnosno kakav se prostor uključuje u vršenje glagolske radnje u osnovi, npr. *ljèčilište*, *odmàralište* koje uključuju zgradu, prostore oko nje, pa i mjesto kao zemljopisni pojam“.⁶ Klajn je suzdržan s obzirom na izričitu uporabu pojmova *otvoren/zatvoren*, ali donosi važno značenjsko pojašnjenje: mjesne imenice na *-lište* tek su u manjem broju slučajeva općenite, to jest prostorno neodređenije (no ne i neodređene!) – npr. *obitavalište*, *sastajalište*, ali puno češće označuju „ustanove, zgrade ili prostorije“ (Klajn 2003: 128), odnosno prostore određene namjene – za sport, zabavu ili odmor. Tako se Klajn, iako neizravno, priklanja stajalištu da se imenice na *-lište* odnose podjednako na zatvorene i otvorene prostore; iz njegovih se riječi, štoviše, može razaznati da daje prednost zatvorenim prostorima. Uvidom u leksik hrvatskoga jezika (<http://riznica.ihij.hr>) i njegovom usporedbom s leksikom srpskoga jezika (Nikolić 2000)⁷ pronalazimo devedesetak imenica, zajedničkih obama jezicima, koje završavaju na *-lište*, i koje u najvećem broju slučajeva mogu označivati i otvoren i zatvoren prostor (npr. *klizalište*, *parkiralište*); istodobno je više imenica koje označuju samo otvoren prostor (npr. *jedrilište*, *pojilište*) od onih koje označuju isključivo zatvoren prostor (npr. *rodilište*, *savjetovalište*) (uz nekoliko imenica apstraktne prostornosti – npr. *čistilište*, *diralište*). Iz navedenoga se može zaključiti da prednost, gledom na otvorenost/zatvorenost,

⁶ U ovom navodu vidimo neizravnu potvrdu za Klajnovu poopćavanje Stanojčićeva i Popovićeve dijela definicije glede provođenja vremena.

⁷ Iako bi s tim u vezi bilo vrijedno usporediti hrvatski i slovenski leksik, ovdje to nismo učinili; razlog tomu je veća plodnost sufiksa *-lišče* u slovenskom jeziku negoli u hrvatskome. Zbog dodatnih jezičnih razlika usporedba bi trebala biti temeljitija i obuhvatnija, a to premašuje ovaj rad.

valja dati Babiću, dok Klajna moramo uzeti sa zadržkom. No Klajn jedini izričito primjećuje da se imenicama na *-lište* označuju namjenski prostori koji iziskuju čovjekovo zahvaćanje u prirodu (gradnjom, planiranjem) i koji daju naznaku javne svrhe, društvenosti, okupljanja i zajedničarenja.

Općenita plodnost sufiksa *-lište* daje prostor novim tvorbama. Ipak, ne postoje li već gotove mjesne imenice na *-lište* koje označuju nužnik, nagovješćujući kako je riječ o prostoru javne namjene te su, prema tome, prikladne da se njima prevedu nazivi *latrinae/foricae/λυτρών*? U iliričko-talijansko-latinskom rječniku Joakima Stullija nalazimo riječ *sralište*; kajkavsku inačicu *srališće* u svom iliričko-latinskom rječniku donosi Ivan Belostenec (AR). Ta je riječ sretna s nekoliko uvjeta: a) označuje nužnik; b) nastala je tvorbom pomoću sufiksa *-lište* koji c) upućuje na mjesto društvene interakcije, odnosno d) prostor, određenu zgradu. Nedostatak je te riječi, međutim, njezina vulgaričnost (izričito u Parčića). Usprkos određenim semantičkim pomacima jezika, ona i danas spada među vulgarizme (suvremeni je rječnici, doduše, ne navode, ali to zaključujemo po njezinoj etimologiji). Riječ *zahodište*, slična pojmu za kojim tragamo, zadovoljava, međutim, još manje uvjeta od riječi *sralište*: tvorbeno gledajući, nastala je pomoću sufiksa *-ište* koji je značenjski puno širi i općenitiji od sufiksa *-lište*; osim toga, iako AR, koji ju navodi, kao prvo značenje stavlja „mjesto na zahodu“ (AR: XXI, 903), a budući da je jedno od dvanaest značenja riječi *zahod* i „nužnik“ – ta bi se riječ mogla s pravom uporabiti u značenju „mjesto na kojemu se obavlja nužda“, iz daljnje je konteksta jasno da se misli na stranputicu, odnosno zabludu.

No moguće je ponuditi riječ *nuždilište*, koja zadovoljava što se tiče tvorbe pomoću sufiksa *-lište*, upućujući na prostor (zgradu ili prostoriju) namijenjenu za obavljanje nužde. Ipak, ni ta riječ nije posve bez nedostatka. Rečeno je, naime, da se mjesne imenice sa sufiksom *-lište* redovito tvore od glagolskih, a samo izuzetno od drugih osnova. Glagol *nužditi*, pak, nije naveden ni u jednom hrvatskom rječniku. To bi u slučaju riječi *nuždilište* moglo značiti dvoje:

- ili novotvorbu glagola *nužditi*,
- ili njezino izvođenje od imenice *nužda*.

Razmišljamo li o mogućoj tvorbi glagola *nužditi*, valja imati na umu sljedeće:

- a) sufiksalna je tvorba najvažniji i najčešći način tvorbe,
- b) unatoč rijetkoj pojavi posve novih glagola, njihova je sufiksalna tvorba razgranata i bogata (Babić 1986),
- c) sufiks *-iti* je vrlo plodan sufiks,
- d) „glagoli izvedeni od imenica u uopćenom značenju označuju neku radnju u vezi sa značenjem osnovne imenice“ (Babić 1986: 100).

Riječ *nužda*, nastala od glagola *nuditi* u smislu „nagoniti“, „primorati“ (AR, Skok 1972), mogla bi tvorbom pomoću sufiksa *-iti* dati glagol *nužditi*, analogno sufiksnoj tvorbi sličnoznačnoga glagola *siliti* od imenice *sila*. Tako novotvoren nesvršeni glagol *nužditi* pripadao bi IV. vrsti (i imao jotiranu prezentsku osnovu za imperfekt: *nuždim* – *nužđah*), a upravo njoj pripada najviše glagola iz kojih se izvode mjesne imenice na *-lište*. Tvorba bi tada izgledala ovako:

nuždi-ti → *nuždi-* (infinitivna osnova) → *nuždi-lište*

Naravno, riječ *nuždilište* moguće je izvesti i izravno od imenice *nužda*; iako rijetko, dapače iznimno, izvođenje mjesnih imenica na *-lište* iz imenica postoji i dopušteno je (usp. imenicu *smetlište*). U tom bi slučaju, međutim, sufiks bio *-ilište*:⁸

nužd-a → *nužd-* (osnova) → *nužd-ilište*

Neologizam *nuždilište* zadovoljava najveći broj uvjeta što ih postavlja zadaća prevođenja pojmova *latrinae/foricae*/λυτρών na hrvatski jezik:

- a) zahvaljujući tvorbi pomoću sufiksa *-lište*, ta riječ označava „prostor na kojem se obavlja nužda“ (ovdje se ne misle nužnici u privatnim kućama);
- b) taj prostor mora biti shvaćen u širem smislu (Bošković 1933);
- c) Klajnova proširba definicije omogućuje nam da mjesne imenice na *-lište*, pa dosljedno – i osobito! – imenicu *nuždilište*, shvatimo kao uređen prostor, zgradu ili prostoriju;
- d) Klajново poopćavanje Stanojčičeve i Popovićeve definicije o mjestu na kojem se provodi vrijeme aludira da je riječ o javnom prostoru na kojem se odvija određena društvena interakcija;

---

⁸ Kao primjer riječi izvedenih pomoću sufiksa *-ilište* Babić (2002: 156) navodi imenicu *bludilište*, donoseći istodobno i inačicu *bludište*. Izglednije je, međutim, da je imenica *bludilište* izvedena izravno od glagola *bluditi* na koji je dodan sufiks *-lište*, dok bi riječ *bludište* mogla biti izvedena od imenice *blud* na koju se dodaje sufiks *-ište*. Teško je vjerovati da je ovdje riječ o izvođenju iz imenice, jer je tvorba od glagola posve pravilna: *bludi-ti* → *bludi-* (infinitivna osnova) → *bludi-lište*. Slično bi bilo pretpostavljati da je riječ *odgojilište* izvedena od imenice *odgoj*, a ne od glagola *odgojiti*, riječ *prihvatilište* od imenice *prihvat*, a ne od glagola *prihvatiti*, riječ *radilište* od imenice *rad*, a ne od glagola *raditi*, riječ *tovilište* od imenice *tov*, a ne od glagola *toviti* i sl. Ako se uopće može govoriti o sufiksu *-ilište*, tada je vjerojatnije da je pomoću njega izvedena riječ *nuždilište*, jer tu vidimo odbacivanje nastavka *-a* iz imenice *nužda* te dodavanje sufiksa na osnovu.

- e) za razliku od slovenske riječi *stranišče* i hrvatske riječi *zahodište*, riječ *nuždilište* ne upućuje na dimenziju osame i privatnosti koja je u forumu okrenutom društvu bila u drugom planu, nego je etimološki neutralna;
- f) riječ *nuždilište*, za razliku od riječi *sralište*, ne spada među vulgarizme.

I na kraju, riječ o naglasku. Budući da je riječ *nužda* kratkosilaznoga naglaska (*nūžda*), i njezina bi izvedenica, *nuždilište* – slijedeći pravilo da imenice na *-lište*, ako im je osnova kratkoga naglaska, taj naglasak zadržavaju (Babić 2002: 155) – također imala kratkosilazni naglasak: *nūždilište*.

Da zaključimo: imajući pred očima da se pojam *privatnoga* u antici tumačio drugačije nego danas, te da je, dosljedno tomu, nužda i njezino obavljanje u vrijeme antike bila javna (ili bar polujavna) stvar, i zato izrazitije društveno obilježena (htjeli mi to priznati ili ne htjeli), moguće je pojmove *latrinae/foricae/λυτρών* prevesti neologizmom *nuždilište*. Ako se antički čovjek kupao u *kupalištu*, vježbao u *vježbalištu*, udove pokretao i filozofirao na *šetalištu*, odlazio na takmičenja u *borilište* i *trkalište*, a bolno i(li) onemoćalo tijelo oporavljao u termalnom *lječilištu*, a sve su to bila mjesta na kojima se odvijao javni život, onda ni *latrinae/foricae/λυτρών* nisu u tom smislu bile nikakva iznimka. Iako se čovjek i u to staro vrijeme s nuždom nosio sam, on je to činio u društvu drugih koji su mučili istu muku. Javni nužnici nisu bili mjesta uživanja žudene osame, nego agora raznih i različitih glasova i mišljenja. Prevođenjem riječi *latrinae/foricae/λυτρών* riječju *zahod*, pak, narav i uloga toga mjesta biva posve promašena. Bavimo li se kakvim antičkim tekstom, nećemo krivo učiniti uporabimo li riječ *nuždilište*. A izvan okruženja antike? Usprkos današnjim internetskim *forumima*, koji nas svojim imenom navode (zavode) da se na njima odvija javna rasprava, dostojna *rei publicae*, pojedinci se, razdvojeni možda i tisućama kilometara, skrivaju iza računalnih zaslona: javni je čovjek odavna nestao (Sennett 1989). U nužnicima za sobom dobro zatvaramo vrata i zakračunavamo zasune. Zbog toga riječ *nuždilište* pristaje još eventualno dječjim vrtićima, u kojima potreba za drugovanjem nadjačava potrebu za osamom, a znatiželja nadvladava sram: ondje, možda još jedino ondje, nužnik, bivajući istinskim i neopterećenim dječjim *mudroslovilištem*, ostaje *nuždilištem*.

Literatura

- AR: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, JAZU, Zagreb, 1880–1976.
- Babić 1986: Stjepan Babić, „Sustav u sufiksnoj tvorbi glagola“, u: *Književni jezik* 15 (1986), str. 97–105.
- Babić 1974: Stjepan Babić, „Tvorba mjesnih imenica u suvremenom hrvatskom književnom jeziku“, u: Franjo Grčević – Mladen Kuzmanović (ur.), *Zbornik Zagrebačke slavističke škole*, II/2, Međunarodni slavistički centar SR Hrvatske – Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1974, str. 151–170.
- Babić 2002: Stjepan Babić, *Tvorba riječi u hrvatskome književnom jeziku*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Nakladni zavod Globus, Zagreb, 2002. (3. izd.)
- HG: Eugenija Barić i dr., *Hrvatska gramatika*, Zavod za hrvatski jezik Hrvatskoga filološkog instituta – Školska knjiga, Zagreb, 1995. (3. izd.)
- Bošković 1933: Радослав Вошковић, „Поводом чланка Г. А. Паунова“, u: *Наш језик* 1 (1933), str. 275–278.
- Hobson 2009: Barry Hobson, *Latrinae et Foricae: Toilets in the Roman World*, Gerald Duckworth, London, 2009.
- Höcker 1999: Christoph Höcker, „Latrinen“, u: Hubert Cancik – Helmuth Schneider (ur.), *Der neue Pauly Enzyklopädie der Antike*, sv. VI, J. B. Metzler Verlag, Stuttgart – Weimar, 1999, stup. 1180–1181.
- Klajn 2003: Иван Клајн, *Творба речи у савременом српском језику. Други део: суфиксација и конверзија*, Завод за уџбенике и наставна средства – Матица српска – Институт за српски језик САНУ, Београд, 2003.
- Kolman 1934: Отакар Колман, „Још нешто о речима на -иште“, u: *Наш језик* 2 (1934), str. 13–19.
- Irenej Lyonski, *Contra haereses*, u: Jacques Paul Migne (prir.), *Patrologiae cursus completus. Series graeca*, sv. VII/1, Typographi Brepols Editores Pontificii, Turnholt, 1857, stup. 853.A
- Ladan 2000: Tomislav Ladan, *Riječi. Značenje, uporaba, podrijetlo*, ABC Naklada, Zagreb, 2000.
- Nikolić 2000: Мирослав Николић, *Обратни речник српског језика*, Институт за српски језик САНУ – Матица српска, Београд – Нови Сад, 2000.

- Opačić 2005: Nives Opačić, „Tamo gdje car ide pješke“, u: *Vijenac*, br. 229, 12. prosinca 2002. Ponovljeno u: Nives Opačić, *Iza riječi. Prtinom i cijelcem*, Matica hrvatska, Zagreb, 2005.
- Parčić 1901: Dragutin Parčić, *Rječnik hrvatsko-talijanski*, Tisak i naklada „Narodnoga lista“, Zadar, 1901.
- Sennett 1989: Richard Sennett, *Nestanak javnog čovjeka*, Naprijed, Zagreb, 1989.
- Skok 1972: Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, sv. II, JAZU, Zagreb, 1972.
- SSKJ: *Slovar slovenskega knjižnega jezika*, sv. IV, SAZU – Znanstvenoraziskovalni center SAZU – Inštitut za slovenski jezik – Državna založba Slovenije, Ljubljana, 1993.
- Stanojčić – Popović 1992: Живојин Станојчић – Љубомир Поповић, *Граматика српскога језика. Уџбеник за I, II, III и IV разред гимназије*, Завод за уџбенике и наставна средства – Завод за издавање уџбеника, Београд – Нови Сад, 1992. (2. izd.)
- Stevanović 1989: Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик. Граматички системи и књижевнojeзична норма*, Научна књига, Београд, 1989. (5. izd.)

Mislav KOVAČIĆ

CROATIAN EQUIVALENT FOR THE LATIN WORD *LATRINAE* AND FORMATION OF NOUNS WITH THE SUFFIX *-lište*

Latin word *latrinae* encompasses aspects that are likely to be failed to notice when translated into Croatian. As a result, to think upon its Croatian equivalent represents genuine philologic, historical and sociological undertaking. It is argued here that *latrinae/foricae* were – no less than a roman bath, for example – unambiguously public place, embodying the idea of a roman *forum*, where all matters tended to be of a public interest and discussed in public. Analizing Croatian words that refer to the *toilet*, a neologism *nuždilište* is proposed, with its suffix *-lište* being appropriate to convey the idea of a place with a distinct social note. At the same time, the formation of *nomina loci* with the suffix *-lište* is put into consideration, wherefrom emerge some noteworthy remarks.

Key words: *latrinae*, suffix *-lište*, *nomina loci*, formation of words, *nuždilište*

UDK 811.163.42'373.61
821.163.42'366
Izvorni naučni rad

Loretana FARKAŠ (Osijek)
Filozofski fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera
lfarkas@ffos.hr

FONOLOŠKO I MORFONOLOŠKO PRAVOPISNO NAČELO U SLAVONSKIH DOPREPORODNIH PISACA

U radu će biti prikazano koje pravopisno načelo rabe stari slavonski dopreporodni pisci. Primjeri potvrđuju kako su slavonski pisci slijedili morfonološki način pisanja. Oni uglavnom ne provode jednačenje po zvučnosti u vezama korijenskoga morfema sa sufiksom, no dosta je primjera u kojima je u takvim vezama provedeno jednačenje po zvučnosti, a što upućuje i na fonološko pravopisno načelo. Na granici korijenskoga morfema i prefiksa pak prevladava neprovođenje jednačenja po zvučnosti, a slučajevi u kojima je jednačenje po zvučnosti na granici korijenskoga morfema i prefiksa provedeno su rijetki. Slična je situacija i s neispadanjem dentalnih suglasnika pri čemu u skladu s morfonološkim pravopisnim načelom suglasnici *d* i *t* ne ispadaju. Morfonološkom načinu pisanja svjedoči i neprovođenje jotacijskih promjena u nekim slučajevima.

Ključne riječi: *fonološki i morfonološki pravopis, slavonski dopreporodni pisci, jednačenje po zvučnosti, neispadanje dentala, jotacija*

Temeljnu odliku svakom pravopisu nameće način na koji se pišu pojedine riječi, njihovi oblici i skupovi. U historijskom ili tradicionalnom pravopisu piše se onako kao što se nekada pisalo, unatoč činjenici da se izgovor poslije promijenio. Takav se pravopis često naziva korijenski ili etimološki jer se najčešće vodi računa o korijenu riječi. U fonetskom, pak, pravopisu glasovi se pišu onako kako se i izgovaraju, što znači da se glas piše istim slovom. Suvremeno jezikoslovlje problematizira nazive tih dvaju pravopisa, smatrajući ih nepreciznim pa se češće rabe termini fonološkoga i morfonološkoga pravopisa. Fonološki je pravopis onaj u kojem se isti fonem piše uvijek istim znakom, a morfonološki je pravopis onaj u kojem se pri pisanju pazi na morfeme, tj. isti se morfem uvijek piše istim slovima. Danas Hrvati pišu

fonološko-morfonološkim pravopisom – u okviru jedne riječi pišemo fonološki, a veze među riječima bilježimo morfonološki.

U radu će biti prikazana pravopisna načela koja rabe stari slavonski dopreporodni pisci. Oni slijede morfonološki način pisanja, pri čemu se pazi na osnovni morfem kada je posrijedi jednačenje po zvučnosti, negubljenje dentalnih suglasnika, djelomično jednačenje po mjestu tvorbe i neprovođenje jotacije. Promotrit ćemo odlike pravopisnih načela slavonskih pisaca u isprepletanju morfonološke i fonološke norme.

Jednačenje po zvučnosti

U vezama korijenskoga morfema sa sufixsom ne provodi se jednačenje po zvučnosti: Radnić: napridka; Mecić: ʃardcsbi; Bračuljević: napridkom; Bačić: luptvto, sarcsba, neznaboxtvo, dohodka, ʃvidocsbe; Vilov: druxtvo, ʃercsba; Kesić: mnoxtvo; Knezović: mladozti, doztoian, tainozti, ljubke, navlaztito; Milunović: uboxtvo; M. A. Reljković: sercba, serbsky, nudka, ʃvidocsbu, Inglezku, gladko; Tadijanović: sercsba, schibka; Pavišević: kadtad, gladkia, Rapić: druxtva, ʃvidocsbi; Došen: pripovidke, poslidka, ʃarcsbom, robʃtvo; Blagojević: vitexkoj; Knežević: sladkoʃt, uzka, iztom; Lanosović: bilixka, ʃobʃtvo, neʃobʃtvene, robʃtva; Velikanović: druxtvo, kadtad, muxkoga, ridko; Mandić: biljexka, texki, druxtvo, sobʃtvah; Mandikić: sladkoga; Štefanac: vitexki, pritexki; Ivanošić: gozta, katolichanzkoj, mudrolyubca, gozpodarom, druxtva, iztina, zpuzti; Mandikić: osgor; Katančić: ulizti, svidocsbu, mnoxtvo, sercsba, shibka, texkih, muxko, bubrexcim, vrabcu, xenitbu, krivoboxtva, vrshitbu, merzke, luptvto; Stojanović: vitezki; Sertić: ʃobʃtvo, muxko, ʃercsbi; Turković: neznaboxca, druxtvo, sladkoʃti; J. S. Reljković: vitexkim, druxtvo, francuzke; Peštalić: ʃercsbi, niodkud; Nagy: Francuzku, druxtvo, napridka, rubca; J. Mihalić: narodkinja, svidocsbom, domorodkinja, otacsbi; K. Pavić: sobstvenik, svidocsbi, lyubkoʃti; Čevapović: redke, serbski, vitezke, domorodko, odlazka, robstvo, ljubkima; Filipović: vitezki; Jaić: sladki, sobstveno; Horváth: sladkost, sobstvo; Pustaić: englezki, francuzki, redku, texke, vitexki; A. Mihalić: sladkoj, druxtvo, robstvo, otacsbi.

Slavonski su pisci nasljedovali tradiciju i u svijesti čuvali morfološki sklop riječi pa otuda i veliki broj primjera s neobilježenim jednačenjem po zvučnosti. No, podosta je i primjera u kojima se na granici korijenskoga morfema i sufixa provodi jednačenje po zvučnosti: Radnić: slatkoʃti, teʃcko; Grličić: uli ʃti, xenidba, druʃctva, slatko ʃti; Bračuljević: muʃckogh, drusctva; Bačić: uli ʃti; Vilov: Arapsku, gri ʃti, te ʃsko, te ʃsku; Lipovčić: s ʃipki, te ʃskoga, te ʃskochu, ubos ʃtva; Milunović: muscku; M. A. Reljković: drushtva; Tadijanović: frischko, troschka, muʃchke; Pavišević: Rajlki i Lipo-

vlanjski, tejskom, gorkoſti, vojſke, trojskom, napoſlitku, Zamoborſkoga, Di-valta, muſskog; Rapić: slatkoga, drusſtva; Došen: viteshkog, slatko; Kneže-vić: teshka; Lanosović: dionishtvo, mushko; Ivanošić: slatkoga; Katančić: mnoſhtva, uliſti; Nagy: czeſzarſzko, kralyevſzkomu; Filipović: engleski; Horváth: viteshku; Pustaić: talianski, slavonskoga, serdcxbe.

U takvim su primjerima vjerojatno slijedili fonetski sklop riječi, ne razlikujući vezu osnove riječi i njezinoga sufiksa pa se osim primjera u koji-ma *d* ispred *s* ostaje nepromijenjeno (npr. ljudſki, Brodſki) nalaze i primjeri Harvaczkoi, gliudczka (Bračuljević), ljuckoga (Lipovčić) i cſifuckih (Ra-pić), Brocke (Stojanović) u kojima su se *d / t* i *s* slili u izgovorno *c*.

Jednačenje po zvučnosti ipak se najčešće ne provodi na granici kori-jenskoga morfema i prefiksa:

iz-: Radnić: izprasnosti izkuſcanie, izkuſcuyu, izkargnega; Grličić: iztomacsen, izpunila, izprosi, izpunimo, izpuni, izpitat, iztekao, iztjescu, izte-xu; Mecić: izpovidnik, izpouiditſe; Bračuljević: izplatiti, izpovidi, izpraz-noſtih; Bačić: izhody, izhode, izkorigniegnie, izpisati, iztolmacſiti; Vilov: iztocsna; Lipovčić: izkazati, iztraxivanje, izpovida, izpisuie, izpovidano, iztocsni, izpovid; Kanižlić: iztekoſce, izprazno; E. Pavić: izpleſti, izhodi; Knezović: izpovidnik, izpiſao, izkazuje; Milunović: izpuniti; M. A. Reljko-ović: izhodechi; Pavišević: izpovidi, iztraxujem, izpiſshe, izteklo, izkati, izpla-chivali, izpovidanje, izpita; Rapić: izpisati, izkazati, iztok, izkrivite; Došen: izpod, izpi, izpiſujesh, izpisa, iztrune, izplati, izpane; Blagojević: iztoma-cſiti, izkazati; Lanosović: iztraxuje; Velikanović: izhodi, iztomacſili, izpu-njenju, izpraznoj, izpiſuje, izpravi; Mandić: izpuſtiti, izpuſtjaju, izpunenje; Mandikić: iztraxujem, izpraznoſt; Štefanac: izpratila; Ivanošić: iztiruje, izti-na, iztocſaja, izpunitu, izpisana, izpovidano, izpovidajuchega; Katančić: Iz-hoda, izpustiti, izpune, izkopao, izpod, izkorenutja, iztocsnoj, iztocsni, iztru-nushe; Stojanović: iztraxujem; Kordić: izpivana, iztocsnu, izpiſuje; Sertić: izpovidnik, izpovid, izkupiti, izkazat; Tomiković: izpiran, izpuniti, izpuſtiti; Bošnjak: izpratio; Leaković: iztomacsit, izpiſanju, izplatiti; Turković: izpi-van, izpraznoſt, iztraxivati, izpunjivano; J. S. Reljković: izpiſati, izpraviti, iz-puniti; Peštalić: iztomacseno, izpuniti, iztraxivashe; Marević: izkazanja; Na-gy: izpiszavanye, izpiſzanya; J. Mihalić: izprosih, izhode, izkazat, izpisati; K. Pavić: izplativshi, izcſeznuo, izpokojivao, izpovidati; Čevapović: izpis, izpravnom, izcidi, izkazat; Filipović: izpisati; Jaić: izpisanje, izpuniti, izho-du, izpribiashe, izkusha; Horváth: iztraxuje, izpisati, (ne)izkazanu, izpunio, izpraznu; Pustaić: iztocsni, izpraviti, izkvarenog, izkushati, izkocsiti, izprav-ne; A. Mihalić: izpuniti;

nad-: Grličić: natpis; Kanižlić: natpis; Tadijanović: nadpiszi; Pavišević: natpis; Rapić: nadpisa; Mandić: nadkrivni; Marević: natpis; Horváth: nadpisa;

ob-: Radnić: obsluxiuiati; Grličić: obsluxit, obsluxenju; Mecić: obhodi, obkruga; Bračuljević: obsluxi, obsluxegniem; Bačić: obsluxivano, obsluxegnia, obchi; Kesić: obsluxitelj; Vilov: obsluxivanje; E. Pavić: obderxavanje; Knezović: obsluxiti; Milunović: obsluxivati; Tadijanović: obsluxenje, obchjenski, ob|idnutye; Pavišević: ob|luxuite, obsluxenje, obcheno; Rapić: obchenskoga, obsluxenju; Blagojević: obsluxavashe; Knežević: obsluxenja; Velikanović: obsluxenje, obsluxivati; Štefanac: obsluxuje; Ivanošić: obchinskoga, obsluxiti; Katančić: obsluxivanja, obkolishe, obsidnut; Stojanović: obsluxenja; Peštalić: obkoliteljah; Marević: oblakshao; Nagy: obla|ztjom, obchin|zkoga; J. Mihalić: obchenom; Čevapović: obtuxi; Jaić: obtuxih, obkolishe, obsidnutja; Horváth: obladala, (pri)obladati;

od-: Radnić: odkupiu|ci, odkriu|e; Grličić: odkupiti; Mecić: odpoc|ivati, odpu|ctene, odkupglenye, odkupiteglyu; Bračuljević: odkud, odkupnih, odkriti, odpu|schiegnie; Bačić: odpusctegnie, odpu|titi, odkud; Kesić: odkupljenje, odpi|uje; Vilov: odkidajuchi, odpi|uje, odkud; Lipovčić: odkud, odkupljenje; Milunović: odhrane; Tadijanović: odkuplyenye, odkudda; Pavišević: odpisano; Rapić: odkupitelj; Došen: odpane; Blagojević: odkupitelj; Knežević: odkupitelj, odpushtenje; Velikanović: odkupitelj, od|tupiti, odkupljeni; Mandić: odpu|titi; Ivanošić: odztupi, odhranili; Katančić: odkuda; Stojanović: odkupljenomu, odkupitelj, odpoc|ivashe; Sertić: odpushtanje; Leaković: odkupljenje, odkud; Turković: odhranishe; J. S. Reljković: odakko; Marević: odpu|tite; Nagy: odpu|ztio; J. Mihalić: odpivajuch; Čevapović: odpivala, odsudishe; Jaić: odkopati; Horvath: odpravili, odstupite; Pustačić: odkrene;

pod-: Radnić: podpomogli; Grličić: podpuno, potpis; Bračuljević: podpuno; Bačić: podpuno; Vilov: podpi|ali; M. A. Reljković: (naj)podpuniu; Pavišević: podpun, podpi|o, podpi|ati, podpuno, podpomagao, podpi|om; Rapić: podpuni; Lanosović: podpuno, podpuno|t; Mandić: podpune; Mandikić: podpomochnika; Ivanošić: podpuno; Katančić: podpunite; Turković: podpuno|ti; J. S. Reljković: podpuna; Jaić: podpalishe, podpisom; Pustačić: popunost, podpasti;

prid-: Ivanošić: pridztavlyenoga; Turković: pridposlenih;

raz-: Grličić: raztapa; Mecić: razko|che, razkrilih; Bačić: razpu|te; Vilov: raz|tavlja; Knezović: razcvili, raztaviti; Milunović: raztavila, raztati; Pavišević: razpac|at; Rapić: raztopljeni, razpu|tite, razpada; Došen: razpazari; Velikanović: raztopljena, razplodjenja, razpushtene, razterkane; Mandić: raz|tavljenja; Štefanac: razcviljena; Ivanošić: razpinyu, razcvilio; Katančić:

razpletanja; Sertić: razpadashe; Tomiković: razpitaj, razkrili; K. Pavić: razcvilyenoga, razplodenye; Pustaić: raztavlja; o;

s-: Mecić: razkrilih; Knezović: sdruxe; Knežević: sberi; Velikanović: sdruxivshi, sdruxen; Mandić: sdruxi; Katančić: sdruxenica, sgercih, sdruxim, sbacih; Filipović: sgotovio, |guli, sbrat; Pustaić: s'druxi;

uz-: Radnić: vzpazi|c; Bačić: uztegnuti; Kesić: uzkri|i; Lipovčić: uzkersnuti; M. A. Reljković: uzplode, uzpazi; Tadijanović: uzschtiye; Pavišević: uztegnuti, Uzkar|a, uzterpljenje, uzterpljiv, uzpomenu, uzprate, uzpito, uzpivaju; Došen: uztegnuti, uzkipi; Mandić: (ne)uztegni; Štefanac: uzpunishe; Katančić: uztexash, uzhochete, uztlacsi; Sertić: uzterpljivo; Tomiković: uz|tavio; Marević: uzpoznao; Pustaić: (ne)uzterpljivost.

Malobrojniji su primjeri u kojima je na granici prefiksa i korijenskoga morfema provedeno jednačenje po zvučnosti: Gličić: i|f|toc|noga, i|f|tomac|i, opchienskim, opchinski, zdruxit; Mecić: i|povidati; Bračuljević: opchienu; Bačić: i|puniti, opchiena; Vilor: i|povidam, i|f|tocsne, opcheni, ra|f|tavljene; Lipovčić: opchinsko; E. Pavić: ispisuje, isprazna, i|povidan, opcheni; Knezović: ispi|uiem, ispovid, opcsinskoi, u|f|tixe; Milunović: ispoviditi; M. A. Reljković: i|pi|ano, opchinskim, uzdrxati; Tadijanović: opchjenu; Pavišević: ispi|ao, opchini, |kvali, u|pomenu; Rapić: ispitivati; Došen: ispishe, otkuda, zdruxim; Lanosović: opchinska; Velikanović: i|f|toc|nim, opchenim, rashirenje; Mandić: opchenska; Mandikić: i|povidanja, ra|f|taviti; Ivanošić: natpis, otkuda, ra|ztavio; Stojanović: otkuda; Sertić: i|pro|iti, i|povid, i|povidnik, opchinsku, opchena, u|f|terpljivo; Bošnjak: ispisanje; Leković: opchenoga; Turković: i|punjivanjem, i|praznomu; J. S. Reljković: opchinska; Marević: i|traxivana, i|prano|t, i|pi|uje|e, opchinskoga, otkuda; Nagy: opchin|ke; J. Mihalić: istocsni; Čevapović: ispuniti; Horváth: otkuda; Pustaić: natpis; A. Mihalić: opchinsko.

Neispadanje dentalnih suglasnika

Dentali *d* i *t* po morfonološkom pravopisu ne ispadaju, a tu praksu slijede i slavonski pisci: Radnić: slobod|ctine; Grličić: otcza, |ce|tde|f|et, petde|f|et, namje|f|tniku, kori|f|tna, djetczu, |f|vetc|f|ani; Mecić: porodgienie, pohodgenye, uvrldguies; Bračuljević: obla|f|tna; Kesić: kori|f|tno, |f|udca, rado|f|tni; Vilor: nami|f|tnika, poc|f|etci, kori|f|tno; Lipovčić: rado|f|tna; Milunović: otcinskim, |f|erdca, xalo|f|tnih, svetc|f|an, sudcu, |f|vetcih; M. A. Reljković: otc; Tadijanović: svetc|f|ani, odtuda; Pavišević: od|f|udu, bole|f|tni, odtale, |f|se|f|tnaje|f|t; Rapić: |f|udczu, nitkomu, bole|f|tnika, xeludczu, Otcena|f|f|a, bogatce; Došen: |f|udcu, otargnuti; Blagojević: otce, mlogover|f|tnomu, |f|erdce, otcu; Knežević: otcse, odsudishe, xalo|f|tno, sudca; Lanosović: xalo|f|tni; Veli-

kanović: fudca, ferdca fano, ferdca, otca, kori ftna, pro ftno, nekor ftno; Mandić: kori ftni, odsudjen; Mandikić: kori ftna, ferdce, otca, c f a ftno; Ivanošić: bolestniczu, Otche, serdce, podnami ftnika, nami ftnika, kripof tnoga, mlogover ftna, ferdce feno, xalo ftna, otci, fvetcza, fzerdcza, Horvatchani; Katančić: csestni, domorodci, shestnaest, namistnik, odsudishe, radostnu; Stojanović: otcu, xalo ftni; Sertić: Otca, xalo ftni, bole ftnih, fvetca; Tomiković: otca, od f u gjenje; Leaković: otcu; Turković: Otc f inskoj, Svetca, Nami ftniku, f amotc f a, bole ftni; J. S. Reljković: otca, kori ftno, nadslovke; Peštalić: pod f tupu, xalo ftno; Marević: otc f inskim, sudca, otc f e, nad f tupa; J. Mihalić: svetcsano, radostno, kripostno, csastne, serdcane, odtvorene; K. Pavić: petdeset, c f a ftnoga, mlogocsa ftni, kori ftni; Čevapović: nesvjestno, csastnike, priprostno, koristno, bolestnik, izverstna; Filipović: posvetcsanu; Jaić: otca, xalostnih, bolestnikom, sudca; Horváth: kripostnomu, bolestne, otca; Pustačić: otcu, koristne, kripostnoga, odkrene; A. Mihalić: otca, radostno.

Vrlo rijetko dentali ispadaju: Radnić: kori fno; Grličić: kori fna; Bračuljević: xalo fnomu, korisno; Tadijanović: serc f an, ocza; Pavišević: kori ftni, pede f et; Došen: nesvi fno; Blagojević: fvec f ano; Horváth: svecsana; A. Mihalić: svecsano.

Jednačenje po mjestu tvorbe

Jednačenje po mjestu tvorbe provodi se u riječi i na granici riječi: Radnić: fcnime; Grličić: f c' gnim, himbene; Mecić: himbe; Bračuljević: himba; Bačić: fcnim, la f snje; Vilov: fsnjima, f s-njegove; Knezović: obrambu, pro f ftniu, mi f ftnie, derc f chie 'drhće'; Pavišević: fsnjime, la f snje; Rapić: himbeni; Knežević: lashnje; Velikanović: himbeno fti; Mandić: jedanput; Ivanošić: shnyom, shchim 'š čim'; Katančić: proshnje, obrambu, himbi; Tomiković: li f sche; Leaković: c f e f tje, himbeno; Turković: himbeno fti, ftranputici; Peštalić: jedanput, himbe; Marević: nehimbena; Horváth: obrambu; Pustačić: himbenima.

Ponekad ne dolazi do jednačenja po mjestu tvorbe: Mecić: i f chu; Lipovčić: milo f chu; Knezović: kerscsianom, li f tje; M. A. Reljković: obranbe, zapu f tjenja; Tadijanović: pu f chc f ena; Pavišević: i f che; Velikanović: c f e sche 'češće', oxalo f tjena; Mandić: pu f tjen, pazljiva; Ivanošić: oprascha; Čevapović: misljom; J. S. Reljković: obranbu; Peštalić: utoc f i f tje; Nagy: pazlyivo; Jaić: ocsistjenja, kasnenja; Horváth: merznju; Pustačić: pazljivo.

Jotacijske promjene

Već je Antun Mandić u Uputjenju naveo: „*ch*, i *tj*, imaju f e po Izvadjanju Riec f ih potribovati; n. Pr. Chud, ufatjen a nie ufachen: Bitje, a nie Biche

od ufatiti, biti. i. t. d. Jednako *dj*, i *gj* razlikuje Izvadjanje riec[ih, gdje ove slovke pravo potribovati valja; na Priliku: Gjubre; rodjen, a nie rogjen, od roditi; vodjen, a nie vogjen. i. t. d.“ (Mandić: 27). Valja, dakle, naglasiti kako slavonski pisci grafijom *ch* i *gj* jasno prave razliku fonema /ć/ i /ǵ/ od suglasničkih skupina *tj* i *dj*. Jasno razlikujući grafeme za foneme /ć/ i /ǵ/ od neslivenih skupina /t+j/ i /d+j/, slavonski pisci u nejotiranim primjerima slijede morfonološki sklop riječi.

Primjeri koji slijede pokazuju kako se jotacijske promjene odvijaju u nekoliko pravaca. U primarnim skupinama *tj*, *dj* (*t'*, *d'*) jotacija može i ne mora biti provedena. U skupinama *stj* > *št*, *šč*; *skj* > *št*; *zgj* > *žd* (*žđ*) jotacija se uglavnom provodi, a rijetko su zabilježeni primjeri u kojima jotacija u skupinama *stj* > *št*, *šč*; *skj* > *št*; *zgj* > *žd* (*žđ*) nije provedena. U većine pisaca pretežu štakavski oblici, što može ukazivati da je njihov štakavizam odražavao želju da jezik prilagode štokavsko-štakavskoj normi. Tek je u Lipovčića zamjetan dosljedan šćakavizam.

U skupinama *jt*, *jd*: *do* + *iti* > *dojti* > *dotji > *doći*, a s obzirom na dental glagolskoga korijena *id-*, *it-* slavonski pisci uglavnom ne provode metatezu i jotaciju.

Sekundarne skupine *tj*, *dj* (< *tbj*, *dbj*) ostaju nepromijenjene. Riječ je o imenicama koje uvjete za jotaciju imaju u svim padežima, ali se mogu oslanjati na jednostavnije srodne riječi u kojima nema uvjeta za jotaciju (na glagolski pridjev trpni, odnosno na imenice *cvit*, *sud*, *brat*, *lito* i sl.). S neizvršenom jotacijom su i riječi kojima se uzor za čuvanje nejotiranoga dentala nalazi ne samo u srodnih riječi nego i u većini njihovih vlastitih oblika. Takve su imenice *i*-vrste na *-t*, *-d*, koje uvjete za jotaciju imaju samo u instrumentalu jednine, ali se ona ne provodi.

Sekundarne su skupine *stj*, *zđj* (< *stbj*, *zdbj*) uvijek tako zapisane: gvozdje, li [tja, grozdje. Maretić (1910: 197) je smatrao da je u takvim slučajevima riječ o nesavršenosti grafije slavonskih pisaca i tvrdi da se *ć* i *đ* izgovaralo, no očito je da su stari slavonski pisci jasno razlikovali grafeme za foneme /ć/ i /ǵ/ od neslivenih skupina /t+j/ i /d+j/. Maretića opovrgava i studija Stjepana Ivšića (1913: 197) koja pokazuje da u posavskom govoru, osim *tbj*, *dbj* > *ć*, *đ*, postoje i neizmijenjene govorne skupine *tj*, *dj*.

Slavonski pisci bilježe i jotiranje i nejotirane primjere, što je očito u sljedećim primjerima:

- Radnić: bratye, godi[cta, [uitlo[tiu, milo[ctom, za[ctichegnem, poglavya, milo[cte, bezpametye, naglo[tiu, bratye, pogargiuyete, millo[ardya;
- Grlićić: kar [tjanski, zapovigeno, djacsoga, [martju, mochi;
- Bačić: naregiena, i [te, megiu, uskar [nutia, milo [ardie, tugie, bratie;

- Mecić: godista, pri|a|tye, uskarsnutie, uza|a|tie, naiti, uskarsnu-
tyem, vodokar|tje, ochi|tegye, na||a|tye, bratya, naydes, milo|tyom, |po-
moc|iom, milo|ardya;
- Bračuljević: bratjo, gospoje, igiuchi, izagie, guozgia;
- Bačić: miloserdje, ponizno|tiu, do||a|tie, oxalo|stegnie, raz|argjuj,
oxalo|sten;
- Kesić: bratjo, miloserdje, igja|e, rado|tju;
- Vilov: smuchivao, poglavje, gvozgje, pichu, naslagjenje, igje, takogjer;
- Lipovčić: pohogjen, uregjeno, uskersnuche, igju, zdravlje, milo|tiom,
pametjom, kripo|tiom, ker|sc|ianki, li|tje;
- Kanižlić: jako|tju, sidali|cte, snigye, po|ctenye, prignutje, radgya;
- E. Pavić: priminutje, bratja, ker|tjani, ker|tenje;
- Knezović: ponizno|tiom, kerschiana, mnoxnoztiom, |taro|tiom, ple-
mens|tina, |stiti, is|tite;
- Milunović: milo|tju, blagodarno|tju, izagye, igyuchi, nadvlagyuju,
Prisca|tja, dojti;
- M. A. Reljković: plodenju, prolitje;
- Tadijanović: ubavistenye, najdesch, csudjenja, dojde, uskersnutje,
uzascha|tje, posvechjenje, ker|tjanluk, pric|e|tenye, porodjenje, guozdje,
milo|erdje, pogerdenye, trepnutje, rodjaku;
- Pavišević: mlagjanih, brachu, igjete, doide;
- Rapić: trenutje, megju, djavao, miloserdje;
- Došen: med, igye 'ide', karvjom, ishtesh, xegya;
- Blagojević: ker|tjan|tvu, dopushchieno, bratja, skupshinom, zaxgano;
- Knežević: ufatjenje, |vitnjak, xedja, provertjene, mudro|tju, lju-
to|tju, xedji;
- Lanosović: xedjah, dojde;
- Velikanović: uputjenja, bitje, rodjen, zapovidjenja, rodjena, pod
obla|tju, ker|tjanskih, nadahnutje, iznasha|tje, Go|poje, pogerdjuju, obratje-
nje, oxalo|tjena;
- Mandić: takojer, kripo|tjom, okratjenih, gvozdje;
- Mandikić: unidi 'uniđi', dojde, ker|ten, solju, |vitlo|tju, xedje, uto-
c|i|tje, nevidjena;
- Štefanac: dojti, vodoker|tja, dojde;
- Ivanošić: dojde, vertjat, dojde, poyde, oprascha, izajde, skupshini,
dojdesh, sagrađjenoj, ponudjaju, milo|erdje, kar|tjanska, dojduchi, bratju;
- Katančić: povodjenja, prividjeno, ochutjenja, sidje, idjashe, susritje,
kradje, djavlu, pritji;

- Stojanović: navishtuje, rado|tjom, cvitja, vodjau, izajti, neuredjenje, vodjashe, izpratjen, takogjer;
- Kordić: bratjo, cvitje;
- Sertić: kerstjanskoga, Uzasha|tje, Prisha|tja, Obrachenje, oc|i|tjenje, navishtenju, uputjenje, medju, usker|nutje, tugje, naredjenje, uvridjenja, utoc|i|tje, bitje, milo|tjom, naredjen;
- Tomiković: naredjenje, pridobitja, unidje, marno|tjom, obilno|tjom, gvozdu, otide, slobodno|tjom, uregivat, od|ugjivat, med 'među', daxdja|se, xedjam;
- Bošnjak: grozdjeh, dojde, pojdoshe;
- Leaković: naiti, ker|tjanah, prishastja, doide, nagnutja;
- Turković: kerstanskim, sladje, rukovodjincima, ker|tenja, rodjaka, xedgjat, xedgju;
- J. S. Reljković: zashtitenje, metje, kratji;
- Pešalić: oxalostjenih, dojde, nagnutjah, zabludenje, ker|tenju, milo|erdje, bratjom, providjenja, |mutjenje, nasladjivati, pridje, pitje, dodje;
- Marević: milo|tjom, zaboravao|tjom, kervjom, |mertjom, vla|tjom, rodjenu, prignutjem;
- Nagy: kripo|ztjom, moguchno|ztjom, biteye, pohlepno|ztjom, urotenye;
- J. Mihalić: svitja, zadovoljnostju, radostju, dojde, najdoshe, pojti, naitjena, bratja, zadovoljnostju;
- K. Pavić: milostyom, posvetyenog, mudrotyom, xalo|tyom, medya-mi, |vichnyak, uvikovitenye, rodjen, ugodno|tyom, mudroskupshtinu, evangyeoskih;
- Čevapović: rodjen, bratju, grozdje, rodjenom, providjenje;
- Filipović: dojde, projde, tugjem, radostjom, milostjom, tugje;
- Jaić: providjenje, miloserdja, zashtitenju, dogadjaj, zacsudjeni, opro-stjenje, grozdje;
- Horváth: s' dopustjenjem, nashastja, uzashastja, dojti, svichnjaka, svi-tlostjom, radostjom, dojduche, kervolocsnostjom, providjenje, zacsetja, me-dju, nadanutju, kerstjanom;
- Pustaić: opshtina, takojer, najde, kerstjanske, metje, uvridjenja, bitje, ochutuje, poniznostjom, shetje, mladji, miloserdje;
- A. Mihalić: prolitje, med', između', cvitje, ositja 'osjeća', dodje, svra-tjo 'svraćao', kerstjanstva, rodjen, gospoja, dojti.

Prikazani primjeri potvrđuju kako su slavonski pisci slijedili morfono-loški način pisanja. Oni uglavnom ne provode jednačenje po zvučnosti u ve-zama korijenskoga morfema sa sufiksom, no dosta je primjera u kojima je u takvim vezama provedeno jednačenje po zvučnosti, a što upućuje i na fono-

loško pravopisno načelo. Na granici korijenskoga morfema i prefiksa pak prevladava neprovođenje jednačenja po zvučnosti, a slučajevi u kojima je jednačenje po zvučnosti na granici korijenskoga morfema i prefiksa provedeno su rijetki. Slična je situacija i s neispadanjem dentalnih suglasnika pri čemu u skladu s morfonološkim pravopisnim načelom suglasnici *d* i *t* ne ispadaju. Morfonološkom načinu pisanja svjedoči i neprovođenje jotacijskih promjena u nekim slučajevima. Najbolji je primjer i grafijsko razlikovanje fonema /ć/ i /ġ/ od neslivenih skupina /t+j/ i /d+j/.

Iako je zamjetno isprepletanje morfonološkoga i fonološkoga načina pisanja, prevladavanjem morfonološkoga pravopisnog načela slavonski do-preporodni pisci slijede svoje prethodnike i pružaju uzore hrvatskim piscima 19. stoljeća. Od Hrvatskoga pravopisa Ivana Broza iz 1892. godine u Hrvata se ustaljuje fonološko-morfonološko pravopisno načelo.¹ Izgovaramo, primjerice, *hrvacka*, *hrvacki*, a pišemo *hrvatska*, *hrvatski*, izgovaramo *pisaću*, *gledaću*, a pišemo *pisat ću*, *gledat ću*, izgovaramo *potčiniti*, a pišemo *podčiniti*. Izgovaramo *neznam*, a pišemo *ne znam*. Većina slavenskih jezik danas ipak koristi morfonoški pravopis.

Literatura

- Bačić, Antun. 1732. – *Istina katolicsanska illiti skazagnie uprav-gliegnia ſpa ſono ſnoga xitka kar ſtianskoga s' zabillixegniem za-blugiegnia gar ſckoga odmetnic ſtva, illiti garcskie erexiah, u koje ſu ne ſrichno upali, odkad ſu ſe od Rimske czarkve oddilili*, Budim, 570 str.
- Bačić, Antun. 1773. – *Xivot majke Boxje, kraljice i gospoje nasse prisvete divice Marie popraviteljice grija Eve, i povratiteljice milosti o dove gospoje Oc ſitovan i obvavlje slucxbenici ſvojoj Marii od Agride, Duvni Mana ſtira Neozkvernjenoga Zac ſecha Sserafinsko-ga Reda Svetoga Oca France ſka*. Pečuh, 404 str.
- Badurina, Lada. 1990. – Hrvatska (orto)grafija prije pojave prvoga pravopisa : Rijeka. *Dometi : znanstveno-kulturna smotra Matice hrvatske, Ogranka u Rijeci* 23, 10, str. 657–665.
- Blagojević, Adam Tadija. 1773. – *Predika od jedinstva u kerstjanstvu*. Beč, 139 str.
- Bošnjak, Vasilij. 1792. – *Ispisanje ratta turskoga pod Josipom cesarom II. Poc ſetog godine 1787. po jednome Regemenskom Patru skupljeno, i u ſtihoveh sloxeno za razgovor narodu ilyricskom prikazano*. Osijek, 247 str.

---

¹ Izuzetak je razdoblje od 1942. do 1945. godine.

- Bračuljević, Lovro. 1730. – *Dobar put putovagnia krstianskogh u rai vicsgniega uxivagnia to jest vladaliscta za pravo i korisno sluxiti Bogu u davnacsgniemu glassnomu poglavitomu Brattinstvu konopnogh pojassa francsesckanskoga : davno uzdignutomu u manastiru svetoga Ocza Francsescka, male Brattje redovnickskogh obsluxegnia Provinczie srebrno bossanske : u Budimskome gorniemu varoscu i mloghima drughim misti iste provinczie : i boglma uregienomu godine Issukrstove 1730. Budimskogh uzechia iliti oslobogiegna od Turskogh duscmanstva csetrdesset i csetvrte*. Budim, 160 str.
- Bračuljević, Lovro. 1730. – *Uzao scerafinske (nascki) goruchie gliubavi tri put svezan to jest kratko ali temeglito popissagne pocsetka, ukoregniegna i racsiregnia davnascgniegh poglavitogh iliti Archi-Brattinstva konopnogh pojassa patriarke svetoga ocza Franczescka : u tri dijla razdiglieno, od kojih parvi mechie prid ocsi koren, pocsetak, rasciregne, otaistva i duxosti potribitogh obsluxegnia Brattinstva : drugi tomacsi oprosctegnia i daje mloghe lipe i potribite nauke zdravom karstianskom virovagniu, ufagniu i bogogliubnom dilovagniu kripostih : trechi pripissuje zakon vladagniu posebitom i opchienom Brattinstva i broi oprosctegnia kojase s'obsluxegniem istoga dobivaju / sve pripravglieno, sloxeno i pod tlacs dato s'trudom i s'perom o. f. Lovre Bracsuglievicha, zavitnika gore spomenutogh reda...* Budim, 578 str.
- Brozović, Dalibor. 1972./73. – O nekim načelnom pitanjima pravopisne i ortoepske norme : Zagreb. *Jezik XX, 1*, str. 12–19.
- Brozović, Dalibor. 1976. – O općim jezičnim i izvanjezičnim uvjetovanostima standardnonovoštokavske pravopisne problematike sa stanovišta njezina historijata i suvrenoga stanja : Sarajevo. *Radovi III, Institut za jezik i književnost u Sarajevu*, str. 49–58.
- Došen, Vid. 1767. – *Jeka planine koja na pisme Satyra i Tamburasha Slavonskoga odjekuje i odgovara [Stihovi]*. Zagreb, 160 str.
- Došen, Vid. 1768. – *Axdaja sedmoglava bojnim kopjem udarena, i nagargyena iliti sablast griha sedam glavni griha razdilyenoga oshtrom istinom pokarana i prikoreda*. Zagreb, 297 str.
- Filipović, Adam. 1822. – *Razgovor priprosti; illiti: Vertlar s' Povertaljemse razgovara*. Osijek, 110 str.
- Filipović, Adam. 1823. – *Xivot velikoga biskupa, privelikoga domorodca, i najvechega prijatelja nashega Antuna Mandicha*. Pečuh, 184 str.
- Forko, Josip. 1886. – *Crtice iz slavonske književnosti 18 stoljeća*, Osijek: pretisak Vinkovci: Privlačica 1994. (pretisak priredila Zlata Šundalić), 167 str.

- Grličić, Ivan. 1707. – *PUUT NEBESKI Ukazan c šoviku od Boga po Svetoj Czarqui. TO JEST NAVK KARSTJANSKI V' Kratku obilato, i razborito ifomacfen u jezik Boľanski*, Venecija, 296 str.
- Hadrovics, László. 1944. – *Zur Geschichte der kroatischen recht-schreibung im XVIII. Jh.*: Budapest, 50 str.
- Hadrovics, László. 1966. – Pokušaj reforme latiničkog pravopisa 1785. godine : Beograd. *Anali Filološkog fakulteta u Beogradu* 5, str. 267–272.
- Ivanošić, Antun. 1786. – *Opivanje slicno-ricsno groba Jozipa Antuna Cholnicha od Cholke biskupa Djakovackoga i Bosanskoga [Stihovi] / davno jurve sloxeno po Jednomu u Slavonii dushah upravitelju, slavne biskupije Zagrebachke misniku*. Zagreb, 66 str.
- Ivanošić, Antun. 1788. – *Pieszma od junactva viteza Peharnika, Regementa Ogulinszkoga Oberstara, koju Ogulinacz pieva nuz tamburu kako on i Regement nyegov tri turszke chete koje biu z-jurishem navalile na Drexnika Grada, posziche i u bieg natira*. Zagreb, 8+nepag.
- Ivanošić, Antun. 1788. – *Svemoguchi neba i zemlye Stvoritely s-kiticom pervoga, drugoga i trecsega poglavja Knjige Poroda, po razumu S. Pisma nakichen i ispivan / po Antunu Ivanoshichu, biskupie Zagrebachke misniku svitovnomu*. Zagreb, 123 str.
- Ivanošić, Antun. 1812. – *Szlichno richni nadpis groba Zvekanovoga, kojega u sznu otacz dra Zvekan szebi prikazanoge jest vidio na 14 paragrafa razdilycznoga / [napisao Anton Ivanošić]*. 17 str.
- Ivšić, Stjepan. 1913. – Današnji posavski govor : Zagreb. *Rad JAZU* 196 i 197, str. 124–254; str. 9–138.
- Ivšić, Stjepan. 1938./39. – Etimologija i fonetika u našem pravopisu : Zagreb. *Hrvatski jezik*, str. 3–13.
- Jaić, Marijan. 1824. – *Istinito izpisanje csudotvorne prilike B.D. Marie koja u Radnoj sverhu 150 godinah veche od bogoljubnih kerstjanah poboxno se stuje : od dana do dana csesto s-novima millostima sviti, gdi se zajedno objavljuje i lice stare i nove cerkve radnanske / za vishu slavu Boxju i B.D. Marie kano i za osobito utishenje bogoljubnih dushah, iz latinskoga u slavonski jezik po Marianu Jaichu... prinesheni*. Arad, 178 str.
- Jaić, Marijan, 1830. – *Vinac bogoljubnih pisamah*. Budim, 165 str.
- Jakobović, Matija. 1710. – *Dikcionar*, rukopis (autograf) Franjevačkog samostana Visovac, 462 str.
- Kanižlić, Antun. 1754. – *Obilato duhovno mliko to jest Nauk Kerstianski / illirickoj illiti slovinskoj dicsici darovan*, Zagreb, 191 str.

- Kanižlić, Antun. 1760. – *Primoguchi i sardce nadvladjuchi uzroci S-Kripo /tnimih Podpomochmah Za Lyubiti Go /podina Isukarsta spoasitelya nascega Sa /vim /ardcem, /a /vom du /com, i sa /vom jako /tju*. Zagreb, 270 str.
- Kanižlić, Antun. 1773. – *Mala i svakomu potribna bogoslovica. To jest nauk kerstjanski. U tri Skule razdilyen, S obicsajnama Molitvami, i Pismami, Za dicu, koja igyu u Skulu od Nauka Ker /tjanskoga*. Trnava, 258 str.
- Kanižlić, Antun. 1766. – *Bogoljubnost molitvena*, Trnava, 564 str.
- Kanižlić, Antun. 1780. – *Sveta Roxalia panormitanska divica / natchena i izpivana po Antunu Kanislichu Poxexaninu* Beč, 125 str.
- Kanižlić, Antun. 1780. – *Kamen pravi smutnye velike illiti Pocsetak, i uzrok istiniti rastavlyenya Cerkve istocsne od zapadne*. Osijek, 907 str.
- Katančić, Matija Petar. 1786. – *Pridhodna Bilixenya od Dillorednog Zemlyomirja*. Rukopis Franjevačkog samostana u Budimu. 37 str.
- Katančić, Matija Petar. 1791. – *Fructus auctumnales*, Zagreb, 78 str.
- Katančić, Matija Petar. 1809. – *Pisme Davidica I–LXVIII*, Zagreb: rukopis u Arhivu Franjevačkog samostana, 52 str.
- Katančić, Matija Petar. 1815. – *Etymologicon Illyricum*, Budimpešta: rukopis Sveučilišne knjižnice u Budimpešti, sign. H 13, Catal., 1473 str.
- Katančić, Matija Petar. 1820. – *Index Latino-Illyricus*, Budimpešta: rukopis Arhiva Franjevačkog samostana u Budimpešti, sign. K VI 4, 676 str.
- Katančić, Matija Petar. 1831. – *Sveto pismo starog' zakona, sv. I, II, III, IV; Sveto pismo novog' zakona, sv. I, II*, Budim str.
- Kesić, Nikola. 1740. – *Epistole i Evangjelia priko sviju nedilja i blagi dneva svetih godissnji. I Muka Gospodina nass. Isukersta po Matti, Marku, Luki, i Ivanu, u jedno sloxena. Po redu Rimskoga Mislja Clem. Papae VIII. i Urb. VIII. razrediena. Stroskom Pokojnoga gosp. Antuna Kesicha, Gragjanina Budimskoga doverssena. A s-nastojanjem Brata njegova O.P. Fra Nicolae, Reda S. Franae Obsluxitelja Provinciae Bosnae-Argentinae pocseta; Koj u vrime strassnae kugae, s-truda prissavssi na vicnji pokoj, drugoj Bratji pocseti posao ostavisse, koja Bratja i doverssise. God. Gos. 1740. Z - dopusstenjem staressina*, Budim, 466 + 64 str.
- Knezović, Antun Josip. 1759. – *Kruna obderxavaiucsiu stanie apostolsko izpovidnika sviu ogoggledalo*. Pešta, 281+52 str.
- Knezović, Antun Josip. 1761. – *Xivot svete Olive*. Pešta, 79 str.

- Knežević, Petar. 1776. – *Mukka gospodina nashega Isukersta i placs divice Marie majke njegove*. Osijek, 210 str.
- Kordić, Đuro, 1790. – *Pisma od plemenite csette Horvatah u Budim za pohodit szvetu krunu odlazechih / izpivana po G. K.* Zagreb, 15 str.
- Kostić, Mita. 1937. – Pokušaj bečke vlade oko uvođenja narodnog jezika i pravopisa u srpske, hrvatske i slovenačke škole krajem 18. veka : Beograd. Prilog za književnost, jezik, istoriju i folklor XVII, sv. 2.
- Krstić, Kruno. 1962. – Latinica kod Hrvata, *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 5 : Zagreb, str. 476–477.
- Lanosović, Marijan. 1778. – *Neue Einleitung zur slavonischen Sprache*, Osijek, 272 str.
- Lanosović, Marijan. 1782. – *Boggomolna knjixica iz pismah Davidovih cerkvenih knjigah pomnjivo sloxena, i na svitlost dana za duhovnu korist dushah kerstjanski*. Budim, 129 str.
- Lanosović, Marijan. 1794. – *Evangelistar iliriski za sve Nedilje i Svetkovine priko godine s'csetirima Gospodina nashega Isusa Krista mukama. Na bistrj razum i csistije shtijenje izveden po O. f. Marianu Lanosovichu starinom Gjurichu Bogoslovja i Zakona Crkvenoga igdashnjemu Shtioniku, a sadanjemu Derxave Kapistranske Otajniku Reda S. O. Franceska Man. Brat. od obsluteljah*, Budim, 514 str.
- Leaković, Bernardin. 1795. – *Govorenja za sve nedilje godishnje na sluxbu pripovidaocah, a na korist slishaocah : sastavita po otcu fra Bernardinu Leakovich, Reda S. Otca Franceshka serafinskoga, Derxave S. Ivana Kapistrana...* Osijek, 8+263+9 str.
- Leaković, Bernardin. 1798. – *Nauk od poglavitih stvarih kerstjansko-katolicsanskih po O. Fra Bernardinu Leakovich Reda S. Francisshka, Derxave S. Ivana Kapistrana, shtiocu bogoslovice i xupe sharengradske sluxitelju istomacsit,...na svitlost izdat*. Budim, X+11-490+19 str.
- Lipovčić, Jerolim. 1750. – *Dussu csuvaiuche pohodjenje. To je ři: Oniu, koi na Nebeskih Darovih, Milo řergju, i Milo řtimah fale, slave, i uzvi řuii iedno Boxan ř*, Budim, 432 str.
- Mandić, Antun, 1779. – *Uputjenje k' slavonskom Pravopisanju za potrebu narodnieh ucšionicah u Kraljestvu Slavonie*, Budim, 32 str.
- Mandikić, Petar 1779. – *Samogovorenja illiti dushevni razgovori svetoga Augustina*. Osijek, 175 str.
- Maretić, Tomo. 1889. – *Istorija hrvatskoga pravopisa latinskijem slovima*, Zagreb: *Djela JAZU* IX, XIII + 406 str.

- Maretić, Tomo. 1910. – Jezik slavonskijeh pisaca, prilog istoričkoj gramatici hrvatskoj ili srpskoj, Zagreb: *Rad JAZU* 180, str. 146–233.
- Marević, Ivan. 1803. – *Vaga vrmena i vikovicsnosti, to jest Razlika megju vrmenitim i vikovicsnim O. P. Ivana Euzebie Nieremberga D. I. misnika odavna iz Shpanjskoga jezika na Talianski, a sada iz Talianskoga na Illiricski prineshena...po Ivanu Marevichu, stolne Pecsujске Cerkve kanoniku...godine 1791.* Osijek, 90+100+58+88+53 str.
- Matić, Tomo. 1945. – Prosvjetni i književni rad u Slavoniji prije preporoda, Zagreb: *Djela HAZU* XLI, 169 str.
- Mecić, Šimun. 1726. – *Cvitak pokornih aliti Knisxice Sedam pismi pokorni, S' officiom S. Krixa, B. Divicze Marie, Od Marvtvy, Duha Svetoga, S' Puutom S. Krixa, i s' drugima mlogim bogogliubnim Molitvam, kako i s' naukom Karstianskim, nakichiegnie. Po Oczu M. P. Fra Simunu Mecichiu pripouidaocz i shtioczu od Sute Bogoslouicze Generalomu slavne Prouinczie Bossanske, Reda male Bratye svetoga Serafinskoga Patriarke Franczescka, izuagiene u Jezik Illyricski i sloxene. Godista od kupliegna nassega MDCCXXVI...,* Budim, 28+472 str.
- Mihalić, Antun. 1830. – *San u vrime Svecsanoga Uvoda Prisvitloga, i Priposhovanoga Gospodina Pavla Sucsicha od Pacser, u Biskupiu Stolnih Cerkvah, Bosanske, illiti Djakovacske i Srimске zakonito ujedinjenih.* Novi Sad, 12 str.
- Mihalić, Antun. 1832. – *Narodno veselje Triuh Kraljevinah u Vri-me Naimenovanja Priuzvishebnoga, i Prisvitloga Gospodina Poljobojnog-Marshala-Mistoderxnika, Carstva Tajnog' Vishnika, i po Slavonii i Srimu Kommandirendera, Gospodina Francishka od Vlasits za Svitlih Kraljevinah Slavonie, Kroacie, i Dalmacie Slavnog' Bana, i Njegovog Svecsanog' uvoda u ovo isto Sjajno Dostojanstvo.* Novi Sad, 15 str.
- Mihalić, Josip. 1828. – *Narodkinja vila; prisvitlomu i priposhovanomu gospodinu Pavlu Mathii Sucsichu.* Budim, 15 str.
- Mihalić, Josip. 1831. – *Domorodkinja vila; prisvitlomu, i priposhovanomu gospodinu Pavlu Mathii Sucsichu.* Budim, 23 str.
- Milunović, Josip. 1759. – *Scest nedilyah naposctenye s. Aloyxie Gonzage, druxbe Isusove ispovidnika, odregyenih i s-razlicsitim za svaki dan molitvamih i drugim stvarmah nakichenih / [Jozip Millunovich, druxbe Isusove M. A.].* Zagreb, 303 str.
- Moguš, M.-Vončina, J. 1969. – Latinica u Hrvata, *Radovi Zavoda za slavensku filologiju* 11, Zagreb, str. 61–81.

- Moguš, Milan. 1971. – *Fonološki razvoj hrvatskog jezika* : Zagreb. Matica hrvatska, 100 str.
- Moguš, Milan. 1995. – *Povijest hrvatskoga književnoga jezika*, Zagreb: Globus, 205 str.; drugo prošireno izdanje, Zagreb: Globus 1995., 234 str.
- Pavić, Emerik. 1762. – *Prosvitljenje i ogrianje jesenog i zimnog doba iliti nediljne i svecsane predike, priko jeseni i zime dolazeche*. Budim, 132+131 str.
- Pavić, Emerik. 1764. – *Epistole i Evangjelja priko sviu Godissnji Nediljah i Svetkovinah s- dvima mukama, po Mathaeu i Ivanu ispi-sanima, Po Uregjenju Rimskoga Missala, i Naredbi Svetoga Tri-dentinskoga Sabora sloxena i u Slovinski, iliti Illyricski Jezik tre-chiput pristampana, i od zamersitog sstivenja ocsistita. Po O. F. Emerichu Pavichu, Lecturu Jubilatomu, i sad. Diffinituru, Prov. S. Ivana Capistrana*, Budim, 504 str.
- Pavić, Emerik. 1769. – *Rucsna knjixica, za utiloviti u Zakon Kato-lic /anski obrachenike; za narediti, i na /richno priminutje dove /ti bolesnike, i na /mert od /ugjene; i hza prive /ti na /pa /ono / /ni Za-kon razdvojnike*. Pešta, 174 str.
- Pavić, Emerik. 1808. – *Epistole i Evangjelja priko sviu godishnji nediljah i svetkovinah... U Budimu, Sa slovima Kraljevske Magjar-ske Mudroskupštine*, Budim, 436 str.
- Pavić, Karla. 1816. – *Pokopno govorenje o sprovodu priuzvisheno-ga, prisvitloga, priposhovanoga gospodina antuna Mandicha*. Osi-jek, 28 str.
- Pavišević, Josip. 1762. – *Kratkopis poglavitii dogagjajah sadassnje voiske megju Mariom Tereziom kraljicom od Macxarske i Frideri-kom IV. kraljem od Brandiburske od pocsetka godine 1756. do sverhe godine 1759. : dio prvi / koje u deset poglavji metnu i toli-ko pisamah sloxi don Ivan Zanicsich cerkve s. Katarine u Dubrov-niku nadpop i mudruznanja naucsitelj*. Pešta, 350 str.
- Pavišević, Josip. 1783. – *Epistolae Ad Religio /os intra Prouinciam A.R.P. Ios /eph Paui / /euich Mini /tri Prouincialis A Capitulo Prouinciali an 1783 die 28 Aug. Budae celebrato Vsque ad Con-gregationem Tolnen /em Pars Prima*
- Pavišević, Josip. 1783. – *Ad Religio /os intra Prouinciam Pars Secunda*
- Pavišević, Josip. 1783. – *Epistolae Ad Religio /os extra Prouin-ciam A.R.P. Ios /eph Paui / /euich Mini /tri Prouincialis A Capi-*

- tulo Prouinciali an 1783 die 28 Aug. Budae celebrato Vsque ad Congregationem Tolnen fém*
- Peštalić, Grgur. 1797. – *Utishenje oxalostjenih u sedam pokorni pi-sama Kralja Davida. Iztomacseno : u toliko promishljanja, s-niki-ma od csiste ljubavi Boxje i iskernjega, molitvama zaderxa-no: ...Sloveno od Gergura Peshtalicha, S. Francishka serafinskog' redovnika, Deroxave S. Ivana Kapistrana...*, Budim, 8+248+3. str.
  - Pranjković, Ivo. 2007. – Slovoapis i pravopis fra Jeronima Lipovči-ća, *Studia Slavica* 52, Akadémiai Kiadó, str. 357–362.
  - Pranjković, Ivo. 2008. – Latinička grafija budimskoga franjevačkog kruga i Kujundžić-Marijanovićevo 'lipopisanje' : Sarajevo. *Zbornik radova sa znanstvenog skupa Tristota obljetnica stradanja samosta-na i crkve u Olovu (1704–2004)*. Franjevačka teologija, str. 281–298.
  - Radnić, Mihovil. 1683. – *Pogargegnie izpraznosti od sviyeta. V trii diela razdiegleno. De contemptv vanitatvm mvndi. Libri tres Illiry-co idiomate. Sloveno i izuageno u Iezik Slouinsky Bosansky, iz Sue-toga Pisma i Razlikye izkuscanie naucitegla i Pisaca. Po Fra Mi-haylu Radnichiv Baçaninv pripouidaocu, sctioçu Generalomu, Iu-rue za Ministru i Kusctodu Prouinçiae Bosnae Argentinae. Reda Male Bratye Suetoga Françescka. Romae, 12+566 str.*
  - Radnić, Mihovil. 1683. – *Razmiscglagna pribogomiona od glivbavi Boxye. Meditationes devotissimae amoris Divini. Slovena i izuage-na u Iezik Slovignsky Bosansky, iz Suetoga Pisma i razlikye izku-scanie naucitegla i pissaça. Po Fra Mihaylv Radnichiv Baçaninv, pripouiedaoçu, sctioçu Generalomu, Iurue za ministru i kusctodu Prouinçie Bosnae Argentine. Reda Male Bratye Suetoga Françes-cka. Romae, 12+403 str.*
  - Rapić, Đuro. 1762. – *Svakomu po mallo illiti predikae nediljne za-jedno s korizmenima svima duhovnim pastirom vehoma koristnae a pravovirnim karstjanom osobito hasnovitae kojae stanje, i svakoga csovika vechianje u sebbi uzdarxaju i temelj evangjeoskoga zaka-na, svakomu i nesetnomu obilato navisstuju*, Pešta 744 str.
  - Reljković, Josip Stipan. 1796. – *Kuchnik shto svakoga miseca priko godine: u polju, u erdu, u bashcsi, oko marve i xivadi, oko kuche, i u kuchi csiniti, i kako zdravje razloxno uzderxati ima, Iz dugovi-csnog Vixbanja /tarih Kuchnikah povadih, i u Slavonskom Glaŝu izdade Josip Stipan Relkovich. Osijek 1796 : pretisak Slavonska na-klada Privlačica 1994. (priređio Josip Bratulić). Vinkovci, 87 str.*
  - Reljković, Matija Antun. 1762. – *Satyr illiti divyi csovik u vershe Slavoncem. : pretisak Slavonska naklada Privlačica 1994. (priređio Josip Bratulić). Vinkovci, 159 str.*

- Reljković, Matija Antun. 1767. – *Nova slavonska i nimacska grammatika*, Zagreb, 560 str.
- Reljković, Matija Antun. 1776. – *Prava, i pomljivo ispisana ovcsarnica illiti uvixbani nauk kakose ovce po dobrom godenju u najpodpuniu verstu okrenuti, i u njoj uxderxati moguh*. Osijek, 127/130/+14 str.
- Sekulić, Ante. 1982./3. – Stariji hrvatski podunavski pisci o svome jeziku i pravopisu : Zagreb. *Filologija* 11, str. 99–147.
- Sertić, Đuro. 1807. – *Jezgra nauka kerstjanskoga, pisme, i molitve bogoljubne, za sluxbu, i zabavu duhovnu puku kerstjanskomu prikazane*. Osijek, 129 str.
- Stojanović, Josip. 1787. – *Dvostruka ljubav otvorena u prikazaliшту*. Osijek, 17 str.
- Stojanović, Josip. 1790. – *Kratak pridgovor duhovni*. Osijek, 14 str.
- Stojanović, Josip. 1794. – *Smert priuzvishenoga gospodina Gedeona Loudona, sve skupshetine vojnicke viteza najkriptotniega, i generala najstarjega, navishtena vojnikom slavene regemente Gradishe, u Shlezij u sellu Shmrovitz*. Budim, 14 str.
- Stojanović, Josip. 1794. – *Tuxba dushe i tila osudjena, kojase kako niki govore, u snu svetom Bernardu prikaza*. Budim, 15 str.
- Stojanović, Josip. 1795. – *Uspomena opshenskoga suda prikazana bogoljubnomu puku kerstajanskomu*. Budim, 29 str.
- Šoltić, Julije. 1967. – Lovro Bračuljević (1685.–1737.) – prvi začetnik našeg fonetskog pravopisa (1730. godine). Zagreb. *Kolo* 6, str. 588–592.
- Štefanac, Šimun. 1781. – *Pisma od Ivana Salkovicha silnog viteza i junaka, svemu narodu Illyricskomu za vikovitu uspomenu od jednoga Illyra sloxita*. Osijek, 48 str.
- Tadijanović, Blaž. 1761. – *Svashta pomallo illiti kratko sloxenje immenah i ricsih u illyrski i nyemacski jezik, koje sloxi otacz Blax Thadianovich franciscan thaborski, i suxanyah cze řarskih duhovni sluxbenik*, Magdeburg, 214 str.
- Tomiković, Aleksandar. 1791. – *Josip poznan od svoje brache*. Osijek, 52 str.
- Tomiković, Aleksandar. 1794. – *Život Petra Velikoga, cara Rusije, izpisan od arkimandrije Antonije Katifora i treći put na svitlo dan u jezik talijanski, a sada prinešen u ilirički slavonski s malim nadodanjem*, Osijek: novo izdanje priredio Ivan Maršo, Budimpešta 1876., 194 str.

- Turković, Antun Josip. 1795. – *Xivot svetoga Eustachie, s'naukom kerstjanskim vire svete, apostolske, katolicsanske rimske cerkve*. Osijek, 320 str.
- Turković, Antun Josip. 1798. – *Pridavak knigi od xivota s. Eustachie s'naukom kerstjanskim slicno-ricjom sloxenoj*. Osijek, 8 str.
- Velikanović, Ivan. 1777. – *Serafinskoga sv. O. Frane život*. Osijek
- Velikanović, Ivan. 1778. – *Promišljanja po nediljah*. Osijek
- Velikanović, Ivan. 1780. – *Prikazanje razpushtene kcheri, velike poslije pokornice, svete Margarite iz Kortone*. Osijek, 96 str.
- Velikanović, Ivan. 1787. – *Uputjenja katolicsanska u razgovore sloxena, i u tri dila razdiljena*, Osijek, 528 str.
- Velikanović, Ivan. 1803. – *Svete Teresia divica duhovna reda karmelitsanskoga za prikazu u jezik talianski sloxena, i u iliricki privedena*. Osijek, 68 str.
- Vilov, Stjepan. 1736. – *Kratak i krotak razgovor megu Kerstianinom i Rihtianinom Pod imenom Franceska i Theodoa Nad plemenitim i ugodnim nazivanjem sadašnjim Fahljen Isus Učinjen i sloxen od iednoga Mišnika, Reda Svetoga Franceska Provincie Božanske*, Budim 1736., 63+8 str.
- Vince, Zlatko, 1960. – Rad pravopisne komisije u Zadru 1820 : Zadar. *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*
- Vince, Zlatko, 1970. – Grafijsko-pravopisna pitanja pretpreporodnog i preporodnog doba u Slavoniji, *Zbornik radova I. znanstvenog sabora Slavonije i Baranje*, Osijek, str. 773–810.
- Vince, Zlatko. 1990. – *Putovima hrvatskoga književnog jezika*, Zagreb: Matica hrvatska, 695 str.
- Vončina, Josip. 1981. – Došenova Jeka planine i jezično-pravopisna problematika : Osijek. *Zbornik o Vidu Došenu i Blažu Tadijanoviću*, JAZU – Centar za znanstveni rad Osijek, str. 91–99.
- Vončina, Josip. 1988. – *Jezična baština*, Split: Književni krug, 390 str.
- Vončina, Josip. 1990. – Čevapovićeve zamisli o reformi hrvatske latinice, *Zbornik radova o fra Grguru Čevapoviću*, JAZU, Osijek 1990., str. 155–173.

Loretana FARKAŠ

**PHONOLOGICAL AND MORPH-PHONOLOGICAL
SPELLING PRINCIPLE OF SLAVONIAN
PRE-ILLYRIAN AUTHORS**

The paper shows which spelling principle is used by Slavonian pre-Illyrian authors. Examples confirm that Slavonian authors followed morph-phonological spelling principle. Mainly they do not apply sound alternations in combinations of a root morpheme with a suffix, but there are more than a few examples where in such combinations a sound alternation is applied, which then suggests the phonological spelling principle. When it comes to a root morpheme and a prefix combination there is no sound alternation, and the cases where a sound alternation in a root morpheme and a prefix combination is applied are rare. We have a similar situation with non dropping of dental consonants where by following the morph-phonological principle consonants d and t do not drop. The absence of iotation alternations in some cases also supports the morph-phonological spelling method. Although the overlapping between the morph-phonological and phonological spelling principle is noticeable, by the prevalence of the morph-phonological spelling principle, Slavonian pre-Illyrian authors follow their predecessors and provide role models for Croatian 19th century writers.

Key words: phonological and morph-phonological spelling, Slavonian pre-Illyrian authors, sound alternations, non-dropping of the dental consonants, the iotation

Mirjana Matea KOVAČ (Split)

Fakultet elektrotehnike, strojarstva i brodogradnje Sveučilišta u Splitu
mirjana.kovac@fesb.hr

Damir HORGA (Zagreb)

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
dhorga@ffzg.hr

POŠTAPALICE U HRVATSKOM JEZIKU

Rad obrađuje fenomen poštapalica kao jednog od oblika govorne disfluentnosti. Zvučni zapis na hrvatskom jeziku u trajanju od gotovo osam sati transkribiran je na uzorku od 101 ispitanika, studenata tehničkih studija na Fakultetu elektrotehnike, strojarstva i brodogradnje u Splitu. Ispitana je raspodjela učestalih poštapalica općenito i prilikom samoispravljanja te postojanje statistički značajne razlike s obzirom na mjesto njihova pojavljivanja u okviru izričaja. Govornici vrlo učestalo upotrebljavaju nefonemski odsječak *hm*, neovisno o mjestu pojavljivanja. Poštapalica *ovaj* statistički značajno češće koristi se unutar samog izričaja i govorniku pomaže prebroditi trenutni zastoj u traženju adekvatnog podatka. Poštapalica *znači* statistički značajno češće sugovornika „uvodi“ u izričaj, a govorniku daje potrebno vrijeme kako bi poruku planirao. Rezultati rada potvrđuju stajalište da napor u planiranju poruke rezultiraju odgađanjem procesa proizvodnje govora, pri čemu su poštapalice prvenstveno u službi „kupovanja“ dodatnog vremena zbog konceptualnog planiranja i lingvističkog kodiranja. Govornici ne pokazuju sklonost da sugovornika upozore na predstojeće samoispravljanje.

Ključne riječi: proizvodnja govora, govorna disfluentnost, poštapalice, spontani govor

1. Uvod

U nepripremljenoj komunikaciji izričaji se proizvode spontano, a disfluentnosti se javljaju kao popratna pojava govornog planiranja i pokušaja da se uskladi govorni izraz s ostalim kognitivnim procesima (Horga, 2008). Govornu fluentnost Škarić (1984:15) objašnjava na sljedeći način: „Neki govor-

nici mogu glatko, bez zastajkivanja, pogrešaka i popravljavanja izvoditi govorne vratolomije dugih izričaja složene jezične i izgovorne strukture, dok se drugi spotiču već pri izgovaranju jednostavnih kratkih govornih nizova“. Horga i Požgaj Hadži (2002) definiraju fluentnost kao govor prirodnog tempa bez oklijevanja, zastajkivanja, ponavljanja, ispravljanja, poštapalice, te punih i praznih stanki procesiranja, primjeren informacijskom i komunikacijskom opterećenju izričaja, što sve pretpostavlja efikasno i usklađeno funkcioniranje svih razina govorne proizvodnje.

Teoretičari govorne proizvodnje (npr. Levelt, 1989, Fox Tree, 1995) smatraju da napor u planiranju poruke rezultiraju odgađanjem procesa proizvodnje govora te da je planiranje poruke najteže na početku izričaja kada treba odabrati i oblikovati poruku te cjelokupnu prozodiju. Disfluentnosti se općenito definiraju kao “phenomena that interrupt the flow of speech and do not add propositional content to an utterance“ (Fox Tree 1995:709). Sačinjavaju ih prekidi (unutar fraze ili riječi), ponavljanja riječi ili fraza, ponovna započinjanja izričaja, produžavanja glasnika, te zvučne stanke kao što su *uh* i *um*. Fox Tree (1995) te Bortfeld i sur. (2001) procjenjuju da se disfluentnosti u spontanom govoru pojavljuju otprilike šest puta na 100 riječi.

Pojedini autori različito pristupaju disfluentnostima u govornoj proizvodnji. Chomsky (1965) smatra da su to pogreške koje nastaju prilikom primjene znanja jezika u stvarnoj izvedbi, te da bi trebale biti isključene iz lingvističke teorije. Goldman-Eisler (1968) mišljenja je da su te pogreške vrijedne analize, budući da otkrivaju dodatne informacije o samoj izvedbi. Levelt (1989) zastupa stav da su dodaci izvedbi iskonski dio jezika, kojima također pripadaju i samoispravljanja pogrešaka. Clark i Fox Tree (2002) promatraju disfluentnosti kao dodatke izvedbi. Naime, govornici koriste primarne signale kojima izražavaju komunikacijsku namjeru, te kolateralne u vidu različitih dodataka (*well, I mean...*), pomoću kojih komentiraju sam proces govorne proizvodnje ili pružaju informacije o njegovom tijeku. Kao najučestalije dodatke izvedbi u engleskom jeziku navode *uh* i *um*.

U literaturi postoje terminološke razlike, pri čemu pojedini autori *uh* i *um* nazivaju popunjenim ili zvučnim stankama (engl. *filled pauses*), kako bi ih razlikovali od tih stanki (engl. *silent pauses*) (npr. Goldman-Eisler, 1968, Shriberg, 1994, Brennan i Schober, 2001). S druge strane, Clark i Fox Tree koriste termin poštapalice (engl. *filler*), dok Levelt (1989) razlikuje vrlo jednostavne uređivačke izraze (engl. *editing terms*), među kojima su nefonemski odsječak *er; that is; sorry; I mean*, te složenije *that's impossible; I will start again*, pomoću kojih govornik signalizira sugovorniku da je došlo do poteškoća u tijeku procesa proizvodnje govora. U engleskom jeziku su, osim najučestalijih *uh* i *um*, vrlo učestale zvučne stanke *well* i *I mean*. Uz osnovno imaju i implicirano značenje, odnosno značajnije djeluju na metako-

munikativnoj nego na propozicionalnoj razini. To znači da je njihova funkcija više usmjerena uspješnoj komunikaciji nego “official business of the communication” (Clark, 1996:24). Nadalje, ovim poštapalicama kupuje se potrebno vrijeme za određene procese proizvodnje govora, uključujući planiranje, odabir riječi, ili ponovno započinjanje pogrešno započete sintaktičke konstrukcije. Također, njima se slušatelja eksplicitno može upozoriti na nadolazeće izmjene onog što je upravo rečeno, te slušatelj može čak naslutiti o kakvoj se izmjeni radi, odnosno je li riječ o ispravku pogreške ili dodatnom specificiranju obavijesnog sadržaja izričaja (Levelt, 1989).

U nastavku rada opisuju se poštapalice kao indikatori poteškoća u procesiranju govora, njihov utjecaj na slušatelja te mjesto pojavljivanja u okviru izričaja. Zatim se iznose cilj i metodološki postupci rada, kojima slijede rezultati istraživanja i zaključak.

2. Poštapalice kao sastavni dio spontanog govora

Unatoč činjenici da su disfluentnosti popratna pojava i sastavni dio spontanog govora, većina istraživanja razumijevanja govorenog jezika bavi se fluentnim i „pročišćenim“ izričajima. Razlog je uvriježeno stajalište da su disfluentnosti semantička buka u kanalu koja narušava razumijevanje poruke (Brennan i Schober, 2001). Međutim, iako te pojave narušavaju fluentnost izričaja i ponekad rezultiraju negramatičkim izričajima, ljudski *parser*¹ ne doživljava slom kada se susretne s „nepročišćenim“ izričajima, zato što čovjek ima urođene mehanizme pomoću kojih razlikuje disfluentni od fluentnog govora. *Parser* je programiran tako da procesira dijelove izričaja i u nesavršenom obliku (Ferreira i Bailey, 2004). Bortfeld i sur. (2001) mišljenja su da disfluentnosti ne tvore semantičku buku, nego da naprotiv slušatelja upozoravaju na govornikove poteškoće u nekoj od faza govorne proizvodnje. Poteškoće se mogu pojaviti na svakoj razini procesiranja, odnosno za vrijeme planiranja, leksičkog prizivanja i artikulacije govornog plana. Arnold, Fagnano i Tanenhaus (2003) također zastupaju stav da su disfluentnosti informativni dio govornog signala te da ne predstavljaju semantičku buku.

Pojedini modeli procesiranja govora (npr. Stolcke i Shriberg, 1996) ne uključuju disfluentnosti, jer su autori mišljenja da disfluentnosti ne pripadaju izričaju i ometaju komunikaciju, te da slušatelj „filtrira“ poruku. S druge strane, većina autora nedavno objavljenih radova odbacuje takav stav (Stewart, 2007), budući da je “spontaneous human speech notoriously disfluent” (Brennan i Schober, 2001: 274). Ferreira i Bailey (2004), te Lau i Ferreira (2005) ispitali su integraciju disfluentnosti u gramatičku strukturu,

¹ *Parsing* je proces pomoću kojeg se određuje sintaktička struktura riječi u rečenici (Erdeljac, 2009).

odnosno inkrementalno procesiranje. Prevladavajuće je mišljenje da sustav za razumijevanje govora radi inkrementalno (Levelt, 1989), što znači da se pojedini dijelovi ulaznog podatka obrađuju parcijalno. Nakon što se dio pred-verbalne poruke proslijedi formulatoru, konceptualizator počinje raditi na idućem dijelu poruke, neovisno o tome je li se prethodni dio poruke još uvijek procesira. To znači da artikulacija izričaja može započeti prije nego što je govornik završio planiranje cijele poruke, te da *parser* ne počinje slagati rečenične sastavnice tek nakon što se ulazni podatak „očisti“ od disfluentnosti.

That the information available in disfluencies is useful is consistent with an incremental interpretation process that continually monitors, recognizes, and compensates for flaws in the delivery of spontaneous spoken utterances (Brennan i Schober, 2001:295).

Pojedina istraživanja usmjerena su ispitivanju utjecaja nekih oblika disfluentnosti na slušatelja. Howell i Young (1991) ustvrdili su da slušatelji lakše interpretiraju izričaje, uključujući i samoispravljanja, ukoliko su popraćeni tihim stankama. Ispitujući slušateljevu osjetljivost na govornikove disfluentnosti, i Brennan i Williams (1995) došli su do sličnih zaključaka. U njihovom istraživanju govornici su odgovarali na pitanja iz općeg znanja, a slušatelji su trebali procijeniti koliko je govornik siguran u ispravnost danog odgovora. Odgovori kojima su prethodile zvučne stanke *uh* i *um* procijenjeni su kao manje vjerojatno točnima u odnosu na odgovore kojima su prethodile tihe stanke jednakog trajanja. Ustvrdili su da govornici proizvode više *uh* i *um* kada nisu sigurni u točnost odgovora. Fox Tree (2001) ustanovila je da se slušateljeva pažnja povećava u trenutku kada čuje *uh*, te da disfluentnosti mogu neposredno pogodovati razumijevanju riječi ako se nalaze uz njih. Poštapalica *uh* učestalije se pojavljuje u slučajevima kada govornik ima manjih poteškoća u prizivanju leksičkih jedinica, a poštapalica *um* ukoliko se radi o zahtjevnijim procesima (Clark i Fox Tree, 2002). Autori promatraju *uh* i *um* kao sastavne dijelove poruke koju govornik pokušava prenijeti, te iako eksplicitno ne pridonose propozicionalnom sadržaju poruke, ipak se pomoću njih sugovornika izvještava o samoj izvedbi.

Fox Tree (2002) zaključuje da postoji razlika između upotrebe poštapalica *you know* i *I mean*. Govornik se s *you know* fokusira na slušatelja i njegove zaključke, a s *I mean* na samog sebe, ukazujući na nadolazeće izmjene u izričaju. Smatra da se upotreba tih poštapalica može objasniti i drugačije. S *you know* govornik ohrabruje slušatelja da se usmjeri na vlastite ideje, dok *I mean* upozorava slušatelja da se više usredotoči na govornikove misli. *You know* ukazuje na promjene koje predstoje u izričaju (*and I was the only person there that was sort of remotely, you know competent to speak*) (Fox Tree, 2002:743), za razliku od *I mean*, koja je u službi dodatnog pojašnjavanja (*the interview was-it was alright I mean I handled it like a competent*

undergraduate) (Fox Tree, 2002:743). Upotreba stanki je u većoj mjeri osobina spontanog govora, zato što kod pripremljenog govora govornik unaprijed organizira tijek svojih misli sa svim mogućim izmjenama, te je načelno manja potreba za *you know* i *I mean* (Fox Tree, 2002).

Fox Tree (2002) smatra da bi *uh* i *um* kao i ostali uzvici (*ah* ili *oh*) u engleskome jeziku trebali imati leksički status i biti definirani kao riječi pomoću kojih govornik signalizira odgađanje proizvodnje. Njihovo osnovno značenje bilo bi “used to announce the initiation of what is expected to be a minor, or major, delay in speaking” (Clark i Fox Tree, 2002:86). *Uh* ukazuje na manje poteškoće u izvedbi koje će biti otklonjene nakon kraće stanke, dok *um* ukazuje na dužu stanku, odnosno veće poteškoće u planiranju izričaja. One bi, kao i sve ostale riječi, uz osnovno trebale imati implicirano značenje, koje se očituje u prenošenju različitih poruka “from speakers who want to keep the floor to speakers who are inviting their addressees to speak” (Fox Tree, 2002:90). S druge strane, O'Connell i Kowal (2005) suprotstavljaju se prijedlogu da *uh* i *um* dobiju status engleskih riječi, zato što je njihovo značenje i klasifikacija upitna. Autori u svom istraživanju nisu potvrdili da *uh* i *um* signaliziraju nadolazeće odgađanje, iako to ne znači da ove stanke ne bi mogle imati funkciju signaliziranja poteškoća u proizvodnji izričaja.

Istraživanja upućuju da disfluentnosti mogu pozitivno djelovati na komunikaciju, ne samo zato što daju govorniku dodatno vrijeme za planiranje izričaja, nego zato što obavještavaju sugovornika o govornikovim poteškoćama. Čekajući da govornik nastavi započetu konstrukciju, sugovornik može naslutiti razlog problema, predvidjeti sadržaj izričaja koji slijedi, pripremiti se za njega ili ponuditi pomoć govorniku (Clark, 2002, Shriberg, 2005). Brennan i Schober (2001) te Fox Tree (2002) zaključuju da *uh* ispred ispravka pogreške može sugovorniku pomoći da kompenzira narušeno razumijevanje uslijed pogreške. Zvučna stanka pruža dodatno vrijeme koje sugovorniku pomaže odbaciti pogrešnu poruku i zamijeniti je novom. Rezultati istraživanja koje su proveli Brennan i Schober (2001) ukazuju da zvučne stanke na početku izričaja na eksplicitan način upućuju na probleme u planiranju izričaja, te da se njima signalizira da će riječ biti zamijenjena drugom. “And not only is pausing a bit before a repair (in the editing interval) not harmful, but it buys time for the listener to cancel the unintended part of the message” (Brennan i Schober, 2001:295).

Arnold, Fegnano i Tanenhaus (2003) također su mišljenja da govorne stanke imaju funkciju da pomognu slušatelju razumijeti poruku, te da ih govornici automatski proizvode kada se pojavi poteškoća u govornom planu. Stewart (2007) je proveo istraživanje s ciljem ispitivanja da li govornici namjerno koriste disfluentnosti kako bi slušateljima signalizirali poteškoće u planiranju izričaja. On razlikuje lingvističku izvedbu i kompetenciju. Lingvi-

stička izvedba uključuje rješavanje problema u planiranju pomoću disfluentnosti, pri čemu govornik nema namjeru sugovornika upozoriti na postojeći kognitivni napor. S druge strane, kod lingvističke kompetencije govornici namjerno koriste disfluentnosti kako bi sugovornika upozorili na poteškoće prilikom planiranja poruke. Stewart (2007) je manipulirajući brzinom govora došao do zaključka da se količina pogrešaka i disfluentnosti s povećanjem brzine govora također značajno povećava. Rezultati su potvrdili da su neki oblici disfluentnog govora poput produžavanja glasnika, oklijevanja i samoispravljanja rezultat lingvističke izvedbe, odnosno da govornik nema namjeru sugovornika upozoriti na poteškoće u nekoj od faza govorne proizvodnje. Međutim, pojavljivanje zvučnih stanki ili poštapalica (*uh* ili *um*) nije se sa sigurnošću moglo pripisati izvedbi, ali ni kompetenciji. Istraživanje nije potvrdilo namjernu upotrebu ovog oblika disfluentnog govora, kojim bi se signalizirali problemi u proizvodnji izričaja kao što to tvrde Clark i Fox Tree (2002).

Istraživanja usmjerena na proučavanje mjesta pojavljivanja različitih oblika disfluentnosti u okviru izričaja potvrđuju da se disfluentnosti, poglavito poštapalice i ponavljanja, učestalije pojavljuju na početku rečenica ili fraza, nego na nekim drugim mjestima (npr. Shriberg, 1994, Clark i Wassow, 1998). Shriberg (1994) je analizirala pojavljivanje *uh* i *um* na početku i unutar izričaja. Analizirajući tri različita korpusa, zaključila je da *uh* i *um* pokazuju sistematične razlike u pogledu mjesta pojavljivanja. *Um* se statistički značajno češće javlja na početku izričaja, što objašnjava poteškoćama u proizvodnji. “The form ‘um’ may be used relatively more often during planning of larger units, while ‘uh’ may be relatively likely to reflect local lexical decision making” (Shriberg, 1994:154). Slični rezultati potvrđeni su u istraživanju Smitha i Clarka (1993), koji naglašavaju da se *uh* i *um* razlikuju s obzirom na njihovu komunikativnu funkciju: prvi obično signalizira kraće prekinde, dok drugi ukazuje na ozbiljnije poteškoće kod planiranja poruke. U njihovom istraživanju ispitanici su trebali odgovoriti na 40 činjeničnih pitanja. Vrijeme odgađanja odgovora bilo je duže u slučajevima kada su izričaji započinjali s *um* (prosječno 8.83 sekunde) nego s *uh* (prosječno 2.65 sekunda). Clark i Fox Tree (2002) također su proučavali mjesto pojavljivanja *uh* i *um* u izričaju. Oni smatraju da govornici nadgledavaju svoj govor te da vrlo promišljeno koriste određenu poštapalicu. Kada govornik nije mogao nastaviti započeti izričaj, tada je s *uh* i *um* signalizirao sugovorniku da je došlo do poteškoće u tijeku procesa proizvodnje govora. Razlozi nemogućnosti nastavka započetog izričaja mogu biti različite prirode. Ponekad govornik ima poteškoća s planiranjem, traženjem adekvatne riječi u mentalnom leksikonu, ili je nesiguran u ispravnost onog što treba reći. S druge strane, osim navedenih uzroka, govornik zvučnim stankama ili poštapalicama također može implicirati neke druge razloge trenutnog zastoja. U nekim slučajevima govornik ne želi da mu

sugovornik preotme riječ, ili od njega traži pomoć u nastavku izričaja, a ponekad ima namjeru sugovorniku prepustiti riječ i slično. Kada je riječ o poteškoćama u fazi planiranja, najčešće na početku izričaja, statistički značajno češće koristi se *um*, a kada se problem pojavi unutar izričaja, tada se statistički značajno češće pojavljuje *uh*. Zaključuju da govornik zvučnom stankom *uh* signalizira kraća odgađanja i prekide, a s *um* prekide dužeg trajanja.

Kognitivni napor važan je indikator disfluentnosti, što je potkrijepljeno rezultatima istraživanja u kojima se disfluentnosti, naročito poštapalice, češće pojavljuju ispred dužih izričaja (Oviatt, 1995, Shriberg, 1996) ili ako je tema nepoznata (Bortfeld i sur., 2001). Također, učestalije se pojavljuju prije sadržajnih nego funkcionalnih riječi (Maclay i Osgood, 1959), kao na primjer u slučajevima prizivanja manje učestalih leksema iz mentalnog leksikona (Levelt, 1983). Levelt (1989) ustvrđuje da postoji korelacija između disfluentnosti i leksičke učestalosti, odnosno da se uređivački izrazi učestalije pojavljuju ispred riječi koje se ne koriste često, a rjeđe prilikom prizivanja učestalih leksema.

U prilog stajalištu da se zvučnim stankama rješavaju poteškoće u konceptualnom planiranju govori i istraživanje od Watanabea i sur. (2004), koji su analizirajući govorni uzorak na japanskom jeziku istaknuli da su rečenice koje su izgovorene nakon zvučnih stanki sadržavale više riječi nego one rečenice kojima nisu prethodile stanke. Watanabe i sur. (2008) ukazuju da se disfluentnosti pojavljuju kao predznak nadolaska kompleksnijih sastavnica, neovisno o mjestu pojavljivanja u izričaju, te da odražavaju govornikove poteškoće i potrebu za dodatnim vremenom pri planiranju sljedećih sastavnica.

Oviatt (1995) te Brennan i Schober (2001) istraživali su okolnosti u kojima disfluentnosti variraju. Zaključuju da su ljudi načelno disfluentniji u dijalozima i kada se obraćaju sugovorniku, nego u monolozima i u govoru namijenjenom stroju. *You know* i *I mean* se u prosjeku pojavljuju dva puta češće u konverzacijama nego u formalnim intervjuima (Stubbe i Holmes, 1995).

Za hrvatski jezik o problematici poštapalica provedeno je malo istraživanja. Horga (1994) je u istraživanju fluentnosti u spontanom govoru u elektroničkim medijima ustanovio da se različiti oblici disfluentnosti pojavljuju 7.6 puta u minuti ili nakon svakih 7.9 sekundi na HTV-u, a 8.4 puta u minuti ili nakon svakih 6.9 sekundi u govoru na lokalnom radiju. Dvije vrste disfluentnosti (nefonemski odsječak i leksikalizirane poštapalice) o kojima se u ovom radu raspravlja različito su distribuirane u ta dva elektronička medija. Tako nefonemski odsječak čini 56.6% svih disfluentnosti na HTV-u i 52.1% na lokalnom radiju, a leksikalizirane poštapalice 4.5% na HTV-u odnosno 30.1% na lokalnom radiju. Govor na prvom programu televizije može se ocijeniti kao formalniji, kontroliraniji i kultiviraniji u odnosu na govor lokalnog radija i ta razlika osobito se očituje u uporabi leksikaliziranih poštapalica kojih u govoru lokalnog radija ima značajno više. U drugom istraživanju u kojem se raspravlja

o procesima samoispravljanja govornika u govornoj proizvodnji isti autor je (Horga, 1997) na govornom uzorku od 140 minuta radijskih emisija na kojem je registrirano 200 samoispravljanja također promatrao i pojavljivanje nefonemskog odsječka i ostalih poštapalica. Analiza je provedena na temelju modificiranog RIM (Repair Interval Model) modela (Hirschberg, 1995) prema kojem se cijeli interval sastoji od dijela izričaja u kojem govornik ulazi u pogrešku, same pogreške, prekida fluentnosti i intervala disfluentnosti prije ispravljanja pogreške i samog ispravljanja. Oba istraživanja pokazala su da je uporaba nefonemskog odsječka znatno češća od uporabe leksikaliziranih poštapalica.

Rezultati dosadašnjih istraživanja većinom zauzimaju stajalište da zvučne stanke ili poštapalice, kao jedna od vanjskih manifestacija disfluentnog govora, ne predstavljaju semantičku buku u kanalu kojom se narušava razumijevanje poruke, te da njima govornik signalizira slušatelju da je došlo do poteškoća u nekoj od fazi procesiranja govora.

3. Cilj i metodološki postupci

Ovaj rad analizira najzastupljenije poštapalice (zvučne stanke) u hrvatskome jeziku u govoru studenata tehničkih fakulteta, njihovu raspodjelu i mjesto pojavljivanja u okviru izričaja. Pokušava se odgovoriti na pitanje koju funkciju ima određena poštapalica na metakomunikativnoj razini, te u kolikoj su mjeri zastupljene kod samoispravljanja, kako bi se utvrdilo da li govornik poštapalicom upozorava sugovornika na predstojeći ispravak.

Ispitivanje se provelo na uzorku od 101 ispitanika, studenata prve godine Fakulteta elektrotehnike, strojarstva i brodogradnje u Splitu kojima je hrvatski materinski jezik. Varijable povezane s poštapalicama ispitane su na testovima govornog opisivanja statičkih i vremenskih konstelacija. U prvom zadatku studenti su pogledali crtani film, koji je odabran zbog pretpostavke da njegov sadržaj predstavlja značajan kognitivni napor u smislu diskursne organizacije. Drugi i treći zadatak uključivao je opisivanje rasporeda namještaja u prostoriji, a u četvrtom zadatku ispitanici su na temelju crteža oblikovali sadržajno nepovezane izričaje. U petom zadatku ispitanici su na temelju crteža trebali ispričati priču. Varijable fluentnosti govora zabilježene i transkribirane su na temelju individualnog audio-snimanja govornika. Zabilježeni su svi slučajevi pojavljivanja neleksikaliziranih (nefonemski odsječak *hm*) i leksikaliziranih zvučnih stanki ili poštapalica.

4. Rezultati analize i rasprava

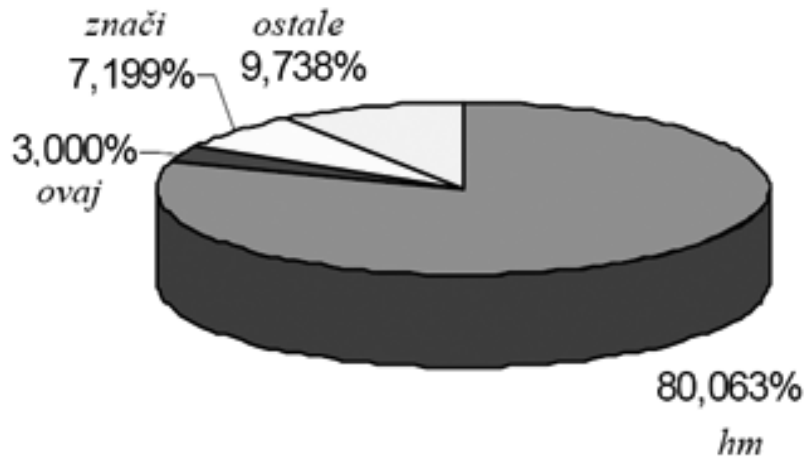
Ispitanici su izgovorili ukupno 52795 riječi u svim zadacima. Ako se podaci razmatraju u vremenskoj domeni, treba naglasiti da su studenti govorili gotovo punih 8 sati. Uzorak govora za pojedinog ispitanika trajao je prosječno 4.72 minute.

4.1. Distribucija poštapalica

Na slici 1 prikazana je raspodjela pojedinih poštapalica u njihovu ukupnom broju. Vidljivo je da nefonemski odsječak *hm* (npr. *hm hm Johnny Bravo se nalazi u šumi s mamom...*; *hm njegova majka odjednom počne pjevati hm onu poznatu hm malu noćnu uspavanku*) predstavlja više od 80% ukupnog broja svih poštapalica. Poštapalice *znači* (npr. *znači ovo je crtić u kojem se govori o Johnny Bravu koji; znači crtić počinje tako da su Johnny Bravo i njegova majka u šumi; znači ulazimo s južne strane u sobu*) i *ovaj* (npr. *ovaj majka ga je ostavila samoga; ulazim u ovaj sobu i vidim ispred sebe hm naslonjač*) pojavljuju se u nešto više od 10% slučajeva, a sve ostale (*OK, je li, zapravo, šta ja znam, onaj, ovako, kako da kažem, ajmo reć, dakle, evo* itd.) u manje od 10%.

Takva raspodjela poštapalica ukazuje na iznimno učestalu upotrebu nefonemskog odsječka *hm* u hrvatskom jeziku u populaciji studenata tehničkih studija.

Podaci o učestalostima poštapalica i njihovu mjestu pojavljivanja u okviru izričaja vidljivi su iz tablice 1. Nefonemski odsječak *hm* pojavljuje se 7.584 puta na 100 riječi ili svakih 13.186 riječi. Slijedi da je pojavljivanje nefonemskog odsječka učestalije nego pojavljivanje svih oblika disfluentnosti kod Bortfeld i sur. (2001), koji bilježe oko 6 disfluentnosti na 100 riječi. Znatno je manja učestalost pojavljivanja poštapalica *ovaj* i *znači*. Poštapalica *znači* pojavljuje se 0.682 puta na 100 riječi ili svakih 146.653 riječi, dok se poštapalica *ovaj* pojavljuje 0.284 puta na 100 riječi ili svakih 351.967 riječi.

Slika 1: Postotni udjeli pojedinih poštapalica u ukupnom broju poštapalica

Hi-kvadrat testom ispitano je postojanje statistički značajne razlike u mjestu pojavljivanja pojedine poštapalice, odnosno postojanje statistički značajne razlike između pojavljivanja na početku i unutar izričaja. Rezultati testa prikazani su u tablicama 2a, 2b i 2c.

Iz tablice 2a vidljivo je da nema statistički značajne razlike u mjestu pojavljivanja odsječka *hm* ($\chi^2 = 0.256$, $df = 1$, $p = 0.613 > 0.05$). S druge strane, provedba testa za poštapalicu *znači*, tablica 2b, rezultira statistički značajnom razlikom u mjestu pojavljivanja ($\chi^2 = 10.678$, $df = 1$, $p = 0.001 \leq 0.05$), odnosno *znači* češće se koristi na početku izričaja, za razliku od poštapalice *ovaj*, tablica 2c, koja se statistički značajno učestalije upotrebljava unutar izričaja ($\chi^2 = 42.666$, $df = 1$, $p = 6.493 \cdot 10^{-11} \leq 0.05$).

Pretpostavljalo se da će postojati statistički značajna razlika u mjestu pojavljivanja poštapalice *hm*, budući da je planiranje poruke najzahtjevnije na početku izričaja (Shriberg, 1994, Fox Tree, 2002). Međutim, nefonemski odsječak *hm* u ovom istraživanju pojavljuje se podjednako često bez obzira na to da li govornik započinje s izričajem ili unutar samog izričaja. Takva raspodjela mogla bi se objasniti govorničkim navikama i nedovoljnom svjesnosti o iznimno čestoj upotrebi odsječka *hm*. Govornicima je važno prenijeti obavijest, te uglavnom ne vode računa o načinu izražavanja.

POŠTA-PALICA	MJESTO	N _p	p _p (%)	100N _p /r	r/N _p
<i>Hm</i>	<i>početak izričaja</i>	2018	50.400	3.822	26.162
	<i>unutar izričaja</i>	1986	49.600	3.762	26.583
	<i>ukupno</i>	4004	100	7.584	13.186
<i>Znači</i>	<i>početak izričaja</i>	211	58.611	0.400	250.213
	<i>unutar izričaja</i>	149	41.389	0.282	354.329
	<i>ukupno</i>	360	100	0.682	146.653
<i>Ovaj</i>	<i>početak izričaja</i>	35	23.333	0.066	1508.429
	<i>unutar izričaja</i>	115	76.666	0.218	459.087
	<i>ukupno</i>	150	100	0.284	351.967

Ostale	<i>početak izričaja</i>	149	30.595	0.282	354.329
	<i>unutar izričaja</i>	338	69.405	0.640	156.198
	<i>ukupno</i>	487	100	0.922	108.409

N_p – broj poštapalica, p_p – postotni udjel mjesta pojavljivanja pojedine poštapalice u ukupnom broju iste poštapalice, r – broj riječi

Tablica 1: Podaci o mjestu pojavljivanja i učestalosti poštapalica

Dok analiza nefonemskog odsječka ne rezultira statistički značajnom razlikom u pogledu mjesta pojavljivanja, poštapalice *ovaj* i *znači* ukazuju na sistematičnu razliku s obzirom na njihovo djelovanje na metakomunikativnoj razini. *Ovaj* se statistički značajno češće koristi unutar samog izričaja i signalizira sugovorniku da je došlo do poteškoća u nastavku izvedbe, a govorniku pomaže prebroditi trenutni zastoje u traženju adekvatnog podatka (npr. *prva opcija je bila ovaj da mu stavi sat ispod glave*). S druge strane, *znači* statistički značajno češće sugovornika „uvodi“ u novi izričaj, a govorniku daje potrebno vrijeme kako bi poruku planirao (npr. *znači crtić počinje scenom kada Johnnys mama svome sinu šije ovaj odijelo*).

hm	f_0	f_t	$(f_0 - f_t)^2 / f_t$	
Početak izričaja	2018	2002	0.128	df = 1
Unutar izričaja	1986	2002	0.128	
Ukupno	4004	4004	$\chi^2 = 0.256$	$p = 0.613$

f_0 – empirijske frekvencije, f_t – teoretske frekvencije, χ^2 – testovna veličina, df – broj stupnjeva slobode, p – vjerojatnost dobivanja istih ili ekstremnijih vrijednosti testovne veličine od dobivene vrijednosti, kada je nul-hipoteza točna

Tablica 2a: χ^2 test položaja nefonemskog segmenta „hm“ u okviru izričaja

<i>znači</i>	f_0	f_t	$(f_0 - f_t)^2 / f_t$	
Početak izričaja	211	180	5.339	df = 1
Unutar izričaja	149	180	5.339	
Ukupno	360	360	$\chi^2 = 10.678$	$p = 0.001$

f_0 – empiričke frekvencije, f_t – teoretske frekvencije, χ^2 – testovna veličina, df – broj stupnjeva slobode, p – vjerojatnost dobivanja istih ili ekstremnijih vrijednosti testovne veličine od dobivene vrijednosti, kada je nul-hipoteza točna

Tablica 2b: χ^2 test položaja poštapalice „znači“ u okviru izričaja

<i>ovaj</i>	f_0	f_t	$(f_0 - f_t)^2 / f_t$	
Početak izričaja	35	75	21.333	df = 1
Unutar izričaja	115	75	21.333	
Ukupno	150	150	$\chi^2 = 42.666$	$p = 6.493 \cdot 10^{-11}$

f_0 – empiričke frekvencije, f_t – teoretske frekvencije, χ^2 – testovna veličina, df – broj stupnjeva slobode, p – vjerojatnost dobivanja istih ili ekstremnijih vrijednosti testovne veličine od dobivene vrijednosti, kada je nul-hipoteza točna

Tablica 2c: χ^2 test položaja poštapalice „ovaj“ u okviru izričaja

4.2. Poštapalice u funkciji ispravljanja

U nastavku rada izložena je analiza poštapalice u funkciji samoispravljanja, kako bi se utvrdilo da li poštapalicama govornik upozorava sugovornika na izmjenu ili dopunu upravo izrečenog. Prilikom analize korištena je Leveltova (1983) klasifikacija pogrešaka i samoispravljanja. Ona uključuje ispravak različitom informacijom (engl. *different information repair* – DR) kojim se prvobitna obavijest zamjenjuje drugom. Takva pogreška javlja se na razini konceptualizatora koji nije ispravno poredao obavijesti ili je kodirao pogrešnu obavijest, što u oba slučaja rezultira neadekvatnim predverbalnim planom. Ispravak neprikladnog izričaja (engl. *appropriacy repair* – AR) druga je kategorija samoispravljanja kojoj je cilj dodatno specificirati obavijesni

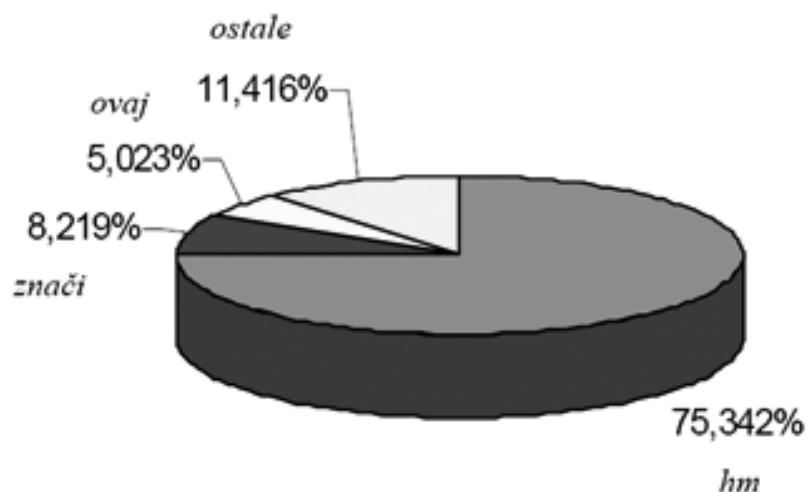
sadržaj poruke. Posljednja kategorija uključuje ispravljanje pogreške (engl. *error repair* – *ER*), pri čemu je predverbalni plan ispravan, ali je tijekom formulacije izabrana pogrešno aktivirana riječ, neprikladna sintaktička konstrukcija, pogrešan morfem ili fonem.

Analiza poštapalica u funkciji samoispravljanja uključuje isključivo otkrivena samoispravljanja (što se u nastavku rada neće posebno naglašavati), jer se prikrivena mogu pouzdano identificirati samo pod laboratorijskim uvjetima. Leveltovom (1983, 1989) teorijom perceptivne petlje objašnjava se otkrivanje pogrešnog izlaznog podatka prije i poslije vanjske manifestacije. U njegovu modelu postoje tri petlje (direktna kanala) povratne sprege koje se vraćaju prema monitoru, kako bi on provjerio konačni proizvod procesa proizvodnje. Prva ili konceptualna petlja (Levelt, 1989, Blackmer i Mitton, 1991) provjerava predverbalni plan s prvobitnom namjerom govornika prije nego se proslijedi formulatoru na daljnju obradu. Druga ili unutrašnja petlja zadužena je za *monitoring* fonetskog plana ili tzv. unutrašnjeg govora prije artikulacije, što se naziva prikriveni *monitoring* (Wheeldon i Levelt, 1995). Ona omogućava govorniku otkriti pogrešku prije vanjske manifestacije. Proizvedeni izričaj provjerava se i nakon artikulacije, što sačinjava vanjsku petlju *monitoringa* koja uključuje akustičko-fonetski procesor. Prikrivena samoispravljanja odvijaju se na isti način kao i otkrivena. S obzirom na to da ispravak nije artikuliran, prisustvo indirektnih manifestacija poput ponavljanja riječi ili fraze, zamuckivanja, produžavanja glasnika, ponavljanja glasnika ili slogova, te tihih stanki upućuju na postojanje takvoga procesa (Postma i Kolk, 1992). “Covert repairs are problematic data in that it is almost always impossible to determine what the speaker is monitoring for” (Levelt 1983:55). Levelt (1983) smatra da je svako oklijevanje koje uključuje poštapalicu *uh* uključeno u kategoriju prikrivenih ispravaka. “Quite common are covert repairs where the same word is repeated without change” (Levelt, 1983:44). Postma (2000) smatra da je prikrivene ispravke teško pouzdano klasificirati.

As such, certain classes of hesitations sometimes are considered covert repairs, and sometimes they are not regarded as real repair phenomena, but more as the direct result of difficulties in word finding or conceptual selection. (Postma 2000:106)

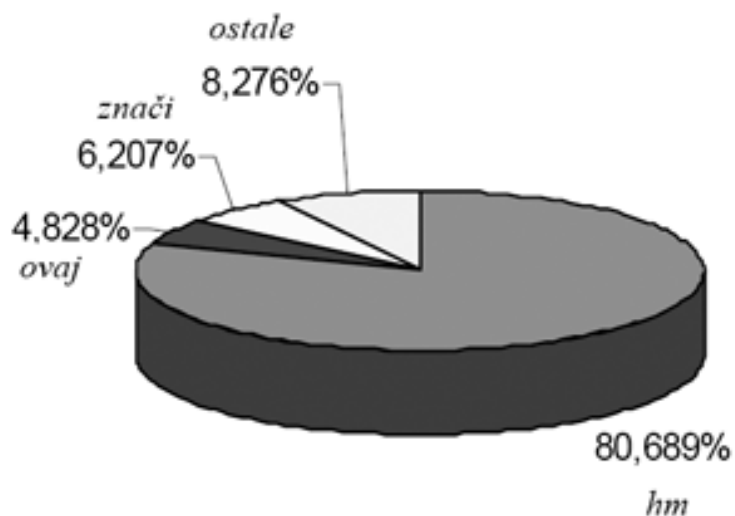
Nefonemski odsječak *hm* predstavlja više od $\frac{3}{4}$ ukupnog broja poštapalica prilikom samoispravljanja (165 odsječaka *hm* u ukupnom broju od 219 poštapalica prilikom samoispravljanja), slika 2a. Još veći postotni udjel odsječka *hm* (preko $\frac{4}{5}$) može se primijetiti kod samoispravljanja pogrešaka u ukupnom broju poštapalica koje se koriste pri samoispravljanju pogrešaka, slika 2b. Na slici 2c vidljiv je znatno umanjeni udjel *hm*-a kod samoispravljanja neprikladnog izričaja, dok je povećan udjel poštapalice *znači*. Na drugoj

strani, ako se pažnja obrati na sliku 2d, gdje su prikazani postotni udjeli prilikom samoispriavljanja različitom informacijom, može se primijetiti da je udio poštapalice *znači* tek nešto veći od 2.5%. Na temelju prethodnih slika dolazi se do zaključka da nefonemski odsječak *hm* predstavlja apsolutnu većinu poštapalica kod samoispriavljanja za svaku od razmatranih kategorija samoispriavljanja. Ipak, njegov postotni udjel varira od preko 80% prilikom samoispriavljanja pogrešaka do „samo“ 51.724% kod samoispriavljanja neprikladnog izričaja, gdje poštapalica *znači* ima značajan postotni udjel. Naime, ako poštapalica *znači* prethodi samoispriavljanju, ona često slušatelja upozorava da će upravo izgovoreni izričaj biti dodatno specificiran, odnosno prikladnije oblikovan (*Johnny probudi medvjeda koji se predstavi kao Chronos znači gospodar vremena u svojoj špilji*; *hm nedavno je Ana kupila u gradu majicu hm znači običnu kratku zelenu majicu*).

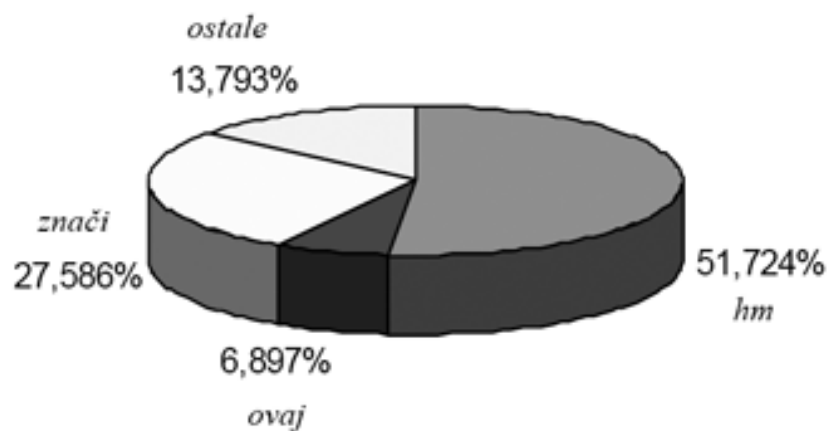

Slika 2a: Postotni udjeli pojedinih poštapalica kod samoispriavljanja u ukupnom broju poštapalica kod samoispriavljanja

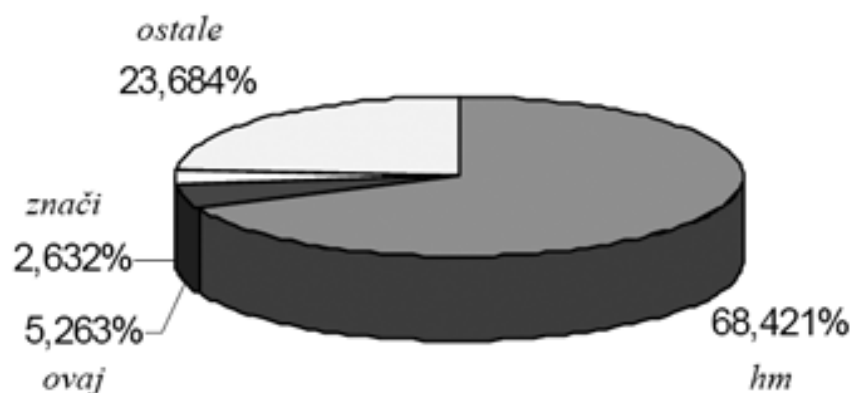

Slika 2b: Postotni udjeli pojedinih poštapalica kod samoispravljanja pogrešaka u ukupnom broju poštapalica kod samoispravljanja pogrešaka

Slika 2c: Postotni udjeli pojedinih poštapalica kod samoispravljanja neprikladnog izričaja u ukupnom broju poštapalica kod samoispravljanja neprikladnog izričaja

Slika 2d: Postotni udjeli pojedinih poštapalica kod samoispravljanja različitom informacijom u ukupnom broju poštapalica kod samoispravljanja različitom informacijom

Razmatrajući učestalost poštapalice *hm* kod samoispravljanja po pojedinim kategorijama samoispravljanja, tablica 3a, može se primijetiti da je njihov ukupni broj kod samoispravljanja 165. Ako se taj broj usporedi s ukupnim brojem od 4004 iz tablice 1, dobiva se da je poštapalica *hm* u službi samoispravljanja tek u neznatno više od 4% slučajeva. Također, iz tablice 3a može se primijetiti da se *hm* pri samoispravljanju koristi 0.313 puta na 100 riječi, ili svakih oko 320 riječi. Pri tome je u svim kategorijama samoispravljanja, osim samoispravljanja pogreške, učestalost korištenja jako mala (svakih nekoliko tisuća riječi). Učestalost poštapalice *znači* po pojedinim kategorijama samoispravljanja prikazana je u tablici 3b. Jedino za tu poštapalicu vrijedi da je učestalost njenog korištenja prilikom samoispravljanja pogreška i samoispravljanja neprikladnog izričaja vrlo slična, ali se kod samoispravljanja koristi tek svakih gotovo 3000 riječi. Uzimajući u obzir da je ukupni broj poštapalica *znači* pri samoispravljanju 18, a općenito 360 (tablica 1), proizlazi da je postotni udjel poštapalice *znači* kod samoispravljanja u odnosu na ukupni broj samo 5%. Poštapalica *ovaj* se još rjeđe koristi prilikom samoispravljanja (svakih oko 4800 riječi), tablica 3c, a njen postotak kod samoispravljanja u odnosu na ukupni broj poštapalica je 7.33%.

<i>hm</i>	N_{pR}	$100 N_{pR} / r$	r / N_{pR}
<i>ER</i>	117	0.222	451.239
<i>AR</i>	15	0.028	3 519.667
<i>DR</i>	26	0.049	2 030.577
<i>RR</i>	7	0.013	7 542.143
<i>R</i>	165	0.313	319.970

ER – samoispravljanje pogreške, *AR* – samoispravljanje neprikladnog izričaja, *DR* – samoispravljanje neprikladnom informacijom, *RR* – samoispravljanje izvan definiranih kategorija, *R* – samoispravljanje, N_{pR} – broj poštapalica kod samoispravljanja, r – broj riječi

Tablica 3a: Učestalost poštapalice „hm“ kod samoispravljanja po pojedinim kategorijama samoispravljanja

<i>znači</i>	N_{pR}	$100 N_{pR} / r$	r / N_{pR}
<i>ER</i>	9	0.017	5 866.111
<i>AR</i>	8	0.015	6 599.375
<i>DR</i>	1	0.002	52 795.000
<i>RR</i>	0	0	∞
<i>R</i>	18	0.034	2 933.056

ER – samoispravljanje pogreške, *AR* – samoispravljanje neprikladnog izričaja, *DR* – samoispravljanje neprikladnom informacijom, *RR* – samoispravljanje izvan definiranih kategorija, *R* – samoispravljanje, N_{pR} – broj poštapalica kod samoispravljanja, r – broj riječi

Tablica 3b: Učestalost poštapalice „znači“ kod samoispravljanja po pojedinim kategorijama samoispravljanja

<i>ovaj</i>	N_{pR}	$100 N_{pR} / r$	r / N_{pR}
ER	7	0.013	7 542.143
AR	2	0.004	26 397.500
DR	2	0.004	26 397.500
RR	0	0	∞
R	11	0.020	4 799.545

ER – samoispravljanje pogreške, AR – samoispravljanje neprikladnog izričaja, DR – samoispravljanje neprikladnom informacijom, RR – samoispravljanje izvan definiranih kategorija, R – samoispravljanje, N_{pR} – broj poštapalica kod samoispravljanja, r – broj riječi

Tablica 3c: Učestalost poštapalice „ovaj“ kod samoispravljanja po pojedinim kategorijama samoispravljanja

Iz tablica 3a-c i tablice 1 vidljivo je da poštapalice imaju vrlo mali postotni udjel kada prethode samoispravljanju u odnosu na njihov ukupni broj, što upućuje na zaključak da se poštapalice prvenstveno koriste kako bi se „kupilo vrijeme“ zbog planiranja poruke i lingvističkog kodiranja.

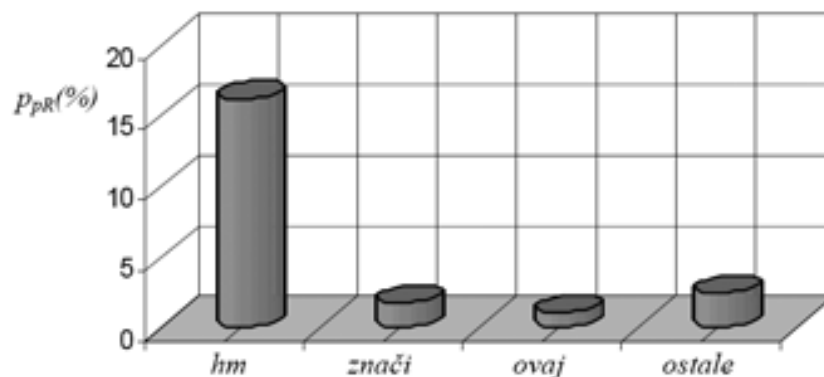
Analizirajući učestalost svih poštapalica po pojedinim kategorijama samoispravljanja, tablica 3d, vidljivo je da se poštapalice u službi samoispravljanja koriste 0.415 puta na 100 riječi ili približno svake 241 riječi. Na poštapalicu se nailazi svakih približno 364 riječi kod samoispravljanja pogreške, dok se na poštapalice kod ostalih kategorija nailazi znatno rjeđe. U posljednjem stupcu tablice 3d prikazani su postotni udjeli poštapalica kod samoispravljanja u ukupnom broju samoispravljanja određene kategorije. Postotni udjeli dovoljno su maleni da se može zaključiti da poštapalice većinom ne prethode bilo kojoj od kategorija samoispravljanja, kao i samoispravljanjima ukupno.

<i>Poštapalice</i>	N_{pR}	$100 N_{pR} / r$	r / N_{pR}	$p_{pR} (\%)$
ER ($N_{ER}=601$)	145	0.275	364.103	24.126 %
AR ($N_{AR}=198$)	29	0.055	1820.517	14.646 %
DR ($N_{DR}=189$)	38	0.072	1389.342	20.106 %
RR ($N_{RR}=26$)	7	0.013	7542.143	26.923 %
R ($N_R=1014$)	219	0.415	241.073	21.598 %

ER – samoispravljanje pogreške, N_{ER} – broj samoispravljanja pogrešaka, *AR* – samoispravljanje neprikladnog izričaja, N_{AR} – broj samoispravljanja neprikladnog izričaja, *DR* – samoispravljanje neprikladnom informacijom, N_{DR} – broj samoispravljanja neprikladnom informacijom, *RR* – samoispravljanje izvan definiranih kategorija, N_{RR} – broj samoispravljanja izvan definiranih kategorija, *R* – samoispravljanje, N_R – broj samoispravljanja, N_{pR} – broj poštapalica kod samoispravljanja, r – broj riječi, p_{pR} – postotni udjel poštapalica kod samoispravljanja u ukupnom broju samoispravljanja

Tablica 3d: Učestalost svih poštapalica kod samoispravljanja po pojedinim kategorijama samoispravljanja

Postotni udjel svih poštapalica kod samoispravljanja u ukupnom broju svih samoispravljanja od 21.598% iz tablice 3d može se razložiti na postotne udjele koji pripadaju pojedinim poštapalicama, slika 3. Vidljivo je da nefonemski odsječak *hm* ima višestruko puta veći postotni udjel kod samoispravljanja u odnosu na poštapalice *znači* i *ovaj*, te ostale poštapalice. Može se zaključiti da iako poštapalice prate samoispravljanja u tek nešto više od 1/5 slučajeva, tablica 3d, ukoliko se takav slučaj dogodi, tada je uvjerljivo najučestalija poštapalica nefonemski odsječak *hm*. Budući da je *hm* najučestalija poštapalica u transkribiranom zapisu općenito, moglo se očekivati da će isto tako biti najzastupljenija kod samoispravljanja.

Slika 3: Postotni udjel pojedinih poštapalica kod samoispravljanja u ukupnom broju samoispravljanja

U tablici 4 izvršena je usporedba učestalosti poštapalica po pojedinim kategorijama samoispravljanja s ostalim autorima, čije taksonomije samoispravljanja dopuštaju uspoređivanje. Kod usporedbe rezultata hrvatskog korpusa s autorima koji su uključili prikrivena samoispravljanja, izvršena su odgovarajuća preračunavanja pomoću kojih su prikrivena samoispravljanja izostavljena, a zbog čega je vjerodostojnost usporedbe u potpunosti očuvana. U Leveltovom (1983, 1989) istraživanju sudjelovala su 53 ispitanika kojima je nizozemski materinski jezik, a opisivali su uzorke na kojima su prikazani kružići različitih boja povezani strelicama, tako da je sugovornik iz govornikova opisa mogao rekonstruirati izgled crteža. Levelt je ukupno zabilježio 959 samoispravljanja. Van Hest (1996) istraživala je osobitosti samoispravljanja u materinskom (nizozemskom) i stranom (engleskom) jeziku na uzorku od 30 ispitanika. Prvi zadatak odnosio se na prepričavanje sadržaja radnje priče na temelju crteža, a u drugom zadatku ispitanici su imali intervju s izvornim govornikom nizozemskog, a potom engleskog jezika. Ukupno je zabilježeno 2079 samoispravljanja u nizozemskom jeziku. Van Hest (1996) objašnjava različitu distribuciju poštapalica, koje prethode samoispravljanjima kod Levelta, specifičnom prirodom njegova zadatka koji nameće posebnu potrebu za preciznim odabirom smjera i boje kružića. U tom slučaju govorniku je potrebno više vremena kako bi iz mentalnog leksikona prizvao odgovarajuću leksičku jedinicu, osobito ako je riječ o određenoj boji koju govornik duže vrijeme nije koristio ili je vrlo rijetko koristi. Zadnji red u tablici, koji se odnosi na ukupna samoispravljanja, ukazuje na zaključak da poštapalice u manjoj mjeri prethode samoispravljanjima, odnosno kod sva tri rada navedena u tablici 4 apsolutnoj većini svih samoispravljanja ne prethodi poštapalica.

Takvi rezultati mogli bi se objasniti Leveltovom teorijom perceptivne petlje kod samoispravljanja (Levelt, 1989). Direktni kanali povratne sprege vraćaju se prema *monitoru* koji nadgledava proces proizvodnje govora. Proizvedeni izričaj provjerava se i neposredno prije same artikulacije, te se pogreške i neprikladnosti mogu otkriti prije nego što se izgovore. To znači da oblikovanje ispravka može započeti odmah nakon otkrivanja pogreške ili neprikladnosti, odnosno prije njihove vanjske manifestacije (Hartsuiker i Kolk, 2001). Govorniku u tom slučaju nije potrebno dodatno vrijeme za planiranje ispravka, što objašnjava manje postotne udjele poštapalica koje prethode samoispravljanjima općenito.

Iako postoji stajalište da se zvučnim stankama na eksplicitan način sugovornika upozorava da će poruka biti zamijenjena (Brennan i Schober, 2001), rezultati dobiveni u ovom radu ukazuju da se poštapalice prvenstveno koriste kako bi se „kupilo vrijeme“ zbog kognitivnog napora uslijed planiranja poruke i lingvističkog kodiranja, a ne s namjerom upozoravanja sugovornika na predstojeći ispravak.

<i>Poštapalice</i>	<i>p_{PR} (%)</i>		
	<i>Levelt, 1983</i>	<i>Van Hest, 1996</i>	<i>Kovač, Horga, 2010</i>
<i>ER</i>	61.654 %	35.950 %	24.126 %
<i>AR</i>	27.931 %	25.180 %	14.646 %
<i>DR</i>	50.000 %	11.864 %	20.106 %
<i>RR</i>	91.667 %	13.504 %	26.923 %
<i>R</i>	48.963 %	21.977 %	21.598 %

ER – samoispravljanje pogreške, AR – samoispravljanje neprikladnog izričaja, DR – samoispravljanje neprikladnom informacijom, RR – samoispravljanje izvan definiranih kategorija, R – samoispravljanje, p_{PR} – postotni udjel poštapalica kod samoispravljanja u ukupnom broju samoispravljanja

Tablica 4: Usporedba učestalosti poštapalica kod samoispravljanja po pojedinim kategorijama samoispravljanja

5. Zaključak

Raspodjela poštapalica ukazuje na iznimno učestalu upotrebu nefonemskog odsječka *hm* u hrvatskom jeziku u populaciji studenata tehničkih studija. *Hm* se pojavljuje podjednako često bez obzira na to da li govornik započinje s izričajem ili unutar samog izričaja. Takva raspodjela mogla bi se objasniti govorničkim navikama i nedovoljnom svjesnosti o iznimno čestoj upotrebi odsječka *hm*. Govornicima je važno prenijeti obavijest, te uglavnom ne vode računa o načinu na koji se izražavaju.

Dok nefonemski odsječak ne pokazuje statistički značajnu razliku s obzirom na mjesto pojavljivanja u izričaju, poštapalice *ovaj* i *znači* ukazuju na sistematičnu razliku u pogledu njihova djelovanja na metakomunikativnoj razini. *Ovaj* se statistički značajno češće koristi unutar samog izričaja i signalizira sugovorniku da je došlo do problema u nastavku izvedbe, a govorniku pomaže prebroditi trenutni zastoj u traženju adekvatnog podatka. *Znači* statistički značajno češće sugovornika „uvodi“ u novi izričaj, a govorniku daje potrebno vrijeme kako bi poruku planirao.

Vrlo niski postotni udjel poštapalica koje prethode samoispravljanjima u odnosu na njihov ukupni broj ukazuje da se one prvenstveno koriste kako bi se „kupilo vrijeme“ potrebno za planiranje poruke i lingvističko kodiranje. Tek svakom petom samoispravljanju prethodi poštapalica, što se može objasniti teorijom perceptivne petlje u skladu s kojom oblikovanje ispravka može započeti prije nego što se pogreška ili neprikladnost manifestira na površini. Govorniku u tom slučaju nije potrebno dodatno vrijeme za planiranje ispravka, a time ni korištenje poštapalice kojom bi dobio na vremenu. Na temelju takvog odnosa poštapalica i samoispravljanja može se zaključiti da govornici ne pokazuju tendenciju upozoravanja sugovornika na predstojeći ispravak.

Dobivena raspodjela i učestalost poštapalica ukazuje da je u nastavi potrebno poticati svjesnost o nužnosti reduciranja prečeste upotrebe nefonemskog odsječka te općenito upućivati na neophodnost razvijanja govorničkih vještina.

Potrebno je naglasiti da je ovo istraživanje bilo usmjereno prema populaciji studenata tehničkih studija, te da bi buduća istraživanja mogla dati odgovor na pitanje da li zaključci ovog rada vrijede i za opću populaciju. Isto tako, buduća istraživanja mogla bi ispitati kako slušatelji reagiraju i evaluiraju govor koji obiluje poštapalicama, ponavljanjima i ostalim oblicima disfluentnosti.

6. Literatura

- Arnold, J. E., Fagnano, M., i Tanenhaus, M. K. (2003). "Disfluencies Signal Thee, Um, New information." *Journal of Psycholinguistics*, 32 (1), 25–36.
- Beattie, G. W., i Butterworth, B. L. (1979). "Contextual probability and word frequency as determinants of pauses and errors in spontaneous speech." *Language and Speech*, 22, 201–211.
- Bortfeld, H., Leon, S. D., Bloom, J. E., Schober, M. F. Brennan, S. E. (2001). "Disfluency Rates in Conversation: Effects of Age, Relationship, Topic, Role, and Gender." *Language and Speech* 44(2), 123–147.
- Brennan, S. E., i Schober, M. F. (2001). "How Listeners Compensate for Disfluencies in Spontaneous Speech." *Journal of memory and Language*, 44, 274–296.
- Brennan, S. E., i Williams, M. (1995). "The feeling of another's knowing: Prosody and filled pauses as cue to listeners about the metacognitive states of speakers." *Journal of memory and Language*, 34, 383–398.
- Clark, H. H., i Fox Tree, J. E. (2002). "Using *uh* and *um* in spontaneous speaking." *Cognition*, 84, 73–111.
- Clark, H. H., i Wassow, T. (1998). "Repeating words in spontaneous speech." *Cognitive Psychology*, 37, 201–242.
- Ferreira, F., i Bailey, K. G. D. (2004). "Disfluencies and human language comprehension." *TRENDS in Cognitive Sciences*, 8, 231–237.
- Fox Tree, J. E. (1995). "The effects of false starts and repetitions on the processing of subsequent words in spontaneous speech." *Journal of Memory and Language*, 34, 709–738.
- Fox Tree, J. E. (2001). "Listeners' uses of *um* and *uh* in speech comprehension." *Memory and Cognition*, 29 (2), 320–326.
- Fox Tree, J. E. (2002). "Interpreting pauses and *Ums* at Turn Exchanges." *DISCOURSE PROCESSES*, 34 (1), 37–55.
- Goldman-Eisler, F. (1968). "The distribution of pause duration in speech." *Language and Speech*, 4, 232–237.
- Hartsuiker, R. J., i Kolk, H. H. J. (2001). "Error monitoring in speech production: A computational test of the perceptual loop theory." *Cognitive psychology*, 42, 113–157.
- Hirschberg, J. (1995). "Prosodic and Other Acoustic Cues to Speaking Style in Spontaneous and Reading Speech." U: Kjell, E. & P. Branderud: *Proceedings of The XIIIth International Congress of Phonetic Sciences*, Stockholm, 1995. Vol 2, 36–43.

- Horga, D. (1994). „Tečnost govora u elektroničkim medijima“. *Govor*, XI, 2, 15–22.
- Horga D. (1997). „Samoispravljanje u govornoj proizvodnji“. *Suvremena lingvistika*, 23, 1-2, 91–104.
- Horga, D. (2008). „Prekid izričaja i ponavljanje u govornoj proizvodnji“. *Philologica*, 11, 31–42.
- Horga, D., i Požgaj Hadži, V. (2002). „Govorna fluentnost u stranom jeziku: hrvatski i slovenski“. *Suvremena kretanja u nastavi stranih jezika*, 175-185.
- Howell, P., i Young, K. (1991). "The use of prosody in highlighting alteration in repairs from unrestricted speech." *Quarterly Journal of Experimental Psychology*, 43, (A), 733–758.
- Kovač, M. M. (2010). *Govorne disfluentnosti u materinskom i stranom jeziku*. Doktorska disertacija. Filozofski fakultet Zagreb.
- Lau, E. F., i Ferreira, F. (2005). "Lingering effects of disfluent material on comprehension of garden path sentences." *Language and Cognitive Processes*, 20 (5), 633–666.
- Levelt, W. J. M. (1983). "Monitoring and self-repair in speech." *Cognition*, 33, 41–103.
- Levelt, W. J. M. (1989). *Speaking: From intention to articulation*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Maclay, H., i Osgood, C. E. (1959). "Hesitation phenomena in spontaneous English speech." *Word*, 15, 19–44.
- O'Connell, D. C., i Kowal, S. (2005). "Uh and um revisited: Are they interjections for signaling delay?" *Journal of Psycholinguistic research*, 34, 555–576.
- Oomen, C.C.E., i Postma, A., (2001). "Effects of divided attention on the production of filled pauses and repetitions." *Journal of Speech, Language and Hearing Research*, 44, 997–1004.
- Oviatt, S. (1995). "Predicting spoken disfluencies during human-computer interaction." *Computer Speech and language*, 9, 19–35.
- Shriberg, E. (1994). *Preliminaries to a theory of speech disfluencies*. Unpublished PhD dissertation. University of California. Berkley.
- Shriberg, E. (1996). "Disfluencies in Switchboard." *Proceedings, International Conference on Spoken Language Processing (ICSLP '96)*, Philadelphia, 11–14.
- Shriberg, E. (2005). "Spontaneous speech: How people really talk, and why engineers should care." *Proceedings of the 9th European Conference on Speech Communication and Technology*. Lisbon, 1781–1784.

- Shriberg, E., i Lickley, R. J. (1993). "Intonation of clause-internal filled pauses." *Phonetica*, 50, 172–179.
- Smith, V., i Clark, H. H. (1993). "On the course of answering questions." *Journal of memory and language*, 32, 25–38.
- Stewart, O. W. (2007). *An exploratory study into the intentionality of disfluency production*. MSc Psycholinguistics. The University of Edinburgh.
- Stolcke, A., i Shriberg, E. (1996). "Statistical language modelling for speech disfluencies." *Proceedings of the International Conference on Acoustics, Speech and Signal Processing*, Atlanta, 405–409.
- Škarić, I. (1984). „Mjerenje govora“. U: *Meštrović (ur.) Izbor i priprema kandidata za novinare, spikere i voditelje*. Televizija Zagreb, Zagreb, 12–30.
- Van Hest, G. W. C. M. (1996). *Self-repair in L1 and L2 production*. Tilburg University Press.
- Watanabe, M., Den, Y., Hirose, K., i Minematsu, N. (2004). "Types of clause boundaries and the frequencies of filled pauses." *Proceedings 18th Annual Convention of the Phonetic Society of Japan*, 65–70.
- Watanabe, M., Den, Y., Hirose, K., i Minematsu, N. (2008). "Clause types and filled pauses in Japanese spontaneous monologues." *Speech Communication*, 50, 81–94.

Mirjana Matea KOVAČ (Split)

Damir HORGA (Zagreb)

FILLERS IN THE CROATIAN LANGUAGE

This paper deals with the filler phenomenon as a form of speech disfluency. A recorded speech sample in the Croatian language lasting for approximately eight hours has been transcribed, based on a corpus of 101 students of technical studies at the Faculty of electrical engineering, mechanical engineering and naval architecture in Split. The distribution of frequent fillers in general and while self-correcting has been analysed, including the existence of statistically significant difference regarding the position of occurrence in the utterance. The speakers use the unphonemic segment *hm* very frequently, independently of the position of occurrence in the utterance. The filler *ovaj* is statistically more frequently used within the utterance, helping the speaker overcome the current delay, caused by his search for adequate information. The filler *znači* has statistically more

frequently the function of leading the listener into the utterance, giving the speaker the required time to plan the message. The results of this study confirm the view that difficulties in message planning result in production delay. Consequently, the primary function of fillers is to “buy” additional time for conceptual planning and linguistic encoding. Speakers show no tendency to warn the listener about the upcoming repair.

Keywords: *language production, speech disfluency, fillers, spontaneous speech*

Elvira ĆEMALLOVIĆ-DILBEROVIĆ (Mostar)

Fakultet humanističkih nauka u Mostaru

levirka@hotmail.com

METAFORA U POLITIČKOM DISKURSU

Autorica u radu nastoji pokazati prisutnost i funkciju metafore u političkom diskursu na primjeru printanih medija u Bosni i Hercegovini tokom posljednjeg rata (1992–1995).

U tom smislu naročito se želi prikazati učestalost konceptualnih metafora te njihov utjecaj na formiranje identiteta diskursnih učesnika i njihove međusobne relacije. Osim toga, cilj rada je analizirati ulogu navedenih konceptualnih metafora u diskursnom procesu polarizacije na „nas“ i „njih“.

Istraživanje je usmjereno na politički diskurs zastupljen u Oslobođenju (O), Slobodnoj Bosni (SB), Ljiljanu (Lj) i Danima (D), a u samu analizu ušla su 544 članka.

Ključne riječi: *metafora, politički diskurs, identitet, semantika*

Funkcija metafore u političkom diskursu

Politički diskurs na primjeru printanih medija bogat je metaforama. Diskursni učesnici često posežu za metaforama kako bi:

- a) prihvatili novonastalu kriznu situaciju;
- b) iskazali osjećaje i stavove vezane za tu situaciju;
- c) diskreditirali direktnog protivnika ili „navodnog“ saveznika u toj situaciji.

Iznenaduje tekstovna napućenost metaforama jer se u političkom diskursu očekuje šturo, mehanizirano, „naučeno“ kazivanje. Metaforama se u političkom diskursu na primjeru printanih medija upravo „ubija“ zadani kanon političkog diskursa. Međutim, ne treba zanemariti činjenicu da su metaforički izrazi u istraživanom korpusu nastali kao produkt jednog novog vremena i specifičnih ljudskih odnosa. Sudionici takvih događaja, u želji da opišu stvari i pojave, relacije i vlastiti identitet, koriste tu slikovitu figuru. Ipak, bogatstvo metafora u istraživanom materijalu ne znači apriori uspješnost i

efikasnost poruke niti bi trebalo očekivati da kod recipijenta razvija objektivni stav o situaciji i sudionicima događaja. Naprotiv, metafore u istraživanoj građi najčešće ne podstiču na razmišljanje i na stvaranje vizuelne predstave već na formiranje negativnog stava o *drugima*.

Politički diskurs na primjeru printanih medija sadrži tehnički *mrtve metafore*, koje su opetovanim korištenjem postale riječi koje diskursnom učesniku štede trud kako ne bi smišljao one koje imaju intenzivniju evokativnu moć:

servirati priču, politika iza zavjese, stari novinarski vuk (SB, '92, 1, 2); *slijepa poslušnost* (SB, '92, 1, 11); *politička zvijezda* (SB, '92, 3, 7); *ratni vihor* (SB, '92, 4, 5); *povampirena monarhija* (SB, '92, 4, 13); *tijelo stranke* (SB, '92, 13, 6); *glasačka mašinerija* (SB, '92, 13, 7); *politički lavirint* (SB, '92, 13, 10); „*graditi mostove*“ (SB, '92, 13, 10); *bosanskokrajiški čvor* (SB, '92, 13, 10); *produžena ruka* (SB, '92, 16, 5); *providna politika* (Lj, '92, 1, 9); *balkanska krčma* (Lj, '92, 4, 2); *Miloševićev požar* (Lj, '92, 4, 24); *zloslutni gavranovi* (Lj, '92, 4, 24); *povampireni mudžahedini* (Lj, '92, 4, 31); *crna rupa novoeuropskoga i novosvetskoga političkog amoralizma* (Lj, '92, 4, 31); *sumrak civilizacije* (Lj, '92, 8, 12); *politički udarci ispod stola* (Lj, '92, 8, 14); *srpski oganj i mač* (D, '92, 14, 4); *sudar opcija* (O, '92, 15696, 4); *uhvatiti korak* (O, '92, 15696, 7); *nukleus nacionalne zajednice* (O, '92, 15697, 4); *zaleđivanje stanja* (D, '93, 14, 4); *ratni požar* (D, '93, 14, 22); *moralni kredit* (D, '93, 14, 22); *epidemija razočarenja* (D, '93, 16, 41); *crkveni miševi* (Lj, '93, 15, 8); *sendvič položaj* (Lj, '93, 15, 19); *kapilarni teror* (Lj, '93, 15, 19); *orvelovski govor* (Lj, '93, 15, 29); *krvava predstava* (Lj, '93, 17, 19); *humanitarni most* (Lj, '93, 17, 29); *vazdušni most* (O, '93, 16049, 1); *Ahilova peta, žila kucavica* (D, '94, 21, 25); *pore života* (D, '94, 19, 27); *gutati laži* (D, '94, 21, 10); *Gordijev čvor* (D, '94, 23, 11); *najoštija mjera* (D, '94, 23, 4); *Republika – krpa* (O, '94, 16558, 2); *zadovoljiti apetite* (O, '94, 16565, 3); *unovčiti poziciju* (Lj, '95, 107, 7); *smekšavanje Kine* (Lj, '95, 116, 5); *svijet ledena srca* (O, '95, 16748, 9); *ispiranje mozga* (D, '95, februar, 14); *političke pljuske* (D, '95, februar, 14); *talas terorizma* (D, '95, juni, 23); *gorka pilula* (D, '95, juni, 36); *rezati vazduh* (D, '95, septembar, 10); *geostrateška kifla / geostrateško slijepo crijevo* (D, '95, septembar, 14); *Bič Božiji* (D, '95, septembar, 18); *raditi u „rukavicama“* (D, '95, septembar, 18); *Domoklov mač* (D, '95, decembar, 12); *mjehur od sapunice* (D, '95, decembar, 15); *politički laboratorij* (D, '95, decembar, 15), itd.

Ljudski konceptualni sistem ima metaforičku podlogu, tvrde kognitivni lingvisti (Lakoff i Johnson 1980: 5). Prema njima: "The essence of metaphor is understanding and experiencing one kind of things in terms of another."¹

Prihvativši tu tezu, očekivati je da se i u politici pojavljuju određene konceptualne metafore koje doprinose lakšem shvatanju određenog političkog djelovanja i identiteta diskursnih učesnika. Tako su prilikom analize istraživačkog materijala uočeni metaforički izrazi koji se najčešće generiraju iz metafore POLITIKA JE MOĆ / SNAGA, VISINA JE MOĆ / NADMOĆ / USPJEH i dr., RAT JE PUTOVANJE, POLITIČKI PROCESI SU KRETANJE, DRŽAVA JE OSOBA, POLITIKA / RAT JE SPORT / IGRA / KOCKA, POLITIKA / RAT JE PREDSTAVA.

Kako je u radu istaknuto da su metafore vid jezičkog strateškog sredstva pomoću kojeg se druga strana nastoji ocrniti, a vlastita prikazati ispravnom i pozitivnom, u ovom dijelu rada težište istraživanja je na metaforama koje kazuju nešto više o identitetu diskursnih učesnika i njihovim relacijama.

Uloga metafore *MOĆ JE GORE / PRAVDA JE GORE* u političkom diskursu

Metafora *MOĆ JE GORE / NEMOĆ JE DOLJE (BITI BOLJI JE BITI VIŠE / BITI LOŠIJI JE BITI NIŽE)* nije zasnovana na tradicionalnom metaforičkom mehanizmu povezivanja pojmova na osnovu sličnosti. Naime, ovdje se društvo, tačnije društveni poredak, poredi sa prostorom. Dakle, već u tom kontekstu egzistira konceptualno razumijevanje društva kao prostora (*DRUŠTVO JE PROSTOR*). Klikovac dobro opaža kada konstatira da se tom metaforom ne otkrivaju postojeće sličnosti, nego se stvaraju nove. (2004: 110)

U političkom diskursu na primjeru printanih medija frekventne su metafore koje pokazuju društvenu hijerarhiju, pa, shodno kulturološkom shvatanju bosanskohercegovačkog i šireg prostora, *visina* i *vrh* znače moć, napredak, bolji položaj, uspjeh, privilegiju itd.

1. Igrom sudbine bačen je u ministarske *visine*. (SB, '92, 1, 2)
2. Nije se vinuo u političke *visine*. (SB, '92, 3, 7)
3. *Lansirati* u same državne *vrhove*. (D, '93, 7, 22-23)

Iako sva tri primjera jesu odraz metafore *MOĆ JE GORE*, između njih postoje razlike semantičke naravi. U primjeru broj jedan kaže se da je on *bačen u visine*; dobiva se utisak da je riječ o osobi koju je neko bacio, „progurao“ jer sam glagol *baciti* podrazumijeva agensa i pacijensa radnje. Vrlo je

¹ „Bit metafore je u razumijevanju i doživljaju jedne stvari pomoću druge.“ (u vl. prijevodu)

mala mogućnost da će ta metafora izazvati konceptualnu predstavu da je neko u ministarskim visinama zahvaljujući vlastitom angažmanu i rezultatima.

Primjer broj dva potvrda je iznijetom shvatanju da *visina* znači moć, bolji položaj. Upotreba glagola *vinuti* pojačava pozitivno značenje metafore MOĆ JE GORE.

I na kraju, u primjeru broj tri glagol *lansirati* uobličuje naše konceptualno shvaćanje metafore MOĆ JE GORE. *Lansirati* podrazumijeva nevjerovatnu brzinu odvijanja nekog procesa i radnje. Neko ko je lansiran u državni vrh munjevito je ostvario „dobar“ položaj. Autor te rečenice očito izražava sumnju u postojeći društveni poredak i sistem vrijednosti.

4. *Visoki* partijski funkcioner bez dlake na jeziku. (SB, '92, 4, 14)

Tipičan primjer metafore u kojoj leksema *funkcioner* znači biti gore, imati moć, ali i da visoki funkcioner može imati veći stepen moći od funkcionera. Veličina (veliko / malo) i visina (visoko / nisko) predstavlja pojmovnu metaforu čija je izvorišna domena konkretna. Pridjev *visoki* iskorišten je u smislu svoje polisemičnosti pa u metafori BITI BOLJI JE BITI VIŠE (MOĆ JE GORE) predstavlja važnu osobu, čije se izjave i politički potezi uvažavaju.

5. *Visoka* moralna gesta (D, '93, 14, 22)

Ovdje je riječ o dosta apstraktnoj ciljnoj domeni, a i sama izvorišna domena apstraktnoga je karaktera. Moral se u okviru konceptualnog ljudskog mišljenja može izražavati pridjevima *visok/visoka*. Ako je kod nekoga moral na višoj ljestvici, riječ je, naravno o njegovom / njenom pozitivnijem karakteru.

Lakoff (1991) naročito se dotakao odnosa metafore, morala i politike, ističući kako ljudski sistem metafora koji se koristi u poimanju morala jeste sistem od otprilike dvadesetak metafora. Lakoff je istraživao kojim se moralnim metaforama koriste liberali i konzervativci. On primjećuje da i jedni i drugi koriste iste konceptualne metafore za moral, s tim što daju različite prioritete tim metaforama, ovisno od svojih ciljeva i vlastitog moralnog sistema. Metafora sa najvećim prioritetom u konzervativnome moralnom sistemu jeste *moralna snaga*. Metafora moralne snage, po Lakoffu, jeste skup podudarnosti između moralnih i fizičkih područja: biti dobar jeste biti uspravan / visok, biti loš jeste nizak, činjenje zla jeste padanje, zlo je sila (bilo unutarnja ili vanjska), moral je snaga.

Tako bi primjer broj pet značio da je visoka moralna gesta isto što i moralna snaga, pozitivno učinjeno djelo nekoga ko posjeduje moralnu snagu.

6. U istraživačkom materijalu ove metafore koriste se u svrhu ironiziranja ili kritiziranja diskursne kategorije *oni1* i *oni2*. Tako se u članku *Plava kajgana bez jaja* kritizira UNPROFOR-ova politika (D, '94, 21, 16), čiji čel-

nici *žele ostati čistih ruku*. Fraza *ostati čistih ruku* znači da osoba ili institucija, organizacija nastoji sačuvati svoj moral, moralnu snagu. U kontekstu samoga članka, tom metaforom morala aludira se na neutralan UNPROFOR-ov stav prema agresoru. Da je uistinu tako, potvrđuje i nastavak teksta: *Takav UNPROFOR, koji humanim i drugim akcijama šminka stvarnost BiH...*

Humano bi značilo ljudsko, moralno, brižno, pa bi trebalo oslikavati metaforu *čovječnost je moralna snaga*. Dakle, u određenom društvenom kontekstu i osobnom moralnom sistemu moralna snaga može se različito poimati.

7. Ponovo podizanje Bosne i Hercegovine na noge u kome će evropske zemlje pozamašnim čekovima *prati vlastitu savjest*. (D, '94, 21, 18)

Lakoff (1995) u cilju razumijevanja metafora morala moral poima terminima računovodstva (*The Moral Accounting Schemes*). Moralna radnja shvaća se u izrazima novčane transakcije, a ostvaruje se na osnovu moralne sheme UZVRAĆANJE, ODMAZDA, NAKNADA, OSVETA, NESEBIČNOST i sl.²

U primjeru broj sedam vrijedila bi *moralna shema uzvraćanja*: ako ti uradiš nešto dobro za mene, onda ti ja „dugujem“ nešto, a ako ja uradim nešto jednako dobro za tebe, onda sam ti „vratio dug“ pa smo jednaki. Međutim, ako ti meni uradiš nešto loše, to će te skupo koštati. Moralna radnja Zapadne Evrope pruža negativnu vrijednost, pa ako Evropa *pozamašnim čekovima* (cijena / veličina nemoralne radnje prema Bosni i Hercegovini) plati svoj dug neće slijediti odmazda. Znači, Zapadna Evropa ima šansu da otplati svoj moralni dug.³

Tom konceptualnom metaforom diskursna kategorija *mi* ujedno je predstavljena kao diskursni model žrtve.

Uloga metafore DRŽAVA JE OSOBA u političkom diskursu

Konceptualna metafora *država je osoba* vrlo je česta u političkom diskursu. Njena čestota u tome diskursu na primjeru printanih medija u Bosni i Hercegovini može se dovesti u vezu sa ratnim kontekstom. Naime, emotivni odnos bosanskohercegovačkih građana prema državi se tokom rata intenzificira osjećajima zabrinutosti, patnje, ljubavi i sl. Država se poima kao osoba koja se voli, koja ima prijatelje i neprijatelje itd.

² Lakoff, G., *Metaphor, Morality, and Politics, or, Why Conservatives Have Left Liberals In the Dust*. (<http://www.wwcd.org/issues/Lakoff.html>, preuzeto 20. 4. 2009)

³ O metaforama morala u diskursu pisao je i Kövecses (2002: 62). On smatra da diskurs involvira dvije temeljne konceptualne metafore moralnosti: 1. MORAL JE SNAGA i 2. MORAL JE NJEGOVANJE. Te metafore mogu biti detaljnije opisane kao: biti dobar je biti uspravan, biti loš je biti dolje, činiti zlo je padanje, zlo je snaga, moral je snaga.

Kognitivni lingvisti tvrde da je metafora DRŽAVA JE OSOBA naročito česta u međunarodnoj politici. Međunarodna politika se inače shvaća pomoću sljedećih metafora:

1. DRŽAVA JE OSOBA koja ulazi u društvene odnose u okviru svjetske zajednice; njena teritorija je njen dom. Kako se država poima kao osoba, ona može imati fizičke i psihološke karakteristike.
2. BLAGOSTANJE JE BOGATSTVO. Opće državno blagostanje shvaća se kao ekonomsko zdravlje.
3. ZRELOST DRŽAVE JE NJENA INDUSTRIJALIZOVANOST. Tako su zemlje trećeg svijeta nezrela djeca. Države koje se ne razvijaju normalnim industrijskim tempom vide se kao djeca zaostala u razvoju.
4. RACIONALNOST JE STVARANJE PROFITA: racionalna država, kao i racionalna osoba, nastoji biti jaka i zdrava.
5. MEĐUNARODNA POLITIKA JE BIZNIS: država pokušava povećati dobiti, a smanjiti troškove.
6. RAT JE POLITIKA (vojn timer sredstvima).

Te su metafore slikovite toliko da i sâm čitalac podsvjesno briše granicu između poimanja države kao apstraktne i konkretne pojave. Metafora DRŽAVA JE OSOBA u bliskoj je vezi sa metaforom DRŽAVA, NACIJA I DRUŠTVO JE FAMILIJA. Društvo se tradicionalno vidi kao familija u kojoj je država roditelj a građani su njena djeca. (Kövecses 2002: 63)

Brojnost tih metafora u istraživačkom korpusu opravdana je vanlingvističkim faktorima; krizno doba i vrijeme rata uvjetuje pojačane emocije prema vlastitoj zemlji, a rodoljubivi osjećaji prelaze u sferu mitskoga. Jer ako je država majka učesnicima diskursne kategorije *mi* izložena fizičkom nestanku, onda su direktno ugroženi i životi njenih građana, odnosno djece.

U istraživačkom korpusu registriran je veliki broj konceptualnih metafora DRŽAVA JE OSOBA i DRŽAVA, NACIJA I DRUŠTVO JE FAMILIJA:

1. Postojeća politička kriza koju *preživljava BiH* (SB, '92, 16, 3)
2. „*Susjedi, ne dirajte BiH*“, rečeno je na sjednici Savjeta bezbjednosti u Njujorku, 25. aprila. (O, '92, 15751, 1)
3. *Crna Gora i Srbija, to je jedna familija*. (SB, '92, 1.11)
4. Poslije ove rezolucije međunarodna vojna intervencija više nije plod mašte već realna pretpostavka, mada *BiH ni sada svoje nade ne bi trebala da veže* isključivo za nju. (Lj, '92, 8, 14)
5. *Razvod BiH od Jugoslavije* (SB, '92, 3, 6)
6. Pa se postepeno utješi operacijom zaljublivanja u *jednu ne baš vitku – gotovo zdepastu Jugoslaviju*, ali s kojom je, misli, moguća iskrena ljubav. (SB, '92, 3, 7)

7. Bosna šuti i trpi. (SB, '92, 4, 5)
8. Ćurak jadikuje nad sudbinom BiH na čije odbrambeno biće... (SB, '92, 4, 13)
9. *Srbija* je tih godina u istinskom duhovnom i političkom grotnu, *preplavljena novim razmišljanjima, idejama...* (SB, '92, 4, 14)
10. Bosna u „prijateljskim“ kliještima. (SB, '92, 16, 4)
11. Bosna je odigrala povijesnu ulogu i na dostojanstven način spajala civilizacije. (Lj, '92, 8, 6)
12. ...kao najvažniji ferman u kome je sadržana formula *budućeg života ili smrti Bosne i Hercegovine*. (D, '93, 7, 4)
13. *Srbija i Crna Gora glume distanciranost*. (D, '93, 7, 4)
14. Bosna i Hercegovina će aktivirati svoje vitalne funkcije. (Lj, '94, 76, 8)

Literatura:

- Klikovac, D. (2004): *Metafore u mišljenju i jeziku*, Biblioteka XX vek, Beograd.
- Kövecses, Z. (2002): *Metaphor: A Practical Introduction*, Oxford University Press, New York.
- Lakoff, G. (1991): *Metaphore and War*, Peace research 23, 25–32.
- Lakoff, G., Johnson, M., (1980): *Metaphors We Live By*, Chicago: University Chigaco Press.

Elvira ĆEMALLOVIĆ-DILBEROVIĆ

METAPHOR IN POLITICAL DISCOURSE

The author has attempted to demonstrate the degree of the presence and function of metaphor in political discourse in the case of print media in Bosnia and Herzegovina during the last war (1992–1995).

In that sense, she especially wants to show the frequency of conceptual metaphors and their influence on the formation of identities of discourse participants and their interrelations.

In addition, the aim of the present study is to analyze the role of these conceptual metaphors in the discourse process of polarization on 'us' and 'them'.

The research is focused on political discourse as represented in *Oslobođenje* (O), *Slobodna Bosna* (SB), *Liljan* (Lj) and *Dani* (D). The analysis itself covers 544 articles.

Key words: *metaphor, political discourse, identity, semantics*

Samir ĆORAGIĆ (Velika Kladuša)
samir_coragic@hotmail.com

LINGVISTIČKI MEĐUODNOS JEZIKA I RELIGIJE: NEKOLIKO ZAPAZANJA

Prožimanje religijskoga u jeziku i jezičkoga u religiji je sveprisutno. O tome se dosada i nije toliko pisalo iz ideoloških razloga. U ovom radu otvaraju se moguća pitanja istraživanja toga problema: odnosa jezika i religije (gledano sa sociolingvističkog aspekta), utjecaju religije u čuvanju i kultiviranju bosanskoga jezika, odnosno jezika kao instrumenta religije, religijskom funkcionalnom stilu, te jeziku i religiji kao značajnim segmentima građenja nacionalnog identiteta jednoga naroda. Da se religija ne može posmatrati kao čisti ekstralingvistički faktor, dokaz je i ovaj rad.

Ključne riječi: *bosanski jezik, identitet, islam, jezik, nacija, religija, religijski funkcionalni stil*

Uvod

O odnosu jezika i religije na širem južnoslavenskom prostoru (prostoru srednjojužnoslavenskoga dijasistema) malo je pisano. Razloge možemo tražiti u prijašnjem društveno-pravnome poretku, zasnovanom na marksističkom učenju koje je u znatnoj mjeri religiju negiralo u izgrađivanju vlastite samosvijesti i kulture, odnosno u poimanju religije kao privatne stvari, te u indirektnom negiranju religije od sekularnih (svjetovnih, necrkvenih) društava. Obično se o odnosu jezika i religije govorilo kroz ideologiju, gdje je ideologija često bila sinonim za religiju. Naime, samo su religijske intencije poimane kao ideološke, a sve ostale ideologijske intencije bile su *napredne i svrishodne*. Takav ideologijom opterećen odnos spram religije kao navodno regresivne svijesti moguće je očitati i u savremenoj ideologiji i politici. Istina, danas je *religijska svijest o vrijednostima religije u društvu posvema prisutna i značajnije zastupljena nego u doba komunizma. Ta svijest se npr. danas proučava i kroz lingvistička istraživanja, što je u doba komunizmu bilo tabuizirano*. Unatoč proučavanju do danas nismo dobili cjelovitiju analizu niti sin-tezu o odnosu društva i religije i religioznosti u bosanskom prostoru.

Evropska i američka lingvistika znatno je više istražila odnos jezika i religije nego što je to uradila južnoslavenska lingvistika. I američka i evropska lingvistika u tom su smislu npr. proučavale religijski funkcionalni stil, religijski žargon, religijski idiom, religijski sociolekt itd. Ipak uza sve to ni u tim istraživanjima lingvistika nije proučavala religijsku komponentu u jeziku. Razlozi za to su prilično providni, opet ideologijom i predrasudama uzrokovani: u savremenoj skolastici i u sekularističkom poimanju religije i religioznosti kao nazadnjaštva. S posljedicom da je ne samo kod komunističkog već i kod zapadnoga čovjeka formiran i potcjenjivački odnos i popriličan prezir prema svemu religijskom. Upravo zbog toga nisu sastavljene kompleksnije analitičke studije o problemu odnosa jezika i društva.

Cilj nam nije dokazivati religijsko nasljeđe u jeziku, jer se ono ne mora dokazivati – ono je tu odvajkada. Cilj nam je ukazati na glavne pravce istraživanja kojima bi se trebalo baviti u nekom budućem istraživanju. Koristeći naučnu metodologiju i nikako drugačije, uzimajući u obzir sve lingvističke fakte. Danas se u našem društvu religija i religijsko pokušava ograničiti na religijske institucije, što je s naučnog aspekta interdisciplinarnosti nedopustivo. Upravo je jezik argument za to, čije religijske slojeve nalazimo u svim vrstama diskursa.

Određivanja pojmova *jezik i religija*

Određivati pojmove koji su širokog značenja za svakoga je istraživača dakako teško i uvijek ga može dovesti u sukob s različitim tumačenjima istih ili srodnih pojmova. Od oblikovanja pojmova međutim ne treba se ustručavati, već treba svesti pojmovna određenja i objašnjenja u tematiku naučnog bavljenja i naučnog gledanja s određene tačke gledišta. Upravo tako ćemo i mi objašnjavati i određivati pojmove jezika i religije.

U savremenoj lingvistici određenje pojma *jezik* je različito i višestruko. Najfrekventnije je mišljenje strukturalističke lingvistike, utemeljeno na de sosirovskim dihotomijama i teoretskim postavkama da je jezik sistem znakova i da kao takav s ostalim neverbalnim sistemima sporazumijevanja pripada porodici semiologije.¹ Svakako, jezik kao najsavršeniji oblik komunikacije, ima primarno mjesto u semiologijskome sistemu. On je najznačajniji i najsloženiji sistem sporazumijevanja. Istraživači kao npr. Roland Bart, semiotičar po naučnome određenju, podređuju semiotiku jeziku. Time ukazuje na velik značaj i vrijednost ovoga sistema komunikacije.

S druge strane, generativna gramatika, značajno temeljeći svoje učenje na psihologiji, posebno kognitivnoj, i vraćanjem na logičku gramatiku *Port*

¹ F. De Sosir, *Opšta lingvistika*, Nolit, Beograd, 1977. (2), str. 75.

Royal, jezik određuje kao ono bitno, što čovjeka odlikuje i razlikuje od životinje. Jezik je specifična ljudska imovina i proizvod.²

Religija, za razliku od jezika, ima brojne sinonime: vjera, svjetonazor, sakralnost, vjeroispovijest i sl. Zanimljivo je da termin *religija* (po latinskom jezičkom izvoru!) doslovno znači zavisnost, ovisnost, privrženost. Dakle, religija bi bila nasušna potreba, nasušna ovisnost, što se može kazati i za jezik. Svaki od tih pojmova približnoga, sličnoga značenja ima svoje mjesto u diskursu, zavisno od društvene grupe koja koristi spomenute pojmove. Tako će npr. vjerski službenici govoriti gotovo uvijek *vjera*, teolozi *religija*, novinari *vjeroispovijest*, filozofi *svjetonazor* itd. Mi ćemo se opredijeliti za termin *religija*, jer je on po našem shvatanju najpodesniji ovoj našoj problematici.

Religijsko poimanje jezika

Najranija čovjekova interesiranja za jezik bila su u učenju *čarobnih* riječi kojima se nastojalo zaštititi porodicu od mračnih sila, dozvati dobrog duha, izliječiti se od bolesti itd. Dakle, početak čovjekova interesiranja za jezik veže se za kult i obredoslovlje. Prilika za razvoj i usavršavanje jezika nastala je objavljivanjem svetih knjiga Božijim poslanicima, kada jezik poprima najznačajniju funkciju u širenju Božije riječi, a preko toga i doprinosi razvoju pismenosti. Podsjetimo na religijsko-jezičko djelovanje solunske braće Ćirila i Metodija na opismenjavanju *barbarskih* Slavena, stvaranju glagoljice kao prvoga slavenskog pisma i staroslavenskog kao prvog književnog jezika. Sve objavljene svete knjige imale su neopisivu ulogu u razvoju pismenosti i izgradnji kulture svih naroda. Jezik postaje sakraliziran i instrument spoznaje Boga. Bez jezika nije moguće pozivati u vjeru, pozivati na Pravi put. To je i razlog da se jeziku u religiji i religiji u jeziku posveti dostojanstvena pažnja. Većina svjetskih mislilaca svih naučnih i umjetničkih profilacija dotiču se jezika i religije, njegova porijekla, upotrebe, raslojavanja, kultiviranja itd.

Kada je riječ o porijeklu jezika, religija na njega gleda kao na božansko davanje. Pripisuje mu se božansko porijeklo i stavlja ga se na sami početak čovječjega stvaranja. On se objašnjava kao i sâm atribut Boga, koji je s dušom udahnut u ljudsko tijelo. O tome se kaže u Bibliji:

I reče Jahve, Bog: 'Nije dobro da čovjek bude sam (...) 'Tada Jahve, Bog načini od zemlje sve životinje u polju i sve ptice, i privede ih čovjeku da vidi kako će koju nazvati, pa kako koje čovjek

---

² Kolika je važnost jezika, vidi se i po tome što oblik *jezik* nema sinonima, ni pravog ni nepravog u većini svjetskih jezika, izuzmemo li potpune sinonime koji nastaju prevodenjem: *lang* = *jezik* i sl.

stvorenje prozove, da mu tako bude ime. Čovjek nadjene ime svoj stoci, svim pticama u zraku i životinjama u polju.³

Ili u Kur'anu:

I pouči On Adema nazivima svih stvari, a onda ih predoči mele-kima i reče: 'Kažite mi nazive njihove ako istinu govorite!' 'Hvaljen nek si!', rekoše oni. 'Mi znamo samo ono čemu si nas Ti poučio (...)' 'O Ademe', reče On, 'kaži im ti nazive njihove!'⁴

Svrha svakog jezika je ostvarenje komunikacije. Jezička djelatnost ostvaruje se preko unaprijed usvojenoga koda od pošiljaoca (samog Boga ili njegova *halife*) do primaoca (vjernika).

Jezik je u samome čovjeku. Upravo početak Evanđelja po Ivanu govori u prilog tome: *U početku bijaše Riječ / i Riječ bijaše uz Boga / i Riječ bijaše Bog*.⁵

Jezik je najposrednija veza između Boga i čovjeka. Da bi širio Svoju misiju na čovjeka, Bog ga je morao opremiti odgovarajućom aparaturom – jezikom. Kada mu je udahnuo dio Sebe (*ruh*), udahnuo mu je i jezik.

Kao što se svako dijete rađa u religiji, tako se i jezik rađa u djetetu. Dijete će progovoriti na onome jeziku u zavisnosti od svog društvenog, pa i religijskog okruženja. To je argument učenju o jeziku kao društvenoj kategoriji. Jezik se može realizirati samo u društvu i nikako više. Ukoliko ne postoje uvjeti za to, jezik je osuđen na propast, uništenje. Jezik je bitna ljudska diferencijacija u odnosu na životinje:

Za životinje koje ne govore i nemaju jezik, mada komuniciraju, svijet ne postoji, postoje samo određene stvari – logika vrste.⁶

Glottonijska pitanja (pitanja porijekla jezika) bila su aktuelna posebno u XIX stoljeću, kada su izdeklamirane različite nativističke, biologističke i darvinističke teorije koje i danas ne prestaju zaokupljati lingviste. Nijedna od tih teorija nije odgovorila na fenomen jezika. Nijedna se ne može osporiti, sve imaju svoje pokriće i mogućnost vjerovatnoće, no sve zajedno opet ne mogu objasniti porijeklo i nastanak jezika.

---

³ Biblija, *Stvaranje svijeta 18, 19, 20, 21, Knjiga Postanka*, Zagreb, 1969.

⁴ Kur'an, Krava, Medina Munevvera, 1996., str. 31.

⁵ Biblija, *Novi Zavjet, Evanđelje po Ivanu*, Dom štampe Zenica, Sarajevo, 2001., str. 158.

⁶ M. Filipović, *Jezik u našem mišljenju i naše mišljenje jezika*, Simpozij o bosanskom jeziku, Zbornik radova, Institut za jezik u Sarajevu, Sarajevo, 1999., str. 20.

Religijski funkcionalni stil

U općeprihvaćenoj podjeli funkcionalnog raslojavanja jezika na pet funkcionalnih stilova (književnoumjetnički, naučni, administrativno-pravni, novinarsko-publicistički i kolokvijalni) religijski stil nije našao svoje zasebno mjesto, kao šesti funkcionalni stil. Dakako, uvijek se za njega znalo, kao što se zna i za *šesto čulo*. Zanimljivo je i najčešće pripajan književnoumjetničkom stilu sa kojim zbilja ima najviše sličnosti, ali i očigledne razlike, pošto religijski stil u sebi sadrži od svakoga stila pomalo. U isto je vrijeme književnoumjetnički a donekle naučni: propovjednici se obraćaju vjernicima koristeći naučne spoznaje i često naučni diskurs, koriste naučnu metodologiju. Nekad je književnoumjetnički, a dijelom i administrativno-pravni: propovjednici se služe pravnim diskursom u objašnjavanju propisa vjere. Najviše je kolokvijalni: kada propovjednici iznose adekvatne životne primjere da potkrijepe svoje teze.

Takvo gledanje na funkcionalnu diferencijaciju jezika smatra se uskim i nenaučnim: religijskom funkcionalnom stilu uklanja se zaslužen mjesto u sistemu funkcionalnih stilova. Spomenuto shvatanje ne može se braniti naučnim argumentima, nego samo argumentima religiji pripisane ideologije, koje u religiji, istina, i ima. No, to nije razlog da religijski funkcionalni stil ne zauzme svoje mjesto ravnopravno uz ostale stilove. Taj je stil najstariji od svih. Rastao je uz čovjeka, te bi se slobodno moglo tvrditi, ako imamo u vidu povijest ljudske pismenosti, da je taj stil sa svojim vrstama utjecao i na samu funkcionalnu diferencijaciju jezika.

Tako velik značaj religijskog funkcionalnog stila uočila je N. B. Mečkovskaja:

Sakralni stil obuhvata sferu usmene i pismene religijske kompetencije, tako da je žanrovski veoma raznorodan – počev od svetih knjiga različitih religija pa do jezika i stila izvođenja religijskih obreda, molitvi, obraćanja vjerskih službenika vjernicima i slično. Upravo ova stroga diferencijacija žanrova, tačnije svojevrсна hijerarhija sakralnih tekstova, znatno je utjecala na funkcionalno raslojavanje jezika uopće, kao i na uočavanje specifičnih stilskih svojstava različitih tipova upotrebe jezika uopće.⁷

Osnovni razlozi funkcionalnog raslojavanja jezika potječu iz čovjekova nastojanja da u različitim sferama svog društvenog života komunicira na najbolji način. Primarni uzroci funkcionalnog raslojavanja leže u ekstralingvističkim faktorima, a svrha im je što jasnija komunikacija.

---

⁷ M. Katnić-Bakaršić, *Stilistika*, Ljiljan, Sarajevo, 2001., str. 70.

O tome M. N. Kožina kaže:

Jedan od kriterija, principa podjele (određivanja i klasifikacije funkcionalnih stilova) jeste pripadnost govornog sistema navedenom kompleksu (jedinstvu) ekstralingvističkih baznih faktora, koji i uslovljavaju specifičnost govornog sistema stila, odnosno, u pravom smislu, sam stil.⁸

Koliko god da su sjajni ruski lingvisti i stilističari dokazivali postojanje religijskog funkcionalnog stila, ipak se na njihove tvrdnje gledalo poprilično skeptično. Vjerovatno zbog toga što religijski funkcionalni stil nisu jasno izdvojili u odnosu na druge. Svakako najznačajniji pojedinac za priznavanje religijskog funkcionalnog stila jeste engleski lingvist Najer koji je 1981. godine prvi put izdvojio taj stil kao zaseban i nazvao ga religijskim:

Religiozni stil engleskog jezika također je, očigledno, vrsta engleskog književnog jezika koja se koristi u specifičnoj oblasti komunikacije, koja ima jasnu (funkcionalnu) usmjerenost na prodiranje ili ispoljavanje religiozne svijesti posredstvom intenzivnog emocionalnog djelovanja ili izražavanja volje i koja se odlikuje određenim sistemom jezičkih sredstava. Po svoj prilici, za savremeno stanje engleskog jezika i odgovarajućeg društva ova stilistička vrsta nipošto nije postala relik, jer je religiozna propaganda, bez obzira na intenzivan razvoj sredstava svjetovne buržoaske propagande, na širenju prosvjete, naučnih saznanja i progresivnih ideja, očigledno, ne namjerava da još prepusti svoje pozicije.⁹

Primjećuje se da su u religioznom funkcionalnom stilu stilska sredstva bogata i da imaju didaktičo-apelativnu funkciju, jer djeluju na vjernike kao jedna dogmatska poruka koja iza sebe ima nedodirljiv autoritet. Osnovna je svrha jezika, po religijskome učenju, očuvanje izvornosti svetih knjiga i tekstova. Kako je *sama Riječ Bog*, tako se preko jezika kroz svete knjige Bog obraća ljudima.¹⁰

Bosanski jezik i islam

Prisustvo islamske komponente u bosanskome jeziku je, svakako, veliko. Razlozi tome leže u dugogodišnjoj osmanskoj vladavini u BiH, gdje je afirmiran i kultiviran islam kao religija kulture i gospodstva, preko kojega su islamski utjecaji obogatili slavensku jezičku bazu srednjovjekovnih dobrih

---

⁸ B. Tošović, *Funkcionalni stilovi*, Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz, Graz, 2002., str. 53.

⁹ Ibid., str. 55.

¹⁰ O religijskom funkcionalnom stilu: A. Kozlica, *Religijski funkcionalni stil (?)*, Diplomski rad, Pedagoški fakultet, Bihać, 2005.

Bošnjana. Upravo se na primjeru bosanskoga jezika pokazuje kako se religija ne može posmatrati samo kao ekstralingvistički faktor u jeziku.

Širenjem islama¹¹ prihvataju se orijentalni jezici, ali nikad u razgovornoj sferi. Orijentalni jezici ostat će privilegija pismenijih i uglednijih građana. O tome da orijentalni jezici nikad nisu bili autohtona i upotrebna baština Bošnjaka govori upravo činjenica da su od orijentalnih jezika Bošnjaci uzeli samo arapsko pismo. I desetak hiljada tzv. turcizama, zapravo turciziranih i bosniziranih arabizama, dijelom i bosniziranih persizama u svoj slavenski bosanski leksički korpus. Poznati je da su i drugi narodi koji su došli pod osmansko-islamski utjecaj imali istu praksu. Dakle, ne može se spočitavati Bošnjacima da su *Turci*¹² pošto je povijesno utvrđeno da se nikada u kolokvijalnoj sferi nisu služili turskim jezikom. Drugo, da su zbilja Turci, danas bi govorili turskim, a ne bosanskim jezikom. Pitanje grafije je nešto sasvim drugo. Istina je da su Bošnjaci svojim pisanjem obogatili orijentalnu nauku i kulturu i da su se dokazali na svim naučnim i umjetničkim poljima u najsjašniji vrijeme Osmanskog carstva.

O samome širenju orijentalnih jezika na našem prostoru piše Dževad Jahić: *Zajedno sa takvim načinom širenja islama, u Bosni ide i proces jezičkog mijenjanja, pojave jezičkih inovacija primanih iz turskog i arapskog jezika. Iz turskog jezika se u (vremenom novoštokavaziranu) zapadnu štokavštinu primaju riječi novih značenja, tzv. turcizmi. To je najznačajniji jezički sloj koji prati proces islamizacije...*¹³

Zanimljivo je da od tri orijentalna jezika najveći utjecaj na slavensku bazu bosanskog jezika ima upravo arapski jezik – kao jezik religije, a posebno jezik Kur'ana koji postaje motivacioni faktor otvaranja škola za izučavanje Kur'ana (mekteba i medresa). Utjecaj arapskog jezika u savremenom bosanskom jeziku i na dijalekatskome planu možemo pratiti na svim jezičkim razinama:

¹¹ U nauci je gotovo općeprihvaćen izraz *islamizacija* kada se govori o prihvatanju islama od nemuslimana na Balkanu. Taj termin ne odgovara pravoj slici stanja. Naime, poznato je islamsko načelo kako u vjeru nema prisile, pa tako ni izvedenica *islamizacija* koji u sebi sadrži nasilnu boju (slično *deretizacija*, *likvidacija*, *majorizacija* i sl.) nije prikladna za nauku. Bolje je kazati *širenje islama*. Uostalom, savremeni historičari više ne rabe taj izraz, jer ga smatraju pogrešnim.

¹² Ni naziv *Turci* naučno nije ispravan. U historiografiji se uvijek govori *Osmani* (*Osmanlije*), pošto je to bio zvanični naziv Carstva, a i sami su se tako nazivali. Turci su naziv naroda koji se, povijesno gledano, raselio i razdijelio na razne druge narode, uzevši drugačija imena, kao što od Slavena svoje porijeklo vuče većina južnoslavenskih naroda.

¹³ Dž. Jahić, *Bosanski jezik u 100 pitanja i 100 odgovora*, Trilogija o bosanskom jeziku, Knjiga 2., Izdavačko preduzeće ZE-COMPANY, Zenica, 2000., str. 21.

1. na fonetsko-fonološkoj razini:

- Dosljedno čuvanje i upotreba glasa *h* u svim pozicijama u riječi pod utjecajem fonologije arapskog jezika koji za taj glas ima tri foneme *h*. Naime, u lingvistici se vodila rasprava oko toga zašto Bošnjaci čuvaju glas *h*? Većina lingvista je tvrdnje kako je arapski jezik pomogao da se taj glas očuva baš kod Bošnjaka, pošto je XV stoljeće vrijeme kada se on počinje polahko gubiti, prvo na kraju riječi. Sve jezičke promjene u razvoju štokavštine uglavnom su završene i zatvorene u XV stoljeću;

- Geminacije kao jezički i artikulacijski gotovo identične arapskome tešdidu (udvostručenju glasa), radi jezičke ekonomije. I ovdje je, po našem mišljenju, presudnu ulogu odigralo učenje arapskog jezika. Naime, gubljenje suglasnika u riječima je uzrokovalo pojavu geminacije, pošto je ostala djelimična artikulacijska praznina nakon ispadanja suglasnika (gladna – glanna, padnula – pannula i sl.). Upravo će arapski tešdid odigrati veliku ulogu u konzerviranju i očuvanju geminata na dijalekatskoj bazi.

2. Posebno na morfonološkoj, morfološkoj i leksičkoj bazi:

- Velika leksika religijske diferencijacije (*ibadetiti, zikriti, doviti, halaliti, haramiti* itd). Na orijentalnu osnovu dodaju se domaći slavenski nastavci za gradnju glagolskih oblika i obrnuto (dodavanje sufiksa orijentalnog porijekla na domaću slavensku osnovu);

- Imena i prezimena orijentalnog porijekla sa specifičnim arapskim mehkim *k* koje se u bosanskom jeziku translituje kao *ć* (*Ćazim, Ćamil, Ćufurović, Ćoralić* itd.). Evlija Čelebija putujući kroz Bosnu bilježi, za njega zanimljivost, kako stanovnici krata lična imena, tipa *Meho* (*Mehmed*), *Suljo* (*Sulejman*), *Mujo* (*Muhamed*) itd.;

- Arapsko grleno *a* (*ajn*) translituje se kao *o* u bosanskom jeziku, opet u ličnim imenima (*Omer, Osman* i sl.);

- Zanimljivo je i preuzimanje srodničke nominacije iz arapskog jezika u imenovanju osobe sinom ili kćerkom nekoga. U bosanskom jeziku (*Hasan Ibrahimov, Sulejman Omerov, Fata Mujagina* i sl.). U arapskom jeziku *Zeid ibn Sabit* (Zeid sin Sabitov), *Fatima bintu Muhamed* (Fatima kćerka Muhameda).

3. Na leksičko-semantičkoj razini velika upotreba sinonima, antonima i frazema (*odužio kō teraviju, gladan kō hadžija, maslo za Ramazana* itd).

Sve pojave koje smo naveli, a kojih ima znatno više, ukazuju na to da je nemoguće posmatrati bosanski jezik bez religijske komponente koja u našem jeziku više nema status isključivo religiozne, nego se prenijela i na svjetovnu upotrebu. Upravo zahvaljujući religiji stvarao se duhovni jezički kolorit koji je danas glavna osobina pitkosti bosanskog jezika. Tako će kazati DŽ. Latić:

U 'duši' toga jezika, od XV vijeka na ovamo, leži islam sa svojim svjetonazorom, kulturom i civilizacijom.¹⁴

Najveću potvrdu naših tvrdnji nalazimo u književnim djelima bošnjačkih pisaca kako iz epohe književnog stvaranja na orijentalnim jezicima i alhamijado stvarstvu, tako i naše savremene bh. književnosti (Meša Selimović, Ćamil Sijarić, Abdulah Sidran, Nedžad Ibrišimović itd.), gdje je upravo bosanski jezik, sa svojom religijskom komponentom, ono što ih potvrđuje i daje im bosanski duhovni pečat. Prevođenjem tih književnih djela na strane jezike, gubi se na njihovoj književnoumjetničkoj vrijednosti upravo zbog religijske komponente u bosanskom jeziku. Tako je nemoguće npr. profesiju Ahmeda Nurudina (*derviš*) prevoditi kao *isposnik* (!), što je nažalost čest slučaj i od samih bošnjačkih prevodilaca. Oni zaboravljaju da je književnoumjetničko djelo semantički autonomna kategorija.

Jezik i religija kao komponente nacionalnog identiteta

Jezik i religija s ostalim duhovnim i kulturološkim komponentama grade identitet jednog naroda. To je ono što jedan narod čini specifičnim i osobenim u odnosu na druge. Kada se govori o nacionalnome identitetu, jezik i religija su na prvom mjestu. Jezik se gotovo uvijek veže uz naciju, a nacija opet posredno preko jezika sa religijom. Prilikom popisa stanovništva nezaobilazne stavke su pitanja o religiji i o jeziku. Nije tajna da se jeziku posvećivala tolika pažnja da se on često, nažalost, i instrumentalizirao. Koliko je jako društvo koje kultivira određeni jezik, toliko će biti jaka i sama dominacija toga jezika u odnosu na druge, te preko jezika upoznavanje drugih s religijom dominantnog društva. Francuski jezik kao *lingua franca* u XIX stoljeću, te engleski jezik kao *top-language* u XX stoljeću.

Nekad je u Bosni razlika među narodima određivana isključivo na osnovu pripadnosti religiji. Tako se govorilo o Bošnjacima-muslimanima, Bošnjacima-pravoslavicima i Bošnjacima-katolicima. U tom smislu ni naziv jezika nije bio sporan, sve do nacionalnog buđenja Srba i Hrvata, potpomognutog snažnom ideološkom agitacijom iz država matica, kada i naziv jezika postaje predmet sporenja.

Danas se u lingvističkom svijetu velika pažnja pridaje očuvanju jezika koji su ugroženi i kojima prijete *jezička smrt*. U tom smislu donesene su brojne lingvističke deklaracije o pravima svakog naroda na vlastiti jezik u nominaciji, upotrebi i kultivaciji jezika. Jezik je uz religiju ono na što je svaki čovjek ponosan. Jezik je u današnjem društvu predmet kritike, negiranja i uskraćivanja. Tako je na bh. prostoru nebrojeno mnogo „*jezikoslovaca* i *religij-*

---

¹⁴ Dž. Latić, *Kako izbjeći nacionalizam u jeziku*, Simpozij o bosanskom jeziku, Zbornik radova, Institut za jezik u Sarajevu, Sarajevo, 1999., str. 44.

skih znalaca“, zapravo *diletanata* koji pokušavaju iskoristiti i jezik i religiju za vlastite utilitarističke ciljeve.

Zaključci

1. Prožimanje religije kroz jezik i jezika kroz religiju sveprisutno je i može se pratiti na svim jezičkim razinama.
2. Jezik je instrument religije.
3. Bez jezika nema religije kao što ni religije nema bez jezika.
4. Jezik svoj razvoj duguje religiji, koja ga je i afirmirala, bar u starijim vremenima preko kulta, vjerovanja i obreda, odnosno izučavanjima svetih knjiga i potrebom za njihovim pravilnim iščitavanjem.
5. Funkcionalnim raslojavanjem jezika nastao je religijski funkcionalni stil koji ravnopravno stoji uz ostale funkcionalne stilove.
6. Religijski funkcionalni stil obiluje brojnim stilskim sredstvima i tropima kao svojevrsan način kićenja jezika.
7. Od svih orijentalnih jezika najveći je utjecaj na bosanski jezik imao arapski jezik, kao jezik religije (islama), neposredno ili posredno preko osmansko-turskog jezika.
8. Islamska komponenta u bosanskom jeziku je duša toga jezika.
9. Jezik i religija su, uz nacionalnost i kulturu, temelji nacionalnog identiteta.

Literatura

- Antoš Antica, *Osnove lingvističke stilistike*, Školska knjiga, Zagreb, 1974.
- *Biblija*, Stvarnost, Zagreb, 1969.
- *Biblija, Novi Zavjet*, Dom štampe Zenica, Sarajevo, 2001.
- Cerić Mustafa, *Bajramska hutba – poruka*, Rijaset Islamske zajednice, Sarajevo, 1996.
- De Sosir Ferdinand, *Opšta lingvistika*, Nolit, Beograd, 1977.(2)
- Hadžiefendić-Parić Remzija, *Naš jezik*, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 2003.
- Handžić Mehmed, *O hutbi*, Eseji rasprave članci, Ogledalo, Sarajevo, 1999.
- Ivić Milka, *Pravci u lingvistici*, Državna založba Slovenije, Ljubljana, 1970.
- Jahić Dževad, *Bosanski jezik u 100 pitanja i 100 odgovora*, Trilogija o bosanskom jeziku, Knjiga 2., Izdavačko preduzeće ZE-COMPANY, Zenica, 2000.
- Jakobson Roman, *Lingvistika i poetika*, Nolit, Beograd, 1996.

- Katnić-Bakaršić, Marina, *Stilistika*, Ljiljan, Sarajevo, 2001.
- Kozlica Amra, *Religijski funkcionalni stil (?)*, Diplomski rad, Pedagoški fakultet, Bihać, 2005.
- *Kur'an*, Prevod, Besim korkut, Medina Munevvera, 1996.
- Peco Asim, *Ikavskošćakavski govori zapadne Bosne I*, Bosansko filološko društvo Sarajevo, Sarajevo, 2007.
- Radovanović Milorad, *Sociolingvistika*, Novi Sad, 1976.
- *Simpozij o bosanskom jeziku*, Zbornik radova, Institut za jezik Sarajevo, Sarajevo, 1999.
- Tošović, Branko, *Funkcionalni stilovi*, Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz, Grac, 2002.

Samir ĆORAGIĆ

**LINGUISTIC INTERRELATIONS BETWEEN
THE LANGUAGE AND RELIGION:
A FEW OBSERVATIONS**

Intertwining of religion in language and language in religion is present everywhere. The subject has not been discussed much in the past due to ideological reasons. This paper discusses questions that could be encountered in researching the problem: the relationship between language and religion (from sociolinguistic point of view), the influence of religion in preserving and promoting Bosnian Language, i.e. language as an instrument of religion, religious functional style, and language and religion as important segments in building a national identity of a nation. The paper aims to prove that religion may not be regarded purely as an extralinguistic factor.

Key words: *Bosnian Language, identity, Islam, language, nation, religion, religious functional style*

Vlasta RIŠNER (Osijek)

Filozofski fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera
vlasta.risner@os.t-com.hr

Željko RIŠNER (Osijek)

Pravni fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera
zrisner@pravos.hr

PROMJENE ZNAČENJA I UPORABE GLAGOLA *RADITI*

U radu se istražuje promjena značenja i povećanje uporabe glagola *raditi* u suvremenom hrvatskom jeziku. Opisuju se ustaljeni izrazi s tim glagolom, razdvajanje jednočlanoga predikata na dvočlani, zamjena punoznačnih glagola glagolom *raditi* te uporaba toga glagola u jeziku suvremenih književnih djela.

Ključne riječi: *publicistički stil, glagol raditi, dvočlani predikat, nominalizacija, ustaljene sveze*

Uvod

Standardni se jezik smatra ukupnošću nekoliko funkcionalnih stilova. Svaki od stilova ima svoje jezične osobitosti, manje ili više u skladu s normom standardnoga jezika. Različiti jezikoslovci na različit način gledaju na jezična odstupanja od norme. Neki drže da su takva jezična obilježja unutar pojedinoga stila čije su obilježje dopuštena, ali nije dobro njihovo širenje izvan toga, određenog stila, dok drugi, suprotno tomu, i jezik pojedinoga stila omjeravaju o normu standardnoga jezika.

Tu normu, standardnoga jezika, najmanje poštuje razgovorni stil. Stoga je pitanje pripada li taj stil standardnomu jeziku,¹ a ako pripada, u kojoj mjeri. Prihvatimo li mišljenje o razgovornom stilu standardnoga jezika kao stilu „bez dijalektizama, žargonizama, vulgarizama (...) i bez očitih jezičnih pogrešaka“, najčešće ćemo pronaći „ostvaraje koji ili ne pripadaju standardu ili ne pripadaju razgovornom jeziku“. (Frančić; Hudeček; Mihaljević 2005: 242).

---

¹ S. Babić i S. Težak (u *Gramatici hrvatskoga jezika*) razgovorni jezik ne opisuju kao stil. O stilovima govore unutar književnoga jezika.

Upravo zbog čestih odstupanja od norme standardnoga jezika, jezična se obilježja razgovornoga stila ne smiju zanemarivati. Ona se potvrđuju u uskoj vezi s ostalim stilovima, osobito književnoumjetničkim i publicističkim stilom. Nije rijetko isprepletanje publicističkoga i razgovornoga stila u novinskim člancima – novinar započinje prilog vlastitim tekstom, za kojim slijedi kakav intervju, koji ima obilježja razgovornoga stila. Razgovorni se stil prepoznaje i u televizijskim emisijama, osobito u tzv. *sapunicama*, razgovornim emisijama te prijenosima sportskih događaja.

Iako je u jeziku takvih emisija, kao i spomenutih novinskih članaka, neslaganje s normativnim pravilima hrvatskoga jezika veliko, te se može govoriti o sve znatnijem i značajnijem prodoru nestandardnoga u standardni hrvatski jezik, u ovom se radu izdvajaju neki pokazatelji jezičnih promjena bez obzira pripadaju li normi ili ne.

Glagoli *složiti/slagati* i *raditi* – promjena značenja i uporabe

U nekoliko se posljednjih godina potvrđuje znatno češća poraba glagola *raditi* u neosnovnom značenju, a uz imenicu u akuzativu kao obveznu dopunu, i to u različitim stilovima: najčešće u razgovornom, ali i u publicističkom te književnoumjetničkom. Uz glagol *raditi*, u razgovornom se stilu suvremenoga hrvatskog jezika primjećuje i češća poraba glagola *složiti* te, u manjoj mjeri, *slagati*. Navedeni su glagoli (*složiti/slagati* i *raditi*) sintaktički podudarni jer se rabe kao nepunoznačni te uza se imaju imenicu u akuzativu. Međutim, među njima su i značajne razlike: sintagma koju čine glagol *raditi* i imenica u akuzativu u nekim se primjerima može zamijeniti punoznačnim glagolom (*raditi operaciju* → *operirati*), dok kod glagolā *složiti/slagati* (također s imenicom u akuzativu) takva zamjena nije moguća.

Promjena uporabe glagola *složiti/slagati*

U suvremenom se hrvatskom jeziku glagol *složiti* s imenicom u akuzativu rabi češće nego njegov nesvršeni oblik *slagati*, iako se u razgovornom jeziku često mogu čuti oba oblika. Takva se poraba potvrđuje u razgovoru likova televizijskih serija, najčešće tzv. *sapunica*, ali ne samo u njima; sve se češće *slaže* i na internetskim stranicama – različite tvrtke pozivaju nas na kupnju računala postavljajući pitanje *Gdje najpovoljnije složiti računalo*. Traži se i nudi pomoć pri *slaganju web-stranice*, a neupućeni pitaju *kako složiti forum...* *Rječnik hrvatskoga jezika* (ur. Jure Šonje) kao jedno od značenja glagola *složiti* navodi: „ugraditi dijelove u cjelinu; sastaviti, sklopiti: ~ auto (...)“. Iako se navedeno značenje može primijeniti na računalo, ne može se reći da odgovara pravomu značenju: mogućim se kupcima ne nudi konkretno spajanje računala (iako i ono, najvjerojatnije, ulazi u cijenu) nego odabir naj-

povoljnijih računalnih sastavnica (komponenta). Umjesto glagola *složiti* donedavna se rabilo nekoliko drugih nepunoznačnih glagola: uz web-stranicu *urediti*, *oblikovati*, a uz računalo *sklopiti*...

Glagoli *složiti* i *slagati* najčešće se rabe umjesto različitih nepunoznačnih glagola, a značenje dobivaju tek kada im se doda imenica u akuzativu. Osim *urediti*, *oblikovati* i *sklopiti*, *složiti* zamjenjuje i glagole *pripremiti* te *napraviti*, kao što je u primjeru *složiti sendvič*. Uporabom se toga, jednog glagola (ili dvaju, uzmemo li u obzir svršeni i nesvršeni oblik) na mjestu nekoliko ranijih glagola sličnoga, ali ne i istoga (nepotpunoga) značenja jezik siromaši, a zbog općenitoga i širokoga značenja glagola *složiti* i *slagati* može doći i do nesporazuma. Primjerice, u sintagmama *složiti stol* i *složiti krevet* u posljednje se vrijeme glagol *složiti* rabi u značenju „postaviti stol“ i „prostrijeti/napraviti postelju/krevet“. Međutim, kako je jedno od značenja glagola *složiti* „saviti u određeni oblik radi spremanja“ (*Rječnik* : 1145), slaganje stola može značiti sklapanje (sklopivoga) stola. Slično je sa sintagmom *složiti krevet*, koja može značiti posve oprječne radnje: kao prvo, raspoređivanje postelje, što uključuje „spremanje“ posteljine. Drugo je značenje novije, označuje suprotnu radnju, pripremanja, tj. prostiranja postelje.

Glagol se *složiti* u suvremenom hrvatskom razgovornom jeziku rabi s imenicama u akuzativu koje izriču kakvu hranu ili piće: *složiti sendvič / kavu / koktel*... Tada zamjenjuje nepunoznačni glagol *pripremiti* ili punoznačne *kuhati* (kao u primjeru iz televizijske sapunice ...*složi mi jednu kavu*²) te druge. Tako upotrijebljen, glagol *složiti* blizak je glagolu *raditi*, koji također zamjenjuje glagole *pripremati* i *kuhati* uz imenice u akuzativu koje izriču određenu vrstu jela – u emisiji *Dobro jutro, Hrvatska*³ uobičajena je rečenica *Danas ćemo raditi oradu na žaru, zapečene štrukle* i sl. Usporedba pokazuje da je glagol *raditi* u spomenutim sintagmama češći od glagola *složiti* – *složiti* se uglavnom potvrđuje u razgovornom stilu (jeziku likova TV-serija), a *raditi* se nalazi i u publicističkom (jeziku televizijskih voditelja i novinara).

Glagoli se *složiti*/*slagati* rabe i u ustaljenim svezama, često umjesto kojeg drugog glagola. Tako se u razgovoru s trenerom hrvatske momčadi pred Svjetsko rukometno prvenstvo čulo da *treba složiti taktiku protiv Južne Koreje*, a sportski je novinar, komentirajući slalomsku vožnju našega skijaša, rekao da *Ivica slaže taktiku za drugu vožnju*. Glagol je *slagati* i u tim primjerima zamijenio dotad uobičajene glagole *pripremiti*/*pripremati*.

² Riječ je o seriji *Sve će biti dobro* emitiranoj na 1. programu HTV-a u prosincu 2008.

³ U svakoj emisiji, koja se emitira od ponedjeljka do petka od 7 do 9 sati na 1. programu HTV-a, nalazi se prilog *Dobro jutro, dobar tek*.

Nerijetko, glagoli *složiti/slagati* s imenicama u akuzativu čine frazeme u širem smislu.⁴ Takve su sveze redovito modalne, i to negativno obojene: *slažu se frka* i *cirkus*, a složiti se može i *face*. Glagol je češće u svršenom obliku, kao što potvrđuju primjeri iz različitih televizijskih serija: *Marko (...) složio cirkus*, *Mrki je složio frku*, *Jesi vidjela koju je facu složio?*⁵, ali može se upotrijebiti i u nesvršenom: *Neću slagat' nikakav cirkus...*

Žargonski je frazem u širem smislu *složiti facu* imao prethodnika u književnom jeziku: glagol je *složiti* uza se vezao imenicu *lice* (standardnu, nežargonsku bliskoznačnicu imenice *face*) već krajem 19. stoljeća, u jeziku Eugena Kumičića, što potvrđuje rečenica „Kad je ... opazio krasnu djevojku ... *složi lice* na ljubazan posmijeh.“⁶

U *Rječniku hrvatskoga žargona* Tomislava Sabljaka glagol je *složiti* zabilježen samo s akuzativom imenice *vatra* (*složiti vatru*, u značenju „posvaditi nekoga“). Ta se sintagma u opisanoj građi ne potvrđuje.

Zanimljivo je da se umjesto glagola *složiti* u navedenim frazemima u širem smislu upotrebljava glagol *raditi*: *raditi frku / cirkus / face...* Potvrda je to širine i značenjske ispražnjenosti obaju glagola. Rječnička usporedba, međutim, potvrđuje razlike među glagolima *složiti/slagati* i *raditi*: dok je u prošlosti *raditi* bio samo jedan u nizu glagola sličnoga, ali ne i jednakoga značenja, koji se s imenicom u akuzativu nije često rabio, *složiti/slagati* značenjskom raznolikošću i čestotom uporabe ne zaostajahu od suvremenoga jezika.

Povijesni hrvatski rječnici potvrđuju uporabu glagola *složiti* i *slagati* u nekoliko značenja, od kojih je suvremenom jeziku podudarno „slaganje robe u slažine“, koje navodi Bogoslav Šulek, kao i većina ranijih i kasnijih leksikografa. U Šulekovu se *Hrvatsko-njemačko-talijanskom rječniku* spomenuti glagoli navode u još nekoliko značenja uobičajenih u 19. stoljeću, ali i prije i poslije Šuleka. Prvo je od tih značenja „ugoditi, udesiti“ kakvo glazbalo; koje se navodi i u *Rječniku hrvatsko-talijanskom* Dragutina Parčića iz 1901. te u *Hrvatsko-njemačkom frazeološkom rječniku* Josipa Matešića, gdje je zabilježen frazem *složiti gajde / udesiti gajde*. U Matičinu se rječniku takvo znače-

---

⁴ O frazemima u širem i frazemima u užem smislu pišu M. Mihaljević i B. Kovačević (2006: 1–15).

⁵ Prvi se primjer navodi prema seriji *Sve će biti dobro*, emitiranoj 5. siječnja 2008. na 1. programu HTV-a; drugi je navod iz kriminalističke serije *Mamutica* s istog programa, a treći je iz serije (također tzv. sapunice) *Zakon ljubavi* koju je tijekom studenoga 2008. emitirao RTL. Primjer koji slijedi u gornjem tekstu prenosi se iz iste serije iz koje je i prvi primjer (*Sve će biti dobro*).

⁶ Primjer se navodi prema *Rečniku srpskohrvatskoga književnog jezika*, knj. 5, 1973: 864.

nje opisuje *dovođenjem u sklad, usklađivanjem*.⁷ U vezi su s tim i znatno raniji opisi u južnih leksikografa J. Mikalje i A. Della Belle prema kojima *slagati/složiti* znači i *skladati*, a u Šuleka i *sročiti*.

Među akuzativnim je dopunama glagola *slagati* još od *Blaga jezika slovinskoga* Jakova Mikalje imenica *slova* te se govori o *slaganju slova* kao pripremi za tisak (u Šulekovu se rječniku navodi i *složiti arak, tabak*).

Pogled u *Gazophylacium* Ivana Belostenca potvrđuje da je *slaganje* (*szlaganye*) kao konkretno sastavljanje u kajkavaca značilo i zidanje, gradnju... Prema tomu, dio je sintagma koje su u prošlosti činile imenice u akuzativu s glagolom *slagati* u suvremenom jeziku izgubljen ili ograničen na manja područja. S druge strane, proširuje se uporaba toga glagola u dvoznačnim sintagmama te frazemima u širem smislu i sintagmama u kojima je *složiti/slagati* zamjenjivo s *raditi*.

Glagol *raditi* u vrtlogu promjena

U nekoliko se posljednjih godina potvrđuje znatno češća poraba glagola *raditi* u neosnovnom značenju, a uz imenicu u akuzativu kao obveznu dopunu, i to u različitim stilovima: najčešće u razgovornom, ali i u publicističkom te književnoumjetničkom. Uz glagol *raditi*, u razgovornom se stilu suvremenoga hrvatskog jezika primjećuje i češća poraba glagola *složiti* te, u manjoj mjeri, *slagati*. Navedeni su glagoli (*složiti/slagati* i *raditi*) sintaktički podudarni jer se rabe kao nepunoznačni te uza se imaju imenicu u akuzativu. Međutim, među njima su i značajne razlike: sintagma koju čine glagol *raditi* i imenica u akuzativu u nekim se primjerima može zamijeniti punoznačnim glagolom (*raditi operaciju* → *operirati*), dok kod glagolā *složiti/slagati* (također s imenicom u akuzativu) takva zamjena nije moguća.

Tijekom stoljeća mijenjala se ne samo učestalost uporabe glagola *raditi* nego i njegovih izvedenica, osobito imenice *radnik* i pridjeva *radni*. U posljednjih su dvadesetak godina promjene u velikoj mjeri ovisile o izvanjezičnim, sociolingvističkim prilikama.

Promjene se prvoga, osnovnoga značenja, opisanoga u rječnicima kao „obavljati posao, sustavno ulagati napore da se postigne neki rezultat“ (Anić 2003: 1276), prate usporedbom opisa u hrvatskim (povijesnim) rječnicima. U najstarijem se hrvatskom rječniku Fausta Vrančića bilježi samo *rabiti*, ne i *raditi*.

⁷ Opis se donosi prema *Rečniku srpskohrvatskoga književnog jezika* (knj. 5) jer je *Rječnik hrvatskosrpskoga književnog jezika* Matice hrvatske nedovršen, a rječnik *Matice srpske* donosi i primjere iz hrvatske književnosti. Spomenuto se značenje glagola *složiti* oprimjeruje rečenicom iz književnoga djela Stjepana Mihalića: „Okolo njega je ptičji cvrkut i zuj kukaca složio šum kojemu dirigira vjetar“. (*Rečnik*, 1973: 864)

U kasnijih se leksikografa potvrđuju značajne razlike između prvotnoga i suvremenoga značenja: u staroslavenskom je jeziku *raditi* značilo *skrbiti se, brinuti se*,⁸ a u tom se značenju potvrđuje i u starijih hrvatskih pjesnika i južnih leksikografa Mikalje i Della Belle.

Jakov Mikalja u *Blagu jezika slovinskoga* uz *raditi* bilježi *nastojati*, a u Della Bellinu se *Dizionario* nalazi mnogo bliskoznačnica glagolu *raditi*. Tako Della Bella uz talijanske glagole *attendere* i *incumbo* stavlja hrvatske istovrijednice *nastojati*, *pomniti*, *raditi* i *staviti pomnju* (Della Bella 1728: 116), ali donosi i mnoge danas zaboravljene hrvatske riječi.

Uz talijanski se glagol *faticare* ne navodi *raditi*, ali se daju brojne istovrijednice, među kojima i *rabiti*: *truditi se*, *moriti se*, *rabiti*, *poslovati*, *biti u trudu*. Najviše hrvatskih glagola Della Bella bilježi uz *lavorare*: *djelovati*, *poslovati*, *raditi*, *rabiti*, *djeljati*, *rabotati*, *težati*, *tvoriti*, *rukotvoriti* (Della Bella 1728: 429), a *raditi* i *nastojati* nalazi se i uz *cercare* (Della Bella 1728: 185). Glagol *raditi* zabilježen je i uz *far di modo*, *efficio* (Della Bella 1728: 303).

Usporede li se i hrvatski glagoli koji uza se imaju kakvu dopunu ili doatak, a u Della Bellinu se *Dizionario* donose uz talijansko *lavorare*, npr.: *djelovati u suhoći*, *u pokrivenu*; *poslovati u polju*, *težati u polju*; *težati zemlju ili težiti zemlju*, *poslovati pri svijeći ili prid svijećom*, *djeljati*,⁹ potvrđuje se da ni u jednom od konkretnih primjera nema glagola *raditi* – očito je da nije bio osobito čest u južnoj Hrvatskoj 17. i 18. stoljeća. U značenju današnjega glagola *raditi* (*laboro*) do 18. stoljeća najčešći su bili glagoli *rabiti* i *djelovati*.¹⁰

Kao štokavsku inačicu kajkavskoga *delati*, glagol *raditi* u *Gazofilaciju* bilježi i Ivan Belostenec u sljedećoj natuknici:

„Délam-lati, poŝzlujem-vati, poŝzel ali delo opravlyam, obavlyam, tefim. (D. it.) Radim-diti, rukotvaram, rabotam (...)“ (Belostenec 1740 [1998]: 67)

Zanimljivo je da već u 17. stoljeću Belostenec spominje glagol *obavljati* (*delo opravljam*, *obavljam*), a Maretić nekoliko stoljeća kasnije, opisujući taj glagol u Akademijinu rječniku, drži da ga je stvorio Bogoslav Šulek: „Ne zna se, otkle je Šulek taj glagol uzeo; da ga nije sam načinio?“ (*Rječnik JAZU*, 1917–1922: 314).

Glagol je *raditi* zabilježen i 1778. u Slavonca Marjana Lanosovića, koji gramatici dodaje rječnik i konverzacijski priručnik – primjere „razgovora“.¹¹

⁸ Usp. *Mali staroslavensko-hrvatski rječnik* (Damjanović i dr. 2004: 230).

⁹ Svi su primjeri koji se preuzimaju iz Della Bellina rječnika slovopisno i pravopisno prilagođeni suvremenom hrvatskom jeziku, dok se gramatička i leksička obilježja ne mijenjaju.

¹⁰ O tom, uz potvrde iz građe, i u Akademijinu rječniku (1936: 889).

¹¹ Iako je *raditi* (uz *djelati*) zabilježeno u Lanosovićevu rječniku (unutar gramatike), u praktičnom se dijelu – „razgovorima“, ne rabi: umjesto izraza „moram raditi“, na-

U rječnicima je Bogoslava Šuleka te u *Rječniku hrvatsko-talijanskom* Dragutina Parčića iz 1901. godine glagol *raditi* zabilježen kao dio frazema *raditi komu o glavi*. Parčić spomenuti glagol navodi i u neosobnim ustrojstvima: *radi se o kom, o čem* (Parčić 1901 [1995]: 830–831).

Raditi kao nepunoznačni glagol

Usprkos promjenama osnovnoga značenja, može se reći da na početku dvadeset i prvoga stoljeća veću pozornost, osobito sintaktičku, zaslužuje uporaba glagola *raditi* kao nepunoznačnoga, i to perifraznoga glagola koji je dio dvočlanoga predikata. Takav je predikat pokazatelj poimeničenja ili koje druge, čvrste, najčešće u većoj ili manjoj mjeri frazeologizirane, veze glagola i imenice ili imenske riječi.

U hrvatskoj se jezikoslovnoj literaturi glagol *raditi* s lokativnom dopunom spominje u *Gramatici hrvatskoga jezika* J. Silića i I. Pranjkovića (2005: 188–189) među perifraznim glagolima (*raditi na uspostavljanju povjerenja*). S istom, lokativnom dopunom, glagol se *raditi* kao jedan od primjera raščlanjivanja („dekomponiranja“) predikata navodi u stranih jezikoslovaca – u *Spisima iz sintakse i semantike* petnaest godina ranije opisuje ga Milorad Radovanović (1990: 64).¹² U *Gramatici bosanskoga jezika* Dževada Jahića, Senahida Halilovića i Ismaila Palića također se govori o značenjski nepotpunim glagolima kao dijelovima raščlanjenih predikata, ali se ne spominje glagol *raditi* (Jahić – Halilović – Palić 2000: 368–369).

O odnosu hrvatskoga i drugih jezika prema spominjanim sintaktičkim pitanjima raspravlja i Marija Znika u članku „Sintaktička norma hrvatskoga jezika u 20. stoljeću“. Autorica smatra „dekompoziciju“ i nominalizaciju u hrvatskom jeziku rezultatima „izvanjskih utjecaja“, i to utjecaja „tzv. varijante književnoga jezika“ – srpskoga jezika. Rastavljene predikate dijeli u dvije skupine; prvu, s nepunoznačnim glagolima (*vršiti, obavljati, davati, imati...*) i imenicom u akuzativu (*razgovarati – voditi razgovor*) te drugu, s glagolom *biti* i prijedložnim ili besprijedložnim izrazom i glagolskom imenicom (*biti na umoru; biti mišljenja...*) (Znika, 2006: 114–115).

lazi se „imam vrlo potribite / neukolonive posle / poslove“. (Lanosović 1778: 125). Hrvatski su dijelovi razgovora u Lanosovićevu priručniku prijevod odgovarajućih njemačkih konverzacijskih fraza, što također može biti razlogom neuporabe glagola *raditi* kao dopune prezentu nepunoznačnoga glagola *morati*. (Lanosović 1778: 209)

¹² Knjiga *Spisi iz sintakse i semantike* Milorada Radovanovića objavljena je 1990. godine, ali je rad u kojem se opisuje spomenuto raščlanjivanje predikata objavljen ranije, 1977. godine, u „Južnoslovenskom filologu“. Nakon Radovanovića, o raščlanjenom su predikatu pisali i drugi strani jezikoslovci, primjerice autori *Sintakse savremenoga srpskog jezika* u redakciji Milke Ivić. Glagol se *raditi* i ondje bilježi uz lokativnu dopunu.

Prema navedenom, hrvatski jezikoslovci spominju raščlanjivanje glagolskoga predikata, kao i porabu nepunoznačnih glagola s imenicom u perifrazi (ondje gdje ne postoji odgovarajući punoznačni glagolski predikat), ali se akuzativna dopuna glagola *raditi* u jezikoslovnim opisima ne spominje. To može ukazivati na dvoje:

- a – lokativna je dopuna (relativno) česta, a akuzativna je sporadična;
- b – akuzativna dopuna glagola nije sukladna sintaktičkoj normi hrvatskoga (standardnoga) jezika pa se o njoj ne govori.

Prvoj je pretpostavci, o maloj čestotnosti uporabe glagola *raditi*, proturječna početna postavka ovoga rada o izuzetno čestoj porabi toga glagol u suvremenom hrvatskom jeziku. S druge strane, širenje se glagola *raditi* umjesto drugih glagola ne smatra opravdanim. Međutim, stupanj normativne (ne)prihvatljivosti za sve primjere nije jednak, nego, između ostaloga, ovisi o stilu, ali i o vrsti sintagme u kojoj se glagol pojavljuje.

Glagol *raditi* u ustaljenim svezama riječi

U primjerima koji se u radu uspoređuju, a prenose se iz novina, s televizije i s interneta posljednjih četiriju godina, mnogo je ustaljenih izraza koji su se u hrvatskom jeziku uobičajili rabiti s kojim drugim glagolom, a ne s glagolom *raditi*. Među njima su samo dva „prava“ frazema, tj. frazema u užem smislu, navedena u hrvatskim frazeološkim rječnicima. Međutim, nisu navedeni s glagolom *raditi* – rječnici na mjestu toga glagola bilježe druge glagole. U frazemima glagol *raditi* nije rezultat raščlanjivanja predikata, no uza nj se redovito nalazi imenica u akuzativu. U uspoređenoj građi takvi su frazemi *raditi od muhe slona* i *raditi ražanj*, a *zec u šumi*.

Frazem *radimo od muhe slona* mjesecima se isticao na velikom plakatu u središtu Osijeka (kao reklama za jednu tvrtku), a potvrđivao se i u časopisima (npr. *Radiš li od muhe slona?*, *Teen*, kolovoz 2006.).

U Matešićevu je *Frazeološkom rječniku*, kao i u *Hrvatskom frazeološkom rječniku* A. Menac, Ž. Fink-Arsovski i R. Venturina, traženi frazem zabilježen s drugim glagolom: *praviti – praviti od (iz) buhe (muhe) slona* (Menac i dr. 2003: 180). Uz glagol *praviti* u Matešićevu su rječniku dana još dva glagola, ali ni jedan od njih nije *raditi*: *praviti (činiti, graditi) od muhe slona (konja, medvjeda, vola)* (Matešić 1982: 357).

Slično je i s frazemom *raditi ražanj dok je zec u šumi* (*Ali ne pada mu napamet raditi ražanj dok je zec u šumi*, *JL*, 7. 4. 2006.), koji se ni u jednom od uspoređenih frazeoloških rječnika ne nalazi s glagolom *raditi*. Matešićev rječnik donosi nekoliko glagola, ali nema glagola *raditi*: *sjeći, spremati/spremiti* i *praviti* (ražanj). U *Hrvatskom frazeološkom rječniku* zabilježen je glagol *spremati: spremati ražanj, a zec u šumi*. U *Kontrastivnom rječniku poslovice* Pavla Mikića i Danice Škare isti je frazem zabilježen s glagolom *graditi*:

Zec u šumi, a on ražanj gradi (1992: 354). Donosi se i potvrda iz stare hrvatske književnosti, i to iz Barakovićeve *Vile Slovinke*, u kojoj je upotrijebljen čakavski glagol *dilati*. Prema tomu, ni u jednom potvrđenom primjeru nema štokavskoga glagola *raditi*.

Druga je skupina ustaljenih sveza riječi u kojima se glagol *raditi* u suvremenom hrvatskom jeziku često rabi znatno veća. To su čvrste sintagmatske sveze koje nisu pravi frazemi jer desemantizacija njihovih dijelova nije provedena u potpunosti, ali su na putu frazeologizacije. Dio ustaljenih sveza riječi s glagolom *raditi* koje nisu frazemi u užem smislu u jezikoslovnoj se literaturi naziva i frazemima u širem smislu.¹³ Neki su od takvih frazema odmaknuli na putu desemantizacije i približavaju se frazemima u užem smislu (npr. *raditi cirkus, dramu...*), ali postoji i druga, raznolika, podskupina ustaljenih izraza, udaljenija od „pravih“ frazema.

S obzirom na značenje i područje uporabe, ustaljeni se izrazi razvrstavaju na sljedeći način:

1. Modalni, i to negativno obojeni izrazi, sintaktički obilježeni dopunom koju čini akuzativ bez prijedloga, u manjoj su ili većoj mjeri frazeologizirani, ali nisu zabilježeni ni u jednom hrvatskom frazeološkom rječniku. U suvremenom se hrvatskom jeziku često ponavljaju, osobito u njegovu razgovornom stilu, koji se primjerice potvrđuje dijalozima u tzv. *sapunicama* na hrvatskoj televiziji, ali ne samo ondje. Česti su i u jeziku tiskovina.

Dio ustaljenih izraza izrazitoga negativnoga značenja ne pripada hrvatskomu standardnomu jeziku nego je riječ o žargonizmima. U razgovornom su se hrvatskom jeziku izrazi poput *raditi cirkus, budalu / majmuna od koga* mogli čuti i ranije, ali s drugim glagolom – glagolom *praviti*.

Frazemi u širem smislu potvrđeni u uspoređenoj građi, koja pripada publicističkom i razgovornom stilu, u radu se razvrstavaju prema glagolu koji je (ranije) upotrebljavan umjesto glagola *raditi*. Najčešće je to *praviti*, i to u sljedećim ustaljenim izrazima: *raditi cirkus (od koga/čega/sebe)*; *raditi skandale (od čega)*, *raditi luđakinju od koga/sebe*; *raditi budalu od koga/sebe*, *raditi dramu (od čega)*.

Snažna se emotivna obojenost izdvojenih izraza potvrđuje uporabom modalnih glagola *željeti* i *moći* uz infinitiv glagola *raditi*:

Ne želim od svog života raditi cirkus... (*Grazia*, 1. 8. 2006.); *Ne možeš raditi dramu...* (HTV 1, *Ljubav u zaleđu*, 27. 1. 2006.)

¹³ O frazemima u širem smislu usporedi: Frančić – Hudeček – Mihaljević 2005.; Mihaljević – Kovačević 2006: 1–15. M. Mihaljević i B. Kovačević među frazeme u širem smislu smještaju i tzv. administrativizme (npr. *izvršiti uplatu*) koji se u ovom radu opisuju kao posebna skupina.

kao i imperativom glagola *raditi*:

'Ne radite skandale i prestanite remetiti mir hrvatske reprezentacije', izjavio je Ivano Balić (...). (Hina, 28. 1. 2009.)

U nekim sintagmama glagol *raditi* može biti dopunjen jednom ili dvjema dopunama – uz imenicu u akuzativu može se, ali ne mora, upotrijebiti prijedložni genitiv, primjerice: *raditi cirkus* i *raditi cirkus od koga/čega/sebe*.

Frazem *raditi gluposti* jedini je ustaljen s glagolom *raditi* i redovito se rabi s tim glagolom:

Bila sam vodeća nakon prve vožnje, iako sam radila gluposti na stazi. (JL, 18. 3. 2006.); Ne smijemo raditi gluposti... (HTV 2, 13. VI. 2006.).

Uz glagol *praviti*, na mjestu današnjega *raditi* u nekim se ustaljenim izrazima može upotrijebiti i *izazivati*, kako je primjerice u izrazu *raditi probleme: Nemoj raditi probleme!* (HTV 1, *Ljubav u zaleđu*). Uz imenicu *incident* uobičajena je bila uporaba učestaloga glagola *izazivati*. Zbog nemogućnosti isticanja učestalosti (ponavljanja) radnje, glagol *raditi* u tom je frazemu nedovoljno obavijestan i njegova je uporaba nepravilna. Usprkos tomu, nalazimo ga u razgovorima preuzetim iz tiskovina:

Ključna je stvar da on u Zagrebu, gdje smo provodili većinu vremena, nikada nije radio incidente. (JL, 2. 8. 2006.)

U ovoj je skupini i nekoliko ustaljenih izraza slabije emocionalne obojenosti, u kojima se na mjestu glagola *raditi* upotrebljava glagol *činiti*: *raditi iznimke, raditi kompromise, raditi komu uslugu*:

Ne možemo raditi iznimke... (JL, 11.4. 2006.); Ne radimo nikakve malverzacije... (JL, 8. 9. 2006., str. 18); Koliko je čovjek prisiljen raditi kompromise! (HTV, 17. 3.); Možda je samo radila uslugu nekoj od prijateljica (Stars, 29. 1. 2009., str. 7).

2. Drugu skupinu čine ustaljeni izrazi – frazemi u širem smislu, u kojima glagol *raditi* uza se također ima akuzativ, a rabe se u određenom području, tj. struci, najčešće u kriminalistici i zdravstvu. Međutim, iz tih su struka policijskim izvješćima i novinarskim napisima ušli u publicistički stil, a postoje i u razgovornom jeziku. Takav je suvremeni frazem *raditi očevid* u kojem se glagolom *raditi* potiskuju raniji (još uvijek prisutni) glagoli *obavljati* i *vršiti*.¹⁴

---

¹⁴ Česti su jezični savjeti u kojima jezikoslovci upućuju na pripadnost glagola *vršiti* (kao nepunoznačnoga glagola) srpskom jeziku te se taj glagol u hrvatskom jeziku smatra stilski obilježenim. Usprkos tomu, često je u uporabi.

Noviji je i frazem *raditi crnu listu*, pri čemu je glagol *raditi* zamijenio *sastavljati*. Potvrđuje se to uporabom obaju glagola u istom novinskom tekstu, u kojem je u naslovu pisalo *Policija radi crnu listu (Osječki dom, 6. 12. 2006., str. 1)*, a u tekstu slijedi:

Dodao je da policija u sastavljanju takve liste, osim s obavještajnim službama, surađuje i s drugim institucijama...

Niz se ustaljenih izraza s glagolom *raditi* vezuje i uz zdravstvo: *raditi pretrage, raditi krvnu sliku...*, a isti je glagol uobičajen i uz nazive konkretnih pretraga (*raditi CT, EKG* i sl.). Međutim, u takvim se svezama pokazuju morfološka i leksička ograničenja glagola *raditi*, koji se u hrvatskom jeziku ne rabi u svršenu obliku. Ako se ipak upotrijebi za izricanje svršene radnje, obavijest njime izrečena nejasna je i nepotpuna te je umjesto rečenicom *Radila sam krvnu sliku* svršenu radnju pravilno izreći rečenicom sa svršenim glagolom: *Napravila sam krvnu sliku*.

3. Treću skupinu ustaljenih izraza čine oni u kojima se glagol *raditi* u suvremenom hrvatskom jeziku, osobito u njegovu publicističkom stilu, rabi na mjestu različitih nepunoznačnih glagola kakvi su *organizirati* (pr. *raditi vjenčanje*), *potpisivati* i *dogovarati* (pr. *raditi ugovor*; *Creski ribar tri puta radio novi ugovor*; *JL, 17. 8. 2006.*).

U novinskoj se građi potvrđuje i nekoliko novijih frazema za koje se može reći da su obilježje novinskoga stila i da su nastali kao odraz potrebe za privlačenjem čitatelja, a uz glagol *raditi* kao dopunu imaju prijedložni lokativ te izriču brigu za vlastito tijelo i duh: *raditi na svom tijelu* i *raditi na sebi*.

U većoj se skupini ustaljenih izraza s glagolom *raditi* lokativ s prijedlogom *na* potvrđuje kao starija, a besprijedložni akuzativ kao novija i sve agresivnija dopuna. Primjeri potvrđuju, ne jednom i ne slučajno, upotrijebljene sintagme *raditi film / TV-emisiju (priloge, vijesti) / knjigu (antologiju) / priču / predstavu / izložbu*, kao i *raditi temu*.

Ako se umjesto prijedložnoga lokativa upotrebljava akuzativ izravnoga objekta (razlog toj uporabi, osim sve očitijega prodora glagola *raditi*, dijelom može biti i potreba za izravnijim, besprijedložnim izricanjem), glagol *raditi* valjalo bi zamijeniti s nekoliko glagola kojima je osnovno značenje s jedne strane uže, s druge pak općenitije od značenja glagola *raditi*, primjerice *pripremati*, pa čak i *snimati, režirati*:

Najviše me se dojmio posjet Universal studiju, gdje su nam pokazali kako se rade filmovi (JL, 28.7.); Volio bih raditi komedije... (Branko Ivanda, Studio, 7.–13. ožujka 2009.)

Glagolom *pripremati*, ali i *organizirati* i *uređivati*, moglo bi biti zamijenjeno *raditi* i u rečenicama koje slijede:

...moram raditi vijesti u jedan sat poslije ponoći...; (JL, 3. 7. 2006.); *Nisam radio spomenik, nego običnu antologiju.* (JL, 4./5. VIII. 2006.).

Zajedničko je svim navedenim primjerima ustaljenih izraza koji nisu pravi frazemi da je na mjestu glagola *raditi* bio kakav nepunoznačni, perifrazni glagol. U dijelu je sintagma posljednje skupine umjesto akuzativa bio lokativ s prijedlogom *na* (*raditi film – raditi na filmu*). Zamjena dvočlanih izraza s imenicom u akuzativu jednočlanim, glagolskim predikatom, nije moguća jer nije riječ o odglagolnim imenicama.

Dvočlani predikati s glagolom *raditi*

Iako dosad navedeni izrazi nisu nastali raščlanjivanjem jednočlanoga predikata i nemaju odglagolnu imenicu, postoje i ustaljeni izrazi kod kojih se može govoriti o razdvajanju jednočlanoga predikata na nepunoznačni glagol i odglagolnu imenicu, što svjedoči o poimeničenju. Česti su takvi izrazi u administrativnom stilu, a u *Gramatici hrvatskoga jezika* I. Pranjkovića i J. Silića opisuju se kao glagolske perifraze. Takvi su administrativizmi, sintaktički različiti od ostalih frazema (u užem i širem smislu) jer sadrže raščlanjeni predikat te se dio njih može zamijeniti punoznačnim glagolom (npr. *izvršiti uplatu* → *uplatiti*; *raditi zamjenu* → *mijenjati, zamjenjivati*).

Iako je nedvojbeni njihova ustaljenost i leksikaliziranost, zbog male ili nikakve razlike u značenju između jednočlanih i dvočlanih predikata u ovom se radu takvi izrazi ne opisuju kao frazemi nego kao dvočlani predikati. Osim toga, ti se izrazi sintaktički razlikuju od ostalih frazema koje čine dvočlani predikati koji nisu nastali od jednočlanih (jer nema glagola koji im značenjski odgovaraju) i nisu rezultat poimeničenja.

Glagol je *raditi* u takvim predikatima nepunoznačan, a rabi se s jednom od dviju dopuna: lokativom s prijedlogom *na* (pr. *raditi na istraživanju*) ili akuzativom bez prijedloga (*raditi istraživanje*). Iako je akuzativna dopuna novijega datuma te se često pojavljuje umjesto lokativne (pr. *raditi istraživanje* umjesto *raditi na istraživanju*), ne može se reći da lokativne dopune više nema – s nekim imenicama istodobno postoje akuzativ i lokativ te govornik izabire između njih. S druge strane, primjeri uporabe dvočlanoga predikata s glagolom *raditi* potvrđuju akuzativnu dopunu i ondje gdje nema, a nije ni bilo, lokativne dopune, a postoji odgovarajući glagol kojim bi se dvočlani ili višječlani izraz zamijenio. Sintagme s glagolom *raditi* i akuzativom mogu, ali ne moraju, biti istoznačne onima s prijedložnim lokativom.

Kako se u ovom radu opisuju novija ustrojstva, u kojima se glagol *raditi* rabi kao nepunoznačan i uza se ima akuzativ, navode se primjeri takvih sintagma i odgovarajućih punoznačnih glagola:

raditi popis → *popisivati*
raditi pritisak na koga → *pritiskivati koga*
raditi (po)grješku → *griješiti*
raditi zamjenu → *mijenjati, zamjenjivati*
raditi koncentraciju → *koncentrirati se*
raditi pretpostavke → *pretpostavljati*
raditi operaciju → *operirati*
raditi istraživanje → *istraživati*

Iako se svi navedeni izrazi mogu zamijeniti glagolskim predikatom, u nekim se jednočlani i dvočlani predikat značenjski ne podudaraju u potpunosti. U posljednjem navedenom primjeru glagolski predikat *operirati* ne znači isto što i *raditi operaciju* – *biti (prisutan) na operaciji, nazočiti operaciji*. Jer, svi nazočni u operacijskoj dvorani ne operiraju, neki pomažu pri operaciji.

U svijesti govornika neki su se dvočlani predikati ustalili s drugim perifraznim glagolima; najčešće s *vršiti, obaviti/obavljati, činiti*; npr. umjesto *raditi (po)grješku* – *činiti (po)grješku*.

Zamjena drugih glagola glagolom *raditi*

Osim uporabe u ustaljenim svezama riječi, od kojih su neke nastale razdvajanjem glagolskoga predikata, dok u drugima glagol *raditi* zamjenjuje koji drugi nepunoznačni ili punoznačni glagol, taj glagol (*raditi*) sve češće zamjenjuje nepunoznačne glagole koji izriču kakvu konkretnu radnju: *peći, kuhati, proizvoditi, izrađivati*...

Za razliku od primjera kakav je *raditi film* i sličnih, u kojima umjesto akuzativa može stajati prijedložni lokativ (*raditi na filmu*), sintagme ove skupine ne mogu imati lokativnu dopunu umjesto akuzativne.

Upravo je zamjena punoznačnih glagola koji izriču kakvu konkretnu radnju nepunoznačnim glagolom *raditi*, čije je značenje oslabjelo i gotovo ispražnjeno, posve nepotrebna i ne može se smatrati dobrim i poželjnim obilježjem bilo kojega funkcionalnoga stila. Unatoč tomu, glagol *raditi* pri izricanju konkretne radnje zamjenjuje sljedeće glagole:

- *peći* – *raditi kolače*, različite vrste kolača i jela (vrlo često u emisiji *Dobro jutro, Hrvatska*, HTV 1)
- *kuhati* – *raditi čaj/kavu* (često u razgovornom jeziku likova tzv. televizijskih sapunica)
- *pripremati što (hranu)* u kuhinji – *raditi sendviče / oradu na žaru / juhu / marmeladu*:

...*radim sendviče* (*Poirot*, HTV, 2. 4. 2006.); *Doručak Yakša* sastoji se od (...) i triju vrsta marmelade koju rade naši kuhari.

(Gloria, 27. 7. 2006.); *Danas radimo oradu na žaru / juhu od zelene salate...* (HTV 1, *Dobro jutro, Hrvatska*)

- proizvoditi:

Železnjak će raditi votku u Imotskom (JL, 26.1. 2006.)

- izrađivati:

Bavi se zanimljivim hobiem, radi namještaj. (HTV 1, 10. 3. 2008.); *Ove se godine morao umjetno raditi snijeg i led.* (HTV 1, 13. 1. 2009.)

Glagol *raditi* u jeziku književnih djela

Glagol se *raditi* upotrebljava umjesto drugih glagola i u književnosti. Potvrđuje to prijevod vrlo popularnoga *Da Vincijeva koda*, gdje uporaba toga glagola dovodi i do sintaktičko-semantičke nepravilnosti:

„Taj stil slikanja zovu sfumato“, rekao joj je, „i vrlo ga je teško raditi, Leonardo da Vinci je bio najbolji u tome.“ (*Da Vincijev kod* 2005: 102)

Izvorni engleski tekst:

"That's called the sfumato style of painting", he told her, "and it's very hard to do. Leonardo da Vinci was better at it than anyone." (*The Da Vinci Code* 2007: 142)

potvrđuje da je umjesto glagola *raditi* i akuzativa zamjenice (*raditi ga*, tj. *raditi stil*) trebalo upotrijebiti glagol *slikati* iz kojega je imenica u ulozu genitivnoga atributa (*slikanje*) izvedena. Kako bi se izbjegla uporaba glagola *raditi*, za ponavljanje načina slikanja mogao se upotrijebiti anaforički zamjenički prilog *tako*, ustaljeni prijedložni izraz *na taj način* ili instrumental imenice *tehnika* s deiktikom *ta* te bi rečenica glasila:

„Taj stil slikanja zovu sfumato“, rekao joj je, „i vrlo je teško tako slikati/slikati na taj način/slikati tom tehnikom. Leonardo da Vinci je bio najbolji u tome.“

U prijevodu se istoga romana nalazi i dvočlani predikat s glagolom *raditi*:

„(...) Nisam radio pretpostavke o tome gdje bi se gral mogao nalaziti (...)“ (*Da Vincijev kod* 2005: 340)

umjesto kojega je bolje upotrijebiti punoznačni glagol kao jednočlani predikat. Usporedba s izvornim engleskim tekstom:

'(...) I certainly didn't presume to know where the Grail is hidden (...)' (*The Da Vinci Code* 2007: 451)

dopušta takav prijevod: „(...) *Sigurno nisam pretpostavljao da znam gdje je gral skriven* (...)“ jer ni u navedenu primjeru uporaba glagola *raditi* nije opravdana.

Usprkos tomu, taj se glagol kao nepunoznačan rabi i u prijevodu drugog romana Dana Browna *Anđeli i demoni* u tekstu koji slijedi, i to u engleskom izvorniku:

‘No math! I told you! I hate it!’

‘I’m glad you hate it. Because girls aren’t even allowed to do math.’ (...) (*Angels and Demons* 2009: 126)¹⁵

(...) ‘Girls play with dollies. Boys do math. No math for girls.’ (2009: 127)

te u hrvatskoj inačici:

„Samo ne matematika! Rekla sam ti! Mrzim matematiku!“

„Drago mi je što je mrziš, jer djevojčice ionako ne smiju raditi matematiku.“ (...)

„(...) Djevojčice se igraju s lutkama,¹⁶ a dječaci rade matematiku.“ (*Anđeli i demoni* 2006: 96–97)

U izdvojenim je svezama u hrvatskom jeziku bolje upotrijebiti uobičajeni ustaljeni izraz *baviti se čime*, tj. *baviti se matematikom*.

U drugom je primjeru iz *Anđela i demoni* nepunoznačni glagol *raditi* upotrijebljen umjesto glagola *obaviti/obavljati* ili *vršiti/izvršiti*:

„Po vatikanskom zakonu“, nastavila je žena, „nad papama se nikad ne radi formalna autopsija zbog čega tvrdnja ne može biti potvrđena.“ (*Anđeli i demoni* 2006: 271)¹⁷

Glagol se *raditi* s imenicom u akuzativu nalazi i u drugim književnim djelima, i to u onih pisaca koji dopuštaju prodor razgovornoga jezika u književnoumjetnički stil. Češći od ostalih primjeri su modalnih ustaljenih sveza kakve su *raditi scene*, *raditi dramu* (*od čega*)... Postoji li odgovarajući engleski prijevod, u takvim se svezama potvrđuje usporednost hrvatskoga glagola *raditi* i engleskoga *make*:

Zašto, zaboga, od svega radiš dramu? – rekao joj je Maestro.
(*Frida ili o boli* 2008: 69)

¹⁵ Prvo je izdanje toga romana objavljeno 2001. godine.

¹⁶ Neispravno je upotrijebljen prijedlog *s* pri izricanju sredstva (**igrati se s lutkama*).

¹⁷ Izvorni tekst glasi: ‘By Vatican law’, the woman continued, ‘no formal autopsy is ever performed on a Pope, so the Illuminati claim of murder cannot be confirmed.’ (*Angels and Demons* 2009: 359) Kada bi umjesto glagola *raditi* bio upotrijebljen glagol *obavljati*, dio bi teksta na hrvatskom jeziku bio sljedeći: „(...) formalna autopsija nikad se ne obavlja nad papom pa tvrdnja iluminata o ubojstvu ne može biti potvrđena.“

*Why, for God's sake, do you make a drama out of everthing?
the Maestro asked her. (Frida's Bed 2008: 71)*

Nije mu više radila scene. (Frida ili o boli 2008: 83)

She stopped making scenes. (Frida's Bed 2008: 88)

Zaključak

Možemo zaključiti da se od ranije poznatoj lokativnoj dopuni glagola *raditi*, promatranog kao nepunoznačan, perifrazan glagol, u posljednjih nekoliko godina vrlo nametljivo priključuje akuzativna besprijedložna dopuna, i to tako da se punoznačni glagol u ulozi (jednočlanoga) glagolskog predikata rastavlja na dvočlani predikat čijim je dijelom glagol *raditi*. Međutim, i drugi se nepunoznačni i punoznačni glagoli zamjenjuju spomenutim glagolom (*raditi očevit, raditi kolače...*). Najmanje opravdanja ima baš zamjena postojećih punoznačnih glagola (pr. *peći, kuhati*) glagolom *raditi* (*raditi čaj, kavu, kolače...*). Takva je zamjena hrvatskom jeziku posve neprimjerena.

Osobito je česta uporaba frazema ili djelomice frazeologiziranih izraza izrazitoga modalnog značenja, od kojih je s glagolom *raditi* otprije poznato tek *raditi gluposti*. Takvim se izrazima suodnosni izrazi nalaze u engleskom jeziku. Usporedbom uporabe glagola *make* u engleskim rječnicima idioma te fraznih glagola (*Longman Dictionary of Phrasal Verbs*), potvrđuje se širenje uporabe jednoga glagola u potpuno ili djelomično frazeologiziranim izrazima, čije značenje ovisi o dopunama. Osobito se pronalaze odgovarajuće engleske usporednice za izraze *raditi predstavu/spektakl oko čega* (*make a song and dance about/over something*) / *raditi budalu od sebe* (*make an exhibition / a spectacle of oneself*) / *raditi gužvu, zbrku oko čega* (*make a fuss about/over something*), kao i *raditi kolače, kavu, čaj* (*make a cake, coffee, tea*) ili *raditi scene* (*make a scene/make scenes*).

Koliko je uporaba glagola *raditi* proširena, potvrđuje upravo njegov prodor u postojeće frazeme i ustaljene izraze, usprkos nemogućnosti da se upotrijebi svršeni oblik toga glagola. Ipak, može se reći da čestota uporabe glagola *raditi* u stručnom nazivlju nije jednaka u jeziku struke i u razgovornom jeziku „nestrucovnih“ govornika – pri opisu se standardiziranih postupaka u medicinskom nazivlju češće rabe svršeni oblik glagola *činiti* nego glagol *raditi* – medicinski se postupci opisuju frazeologiziranim izrazima u kojima je pasivno upotrijebljen prezent glagola *učiniti* – pr. *učini se ultrazvuk bubrega, učini se rez...* U razgovornom je, „nestrucovnom“, jeziku drukčije – uglavnom se *radi krvna slika* i druge *pretrage*.

Izvori i literatura:

- Anić, Vladimir. 2003. *Veliki rječnik hrvatskoga jezika*. Zagreb: Novi Liber.
- Belostenec, Ivan. 1740. [1972.–1973.] *Gazophylacium, seu latino-illyricorum onomatum aerarium i Gazopphylacium illyrico-latium*. Zagreb. Pretisak: Zagreb: Liber – Mladost.
- Brown, Dan. 2005. *Da Vincijev kod* [prevela: Suzana Sesvečan]. Zagreb: V.B.Z., 448 str.
- Brown, Dan. 2006. *Anđeli i demoni* [prevela: Suzana Sesvečan]. Zagreb: V.B.Z., 466 str.
- Brown, Dan. 2007. *The Da Vinci Code*, Corgi Books, 605 str.
- Brown, Dan. 2009. *Angels and Demons*. Corgi Books.
- Courtney, Rosemary. 1983. *Longman Dictionary of Phrasal Verbs*. Harlow: Longman Group Ltd.
- Cowie, A.P.; Mackin, R.; McCaig, I.R. 1985. *Oxford Dictionary of Current Idiomatic English: Volume 2: Phrase, Clause & Sentence Idioms*. Oxford: Oxford University Press
- Damjanović, Stjepan; Jurčević, Ivan; Kuštović, Tanja; Kuzmić, Boris; Lukić, Milica; Žagar, Mateo. 2004. *Mali staroslavensko-hrvatski rječnik*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Della Bella, Ardellio. 1728. [2006]. *Istruzioni grammaticali della lingua illirica (Gramatičke pouke o ilirskome jeziku)*. Venecija. Pretisak: Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 185 str.
- Della Bella, Ardellio. 1728. *Dizionario italiano, latino, illirico*. Venecija, 476 str.
- Drakulić, Slavenka. 2008. *Frida ili o boli*. Zagreb: Profil, 150 str.
- Drakulić, Slavenka. 2008. *Frida's Bed* [prevela Pribićević-Zorić, Christina]. London: Penguin Books, 162 str.
- Frančić, Anđela; Hudeček, Lana; Mihaljević, Milica. 2005. *Normativnost i višefunkcionalnost u hrvatskome standardnom jeziku*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada
- Hansen, Renate; Matešić, Josip; Petermann, Jürgen; Rittgasser, Stefan; Steiger, Martina; Zimanji-Hofer, Irena. 1988. *Hrvatsko-njemački frazeološki rječnik* [red. J. Matešić]. Zagreb - München
- Jahić, Dževad; Halilović, Senahid; Palić, Ismail. 2000. *Gramatika bosanskoga jezika*. Zenica: Dom štampe
- Katnić-Bakaršić, Marina. 2007. ²*Stilistika*. Sarajevo, 389 str.
- Kolenić, Ljiljana. 2006. *Riječi u svezama, Povijest hrvatske frazeologije*. Jezična knjižnica Matice hrvatske, Ogranak Osijek, Osijek, 260 str.

- Lanosović, Marijan. 1778. Neue Einleitung zur Slavonischen Sprache. Osijek.
- Matešić, Josip (red.). 1988. *Hrvatsko-njemački frazeološki rječnik*. Zagreb – München: Nakladni zavod Matice hrvatske, Verlag Otto Sagner.
- Matešić, Josip. 1982: *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*, Zagreb.
- Menac, Antica. 2007. *Hrvatska frazeologija*. Zagreb: Knjigra, 270 str.
- Menac, Antica; Fink-Arsovski, Željka; Venturin, Radomir. 2003. *Hrvatski frazeološki rječnik*. Zagreb: Naklada Ljevak, 414 str.
- Mihaljević, Milica; Kovačević, Barbara. 2006. Frazemi kroz funkcionalne stilove. *Jezik*, 53/1, 1–15.
- Mikalja, Jakov. 1649. *Blago jezika slovinskoga – Thesaurus linguae illyricae*. Loreto – Ancona.
- Mikić, Pavao; Škara, Danica. 1992. *Kontrastivni rječnik poslovice*, Zagreb: August Cesarec, Školska knjiga.
- Parčić, Dragutin. 1901. [1995]. *Rječnik hrvatsko-talijanski – Vocabolario croato-italiano*. Narodni list, Zadar. Pretisak: Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.
- Petrović, Bernardina. 2008. Nacrtak za Kolokacijski rječnik hrvatskoga jezika, *Vidjeti Ohrid* : Referati hrvatskih sudionika i sudionika za XIV. Međunarodni slavistički kongres (Ohrid, 10.–16. rujna 2008.) [ur. Marko Samardžija]. Zagreb : Hrvatsko filološko društvo – Hrvatska sveučilišna naklada, 225–235.
- Piper, Predrag; Antonić, Ivana; Ružić, Vladislava; Tanasić, Sreto; Popović, Ljudmila; Tošović, Branko. 2005. *Sintaksa savremenoga srpskog jezika, prosta rečenica*, [red.: Milka Ivić], Beograd, 1164 str.
- Pranjković, Ivo. 2001. *Druga hrvatska skladnja, sintaktičke rasprave*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 178 str.
- Radovanović, Milorad. 1977. Imenica u funkciji kondenzatora (I) i (II). *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, knj. XX/1 i XX/2. Novi Sad, 63–144 i 81–155.
- Radovanović, Milorad. 1990. *Spisi iz sintakse i semantike*. Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci; Dobra vest, Novi Sad, 221 str.
- *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, knj. I–XXIII. 1880–1976. JAZU: Zagreb.
- Silić, Josip; Pranjković, Ivo. 2005. *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*. Školska knjiga, Zagreb, 422 str.
- Šulek, Bogoslav. 1874–1875. [1990]. *Hrvatsko-njemačko-talijanski rječnik znanstvenog nazivlja*. Pretisak: I–II. sv. Zagreb: Globus.

- Vrančić, Faust. 1595. [1992]. *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum, Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmatiae & Ungaricae*. Zagreb: Novi Liber, 200 str.
- Znika, Marija. 2006. Sintaktička norma hrvatskoga jezika u 20. stoljeću, Zbornik *Hrvatski jezik u XX. stoljeću*. Zagreb: Matica hrvatska, 109–144.

Vlasta RIŠNER & Željko RIŠNER

**CHANGES IN THE MEANING
AND USAGE OF THE VERB *RADITI***

The authors discuss the changes in the meaning and usage of the verb *raditi* in modern Croatian standard language. This verb is more and more frequently used with partially emptied meaning and followed by a noun in the accusative case. The verb *raditi* is used in stead of other verbs with partially emptied meaning in more or less phrased expressions, but it is also used in stead of lexical verbs (e.g. in *raditi čaj/ kavu / kolače...*). Such expressions are used not only in journalistic and conversational styles but also in the language of some literary works.

Key words: *journalistic style, verb raditi, nominalization, common collocations*

UDK 811.163.42'367.626:811.112.2'367.626
Izvorni naučni rad

Senka MARINČIĆ (Mostar)
Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru
senka.marincic@tel.net.ba

REFERENCIJALNA IDENTIČNOST U PARTICIPNIM KONSTRUKCIJAMA I REČENICAMA NJEMAČKOGA I HRVATSKOG JEZIKA

U radu se analizira (ne)uspostavljanje referencijalne identičnosti u participnim konstrukcijama u kojima se particip rabi kao atribut uz imenicu i u participnim rečenicama koje su doživjele izvjestan stupanj redukcije s ograničenjem na povratnu zamjenicu 3. lica u dativu i akuzativu u nepravim povratnih glagola, tj. na povratnu zamjenicu kao zamjenicu identiteta. Sa lingvističkoga stajališta ima smisla analizirati samo povratnu zamjenicu kao zamjenicu identiteta kada se govori o referencijalnoj identičnosti između povratne zamjenice i nominalne fraze. Referencijalna se identičnost s nominalnom frazom može međutim uspostaviti ili preko zamjenice identiteta ili preko lične zamjenice. Poteškoće, posebice za neizvornoga govornika njemačkoga jezika, nastaju kada pod određenim sintaktičkim uvjetima može stajati samo jedna ili druga. Cilj je rada usporedbom jezika cilja (hrvatskoga) s jezikom polaznikom (njemačkim) pokazati uporabu povratne zamjenice kao zamjenice identiteta u participnim konstrukcijama i rečenicama i potvrditi ili ustvrditi uvjete u kojima se uspostavlja referencijalna identičnost u navedenim konstrukcijama i rečenicama obaju jezika.

Ključne riječi: *referencijalna identičnost, zamjenica identiteta, lična zamjenica, nominalna fraza, participna konstrukcija, participna rečenica*

Uvod

Analizirajući definicije,¹ odnosno definiranja povratne zamjenice u tradicionalnim gramatikama obaju jezika razvidno je da većina analiziranih gramatika funkciju povratne zamjenice svodi na funkciju subjekta u čisto

---

¹ Više o tome u: S. Marinčić, *Povratna zamjenica kao dopuna glagolu u njemačkom i u hrvatskom jeziku (Kontrastivna analiza)*, doktorski rad, Zagreb, 2007, str. 23–32, 189–190.

semantičkome pogledu. Kod nekih se gramatičara spominju infinitivne konstrukcije, a rijetko participne.² Nedostatnost definicija ogleda se između ostalog i u uspostavljanju referencijalne identičnosti preko povratne zamjenice kao zamjenice identiteta³ ili preko lične zamjenice u određenim sintaktičkim uvjetima u participnim konstrukcijama i rečenicama. Sukladno istraživanju Paula Bauera netočno je ograničavati referencijalne odnose povratne zamjenice na subjekt budući da se referencijalna identičnost povratne zamjenice može generirati u površinskoj strukturi sa svim padežima, odnosno povratna se zamjenica može pojaviti u kombinaciji s nekom nominalnom frazom koja stvara referencijalnu identičnost, ali, s druge strane pak, i kao sastavni dio predikata.⁴ Naslanjajući se na Bauera, istraživati referencijalne odnose ima smisla samo ondje u rečenici gdje postoji konkurencija između povratne zamjenice kao zamjenice identiteta i lične zamjenice; u drugom slučaju kod povratne zamjenice kao predikatne zamjenice nema poteškoća za neizvornoga govornika kada zna da je glagol obvezatno povratan.

1. Participna konstrukcija i participna rečenica

Participne konstrukcije ograničene su na uporabu participa kao atributa uz imenicu. Particip je determinant uz imenicu i prije umetanja u nominalnu frazu predstavlja rečenicu u dubinskoj strukturi. U površinskoj strukturi ispunjava istu funkciju kao pridjev (particip fungira kao atribut uz imenicu), deklinira se kao pridjev, ali zadržava i sposobnost glagola da unutar nominalne fraze otvori prazna mjesta. U nepravih povratnih glagola zamjenica identiteta ostaje i u participnoj konstrukciji,⁵ usp. *Wir sehen die sich*

---

² Hermann Paul je proširio svoju definiciju na infinitivne konstrukcije, no izostavio je participne i ostale, usp. H. Paul, *Deutsche Grammatik*, Band III, Max Hueber Verlag, Halle, 1919., str. 132; J. Grimm između ostalog drži da se povratna zamjenica može odnositi na logički subjekt infinitiva ili participne rečenice, gdje u sintaktičkom pogledu subjekt ne stoji u *casu recto*, što bi obuhvaćalo rečenice tipa: *Er befahl ihm, sich zu waschen.* ili *Er sah die sich waschenden Kinder.* O tome vidi: J. Grimm, *Deutsche Grammatik*, Band IV, Reproduktion einer verbesserten Auflage von 1898., str. 380.

³ S. Marinčić, *Povratna zamjenica kao zamjenica identiteta u njemačkome i hrvatskom jeziku*, HUM, časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru, br. 4, Mostar, 2008, str. 80–82 (79–92).

⁴ P. Bauer to potkrepljuje primjerima u kojima se pojavljuju glagoli *sich waschen* i *sich beeilen* služeći se pri tome kriterijima testa supstitucije (*Ersatzprobe*) i testa eliminacije (*Weglassprobe*), usp. P. Bauer, *Die Definition des Reflexivpronomens im Deutschen, Ein Problem der Referenzidentität*, Universite Catholique de Louvain, Faculte de Philosophie et Lettres, 1973., str. 35.

⁵ Samo za neprave povratne glagole vrijedi Erbenov navod: "Das Partizipium I stellt das bezeichnete Geschehen (Sein) als ablaufend, vor sich gehend oder bestehend

kämmenden Mädchen, **Wir sehen die kämmenden Mädchen*. Rečenice s participom i zamjenicom identiteta djeluju, uvjetno rečeno, *nezgrapno* pa se participne konstrukcije najčešće zamjenjuju odnosnom rečenicom. To posebice vrijedi za govoreni jezik. Umjesto rečenice *Wir sehen die sich kämmenden Mädchen* prije će se reći *Wir sehen die Mädchen, die sich kämmen*.

Pored toga što može fungirati kao atribut uz imenicu, particip može istupiti iz čvrsto sastavljene rečenične strukture i na taj način tvoriti zavisnu rečenicu u površinskoj strukturi umjesto nekoga rečeničnog dijela. Takve zavisne rečenice P. Bauer naziva *Partizipialsätze*,⁶ unutar kojih razlikuje: participne rečenice koje fungiraju kao atribut prema nominalnoj frazi, participne rečenice koje se mogu zamijeniti zavisnom rečenicom koju uvodi veznik te se mogu označiti kao rečenično priložje ili adverbijal, umetnute participne rečenice iza određenih glagola koji mogu regirati particip II. i apsolutne konstrukcije s participom II. i latentnim participom I.

2. Uvjeti za uspostavljanje referencijalne identičnosti

Da bi uspostavio referencijalnu identičnost s nekom drugom nominalnom frazom njemački jezik je samo za 3. lice razvio jedinstveni oblik *sich*. U ostalim licima lične zamjenice fungiraju i kao povratne budući da kontekst ne dopušta dvojbu glede referencijalne identičnosti. Konkurencija između povratne zamjenice i lične zamjenice može nastati pod izvjesnim sintaktičkim uvjetima u participnoj konstrukciji i rečenici samo ako je povratna zamjenica zamjenica identiteta. Usp. *Er verlangte das ihm* / **sich zukommende Gehalt*.⁷ Tu mora stajati lična zamjenica, a ne zamjenica identiteta da bi se uspostavila identičnost sa subjektom rečenice, jer je *Gehalt* subjekt u rečenici *Das Gehalt kommt ihm zu*. I u ovom radu⁸ upravljat ćemo se Bauerovim pravilom preoblike koje glasi:

hin. Es wird fast immer mit *sich* gebildet.“ Usp. J. Erben, *Abriß der deutschen Grammatik*, Hueber Verlag, München, 1966., str. 89.

⁶ Usp. P. Bauer, *nav. dj.*, str. 145. Dudenov termin glasi *satzwertige Partizipialkonstruktionen*, usp. Duden, *Grammatik der deutschen Gegenwartssprache*, Band IV, hrsg. von Günther Drosdowski u.a., Mannheim-Wien-Zürich, 1984., str. 666.

⁷ Primjer smo preuzeli od O. Behaghela, *Deutsche Syntax*, Band I, Heidelberg, 1923., str. 296.

⁸ Bauerovim pravilom upravljali smo se i u analizi referencijalne identičnosti u infinitivnim konstrukcijama njemačkoga i hrvatskoga jezika, vidi: S. Marinčić, *Referencijalna identičnost u infinitivnim konstrukcijama – Poredbena analiza njemačkoga i hrvatskoga jezika*, HUM, časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru, br. 5, Mostar, 2009., str. 90 (86–105).

„X-NP₁-Y-NP₂-Z $\Rightarrow$ X-NP₁-Y-sich-Z wenn:

1. NP₁ = NP₂
  2. NP₁ und NP₂ im selben Kernsatz stehen: (NP₁ und NP₂, S)
  3. NP₁ unmittelbar von SK dominiert wird: (NP₁, SK)
  4. NP₂ unmittelbar von VP dominiert wird: (NP₂, VP)
  5. NP₂ $\neq$ Genitiv
- $\neq$ 1. oder 2. Person (Einzahl oder Mehrzahl).“⁹

Iz Bauerova pravila dade se iščitati kako se u poretku preoblika uporaba preoblike refleksivizacije nalazi prije preoblike lične zamjenice. Zamjenica identiteta nastaje, ako su navedeni uvjeti ispunjeni, odnosno preoblika se lične zamjenice automatski blokira. Preoblika lične zamjenice može uslijediti samo ako nisu ispunjeni uvjeti za preobliku refleksivizacije.

2.1. Uspostavljanje referencijalne identičnosti u participnim konstrukcijama

Sukladno Bauerovu pravilu za participne konstrukcije izvodi se sljedeće: Zamjenica identiteta stoji unutar nominalne fraze u koju je umetnut particip I., odnosno uspostavlja referencijalnu identičnost s nominalnom frazom koja je subjekt participa u dubinskoj strukturi, ali je eliminiran prije umetanja [primjeri a) i e)], dok lična zamjenica stoji unutar nominalne fraze u koju je umetnut particip I. i II. ako uspostavlja referencijalnu identičnost s nominalnom frazom koja je sintaktički subjekt rečenice [primjeri b), c), d), f), g) i h)].¹⁰

- a) *Wir sehen die **sich** waschenden Kinder.*
- b) *Sie nützte jede sich **ihr** bietende Gelegenheit.*
- c) *Er verlangte das **ihm** zukommende Gehalt.*
- d) *Er erstach einen über **ihm** springenden Hirsch.*
- e) *Ich glaube dem **sich** selbst lobenden Mann kein Wort mehr.*
- f) *Der Direktor lobte bei jeder sich **ihm** bietenden Gelegenheit seine Mitarbeiter.*
- g) *Die Mamsell Ulrich sah missgünstig nach ihr, als wollte sie die arme **ihr vorgezogene** Cousine mit den Augen durchbohren.*
- h) *Er kam nur wenige Tage nach der von **ihm bestimmten** Frist in München an.*¹¹

⁹ Vidi: P. Bauer, *nav. dj.*, str. 156, 166.

¹⁰ Usp. P. Bauer, *nav. dj.*, str. 134.

¹¹ Primjeri a), b) i e) preuzeti su iz Schulz-Griesbachove gramatike, *Grammatik der deutschen Sprache*, Hueber Verlag, 6. Auflage, München, 1967., str. 129; c), d) i h) od O. Behaghela, *nav. dj.*, 1923., str. 296 i 303; f) iz Schulz-Griesbachove gramatike, *nav. dj.*, str. 83; te g) od H. Bauera, *Vollständige Grammatik der neuhochdeutschen*

Za ilustraciju:

Rečenica *Ich glaube dem sich lobenden Mann kein Wort mehr* sastoji se u dubinskoj strukturi od dvije jezgrene rečenice:

1. *Ich glaube dem Δ Mann kein Wort mehr.*
2. *Der Mann lobt den Mann.*

Prebacivanjem dubinske strukture u površinsku, odnosno nakon ume-tanja konstituentne rečenice u matričnu rečenicu, zamjenica identiteta uspo-stavlja referencijalnu identičnost s dativnim objektom matrične rečenice, nakon što je subjekt dubinske strukture eliminiran pri umetanju budući da se poklapa s dativnim objektom. Dakle, u umetnutoj rečenici zamjenica identiteta uspostavlja referencijalnu identičnost s nominalnom frazom koja je subjekt jezgrene rečenice u dubinskoj strukturi.¹²

2.2. Uspostavljanje referencijalne identičnosti u participnim rečenicama

a) U participnoj rečenici koja fungira kao atribut prema nominalnoj frazi i može se zamijeniti odnosnom rečenicom zamjenica identiteta uspo-stavlja referencijalnu identičnost sa subjektom participa I. i participa II. u dubinskoj strukturi, odnosno sa subjektom jezgrene rečenice.¹³ Usporedimo:

*So sprachen sie, die rauhen Männer, für **sich** nur sorgend und
für ihre Stadt.*¹⁴

= *So sprachen die rauhen Männer, die nur für sich sorgen und
für ihre Stadt.*

*Man sah Frauen, die Kinder an **sich** gepreßt.*¹⁵

= *Man sah Frauen, die die Kinder an sich gepresst hatten.*

Sprache, 2. Band, Berlin, 1828., str. 545; P. Bauer kaže da nije našao potvrdu u grama-tikama gdje stoji zamjenica identiteta s participom II. koja fungira kao determinant no-minalne fraze, ali da particip II. može imati i aktivno značenje. To potkrjepljuje Becho-vim primjerom *Die Kosaken legten sich zwischen die Kufen, die Karabiner auf sie ge-richtet (habend)* i obrazlaže da je uslijedila jednostavno redukcija, pomoćni glagol ot-pada i preostaje particip II. te se zamjenica identiteta može pojaviti i s drugim kon-strukcijama s participom II.: *Er weiß sich geliebt, Er sieht alle Augen auf sich ge-richtet*. Više o tome: P. Bauer, *nav. dj.*, str. 140.

¹² Tradicionalne gramatike govore o *logičkom subjektu*.

¹³ Više o tome vidi: P. Bauer, *nav. dj.*, str. 146.

¹⁴ Preuzeto od O. Behaghela, *Deutsche Syntax. Eine geschichtliche Darstellung*. Band II, die Wortklassen und Wortformen, Carl Winter's Universitätsbuchhandlung, Heidelberg, 1924., str. 166.

¹⁵ Preuzeto od G. Becha, *Studien über das deutsche Verbum infinitum*, Band I, Dan. Hist. Filol. Medd., bind 25, n°2, Kopenhagen, 1955., str. 58.

b) U participnoj rečenici koja se može zamijeniti zavisnom rečenicom koju uvodi veznik te se može označiti kao rečenično priložje ili adverbijal s participom I. zamjenica identiteta uspostavlja referencijalnu identičnost u dubinskoj strukturi s nominalnom frazom koja je subjekt jezgrene rečenice, dok u rečenici s participom II. lična zamjenica uspostavlja referencijalnu identičnost s nekom trećom nominalnom frazom koja nije spomenuta u rečenici.¹⁶ Usporedimo:

*Schnell um **sich schlagend**, versuchte er seinen Häschern zu entkommen.*

= ***Indem** er um sich schlug, versuchte er seinen Häschern zu entkommen.*

*Von **ihm** ins Herz **getroffen**, stürzte er zu Boden, röchelte und starb.*

= ***Nachdem** er ihn ins Herz getroffen hatte, stürzte er zu Boden, röchelte und starb.*¹⁷

c) U umetnutoj participnoj rečenici iza glagola koji mogu regirati particip II. kao što su *verba sentiendi* (*sehen, fühlen, wännen, bleiben*)¹⁸ zamjenica identiteta uspostavlja referencijalnu identičnost sa subjektom matrične rečenice (što je povreda pravila o jezgrenoj rečenici).¹⁹

*Er sah **sich** von ihnen geprellt.*

*Er sieht alle Augen auf **sich** gerichtet.*²⁰

Rečenica *Er sieht alle Augen auf **sich** gerichtet* ima sljedeću strukturu:

1. *Er sah Δ*

2. *Man richtet alle Augen auf ihn.*

¹⁶ Usp. P. Bauer, *nav. dj.*, str. 147.

¹⁷ Oba smo primjera preuzeli od P. Bauera, *nav. dj.*, str. 147.

¹⁸ Sukladno G. Bechu, *nav. dj.*, str. 13, usp. *Er bleibt verborgen, Er kommt auf den Hügel gelaufen*; takva se vrsta participne rečenice uopće ne uzima u obzir u tradicionalnim gramatikama.

¹⁹ Zamjenica identiteta krši pravilo o jezgrenoj rečenici, odnosno da bi uspostavila referencijalnu identičnost sa subjektom matrične rečenice, Bauer drži kako zamjenica identiteta mora stajati iza prijedloga, iza izvjesnih glagola (najčešće *verba sentiendi*) koji dopuštaju koherentnu strukturu između matrične rečenice i umetnutne participne rečenice i s glagolima u participnoj rečenici, koji ne dopuštaju referencijalnu identičnost sa svojim subjektom, a koji su pseudopovratni (**Die Augen sind auf sich gerichtet*), usp. P. Bauera, *nav. dj.*, str. 147–150.

²⁰ Oba primjera preuzeta od O. Behaghela, *nav. dj.*, 1923., str. 300; u svezi s tim usp. i M. Bierwischov primjer *Er sah **sich** von Feinden umstellt*, *Grammatik des deutschen Verbs*, Studia Grammatica II, Akademie Verlag, Berlin, 2. Auflage, 1965., str. 132.

U površinskoj se strukturi mogu generirati sljedeće rečenice:

1. preoblikom umetanja *dass*-rečenice

a) aktiv: *Er sieht, dass man alle Augen auf **ihn** richtet.*

b) pasiv: *Er sieht, dass alle Augen auf **ihn** gerichtet sind.*

2. preoblikom umetanja participa

preoblikom pasiva stanja

*Alle Augen sind auf **ihn** gerichtet.*

preoblikom umetanja participa

*Er sieht alle Augen auf **ihn** gerichtet.*

preoblikom refleksivizacije

*Er sieht alle Augen auf **sich** gerichtet.*

d₁) Sukladno Baueru u apsolutnoj konstrukciji²¹ s participom II. zamjenica identiteta uspostavlja referencijalnu identičnost sa subjektom jezgrene rečenice u dubinskoj strukturi koji je u površinskoj strukturi eliminiran, a lična zamjenica mora stajati kad uspostavlja referencijalnu identičnost s nekom trećom nominalnom frazom koja nije spomenuta u rečenici. Sljedeć Bechovi primjeri:²²

*In der Boudoirecke sitzt eine Gelähmte, eine weiße Pelzdecke voll und schwer über **sich** gebreitet.* (a)

*Majie ging klein und schnell neben ihm her, **das** (= ihr) Gesicht zu ihm hochgewandt.* (b)

*...wie eine Schlafende lag sie da..., **ihre** Augen geschlossen, **ihre** Lippen weich geöffnet.* (c)

²¹ Apsolutne konstrukcije s participom II. i latentnim participom I. su umetnute participne rečenice koje pri pretvaranju u jednu jezgrenu rečenicu s glavnom rečenicom stoje u neovisnom odnosu, koordinaciji ili jednostavno s matričnom rečenicom čine surečenični niz (iza interpunkcijskog znaka točke sa zarezom), usp. P. Bauer, *nav. dj.*, str. 151 i 153; za ilustraciju donosimo Bechov primjer *In der Boudoirecke sitzt eine Gelähmte, eine weiße Pelzdecke voll und schwer über **sich** gebreitet.* = *In der Boudoirecke sitzt eine Gelähmte **und** hatte eine weiße Pelzdecke voll und schwer über **sich** gebreitet.* = *In der Boudoirecke sitzt eine Gelähmte; **sie** hatte eine weiße Pelzdecke voll und schwer über **sich** gebreitet.*, usp. G. Bech, *nav. dj.*, str. 56; Bech takve participne rečenice naziva *absolute Akkusativ-Konstruktion (accusativus absolutus)*, jer je nominalna fraza u participnoj rečenici akuzativni objekt u jezgrenoj rečenici, usp. G. Bech, *nav. dj.*, str. 65. Veza je s matričnom rečenicom vrlo labava, pa zbog toga Bech govori o apsolutnoj akuzativnoj konstrukciji; inače, na posebnu, odnosno labavu vezu između matrične i participne rečenice mogu prema Bechu ukazivati određeni član, posvojna i povratna zamjenica, više o tome usp. G. Bech, *nav. dj.*, str. 56–58.

²² G. Bech, *nav. dj.*, str. 56–58; (a) s povratnom zamjenicom; (b) s određenim članom; (c) s posvojom zamjenicom.

Dubinska struktura rečenice *In der Boudoirecke sitzt eine Gelähmte, eine weiße Pelzdecke voll und schwer über sich gebreitet* izgleda ovako:

1. *In der Boudoirecke sitzt eine Gelähmte* Δ
2. *Sie hatte eine weiße Pelzdecke voll und schwer über sich gebreitet.*

A slijed preoblika izgleda ovako:

1. preoblika refleksivizacije u jezgrenoj rečenici 2, *sie* = *sich*;

2. preoblika umetanja u matričnu rečenicu:

a) subjekt je jezgrene rečenice 2 eliminiran, jer se poklapao sa subjektom matrične rečenice; u participnoj je rečenici on predstavljen određenim članom ili posvojnomo zamjenicom;

b) perfekt je reduciran i particip II. stoji sam zadržavajući svoje aktivno značenje:

In der Boudoirecke sitzt eine Gelähmte, eine weiße Pelzdecke voll und schwer über sich gebreitet pa se dobija sljedeći slijed preoblika:

1. preoblika pasiva stanja: *Eine weiße Pelzdecke war voll und schwer über sie gebreitet.*

2. preoblika umetanja:²³ *In der Boudoirecke sitzt eine Gelähmte, eine weiße Pelzdecke voll und schwer über sie gebreitet.*

3. preoblika refleksivizacije: *In der Boudoirecke sitzt eine Gelähmte, eine weiße Pelzdecke voll und schwer über sich gebreitet.*

U Bechovu primjeru *Majie ging klein und schnell neben ihm her, das (= ihr) Gesicht zu ihm hochgewandt* mora stajati lična zamjenica.

Dubinska struktura izgleda ovako:

1. *Majie ging klein und schnell neben ihm her.*

2. *Sie hatte das Gesicht zu ihm hochgewandt.*

Lična zamjenica mora stajati jer uspostavlja referencijalnu identičnost s nekom trećom nominalnom frazom koja nije spomenuta u rečenici.

U površinskoj se strukturi mogu generirati sljedeće rečenice:

Majie ging klein und schnell neben ihm her und hatte das Gesicht zu ihm hochgewandt.

Majie ging klein und schnell neben ihm her; sie hatte das Gesicht zu ihm hochgewandt.

d₂) U apsolutnoj konstrukciji s latentnim participom I. koji je eliminiran ali se može iščitati iz konteksta vrijedi uvjet jezgrene rečenice za

---

²³ Ne generira se zamjenica identiteta, jer bi to značilo da se primjenjuje preoblika refleksivizacije na rezultat preoblike umetanja.

primjenu preoblike refleksivizacije.²⁴ Ponovno ćemo se poslužiti jednim Bechovim primjerom: *Mein guter Freund saß auf dem Ladentisch, ein Glas vor sich*.²⁵

Rečenica ima sljedeću dubinsku strukturu:

1. *Mein guter Freund saß auf dem Ladentisch* Δ
2. *Er hielt ein Glas vor sich*.

Do površinske strukture vode sljedeće preoblike:

1. preoblika refleksivizacije u jezgrenoj rečenici 2, subjekti su identični;
2. preoblika umetanja participa:

Mein guter Freund saß auf dem Ladentisch, ein Glas vor sich haltend.

3. preoblika redukcije participa I.:

Mein guter Freund saß auf dem Ladentisch, ein Glas vor sich.

3. Poredbena analiza

U analizi koja slijedi pokazujemo (ne)moguću primjenljivost zakonitosti uporabe povratne zamjenice koja se pojavljuje uz nepravu povratne glagole, tj. kao zamjenice identiteta u pogledu uspostavljanja referencijalne identičnosti u participnim konstrukcijama i participnim rečenicama temeljem njemačkoga predloška u okviru hrvatskoga rečeničnog ustrojstva.

3.1. Referencijalna identičnost u participnim konstrukcijama

Za razliku od njemačkoga jezika gdje se particip I. povratnih glagola može koristiti kao atribut uz imenicu, u hrvatskom jeziku popridjevljenje glagolskog priloga sadašnjeg od povratnih glagola uz zadržavanje povratne zamjenice *se* nije moguće.²⁶ Usporedimo:

²⁴ Usp. P. Bauer, *nav. dj.*, str.155.

²⁵ G. Bech, *nav. dj.*, str. 58; kao latentni particip I. može se pojaviti primjerice i *habend*, usporedi: *Und so standen sie beide nebeneinander in dem schmalen Streifen Trockenheit, hinter sich die verschlossene Wand der Verkaufsbude*, G. Bech, *nav. dj.*, str. 58.

²⁶ Međutim, u hrvatskom su jeziku 19. stoljeća zabilježene konstrukcije gdje glagolski prilog upotrijebljen kao atribut zadržava uza se element *se* bez obzira na to da li je *se* dijelom leksičkoga značenja glagola ili je znakom povratnosti, usp. *Gledala me smijećim se očima*; *Pokaza im Pavao čovjeka vozećeg se na tri liepa konja*, usp. S. Ham, „Atributna uloga glagolskih pridjeva sadašnjih i prošlih u hrvatskom književnom

Er beobachtete den sich₁ entfernenden Freund₁.

*On je promatrao udaljavajućeg se₁ prijatelja₁.

On je promatrao prijatelja₁ koji se₁ udaljava.

Ich hasse die sich₁ schlecht in Wasser lösenden Tabletten₁ zu trinken.

*Ja mrzim piti teško se₁ u vodi otapajuće tablete₁.

Ja mrzim piti tablete₁ koje se₁ teško otapaju u vodi.

Wir sehen den sich₁ nähernden Zug₁.

*Mi vidimo približavajući se₁ vlak₁.

Mi vidimo vlak₁ koji se₁ približava.

Dvočlanost pridjeva u hrvatskoj konstrukciji predstavlja smetnju pridjevnoj uporabi glagolskog priloga sadašnjeg na -ći od povratnih glagola s elementom *se*. Hrvatski jezik koristi odnosnu, tj. atributnu rečenicu koja se izvodi u dubinskoj strukturi. U njemačkom jeziku zamjenica identiteta uspostavlja referencijalnu identičnost s logičkim subjektom participa u dubinskoj strukturi, koji je zapravo sintaktički subjekt odnosne atributne rečenice u površinskoj strukturi (budući da se prošireni participni atribut može preoblikovati u zavisnu rečenicu, usp. *Er beobachtete den Freund, der sich entfernt*; *Ich hasse die Tabletten zu trinken, die sich schlecht in Wasser lösen*; *Wir sehen den Zug, der sich nähert*), a u hrvatskom samo sa sintaktičkim subjektom zavisne, tj. odnosne rečenice.

Lična zamjenica stoji u konstrukciji s participom I. u njemačkom jeziku kad uspostavlja referencijalnu identičnost s nominalnom frazom koja je identična sa sintaktičkim subjektom rečenice, usp.:

Er₁ verlangte das ihm₁ zukommende Gehalt.

*On₁ je zahtijevao njemu₁ pripadajuću plaću.

*On₁ je zahtijevao pripadajuću mu₁ plaću.

On₁ je zahtijevao plaću koja (nje)mu₁ pripada.

Hrvatski primjeri s ličnom zamjenicom i atributnim participom prezenta nisu primjereni, odnosno navedena konstrukcija narušava sintaktičko ustrojstvo cijele rečenice. U hrvatskom treba rabiti odnosnu atributnu rečenicu.

U oba jezika bilježimo pridjevnju uporabu glagolskog priloga sadašnjeg od povratnih glagola, gdje se u njemačkoj uporabi gubi povratna zamjenica, a u hrvatskom to više nije glagolski prilog sadašnji, nego glagolski pridjev trpni, također bez povratne zamjenice *se*:

---

jeziku 19. st.“, *Riječ*, časopis za filologiju Hrvatskoga filološkog društva Rijeka, god. 1, sv. 1–2, Rijeka, 1995., str. 18. (17–26).

*sich zurückhaltende Menschen
zurückhaltende Menschen
*suzdržavajući se ljudi
suzdržani ljudi

Pored participa prezenta i glagolskog priloga sadašnjeg postoje i particip preterita, odnosno glagolski prilog prošli koji se može rabiti kao atribut ispred imenice bez povratne zamjenice, jer se u sintaktičkom smislu izvode ili od pasiva stanja, ili se interpretiraju kao pasivni particip prijelaznoga glagola ili se samo radi o participima pridjevnoga karaktera:

*das sich erkältete Kind
das erkältete Kind
*prehlađeno se dijete
prehlađeno dijete

*das sich gewaschene Kind
das gewaschene Kind
*oprano se dijete
oprano dijete

*ein sich verliebter junger Mann
ein verliebter junger Mann
*jedan zaljubljeni se mladić
jedan zaljubljeni mladić

Glede uspostavljanja referencijalne identičnosti u konstrukcijama s participom II., ona se u njemačkom uspostavlja preko lične zamjenice koja je identična sa sintaktičkim subjektom rečenice:

Er₁ war für die von ihm₁ definierte Theorie belohnt.

*On₁ je nagrađen za od njega₁ definiranu teoriju.

On₁ je nagrađen za teoriju koju je on₁ definirao.

Er₁ begrüßte mit Handschlag seinen Kollegen und setzte sich auf nun ihm₁ spendierten Stuhl.

*On₁ je stiskom ruke pozdravio svoga kolegu i sjeo na njemu₁ darovanu stolicu.

On₁ je stiskom ruke pozdravio svoga kolegu i sjeo na darovanu mu₁ stolicu.

On₁ je stiskom ruke pozdravio svoga kolegu i sjeo na stolicu koja mu₁ je darovana.

On₁ je stiskom ruke pozdravio svoga kolegu i sjeo na stolicu koju je (on₁) dobio na poklon.

Držimo kako je hrvatskom primjerenija atributna rečenica, dvojbe oko subjekta ne postoje, sintaktičko ustrojstvo cijele rečenice narušava konstrukcija koja u hrvatskom nije uobičajena.

Suprotno hrvatskim gramatikama,²⁷ koje inače drže da glagolski pridjev prošli i glagolski pridjev sadašnji nisu u duhu hrvatskog jezika, izdvojamo Katičićevu *Sintaksu*, koja progovara o glagolskim pridjevima u atributnoj ulozi. Sukladno Katičiću glagolski pridjevi prošli i sadašnji su, iako rijetki u suvremenom jeziku, ali česti u jeziku 19. stoljeća, na sintaktičkoj razini sročni atributi. Katičić se ograđuje uz napomenu da preoblika kojom se kao atribut u rečenicu preoblikuje glagolski predikat jedne od ishodišnih rečenica nije moguća u neutralnom stilu suvremenog jezika, ali „u starinskom i književno ekspresivnom stilu, koji se odlikuje većom gipkosti, moguća je i takva preoblika: *Lajući pas ne grize*“.²⁸ Bez obzira na takvo usamljeno stajalište držimo da navedeni primjer nije sintaktička odlika hrvatskog suvremenoga jezika, štoviše da nastaje pod utjecajem stranih jezika, pa između ostalih i njemačkoga, u kojem navedeni primjer odgovara sintaktičkom ustrojstvu njemačke rečenice: *Der bellende Hund beißt nicht.* (= *Hunde, die bellen, beißen nicht.*) Dojam je kao da se radi o doslovnom prijevodu u njemačke rečenice.

3.2. Referencijalna identičnost u participnim rečenicama

Participne fraze koje se mogu preobličiti u zavisnu rečenicu susrećemo isključivo u pisanome jeziku. Na narednim primjerima pokazat ćemo participne konstrukcije umetnute u rečenicu te njihovu preobliku u odgova-

²⁷ Hrvatska gramatička tradicija oblike participa prezenta na *-ći*: *misleći* i participa perfekta na *-vši* ili *-avši*: *mahnuvši*, *podigavši* drži **glagolskim priložima sadašnjim** i **prošlim**, odnosno početak je 16. stoljeća vrijeme u kojem se naslijeđeni sustav participnih formi počinje razlagati i kad se iz niza naslijeđenih tvorbenih tipova po određenim načelima oblikuju novi odnosi, usp. D. Gabrić-Bagarić, *O nekim problemima razvoja glagolskoga pridjeva prošlog* (na primjerima Marulićeva jezika i jezika njegovih suvremenika), *Filologija*, časopis Razreda za filološke znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu, knj. 24-25, Zagreb, 1995., str. 136 (135–140), a u sintaktičkoj službi njihov odnos prema predikatu tumači kao odnos priložnih oznaka prema predikatnoj riječi u rečenici, usporedi, između ostalih, T. Maretić, *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, treće, nepromijenjeno izdanje, Matica hrvatska, Zagreb, 1963., str. 656–662; Težak – Babić, *Pregled gramatike hrvatskoga književnog jezika za osnovne i druge škole*, VI, prerađeno izdanje, Školska knjiga, Zagreb, 1973., str. 125 i 269–270; A. Musić, *Značenje i upotreba participâ u srpskohrvatskom jeziku*, Rad JAZU, knj. 250 (1935.), str. 134 i 136.

²⁸ Vidi: R. Katičić, *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika*, Nacrt za gramatiku, drugo ponovljeno izdanje, Djela Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Razred za filološke znanosti, Knjiga 61, Globus, Nakladni zavod, Zagreb, 1991., str. 384.

rajuću zavisnu rečenicu, tj. kako se referencijalna identičnost ostvaruje u participnim rečenicama kao atribut uz nominalnu frazu (a), u participnim rečenicama kao adverbijal ili priložje (b), u participnim rečenicama uz izvjesne glagole s participom II. (c) i u apsolutnim konstrukcijama s participom II. i latentnim participom I. (d).

a) Participne rečenice kao atribut uz nominalnu frazu

Usporedimo:

So benehmen sich die Menschen₁, nur an sich₁ denkend.

*Tako se ponašaju ljudi₁, samo na sebe₁ misleći.

Participni oblik (koji se tu ne deklinira) u takvoj uporabi u hrvatskom nije moguć, nego se preoblićuje u odnosnu rečenicu:

Tako se ponašaju ljudi koji misle samo na sebe.

Znači, zamjenica identiteta može ostvariti referencijalnu identičnost sa subjektom participa I. samo preko odnosne rečenice koji je identičan sa subjektom matrične rečenice. Možemo konstatirati nepodudaranje dvaju jezika u tom segmentu.

Die Menschen₁, nur auf sich₁ angewiesen, haben es nicht leicht.

← *Die Menschen, die nur auf sich angewiesen sind, haben es nicht leicht.*

Ljudima₁ upućenima samo na sebe₁ nije lako.

← *Ljudima koji su upućeni samo na sebe, nije lako.*

Preobliske u odnosnu rečenicu glase:

1. *Die Menschen haben es nicht leicht + Δ*

2. *Die Menschen sind nur auf sich angewiesen.*

U oba jezika zamjenica identiteta može uspostaviti referencijalnu identičnost sa subjektom participa II. u dubinskoj strukturi preko sljedećih preobliska:

1. preobliske refleksivizacije u jezgrenoju rečenici 2;

2. preobliske eliminacije subjekta u jezgrenoju rečenici 2, jer su obje nominalne fraze identične;

3. preobliske redukcije pasiva stanja pri umetanju u particip II.

b) Participne rečenice kao adverbijal ili priložje

I tu analiziramo rečenice s oba participa preko kojih se participna rečenica uvrštava u rečenicu kao priložje. Participna rečenica može označivati način događanja nadređene rečenice. Može se tvoriti samo ako se daje sve-

sti na finitnu rečenicu čiji je subjekt identičan sa subjektom nadređene rečenice. Referencijalnu identičnost uspostavlja zamjenica identiteta u dubinskoj strukturi sa subjektom jezgrene rečenice koji je u površinskoj strukturi eliminiran:

- Sich₁ ständig umsehend, ging sie₁ über die Straße zum Haus.*
 ← *Indem sie sich ständig umsah, ging sie über die Straße zum Haus.*
Stalno se₁ osvrćući, ona₁ je išla preko ulice kući.
 ← *Tako što se stalno osvrtala, ona je išla preko ulice kući.*
Von ihm₁ ins Krankenhaus gebracht, bekam er₂ allnötige Hilfe und Pflege.
 ← *Nachdem er₂ ihn₁ ins Krankenhaus gebracht hatte, bekam er₁ allnötige Hilfe und Pflege.*
Dovezavši ga u bolnicu, on je dobio svu neophodnu pomoć i njegu.
 ← *Nakon što ga₁ je on₂ dovezao u bolnicu, on₁ je dobio svu neophodnu pomoć i njegu.*

Budući da je participom II. izrečeno pasivno značenje, upotrijebljena je lična zamjenica koja uspostavlja referencijalnu identičnost s nekom drugom nominalnom frazom koja nije spomenuta u nadređenoj rečenici. U hrvatskoj rečenici nije moguće u skladu sa sintaktičkim pravilnostima izreći agens, tako da se pojavljuje samo particip II. bez agensa izrečenog prijedložnom frazom (**od njega u bolnicu dovezen*).

Inače, participne fraze ne pojavljuju se u svim vrstama zavisnih rečenica u oba jezika. Moguće je njihovo pojavljivanje u jednom, ali ne i u drugom jeziku, npr. instrumentalne rečenice u njemačkom pojavljuju se samo uz veznike, koje je moguće eliminirati u hrvatskim participnim frazama. Obrnuto je s pogodbenim (kondicionalnim) rečenicama: participne fraze moguće su u njemačkom, ali ne i u hrvatskom.

c) Participne rečenice uz izvjesne glagole s participom II.

U izvjesne glagole koji mogu upravljati participom II. glagola, ubrajaju se *verba sentiendi* kao *sehen, fühlen, wännen, bleiben*. *Verba sentiendi* su u hrvatskom *glagoli osjećanja* „kojima se kazuje da netko opaža ili misli nešto, da umuje o nečemu ili da razumije nešto“.²⁹ Usporedimo:

²⁹ Vidi: R. Katičić, *nav. dj.*, str. 311.

Er₁ fühlte sich₁ von ihnen betrogen.

(*) On se osjećao od njih prevaren.³⁰

Osjećao je da su ga prevarili.

Als Tatsache wurde die Aussage von zwei Beamten hingenommen, die sich aus 20 bis 30 Metern beschossen wähnten.³¹

*Kao činjenica prihvaćena je izjava dvojice službenika koji su mislili pucano na njih s 20 do 30 metara.

Kao činjenica prihvaćena je izjava dvojice službenika koji su mislili da je na njih pucano s 20 do 30 metara.

Razvidno je da te konstrukcije nisu svojstvene hrvatskom standardnom jeziku, nego se uz te glagole pojavljuje izrična rečenica s veznikom *da* uz ličnu zamjenicu kao objekat. U njemačkim konstrukcijama je u dubinskoj strukturi u obje rečenice prisutna preoblika pasivizacije prije preoblike refleksivizacije u matričnu rečenicu. Hrvatski jezik u pogledu pasiva prvenstvo daje pasivu s nekonkretiziranim agensom, odnosno „bolje je i uputnije pasive pretvarati u aktive; ne gubimo na informativnosti, a nedirnutima ostavljamo samo one pasive bez kojih tekst gubi ekspresivnost“.³² Da je riječ o pasivu unutar participne konstrukcije, analizirat ćemo njemačke rečenice.

Dubinska struktura rečenice *Er fühlte sich von ihnen betrogen* izgleda ovako:

1. *Er fühlte* + Δ +
2. *Sie hatten ihn betrogen.*

Možemo generirati različite rečenice u površinskoj strukturi:

1. preoblikom umetanja *dass*-rečenice
  - a) aktiv: *Er fühlte, dass sie ihn betrogen hatten.*
  - b) pasiv: *Er fühlte, dass er von ihnen betrogen worden war.*

2. preoblikom umetanja participa
preoblikom pasivizacije u jezgrenoju rečenici 2
Er war betrogen worden von ihnen.

---

³⁰ Pored navedenoga primjera stavili smo zvjezdicu u zagradu, jer nije primjeren hrvatskom standardnom jeziku, ali je prihvatljiv u administrativnom i novinarsko-publicističkom stilu i ovjeren s gledišta komunikacije, usp. J. Silić – I. Pranjković, *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*, Školska knjiga, d.d., Zagreb, 2005., str. 196.

³¹ Primjer smo uzeli od P. Bauera, *nav. dj.*, str. 147.

³² Usp. S. Ham, „Pasiv i norma“, *Jezik*, časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika, Hrvatsko filološko društvo, god. 37, br. 3, Zagreb, 1990., str. 68 (65–76).

preoblikom umetanja participa

Er sah ihn von ihnen betrogen.

preoblikom refleksivizacije

*Er sah **sich** von ihnen betrogen.*

Zamjenica identiteta nije subjekt jezgrene rečenice u dubinskoj strukturi, nego subjekt pasivne rečenice prije umetanja:

Er fühlte Δ

} *Er fühlte **sich** von*

Er war von ihnen betrogen worden } *ihnen betrogen.*

Dubinska struktura rečenice *Als Tatsache wurde die Aussage von zwei Beamten hingenommen, die **sich** aus 20 bis 30 Metern beschossen wähten* izgleda ovako:

1. *Sie (= die Beamten) wähten + Δ +*

2. *Man hatte sie beschossen.*

Možemo generirati različite rečenice u površinskoj strukturi:

1. preoblikom umetanja *dass*-rečenice

a) aktiv: *Sie wähten, dass man **sie** beschossen hatte.*

b) pasiv: *Sie wähten, dass **sie** beschossen worden waren.*

2. preoblikom umetanja participa

preoblikom pasivizacije u jezgrenoju rečenici 2

Sie waren beschossen worden.

preoblikom umetanja participa

Sie wähten sie beschossen.

preoblikom refleksivizacije

*Sie wähten **sich** beschossen.*

Zamjenica identiteta nije subjekt jezgrene rečenice u dubinskoj strukturi, nego subjekt pasivne rečenice prije umetanja:

Sie wähten Δ

} *Sie wähten **sich***

***Sie** waren beschossen worden* } *beschossen.*

d₁) Apsolutne konstrukcije s participom II.

Usporedimo sljedeće rečenice sa zamjenicom identiteta:

*Der Demonstrant ging, die (= seine) Pistole vor **sich** gestreckt, stur an uns vorbei.*

*Demonstrant je prošao ispruživši (= svoj) pištolj ispred **sebe** ukočen pokraj nas.*

Dubinska struktura tih rečenica izgleda ovako:

*Der Demonstrant ging stur an uns vorbei und hatte die (=seine) Pistole vor **sich** gestreckt.*

*Demonstrant je prošao ukočen pokraj nas i bio je ispružio
(=svoj) pištolj ispred sebe.*

Zamjenica identiteta uspostavlja u participnoj rečenici referencijalnu identičnost sa subjektom te participne rečenice u dubinskoj strukturi. Prije preoblike umetanja on je eliminiran jer se podudara sa subjektom matrične rečenice. To vrijedi za obje rečenice. U njemačkom je primjeru subjekt matrične rečenice sadržan u određenom članu ili u posvojnoj zamjenici, a u hrvatskom zbog nepostojanja kategorije člana nalazimo potvrdu samo u posvojnoj zamjenici.

Usporedimo sljedeće rečenice s ličnom zamjenicom:

*Die Jäger versteckten sich hinter die nächsten Bäume, die
(=ihre) Flinten auf **sie** gerichtet.*

*Lovci se sakriše iza najbližih stabala uperivši (= svoje) puške
u **njih**.*

U obje rečenice i u oba jezika mora stajati lična zamjenica jer je uspostavila referencijalnu identičnost s nekom tećom nominalnom frazom koja nije spomenuta u rečenici. U površinskoj strukturi mogli bismo generirati i sljedeće rečenice:

*Die Jäger versteckten sich hinter die nächsten Bäume und
hatten die (= ihre) Flinten auf **sie** gerichtet.*

*Lovci se sakriše iza najbližih stabala i bili su uperili (= svoje)
puške u **njih**.*

Ili:

*Die Jäger versteckten sich hinter die nächsten Bäume; sie
hatten die (= ihre) Flinten auf **sie** gerichtet.*

*Lovci se sakriše iza najbližih stabala; oni su bili uperili
(=svoje) puške u **njih**.*

d₂) Apsolutne konstrukcije s latentnim participom I.

Usporedimo:

*Sie₁ sitzt auf ihrem Sofa, vor **sich**₁ einen Liebesroman.*

Ona₁ sjedi na svojoj počivaljci, pred sobom₁ ljubavni roman.

U rečenici se kao latentni particip, koji se daje iščitati iz konteksta, može pojaviti *haltend* ili *lesend*, čime nastaju sljedeće jezgrene rečenice:

1. *Sie sitzt auf ihrem Sofa + Δ*

2. *Sie hält / liest einen Liebesroman vor sich.*

1. *Ona sjedi na svojoj počivaljci + Δ*
2. *Ona drži / čita jedan ljubavni roman pred sobom.*

U oba jezika redosljed preoblika glasi ovako:

preoblika je refleksivizacije uslijedila u jezgrenoj rečenici 2, jer su subjekti identični, čime su stvoreni uvjeti za preobliku umetanja participa (usp. *Sie₁ sitzt auf ihrem Sofa, vor **sich**₁ einen Liebesroman **haltend** / **le-send**, *Ona₁ sjedi na svojoj počivaljci **držeći** / **čitajući** pred sobom₁ / ispred sebe ljubavni roman*) te preoblika redukcije participa I. (usp. *Sie₁ sitzt auf ihrem Sofa, vor **sich**₁ einen Liebesroman, *Ona₁ sjedi na svojoj počivaljci, pred sobom₁ ljubavni roman*).**

U tim rečenicama nije moguće uvrstiti **liegend** / **ležeći** kao particip I., ako se želi uspostaviti referencijalna identičnost:

*Sie₁ sitzt auf ihrem Sofa, vor **ihr** einen Liebesroman **liegend**.
Ona₁ sjedi na svojoj počivaljci, ljubavni roman pred **njom** /
ispred **nje** ležeći.*

Rečenice su moguće, no tada im je primjerenije sljedeće ustrojstvo:

*Sie sitzt auf ihrem Sofa; ein Liebesroman **liegt** vor **ihr**.
Ona sjedi na svojoj počivaljci, jedan ljubavni roman **leži**
pred **njom** / ispred **nje**.*

Rečenice, tj. apsolutne konstrukcije s latentnim participom I. prisutne su i u hrvatskom jeziku i ponašaju se sukladno njemačkim konstrukcijama.

Zaključak

U participnim konstrukcijama s popridjevljenim glagolskim prilogom sadašnjim od povratnih glagola uz zadržavanje povratne zamjenice *se* u hrvatskom, za razliku od njemačkoga, nije moguće ostvariti referencijalnu identičnost. Oba su jezika suglasna oko nemogućnosti uporabe participa preterita, tj. glagolskoga priloga prošloga kao atributa ispred imenice uz zadržavanje povratnih zamjenica *sich* i *se* (moguć je jedino njihov oblik bez povratne zamjenice).

U participnim rečenicama u kojima smo analizirali uporabu obaju participa ustvrdili smo, s jedne strane, u hrvatskom nemogućnost uspostavljanja referencijalne identičnosti uz uporabu glagolskog priloga sadašnjeg kao atributa uz nominalnu frazu, no s druge strane, mogućnost njenoga uspostavljanja uz uporabu glagolskog priloga prošlog u oba jezika. U participnim rečenicama u kojima se particip pojavljuje kao priložje, tj. moguće ga je preobličiti u podređenu zavisnu rečenicu, ustvrdili smo da pored izvjesnih istovjetnosti njegovo pojavljivanje nije prisutno u svim vrstama za-

visnih rečenica obaju jezika. U participnim rečenicama s participom preterita i glagolskim prilogom prošlim uz *verba sentiendi*, tj. *glagole osjećanja*, za razliku od njemačkoga, hrvatski rabi *da*-rečenicu, dok u apsolutnim konstrukcijama s participom preterita i glagolskim prilogom prošlim, kao i u apsolutnim konstrukcijama s latentnim participom prezenta i glagolskim prilogom sadašnjim, bilježimo podudarnosti u oba jezika.

Kako se sintaktičke dubinske strukture različitih jezika ne podudaraju, tako se ni zamjenica identiteta ne može u njemačkome i hrvatskom generirati preko iste preoblike refleksivizacije u površinskoj strukturi, odnosno uvjeti i lanac preoblike iz dubinske u površinsku strukturu mogu biti različiti od jezika do jezika.

Literatura:

- BARIĆ, E. – LONČARIĆ, M. – MALIĆ, D. – PAVEŠIĆ, S. – PETI, M. – ZEČEVIĆ, V. – ZNIKA, M., *Hrvatska gramatika*, II. promijenjeno izdanje, Školska knjiga, Zagreb, 1997.
- BAUER, H., *Vollständige Grammatik der neuhochdeutschen Sprache*, 2. Band, Berlin, 1828.
- BAUER, P., *Die Definition des Reflexivpronomens im Deutschen, Ein Problem der Referenzidentität*, Universite Catholique de Louvan, Faculte de Philosophie et Lettres, 1973.
- BAŠIĆ, N., „Pridjevi na -ći glagolskoga postanja u hrvatskim rječnicima“, *Filologija*, časopis Razreda za filološke znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, knj. 30-31, Zagreb, 1998., str. 155–170.
- BECH, G., *Studien über das deutsche Verbum infinitum*, Band I, Dan. Hist. Filol. Medd., bind 25, n°2, Kopenhagen, 1955.
- BEHAGHEL, O., *Deutsche Syntax*, Band I, Heidelberg, 1923.
- BEHAGHEL, O., *Deutsche Syntax*. Eine geschichtliche Darstellung. Band II, die Wortklassen und Wortformen, Carl Winter's Universitätsbuchhandlung, Heidelberg, 1924.
- BELAJ, B., „Nominalizacija kao strategija pasivizacije“, *Suvremena lingvistika*, godina 28, br. 53-54, Zagreb, 2002., str. 11–26.
- BIERWISCH, M., *Grammatik des deutschen Verbs*, Studia Grammatica II, Akademie Verlag, Berlin, 2. Auflage, 1965.
- BRABEC, I. - HRASTE, M. - ŽIVKOVIĆ, S., *Gramatika hrvatskosrpskoga jezika*, Školska knjiga, Zagreb, 1961.
- BRINKMANN, H., *Die deutsche Sprache. Gestalt und Leistung*, 2. Auflage, Sprache und Gemeinschaft im Auftrag eines Arbeits-

- kreises für deutsche Sprache herausgegeben von Leo Weisgerber, Pädagogischer Verlag Schwann, Düsseldorf, 1971.
- BUßMAN, H., *Lexikon der Sprachwissenschaft*, 2., völlig neu bearbeitete Auflage, Alfred Kröner Verlag, Stuttgart, 1990.
  - CURME, G. O., *A grammar of the German Language*, New York, 1964.
  - DAL, I., *Kurze deutsche Syntax*, 2. Auflage, Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 1966.
  - DUDEN, *Die Grammatik der deutschen Gegenwartssprache*, Der Große Duden 4, Bibliographisches Institut, Mannheim, 2. Auflage, 1966.
  - DUDEN, *Grammatik der deutschen Gegenwartssprache*, 4., völlig neu bearb. u. erw. Auflage, hrsg. von Günther Drosdowski u. a., Mannheim – Wien – Zürich, 1984.
  - DUDEN, *Grammatik der deutschen Gegenwartssprache*, 5., völlig neu bearb. u. erw. Auflage, Bd. 4, hrsg. und bearb. von Günther Drosdowski in Zusammenarbeit mit Peter Eisenberg..., Dudenverlag Mannheim-Wien-Zürich, 1995.
  - EISENBERG, P., *Grundriss der deutschen Grammatik*, Band 2: Der Satz, 3., durchgesehene Auflage, Verlag J. B. Metzler, Stuttgart – Weimar, 2006.
  - ERBEN, J., *Abriß der deutschen Grammatik*, Hueber Verlag, München, 1966.
  - GABRIĆ-BAGARIĆ, D., „O nekim problemima razvoja glagolskoga pridjeva prošlog (na primjerima Marulićeva jezika i jezika njegovih suvremenika)“, *Filologija*, časopis Razreda za filološke znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu, knj. 24–25, Zagreb, 1995., str. 135–140.
  - GREWENDORF, G., „Reflexivierungsregeln im Deutschen“, *Deutsche Sprache*, Zeitschrift für Theorie, Praxis, Dokumentation, 12. Jahrgang, Erich Schmidt Verlag, Berlin, 1984., str. 14–30.
  - GRIMM, J., *Deutsche Grammatik*, Band IV, Reproduktion einer verbesserten Auflage von 1898.
  - GUNKEL, L. – MÜLLER, G. – ZIFONUN, G., *Arbeiten zur Reflexivierung*, Linguistische Arbeiten, Band 481, Tübingen, Niemeyer, 2003.
  - HAM, S., „Pasiv i norma“, *Jezik*, časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika, Hrvatsko filološko društvo, god. 37, br. 3, Zagreb, 1990., str. 65–76.
  - HAM, S., „Atributna uloga glagolskih pridjeva sadašnjih i prošlih u hrvatskom književnom jeziku 19. st.“, *Riječ*, časopis za filologi-

- ju Hrvatskoga filološkog društva Rijeka, god. 1, sv. 1-2, Rijeka, 1995., str. 17–26.
- HAM, S., „Zamjeničko-pridjevna sklonidba jednine u hrvatskom književnom jeziku krajem 19. Stoljeća“, *Filologija*, časopis Razreda za filološke znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu, Knj. 27, Zagreb, 1996., str. 25–41.
  - KATIČIĆ, R., *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika*, Nacrt za gramatiku, drugo ponovljeno izdanje, Djela Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Razred za filološke znanosti, Knjiga 61, Globus, Nakladni zavod, Zagreb, 1991.
  - *Kontrastive Grammatik Deutsch-Serbokroatisch*, hrsg. von U. Engel und P. Mrazović, Sagners Slavistische Sammlung, hrsg. von Peter Rehder, Band 10, 1. Halbband, Verlag Otto Sagner, München, 1986.
  - *Kontrastive Grammatik Deutsch-Serbokroatisch*, hrsg. von U. Engel und P. Mrazović, Sagners Slavistische Sammlung, hrsg. von Peter Rehder, Band 10, 2. Halbband, Verlag Otto Sagner, München, 1986.
  - LEES, R. B. – KLIMA, E. S., *Rules for English Pronominalization*, Language, Volume 39, N°1, 1963.
  - LEITNER, H., *Deutsch-kroatisches Wörterbuch, Verben im Kontext*, 1. Auflage, Školska knjiga, Zagreb, 1998.
  - MARETIĆ, T., *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, treće, nepromijenjeno izdanje, Matica hrvatska, Zagreb, 1963.
  - MARINČIĆ, S., *Povratna zamjenica kao dopuna glagolu u njemačkom i u hrvatskom jeziku (Kontrastivna analiza)*, doktorski rad, Zagreb, 2007.
  - MARINČIĆ, S., „Povratna zamjenica kao zamjenica identiteta u njemačkome i hrvatskom jeziku“, *HUM*, časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru, br. 4, Mostar, 2008., str. 78–92.
  - MARINČIĆ, S., „Referencijalna identičnost u infinitivnim konstrukcijama – Poredbena analiza njemačkoga i hrvatskoga jezika“, *HUM*, časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru, br. 5, Mostar, 2009., str. 86–105.
  - MUSIC, A., „Značenje i upotreba participâ u srpskohrvatskom jeziku“, *Rad JAZU*, knjiga 250, Razreda historičko = filologičkoga i filozofičko = juridičkoga 112, Zagreb, 1935., str. 127–157.
  - PAUL, H., *Deutsche Grammatik*, Band III, Teil IV: Syntax (erste Hälfte), Halle a.S., Verlag von Max Niemeyer, 1919.

- PETI, M., „Gramatičko značenje i sintaktički položaj participa prezenta i participa perfekta“, *Suvremena lingvistika*, broj 10, Zagreb, 1974., str. 15–21.
- RŮŽIČKA, R. – STEUBE, A. – WALTHER, G., „Syntaktische und semantische Reflexivität“, *Studia Grammatica XIII*, Hrsg. R. Löttsch – R. Růžička, Satzstruktur und Genus verbi, Akademie-Verlag, Berlin, 1976., str. 95–112.
- SCHULZ, D. - GRIESBACH, H., *Grammatik der deutschen Sprache*, Hueber Verlag, 6. Auflage, München, 1967.
- SILIĆ, J. - PRANJKOVIĆ, I., *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*, Školska knjiga, d.d., Zagreb, 2005.
- STEUBE A., „Reflexivierung in komplexen deutschen Sätzen“, *Deutsch als Fremdsprache*, 12. Jahrgang, Hrsg. Herder-Institut der Karl-Marx-Universität, Leipzig, 1975., str. 278–287.
- STEVANOVIĆ, M., „Popridevljivanje glagolskog priloga na -ći“, *Južnoslovenski filolog*, povremeni spis za slovensku filologiju Srpske akademije nauka, Institut za srpskohrvatski jezik, XVIII knj. 1-4, Beograd, 1949.-1950., str. 55–85.
- STEVANOVIĆ, M., „Još nešto o pridevskoj funkciji radnog glagolskog prideva“, *Naš jezik*, Nova serija, knj. IX, sv. 3-4, Srpska akademija nauka, Institut za srpski jezik, Beograd, 1958., str. 86–92.
- STOJANOVIĆ, Lj., „Rečenične konstrukcije bez verbum-a finitum-a“, *Južnoslovenski filolog*, povremeni spis za slovensku filologiju i lingvistiku, Knjiga III, Beograd, 1922.-1923., str. 7–10.
- STOJANOVIĆ, Lj., „Značenje glagolskih participa“, *Južnoslovenski filolog*, povremeni spis za slovensku filologiju i lingvistiku, Knjiga VIII, Beograd, 1928.-1929., str. 1–12.
- TEŽAK, S. – BABIĆ, S., *Pregled gramatike hrvatskoga književnog jezika za osnovne i druge škole*, VI, prerađeno izdanje, Školska knjiga, Zagreb, 1973.
- TEŽAK, S. – BABIĆ, S., *Gramatika hrvatskoga jezika. Priručnik za osnovno jezično obrazovanje*, 12. preuređeno i dopunjeno izdanje, Školska knjiga, Zagreb, 2000.
- ZIFONUN, G., *Grammatik des Deutschen im europäischen Vergleich: Das Pronomen, Teil II: Reflexiv- und Rezipropronomen*, amades Arbeitspapiere und Materialien zur deutschen Sprache, Herausgegeben vom Institut für deutsche Sprache, 2003., Nr. 1/03.

Senka MARINČIĆ

**DIE REFERENZIDENTITÄT IN
PARTIZIPIALKONSTRUKTIONEN UND
-SÄTZEN DES DEUTSCHEN UND KROATISCHEN**

In der Arbeit analysiert man die (Nicht-)Herstellung der Referenzidentität in Partizipialkonstruktionen, in denen das Partizip als Attribut zum Nomen fungiert, und in reduzierten Partizipialsätzen beschränkt auf das Reflexivpronomen der 3. Person im Dativ und Akkusativ bei unechten reflexiven Verben bzw. auf das Reflexivpronomen als Identitätspronomen. Vom linguistischen Standpunkt aus ist es sinnvoll nur das Reflexivpronomen als Identitätspronomen zu analysieren, wenn man von der Referenzidentität zwischen dem Reflexivpronomen und einer Nominalphrase spricht. Die Referenzidentität mit einer Nominalphrase kann aber entweder durch das Identitätspronomen oder durch das Personalpronomen hergestellt werden. Die Schwierigkeiten entstehen, besonders für die Nicht-Muttersprachler des Deutschen, wenn unter gewissen syntaktischen Bedingungen nur das eine oder das andere auftreten kann. Ziel der Arbeit ist durch den Vergleich der Zielsprache (des Kroatischen) mit der Ausgangssprache (dem Deutschen) den Gebrauch des Reflexivpronomens als den des Identitätspronomens in Partizipialkonstruktionen und -sätzen darzustellen sowie die Bedingungen, unter denen die Referenzidentität in angegebenen Konstruktionen und Sätzen der beiden Sprachen hergestellt wird, zu bestätigen oder festzulegen.

Schlüsselwörter: *Referenzidentität, Identitätspronomen, Personalpronomen, Nominalphrase, Partizipialkonstruktion, Partizipialsatz*

Ljubica KORDIĆ (Osijek)
Pravni fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera
kljubica@pravos.hr

METAFORA U NJEMAČKOM I HRVATSKOM PRAVNOM IDIOMU

Slijedom povijesne utemeljenosti hrvatskog pravnog sustava na pravu i zakonodavstvu Austrougarske, evidentan je utjecaj njemačkog pravnog idioma na hrvatski. Kako su se u vrijeme pripadnosti Hrvatske Austrougarskoj Monarhiji zakoni prevodili s njemačkog na hrvatski, vidljivi su mnogi tragovi njemačkoga jezika u hrvatskome jeziku prava, što je posljedica doslovnog prevođenja pravne frazeologije i terminologije. Osobito su zanimljivi primjeri uporabe metafore u zakonima na njemačkom jeziku koje susrećemo od prvih pisanih zakona na tom jeziku sve do danas. Zadatak ovoga rada je na korpusu austrijskog i hrvatskog Zakona o kaznenom postupku pokazati u kojoj je mjeri i kojim jezičnim oblicima metafora bila i jest zastupljena u tekstu Zakona o kaznenom postupku iz 1873. i suvremenom iz 2006. te na korpusu teksta hrvatskog analognog zakona komparativno analizirati pojavne oblike metafore, kao i metode i načine prevođenja metaforičnih izraza na hrvatski i utvrditi zastupljenost metafore u hrvatskom jeziku prava u odnosu na njemački.

Ključne riječi: *pravni idiom, hrvatski jezik, njemački jezik, metafora, pravna terminologija i frazeologija*

1. Uvodne napomene

Utjecaj njemačkoga i osobito austrijskog prava na pravni sustav Republike Hrvatske očit je u mnogim pravnim područjima. Taj se utjecaj povijesno zasniva na činjenici utemeljenosti hrvatskoga građanskog i kaznenog zakonodavstva na austrijskom Općem građanskom zakoniku (Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch), odnosno Kaznenom zakoniku (Strafgesetzbuch) te

na zajedničkoj pripadnosti hrvatskog i austrijskog (njemačkog) pravnog sustava kontinentalno-europskom pravnom krugu.¹

Kao posljedica prevođenja austrougarskih zakona na hrvatski evidentan je i utjecaj njemačkoga jezika prava na hrvatski, što se osobito uočava na razini leksika i stila. Postoji mnoštvo primjera preuzimanja pravne terminologije i frazeologije iz njemačkog jezika. Osobito su s lingvističkog stajališta zanimljivi doslovni prijevodi metaforičnih pravnih fraza, primjerice *podići tužbu* i *uložiti žalbu* (*Klage erheben*, *Berufung einlegen*) te izraza poput *pravna stvar* ili *očevid* (*Rechtssache*, *Augenschein*). Intrigantni su primjeri doslovnog prijevoda koji se kosi s gramatičkim pravilima hrvatskoga jezika, poput *biti zapriječen kaznom* – što je doslovan prijevod njemačke prijedloške fraze *mit Strafe bedroht sein*. Čuje se i još drastičniji primjer pogrešnog atribuiranja *zapriječena kazna* ili čak *zapriječena kazna* (gramatički ispravna hrvatska inačica bila bi: *za to kazneno djelo prijeti kazna od...* ili *za to je djelo u zakonu zapriječeno kaznom od...*, ali nikako pridjevska prijevodna varijanta).

U istraživanju koje slijedi pokazat ćemo da je metaforičnost kao stilska konstanta njemačkoga jezika prava i danas bitno obilježje njemačkih pravnih tekstova te komparativno istražiti je li metafora u istoj mjeri zastupljena i u hrvatskom jeziku prava.

2. Istraživanje uporabe metafore u njemačkom i hrvatskom kaznenoprocесnom pravu

2.1. Metafora kao obilježje njemačkog pravnog idioma od najstarijih vremena

Elemente metafore susrećemo u najstarijim pravnim dokumentima, a i danas ih prepoznamo u izrekama vezanim za različite pravne situacije ili u narodnim poslovicama. Takvog su karaktera narodne poslovice i izreke koje potječu iz germanskoga običajnog ili pisanog prava. Izrazi *das, was der Wind beweht und die Sonne bescheint* (ono što vjetar nosi i sunce obasjava) ili *was der Wind beweht und der Regen besprengt* (ono što vjetar nosi i kiša poškropi) starogermanski su oblik definiranja pokretnina, dok su nekretnine definirane kao *was die Egge bestrichen und die Hecke bedeckt* (ono što je drljača povlačala i živica prekrila).² Dokaz počinjenja protupravnog djela izražava poslovice *Wo sich der Esel wälzt, da muss er Haare lassen* (gdje se magarac

---

¹ Gavella, N., M. Alinčić, P. Klarić, K. Sajko, T. Tumbri, Z. Stipković, T. Josipović, I. Gliha (1994). *Hrvatsko građanskopravno uređenje i kontinentalnoeuropski pravni krug*. Zagreb: Sveučilišna tiskara, str. 11.

² Günther, Lothar (1898). *Recht und Sprache. Ein Beitrag zum Thema vom Juri-stendeutsch*. Berlin: Karl Heymanns Verlag, str. 9.

valja, ostaju dlake). Poslovica *Trittst du mein Huhn, so wirst du mein Hahn* (gaziš li moju kokoš, postaješ moj pijetao) također potječe iz starogermanskog prava i odraz je odredbe prema kojoj je ženidba osobom u ropskom odnosu značila gubitak vlastite slobode. Izreka *Eine Frau hat während der Ehe nichts als den blauen Himmel und den Spinnrocken* (žena za vrijeme braka ne posjeduje ništa osim plavog neba i preslice) trag je starogermanskog propisa prema kojemu žena u braku nije imala nikakvog posjeda. Također, izreka *jemanden auf den Schild erheben* (nekoga postaviti na štit) znači postaviti nekoga na čelo pokreta ili političke stranke, što potječe od germanskog običaja koji se primjenjivao kod biranja novoga kralja ili kneza. *Jemanden den Stuhl vor die Türe setzen* (postaviti komu stolac pred vrata) odnosi se osporavanje ili oduzimanja imovine (prema germanskoj simbolici sjedanjem na stolac simbolično se označavao posjed). Izreka *unter den Hammer kommen* (doći pod čekić) potječe iz staronjemačkog postupka stavljanja imovine na dražbu, dok je izraz *an die Bank (Bänkle) kommen* (dospjeti na klupu) metafora za izlazak pred sud i vuče korijene iz pravne povijesti Germana, kod kojih se suđenje održavalo na podiju okruženom klupama na kojima su sjedili porotnici. Izreka *auf die lange Bank schieben* iste je etimologije i upućuje na oćekivano dugi sudski postupak. Iz vremena Karla Velikog potječe metafora *an die große Glocke hängen* (objesiti na velika zvona), a odnosi se na običaj pribijanja optužbi ili drugih obznanâ na ogradu mjesnoga zvonika.³ Na vrste kaznenih mjera iz toga vremena upućuje i niz metaforičnih izreka vezanih uz leksem „vatra“: *die Hand ins Feuer setzen* (staviti ruku u vatru), *für jemanden durchs Feuer gehen* (hodati po vatri za koga), *glühendes Eisen tragen* (nositi užareno željezo), *auf glühenden Pflugscharen gehen* (hodati po užarenim plugovima), *auf glühendem Kohlen sitzen* (sjediti na užarenom uglju).

2.2. Pristup i metoda istraživanja

Iako su općeprihvaćena stilska obilježja zakonskoga teksta jednostavnost, jasnoća, neutralnost, logičnost i objektivnost izričaja, neupitno je da pravni idiom sadrži i elemente metaforičnosti, o čemu svjedoče i neki do sada objavljeni radovi iz područja pravne lingvistike. U fokusu ovoga rada bit će metaforičnost u njemačkom i hrvatskom jeziku prava, a istraživanje će se provesti na konkretnim zakonskim tekstovima na njemačkom i hrvatskom jeziku. U svrhu preciznosti i veće pouzdanosti podataka komparativni prikaz uporabe metafore u dvama pravnim idiomima bit će načinjen na dvama zakonima iz istog pravnog područja: kaznenog procesnog prava.

³ Günther, Lothar (1898). *Recht und Sprache. Ein Beitrag zum Thema vom Juristendeutsch*. Berlin: Karl Heymanns Verlag, str. 121.

Prvi zakon na kojemu se temelji istraživanje nastao je otprilike kad i Opći građanski zakonik. Riječ je o austrijskom Zakonu o kaznenom postupku (*Strafprozessordnung – StPO*) iz 1873. godine. Uz tekst te najranije verzije Zakona, korpus istraživanja čini i suvremena verzija iz 2006. godine. Starija je verzija uključena u istraživanje kako bi se mogle uočiti promjene u zastupljenosti metafore u zakonskom tekstu nastalom prije više od dva stoljeća u odnosu na suvremeni zakonski tekst iz istoga područja. Komparativni se prikaz temelji na usporedbi zastupljenosti metafore u austrijskom i hrvatskom Zakonu o kaznenom postupku (ZKP iz 2003. s izmjenama i dopunama iz 2006. godine). Za starije se austrijsko izdanje zakona koristi metoda jednostavnog iščitavanja i bilježenja primjera, dok se novija izdanja istražuju računalnim pretraživanjem, jer su tekstovi suvremene verzije navedenih zakona dostupni na internetu. Bit će zanimljivo vidjeti koji su metaforični izrazi preuzeti iz njemačkog *Strafprozessordnung* u hrvatski analogni zakon i koji su se prijevodni postupci i metode rabile u prenošenju metaforičnih izraza na hrvatski. Isto tako, utvrdit će se na koji način i u kojoj mjeri sâm jezični sustav utječe na prevođenje takvih izraza i koliko je u tom procesu nazočna jezična kreativnost u smislu tvorbe novih riječi i izraza primjerenijih sustavu jezika-cilja, u ovom slučaju hrvatskog.

3. Rezultati istraživanja uporabe metafore u austrijskom Zakonu o kaznenom postupku

Metafore kao skraćene usporedbe i izrazi koji sadrže preneseno značenje druge riječi učestalo se javljaju u jeziku prava – pa tako i u korpusu na kojemu se temelji ovo istraživanje. Prema vrstama riječi – na što će ukazati i primjeri iz istraženog korpusa – dominiraju imenice i glagoli metaforičnog značenja. Najučestalija imenica pravnog karaktera u cijelom korpusu jest *Sache* (*Strafsache*). Doslovno je prevedena na hrvatski (*stvar: pravna stvar, kaznena stvar*) i semantički obuhvaća sve (kazneno)pravne sporove. Gotovo identičan slučaj je imenica *die Partei* (hrv. *stranka*), čije je semantičko polje u jeziku prava drugačije naravi od onoga u općem jeziku, a i u njemačkom i u hrvatskom pravnom idiomu odnosi se na *stranku u sporu*. Izrazi učestalo zastupljeni u korpusu svih triju izdanja austrijskog Zakona o kaznenom postupku, *der Verletzte* i *der Betroffene*, nose izrazito obilježje metaforičnosti, a riječ je o izvedenicama iz glagola *verletzen* (ozlijediti, povrijediti), odnosno *betreffen* (pogoditi koga). Zanimljivo je da se u najstarijoj verziji StPO iz 1873. često javlja sintagma *der in seinen Rechten Verletzte* (StPO 1873: 4. ff), iz koje se u novoj verziji Zakona iz 2006. zadržala samo imenica *der Verletzte*. U hrvatskom se za oba izraza najčešće javlja isti ekvivalent: *oštećenik* ili *oštećena osoba* koji nije metaforičnog karaktera, nego personificira sve osobe koje su oštećene tuđim radnjama ili propustima. Imenica *das*

Gutachten (hrv. *stručno mišljenje, vještačenje*) vrlo je slikovita i također je metaforičnog značenja s obzirom na sastavnice *gut* i *achten*. Etimološko-semantička analiza riječi ukazuje na zorno izricanje onoga što je zadatak vještaka, odnosno stručnjaka zaduženog za stručnu i minucioznu analizu sporne situacije: *gut achten* = *dobro paziti*. Hrvatski ekvivalent *stručno mišljenje* nije metaforičnog karaktera, dok je sinonim *vještačenje* rezultat jezične kreativnosti nastao izvođenjem iz riječi *vješt* (*biti vješt u čemu*). Zanimljivo je da je njemački jezik prava za stručnjaka koji daje stručno mišljenje i provodi vještačenje stvorio izraz *der Sachverständige* (hrvatski ekvivalent: *vještak*), dok se izrazi *Gutachter*, odnosno *Begutachter*,⁴ koji bi bili logično rješenje s obzirom na učestalost izraza *Gutachten*, uopće ne rabe u obrađenom korpusu. Leksem *der Vormund* (skrbnik, staratelj), koji s obzirom na suvremeno značenje leksema *Mund* (*usta*) ima obilježje metafore jer upućuje na onoga koji pravno zastupa malodobnu osobu, zapravo potječe od staronjemačke riječi *die Munt*, lat. *manus, potestats*, što znači *ruka, zaštita* te i etimološki ima obilježje prenesenog značenja (jer skrbnik jest onaj tko se brine za drugu pravno ili stvarno nesposobnu osobu i štiti ju). Daljnji su primjeri metafore *der Augenschein* (na hrvatski doslovno prevedeno metaforičnom složenicom *očevid*), *die Rechtspflege* (*pravosuđe*), koja je u njemačkom nastala slaganjem izraza *Recht* (*pravo*) i *pflügen* (*njegovati, prakticirati*) te vrlo učestala imenica *Rechtskraft*, koja je doslovno prevedena na hrvatski jezik (*pravna snaga*) i metaforične je naravi. Imenica *der Freispruch* (transformacija u semantičkom smislu: *Aussprechen der Entscheidung, jemanden von der Bestrafung zu befreien*) nosi u sebi obilježja metafore, jer površinska struktura može ukazivati na posve drugi semantički karakter (sa stajališta tvorbe riječi ta se složenica sastoji od odredbenice *frei* = *slobodan* i *sprechen* = *govoriti*). Taj je leksem ujedno i tipičan primjer skrivenog pravnog izraza (*verdeckter Fachausdruck*),⁵ jer ništa u njemu izravno ne ukazuje na pripadnost pravnom idiomu. Hrvatska istoznačnica nije metaforičnog niti slikovitog karaktera i točno odražava njegovo pravno značenje: *oslobađajuća presuda*. Sličnog je karaktera i skriveni pravni izraz *Freiheitsstrafe* (*Freiheit* = *sloboda*, *Strafe* = *kazna*), čiji bi doslovan prijevod glasio *kazna lišavanja slobode*, dok je uobičajeni hrvatski ekvivalent: *zatvorska kazna*. Stručni izraz *das Rechtsmittel*, po nekim tumačenjima skraćeno od *Rechtsheilmittel*, također je metaforične naravi. Iste je naravi i hrvatska istoznačnica *pravni lijek*, no sinonimna prijevodna varijanta *pravno sredstvo* nije metaforičnog karaktera. Sličnog je karaktera izraz *Rechtsbehelf(e)*, koji u njemačkom zbog širine semantičkog po-

⁴ Jakić, Hurm (1991): Hrvatsko-njemački rječnik – Kroatisch-deutsches Wörterbuch. Zagreb: Školska knjiga, str. 1163.

⁵ Weber, Siegfried (1995). *Sprache und Recht*. Chemnitz: Universität Chemnitz, str. 74.

lja temeljne riječi *-behelfe (pomoć)* nosi metaforična obilježja. Hrvatska istoznačnica *pravni lijek* također je metaforičnog karaktera,⁶ dok je *njezin sinonim pouka o pravnom lijeku* samo dijelom metafora. Zanimljiv je primjer metafore i pravni izraz *Blutschande* (*Blut = krv, Schande = sramota*). I ovaj put hrvatski ekvivalent (*rodoskrvnuće*) točno odražava semantičku stranu izraza i ne nosi obilježje metafore.

Glagoli u službi metafore u semantičkoj su vezi s pripadajućom imenicom i čine glagolske frazeme. Zanimljivo je da su mnoge hrvatske istoznačnice također metaforične naravi i možemo ustvrditi da je u tim slučajevima riječ o izravnom prijevodu s njemačkoga. Tako u pravnoj frazeologiji *prava izrastaju* ili *se gase* (*Rechte erwachsen, erlöschen*), ali ih se može i *povrijediti* (*Recht verletzen*), odnosno u njih *dirati* (*Rechte berühren*). Tuženik se *tereti* (*zur Last legen*), tužba se *podizbe* (*Klage erheben*), žalba *ulaže* (*Berufung einlegen*), šteta *trpi* (*Schaden erleiden*), a pravna sredstva *iscrpljuju* (*alle Rechtsmittel erschöpfen*). Ovdje je riječ o **imenskim frazemima** (Helbig-Buscha: Nominalwendungen) koji sadrže, uvjetno rečeno, „pravne“ funkcionalne glagole. Ti se glagoli ne navode u listama funkcionalnih glagola,⁷ ali su karakteristični za njemački jezik pravne struke i nositelji su metaforičnih obilježja cijeloga frazema jer su izgubili svoje izvorno značenje. Takvi frazemi koji sadrže elemente metafore, uz već navedene, jesu: *Bedenken finden* – *razmišljati, promišljati*; *Strafe verhängen* – *dosuditi kaznu*; *Strafe aufheben* – *ukinuti kaznu*; *Strafe mildern* – *ublažiti kaznu*; *Urteil fällen* – *donijeti presudu*; *Beschluss fassen* – *donijeti odluku / rješenje*; *Tatbestand erheben* – *utvrditi činjenično stanje*; *Untersuchung eröffnen* – *otvoriti / započeti istragu*; *sich den Verteidiger / Rechtsbeistand bestellen* – *uzeti branitelja / zastupnika*; *Augenschein einnehmen* – *obaviti očevid*; *Einspruch einlegen* – *uložiti prigovor/prigovoriti*; *Befund abgeben* – *dati nalaz / mišljenje*; *Gutachten abgeben* – *dati stručno mišljenje*; *das Wort erhalten/erteilen* – *dobiti riječ / dati riječ*; *in die Zuständigkeit fallen* – *spadati u nadležnost biti u nadležnosti*; *Einwendung vorbringen* – *iznijeti prigovor/primjedbu*; *gegen das Gesetz verstoßen* – *ogriješiti se o zakon*; *sich des Verteidigers / des Rechtsbeistandes bedienen* – *uzeti branitelja / odvjetnika/zastupnika*. Zanimljivo je da se jedino u izdanju iz 1873. javljaju fraze *in die Action treten* (*pokrenuti postupak*) i *Beschränkung erfahren* (*biti ograničen*), koje se stoga mogu smatrati zastarjelima.

⁶ Šarčević, Susan – Sokol, Nina – Topolnik, Vladimira (2009). *Njemački za pravnike – Deutsch für Juristen*. Zagreb: Narodne novine, str. 108.

⁷ Vidi: Helbig, Gerhard, Joachim Buscha, (1980). *Deutsche Grammatik. Ein Handbuch für den Ausländerunterricht*. Leipzig: VEB Verlag Enzyklopädie; Götze, Lutz, Gabriele Pommerin-Götze, Ulla Mayer (2000). *Bertelsmann Schüler-Grammatik*. München: Bertelsmann Lexikon Verlag Gütersloh.

U istraženom korpusu dvaju Zakona o kaznenom postupku na njemačkom jeziku dominiraju **frazemi s funkcionalnim glagolima**, koji pretežno ili isključivo vrše gramatičko-sintaktičku funkciju i izgubili su svoje izvorno značenje.⁸ Upravo zbog gubitka izvornog značenja glagola, mnogi su glagolski frazemi u istraženom korpusu metaforične naravi. Učestale su fraze s funkcionalnim glagolima *bringen, kommen, geben, erteilen, erfahren, finden, führen, machen, leisten, nehmen, setzen, stellen i treffen*.⁹ Njih u ograničenom smislu svrstavamo u metafore, jer preneseno značenje imaju tek ako se obje sastavnice izraza doslovno prevedu. U istraženom korpusu pronađeni su sljedeći sklopovi s funkcionalnim glagolima, čiji je slijed ovdje načinjen prema kriteriju učestalosti. Najzastupljeniji su frazemi s glagolom *führen* (voditi): *Anklageschrift führen* (voditi optužnicu), *Protokoll führen* (voditi zapisnik, tj. zapisivati), *Aufsicht führen* (voditi nadzor, tj. nadzirati), *Beschwerde führen* (voditi žalbeni postupak, tj. žaliti se), *Beweis führen* (voditi dokazni postupak, tj. dokazivati), *Vorsitz führen* (voditi predsjedanje, tj. predsjedati). Zatim po učestalosti slijedi glagol *nehmen*: *in Anspruch nehmen* – uvažiti nešto / računati na nešto; *in Beschlag nehmen* (zaplijeniti), *Einfluss nehmen* (utjecati), *in Schutz nehmen* (uzeti u zaštitu), *Einsicht nehmen* (imati uvid u nešto, uvidjeti nešto), *Rücksicht nehmen* (imati obzira), a zatim *setzen, stehen, stellen i treffen*, koji se, kako to primjeri ilustriraju, nerijetko javljaju u formi prijedloških frazema: *in Kenntnis setzen* – staviti/dati na znanje; *in Kraft setzen* – staviti na snagu; *außer Kraft setzen* – staviti izvan snage; *in Verbindung setzen* – povezati; *außer Zweifel setzen* – staviti izvan sumnje; *in Zweifel setzen* – staviti u sumnju; potom *stehen* (*im Verhältnis stehen* – biti u vezi/povezan; *in Frage stehen* – biti upitno; *in Verwendung stehen* – biti u primjeni; *im Widerspruch stehen* – biti u nesuglasju; *unter der österreichischen Gerichtsbarkeit stehen* – biti u nadležnosti austrijskog sudstva), *stellen* (*Antrag stellen* – staviti zahtjev / nalog, tj. zahtijevati / naložiti; *in Frage stellen* – staviti u pitanje / biti upitno; *Anspruch stellen* – postaviti zahtjev, zahtijevati; *Forderung stellen* – postaviti zahtjev / zahtijevati / potraživati); *treffen* (*Vorbereitungen treffen* – izvršiti pripreme/ pripremiti; *Verfügung treffen* – donijeti odluku / odredbu, tj. odlučiti / odrediti; *Entscheidung treffen* – donijeti odluku / odlučiti; *Beschluss treffen* – donijeti odluku / riješenje, tj. odlučiti, riješiti). Nešto se rjeđe u pravnoj frazeologiji susreću glagoli *bringen* (*zur Abstimmung bringen* – staviti na glasovanje, glasovati; *in Erfahrung bringen* – primijeniti), *kommen* (*zur Kenntnis kommen* – doći do spoznaje, saznati; *zur Entscheidung kommen/schreiten* – doći do odluke, odlu-

⁸ Vidi: Helbig, Gerhard, Joachim Buscha, (1980). *Deutsche Grammatik. Ein Handbuch für den Ausländerunterricht*. Leipzig: VEB Verlag Enzyklopädie, str. 74.

⁹ Vidi: Helbig, Gerhard, Joachim Buscha, (1980). *Deutsche Grammatik. Ein Handbuch für den Ausländerunterricht*. Leipzig: VEB Verlag Enzyklopädie, str. 74 ff.

čiti), *geben* (*Auftrag geben* – dati nalog, naložiti; *Einwilligung geben* – dati privolu, pristati), *treten* (*in Verkehr treten* – ući u opticaj; *in Kraft treten* – stupiti na snagu), *versetzen* (*in den Ruhestand versetzen* – umiroviti; *in den Anklagestand versetzen* – optužiti) i *ziehen* (*in Betracht ziehen* – uzeti u obzir; *Schlüsse ziehen* – izvući zaključke, zaključiti). Primjeri *Geschäfte an sich ziehen* (uzimati / zaključivati poslove) te *der Willkür des öffentlichen Anklägers Preis geben* nisu zastupljeni u izdanju StPO iz 2006.

Pridjevi metaforičnog karaktera redovito se javljaju u **kolokacijama** s imenicama. Kolokacije su „dvije ili više riječi koje se uobičajeno pojavljuju zajedno u slobodnoj vezi, što znači da zadržavaju svoje značenje i javljaju se samostalno i u drugim vezama“.¹⁰ U istraženom korpusu austrijskih izdanja ZKP (StPO) najfrekventnije su sljedeće metaforične kolokacije: *der öffentliche Ankläger* (javni tužitelj), *die zur Last gelegte Handlung* (radnja stavljena na teret), *verhängte Geldstrafe* (dosuđena novčana kazna), *einfache Senate* (mali senati), *der erhobene Zweifel* (pobuđena sumnja), *außerordentliches Rechtsmittel* (izvanredni pravni lijek), *entlastende Tatsache* (olakotna okolnost), *materielles Recht* (materijalno pravo), *materielle Wahrheit* (materijalna istina), *öffentliches Interesse* (javni interes), *herrschende Ansicht/Meinung* (vladajuće mišljenje), *sachliche Kompetenz* (stvarna nadležnost), *physische Person* (u izdanju StPO iz 2006. zamijenjena je izrazom *natürliche Person*). Navedene pravne kolokacije svoj karakter metaforičnosti duguju polisemiji pridjeva, kao npr. *öffentlich* (otvoren i javan), koji se u pravnom idiomu rabi u značenju *javan*, odnosno *državni*.

4. Komparativni prikaz uporabe metafore u hrvatskom Zakonu o kaznenom postupku

Metaforičnost njemačkih pravnih izraza odrazila se i na hrvatski pravni idiom. Osobito je ta pojavnost uočljiva na razini leksika. Tako su zbog doslovnog prevođenja neki leksemi zadržali svoje izvorno metaforičko obilježje, kao: *Augenschein* – očevid, *Rechtskraft* – pravna snaga, *Rechtskräftigkeit/Rechtswirksamkeit* – pravomoćnost, *Rechtsmittel* – pravni lijek, *Sache* (*Rechtssache*) – pravna stvar i sl. Hrvatske istoznačnice, kao što vidimo, uglavnom su u formi kolokacije. Brojni su glagoli prenesenog značenja također izravno prevedeni s njemačkoga: *teretiti*, *biti oštećen*, *kršiti zakon*. Ipak, često se umjesto metaforičnih javljaju „realistični“ izrazi, primjerice da zakonski uvjeti *prestaju*, a ne „gase se“ (*erlöschen*). Ta je pojavnost osobito izražena kod istoznačnica njemačkih funkcionalnih glagola koji se u hrvatskom tekstu često izostavljaju, pa hrvatske istoznačnice nisu metaforične naravi: *Protokoll führen* – zapisivati, *Aufsicht führen* – nadzirati, *Beschwerde*

¹⁰ Gačić, Milica (2009). *Od riječi do riječi*. Zagreb: Profil, str. 280.

führen – žaliti se, *Beweis führen* – dokazivati, *Vorsitz führen* – predsjedati, *in Beschlag nehmen* – zaplijeniti, *Einfluss nehmen* – utjecati, *Einsicht nehmen* – uvidjeti, *Vorbereitungen treffen* – pripremiti. U nekim se slučajevima javljaju dvije prijevodne verzije glagola: kao funkcionalni glagol u sklopu fraze i kao puni glagol, npr.: *Antrag stellen* – dati nalog, naložiti; *Anspruch stellen* – postaviti zahtjev, zahtijevati; *Forderung stellen* – postaviti zahtjev / zahtijevati / potraživati; *Verfügung treffen* – odlučiti / odrediti; *Entscheidung treffen* – donijeti odluku/odlučiti; *Beschluss treffen* – donijeti rješenje, tj. odlučiti, riješiti. Prijedloške fraze s funkcionalnim glagolima uglavnom su doslovno prenesene hrvatski jezik: *in Kenntnis setzen* – staviti/dati na znanje; *in Kraft setzen* – staviti na snagu; *in Kraft treten* – stupiti na snagu; *außer Kraft setzen* – staviti izvan snage; *außer Zweifel setzen* – staviti izvan sumnje; *im Verhältnis stehen* – biti u vezi/povezan; *in Verwendung stehen* – biti u primjeni; *im Widerspruch stehen* – biti u nesuglasju. U hrvatskom se korpusu također javljaju gotovo doslovno prevedeni dvočlani imenski frazemi¹¹ kao istoznačnice njemačkih imenskih frazema (njihovu glagolsku sastavnicu ne čini funkcionalni glagol, nego je riječ o pravnoj imenskoj frazeologiji). Ta je pojavnost značajno zastupljena u hrvatskom korpusu, no ovdje ćemo navesti samo one primjere koji u sebi nose elemente metafore: *uskratiti pravo* (*das Recht verweigern*), *kršiti pravo* (*das Recht verletzen*), *postaviti branitelja* (*Verteidiger bestellen*), *podići (podnijeti) tužbu* (*Klage erheben*), *uložiti prigovor* (*Berufung/Einspruch einlegen*), *iznositi primjedbe* (*Einwendungen erheben*), *stavljati prijedloge/predlagati* (*Vorschlag machen*), *dati izjavu/izjaviti* (*Äußerung abgeben*), *odbaciti prijavu* (*Anzeige abweisen*), *donijeti presudu/presuditi* (*Urteil fällen*), *donijeti mjere* (*Massnahmen treffen*), *izdati nalog* (*Auftrag stellen*).

Poznato je da hrvatski leksik ne obiluje složenicama poput njemačkoga, pa se njemačke složenice na hrvatski u pravilu prevode po uzorku pridjev + imenica, odnosno kao kolokacije. Brojni su primjeri pravnih kolokacija koje su po svom leksičkom i semantičkom karakteru identične njemačkim izrazima, koje nužno nose obilježja metafore: *kazneni predmet* (*Strafsache, Strafangelegenheit*), *uredna dostava* (*ordentliche Zustellung*), *blaža kazna* (*mildere Strafe*), *stvarna nadležnost* (*sachliche Zuständigkeit*). Izvanredni pravni lijek doslovan je prijevod kolokacije *außerordentliches Rechtsmittel*, kao što je slučaj i kod kolokacija *fizička osoba* (u starijoj verziji StPO: *physische Person*, u novijoj *natürliche Person*), *pravna osoba* (*juristische Person*) ili *podignuta optužnica* (*erhobene Anklage*).

¹¹ Vidi: Helbig, Gerhard, Joachim Buscha, (1980). *Deutsche Grammatik. Ein Handbuch für den Ausländerunterricht*. Leipzig: VEB Verlag Enzyklopädie.

U hrvatskoj pravnoj terminologiji postoje brojni primjeri jezične kreativnosti u odnosu na njemački izvornik. Tipični primjeri su *činjenica* (*die Tatsache*), *vještak* (*der Sachverständige*), *oslobađajuća presuda* (*der Freispruch*), *zatvorska kazna* (*Freiheitsstrafe*), *pouka o pravnom lijeku* (*Rechtsbehelfe*), *rodoskvrnuće* (*Blutschande*).

5. Zaključci na temelju provedenog istraživanja

Iščitavanjem tekstova dviju verzija austrijskog Zakona o kaznenom postupku (iz 1873. i 2006.) utvrđena je značajna zastupljenost metafore u tom korpusu. Na razini imenica pronađeno je ukupno 16 primjera. Među hrvatskim istoznačnicama metafora je slabije zastupljena: samo 6 imenica od ukupno 16 doslovno je prevedeno i nosi metaforična obilježja. Imenice su kao vrsta riječi snažnije zastupljene u kolokaciji s pridjevima metaforične naravi. Takvi su primjeri u korpusu na njemačkom jeziku zastupljeni u 15 slučajeva, od kojih se samo 5 u identičnoj formi i značenju rabi u hrvatskom jeziku i zadržalo je obilježja metafore.

Glagolske metafore snažno su zastupljene u frazemima s funkcionalnim glagolima. Od ukupno 45 takvih primjera ukupno ih je 14 i u hrvatskom korpusu zadržalo obilježje metafore. Uglavnom je riječ o doslovnom prijevodu glagolskih fraza, a tamo gdje je funkcionalni glagol izostavljen u prijevodu, izgubio se i metaforični karakter frazema. U korpusu na njemačkom jeziku snažno su zastupljene i imenske fraze čiji glagolski dio nije funkcionalne naravi prema klasičnoj gramatičkoj klasifikaciji glagola (Helbig/Buscha), nego smo ih zbog čvrste frazeološke veze s određenim imenicama pravnoga karaktera nazivali „pravnim“ funkcionalnim glagolima. Takvi se primjeri u korpusu austrijskog StPO javljaju u 30 slučajeva. U tom dijelu korpusa 18 izraza je i u hrvatskim istoznačnicama zadržalo obilježje metafore, dok se ostali izrazi uglavnom javljaju u formi glagola ili u imenskim frazama čija površinska struktura jasno odražava njihov semantički sadržaj. Zabilježeno je i nekoliko primjera kreiranja novih stručnih riječi i frazema u hrvatskom pravnom idiomu (*činjenica*, *vještak*, *oslobađajuća presuda*, *zatvorska kazna*, *pouka o pravnom lijeku*, *rodoskvrnuće*).

Iz navedenih podataka nameće se zaključak da je, kako u njemačkom, tako i u hrvatskom jeziku prava, s obzirom na objektivnost, neutralnost i egzaktnost kao temeljna stilsko obilježja zakonskoga teksta, i uporaba metafore jedno od njegovih bitnih stilskih obilježja. Rezultati istraživanja ukazuju da je metafora snažnije (nešto manje od 50%) zastupljena u njemačkom pravnom idiomu: u oba teksta austrijskog Zakona o kaznenom postupku pronađeno je 106 različitih primjera metafore u različitim jezičnim oblicima – od samostalnih imenica i glagola do glagolskih i imenskih frazema i kolokacija. U hrvatskom se korpusu metafora uglavnom javlja kao doslovan prije-

vod njemačkog izvornog izraza i zastupljena je u znatno manjoj mjeri nego u njemačkom jeziku (50 primjera). Prijevodni su se postupci i metode uglavnom kretali od uporabe izvedenica (rjeđe složenica) i semantički adekvatnih frazema i izraza do jezičnog stvaranja novih riječi i izraza čije semantičko polje reflektira značenje izvornog stručnog izraza na njemačkom jeziku.

Dobiveni rezultati također se mogu protumačiti kao indikator da je i učestala uporaba metaforičnih izraza jedan od razloga složenosti i kompleksnosti njemačkoga jezika prava, što je već stoljećima predmet rasprava njemačkih jezikoslovaca i pravnih stručnjaka.¹²

Korpus:

- Krapac, Davor (2006). *Zakon o kaznenom postupku i drugi izvori hrvatskoga kaznenog i postupovnog prava: redakcijski pročišćeni tekst nakon novele od 13. listopada 2006.* Zagreb: Narodne novine.
- Mitterbacher, Julius (1882). *Die Strafprozessordnung für die im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder der österreichisch-ungarischen Monarchie vom 23. Mai 1873 und deren Einführungsgesetz.* Wien: Manzsche k.k. Hofverlags- und Universitätsbuchhandlung.
- Strafprozessordnung – StPO (2006). *BGBI Nr. 102/2006.* <http://www.ibiblio.org/ais/stpo.htm>

Literatura

- Busse, D.(1992): *Recht als Text.* Tübingen, Reihe Germanistische Linguistik.
- Gačić, Milica (2009). *Od riječi do riječi.* Zagreb: Profil.
- Gavella, N., M. Alinčić, P. Klarić, K. Sajko, T. Tumbri, Z. Stipković, T. Josipović, I. Gliha (1994). *Hrvatsko građanskopravno uređenje i kontinentalnoeuropski pravni krug.* Zagreb: Sveučilišna tiskara.
- Gierke, O. (1896). *Das bürgerliche Gesetzbuch und der deutsche Reichstag.* Berlin.
- Götze, Lutz, Gabriele Pommerin-Götze, Ulla Mayer (2000). *Bertelsmann Schüler-Grammatik.* München: Bertelsmann Lexikon Verlag Gütersloh.

---

¹² Usp.:Günther, L. (1898). *Recht und Sprache. Ein Beitrag zum Thema vom Juristendeutsch.* Berlin:Heymanns Verlag; Busse, D.(1992): *Recht als Text.* Tübingen, Reihe Germanistische Linguistik; Sandrini, Peter (1999) (Hrsg): *Übersetzen von Rechtstexten – Fachkommunikation im Spannungsfeld zwischen Rechtsordnung und Sprache,* Tübingen: Gunter Narr Verlag.

- Günther, Lothar (1898). *Recht und Sprache. Ein Beitrag zum Thema vom Juristendeutsch*. Berlin: Karl Heymanns Verlag.
- Helbig, Gerhard, Joachim Buscha, (1980). *Deutsche Grammatik. Ein Handbuch für den Ausländerunterricht*. Leipzig: VEB Verlag Enzyklopädie.
- Jakić, Hurm, (1991). *Hrvatsko-njemački rječnik; Kroatisch-deutsches Wörterbuch*. Zagreb: Školska knjiga.
- Kühn, Peter (2001). *Juristische Fachtexte*. U: Helbig et al. (Hrsg): *Deutsch als Fremdsprache. Ein internationales Handbuch*. Berlin - New York: W. de Gruyter, (582–594).
- Sandrini, Peter (1999) (Hrsg): *Übersetzen von Rechtstexten – Fachkommunikation im Spannungsfeld zwischen Rechtsordnung und Sprache*, Tübingen: Gunter Narr Verlag.
- Šarčević, Susan – Sokol, Nina – Topolnik, Vladimira (2009). *Njemački za pravnike – Deutsch für Juristen*. Zagreb: Narodne novine.
- Weber, Siegfried (1995). *Sprache und Recht*. Chemnitz: Universität Chemnitz.

Ljubica KORDIĆ

METAPHOR IN GERMAN AND CROATIAN LEGAL LANGUAGE

Historical foundation of Croatian legal system in the law and legislation of the Austro-Hungarian Monarchy has been reflected on the language of law in Croatia. This influence was primarily caused by translation of Austro-Hungarian laws from German into Croatian, especially by literary translations of some legal terms and phrases. Some examples of usage of metaphor in German legal language and their Croatian equivalents are especially interesting from linguistic point of view. The aim of this scientific paper is to explore the frequency of usage of metaphor as stylistic feature in the texts of Austrian Criminal Procedural Law (issues from 1873 and 2006) and Croatian Criminal Procedural Law (from 2006) and to analyse which linguistic means and methods are used in translation of lexically different forms of metaphor from German into Croatian. In the research the autor applies comparative analysis of the examples found in German and Croatian corpus, as well as historical approach to changes in usage of metaphoric terms and phrases in the old and contemporary version of the text of Austrian Criminal Procedural Law.

Key words: *Language of law, German, Croatian, metaphor, legal terminology and phraseology*

Sandra VUJOVIĆ (Nikšić)
Filozofski fakultet – Nikšić
sandrav@t-com.me

ZNAČAJ PROZODIJSKIH SIGNALA U SISTEMU PREUZIMANJA REDA GOVORENJA U ENGLESKOME JEZIKU

Kroz analizu preuzimanja reda govorenja u televizijskim emisijama razgovornoga tipa i njegovih osnovnih karakteristika ispituje se uloga koju prozodijski elementi imaju u pomenutom sistemu. Predmeti našeg istraživanja jesu granični tonovi i pauza te njihova interakcija sa sintaksičkom jedinicom. U radu ćemo se baviti osnovnim pitanjima: da li prozodijski elementi omogućavaju sagovornicima da predvide kraj izlaganja jednoga govornika i da li na tome putu prozodijski elementi funkcionišu samostalno ili se udružuju sa sintaksičkom strukturom.

Ključne riječi: prozodija, preuzimanje reda govorenja, granični ton, pauza, sintaksička jedinica, talk show

U ovome radu bavićemo se sistemom preuzimanja reda govorenja, kao i onim signalima (u prvom redu, prozodijskim) koji omogućavaju uspješnu komunikaciju. Kako se u razgovoru govornici međusobno smjenjuju, kako predviđaju kraj izlaganja jednoga govornika ili, pak, njegovo nastavljanje – ispitaćemo u kontekstu televizijskih emisija voditeljke Opre Vinfri (Oprah Winfrey).

Budući da televizijske emisije razgovornoga tipa predstavljaju poluinstitucionalizovani oblik diskursa, u istraživanju polazimo od dviju situacija karakterističnih za sistem reda govorenja. Prvo, u emisijama toga tipa red govorenja u nekoj je mjeri utvrđen. Voditelj je taj koji započinje razgovor; njemu pripada uloga „uvodničara“, tj. on publiku upoznaje s temom i gostom; voditelj je taj koji uglavnom postavlja pitanja. Drugo, preuzimanje reda govorenja često je spontani proces u tim emisijama, uz dosta preklapanja, prekidanja i vrlo male pauze. Stoga ćemo u ovome radu pokušati da odgovorimo na pitanje: može li prozodija biti signal sagovornicima da govornik privodi kraju

svoje izlaganje ili da njegovo izlaganje nije završeno? I da li se prozodija u tome smislu udružuje sa sintaksom ili nekim drugim lingvističkim nivoom?

Prije nego se konkretno pozabavimo tim problemom, važno je ukazati na teorijske postavke i obilježja pomenutog sistema. **Red govorenja**, kao jedinica socijalne interakcije, predstavlja kompleksnu pojavu sačinjenu iz tri osnovne komponente: sadašnji govornik, mjesto prenosa i prijelaza govora od jednog ka drugom govorniku naizmjenično i kraj (Savić, 1993: 119). Et-nometodolozi Schegloff, Sacks i Jefferson (1974) smatraju da analiza te jedinice pruža relevantne informacije o sagovornicima, kao i o samom toku razgovora. Stoga oni opisuju sistem preuzimanja reda govorenja i posebno ističu dvije komponente: formiranje reda i izbor sljedećega govornika. Prva komponenta sistema podrazumijeva jedinice koje se koriste za formiranje reda: rečenica, klauza, fraza i leksema (Schegloff, Sacks i Jefferson, 1974:702). Druga komponenta sadrži dva principa: a) princip po kojem sadašnji govornik bira sljedećeg i b) princip koji podrazumijeva samoinicijativno preuzimanje reda (Schegloff, Sacks i Jefferson, 1974:703). Izgrađivanje čitavoga sistema i objašnjavanje pravila u oblikovanju i preuzimanju reda ima za cilj smanjenje pauza i preklapanja tokom razgovora. Svakako, autori upozoravaju da treba imati na umu da sistem reda govorenja zavisi i od kulturnih, sociolingvističkih i drugih faktora, pa se i pravila u sistemu preuzimanja reda govorenja ne mogu podjednako primjenjivati u svim situacijama.

Posljednjih decenija mnogi autori bavili su se pitanjem preuzimanja reda govorenja (Duncan, 1972; Goodwin, 1981; Local i Kelly, 1986; Auer, 1996; Ford i Thompson, 1996) i isticali da je u tom sistemu od ključne važnosti **sintaksička struktura, prozodijski znaci i pauza**. Ukoliko se ta tri elementa posmatraju nezavisno u datom kontekstu, istraživač može doći do površnih rezultata. Na primjer, pauza može ukazati na kraj reda jednoga govornika, ali, opet, samostalno uzeta ne može biti siguran dokaz, jer je prilično često govornik koristi u druge svrhe: da bi provjerio prate li sagovornici njegovo izlaganje, ima li njihovu punu pažnju, razumiju li ga i sl. (Goodwin, 1981). Stoga je snažno uvjerenje da bi pomenute tri komponente trebalo analizirati zajedno kako bi se došlo do valjanih informacija. Cecilia Ford i Sandra Thompson u veoma uticajnom radu *Interactional Units in Conversation: syntactic, intonational, and pragmatic resources for the management of turns* izražavaju slaganje s pomenutim stavom, dodaju pragmatičku komponentu i kažu da u analizi treba poći od pretpostavke da ti sistemi djeluju istovremeno, kao što i utiču jedni na druge na različite načine. Sintaksički završen iskaz jeste potpuna klauza koja sadrži lako uočljiv predikat, a koja se može dalje proširivati (Ford i Thompson, 1996: 143). U tu grupu uključuju se još eliptične rečenice i odgovori na pitanja. Intonacioni kraj podrazumijeva tačku u kojoj se može čuti jasna završna intonacija, označena tačkom (silazna into-

nacija na kraju intonacione jedinice) ili znakom pitanja (uzlazna intonacija na kraju intonacione jedinice) (Ford i Thompson, 1996: 147). Proučavajući red govorenja u svakodnevnom govoru, autorke su došle do zaključka da je sintaksički završetak najmanje pouzdan pokazatelj kraja nekog reda govorenja, a da se na osnovu intonacije određuje koji sintaksički potpuni iskaz istovremeno predstavlja i kraj reda govorenja. Može li se sti zaključak izvesti kad je riječ o redu govorenja u talk-show-u, pokazaće analiza narednih primjera.

Prozodijski elementi koji su se pokazali relevantnim u ispitivanju ovoga problema jesu krajnji (granični) tonovi, pauza i ritam; a kad je riječ o odnosu sintakse i prozodije u analizi reda govorenja, primjetna su dva odnosa: a) očigledna podudarnost dva nivoa koja pomaže sagovornicima da predvide kraj reda govorenja sadašnjeg govornika i b) sintaksički nivo daje znak sagovornicima da bi sadašnji govornik trebalo da završi svoj red, ali prozodijski elementi, na drugoj strani, ukazuju na govornikovu namjeru da produži red govorenja.

Počecemo od slučaja **a**), tj. od onog koji potvrđuje podudarnost između sintakse i prozodije. **Primjer 1**, niže prikazan, pokazuje na koji način dolazi do preuzimanja reda govorenja od strane svakoga sljedećeg sagovornika. U izvodu sagovornici razgovaraju o nasilnom ponašanju partnera u vezi. Voditeljka je u goste pozvala Kristen, 17-godišnju učenicu koju je fizički maltretirao njen partner. Pored Kristen, u studiju je i njena majka, te glumica Jada Pinkett Smith i psiholog.

- 1 Oprah: You're her MOTHER↑ (0.47)
- 2 K's mother: Yeah ↓ (0.55)
- 3 Oprah: So when did you FIND OUT about THIS ↓
- 4 K's mother: Mmm (0.26) the NIGHT I GOT the CALL from MY HUSBAND
- 5 that he was in the EMERGENCY ROOM with HER ↓ (1.46)
- 6 Oprah: Were you SHOCKED to KNOW that your DAUGHTER
- 7 was being ABUSED [by her BOYFRIEND ↓ (0.86)
- 8 K's mother: [yeah
- 9 Oprah: ↑ And KRISTEN why DIDN'T you (0.78) LEAVE
- 10 the RELATIONSHIP after the FIRST TIME ↓ (0.25)
- 11 Do you KNOW NOW why↑
- 12 Kristen: Because I LOVED HIM → (0.46) and like he he was
- 13 SO NICE → (0.42) so I was AFRAID WHO I would BE
- 14 without HIM → (1.11)
- 15 Mrs. Smith: → And there's the EXHILARATING FEELING too...

Primjer 1 u velikoj mjeri pokazuje da u emisijama razgovornog tipa možemo govoriti o određenim pravilima i njihovom poštovanju kad je riječ o

sistemu preuzimanja reda govorenja. Na samom početku izvoda voditeljka i majka 17-godišnje djevojke razgovaraju, a kasnije se uključuju i ostale gošće. Analizom primjera dolazimo do više zaključaka:

1) U navedenom razgovoru gotovo da i nema preklapanja; uočava se samo jedanput u redovima 7 i 8. Nedostatak preklapanja ukazuje na normalni tok razgovora, na poštovanje reda govora jednog sagovornika, a nakon preuzimanja i poštovanje reda drugog sagovornika.

2) Voditeljka ima inicijativu, ona postavlja pitanja i pri tom jasno signalizira sagovornicima kad je njeno pitanje potpuno, tj. kad je njen red govorenja završen. U redovima 1–3 sintaksički potpune klauze ujedno su i potpune intonacione fraze na čijem se kraju nalaze odgovarajući granični tonovi. Na kraju 1. reda javlja se visokouzlazni granični ton (↑). Iako bismo mogli odrediti klauzu u 1. redu kao deklarativnu po obliku, ona to nije upravo zbog (↑) tona, koji ukazuje na pitanje. Ta činjenica potvrđuje se i u 2. redu: Kristina majka kratko odgovara na Oprino pitanje, a na kraju odgovora zapažamo niski granični ton (↓), koji ukazuje na nezavisnost te intonacione fraze u odnosu na narednu. Opet, zahvaljujući tonu, sagovornica signalizira da je njen red završen i da ga voditeljka može preuzeti. Istu situaciju imamo u 3. redu, kad Opra postavlja još jedno pitanje: niskim graničnim tonom (↓) pokazuje da je njen red završen i da od sagovornice očekuje odgovor. U nastavku razgovora primjećujemo još nekoliko sličnih primjera.

3) Pauze se u navedenom izvodu prilično često koriste. U pojedinim situacijama (npr. na kraju redova 1, 2, 5, 7, 10, 14) sagovornice ih koriste da bi jasno stavile do znanja da je njihov red govorenja završen. To se, ipak, ne može reći za upotrebu pauze u 9. redu, koja nije ni na kraju klauze niti na kraju intonacione fraze, već neđe u sredini. Wennerstrom (2001:173) kaže da se tako pauza često koristi i da je govornik tada „siguran“ da mu niko neće oduzeti riječ. Svakako, sasvim bi drugačija situacija bila ako bi se pauza javila na kraju fraze.

Analizom primjera 1, ali i nekih drugih primjera, zaključujemo da u sistemu reda govorenja u emisijama razgovornoga stila važnu funkciju imaju niski (↓) i visokouzlazni (↑) granični tonovi, koji gotovo uvijek signaliziraju kraj reda govorenja. Ako se ti tonovi ujedno nalaze i na mjestu gdje se završava sintaksička jedinica, onda drugi sagovornik sa sigurnošću može preuzeti red.

U zavisnosti od situacije, teme i gostiju, nekad se moraju primjenjivati i poštovati pravila institucionalizovanoga diskursa, i voditeljka u cilju kontrole daljeg toka emisije mora reagovati, iskoristiti svoju moć i nekome ustupiti ili oduzeti riječ, kao u **primjeru 2**. Pošto voditeljka u ovom razgovoru publici ne predstavlja goste, za sagovornike ćemo koristiti oznake *Mrs. X* ili *Mr. X*.

- 1 Mrs. X I THINK I SPEAK MORE of a CONSENSUS (0.4)
 2 in THIS ROOM than you DO → I UNDERSTAND
 3 you've been here LESS than TWO YEARS ↗
 4 there are MANY PEOPLE →
 5 Mr. X Well you MAY SPEAK for a CONSENSUS
 6 in THIS ROOM ↘
 7 but not
 8 Oprah: Let her SPEAK → LET HER SPEAK ↓

U primjeru 2 nailazimo na specifičnu situaciju; u više navrata dolazi do međusobnog prekidanja sagovornika. Pošto je tema razgovora delikatna (razizam), sagovornici se ne slažu po mnogim pitanjima i zbog toga gđin X prekida gđu X u 5. redu. U 8. redu svoju dominaciju pokazuje voditeljka, koja ima pravo, i koristi ga, da prekine gđina X, tj. oduzima mu riječ. Ona dva puta izgovara istu klauzu, uz dvije primjetne razlike. Za izgovor prve klauze potrebno joj je 0.74 sek., de naglašava riječ *speak*. Drugi put u 1.4 sek. naglašava sve elemente klauze i, koristeći niski granični ton (↓), signalizira gđi X da nastavi izlaganje. Isto tako te elemente Opra koristi kako bi gđinu X stavila do znanja da nema mjesta raspravi.

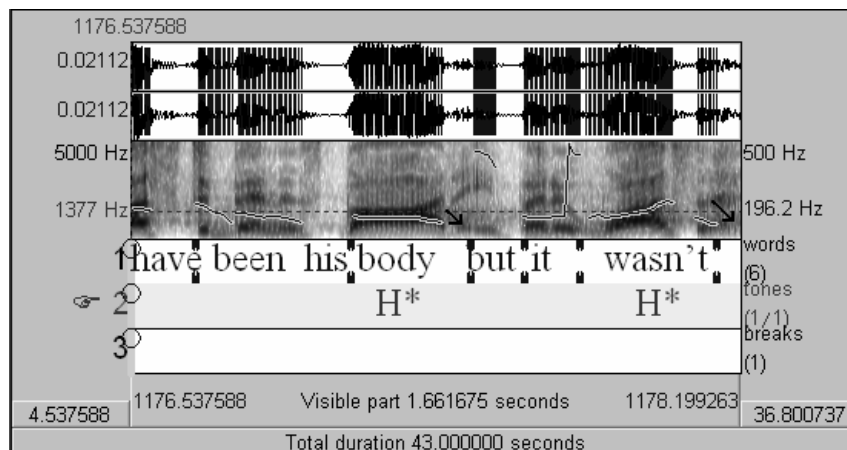
Situacije kojih u talk-show-u ima mnogo više (baš kao i u svakodnevnom razgovoru), a i koje su, po mišljenju mnogih autora, zanimljivije za proučavanje jesu one u kojima sintaksička struktura ukazuje na jedno, a prozodijska na drugačije ponašanje sagovornika prilikom preuzimanja reda govorenja. Stoga će se naredni primjeri baviti upravo tim odnosom između sintakse i prozodije.

Pogledajmo prvo **primjer 3**, koji predstavlja izvod iz razgovora koji vode voditeljka i novinarka Marija Šrajver (Maria Shriver), inače i supruga američkog glumca i guvernera Kalifornije Arnolda Švarcenegera (Arnold Schwarzenegger).

- 1 Oprah: What ATTRACTED you to him in the FIRST PLACE ↓
 2 Mrs. Shriver: Well PEOPLE ALWAYS THINK
 3 it must 'ave been his BODY ↘
 4 ↗ but it WASN'T ↘ YOU KNOW
 5 Oprah: Yeah
 6 Audience: ((laughs))
 7 Mrs. Shriver: I MEAN I NOTICED HIS BODY I'm not LIKE
 8 YOU KNOW (0.4) a MORON ↘ but aaaa YOU KNOW I –
 9 I was LIKE AWARE that IT was THERE OBVIOUSLY ↘
 10 but (0.18) I – he HAD this GREAT SENSE OF HUMOR → (0.45)
 11 aaaa GREAT ABILITY to LAUGH at HIMSELF → an'

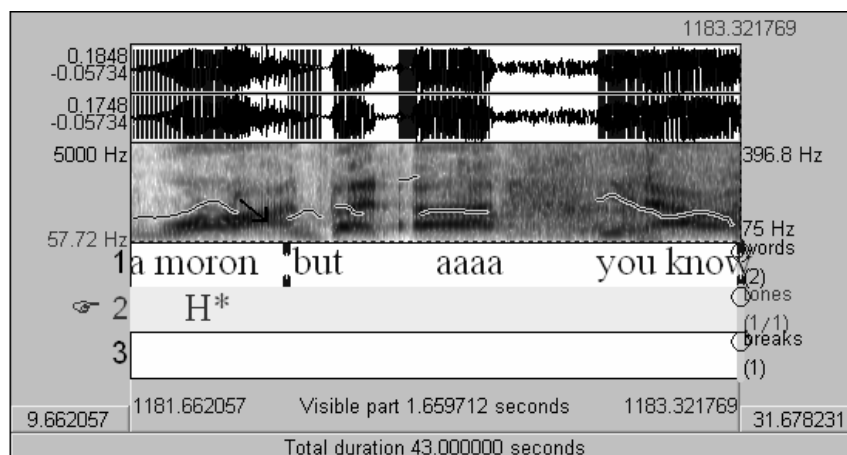
- 12 he ALSO _{HAD} INCREDIBLE DREAMS for HIMSELF ↘ (0.45)
13 Oprah: YEAH
14 Mrs. Shriver: And I WAS(0.35) FASCINATED with (0.2) someone who (0.59)
15 had COME here with NO MONEY ↘ who was an IMMIGRANT
16 who (0.3) DIDN'T SPEAK the _{LANGUAGE} (0.3) →
17 and SAID _{YOU KNOW} I CAN GO on to BECOME (0.2)
18 an INCREDIBLE FORCE in _{THIS COUNTRY} → (0.24)
19 I can _{DO} THIS THAT and the OTHER ↗
20 and who BELIEVED and was FOCUSED on it ↘
21 Oprah: Yeah
22 Mrs. Shriver: And I said _{YOU KNOW}
23 Oprah: I don't KNOW ANYBODY _{MORE DETERMINED} than
Arnold↓
24 Mrs. Shriver: I DON'T either ↓
25 Oprah: NO ↓ (0.22)
26 Mrs. Shriver: NO ↓

Ako pažljivo pratimo smjenu graničnih tonova u primjeru 7, primijetimo da se samo u 1. i u posljednja 4 reda koristi niski granični ton (↓), za koji smo već pokazali da u najvećem broju slučajeva signalizira kraj reda govorenja. Pošto se mjesto toga tona poklapa s krajem sintaksičke jedinice, sagovornice pravilno preuzimaju svoj red tokom razgovora i ne dolazi do preklapanja. U ostalim redovima dominira djelimično silazni granični ton (↘) i svaki put obilježava kraj intonacione fraze koju izgovara Oprina gošća. Frekventna upotreba toga tona ukazuje na govornikovu namjeru da nastavi svoj govor i ne prepusti red sagovorniku. Kako se djelimično silazni granični ton (↘) uglavnom nalazi na onim mjestima koja predstavljaju i sintaksički kraj, zaključuje se da prozodijski element treba smatrati dominantnijim u odnosu na sintaksički u sistemu preuzimanja reda govorenja. Taj zaključak naročito potvrđuju redovi 3, 4, 8 i 9. Na kraju 3. reda djelimično silazni ton (↘) pokazuje namjeru Šrajverove da nastavi svoj red, što i čini, baš kao i u narednome (slika 1). Iako u 4. redu dolazi do preklapanja početka njene rečenice (*You know*), Oprina kratkoga komentara i smijeha publike, gošća istrajava u svojoj namjeri i čini se da ne dozvoljava da je iko omete u pružanju odgovora na Oprino pitanje.

Slika 1

U 8. (slika 2) i 9. redu, sudeći na osnovu sintaksički zaokružene cjeline, izgleda kao da bi voditeljka mogla preuzeti red. No, djelimično silazni ton u oba reda signalizira da će Šrajverova nastaviti da govori.

Slika 2

U drugom dijelu izvoda čini se da Šrajverova veoma mudro koristi pauzu onamo gdje nema ni sintaksičke niti intonacione granice. Tako u 14. redu pravi pauzu tri puta, i to poslije riječi *was*, *with* i *who*, a u 16. redu poslije *who*. Djelimično silazni ton (↘) i pauze na navedenim mjestima jasno stavljaju do znanja voditeljki i publici koja je namjera Šrajverove.

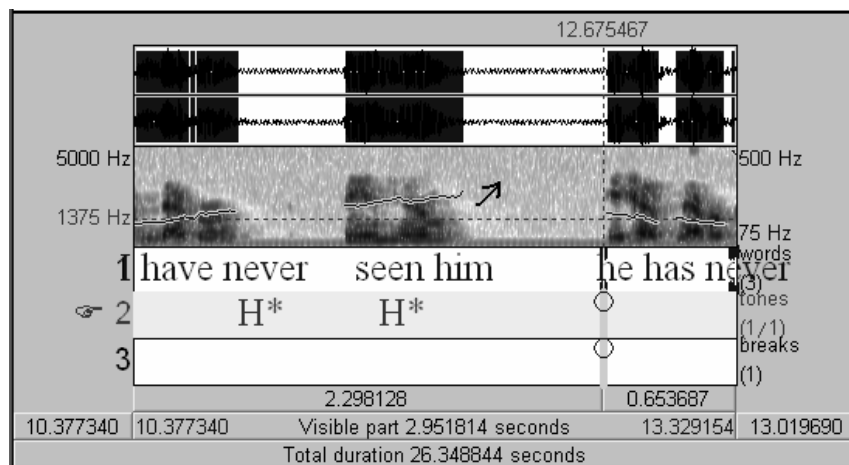
Analiza drugih primjera pokazala je da su u sistemu preuzimanja reda govorenja od velikog značaja niskouzlazni (↗) i ravni granični tonovi (→). I ta dva tona govore o prednosti prozodije u odnosu na sintaksu, tj. iako sintaksa signalizira promjenu reda govorenja, niskouzlazni (↗) i ravni granični tonovi (→) signaliziraju sagovornicima namjeru sadašnjega govornika da zadrži red. Naredni primjeri to potvrđuju.

U **primjeru 4** voditeljka razgovara s Ketu Brej (Kathy Bray) o tragičnom događaju koji je zadesio Ketinu porodicu i doveo do njezina raspada. Ketina maloljetnoga sina ubio je iz nehata njegov drug. Želeći da mu se pohvali, pokazao mu je očev pištolj i slučajno opalio. Devet godina nakon kobnoga događaja majka preminuloga dječaka želi da podijeli gorko iskustvo s gledaocima i upozori sve roditelje koji u kući imaju vatreno oružje da ga drže van dometa dece.

- 1 Oprah: NEVER SEEN the BOY who KILLED your SON ↑
- 2 Mrs. Bray: NO ↓ (0.35)
- 3 Oprah: NO ↑ (0.79)
- 4 Mrs. Bray: No it's been ALMOST TEN YEARS ↘ (0.7)
- 5 REALLY ↗ (0.3) in 1989 ↗
- 6 Oprah: Mhm (0.29)
- 7 Mrs. Bray: Almost TEN YEARS I have NEVER SEEN him ↗ (0.61)
- 8 he has never CONTACTED us ↗ (0.2)
- 9 he's an ADULT NOW ↗ (0.16)
- 10 Oprah: Mhm
- 11 Mrs. Bray: He's almost TWENTY ONE ↓
- 12 Oprah: Wow (0.57) and he was JUST SHOWING OFF the GUN ↑
- 13 Mrs. Bray: YEAH ↓

Pitanje koje Opra postavlja u 1. redu zahtijeva kratak odgovor, baš kakav na početku 2. reda i dobijamo. Čini se da Ketu više nema šta da doda. Na takav zaključak ukazuju niski granični ton (↓) nakon prvog *no* i pauza (0.35). Međutim, nakon što Opra ponavlja Ketin odgovor koristeći visokouzlazni granični (↑) ton na kraju, gošća to tumači kao potrebu za pojašnjenjem svoga prvobitnog odgovora. U redovima 5, 7, 8 i 9 sintaksa i pauza ukazuju na kraj Ketina reda govorenja. Ipak, Opra ne preuzima svoj red. Štaviše, voditeljka tek poneće ubacuje neki komentar. Razlog tome je niskouzlazni ton (↗) na kraju svakog od tih redova koji jasno pokazuju Ketinu namjeru da i dalje govori. Na slici 3 prikazan je 7. red, na čijem je kraju niskouzlazni ton (↗).

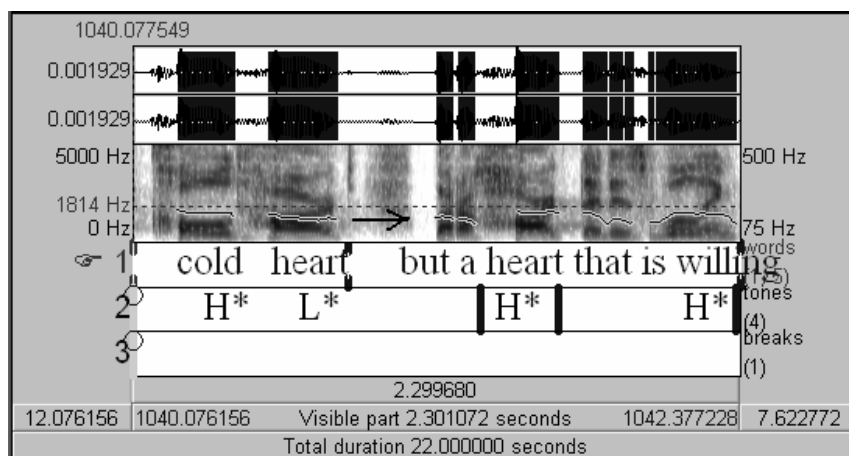
Slika 3

Jedan od gostiju za koje voditeljka kaže da su ostavili na nju poseban trag jeste Nelson Mandela. U jednočasovnoj emisiji Opra želi da dobije što iscrpniji odgovor u vezi s Mandelinim političkim aktivnostima, boravkom u zatvoru, životnim lekcijama. Pažljivo analizirajući njena pitanja, koja su prilično duga i sveobuhvatna, slušalac stiče utisak da ga ona jednostavno želi postaviti i onda se prepustiti odgovoru sagovornika, bez namjere da ga prekida. Takođe, želi da i publika pažljivo sasluša Mandelina iskustva i uživa u njegovu govoru i poukama. Jedno od takvih pitanja dato je u **primjeru 5**.

- 1 Oprah: Ho::w does a MAN SPEND TWENTY SEVEN YEARS (0.21)
- 2 in PRISON ↘ (0.38) PUT THERE by an OPPRESSOR (0.3)
- 3 and COME OUT of that EXPERIENCE wi::th (0.5)
- 4 NOT a HEART of STONE NOT a COLD HEART → (0.33)
- 5 but a HEART that is WILLING to FORGIVE ↗ (0.35)
- 6 and EMBRACE ↘ I REMEMBER TALKING to YOU (0.32)
- 7 aaaa ONE NIGHT over DINNER → and you had SAID to me (0.3)
- 8 that our HATRED for the OPPRESSOR was SO INTENSE
- 9 we DID NOT SEE the VALUE of TALKING to HIM ↗ (0.47)
- 10 So at WHAT POINT did you SEE the VALUE of LETTING GO
- 11 of the HATRED ↗ (0.28) and BEGAN the PROCESS OF TALKING ↓

Na samom početku čini se da će Opra postaviti kratko pitanje, ali nakon redova prišućanja njezina prošloga razgovora s Mandelom, ona iznosi dodatne informacije i na kraju upotpunjuje pitanje. Sagovornik bi mogao zaključiti da treba da preuzme svoj red nakon 4. reda, naročito ako uzme u obzir pauzu na njegovu samome kraju. Kao što vidimo, do toga ne dolazi jer sa-

govornik pravilno tumači ravni granični ton (→), koji ukazuje da voditeljka još uvijek nije završila svoj red i postavila pitanje (slika 4).

Slika 4

Svi navedeni primjeri pokazuju na koji način sagovornik preuzima red i kako mu prozodija, sintaksa i pauza, ili u nekim slučajevima samo prozodija, signaliziraju kraj reda trenutnoga govornika. Ako bi se ti signali u svim situacijama poštovali, svakako ne bi dolazilo do pojava koje karakterišu govoreni diskurs, tj. do **prekidanja** i **preklapanja** u govoru.

U ovom radu pokazali smo da u televizijskim emisijama razgovornoga tipa prozodija, naročito neki njeni elementi, pružaju važnu informaciju sagovornicima o mogućnosti preuzimanja reda govorenja. S nekim drugim jedinicama (npr. sintaksičkim), ali u nekim slučajevima i djelujući samostalno, prozodijski činoci signaliziraju sagovorniku namjerava li govornik da nastavi svoj red ili ga je pak priveo kraju, pa se sagovornik može pripremiti da preuzme svoj red. Diskursna funkcija prozodije u sistemu preuzimanja reda govorenja ogleda se u sljedećem: prozodijski elementi omogućavaju organizaciju konverzacije, povezivanje svih njenih jedinica kroz naizmjenično preuzimanje redova. Ako se poštuju pravila, tj. ako sagovornici prate prozodijske signale koji ukazuju na nastavak/kraj reda govorenja trenutnoga govornika, redovi će biti sinhronizovani i usklađeni.

Literatura:

- Auer, P. (1996), "On the Prosody and Syntax of Turn-taking", in: *Prosody and Conversation*, Couper-Kuhlen, E. and M. Selting (eds.), Cambridge: Cambridge University Press, 57–100.
- Duncan, S. D. (1972a), "Some Signals and Rules for Taking Speaking Turns in Conversations", *Journal of Personality and Social Psychology*, 23, 283–292.
- Ford, C.E. and S.A. Thompson (1996), "Interactional Units in Conversation: Syntactic, Intonational, and Pragmatic Resources for the Management of Turns", in: *Interaction and Grammar*, Ochs, E. et al. (eds.), Cambridge: Cambridge University Press, 134–184.
- Goodwin, C. (1981), *Conversational Organization: Interaction between Speakers and Hearers*, New York: Academic Press.
- Ilie, C. (1999), "Question-response argumentation in talk show", *Journal of Pragmatics* 31(8), 975–999.
- Local, J. and J. Kelly (1986), "Projection and 'Silences': Notes on phonetic and conversational structures", *Human Studies* 9, 185–204.
- Pierrehumbert, J. (1980), *The phonology and phonetics of English intonation*, Ph.D. Dissertation, MIT.
- Pierrehumbert, J. and J. Hirschberg (1990), "The meaning of intonational contours in the interpretation of discourse", in: *Intentions in Communication*, Cohen, P.R., J. Morgan and M. Pollack (eds.), Cambridge: MIT Press, 271–311.
- Schegloff, E.A., H. Sacks and G. Jefferson (1974), "A simplest systematics for the organization of turn-taking for conversation", *Language* 50: 696–735.
- Savić, S. (1993), *Diskurs analiza*, Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet.
- Wennerstrom, A. (2001), *The Music of Everyday Speech: Prosody and Discourse Analysis*, New York: Oxford University Press.

Sandra VUJOVIĆ

**THE IMPORTANCE OF PROSODIC SIGNALS IN THE TURN-
-TAKING SYSTEM IN ENGLISH LANGUAGE**

Analyzing the system of turn-taking and its basic features in TV talk shows, we explore the role of the prosodic elements in the mentioned system. The subjects of our research are the boundary tones and pauses, as well as their interaction with a syntactic unit. In this paper we deal with the basic questions: do the prosodic elements enable the interlocutors to predict turn completion of a speaker; and concerning this matter, do the prosodic elements function alone or they simply work together with some syntactic structure.

Key words: prosody, turn-taking, boundary tones, pause, syntactic unit, talk show

UDK 811.111'25
811.162.1'25
Izvorni naučni rad

Dorota CHŁOPEK (Bielsko-Biala)
Akademia Techniczno-Humanistyczna – Bielsko-Biala

**ENGLISH UTTERANCES WITH ‘INTO’ AND ‘OUT OF’
EXPRESSED IN A SLAVIC LANGUAGE – POLISH: PATTERNS
FOR CONTEXTUALISING SELECTED SPATIAL SCENES**

The paper focuses on how English constructions with the prepositions *into* and *out of*, which evoke the CONTAINER image schema – basic to all humans, are rendered into Polish – a Slavic language. The examples for the analysis come from a *Harry Potter* book and its translation into Polish. The resource material abounds in constructions lexicalising spatial situations. Despite the fact that the CONTAINER image schema is generally conceptualised with regard to our bodily experiences, English constructions with *into* and *out of* may be translated into Polish in different ways. English and Polish – a Slavic language – belong to the same typological category with regard to encoding the *path* of motion – they are categorised as satellite-framed languages (see Talmy, e.g. 2000). Satellite-framed languages express the path of motion through satellites: free – verb particles or prepositions as can be done through English, or bound satellites – verb prefixes in Slavic languages. The paper presents the following patterns for translating English constructions with *into* and *out of* into Polish: standard with verb prefixes and prepositions; a pattern using different syntactic and semantic categories to denote the given path of motion or equivalent syntactic categories – verb prefixes, which structure the scene differently; a pattern where the path of motion and the CONTAINER-type source or destination is omitted, also a pattern where the whole spatial scene is left out in the target version.

Key words: *translation, pattern, the path of motion, preposition, Slavic, Polish, English, lexicalise*

The objects of study in this paper are patterns resulting from samples of translation of English utterances with ‘space builders’, symbolised by selected prepositional phrases, into a Slavic language, into Polish. The focus of the analysis presented in this paper falls upon expressions with the prepo-

sitional phrases *into* + NP (Noun Phrase) and *out of* + NP, which evoke *path of motion* (c.f. L. Talmy 2003 [2000]a,b) in the *motion event* (c.f. *ibid.*). Path of motion relates to the *PATH image schema* (c.f. Johnson 1987, Lakoff 1987) and constitutes the ‘core’ component of the motion event (c.f. Talmy *ibid.*). A motion event is inseparable from our thoughts since their content is structured by our everyday bodily experience, i.e. by *embodied experience* (c.f. Johnson 1987). The patterns demonstrated in this paper are projected upon ideas of the bi-categorial typology formulated for natural languages and pioneered by Leonard Talmy (e.g. Talmy 2003 [2000]), where, generally, languages fall under two categories with respect to lexicalising the path of motion, either the verb-framed or the satellite-framed typological category.

The paper consists of three parts:

(1) a brief introduction to the topic through presenting: a draft of the basis for the construction of meaning according to the Cognitive Semantics where *embodied cognition* plays a significant role, the cognitive ideas of ‘space builders’, related to *Conceptual Blending Theory* (see Fauconnier and Turner 2002), to the *PATH image schema* used in formulating *Conceptual Metaphors* (see Lakoff and Johnson 1980), the component of path in the motion event, and example sentences illustrating the bi-categorial typology with respect to evoking the component of path developed by Leonard Talmy, (2) comments on example constructions with the prepositions *into* and *out of* rendered into Polish and (3) a conclusion on the four patterns for expressing the path lexicalised by English constructions with *into* and *out of* in a Slavic language, in Polish.

1. Selected cognitive ideas related to the topic – pointing at the issue of meaning and its nature

What is ‘meaning’ according to cognitive semantics? (a brief draft)

Meaning in cognitive semantics is not a straightforward issue. It has been defined on the basis of plentiful theories and ideas adding to the research expanding in different directions which focuses on linguistic meaning from various angles related to a number of scientific and academic disciplines, e.g. psychology, philosophy, neurology, neurolinguistics and the like, added to the discipline of linguistics or placed in agreement with it. Nevertheless, there have been established four common guiding principles for describing the nature of meaning based on vivid research into cognitive science combined with a sub-discipline of cognitive semantics and numerous inexhaustible outcomes related to them. Vyvyan Evans and Melanie Green

(2007 [2006]: 153) state these principles as follows: 1. *Conceptual structure is embodied*, 2. *Semantic structure is conceptual structure*, 3. *Meaning representation is encyclopaedic*, 4. *Meaning-construction is conceptualisation*.

The first principle, *Conceptual structure is embodied*, alludes to what George Lakoff (1990 [1987]: 267), referring to Lakoff and Johnson (1980) and to Johnson (1987), presents as “[...] *at least two kinds of structure in our perceptual experiences*:

A. *Basic-level structure: Basic-level categories are defined by the convergence of our gestalt perception, our capacity for bodily movement, and our ability to form rich mental images.*

B. *Kinaesthetic image-schematic structure: Image schemas are relatively simple structures that constantly recur in our everyday bodily experience: CONTAINERS, PATHS, FORCES, BALANCE, and in various orientations and relations: UP-DOWN, FRONT-BACK, PART-WHOLE, CENTER-PERIPHERY, etc.”.*

George Lakoff concludes this idea with the following statement: “*These structures are directly meaningful, first, because they are directly and repeatedly experienced because of the nature of the body and its mode of functioning in our environment (Ibidem, p. 267)*”. He further explains that conceptual structures which are abstract *are indirectly meaningful; they are understood because of their systematic relationship to directly meaningful structures* (ibidem). That statement refers to Mark Johnson’s comment stating that “[A] *schema consists of a small number of parts and relations, by virtue of which it can structure indefinitely many perceptions, images, and events. [...], image schemata operate at a level of mental organization that falls between abstract propositional structures, on the one side, and particular concrete images, on the other* (1990 [1987]: 29)”. The first principle constructs meaning through physical experience and through the memories or patterns that they leave in our conceptual system, giving rise to abstract conceptual structures.

The second principle, *Semantic structure is conceptual structure*, should be traced back to Leonard Talmy’s research on how language encodes conceptual structure, which in turn involves embodied experience (see 1985 or 2003 [2000]a,b). Talmy’s approach has a crucial role in the analysis presented herein since we focus on how the information reflecting occurrences that involve spatial scenes with movement symbolised by the component of path that is expressed in English can be conveyed through the Polish language. The intriguing issue is whether Polish reflects that element of motion through satellites, i.e. by using verb prefixes and/or prepositions.

The third principle, *Meaning representation is encyclopaedic*, has grown out of two theories: the theory of *domains*, which was developed and pioneered by Ronald W. Langacker (see 1987) and the theory of *Frame Semantics* elaborated by Charles Fillmore (see e.g. 1982). While *domains* are stable and pre-existing knowledge structures (see Langacker 1987), following Eve Sweetser, “*Frames (see Fillmore 1982, 1985; Fillmore and Atkins 1992) are schematic relational structures which represent the connected roles and relations that constitute the background to some semantic or conceptual category; ‘buy’, ‘sell’, ‘goods’, and ‘price’ all evoke the same “commercial event” frame, but highlight or refer to different pieces of that frame (1999: 134)*”. Although the views differ in connection to incorporating knowledge structures into the process of decoding the meaning of a given lexical concept, both approaches present *knowledge* under the key concepts: DOMAINS and FRAMES respectively.

The fourth principle, *Meaning-construction is conceptualisation*, connotes *Conceptual Blending Theory* (see Fauconnier & Turner 2002), according to which, we access meaning through complex “mental operations”. Vyvyan Evans and Melanie Green explain that issue in the following way: “[...] *meaning is constructed on the basis of complex mapping operations (i.e. ‘complex associations’ (D. Ch.)) between distinct reality-based scenarios, which combine to create a new counterfactual scenario. The blended space, then, gives rise to a new meaning, albeit counterfactual, which is not available from encyclopaedic knowledge (2007: 163)*”. An example sentence undergoing such conceptualisation contains counterfactual facts: *In France, Bill Clinton wouldn’t have been harmed by his relationship with Monica Lewinsky* (c.f. example 8, p. 162 *ibid.*).

**‘Space builders’ and the PATH image schema
in conceptualising spatial scenes with the component of path
appointing direction of movement or orientation**

The notion ‘space builders’ comes from *Mental Spaces Theory* created by Gilles Fauconnier and *Conceptual Blending Theory* or *Blending Theory* (BT), developed by Fauconnier and Turner on the basis of their respective former research: Fauconnier was the author of pioneering works on *Mental Spaces*, i.e. temporary structures emerging on-line in the process of conceptualisation, which form that theory, Mark Turner’s research focused on conceptual metaphors (see *Conceptual Metaphor Theory* (CMT)). Gilles Fauconnier and Mark Turner (see 1994; 1998) have presented a framework that, “[...] *seeks to explain much of the same linguistic data, and also to unify the analysis of metaphor with the analysis of a variety of other*

*linguistic and conceptual phenomena. This framework – referred to variously as the theory of 'blending', 'conceptual blending', and 'conceptual integration' – shares many aspects of conceptual metaphor theory (CMT). For instance, both approaches treat metaphor as a conceptual rather than a purely linguistic phenomenon; both involve systematic projection of language, imagery and inferential structure between conceptual domains; both propose constraints on this projection; and so forth. However, there are also important differences between the approaches: CMT posits relationships between pairs of mental representations, while blending theory (BT) allows for more than two; CMT has defined metaphor as a strictly directional phenomenon, while BT has not; and, whereas CMT analyses are typically concerned with entrenched conceptual relationships [...], BT research often focuses on novel conceptualizations which may be short-lived (Grady, Oakley, Coulson 1999: 101)". Joseph E. Grady, Todd Oakley and Seana Coulson (1999) argue that the two approaches, i.e. BT and CMT, are complementary. BT can account for e.g. metaphors involving counterfactual data, like the well-worn SURGEON AS BUTCHER metaphor, where one domain cannot be mapped onto another one in a straightforward way because of the negative connotation associated with perceiving one specialist – a butcher – as an incompetent professional. Thus different pieces of information are put in a *blend* giving rise to a new structure, which is not connected with either of the input structures: SURGEON and BUTCHER, respectively. While domains, c.f. Langacker 1987, are stable and pre-existing knowledge structures, where the concepts like SURGEON and BUTCHER are entrenched as two competent specialists in separate and not related fields, mental spaces are temporary structures created on-line for constructing particular meanings. Grady, Oakley and Coulson (1999) indicate that the novel structure occurring in *This surgeon is a butcher*¹ emerges through the process of *conceptual blending* leading to it (see also e.g. Fauconnier & Turner 2002 (and Evans & Green 2007 [2006])). While domains are stable structures, blends can be conventionalised (see Fauconnier & Turner, *ibidem*).*

The concept SPACE BUILDERS pertains to an earlier cognitive theory, developed by Gilles Fauconnier – presented as *Mental Spaces Theory (MSP)*, later employed in *Conceptual Blending*, together with Mark Turner's theoretical assumptions on metaphor in literary language. Gilles Fauconnier² defines *mental spaces* as "[...] *very partial assemblies constructed as we think and talk, for purposes of local understanding and action.*

¹ See example (2) *This surgeon is a butcher* (Grady, Oakley, and Coulson 1999)

² See [URL: <http://terpconnect.umd.edu/~israel/Fauconnier-MentalSpaces.pdf>] Access on 29.11.2009.

They contain elements and are structured by frames and cognitive models. Mental spaces are connected to long-term schematic knowledge, such as the frame for walking along a path, and to long-term specific knowledge, such as a memory of the time you climbed Mount Rainier in 2001." The researcher continues that "[M]ental spaces are constructed and modified as thought and discourse unfolds and are connected to each other by various kinds of mappings, in particular identity and analogy mappings. [...] mental spaces operate in working memory but are built up partly by activating structures available from long-term memory". In that, mental spaces resemble domains. Nevertheless, as far as the former ones are concerned, Gilles Fauconnier indicates that "[A] single mental space can be built up out of knowledge from many separate domains." Gilles Fauconnier claims that mental spaces are "constructs distinct from linguistic structures but built up in any discourse according to guidelines provided by the linguistic expressions (1994: 16)." Fauconnier introduces *space builders* as expressions which can cause the creation of additional mental spaces (c.f. 1994: 17). According to him "[A]n expression can be said to 'generate' meaning: When the grammatical information it contains is applied to an existing cognitive configuration, several new configurations will be possible in principle (i.e., compatible with the grammatical clues). One of them will be produced, yielding a new step in the construction underlying the discourse (2003 [1997]: 38)". In sum, quoting Vyvyan Evans and Melanie Green, according to Fauconnier's theory "[...] when we think and speak we set up mental spaces. Mental spaces are set up by space builders, which are linguistic units that either prompt for the construction of a new mental space or shift attention back and forth between previously constructed mental spaces. Space builders can be expressions like prepositional phrases ('in 1966', 'at the shop', 'in Fred's mind's eye', 'from their point of view', [...], to name but a few (2007 [2006]: 371)".

Taking into consideration Leonard Talmy's arguments on the *Motion event*, the prepositional phrases *into* + NP (Noun Phrase) and *out of* + NP have directional and orienteering heads: *into* and *out of* respectively, since those forms have the function of prepositions in the above prepositional phrases (PPs); *into* has over time become focused as a simple preposition; *out of*, presented under the heading 'complex prepositions', operates like a single preposition (see Carter and McCarthy 2006: 463-464). "Generally, the Path is expressed fully by the combination of a satellite and a preposition (Talmy 2003 [2000]b: 103), as in 'I ran out of the house' (c.f. (94a) *ibid*, p. 104). "But usually the satellite can also appear alone (Talmy 2003 [2000]b: 103), as in '(After rifling through the house,) I ran out [i.e., ... of it]' (c.f. (94b) *ibid*, p. 104). Commenting on the notion *satellite*, Talmy indicates that

“[...] with regard to phrase structure and co-occurrence, a satellite is in construction with the verb, while a preposition is in construction with an object nominal. [...]. Moreover, a sentence can contain a satellite in construction with the verb with no notion of any object nominal, [...]. But a preposition always involves some object nominal – though this might have been moved or omitted, as in ‘This bed was slept in’, or ‘This bed is good to sleep in’ (2003 [2000]b: 107)”.

Space builders constructed through prepositional phrases can be juxtaposed with *space builders* lexicalised by constructions *verb* + *satellite* that evoke the PATH image schema. That schema gives rise to a specific trajectory of movement or *path of motion*, adopting Leonard Talmy’s term for the component constructing the *core schema* in the *motion event*: “The core schema of the Motion event is generally the Path alone in some languages, such as English (2003 [2000]b: 227).” Leonard Talmy introduces the lexical item and PATH concept – SATELLITE, which functionally corresponds to the syntactic category *verb particle*³ in the English language, e.g., following Talmy, *in* and *out* respectively in “I ran *in*” and “I ran *out*”, among a number of examples with other satellites (see *ibidem*, p. 104). There are satellites “that never act as prepositions (*ibidem*, p. 106)” and prepositions that “never act as satellites (*ibidem*)”. The preposition *of* is listed among the latter category. Finally resorting to the internet Cambridge dictionary of the English language⁴, **into** has seven prepositional senses, namely: INSIDE, CHANGE, TOUCHING FORCEFULLY, TOWARDS, ABOUT, DIVISION, INTERESTED,⁵ **out of** has six exclusively prepositional⁶ usages: NO LONGER IN, MADE FROM, BECAUSE OF, FROM AMONG, ORIGIN, NOT INVOLVED. This analysis of **into** and **out of**, related to the patterns of expressing example English utterances with those forms in Polish, a Slavic language, following the internet Cambridge dictionary of the English language, uses the label *prepositions*.

---

³ See also ADVERB, e.g. the entries for *in* and *out* respectively in [URL: <http://www.dictionary.cambridge.org/>]

⁴ [URL: <http://www.dictionary.cambridge.org>]

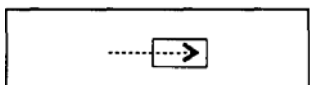
⁵ [URL: <http://www.dictionary.cambridge.org/results.asp?searchword=into&x=36&y=6>]

⁶ *Out* has twenty-three senses with the dictionary entry label *adverb/preposition* (see the internet Cambridge dictionary of the English language: [URL: <http://www.dictionary.cambridge.org/results.asp?searchword=out+of&x=20&y=5>]). The definitions included in this dictionary come from a printed version, the *Cambridge Advanced Learner's Dictionary*.

**The prepositions INTO and OUT OF, respectively,
in their spatial directional senses**

***Into* for: INSIDE and TOWARDS**

Looking at the entry for INTO in the above mentioned dictionary, the link to the INSIDE sense, with the label *preposition*, is in the central location, i.e. at the top of a vertically arranged list. Clicking on that link takes us to the following definition: *towards the inside or middle of something and about to be contained, surrounded or closed off by it*⁷. Seth Lindstromberg expresses it in this way: “‘In/into’ means specifically that the path ‘does’ cross the surface or boundary of the Landmark (1997: 28)”. The Landmark stands for the reference object, which is usually stable and bigger than the Trajector – the object in motion (see R. W. Langacker 1987). In the first example sentence that is included in the INTO entry of the Cambridge internet dictionary: *Would you put the jar back into the cupboard for me, please?*⁸, the jar represents the Trajector (TR) while the reference object – the cupboard – features the Landmark (LM). Being located in ‘the cupboard’ the TR’s path crosses its boundary that must be traversable through a special cupboard door, which is well illustrated by the below figure for *in/into* adapted from Seth Lindstromberg (see 1997: 29), where the TR realised by the personal pronoun ‘She’ follows the path crossing the boundary ‘the door’ of the LM ‘the house’:

She walked *into* the house and shut the door.⁹

The other spatial directional sense, the TOWARDS reading of INTO, has a link in position four in the same dictionary entry. After clicking on that link, the following definition comes forward: *in the direction of something or someone*¹⁰. The definition is supported with this example sentence: *She was looking straight into his eyes*¹¹. The path conceptualised through that example is not physical, it is a kind of *emanated* path present in fictive mo-

⁷ C.f. [URL: <http://www.dictionary.cambridge.org/define.asp?key=41657&dict=CALD>] Access on 02.12.2009.

⁸ C.f. Ibidem.

⁹ Adapted from Seth Lindstromberg (1997: 29), originally Figure 3/2: a scanned image of that diagram.

¹⁰ [URL: <http://www.dictionary.cambridge.org/define.asp?key=97875&dict=CALD>]

¹¹ Ibidem.

tion, i.e. “[...] *motion with no physical occurrence* (Talmy 2003 [2000]: 99).” Leonard Talmy has listed a number of relatively distinct categories comprised by the notion ‘fictive motion’. “*These categories include ‘emanation,’ ‘pattern paths,’ ‘frame-relative motion,’ ‘advent paths’ (including ‘site manifestation’ and ‘site arrival’), ‘access paths,’ and ‘coextension paths.’* (ibidem, p. 103)”. Some of those paths occur further in the examples in this text. The sentence *She was looking straight into his eyes* expresses a type of paths connected with the category of emanation that have been labeled as ‘orientation paths by Leonard Talmy (see ibidem, pp. 106-107)’. That type includes a “[...] *further set of construction types* (ibidem, p. 107)” – altogether five (see also pp. 108-111). The last one – ‘line of sight (pp. 110-111)’ – corresponds to the intangible line conceptualised by means of *She was looking straight into his eyes*. That is the intangible ‘line of sight’ path within emanation paths. The emanation category exhibits fictive features, an intangible entity moves fictively (c.f. ibidem, p. 106.). Although *fictive* motion does not depend on any *factive* motion (c.f. ibidem), it occurs due to conceptual mapping and metaphorical extensions. Meaning has embodied basis (c.f. Johnson 1990 [1987]).

Out of for: NO LONGER IN, ORIGIN and NOT INVOLVED

The complex preposition *out of* has six strictly prepositional senses listed in the entry for OUT OF in the internet Cambridge dictionary of the English language. The spatial directional senses NO LONGER IN, ORIGIN and NOT INVOLVED, respectively, occur in the examples of English utterances expressed in Polish in this paper.

Seth Lindstromberg introduces “*out (of)*” as “[...] *somewhat unusual in that ‘of’ is necessary whenever the Landmark is specified. An exception is that ‘of’ is not necessary when the Landmark is an aperture* (1997: 33)”, which is related to the prototypical meaning of *out* “*across a perimeter and going farther from* (c.f. ibidem)”. The paper focuses on three definitions for **out of**: **1)** the definition “*no longer in a stated place or condition*¹²” for the sense NO LONGER IN, whose first part relates to a physical situation, for example *An apple rolled out of the bag*¹³ or *Professor Aitchison is out of town this week*¹⁴, the second part implies a non-physical location, for instance *The patient is now out of danger*¹⁵, *The coffee machine is out of*

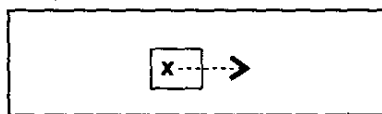
¹² C.f. [URL: <http://www.dictionary.cambridge.org/define.asp?key=56210&dict=CALD>] Access on 06.12.2009.

¹³ C.f. Ibidem.

¹⁴ C.f. Ibidem.

¹⁵ C.f. Ibidem.

order (= *does not work*)¹⁶, *Both she and her husband are out of work* (= *no longer have jobs*)¹⁷, 2) the definition “*used to describe where something came from or began*”¹⁸ for the sense ORIGIN, and 3) the definition “[*after verb*] *no longer involved in*”¹⁹ for the sense NOT INVOLVED, which applies to usages like *He missed two practice sessions so he’s out of the team*²⁰, *She dresses like a character out of a 19th century novel*²¹, and *I’m out of the habit of cycling to work*²². In sum, quoting Seth Lindstromberg referring to the preposition *out*, the initial constituent of the phrase *out of*, “[*As a preposition of path, ‘out’ always refers to a path whose starting point is inside an area or space but whose endpoint is not. ‘Out’ is used especially when such a path crosses one of the boundaries of an area or space, [...] (1997: 40)*”. He illustrates the path evoked by *out of* and an involved LM in the following way (see also: Lakoff 1987: 432, Fig. 22. *Harry ran out of the room*) :

A dog ran out of the field. (Bird’s eye view.)²³

The two prepositions: *into* and *out of*, respectively, through the morphemes: *in* in *into* and *out* in *out of*, evoke the CONTAINER image schema, which symbolises a LM involved in the spatial situations with the paths lexicalised by both respective prepositions.

The CONTAINER image schema

Mark Johnson has proposed the following view on an image-schema: “[...] *in order for us to have meaningful, connected experiences that we can comprehend and reason about, there must be pattern and order to our*

¹⁶ C.f. [URL: <http://www.dictionary.cambridge.org/define.asp?key=56210&dict=CALD>] Access on 06.12.2009.

¹⁷ C.f. Ibidem.

¹⁸ C.f. [URL: <http://www.dictionary.cambridge.org/define.asp?key=1090059&dict=CALD>]

¹⁹ C.f. [URL: <http://www.dictionary.cambridge.org/define.asp?key=56215&dict=CALD>] Access on 06.12.2009.

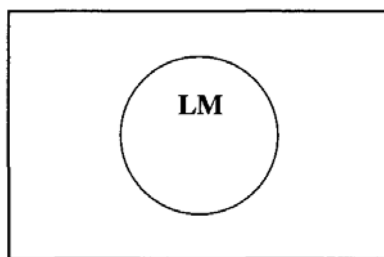
²⁰ C.f. Ibidem.

²¹ C.f. [URL: <http://www.dictionary.cambridge.org/define.asp?key=1090059&dict=CALD>]

²² C.f. Ibidem.

²³ Adapted from Seth Lindstromberg (1997: 40), originally Figure 3/8: a scanned image of that diagram.

actions, perceptions, and conceptions. 'A schema is a recurrent pattern, shape, and regularity in, or of, these ongoing activities'. These patterns emerge as meaningful structures for us chiefly at the level of our bodily movements through space, our manipulation of objects, and our perceptual interactions (1990 [1987]: 29)". The researcher stresses that "*the dynamic character of image schemata* (see: *ibidem*)" should be recognised. He conceives of them "[as 'structures for organizing' our experience and comprehension (*ibidem*)". The CONTAINER image schema, a kinaesthetic schema, occupies the first position in the list for basic "schemata" (see: *ibidem*, p. 126). It consists of "[...]a 'boundary' distinguishing an 'interior' from an 'exterior'. The CONTAINER schema defines the most basic distinction between IN and OUT (Lakoff 1987: 271)". The structural elements interior, boundary and exterior are minimum requirements for a CONTAINER (c.f. Lakoff 1987). Vyvyan Evans and Melanie Green, based on George Lakoff (1987: 457), have diagrammed that schema in the following way:

CONTAINER image schema²⁴

The circle symbolises the LM, which is made of two structural components: "*the interior – the area within the boundary – and the boundary itself. The exterior is the area outside the landmark, contained within the square* (Evans, Green 2007 [2006]: 181)". The LM may be represented by *the house* in Lindstromberg's example *She walked into the house and shut the door* and it may be featured by *the field* in *A dog ran out of the field*, another example presented by Seth Lindstromberg (see 1997: 29 & 40). The properties of the schema are shared "[...] by all instances of the conceptual category CONTAINER (Evans, Green 2007 [2006]: 181)".

---

²⁴ Adapted from Vyvyan Evans and Melanie Green 2007 [2006]: 181, originally Figure 6.2: a scanned image of that diagram. See also George Lakoff 1987: 457, Fig. 28. *The container schema*.

The CONTAINER image schema and the PATH image schema are incorporated into representing the paths of motion denoted by *into* and *out of*, respectively, in the motion events with **adlative** and **ablative** direction of movement. The former direction is evoked by *into*, the latter by *out of*. Once the two sentences, quoted from Seth Lindstromberg, are translated into Polish, we may have *Ona wkroczyła/weszła do domu i zamknęła drzwi* for *She walked into the house and shut the door* and *Pies wybiegł z pola* for *A dog ran out of the field*. Both target versions, respectively, have satellites – verb prefixes *w-/we-* and *wy-* followed by the prepositions *do* and *z*: *w-/we-* VERB STEM + *do* and *wy-* VERB STEM + *z*. That is the regular pattern for rendering English constructions lexicalising the path of motion into Polish since both languages are satellite-framed ones, they use satellites to denote the path of motion in everyday speech – free morphemes in English and bound morphemes in Polish. The following section shows that there are also other patterns present when English sentences semanticising motion are rendered into Polish – a Slavic language.

2. Example constructions with *into* or *out of* rendered into Polish

The standard pattern and the three other patterns observed in the Polish version – the destination version – lead to the following points (based on Chłopek, *Patterns for Rendering English Utterances Lexicalising Path in Spatial Scenes into Polish* – in press):

- 1) the **standard pattern** – constructions with verb prefixes and/or prepositions implying the *path* of motion
- 2) the pattern using **different syntactic and semantic²⁵ categories** to denote the given *path* of motion or equivalent ones which structure the scene differently:
  - a) constructions with verb stems without prefixes
  - b) prepositions or adverbs, in phrases or clauses, denoting a different scene to that conveyed through the original context
- 3) the pattern where **the path of motion is omitted** in the destination version
- 4) the pattern where **the whole spatial scene is not included** in the target version.

The four patterns, grouped into three sections, pattern 3) and pattern 4) come together, are illustrated with examples 1 – 31 quoted from a printed text, a Harry Potter book by Joanne Kathleen Rowling entitled *Harry Potter and the*

---

²⁵ By ‘**semantic category**’ a linguistic *satellite* is understood, i.e. a verbal prefix or a preposition in Polish.

Order of Phoenix and its translation into Polish *Harry Potter i Zakon Feniksa* by Andrzej Polkowski. The examples for INTO are numbered from 1 to 17, and those for OUT OF – from 18 to 31. The prepositions **into** and **out of** are made bold. The verb prefixes occurring in the Polish version are printed in bold and underlined. Other target version forms that may convey the sense equivalent to that evoked through the English *path* forms, are also printed in bold. Each section has comments below the examples; first INTO with section 1), section 2), 3) and 4) together in one section, then OUT OF with the same arrangement of sections and examples.

Taking into consideration the fact that *containment* is ubiquitous in our everyday experience, throughout the world, for example, following Mark Johnson: “[O]ur encounter with containment and boundedness is one of the most pervasive features of our bodily experience. We are intimately aware of our bodies as three-dimensional containers into which we put certain things (food), water, air) and out of which other things emerge (food and water wastes, air, blood, etc.). From the beginning, we experience constant physical containment in our surroundings (those things that envelop us) [...]. In other words, there are typical schemata for physical containment (1987: 21)”, examples of rendering English utterances lexicalising the paths symbolised by **into** and **out of**, which imply container featuring LMs, should have close “matches” in another satellite-framed language – here – Polish. Nonetheless, there are four patterns for rendering English utterances with *into* and *out of* into the Polish language (see also Chłopek 2008a,b):

INTO – the INSIDE or TOWARDS sense

- 1) For the **standard pattern** – constructions with verb prefixes and/or prepositions implying the path of motion, see examples within this section.
  1. *He turned a corner into Magnolia Crescent*; [...]. (p. 13) ‘Doszedł do rogu i skręcił w Magnolia Crescent’. (p. 15)
  2. ‘I’ll take you to the door,’ said Mrs Figg, as they turned **into** Privet Drive. (p. 27) ‘- Odprowadzę cię do drzwi – powiedziała pani Figg, kiedy skręcili w Privet Drive – [...]’. (p. 30)
  3. *Harry stepped into the shadow of a large lilac tree and waited.* (p. 16) ‘Harry ukrył się **w** cieniu wielkiego bzu i czekał’. (p. 19)

Examples 1 and 2 have the verb prefix *s-* and the prepositional phrase *w+acc* (accusative case) in the Polish version. Example 3 has the prefix *u-* and the prepositional phrase *w+loc* (locative case). The prefix *s-* communicates the information COMPLETELY, ENTIRELY (c.f. *Uniwersalny słownik języka polskiego*, P-Ś, p. 1123) in this context. The

prefix **u-** realises a related sense of ‘obtaining the desired effect/result’, or of ‘exhausting the possibilities of further realisation’ (c.f. *Uniwersalny słownik języka polskiego*, T-Ż, p. 185).

Following Bożenna Bojar, the verb **skręcić** conveys a sense of changing the trajectory of movement and direction at a certain point; the change, however, does not reverse the path, its angle is less than 90 degrees (see 1979: 131-132, 134). The direction of the trajectory of movement is expressed by the post-prepositional noun phrase in the accusative case (see ibidem, pp. 127; 132 points 1 to 4). The Polish prepositional phrase **w+acc** evokes the PATH image schema, therefore it is used with verbs of directed motion, which describe a relocation of the TR in space (c.f. Przybylska 2002: 241-242). A sentence with the preposition **w+acc** differs from a sentence with the preposition **w+loc** in the fact that the former usage depicts a perceived situation with the emphasis on the information that the TR has covered a certain distance – some path from the initial point to the target point, while the latter usage – **w+loc**, observed in example 3 – neutralises the information about the change of location of the object TR (c.f. ibidem, p. 242). Thus example 3 does not lexicalise any path. In sum, the path of motion is expressed through the whole prepositional phrase **w+acc**, not exclusively through the head **w**.

4. *The Dementor's eyeless face was barely an inch from Dudley's when the thing was thrown up **into** the air and, like its fellow, it soared away and was absorbed **into** the darkness; the stag centered to the end of the alleyway and dissolved **into** silver mist.* (p. 22) ‘Pozbawiona oczu twarz była już o cal od twarzy Dudleya, gdy dementor został pochwyceny i **wyrzucony w** powietrze, gdzie – podobnie jak jego towarzysza – **wessała go w** siebie ciemność. Jeleń pogalopował do końca alejki i **rozpłynął się w** srebrną mgłę’. (p. 26)
5. *Harry's trunk rose a few inches **into** the air.* (p. 53) ‘Kufer Harry'ego **wzniósł się** na kilka cali **w** powietrze’. (p. 65)

Examples 4 and 5 also have the prepositional phrase **w+acc** in the Polish version, realised through the preposition **w** and various amorphous LMs represented as noun phrases in accusative case, which evokes the PATH image schema. The verbs that precede the phrases in examples 4 and 5 have other prefixes on them than **s-**, **u-** or **za-** as in *Zanurzył ręce w chłodną wodę* (c.f. Przybylska, ibidem) (Eng. *He dipped his hands into cold water*), they have: **we-**, **wy-**, **wz-**, and **roz-**. Thus the scenes are conceptualised differently. The prefix **we-** has the same function and sense as **w-**; it substitutes **w-** within the conjugation, it occurs in front of certain groups of consonants for phonetic reasons, for example *wedrzeć się* (but: *wdzierać się*), etc. (c.f.

Uniwersalny słownik języka polskiego, T-Ż, p. 373). The prefix **w-**, among its numerous functions and senses, added to derived verbs, imparts the sense of 'introducing, inserting, penetrating into something (see *ibidem*, p. 330), which has the verb *wessać*. The prefix **wy-**, together with the stem, implies 'movement directed outside from an inward area, movement upwards from the bottom, for example *wychodzić*, *wyjechać*, *wypływać*, *wyrastać*, *wyrzucać* (see *ibidem*, p. 549). The verb *wyrzucać* communicates using some external force that causes a change of a specific localisation (see Bojar 1979: 157). The prefix **wz-** harmonises with the Old Polish preposition *wz*. Zdzisława Krążyńska (2001: 87-88) admits that the etymology of that preposition is not clear. The researcher is not sure how to interpret the final *-z*. She presents a definition for the meaning of the Old Polish preposition *wz*, according to which the orientation of the observer takes place within a vertical plane 'upwards from the bottom'; contextually the other way round, which applies to Old Polish, is not relevant here. Thus, the prefixes **wy-** and **wz-** may share the direction 'upwards from the bottom'. However, the further context – the acc – will specify whether the movement is directed upwards, e.g. *wyrzucony w powietrze* (Eng. *thrown into the air*) or downwards, e.g. *wyrzucony w błoto* (Eng. *thrown into mud*). The prefix **roz-** adds multidirectional orientation to the movement, among its other senses (see *Uniwersalny słownik języka polskiego*, P-Ś, p. 975).

6. *She, however, merely gave Umbridge a contemptuous glance and plunged straight **into** the trees, [...].* (p. 663) 'Ale Hermiona tylko zmierzyła Umbridge pogardliwym spojrzeniem i śmiało **w**kroczyła **do** lasu, [...]' (p. 823)

Example 6 has the prefix **w-** on the verb *kroczyć*, which is a verb of motion, and the prepositional phrase **do**+gen, which follows the complex verb (genitive case). The prefix **w-**, added to a verb of motion, implies 'introducing, inserting, penetrating into something (see *Uniwersalny słownik języka polskiego*, T-Ż, p. 330)', which is the central sense of that prefix. Following Zdzisława Krążyńska, the preposition **do** comprises space only from the external perspective. Moreover, horizontal orientation is implied by other components of sentences than the preposition **do**. The preposition **do** expresses the sense 'adlative direction' and the adlative limiting relation is basic to it (2000: 234-235). The researcher claims that the prefixes **w-**, **po-** and **wy-** harmonise with the feature of **do** 'being oriented horizontally'. Moreover, the prefix **w-** violates the limiting sense of **do**. It imposes the sense of 'crossing the bounded region of the localiser' (see *ibidem*, p. 237). Thus, in Polish, constructions with **w-** on verbs of motion and **do**+gen express scenes equivalent to those depicted by English constructions with **into**.

- 2) For the pattern using **different syntactic and semantic categories** to denote the given *path* of motion or equivalent ones which structure the scene differently, see examples 7 – 14.

The Polish versions of examples 7 and 8 have the prepositional phrase **do**+gen, which does not imply the trajectory of movement equivalent to that denoted by **into**. The ‘limiting sense’ evoked through **do** may finish the path at the bounded region separating the LM from the exterior where the route to the LM object is situated. In 8, the prefix **przy-** implies CLOSENESS, it does not denote INCLUSION.

7. *He beckoned to Harry and led him out of Kingsley’s cubicle, through a second set of oak doors, into another passage, turned left, marched along another corridor, [...].* (p. 122) ‘Skinął na Harry’ego i wyprowadził go z boksu Kingsleya. Przeszli przez drugie dębowe drzwi **do** kolejnego korytarza, [...]’. (p. 151)
8. *Dudley backed into the alley wall.* (p. 19) ‘Dudley **przywarł** plecami **do** ściany garażu’. (p. 23)

In example 9, the verb *spojrzał* is followed by the prepositional phrase w+acc, where acc is realised as the noun phrase **ciemność** (Eng. *darkness*), the reason for it may be frequency of occurrence – it is hard to come across the construction ‘spojrzeć w deszcz’. Although acceptable, since it may be mapped onto the established collocation *spojrzeć w głąb*²⁶ (Eng. *look into the depths*), the construction ‘spojrzeć w ciemność’ expresses a different spatial scene to that conveyed by the English clause with **into the rain**.

9. *‘But ...’ looking scared, Ron strode across to the window and stared out into the rain, [...]* (p. 337) ‘- Ale ... - Ron z przerażoną miną podszedł do okna i spojrział **w ciemność**’. (p. 423)

The scenes conceptualised on the basis of examples 10 – 12 do not involve the relation of CONTAINMENT, which is evoked through **into** in the English versions. The prefix **u-** realises its central sense ‘to finalise a given activity’ (see *Uniwersalny słownik języka polskiego*, T-Ż, p. 185). The prefix **o-** on the stem **padła** evokes the path of motion directed towards the negative pole along the vertical axis (see e.g. *Uniwersalny słownik języka polskiego*, K-Ó, p. 1041). The prepositional phrase **na**+loc implies a direct contact between the TR realised as *Dudley* and the LM perceived as *a chair* in example 10. The preposition **na** is used in its central sense (see e.g. *Uniwersalny słownik języka polskiego*, K-Ó, p. 757) in sentences 10, 11 and 12. It may neutralise the prefix **wy-** on the stem **cięte** in example 11.

²⁶ C.f. National Corpus Polish at [URL: <http://www.nkjp.uni.lodz.pl/collocations.jsp>]

10. *Aunt Petunia was ushering Dudley **into** a chair; [...].* (p. 29) 'Ciotka Petunia usadziła Dudleya **na** krzesło'. (p. 34)
11. *Aunt Petunia looked as though she might faint. She sank **into** the chair beside Dudley, [...].* (p. 41) 'Ciotka Petunia wyglądała, jakby miała zemdleć. Opadła **na** krzesło obok Dudleya [...]' (p. 50)
12. *Harry's detensions with Umbridge were finally over (he doubted whether the words now etched **into** the back of his hand would ever fade entirely); [...].* (p. 295) 'Szlaban u Umbridge wreszcie się skończył (Harry zwątpił już, czy wycięte **na** jego dłoni słowa kiedykolwiek całkowicie znikną), [...]' (p. 369)

The Polish version of example 13 does not lexicalise the relation of CONTAINMENT since the adverbial pronoun *tu* (Eng. *here*) refers to a place perceived as close (see e.g. *Uniwersalny słownik języka polskiego*, T-Ż, p. 152).

13. *Many chairs had been crammed **into** the room for the meeting [...].* (p. 76) 'Stłoczono **tu** mnóstwo krzeseł, zapewne na posiedzenie, [...]' (p. 94)

Example 14 expresses the target point on the path in the Polish version. It does not evoke the trajectory of movement, nor the relation of CONTAINMENT. It does not have a prefix on the verb *znalazł się* that will imply orientation of the TR. Thus, although there are spatial scenes constructed by the Polish sentences 7 – 14, they are not equivalent to the ones encoded by the English versions.

14. *Harry stepped over the threshold **into** the almost total darkness of the hall.* (p. 59) 'Harry przekroczył próg i **znalazł** się **w** prawie całkiem ciemnym przedpokoju'. (p. 72)

- 3) For the pattern where **the path of motion is omitted** in the destination version (pattern 3) or where the **whole spatial scene is not included** in the target version (pattern 4)), see examples 15 – 17.

Although the Polish version of 15 does not lexicalise the path of motion evoked through *into Magnolia Crescent* in the English sentence, a reader may construe the missing space builder through the process of conceptual blending.

15. *When their voices had faded once more he headed around the corner **into** Magnolia Crescent [...]* (p. 17) ' [...], a kiedy głosy reszty członków bandy ucichły w oddali, **okrążył róg i ruszył Magnolia Crescent za Dudleyem**'. (p. 20)

The Polish sentence in 16 leaves out the referent at the end of the fictive path, the 'line of sight' path. The end of path is realised as *the*

flowerbed in the English version. Therefore, not only the relation of CONTAINMENT, but the whole setting is omitted.

16. *Aunt Petunia [...] looked straight down into the flowerbed below [...].* (p. 7) '[...] ciotka Petunia ... spojrzała prosto w dół [...]' (p. 8)

A referent correlating with *the air* in the English version of 17 does not occur in the Polish version. In Polish, *zniknięcie* (Eng. *vanishing*) implies 'the air' due to the process of conceptual blending.

17. *It was exactly the sound Dobby the house-elf made when he vanished into the air.* (p. 12) 'Taki właśnie odgłos towarzyszył *zniknięciu* zgredka, domowego skrzata'. (pp. 13-14)

OUT OF – the NO LONGER IN, ORIGIN or NOT INVOLVED senses

- 1) For the **standard pattern** – constructions with verb prefixes and/or prepositions implying the *path* of motion, see examples 18 – 23:
18. 'Over here, Harry,' Said Mr Weasley, and they stepped **out of** the stream of Ministry employees heading for the golden Gates. (p. 118) '- Tutaj, Harry – powiedział pan Weasley i wyszli ze strumienia urzędników zmierzających ku złotym wrotom, [...]' (p. 146)
19. 'Well, that wasn't as bad as last week, was it?' said Hermione, as they climbed the steps **out of** the dungeon and made their way **across** the Entrance Hall towards lunch. (p. 277) '- No, nie było tak źle, jak w zeszłym tygodniu, prawda? – zauważyła Hermiona, kiedy wyszli z lochów i skierowali się ku Wielkiej Sali na obiad'. (p. 346)
20. Again, he felt surprised to hear the words coming **out of** his mouth, and yet was quite certain they were true. (p. 338) 'I znowu zaskoczyły go słowa wychodzące z jego ust, i znowu był pewny, że są prawdziwe'. (p. 424)
21. He bent down and tugged the dragon steak **out of** Fang's mouth. (p. 375) 'Pochylił się i wyrwał Kłowi z pyska smoczy kotlet'. (p. 470)
22. 'Yeah, Quirrel was a great teacher,' said Harry loudly, 'there was just that minor drawback of him having Lord Voldemort sticking **out of** the back of his head.' (p. 284) '-Tak, Quirrel to był świetny nauczyciel – powiedział głośno Harry. – Miał tylko jedną wadę: z tyłu głowy wystawał mu Lord Voldemort'.
23. Two more horses came quietly **out of** the trees, [...]. (p. 394) 'Dwa kolejne konie wyszły cicho spomiędzy drzew, [...]' (p. 494) (wy- + s- and po-)

The Polish versions of examples 18 – 23 have the prefix *wy-* on a verb of motion (18 – 21) or location (23) and the prepositional phrases *z/ze+gen* or *spomiędzy+gen*, respectively.

24. 'Bear in mind,' she Said quickly and quietly, her eyes on the scroll in his hand, 'that channel of Communications **in** and **out of** Hogwarts May be being watched, won't you?' (p. 319) '- Pamiętaj – szepnęła w pośpiechu, wpatrując się w zwitek pergaminu w jego dłoni – że kanały komunikacji **do** Hogwartu i **z** Hogwartu mogą być pod obserwacją.' (p. 400)

Example 24 has the prepositional phrase *z+gen* without a prefixal verb. The prefix **wy-**, which has already occurred in this text, together with the stem to which it is added, implies 'movement directed outside from an inward area, movement upwards from the bottom (c.f. *Uniwersalny słownik języka polskiego*, T-Ż, p. 549)' or being directed *outside from an inward area* as used in 22. The prepositional phrase *z+gen* implies the **ablative** direction of movement (where from?). Together with the post-prepositional noun phrase, in its central sense, the preposition **z/ze** describes the place where a movement or an activity is originated (c.f. *Uniwersalny słownik języka polskiego*, T-Ż, p. 732). The 'place' may be of different dimensions, for example²⁷: a three-dimensional CONTAINER-like **portfel** (Eng. *a wallet*) in *Wyjął pieniądze z portfela* (Eng. *He took the money out of the wallet*), a two-dimensional SURFACE-like **ściana** (Eng. *a wall*) in *Zdjął obraz ze ściany* (Eng. *He took the picture off the wall*), a zero-dimensional INSTITUTION **sanatorium** (Eng. *sanatorium*) in *Wrócił z sanatorium* (Eng. *He has come back from sanatorium*). So the prefix **wy-** contributes the CONTAINER image schema to the visualisation of the scenes construed on the basis of the Polish versions. The preposition **spomiędzy**, 'together with a post-prepositional name of a set of objects, communicates that a thing or a person referred to in the sentence has moved out, looked out, gone out of a location situated among those objects (c.f. *Uniwersalny słownik języka polskiego*, P-Ś, p. 1336)'. The architecture of spatial scenes constructed in such way through the Polish versions correlates with the scenes lexicalised by expressions with **out of** in English. Nevertheless, since *z* and *ze* do not individually evoke the CONTAINER image schema, example 24 has to be shifted to the next section, i.e. to the pattern using **different syntactic and semantic categories** to denote the given *path* of motion or equivalent ones which structure the scene differently.

- 2) For the pattern using **different syntactic and semantic categories** to denote the given *path* of motion or equivalent ones which structure the scene differently, see examples 24 – 26.

²⁷ The examples in Polish are quoted from *Uniwersalny słownik języka polskiego*, T-Ż, p. 732; originally the preposition *z/ze* is not in bold print.

A reader may construe the scenes lexicalised through the constructions with *out of* differently studying the Polish versions of examples 24 – 26. A reader must have encyclopaedic knowledge or conventionalised knowledge on what the entity designated *Hogwarts* (Pol. *Hogwart*) symbolises in 24: “*że kanały komunikacji do Hogwartu i z Hogwartu mogą być pod obserwacją*” – see: the ‘limiting’ sense of *do*+gen and the ‘universal’ dimensionality connected with *z*+gen. Simultaneously, the English versions imply three-dimensional CONTAINER-like objects through *out* in the phrase *out of*.

What is more, the Polish version of examples 25 and 26 does not evoke the CONTAINER image schema implied by *out of the window* and *out of sight* respectively. In the latter expression, *sight* or the range of *sight* is metaphorically mapped onto a three-dimensional entity, which is omitted in the Polish version of 26.

25. *‘She had rounded the corner and vanished from view before Uncle Vernon’s voice floated out of the window again’.* (p. 8) ‘Doczłapała do rogu ulicy i zniknęła mu z oczu, zanim **przez** okno salonu **prze**toczył się ponownie głos wuja Vernona’. (p. 9)
26. [...] *a cat streaked out from under a Parker car and flew out of sight;* [...] (p. 9) ‘[...], spod zaparkowanego samochodu wyskoczył kot, **umykając** w popłochu, [...]’. (p. 10)
- 3) For the pattern where **the path of motion is omitted** in the destination version (pattern 3) or where the **whole spatial scene is not included** in the target version (pattern 4)), see examples 27 – 31:
27. *Holding Her Wand like a conductor’s baton, Tonks made Her trunk hover across the room and out of the door ahead of them,* [...] (p. 53) ‘Trzymając różdżkę jak dyrygent batutę, Tonks sterowała nim **przez** pokój i po schodach, [...]’. (p. 65)
28. *‘Are you trying to weasel out of showing us any of this stuff?’ said Zacharias Smith.* (p. 306) ‘- Może po prostu **nie chcesz** uronić przed nami ani jednej ze swoich tajemnic? - zapytał Zachariasz Smith’. (p. 383)
29. *‘Hark who’s talking, you walked out of Divination, you hate Trelawney!’ said Ron indignantly.* (p. 324) ‘- I kto to mówi! Sama **zrezygnowałaś** z wróżbiarstwa. Nienawidzisz tej Trelawney! – zdenerwował się Ron’. (p. 406)
30. *Out of the corner of his eye Harry saw Ron streak off towards the goalhoops.* (pp. 359-360) ‘**Kątem oka** Harry zobaczył Rona, śmigającego ku pętłom bramkowym’. (p. 450) (ORIGIN)
31. *Glimmering eerily, they drifted in and out of sight in the depths of the green liquid, looking something like slimy cauliflowers.* (p. 681) ‘[...]: połyskujące tajemniczo białe kształty wylaniały się z ciemnozielonej głębi i **ginęły** w niej, przywodząc na myśl jakieś oślizgłe kalafiory’. (p. 844)

The Polish sentences in 27 – 31 do not lexicalise the spatial scene and the path denoted through the constructions with **out of** in the source version: *przez pokój* implies 'through/across/over the room' in 27; the NOT INVOLVED sense realised through e.g. **out of** followed by some activity, for example "Are you trying to weasel **out of** showing us [...]" in 28, has no "contour" of an abstract spatial situation in the Polish version: "*nie chcesz*" + infinitive may mean 'you do not want to' + bare infinitive. The complex verb *zrezygnować* does not evoke an abstract spatial configuration in 29; nor does the embedded idiomatic construction in the instrumental case *kątem oka* in 30. While the English version of 31 captures the non-physical dimensionality in the prepositional phrase **out of sight**, the target version profiles or focuses on a different "configuration" – *dark green depths*, in which *they* were *disappearing*, i.e. *they* were *out of sight* profiles a different entity – *sight*.

3. Patterns for rendering the path evoked by constructions with *into* and *out of* into Polish, a Slavic language – Conclusion

The paper shows analyses of example constructions with the English prepositions **into** and **out of** rendered into Polish. The sources of the examples are two written texts, books out of the series on Harry Potter – the original *Harry Potter and the Order of Phoenix* by Joanne Kathleen Rowling and the translation into Polish by Andrzej Polkowski. The translator has rendered all the books within the series. According to the general opinion, the Polish version reads well. Being a dynamic story, abounding in descriptions of motion events, the book in the original version has provided a lot of examples.

Although constructions with the prepositions **into** and **out of**, used respectively, evoke a basic image schema, the CONTAINER schema, apart from the PATH image schema, they may not be rendered in a straightforward way into Polish, a Slavic language. The straightforward way is featured by the **standard** pattern for expressing utterances with English particles and/or prepositions in the Polish language, which is realised by constructions with satellites: verb prefixes and/or prepositions implying the path of motion. The standard pattern, due to the presence of satellites, correlates with the English constructions typically lexicalising the path of motion through free satellites – verb particles, also through prepositions. The standard pattern shows sentences that realise the path of motion according to that lexicalised by English constructions with *into* and *out of*. Nevertheless, in Polish, we have to take into consideration the whole construction to conceptualise LOCATION or the PATH. For example, Zofia Zaron stresses that it is unquestionable that the locative sense is conveyed through the whole con-

struction (see Zaron 2005: 51), not through the preposition *w*. Renata Przybylska explains that the contrast between the reading of *w*+acc and *w*+loc is shown exclusively through the case of a post-prepositional noun (see 2002: 242). Zdzisława Krażyńska observes that it is the accusative case of the post-prepositional noun that indicates the adlative orientation. The researcher adds that this meaning of that case exists exclusively in spatial constructions (see 2000: 41-42). The prefixes *w-*, *we-* or *wy-* on the verbs of motion accompanying the prepositional phrases also evoke orientation of motion: the former ones – adlative (where to?), the latter – ablative (where from?). Thus, constructions with prefixes on verbs and pos-prepositional nouns, for example in the accusative case, may inform about the path of motion in the Polish language. English communicates this information through the satellite.

Apart from the standard pattern, a reader may often come across other ways of rendering English constructions with path satellites into Polish, out of which other regularities emerge – other patterns: a given path of motion may be evoked in Polish through other syntactic and semantic categories than those corresponding to the satellite in the English version, the path of motion may be omitted or the whole spatial scene may not be included in the Polish version. Despite that, a reader conceptualises the given situation, expressed by constructions with satellites in the English version, for example through conceptual blending processes, background and encyclopaedic knowledge and the like. A reader may observe “less path of motion” lexicalised in the target, Polish version.

Literature:

- Bojar, BOŻENNA., *Opis semantyczny czasowników ruchu oraz pojęć związanych z ruchem*. Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego. Warszawa 1979.
- Carter RONALD and MICHAEL McCarthy., *Cambridge Grammar of English: A Comprehensive Guide Spoken and Written Grammar and Usage*. Cambridge University Press 2006.
- Chłopek, DOROTA., *Patterns for Rendering English Utterances Lexicalising Path in Spatial Scenes into Polish*. [In:] *Slavia Centralis*. University of Maribor. SLO. In press.
- Chłopek, DOROTA., *Scenes Constructed by English Spatial Particles Expressed in Polish*. Wydawnictwo ATH. Bielsko-Biała 2008a.

- Chłopek, DOROTA., *Angielskie partykuły przestrzenne w tłumaczeniu na język polski: aspekty semantyczne i pragmatyczno-pojęciowe*. Wydawnictwo ATH. Bielsko-Biała 2008b.
- Fauconnier, GILLES., *Mental Spaces: Aspects of meaning construction in natural language*. Cambridge University Press 1998 [1994].
- Fauconnier, GILLES., *Mappings in Thought and Language*. Cambridge University Press 2003 [1997].
- Fauconnier, GILLES and MARK Turner., *The Way We Think: Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities*. Basic Books. New York 2002.
- Grady, JOSEPH E., TODD Oakley and SEANA Coulson., *Blending and Metaphor*. [In:] *Metaphor in Cognitive Linguistics*. Eds. R. W. Gibbs and G. Steen. John Benjamins Publishing Company. Amsterdam/Philadelphia 1999, pp. 101-124. See: [URL: http://cogweb.ucla.edu/CogSci/Grady_99.html#top] Access on 01. 12. 2009.
- Johnson, MARK., *The Body in the Mind: The Bodily Basis of Meaning, Imagination and Reason*. University of Chicago Press. Chicago 1990 [1987].
- Krążyńska, ZDZISŁAWA., *Staropolski konstrukcje z przyimkami*. Part II. Wydawnictwo WIS. Poznań 2001.
- Krążyńska, ZDZISŁAWA., *Staropolski konstrukcje z przyimkami*. Part I. Wydawnictwo WIS. Poznań 2000.
- Langacker, RONALD W., *Foundations of Cognitive Grammar, Volume I*. Stanford University Press. Stanford, CA 1987.
- Lakoff, GEORGE., *Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*. University of Chicago Press. Chicago 1987.
- Lakoff, GEORGE and MARK Johnson., *Metaphors We Live By*. University of Chicago Press. Chicago 1980.
- Lindstromberg, SETH., *English Prepositions Explained*. John Benjamins Publishing Company. Amsterdam/Philadelphia 1997.
- Przybylska, RENATA., *Polisemia przyimków polskich w świetle semantyki kognitywnej*. UNIVERSITAS. Kraków 2002.
- Sweetser, EVE., *Compositionality and blending: semantic composition in a cognitively realistic framework*. [In:] *Cognitive Linguistics: Foundations, Scope, and Methodology*. Ed. Theo Janssen and Gisela Redeker. Mouton de Gruyter. Berlin 1999, pp. 129–163.

- Talmy, LEONARD., *Toward a Cognitive Semantics*. Volume I: *Concept Structuring Systems*. The MIT Press. Cambridge, Massachusetts 2003 [2000]a.
- Talmy, LEONARD., *Toward a Cognitive Semantics*. Volume II: *Typology and Process in Concept Structuring*. The MIT Press. Cambridge, Massachusetts 2003 [2000]b.
- Zaron, ZOFIA., Wykładnikami lokalizacji – konstrukcje przysłówkowe czy przyimkowe? [In:] *Przysłówki i przyimki: Studia ze składni i semantyki języka polskiego*. Ed. Maciej Grochowski. Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika. Toruń 2005, pp. 45–55.

**Sources of quotations used as material
for the comparative analysis:**

- J. K. Rowling: *Harry Potter and the Order of Phoenix*. Bloomsbury Publishing. London 2003.
- J. K. Rowling: *Harry Potter i Zakon Feniksa*. Translated by A. Polkowski. Harbor Point Sp. z o.o. Media Rodzina. Poznań 2004.

Milorad NIKČEVIĆ (Osijek)

Filozofski fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera

Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“

mnikcevi@ffos.hr

**CRNOGORSKO PJSNIŠTVO
NA KRAJU XIX I U OSVITU XX VIJEKA
NA STAZAMA NIKOLE I PETROVIĆA
- SLJEDBENICI I EPIGONI - ***

U ovome radu pod sintagmom *sljedbenici i epigoni* Nikole I Petrovića Njegoša podrazumijeva se onaj opsežni korpus poezije koji je stvaran oko i iza Nikolina razdoblja, to jest od 80-ih i 90-ih godina XIX vijeka, pa sve do balkanskih ratova i Prvog svjetskog rata. U sjenci stvaralaštva Nikole I Petrovića Njegoša pojavilo se nekoliko poetskih imena. Svi su oni slijedili utabane pjesničke obrasce svoga najvećeg uzora, Nikole I, ali i omiljenih pjesnika srpskog romantizma te posebno afirmisanoga pjesnika slavjanstva Jovana Sundečića. Podražavali su njihovu poetiku u toj mjeri da se, osim Marka Miljanova, nije profilisao nijedan stvaralac kao izuzetna poetska originalnost. Ta je književnost obilježena manjkom pjesničke originalnosti, a viškom energije, ugledanja i epigonstva. Prigodničarska poezija bila je dominantna, a u nekim poetskim tvorvinama probijao se puki didaktizam i rasplinuta epska naracija.

Ključne riječi: *istorija književnosti, crnogorska književnost, romantizam, moderna, lirska poezija, epska poezija, drama u stihu*

Pod sintagmom *sljedbenici i epigoni* Nikole I Petrovića Njegoša podrazumijeva se onaj opsežni korpus poezije koji je stvaran oko i iza Nikolina razdoblja, to jest od 80-ih i 90-ih godina XIX vijeka, pa sve do balkanskih ratova i Prvog svjetskog rata. U sjenci stvaralaštva Nikole I Petrovića Njegoša, od kojega *niko nije smio biti bolji*, pojavilo se nekoliko poetskih imena. Svi su oni slijedili utabane pjesničke obrasce svoga najvećeg uzora, Nikole I, ali i omiljenih pjesnika srpskog romantizma te posebno afirmisano-

---

* Ovaj rad odlomak je *Istorije crnogorske književnosti od sredine XIX vijeka do 1918. godine*. Priredio ga je i strukturi časopisa prilagodio Aleksandar Radoman.

ga pjesnika slavjanstva Jovana Sundečića. Podražavali su njihovu poetiku u toj mjeri da se, osim Marka Miljanova, nije profilisao nijedan stvaralac kao izuzetna poetska originalnost. Pjesničko stvaralaštvo tog postnikolina i Sundečićeva razdoblja po svojim je osnovnijem poetskim karakteristikama ujednačeno: slično je stvaralaštvu prethodnih stvaralačkih modela, a takvo će i ostati neizmijenjeno gotovo sve do Prvoga svjetskog rata. Poblje, osnovne karakteristike te poezije bile su iste i u toj mjeri podražavalačke i epigonske da se pjesnici o kojima je zbor nijesu razlikovali svojom poetikom od mnogih ranijih poetskih obrazaca koji čine prevlast stihovanja po uzoru na guslarski deseterac ili osmerac, a mala se briga posvećivala uglađenosti, originalnoj formi i raznolikom stihu. Nadalje, opjevane su tipične teme i motivi svakodnevice, stereotipni motivi u duhu i dikciji narodne poezije, pa im je i pjesnički jezik i stil bio mršav i nefunkcionalan. Ta je književnost obilježena manjkom pjesničke originalnosti, a viškom energije, ugledanja i epigonstva. Drugim riječima, produkcija poetskih tvorevina bila je velika, pa je kvantitet bio uvijek na štetu kvaliteta i estetskih umjetničkih učinaka. Uz to se osjećao upliv izvanknjiževnih uticaja na pjesničko stvaralaštvo. Uočava se i porrednost pjesničke riječi političkim ciljevima autorā, slično kao kod Nikole I Petrovića Njegoša, ili je prilagođenost pjesničke poruke „diktirana“ službenom dvorskom politikom kao kod proslavljenoga pjesnika Jovana Sundečića. U svakom slučaju, prigodničarski tip poezije bio je dominantan u okružju Nikole I, a u nekijem poetskim tvorevinama probijao se puki didaktizam i rasplinuta epska naracija. Bili su uveliko prisutni i strani uticaji na književno stvaralaštvo toga vremena, čak i u obliku doslovnoga preuzimanja i oponašanja, što će biti istaknuto na primjerima pojedinih pjesnika. Srpski, hrvatski, ruski, njemački, poljski i mađarski romantizam ostavio je, osobito 90-ijeh godina XIX vijeka, neskrivene i najdublje poetske tragove, ponajviše kod pjesnikā Filipa Kovačevića, Jovana Lipovca i Nikole St. Ljubiše, koji su ujedno bili glavni prevodioci stranih literatura. Zbog njihovih poetskih osobnosti i plasiranih modela poezije, Trifun Đukić je generaciju tih književnika obradio u posebnom poglavlju „Književni diletantizam“.¹ Sintagmu *književni diletantizam* objasnio je brojnom pojavom „dobronamjernih“ pjesnika čija je volja bila *više razvijena od pravog književnog stvaralaštva*. To zato što je njihov talenat bio mali, skučen, a poetski i estetski učinak neznatan. Uza sve to, pjesnici su toga vremena pjevali ne samo pod uplivom vladavine Nikole I Petrovića, već i pod jakijem odrazom društveno-političkih prilika, posebno, društvenih i socijalnih težnji i prigodne svakodnevice. Njihovo neveliko pjesničko značenje u tome vremenskom okviru književni istori-

---

¹ Trifun Đukić, *Pregled književnog rada Crne Gore*, Narodna knjiga, Cetinje, 1951, 261.

čar Đukić uporedio je s onijem stvaraocima čiji je rad u datom slučaju (i trenutku) od koristi, pa su oni bili nalik praktičnijem stvaraocima, onijem diletantskim pozorišnijem skupinama koje su se sve češće javljale na Cetinju i oko njega.² Svoju postavljenu tezu Trifun Đukić eksplicite obrazlaže: *U takve književnike dolazi većina crnogorskih pisaca iz ovog vremena. Za njih je književnost, isto onako kao i gluma pozorišnim diletantima, bila uzgredni posao. Onako kao što su 80-ih godina ministri, vojvode, serdari i profesori bili prvi glumci „Balkanske carice“, tako su i na književnom polju radili većinom oni ljudi koji su predstavljali zvaničnu Crnu Goru. Glavni „spiritus movens“ i za književnost, kao i za državne poslove, bio je gospodar. (...) Gospodar im je propisivao što da pišu i kako da „poju“; on ih je učio da je „grehota“ pjevati nježnu strast i „meku kola“ i da je za Crnogorce samo da pjevaju za gorske sokolove.*³

Dakle, prema književnome uzoru i najznačajnijem bardu poezije toga vremena, Nikoli I Petroviću, smisao poezije nije bila samo u tome da pjeva *slavopojke prošlosti*, da pjeva samo o *podvizima starih junaka*, već je smisao poezije pronalazhen u pjevanju uzvišenih i poletnih deklamatorskih tirada, a intimni osećaji ljubavi bili su velikijem dijelom potisnuti na marginu. To je bila poezija narativnoga i uzvišenog sadržaja koja prati i odražava burno i uzvišeno istorijsko vrijeme Nikole I. Utilitarnost te poezije ogleda se, dakle, u izuzetnoj kultnoj i dvorskoj evokaciji, literaturi koja će sve više poprimati najprizemniji estetski, skućeni prigodni i dvorski značaj.⁴

Literaturu takvih vrijednosti, jezika i sadržaja, ponajbolje je osetio u naše vrijeme poetski nerv Branka Banjevića kad je utvrdio da je vrijeme Nikole I Petrovića Njegoša skućilo i zatvorilo *jedan utilitarni politički koncept, koji je dobio pedagoške i andragoške razmjere, u kojemu je poezija teško opstajala – gubila je vezu sa vitalnim nitima sopstene poetske tradicije.*⁵

Plejadu toga poetskog epigonskoga, sljedbeničkoga stvaralaštva Nikole I čini brojna skupina pjesnika koje ćemo na ovome mjestu istaći prema godini njihova rođenja: Risto Milić (1842), Radoje Roganović-Crnogorac (1851), Jovan Popović-Lipovac (1856), Živko Dragović (1856), Filip J. Kovačević (1860), Nikola St. Ljubiša (1868), Jovan Roganović (1870), Novica Nikolić (1871), Radomir Krivokapić-Orlinski (1876), Ljubomir Bulatović-Ibrijski (1877), Dimitrije Jevtović-Polimac (1876), Marko Vrbica (?) i najznačajniji pjesnik i pripovjedač s početka prve decenije XX vijeka – Borislav Sl. Minić

² Trifun Đukić, isto, 261.

³ Isto, 262.

⁴ Isto, 261.

⁵ Branko Banjević, „Jedan vid 'primijenjene' poezije“, u: Nikola I Petrović, *Rat crnogorski*, NIP „Pobjeda“, Titograd, 1975, 18.

(1879) čiji ćemo poetski i pripovjedni književni opus monografski obraditi u poglavlju pripovjedne književnosti.

O njima i njihovome stvaralaštvu u književnoj istoriji je pisano malo, sasvim uzgredno i sporadično. Preko toga stvaralaštva prelazilo se kao preko nečega što ne zavrjeđuje preveliku ili gotovo nikakvu pažnju. Ipak im je nekoliko stranica posvetio Trifun Đukić u svome *Pregledu književnog rada Crne Gore*, i to ne svakome već ponajviše piše o Radoju Roganoviću-Crnogorcu, Filipu Kovačeviću, Živku Dragoviću, Milošu Velimiroviću i primorskome stvaraocu Dionisiju Mikoviću čije ćemo djelo locirati u bokokotorski književni krug.

Radoje G. Roganović Crnogorac (1851–1899)

Iz cetinjskoga književnog kruga oko knjaza/kralja Nikole Petrovića i Jovana Sundečića ponikao je u periodu *sljedbenika i epigona* Radoje Roganović Crnogorac.⁶ Nesumnjivo je bio uspješniji kao prigodničarski pjesnik, ali više po širini tematsko-motivskih interesovanja, negoli po umjetničkoj uvjerljivosti. U svakom slučaju, zanimljiviji i poznatiji je kao pjesnik iako je u svome književnom korpusu ostavio i dvije drame u stihu: *Carev laz* (1888) i *Boj na Trnjine* (1895) o kojima će biti riječi u poglavlju o dramskoj književnosti. Sličan svojijem savremenici, koji su se oslanjali na tradiciju narodne poezije, Roganović se napajao na istijem uzorima – poeziji knjaza/kralja Nikole I Petrovića i Jovana Sundečića.

Već u prvijem sastavima uz neizbježne prigodne, rodoljubne i ljubavne motive, uklapajući se u opšte tendencije tadašnjega pjesničkog stvaralaštva, Roganović širi svoje interese unoseći u svoje stihotvorstvo kraće lirske, lirsko-epske pjesme i duže epske spjevove. U svome pjesništvu sav je bio okrenut crnogorskom Dvoru, njegovome vladaru knjazu/kralju Nikoli I i cijeloj njegovoj dvorskoj sviti. *Gotovo da nije ostalo ni jednog rođendana ili imendana članova vladajuće kuće, odnosno događaja vezanih za nju koji nije našao mjesta u njegovim pjesmama. (...) U stihove je pretakao ode vladarima Srbije, Crne Gore, Rusije, Bugarske, pa čak i Grčke te brojnijem istorijskim junacima i savremenici, sakralnijem objektima, umjetničkim spomenicima i slično.*⁷ U širokome rasponu njegovijeh epskih tema našli su se i brojni stihovani spjevovi, među kojima ističemo: „Svijetlom crnogorskom gospodaru

---

⁶ Dr Dušan J. Martinović je istakao da se gotovo u svijem izvorima i literaturi pogrešno navodi Roganovićevo godinu rođenja (najčešće 1859), a ponekad i godina smrti – 1900. Videti: Dr Dušan J. Martinović, „Radoje G. Roganović Crnogorac“, u knjizi: *Portreti IV*, Centralna narodna biblioteka „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 1991, 100.

⁷ Dr Dušan J. Martinović, isto, 101.

Nikoli I Petroviću Njegošu“, „Pri povratku iz Rusije 1869“, „Svome gospodaru“, „Obodska proslava“, „Ropstvo vladike Danila“, „Viteštvo“, „Knjeginja Milena“, „Šumadijska sloboda“ i druge. Iako je u novembru 1890. godine *Glas Crnogorca* najavio njegovu zbirku poezije od sto pjesama, ona se nije nikada pojavila. Iz iscrpne bibliografije Radoja Roganovića koju je objavio Dušan J. Martinović⁸ jasno se vidi da je on objavio preko 180 prigodnijih rodoljubivih lirskih, lirsko-epskih pjesama i spjevova. U rezultatima njegovih prigodnih poetskih aktivnosti Roganović je uvijek stavljao naglasak na poetski sadržaj u kojemu je bila poenta društveno-politička angažovanost njegova vremena. Pjevao je otvoreno o srpstvu, o jedinstvu Srba, Crnogoraca i Hrvata, o „bratskoj slozi“ svih slovjenskih naroda, o visokoškolskoj omladini, učiteljima, o brojnijem književnicima i svojim savremenici, o Crnogorcima, Šumadincima, Vojvodanima i Dalmatincima, Makedoncima i Česima, Rusima i Ukrajincima pa je takvom tendencijom bio sljedbenik Sundečićeva širokog ideologema. U svoje vrijeme Roganovićeve je poezija plijenila čitaocima svojom epskom emocijom, pa je, dijelom, bila i inspirativno muzičko vrelo. Naime, nekoliko muzičara: dr Jovan Paču, Jovan Ivanišević i Robert Tolinger prema njegovijem poetskim predlošcima „Crnogorski vojnik“, „O vjeridbi njene svjetlosti knjaginje Milice za velikim knjazom Petrom Nikola-jevićem“ i dr. sačinili su muzičke kompozicije, o čemu je pisano u onovremenoj književnoj periodici (*Javoru*, *Braniku* i slično).⁹ No, koliko god donosio raznovrsne teme i poetske epske novitete tokom svoga vremena, u izražajnome i estetskom smislu ostao je Radoje Roganović nezapažen kao pjesnik većega literarnog potencijala, utopljen u opšte sivilo deseteračkoga pjesničkog stvaralaštva 80-ih i 90-ih godina XIX vijeka. Upravo iz tih razloga Petar M. Božović u svoju *Antologiju crnogorskih pesnika i pripovedača* nije unio niti jednu njegovu pjesmu, a Branko Banjević u antologiji *Pleme za oblakom – crnogorska poezija druge polovine XIX. stoljeća*, nije ga ni jedanput spomenuo.

Jovan Popović-Lipovac (1856–1919)

Svojim burnim vojničkim i generalskim životom i književnijem radom Jovan Popović-Lipovac bio je zanimljiva poetska ličnost 80-ih godina XIX i početkom XX vijeka. Njegovo se književno djelo ostvarilo u raznovrsnijem poetskim žanrovima: ljubavnoj i patriotskoj poeziji, romansi, elegičnoj pjesmi, baladičnoj formi i legendi, a stvarao je i junačke spjevove. Iako

⁸ Dr Dušan J. Martinović, isto, 116.

⁹ Isto, 102-103.

plodan prevodilac i stvaralac, za života nije uspio samostalno ukoričiti nijedno svoje cjelovito poetsko djelo, pa su njegove književne tvorevine ostale rasute u crnogorskoj i srpskoj književnoj periodici i dnevnoj štampi onoga vremena. Stvarajući pod neposrednijem uticajem ruskijeh, poljskih (Mickjeviča) i njemačkih pjesnika osamljenosti koje je prevodio,¹⁰ iz Lipovčeve ukupne poetske produkcije ističu se posebno pjesme „Izdajica i Balkanski osvjetnik“, koje su svojevremeno ocijenjene kao *dragocjeni biseri u našoj literaturi*.¹¹ Istaknute su mu pjesme „Kraljeva lubanja“ i „Slike iz života“. Potonje dvije tvorevine uvrstio je Branko Banjević u svoj antologijski izbor, a ujedno je na istome mjestu o njegovoj poeziji izrekao sintetički poetski sud: Lipovac je bio *talentovan čovjek, ali nesređen pjesnik. Kod njega se prvi put sriječemo sa uticajem balade njemačkih romantičara. Kod njega (...) ima pjesama satiričnog tona, i to je značajno za poeziju toga perioda. Kod njega imamo i prvu pojavu socijalne satire. On i Kovačević čine bogatijim i raznovrsnijim to naše poetsko vrijeme, iako nijesu uspjeli da stvore pjesme trajnije vrijednosti*.¹²

U svoje vrijeme Lipovac je receptivno i emocionalno snažno plijenio i poetski zanosio svoje čitateljstvo. O tome svjedoči Lazar Tomanović koji je o Lipovčevoj pjesmi „Manita mati“ pisao pohvalno i zanosno: *Ja ne znam da li je koja pjesma silnije na mene djelovala od njegove „Manite matere“, s kojom je bila zabranjena stara „Zeta“ u Austriji. Kad sam je čitao (...) kosa mi se na glavi ježila, led se niza me prolijevao*.¹³

Među tvorevinama Jovana Popovića-Lipovca posebno se izdvaja i njegova ljubavna pjesma „Stanko i Hajka“ koja je objavljena u *Crnogorki* 1884. godine. Izgleda da su se ti osećaji u herojsko-ratničkoj sredini duboko skrivali od javnosti, potiskivala se ljubavna osećanja kao motivi koji nijesu dostojni epskih junaka i epskih pjesnika, premda je još Petar II Petrović Njegoš u svoje vrijeme dodirnuo i ovaplotio najsenzibilnije osećaje u mnogijem intimnim lirskim ljubavnim pasažama *Gorskog vijenca* i u antologijskoj ljubavnoj pjesmi *Noć skuplja vijeka*. Lipovčeva pjesma je, po duhu i ritmu romantički oblikovana: smjenjuju se osmerci i deseterci koji joj daju ekspresivan, živ i poletan izraz i po tijem poetskim sredstvima izraza pripada još uvijek tradicionalnoj crnogorskoj lirici. U žanru te pjesme početkom 90-ih godina XIX vijeka javile su se i druge ljubavne pjesme Jovana Popovića-Lipovca koje su na tragu ispovjedne intimne lirike i poezije srpskih romantičara, pretežno pjesništva J. J. Zmaja, B. Radičevića i drugih. Proširujući raspone i oboga-

¹⁰ Kao prijevod posebno se ističe Ljermontovljeva *Tamara*.

¹¹ Trifun Đukić, isto, 263.

¹² Branko Banjević, „Crnogorska poezija druge polovine devetnaestog vijeka“, *Pleme za oblakom*, Grafički zavod, Titograd, 1973, 30-31.

¹³ Trifun Đukić, isto.

čujući svoju ljubavnu tematiku po istijem modelima romantizma, u crnogorskoj *Novoj Zeti* javljaju se i srpski pjesnici: Jovan Dučić, Aleksa Šantić, Savo Račeta, Josip Bersa i drugi. Početkom 90-ih godina XIX vijeka Lipovac je nastavio da objavljuje patriotske elegije i balade poput Zmajevijeh „Đulića uvelaka“, ali su one bile izraz kratkoga daha da bi se u časopisu *Luča* pojavile kao zadnji izdanci u Milana Jovovića, Radomira Krivokapića-Orlinskog i Nikole St. Ljubiše, u kojijema se probija sevdalinski ton afirmisan ranije u šetnoj i sentimentalnoj poeziji Alekse Šantića.

Posebno se ističe ciklus pjesama Jovana Popovića-Lipovca koje naziva prigodnicama. One su posvećene „Njegovom Visočanstvu Knjazu gospodaru“ (i njegovoj užoj porodici), kako je naslovljena jedna njegova pjesma: pjesma o smrti knjeginje Zorke, posvećuje joj uzvišene tirade kao i pjesniku Jovanu Sundečiću i Marku Miljanovu Popoviću. U isti krug narativnijeh prigodnica ubrajaju se i brojne njegove pjesme koje je nazvao *Slike iz života...* posvećene nekim crnogorskim bojevima i junacima („Pobjeda Crnogoraca na Vučjem dolu“) i slično.

Sve u svemu, Lipovac je od pjesnika svoje generacije pokazivao lucidniji poetski talenat, refleksivnije iskrice duha, drhtaje srca, emocionalniji i senzibilniji poetski osećaj koji će se njegovom smrću ugasiti i sasvim vremenom zaboraviti i nestati.

Filip J. Kovačević (1860–1922)

Saputnik i savremenik Jovana Lipovca iz cetinjske generacije pjesnika bio je i književnik, Filip Kovačević. Bio je agilni prevodilac ruskijeh i mađarskih romantičara: Ljermontova i Šandora Petefija, čija su književna djela ostavila duboke tragove u njegovome pjesništvu, posebno u tvorevini „Jednoj Crnogorki“ koja je napisana *po Ljermontovu* te u pjesmi „Luda“ koja je *čak pod direktnim uticajem jedne Petefijeve pjesme. Mjestimično djeluje kao pre-pjev. Ova pjesma je interesantna i sa formalne strane. U njoj se javlja promjena ritma koja se približava prirodosti govorne intonacije.*¹⁴ Prevodio je Kovačević i neke pjesme Getea: „Spasenje“, „Nemilosni pastir“, „Pravo uživanje“ i sl. U časopisima *Crnogorki* i *Zeti* (1884-1885) objavljivao je i prijevode iz klasične književnosti, od kojih je najzapaženiji Eshilov *Prometej*. Iako obrazovan na filozofskijem i poetskim djelima zapadne i istočnoevropske književnosti, njegovo rano pjesništvo ne odaje, ni po misaonosti niti po poetskome jeziku, pjesnika koji se kreće refleksivnijem poetskim stazama te književnosti, već se pjesnikov senzibilitet i talenat iscrpljivao i ukalupljivao

¹⁴ Branko Banjević, isto, 30.

u tradicionalne modele pročitane literature i onijeh pjesnika koji su mu bili mladalački prijemčivi i koje je zanosno čitao i prevodio. U mladosti je započeo s poezijom i to u svome časopisu *Primorac* koji je izlazio u Beču. Na studijama je napisao i prvijenac početničkih stihova pod uticajem srpske romantike i srpskoga nacionalnog zanosa s naslovom „Srpstvo“ (1882).

Kao oformljen profesor filozofije i već afirmisani pjesnik, došao je na Cetinje 1885. godine đe se odmah uključio u sve pore društvenoga i književno-kulturnog, pa i političkoga života. Bio je saradnik skoro svih književnih periodičnijih publikacija onoga vremena. Iz te duhovne klime rađa se i njegov opsežni spjev *Nevesinjka* objavljivan u nastavcima *Zete* (1885). On je napisan u tradicionalnome i narodnom duhu, metru i dikciji epske versifikacije. I njegovo „Našljednikovo kolo“ (1885) *napisano je po ritmu i melodiji Živkovićeve pjesme „Rado ide Srbin u vojnike“*, pjesama koje su krajem prošloga vijeka bile izuzetno popularne i rado pjevane u Crnoj Gori.¹⁵ U antologiju crnogorske poezije druge polovine XIX vijeka *Pleme za oblakom*, Branko Banjević je uvrstio nekoliko, istina necjelovitijeh, Kovačevićevih pjesama: „Čovjek“, „Stara priča u nove stihove“, „Luda“, „Uvodni zvuk“ i „Kad budućí“ – tvorevine koje odaju predstavnika zakašnjelog romantizma krajem XIX vijeka. Premda je neumorno objavljivao stihove u vrijeme snažnijih impulsa i prodora moderne poezije, Kovačević je ipak do kraja života ostao zarobljenikom svoje početničke poetike: idilične i već tradicionalno iscrpljene rodoljubne i prigodne tematike koju je zatvarao u posve pojednostavljene i shematizovane, uglavnom osmeračke i deseteračke stihove poput:

Podvržen je promjeni vremena,
sili vjetra, lomljavi gromova,
ljetnoj žezi i zimskoj studeni.
Gole hridi i zeleni luzi,
strme gore i široka polja,
suva mjesta i močali teške
njegovijem titraju se bićem
i svome ga upodobe licu.
Badlji, trnje, zmije i jakrepi –
smetaju mu, zadijevaju ga:
od svačesa treba da se brani,
ili svemu da se prilagodi
kâ ostala druga životinja,
ako mu je mило živovanje...
(„Čovjek“)

Ili u pjesmi „Jednoj Crnogorki“:

¹⁵ Trifun Đukić, isto, 264-265.

Kunem ti se prvom suzom
Što iz oka čojku pade,
kunem zadnjim utočištem
Zlatotkanje ljudske nade.
Ja te ljubim...
Oh, ljubi me! moje prsi
prostrane su i velike:
Ljepote ću u njih sabrat
Vasione svekolike.
Probudiću uspavane
Želje, nade, osjećaje;
Iznijet se na visinu
Otle sjajno sunce sjaje...
Suncem ću te obgraditi.
A mjesecom opasati.
Slaviću te kao Boga.
Ko idola svoga...
Oh, ljubi me. Crnogorko!

Sljedbenik u izrazu i dikciji kasnoromantičarske poetike, Kovačević je poeziju doživljavao više kao nasušnu potrebu sa željom da u romantičnom i idiličnom tonu glorifikuje iskrice narodnoga života; želio je da oživi prošlost, odnosno da istakne etičke vrijednosti ljudskoga bića više nego da poeziju shvati kao intimnu ispovijest i izraz svoje senzibilnosti i vlastitoga emocionalnog stanja. Ponekad je Kovačević mijenjao svoj tematski interes kao u pjesmi „Kad budući naraštaji stanu“, posvećenoj Đuru Jakšiću, u kojoj izbija ošćaj duboke satire:

Kad budući naraštaji stanu
za nedjela da praoce krive,
u zla naša i tu naće ranu
da smo mnoge zakopali žive!
Da smo roda dike i odbranu
progonili ni dužne ni krive,
a slavili na bijelu danu
mnoge što nam na sramotu žive!

Iako u ovijem stihovima pjeva donekle svježje i tematski nove stihove, mi bismo u sintetičkome zaključku o pjesništvu Filipa Kovačevića, ipak, istakli ono što je Trifun Đukić već poodavno utvrdio: *Što se tiče samoga kvaliteta Kovačevićeve poezije o tome ne bi moglo da se kaže mnogo dobrog. To je pjesnik koji ima dosta kulture, uz to za pjesnički posao dosta volje i oduševljenja, ali malo talenta. Više kompilatorski nego originalni duh, on diletant-*

*ski samo vješto podražava pojedine uzore... U tome pogledu Kovačević je najljepši primjer kako se kod nas, u ono doba bez mnogo obzira, pjevalo po tuđim motivima i tuđim kalupima; kako se (...) išlo prosto imitacijom i parafraziranjem.*¹⁶ I u tome je zaista puna istina i sažeta karakteristika poetike Filipa J. Kovačevića.

**Risto Milić
(1842–1910)**

Na tragovima poezije Nikole I Petrovića Njegoša našle su se i pjesme Rista Milića koji je njegovao borbene pokličnice u duhu velikosrpsstva s pozivom na osvajanje Prizrena kao u pjesmi „Hajdmo braćo“ u *Orliću* 1870. godišta. U tome poetskom ciklusu sve se više pjeva o motivu srednjovjekovne države Zete i o Lovćenu kao simbolu snage, osame i otpora. Sve više se pokušava u duhu ideja svesrpsstva iz *Balkanske carice* knjaza/kralja Nikole, eksponirati misao da je Zeta bila *leglo srpskih vladara*. Takve prigodne i ideološke pjesme pišu osobito prosrpski pjesnici Milan Jovović i Aleksandar Mitrović, a na njih nije imun ni maloprije spominjani crnogorski pjesnik Filip J. Kovačević koji u *Crnogorki* 1885. objavljuje u takvom duhu pjesmu „Lovćenu“.

U podvarijanti ovoga ciklusa javljaju se pjesme pisane u formi stihova-njih pripovijesti koje su inspirisane spomenicima i spomen-obilježjima. Ispejvane su u tonu elegije i tužbalice, živoga su ritma i imaju jasnu idejnu poruku. Njih pjevaju: Jovan Sundečić, Marko Vrbica, Jovan Popović Lipovac, Živko Dragović i drugi.

**Živko Dragović
(1856–1928)**

Jovanu Popoviću-Lipovcu, svojim životopisom i književnijem radom bio je sličan i Živko Dragović. Školovao se u raznijem sredinama: prošao je put od Cetinja do Petrograda i Pariza. Kao obrazovan i veoma kulturan dje-latnik ponovo se vratio u svoj rodni grad Cetinje đe je službovao kao profesor u Cetinjskoj gimnaziji, a potom je bio rektor u Bogoslovsko-učiteljskoj školi i na kraju je bio državni savjetnik. Bavio se svestranijem književnim radom krajem XIX vijeka, ispoljavajući se kao pjesnik, pripovjedač istorijskih priča, prevodilac ruske i francuske literature, a često se zalijetao prema nauci i politici. Njegove razasute pjesme u crnogorskoj periodici ne predstavljaju posebne estetske sastave, pa ih nije cijenio ni sâm autor.¹⁷ Zapravo, njegovi prijevodi sa ruskoga i francuskog jezika, iako su predstavljali puke mo-

---

¹⁶ Trifun Đukić, isto, 265.

¹⁷ Isto, 268.

dele svojijeh autorâ, bili su u svoje vrijeme rado čitani, receptivno popularni u Crnoj Gori, posebno Ljermontovljeva poema *Vlastelin Orša* i prerada Marmontelova romana *Velizar* koji je rađen po ugledu na *Potonjeg Abenseraža* kralja Nikole I Petrovića. Sagledavajući cjelokupni rad Živka Dragovića kao smion pokušaj u crnogorskoj književnosti, složit ćemo se s anotativnijem zaključkom književnoga historičara Trifuna Đukića da je bio *skroman i po obimu i po pjesničkim pretenzijama. Rasut po književnim i političkim listovima, on je tim samim bio osuđen na zaborav*.¹⁸

Jovan Roganović
(1870–1920)

Jovan Roganović pripada krugu pisaca *sljedbenika i epigona* koji stvara na putevima poetike knjaza/kralja Nikole I Petrovića Njegoša, mada je rano postao oponent njegove politike. Zbog takvoga odnosa prema Nikoli I malo je živio u Crnoj Gori, a daleko je više proveo u Češkoj gdje je studirao filozofiju na Karlovom univerzitetu u Pragu, od 1892. do 1894. godine. Naselivši se u svoju drugu domovinu, Rusiju, nastavio je studirati Duhovnu akademiju u Kazanju, a po završetku obavljao je razne poslove: bio je profesor, školski nadzornik i inspektor u raznim ruskim krajevima.

Više je poznat kao revnosni sakupljač folklorâ, usmene građe, leksikograf, publicista i prevodilac, a manje je pisao beletristička djela. Ipak, objavio je u književnoj periodici, pretežno u *Bosanskoj vili*, *ćetinjskoj Lući*, *Glasu Crnogorca*, zagrebačkoj *Omladini* i *Carigradskom glasniku* nekoliko lirskih pjesama i svega jednu uspješnu narativnu pripovijetku, „Niz grobova“, koja je također izlazila u nastavcima *Bosanske vile*.¹⁹ Njegove su pjesme prigodnoga karaktera posvećene određenom broju ljudi: „Sjeni Damjana Karića“ (1892), „Ivanu Gunduliću“ (1893), „Pjesma pjesniku“ (1894), „Čovjeku“ (1894), „Srpkinja“ (1893). Nešto više emotivnijih i refleksivnijih tonova imaju pjesme: „Imam dragu“ (1892), „Što je život“ (1893) i druge. U saglasju sa svojom poetikom Jovan Roganović je isticao da poezija *treba stvarno da odražava svakidašnjicu čovjekova življenja, ljudske nevolje koje neminovno prate njegov život*.²⁰ Iako mu pjesme ne dosežu neki ozbiljniji estetski dom, njih je sa stanovišta književne dijahronije potrebno registrovati u crnogorsku književnu i kulturnu tradiciju. Od njegovijeh publicističkih radova treba svakako na ovome mjestu spomenuti radnju *Čiji je spjev* „Smrt Smail-

¹⁸ Trifun Đukić, isto, 269.

¹⁹ *Bosanska vila*, IX/1894, br. 12, 179–180; *Bosanska vila*, IX/1894, br. 13, 193–195; *Bosanska vila*, IX/1894, br. 14–15, 210–213; *Bosanska vila*, IX/1894, br. 16, 242–245.

²⁰ Dušan J. Martinović, „Jovan Roganović (1870–1920)“, u: *Portreti II*, Centralna biblioteka „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 1987, 107.

-age Čengića“ – književnu raspravu posvećenu autorstvu Mažuranićeva djela. Pokrenuo je Roganović među prvim pitanje: Je li to djelo Ivana Mažuranića ili Petra II Petrovića Njegoša!? Dajući svoju „originalnu“ tezu i pogled, iznio je nekoliko interesantnijih zaključaka o čemu više piše Dušan J. Martinović.²¹ Time se njegova rasprava našla u krugu onijeh autora (Svetozar Vulović, Ljubomir Nenadović, Nićifor Dučić i dr.) koji su se decenijama bavili tijekom delikatnim problemom. No, uprkos upiranju da to djelo proglase Njegoševijem, u književnoj istoriji je potvrđeno da je *Smrt Smail-age Čengića* (Iskra, 1846) i po tematici, jeziku i stilu genijalna tvorevina hrvatskoga pjesnika i bana – Ivana Mažuranića.

Novica Nikolić (1871–1942)

Tendencije s kraja XIX vijeka da se pjesnička riječ u potpunosti podredi rodoljubivim i političkim ciljevima knjaza-pjesnika ostale su na snazi i u prvijem decenijama XX vijeka. Rodoljubiva i prigodna poezija, pisana osmerakijem i deseterakim stihom, platila je svoj danak u ovome dugom razdoblju, svakako, uz rijetke izuzetke najtalentovanijih pjesnika, Marka Miljanova, Borislava Sl. Minića i Dušana S. Đukića, koji su se uprkos opštoj kolektivnoj atmosferi duha i deklarativnijih rodoljubivih i prigodnijih zanosa, uspjeli izdići svojom originalnošću, pjesničkom individualnošću izraza i tematikom iznad političkih i društveno nametnutih „poetika“ i sivoga proseka ostalih diletantskih i epigonskih stihotvoraca. Jedan od njih je i nikšićki pjesnik Novica Nikolić. Iako nije ušao u anatologijski izbor crnogorskih pjesnika i pripovjedača Petra M. Božovića i u antologiju *Pleme za oblakom* Branka Banjevića, nikšićki pjesnik je ostavio pozamašan opus originalne i svježije poezije – pjesama koje su objavljivane u *Bosanskoj vili*, *Glasu Crnogorca*, *Nevesinju*, *Glasu naroda*, *Slovenskom svetu*, a sabrao ih je za života u tri zbirke pjesama: *Uzdisaji* (1896), *Cvijeće sa Huma* – koja je ugledala svjetlost dana 1905. godine²² i *Treperenje duše* (1934). Iako je u prvijem poetskim sastavima Nikolić nastojao biti pristupačan i originalan, kao u pjesmi „Gavran i Vila“ („Na presjeku gavran pao / pa žalosno zagraktao...“), njegovi su stihovi receptivno plijenili ošćajne sfere i senzibilitet naroda, ali je zbog svojih prepoznatljivijih satiričnih tonova i tendencija prema crnogor-

---

²¹ Dušan J. Martinović, „Jovan Roganović (1870–1920)“, u: *Portreti II*, Centralna biblioteka „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 1987, 107–108.

²² Prema svjedočenju Novaka R. Miljanića (Novak R. Miljanić, „Novica Nikolić i njegovo stvaralaštvo“, u: Slobodan Kalezić, *Crnogorska književnost u književnoj kritici*, IV (Realizam – Moderna), Univerzitet Crne Gore, Podgorica, 2001, 352), ostala je Nikolićeva rukopisna zaostavština koju čuva njegova kći Olga udata Mijanović u Kotoru.

skome pjesniku i anegdotaču Mićunu Pavićeviću u „Mićunijadi“ i Radovanu Peroviću Tunguzu Nevesinjskom u „Tunguzijadi“ ostao na površju pukoga stihotvorstva zašćenog deklamatorskom i kritizerskom evokacijom. Njegov se poetski ton promijenio tek u potonjoj zbirci *Cvijeće sa Huma*, originalnijem temama i motivima, a ima suptilnijih osećaja, misaonih, šetnih i elegično-deskriptivnijih i pejzažnih stihova. Ti sumorni okviri prirode u pjesmama *Novice Nikolića u svemu podsjećaju na stihove Vojislava Ilića*:

Na umornom polju uvenula trava,
sve je pusto, n'jemo, nigdje nova java;
kraj planinskog lanca kućice su same,
a nad njima lebde pramenovi tame.

(„Na umornom polju uvenula trava“)²³

Sumorne i melanholične misli i moderniji poetski izraz nijesu bili svojstveni samo Novici Nikoliću, već daleko više kod njegova pjesnika savremenika – Dušana S. Đukića koji je pjevao pod uplivom modernijih poetskih tendencija i ruskoga pjesnika Semjona Nadsona o kome je kao pjesniku skrenuo pažnju i u posebnoj studiji „Semjon Jakovljević Nadson“²⁴, karakterišući ga kao tragičnoga pjesnika čija poezija elegičnoga ritma *navlači sumor, a duša u njemu tuguje prostrano i sanjivo, kao jeka večernih zvona i trepet drhtave harfe*.²⁵ Te iste sumorne i melanholične drhtaje poetske duše afirmisao je period srpske i hrvatske moderne mnogo intenzivnije, jače i sadržajnije. I sâm Novak R. Miljanić u citiranoj studiji eksplicite kaže da *svođenje Nikolićeve pjesničkog djela na vojislavizam ne može da se prihvati i shvati drugačije no kao površan i pojednostavljen pristup. Nesumnjivo je da ima uticaja, kao i kod svih pjesnika, ali je bitnije i važnije to da je Nikolić i u mnogome svoj, originalan. Dosta Nikolićevih pjesama nosi osobnosti crnogorskog podneblja, leksike, pejzaža i ostalih svojstava*.²⁶ Prema poetskijem vrstama Nikolićevo se pjesništvo dijeli na: rodoljubive, ljubavne, perifrastične (pejzažne), meditativne, satirične pjesme, a usputno je njegovao prigodnice i balade te nešto rjeđe narativnu prozu. Dakle, Nikolić je raznovrsnijem žanrovskim repertoarom razmakao granice pjesničkih tema i motiva u crnogorskoj poeziji krajem XIX i u prvijem decenijama XX vijeka. Posebno emocionalno i misaono plijeni satira u njegovome pjesništvu poput stihova koje je posvetio „Brljivcu“:

²³ Radivoje Šuković, *Književna periodika u Crnoj Gori (1835–1914)*, NIO „Univerzitetska riječ“, Titograd, 1986, 274.

²⁴ *Dan*, br. 1-2, 1912.

²⁵ Isto, 141.

²⁶ Novak R. Miljanić, isto, 354.

Svaka riječ s tvojih usta
Prazna, šuplja, s vjetrom leti
Utješi se, jer je danas
Više zbora no pameti!

**Nikola St. Ljubiša
(1868–1919)**

Savremenik i saputnik Novice Nikolića bio je pjesnik Nikola St. Ljubiša. Dugo se mislilo da je on sin Stefana Mitrova Ljubiše sve dok nije Todor Stefanović Vilovski u svojoj knjižici dao anotaciju o Stefanovom sinu Mitru St. Ljubiši koji je *umro u Beču s proljeća 1900. godine od suhe bolesti kao advokatski pisar*.²⁷ On nije, dakle, bio književnik. Sin Stjepana Ljubiše i sinovac ondašnjega mitropolita crnogorskog Visariona Ljubiše (1823–1888) bio je Nikola St. Ljubiša. Školovao se u rodnom mjestu (Blizikuće u Paštrovićima), na Cetinju, u Zagrebu i Beogradu, a potom u Petrogradu đe je konačno završio Duhovnu akademiju i doživio dane Oktobarske revolucije 1905. godine. Od 1914. godine boravi na Cetinju đe je radio kao nastavnik ruskoga jezika, a predavao je još nekoliko drugih humanističkih predmeta u Bogoslovsko-učiteljskoj školi. S padom Crne Gore i proćerivanjem kralja Nikole I Petrovića, Nikola St. Ljubiša odlazi s Kraljevom svitom u Pariz, đe je radio ponovo kao prosvjetni djelatnik sve do svoje rane smrti.²⁸ Kao književnika nije ga unio u svoj antologijski izbor crnogorskih pjesnika i pripovjedača prof. Petar M. Božović, a skromno je analizirao njegovo pjesništvo i Trifun Đukić u svome *Pregledu književnog rada Crne Gore*. On je, vjerovatno, za njih bio izvjesna nepoznanica kao originalni pjesnik, premda se u književnoj periodici (osobito u *Luči*, sv. IV) i dnevnijem listovima (*Glasu Crnogorca*) s vremena na vrijeme javljao sa prijevodnom literaturom. Omiljeni stvaraoci koje je prevodio bili su mu ruski pjesnici osamljenosti: Mihail Juzević Ljermontov (poema *Mciri* 1839–1840),²⁹ Nadson („Ideal“, 1897. i jedna bezime-

---

²⁷ Todor Stefanović-Vilovski, *Stjepan Mitrov Ljubiša utisci i uspomene*, drugo izdanje, Kotor, 1908, 94.

²⁸ O godini rođenja Nikole St. Ljubiše nema saglasja u literaturi. Branko Banjević (*Pleme za oblakom, crnogorska poezija druge polovine XIX vijeka*, izbor, predgovor i pogovor Branko Banjević, Grafički zavod, Titograd, 1973, 213) ističe da je rođen 1870, dok dr Radoslav Rotković (Radoslav Rotković, „Pregled crnogorske literature od najstarijih vremena do 1918“, *Stvaranje*, br. 4, Titograd, 1979, 633) navodi da je Nikola St. Ljubiša rođen 1868. Moguće da je Banjević pogriješio jer je i Savo Vukmanović (Savo Vukmanović, „Pjesnik St. Ljubiša“, u: Slobodan Kalezić, *Crnogorska književnost u književnoj kritici, IV* (Realizam – Moderna), Univerzitet Crne Gore, Podgorica, 2001, 322–323) naveo istu godinom kao i R. Rotković.

²⁹ Odštampana je i kao posebno izdanje na Cetinju 1899. godine.

na pjesma), Polonski („Pjesma“ i jedna bezimena pjesma), Kruglov („Listići iz dnevnika“) i naravno njihov engleski uzor-pjesnik Bajron („Duša mi je mračna“, 1899). U novije vrijeme o Nikoli St. Ljubiši pisao je anotativno dr Radoslav Rotković,³⁰ a Branko Banjević je u antologijski izbor *Pleme za oblakom* unio samo jednu Nikolinu pjesmu: „Potonja želja“, ali bez ikakvih dugih pojašnjenja o njegovome životu i književnom radu. Za kratkoga života Ljubiša je objavio samo dvadesetak originalnijih pjesama. Nije imao vremena da se do kraja razvije i potvrdi kao individualna pjesnička ličnost, iako i ono što je ostavio svjedoči o njegovoj nadarenosti i o atipičnijem temama sumornosti i motivima pesimizma i osamljenosti. U novije vrijeme o njegovoj građanskoj i stvaralačkoj biografiji pisao je opširnije dr Savo Vukmanović,³¹ pa je tek s tom studijom njegovo djelo približeno crnogorskoj književnoj i kulturnoj javnosti.

Stvarajući, dakle, pod uticajem svojijeh ruskih sentimentálnijeh, romantičarskih i samo donekle modernističkih poetskih uzora, modelujući svoj poetski svijet brižno i poetski savjesno, Nikola Ljubiša je u finalu svoga burnog života ispjevao dvadesetak originalnijih pjesama (1892–1900). I taj neveliki ciklus njegove poezije tematski je i motivski raznovrstan i dijeli se prema pjesničkim vrstama na: ljubavne, pejzažne i reflesivno-pesimistične radove. Da je njegova poezija nastala na tragu novijeh poetskih nadahnuća i osjećaja krajem XIX stoljeća svjedoče i sami naslovi Ljubišinih pjesama: „Majske noći“, „Ponoć“, „Crno pero gavranovo“, „Minulo je premaljeće“, „Ja ću umr'jet“, „U jesen“, „Zvijezda ljubavi“, „Potonja želja“, „Blijede su usne moje“, „Pored starčeva groba“, „Čarobnu Boku sanjam“ itd. Poput ljubavnijeh i pejzažnih pjesama Dušana S. Đukića i Borislava Sl. Minića, i pjesme Nikole St. Ljubiše pune su nježnijeh i sumornih slutnji i boja od kojijeh su najdominantnije crna, modra i siva:

Snove snivam, a s prozora moga
magla nosi moj sumorni gled...
Pada suton mira vječitoga
Vječne noći pokriva me led!
Moje srce neće kucat' više,
smirit će se burne noći te

³⁰ Radoslav Rotković, „Pregled crnogorske literature od najstarijih vremena do 1918“, *Stvaranje*, br. 4, Titograd, 1979, 633–644.

³¹ Savo Vukmanović, „Nikola St. Ljubiša“, *Boka*, br. 10, Herceg-Novi, 1978, 232–242; Savo Vukmanović, „Pjesnik St. Ljubiša“, u: Slobodan Kalezić, *Crnogorska književnost u književnoj kritici, IV* (Realizam – Moderna), Univerzitet Crne Gore, Podgorica, 2001, 322–333.

i prestaće duša da izdiše:
sve joj želje, ljubav, nad i sve!
(„U jesen“)

Ljubiša ne ostvaruje, dakle, samo vizuelnu sliku pejzaža već utkiva i vlastito emocionalno, sumorno i pesimistično raspoloženje kao u svome intimnom dnevniku:

To je pjesma smrti,
nju sad pjevam i ja ...
Svenulo je cv'jeće;
pupolj se ne razvija –
svenuo sam i ja!

(„Iz dnevnika“)

Umorna priroda i sumorni pejzaž smrti u Ljubišinijem poetskim minijaturama pokrenuli su pjesnikova raspoloženja, pa se tako jedno i drugo slilo u jedinstvenu i harmoničnu poetsku cjelinu: poetski subjekt sa svojim duševnijem i sumornim raspoloženjima i pejzaž koji je na taj način gibak i do kraja prštav i humanizovan. U poeziji Nikole St. Ljubiše pogašena su mladalačka osjećanja, ugašeni ljudski snovi o sreći. U ljubavnoj pjesmi *Majske noći* izazvano je sjećanje na noć, na trenutke „radosti i tuge“, sreće kada „ja ti vitog tijela obavio struke“.³² A o ovome tematskom segmentu Savo Vukmanović kaže dalje: *Tužni akordi odjekuju skoro u svim Ljubišinih pjesmama, bez obzira na njihovu vrstu i predmet o kojem pjevaju. Razlika je samo u njihovoj jačini i u neposrednosti izraza.*³³ Kao zavičajnik Boke Kotorske, Ljubiša se u pjesmi „Boku sanjam“ inspirisao njezinom čarobnom prirodom s refleksijom senzibilnoga socijalnog odjeka njegova naroda u tom arealu:

Čarobnu Boku sanjam,
gdje kraj ognjišta b'jedna
maternjom suzom rošen
djetinjstvu minu san...
Htio bih s jutarnjim zvonom
duh moj da se uznosi,
mog naroda jade Bogu da izlije,
suzu lire moje lahora da raznosi
s miomirom smilja Gora paštrovskije.

Naslućujući sumorne akorde vlastite duše i inspirišujući se bokokotorskom prirodom u toj kolijevci svoga života, Ljubiša je postao prethodnikom

---

³² Radivoje Šuković, isto, 275.

³³ Savo Vukmanović, „Pjesnik Nikola St. Ljubiša“, u: Slobodan Kalezić, *Crnogorska književnost u književnoj kritici, IV* (Realizam – Moderna), Univerzitet Crne Gore, Podgorica, 2001, 328.

pjesnika moderne: Viktora Vide i Frana Alfirevića, koji su o tom istom prostoru pjevali mnogo ekspresivnije, suptilnije, dublje i avangardnije. Stoga se ovde nameće pitanje: je li cjelokupna poetika Nikole St. Ljubiše izdanak modernističkih uticaja ili refleks njegove romantične prijevodne književnosti? Njegovo pjesništvo ostaje u tradiciji crnogorskoga pjesništva romantičarske stilske i jezičke formacije. Poetski jezik mu je tradicionalan, preuzet pretežno iz arsenala usmene književnosti, kao što se uostalom služi njezinom dikcijom i metrom (osmercem). Ono po čemu Ljubišinu poeziju svrstavamo u modernističku poetiku jest njegov kultivisani dvanaesterac, metar i moderniji motivi i teme koje su naročito njegovali skoro svi pjesnici zapadnoevropske i naše moderne lirike. I u pravu je Savo Vukmanović kad u svome sintetičkom zaključku tvrdi: *Svojim književnim stvaralaštvom on (Ljubiša – M.N.) umnogome podsjeća na svog prethodnika Stevana Perovića Cucu, Njegoševa striča i prvog našeg bajronistu. Oba su bili romantični subjektivni pjesnici. Oba su ispjevali po tridesetak erotičnih, nostalgичnih i refleksivno-pesimističnih pjesama i bili pod uticajem drugih pjesnika na koje su se ugledali u idejama, tonu i izrazu. (...) Njihovo kratkotrajno književno stvaranje nije im ni dozvolilo da se razviju u mnogo jače i samostalnije pjesnike i da daju svoju pravu mjeru.*³⁴

Dodajmo svemu ovome činjenicu da je uticaj usmene osmeračke pjesme i prijevodne ruske i engleske romantičarske literature na Ljubišino stvaralaštvo nedvosmislen, a isto tako je vidljivo da je rano preminuli pjesnik Ljubiša tome svom nevelikome poetskom opusu i raznovrsnome poetskom žanru dao, ipak, svoj originalni osećajni i misaoni pečat. Isprepljećući usmenu naraciju čestijem lirskim ugođajima sumornosti, pesimizma i svakodnevnoga sivila umiruće prirode, Ljubiša je ostavio crnogorskoj književnoj tradiciji nevelik poetski opus koji se ipak ne smije prepuštiti zaboravu.

Radomir Krivokapić-Orlinski (1876–1938)

Nova generacija crnogorskih pisaca, rođena u osmoj deceniji XIX vijeka (Radomir Krivokapić-Orlinski, Ljubomir Bulatović-Ibrijski, Marko Vrbica, Dimitrije Jevtović-Polimac) stasala je u književnome prostoru cetinjskih pjesnika i pripovjedača na razmeđu dvaju stoljeća. I oni su bili, kao i njihovi savremenici, upućeni i orijentisani ka emocionalnome romantičnom svijetu i jačanju lirskih elemenata u stilskim i tematsko-motivskim strukturama. Prodiranje lirskoga elementa u do tada epske književne vrste može se osobito uočiti kod Radomira Krivokapića-Orlinskog. On je oblikovao svoj

³⁴ Savo Vukmanović, isto, 333.

poetski svijet ne samo po ugledu na klasicističku poeziju srpskoga pjesnika Vojislava Ilića i poeziju njegovijeh sljedbenika, već i prema poetskijem modelu usmene epske poezije. Ispunjavao je brojne stranice ondašnjih periodičnih cetinjskih publikacija (*Luča*, *Književni list*, *Glas Crnogorca*, *Cetinjski vjesnik*, *Lovčenski odjek*, *Zetski glasnik*), ali i drugih časopisa, kao što su: *Boka*, *Građanin*, dubrovački *Srđ*, *Ženski svijet*, *Slobodna misao* itd.). Njegovo pjesništvo nije po opusu veliko. Napisao je šezdesetak lirskih pjesama i dva veća epska spjeva: *Heroida* (1910) i *Slobodijada srpstva*³⁵ – epski spjev od 40 pjevanja i u 20.000 stihova. Krivokapićevo je djelo sazdano na granici romantike, ali i na onijem obrascima koje sâm autor naziva tradicionalnom *objektivnom lirikom* i u *metru klasicističke pjesme*. Takve su njegove tvorevine: „Žrtve Amora“, „Safir i Zormena“, „Vestfalka Ofelija“ koje su objavljene u *Luči* od 1898-1901. U tijem pjesmama *novi stih prati klonuće, tugu, smrt i noć*, a njegova pjesma „Noć“ prožeta je i tonovima pesimizma³⁶, kao u stihovima:

U hladno tad naručje sa mrtvačke postelje,
uzima život slabi i krilom tuli luč –
Prestaje život tada i svaki svijet želja,
jer dveri groba vječnog otvara crni ključ.

Razumije se da težnja prema lirskome nije mogla biti svugde podjednako ostvarena. To iz razloga što ona nije mogla naći svoje puno ostvarenje u izmijenjenijem vremenskim, književnijem i poetskim ostvarenjima krajem XIX i u osvitu prve decenije XX vijeka. Poezija nije mogla naći svoje puno umjetničko ostvarenje u onijem književnostima (kakva je bila i crnogorska) koje su bile još uvijek podređene tradicionalnijem i nacionalnim utilitarnijem zadacima. Potreba za epskim izrazom, i u svjetskoj i domaćoj književnosti, sa *didaktičko-prosvjetiteljskim stavom*, bila je još uvijek u njima tako *dominantna i jaka da nije dopustila snažniji razvitak lirskoga načela i hiperbolizaciju čuvstvenosti*.³⁷ Sve to tako zorno ilustruju prigodne i patriotske pjesme Radomira Krivokapića-Orlinskog koji u potonjoj deceniji XIX i u prvoj XX vijeka *uveliko oživljava guslarski deseterac i prozno osmeračko stihovanje. I sâm Orlinski svoje stihove slaže u desetercu, ponekad osmercu; pretače ih u*

³⁵ Djelo je izašlo posthumno 1938. u biblioteci *Djela i ljudi* nikšićkoga književnika Marka Kavaje.

³⁶ Radivoje Šuković, isto, 275.

³⁷ Aleksandar Flaker, „Prilog problemu romantizma“, u: Aleksandar Flaker i Zdenko Škreb, *Stilovi i razdoblja*, Matica hrvatska, Zagreb, 1984, 204.

*ode kralju i kraljevskom paru, pritom ne zaboravljajući istorijske događaje (Kosovo, Grahovac).*³⁸

Njegova epska struktura sazdana u dvadeset i sedam pjevanja *Heroide* nije ništa drugo nego stihovana istorija Crne Gore za koju je pjesnik privezao zračak srpske slobode poslije Kosova.³⁹ Ugledajući se na srpske pjesnike epskih žanrova: Vladislava Kaćanskog (*Grahov laz*), Milisava Jevtića (*Srbijanski venac*) i Dragoljuba Filipovića (*Kosovski božur*), Orlinski je u širokoj panorami zbivanja i događaja opjevao crnogorsku istorijsku povjesnicu. U težnji da epu dadne epsko-lirski karakter, pjesnik je plastično i psihološko-narativno karakterisao ne samo poznate istorijske ličnosti Baja Pivljanina, Nikca od Rovina, Vuka Raslapčevića, Petra II Petrovića Njegoša, već i druge crnogorske prvake, savremene protagoniste i junakinje. Iako je u svoje vrijeme ep plijenio pažnju književne kritike, proglašavajući ga djelom značajnoga književnog kvaliteta, najbliži je istini estetski sud koji je dao u sintetičkom zaključku Trifun Đukić, rekavši da je *Orlinski imao pretenzija da u svojoj „epopeji“ mnogo obuhvati. Međutim, on je, mjesto epske karakteristike, dao spjevu jednu naročitu lirsku obradu, gdje je glavna ličnost – sam pisac. Epski element se izgubio u frazeološko-versifikatorskoj tehnici samoga pjesnika.*⁴⁰ U duhu, stihu, stilu i versifikaciji *Heroide* napisao je Orlinski i spjev *Slobodijada srpstva* koji se smatra estetski boljim djelom od prvoga, posjedujući sve mane i vrline prethodnoga spjeva. To je djelo bolje od prvoga zato što ima više plastike i misaonog uzleta (...), ali ono predstavlja i rjeđu pojavu književne volje i ambicije u pjesničkim stvaranjima i spisateljskoj istrajnosti.⁴¹

Ljubomir A. Bulatović-Ibrijski (1877–1942)

Uz Radomira Krivokapića Orlinskog pristao je Ljubomir A. Bulatović-Ibrijski koji je dijelio sve pjesničke zanose cetinjske skupine pjesnika, iako je svojijem porijeklom bio iz Andrijevice. Još kao učenik Cetinjske gimnazije i kasnije Bogoslovsko-učiteljske škole u Prizrenu, Ljubomir Bulatović je krajem XIX i u osvitu XX vijeka marljivo sarađivao u cetinjskoj i nikšićkoj periodici (*Luča, Nevesinje, Prosvjeta, Glas Crnogorca, Cetinjski vjesnik, Lovčenski odjek, Crnogorac, Slobodna misao, Zapisi, Zetski glasnik, Alma-*

³⁸ Dušan Martinović, „Orlinski i Ibrijski“, u: Slobodan Kalezić, *Crnogorska književnost u književnoj kritici, IV* (Realizam – Moderna), Univerzitet Crne Gore, Podgorica, 2001, 366.

³⁹ Petar M. Božović, „Radomir Krivokapić–Orlinski“, *Antologija crnogorskih pjesnika i pripovjedača*, Štamparija „Ujedinjenje“, Podgorica, 1927, 95.

⁴⁰ Trifun Đukić, isto, 335.

⁴¹ Isto, 336.

nah šematizma Zetske banovine i sl.), ali i u drugijem listovima: somborskom Golubu, Bosanskoj vili, Ženskom svijetu, Jugoslavenskoj pošti. Često je svoje vlastito građansko ime i prezime pretvarao u književni pseudonim *Ibrijski*, po rječici Ibriji iz svoga zavičaja - Rovaca. Pisao je od malena stihove jezikom svoga zavičaja, ali ih nije objavljivao već ih je predao, kako je to sam zabilježio, ruskome kulturologu i sakupljaču narodnoga blaga u Crnoj Gori, Rusu Pavlu Apolonoviču Rovinskom koji ih je najvjerovatnije zagubio. Poznato je da je njegova prva pjesma „Maj“ obznanjena u knjizi *Na Černe Hore* (1892) češkoga etnomuzeologa Ludvika Kube.⁴² Ljubomir Bulatović-Ibrijski je neveliki poetski stvaralac. Sačinio je tridesetak lirskih pjesama, istorijski spjev *Crnogorka*, a daleko više objavio je članaka iz crnogorske istorije, geografije i teološke esejistike.

Ibrijski nije baš dijelio sve poetske zanose svoje generacije, ne pridružujući se onima koji su svoj stih slijepo podređivali dnevno-političkome utilitarizmu i naslanjanju na poeziju Nikole I Petrovića Njegoša. Sâm je Ibrijski zapisao da su sve njegove pjesme izliv njegove duše i srca: *Sve što je na mene uticalo, povoljno ili nepovoljno; sve što sam osjećao - iskazivao sam u svojim pjesmama!*⁴³ Ibrijskog su njegovi savremenici smatrali, kao i mi danas, jednim od pravih talenata crnogorske književnosti, lirskim pjesnikom autentične i sasmosvojne inspiracije. Njegove pjesme dokazuju izvornost njegovijeh poetskih nadahnuća, ali ne i pjesnika vrhunskoga poetskog jezika. Izraziti romantičar, zadojen usmenom lirikom, pjevao je Ibrijski i pod njezinim poetskim uplivima. Uz to, uzimao je učešća u tada aktuelnim literarnim raspravama. U nekima od njih zauzimao je kritičnije stavove, bez patetike i ushita, bez potcjenjivanja i degradiranja svojih protivnika.

Po uzoru na spjev *Pjesnik i vila* Nikole I Petrovića, Ibrijski je saznao istorijski ep *Crnogorka* (1907). U širokoj epskoj kompoziciji i fresci istorijskih zbivanja, od Balšića i Crnojevića do potonjijeh Petrovića, pjesnik je epskom naracijom saznao jednu prozaičnu stihovanu priču. Ona je trebalo *da bude jedna vrsta nove Dike crnogorske u epskom prikazivanju, ali je njegova Crnogorka ostala neugledna i nepoetska, književno slaba*.⁴⁴

---

⁴² Dušan Martinović, isto, 370.

⁴³ Isto.

⁴⁴ Trifun Đukić, isto, 334.

Tomo Oraovac (1853–1939)

Čedomir Pavić (1881–1914)

Marko Vrbica (?)

Dimitrije Jevtović-Polimac (1876–1944)

Izrazite romantičarske figure bili su Tomo Oraovac, Čedomir Pavić, Marko Vrbica i Dimitrije Jevtović-Polimac. Svi oni imaju nešto zajedničko: svoj romantični zanos usmjeren prema domovini Crnoj Gori. Pjevali su rodoljubive pjesme, a manje su njegovali teme ljubavnijih sadržaja, poeziju koja je u to vrijeme u evropskome romantizmu bila jedna od prvijeh i dominantnih pjesničkih motiva.

Tomo Oraovac je pjevao u epskome ruhu i žanru „Žalopojku Lovćen planini“ i *mistifikovanu poslanicu Marka Miljanova Jolu Piletiću*.⁴⁵

I Čedomira Pavića i Dimitrija Jevtovića-Polimca obradio je vrlo sintetično, zajedno s drugim stvaraocima, Trifun Đukić locirajući ih na početak XX vijeka.⁴⁶ Za Pavića tvrdi da je bio dobar versifikator, da su se u njegovoj poeziji našli refleksi strane literature i da mu je izašla knjiga poezije 1903. godine koju je književna kritika označila kao uspjelu, a autora karakteriše kao pjesnika koji obećava. Svoje najinspirativnije trenutke Pavić je vezao za burne emocije balkanskih ratova, pjevajući optimistično, progresivno s pjesničkim porukama o ujedinjenju susjednih naroda. I svojim poetskim djelom i životnijem opredjeljenjem on je potvrdio svoj umjetnički *credo* ne dočekavši da izda svoju drugu zbirku poezije koju je bio spremio.⁴⁷

I Dimitrije Jevtović Polimac je pjesnik čije djelo lociramo u vrijeme od 1915. pa do sredine XX vijeka. Njegove zbirke pjesama: *Stari i novi dani*, *Otađbina u ljubavi*, *Pomračenje sunca* (1915) usmjerene su na lirske doživljaje. I on je pjesnik rodoljublja i ljubavi, ali mu u pjesništvu *obično nedostaje snaga jačeg izraza i veće književne ugladenosti*⁴⁸ obično onijeh poetskih elemenata koje su novo vrijeme i novi stvaraoci sve više afirmisali označavajući poetski izraz stilske formacije moderne. U finalu svoga života, a pod presijom krvavijeh ratnih zbivanja u Prvome svjetskom ratu, Polimac piše spjev *Kroz pakao u slobodu* (1940) koji *predstavlja jednu vrstu ratne hronike u stihovima, sa izvjesnom toplinom doživljenoga ali sa dosta prigodnog što umnogome kvari pjesničku neposrednost knjige*.⁴⁹

I na kraju da dodamo: vjerovatno s ovijem panoramskim pregledom crnogorske poezije stvaraoci i njihova djela nijesu do kraja iscrpljeni. Novo

---

⁴⁵ Radoslav Rotković, isto, 634.

⁴⁶ Trifun Đukić, isto, 333-334.

⁴⁷ Isto, 333.

⁴⁸ Isto.

⁴⁹ Isto, 334.

vrijeme i nova istraživanja donijeće nove poglede i nove sudove i o nepomenutijem autorima i njihovim djelima.

Literatura:

- Banjević, Branko. – „Jedan vid 'primijenjene' poezije“, u: Nikola I Petrović: *Rat crnogorski*, NIP, „Pobjeda“, Titograd, 1975.
- Banjević, Branko. – *Pleme za oblakom*, Grafički zavod, Titograd, 1973.
- *Bosanska vila*, IX/1894, br. 12.
- *Bosanska vila*, IX/1894, br. 13.
- *Bosanska vila*, IX/1894, br. 14-15.
- *Bosanska vila*, IX/1894, br. 16.
- Božović, Petar M. – *Antologija crnogorskih pjesnika i pripovjedača*, Štamparija „Ujedinjenje“, Podgorica, 1927.
- Božović, Petar M. – „Radomir Krivokapić–Orlinski“, *Antologija crnogorskih pjesnika i pripovjedača*, Štamparija „Ujedinjenje“, Podgorica, 1927.
- *Dan*, br. 1-2, 1912.
- Đukić, Trifun. – *Pregled književnog rada Crne Gore*, Narodna knjiga, Cetinje, 1951.
- Flaker, Aleksandar. – „Prilog problemu romantizma“, u: Flaker, Aleksandar i Škreb, Zdenko. – *Stilovi i razdoblja*, Matica hrvatska, Zagreb, 1984.
- Martinović, dr Dušan J. – „Radoje G. Roganović Crnogorac“, u: *Portreti IV*, Centralna biblioteka „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 1991.
- Martinović, Dušan J. – „Jovan Roganović (1870–1920)“, u: *Portreti II*, Centralna biblioteka „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 1987.
- Martinović, Dušan. – „Orlinski i Ibrijski“, u: Slobodan Kalezić, *Crnogorska književnost u književnoj kritici, IV* (Realizam – Moderna), Univerzitet Crne Gore, Podgorica, 2001.
- Miljanić, Novak R. – „Novica Nikolić i njegovo stvaralaštvo“, u: Slobodan Kalezić, *Crnogorska književnost u književnoj kritici, IV* (Realizam – Moderna), Univerzitet Crne Gore, Podgorica, 2001.
- Rotković, Radoslav. – „Pregled crnogorske literature od najstarijih vremena do 1918“, *Stvaranje*, br. 4, Titograd, 1979.
- Stefanović-Vilovski, Todor. – *Stjepan Mitrov Ljubiša utisci i uspomene*, drugo izdanje, Kotor, 1908.
- Šuković, Radivoje. – *Književna periodika u Crnoj Gori (1835–1914)*, NIO „Univerzitetska riječ“, Titograd, 1986.

- Vukmanović, Savo. – „Nikola St. Ljubiša“, *Boka*, br. 10, Herceg-
Novi, 1978.
- Vukmanović, Savo. – „Pjesnik Nikola St. Ljubiša“, u: Slobodan
Kalezić, *Crnogorska književnost u književnoj kritici, IV* (Realizam
– Moderna), Univerzitet Crne Gore, Podgorica, 2001.

Milorad NIKČEVIĆ

**MONTENEGRIN POETRY AT THE END OF XIX
AND BEGINNING OF XX CENTURY
FOLLOWING THE WORK OF NIKOLA I PETROVIĆ.
- FOLLOWERS AND EPIGONES -**

In this paper, the term *followers and epigones* of Nikola I Petrović Njegoš refers to the extensive body of poetry created around and after Nikola's period, i.e. from 80's and 90's of the nineteenth century, to the Balkan Wars and the First World War. Overshadowed by work of Nikola I Petrović Njegoš, after whom few poetic authors emerged, they all followed the poetic forms established by their biggest idol Nikola I, as well as by popular Serbian poets of Romanticism, and especially by the affirmed Slavistic poet Jovan Sundečić. They followed their poetry to that extent that, except for Marko Miljanov, no author emerged as an exquisite poetic originality. This literature is characterized by a lack of poetic originality and a surplus of energy and imitation. This type of poetry was dominant, and in some poetic works pure didacticism and epic narration were also present.

Key words: *history of literature, the Montenegrin literature, Romanticism, lyrical poetry, epic poetry, drama in verse*

Ivan BOŠKOVIĆ (Split)
Filozofski fakultet Split
boskovic@ffst.hr

SLIKA CRNE GORE U PUTOPISU FERENCA FEJTÖA (Prilog oblikovanju crnogorskog nacionalnog identiteta)

Kao dinamična kategorija, nacionalni se identitet konstituira na različite načine. Pri tome uz povijesne čimbenike njegova oblikovanja sudjeluje i mnoštvo suvremenih opterećenja i primisli, stereotipa, pojedinačnih i kolektivnih, društvenih konstrukata i sl. Jedan od načina konstituiranja nacionalnog identiteta svakako je i književnost. Kao nadasve značajna odrednica nacionalne identifikacije, u slojevitosti svoje slike književnost objedinjuje brojne prakse u kojima se nacionalni identitet, na različitim razinama i pojavnostima, iskazuje. Jedan od oblika toga iskazivanja svakako je i način na koji nas Drugi vide i doživljavaju. Kako Drugi može pomoći u oblikovanju nacionalne samosvijesti, konkretno crnogorskoga nacionalnog identiteta, rad pokazuje interpretacijom putopisnih slika o Crnoj Gori mađarskoga / francuskoga pisca Ferenc Fejtöa.

Ključne riječi: *Crna Gora, putopis, stereotipi, Drugi*

Danas se vrlo često govori o identitetu. Pri tome se ističe da su rijetki fenomeni isprovocirali toliko nesuglasja kao što je to pitanje nacionalnog identiteta¹ i njegova određenja. Literatura apostrofira² da su tome razlozi vi-

---

¹ Petar Korunić, „Nacija i nacionalni identitet“, *Zgodovinski časopis* 57, Ljubljana, 2003., str. 7.

² Ivo Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, Globus, Zagreb, 1988.; Charles Jelavich, *Južnoslavenski nacionalizmi*, ŠK, Zagreb, 1992.; Adam D. Smit, *Nacionalni identitet, XX vek*, Beograd, 1998.; Benedict Anderson, *Nacija, zamišljena zajednica*, ŠK, Zagreb, 1990.; V. Biti, *Doba svjedočenja, Tvorba identiteta u suvremenoj hrvatskoj prozi*, Matica hrvatska, Zagreb, 2005.; Vladimir Biti (ur.), *Politika i etika pripovijedanja*, HSN, Zagreb, 2002.; Vladimir Biti – Nenad Ivić (ur.), *Prošla sadašnjost, Znakovi povijesti u Hrvatskoj*, MD, Zagreb, 2004.; Manuel Castells, *Moć identiteta*, Golden Marketing, Zagreb, 2002.; Žarko Paić, *Politika identiteta, Kultura kao nova ideologija*, Zagreb, 2005.; Amartya Sen, *Identitet i nasilje*, Masmedia, Zagreb, 2007.; *Identitet Istre, ishodišta i perspektive* (zbornik), Institut Ivo Pilar, Zagreb, 2006.; Ivan Rogić Nehajev, *Tko je*

šestruki, a uz povijesnu se dimenziju nerijetko navode i suvremena opterećenja i primisli. Tim više jer su i pojam nacionalne svijesti i nacija kao kolektivitet smatrani nepromjenjivom kategorijom. Takvom su mišljenju zacijelo umnogome pridonijeli i brojni stereotipi, kako kolektivni tako i pojedinačni. U razmatranje fenomena i tvorbe identiteta – kao dinamične „stalno nastajuće kategorije“,³ ne jednom i zasvagda definiranog stanja, pojave ili procesa i vrijednosno zatvorenog sustava, zato se uvode i pojmovi interakcije te međudnosa identiteta i okoline⁴ i slično. Dubravka Oraić-Tolić navodi sedam strategija u tvorbi identiteta: imaginaciju, totalizaciju, naturalizaciju, generalizaciju, diskriminaciju, industrijalizaciju i dominaciju.⁵ Iz njezine knjige⁶ nama se posebno poticajnim čine dva temata: pitanje stereotipa i pitanje Drugoga. *Prvo*, jer se kroz stereotipe („društvene konstrukte“) potvrđuje da identitet u očima Drugih/Drugoga nije lišen predrasuda, pa dekonstrukcija „okamenjenih slika“ pomaže u oblikovanju vlastitog nacionalnog identiteta, i *drugo*, jer se kroz pojam Drugoga, dakle kroz odnos između nas i Drugih/Drugoga otkriva kako nas Drugi vide i doživljavaju. Jer, kako kaže Oraić-Tolić, „identitet se ne može konstituirati bez svoje razlike niti može biti konačan, tuđe je sjena koja u stopu prati vlastito, i obratno, vlastito se zrcali u tuđem“.⁷ Zanimljivih i poticajnih sugestija za razumijevanje navedene problematike podastire i knjiga *Kako vidimo strane zemlje. Uvod u imagologiju*.⁸

Budući da književnost, kao jedna od sadržajnih odrednica nacionalnog identiteta, objedinjuje brojne prakse u kojima se na različitim razinama i pojavnostima oblici nacionalnog identiteta iskazuju, poticajnost navedenih misli pokušat ćemo aktualizirati na primjeru dviju književnih slika mađarskog/francuskog pisca Francois Fejtöa o Crnoj Gori u njegovu putopisu *Sentimentalno putovanje*.⁹

Zagreb, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1997. (posebno poglavlja: „Obveze i uloge u društvenom svemiru“; „Likovi zagrebačkog identiteta na pragu treće modernizacije ili likovi mjesta“); Boris Škvorc, „Stereotipi, multikulturalizam, nacija, naracija“, u: *O Slamniku drugi*. Filozofski fakultet Osijek, Osijek / Poznan, 2006., str. 95.

³ Jeffrey Bloechl, *Identitet i razlika u...*, (http://apu.edu/CTRF/articles/1999_articles/bloechl.html...)

⁴ Petar Korunić, *navedeno djelo*.

⁵ Dubravka Oraić-Tolić, *Kulturni stereotipi: koncepti identiteta u srednjoeuropskim književnostima*, FF press, Zagreb, 2006., str. 31.

⁶ *Ista, navedeno djelo*.

⁷ *Ista, navedeno djelo* (predgovor, str. 7.).

⁸ Usp. *Kako vidimo strane zemlje. Uvod u imagologiju*. Priredili: Davor Dukić, Zrinka Blažević, Lahorka Plejić Poje, Ivana Brković. Srednja Europa, Zagreb, 2009.

⁹ Ferenc Fejtö, *Sentimentalno putovanje*, Dubrovnik University Press – Durieux, Zagreb, 2003.

1. Ferenc Fejtö poznati je mađarski povjesničar i jedan od cjenjenijih europskih pisaca i intelektualaca. Autor je niza knjiga i eseja o istočnoj i srednjoj Europi¹⁰ među kojima se izdvajaju *Memoari: od Budimpešte do Pariza preko Zagreba* (1989.) te *Sentimentalno putovanje*. Potonji je putopis objavljen 1935. godine u Mađarskoj, a 1989. u Parizu (kamo se autor sklonio nakon bijega 1938.), gdje je i nagrađen prestižnim *Prix Europe*. Zanimljiv jer je njegov sadržaj prepun dojmova vezanih uz *naše ljude i krajeve*, putopis je sastavljen od dva dijela: prvi je vezan za Zagreb, a drugi za dubrovačke, korčulanske, splitske i crnogorske lokalitete i ambijente. Uz brojne obiteljske/rodbinske asocijacije – za Zagreb, u kojemu je pokopana Fejtöova majka, gdje mu je nastanjena brojna rodbina i s kojim ga vezuju duboke i nikad prekinute niti „zavičajnosti“ – za književnost su vrlo znakovite refleksije o književnom životu i književnicima te susret s Krležom. Uvažavajući ga kao pisca „europskog formata“, Fejtö piše da je njihov susret protekao u nekoj čudnoj nelagodi, pa u nadmenosti Krležina nastupa otkriva „nesigurnog čovjeka“, što argumentira (i) s nekoliko sugestivnih misli svojih sugovornika.

Za razumijevanje opisanog sadržaja vrijedi spomenuti da Fejtö posjećuje Zagreb 1934., u vrijeme kada grad njegova djetinjstva potresaju društvene i političke napetosti; vrijeme je to agresivne jugoslavenske politike koja na svaki način, najviše represijom, nastoji zatomiti hrvatski nacionalni korak. Stoga u slici marijabintričkog proštenja on i ne vidi samo znakove vjere pobožnoga hrvatskoga puka, nego „demonstracije“ u kojima je (zabranjena) zastava „simbol svih zabrana, svih slobodarskih težnja i svakoga nezadovoljstva“. U takvom političkom ozračju razumljiva mu je i zagrebačka političnost („na ulici, u dućanima, u stanovima, na tržnici, kod doručka...“) u kojoj vidi izraz baštinjene „strastvenosti i oštine ratovanja oko javnopravnih pitanja“, pa zbog tih (političkih) osjećaja Hrvate i naziva „Ircima srednje Europe“.

S teretom zagrebačkih sentimentata, ostanemo li dosljedni sadržajima knjige, Fejtö odlazi u Rijeku, „grad na proputovanju“, odakle, brodom, pohađa Dubrovnik. Za razliku od brojnih došljaka i poklonika dubrovačkih *delizia mundi*, Fejtö ne pokazuje osobit interes za njegove starine. Više ga zanima stvarni život pa opisuje ljude, kuće, hranu, posjećuje crkve i zidine, gdje mu se javljaju duhovna obasjanja pa svoj doživljaj Grada izražava ekstatičnom gestom: *Svijete, kako su privlačni tvoji Dubrovnici!* Knjiga pokazuje da će Dubrovnik potaknuti i piščev *ispit savjesti* u kojem će ispovjediti tko je i što je, osloboditi ga nekih uvjerenja, zabluda i predrasuda, izgraditi nova životna uporišta i stavove. Fejtö se uspinje na Lovrijenac, obilazi Gruž i Lapad, kupa se u bistrom moru, druži u kavanama s ljudima, koketira, priziva dubrovačku prošlost, odlazi u goste slikaru Dobroviću. U prizivima dubrovačke prošlosti

¹⁰ vidi: hu.wikipedia.org/.../Fejtö_Ferenc / Francois Fejto.

njegovom rečenicom odjekuju vojnovičevske sutonske nostalgije (*...tiho propadaju, nazaduju, no okruženi baštinjenom starinom i uspomenama ipak vrlo ponosno vegetiraju u svojim sobama bez zraka, silno pretrpanim zastarjelom kramom...*), ali i progovara „silna ljubav za životom“ koju je moguće (na)hraniti ugodama i požudama „nepca, opipa i očiju“.

Iz Dubrovnika, koji u knjizi funkcionira kao mjesto sabiranja dojmova i trijeznjenja – „onotološka metafora“, ¹¹ Fejtö pohodi i bokokotorski zaljev i Cetinje, a potom posjećuje Korčulu i Split, gdje šeće ruševnom palačom rimskoga cara, promatra Grgura Ninskog, i kupa se u bistrom moru čija ljepota baštiniku europske duhovnosti izmamљуje priznanje da nije „glupost posjetiti more, već ga napustiti!“

U ovom radu posebno nas zanimaju slike i dojmovi s Fejtöova posjeta Crnoj Gori i njihova (moguća) uloga u konstituiranju crnogorskog nacionalnog identiteta.

2. U Crnu Goru, da podsjetimo, Fejtö polazi iz Dubrovnika. ¹² Iz putopisnih zapisa otkrivamo da u nju plovi brodom sa skupinom bečkih maturantica u pratnji dviju profesorica i još u Beču angažiranoga turističkog vodiča. Prohladno vrijeme i pogled na visoke planine, između kojih mjestimice zabljesnu svjetla tamošnjih sela, Fejtöovu plovidbu u kotorski zaljev, ne skriva, obavija brojnim slutnjama. Iz rečenica kojima izražava svoje dojmove saznajemo da vrijeme krati razgovorom s jednom sugovornicom koja mu se tuži kako zbog svojega provincijalnog porijekla nikada nije prihvaćena u bečkoj sredini te da je zbog toga često bila podcjenjivana. Poznavatelji prilika u bečkoj carevini lako u navedenim riječima mogu prepoznati jedan od stereotipa nadmenog bečkog odnosa prema provinciji, što je vidljivo i u putopisnim sličicama Hermannu Bahra ¹³ te brojim drugima ¹⁴ koje je baštinik „mita ausburgica“ i srednje Europe, kakav je Fejtö, zacijelo poznavao. S takvim osjećanjima Fejtö uplovljava u Herceg Novi. Njegovu otvorenu oku pri uplovljavanju ne promiče „uzbuđeno mahanje“ ljudi koji čekaju brod, među kojima mu se posebno u sjećanje urezalo lice jednog kotorskog gostioničara koji je već u luci nudio svoje sobe. Fejtö s nevjericom bilježi kako domaći gostioničar ponudu bečkoga turističkoga vodiča nije smatrao „dostojnom odgovora“, u čemu vidi „ne-

---

¹¹ Prema M. Biti, *Poetika uma, opisivanje, propitivanje i spašavanje značenja*, Hrvatska sveučilišna naklada/Izdavački centar Rijeka, Zagreb, 2008., str. 102.

¹² Osim kao referentna točka putovanja u Cetinje, vrijedi spomenuti da je Dubrovnik u vremenu Fejtöova putovanja administrativno bio u sastavu Zetske banovine s Cetinjem kao središnjicom!

¹³ Hermann Bahr, *Dalmatinsko putovanje*, GZH, Zagreb, 1991.

¹⁴ Usp. Ivan Pederin, *Jadranska Hrvatska u austrijskim i njemačkim putopisima*, NZMH, Zagreb, 1991.

vjerojatnu neposlovnost“, ali i izraz nečega aristokratskoga. Zbog takvoga odnosa, nastavlja Fejtö, putnici s broda odlaze u drugi hotel, gdje – ne propušta također istaknuti – dugo čekaju da ih podvori „debela vlasnica“. Takav zacijelo neočekivan doček izmamio je odgovor (o)bijesnih bečkih maturantica, koje su i hotel i njegove hotelijere poslale k vragu, što ih je nagnalo da se s mjesta vrate na brod i spavajući u brodskim kabinama povrate u Dubrovnik.

Za razliku od svojih bečkih suputnica, Fejtö se nije vratio nego je ostao s iznenađenom gostioničarkom. Prateći pozornost njezine reakcije, navodi kako ona još dugo vremena nije mogla shvatiti da joj je izmakla prilika za dobru zaradu. S takvim doživljajem, nakon što je dogovorio sobu, putopisac odlazi na počinak. Međutim, unatoč umoru koji ga je bio obuzeo ne uspijeva zaspati, a razlog je galama koja je odnekud dopirala do njegove sobe. Vjerojatno na to nenaviknut, Fejtö bilježi da su ga se zbog toga domaći ljudi dojmili kao *bućan narod*, a ulice su im uske: *u kući preko puta neko je društvo kartalo dugo u noć i mogao sam čuti lupu svake pojedine karte o stol, kucanje vinskih čaša i svaku riječ teoretskih rasprava koje su sve vrijeme tekle. Negdje pred jutro, kratko nakon što sam napokon usnuo, prenulo me strahovito vikanje; skočio sam iz kreveta i pogledao kroz prozor – valjda se kolju? – i ugledao dvojicu muškaraca u crnogorskoj nošnji, u sivim dokoljenkama i s crnom kapicom na glavi kako se uz širok i spokojan osmijeh pozdravljaju u prolazu. Tu postoji valjda narodno vjerovanje kako su svi ljudi gluhi* (str. 233).

Nije, međutim, samo bućnost domaćega stanovništva privukla Fejtöa. Kao čovjek osjetljiv na brojne senzacije i sadržaje, njegovu pozornost privukli su i ljudi sa svojim pitoresknim nošnjama, ali i gradska arhitektura, o čemu rječito svjedoči nadasve literarno uspjela veduta: *Ako posjeduješ i mrvicu sposobnosti za apstraktno, mašte i nagnuća za blaziranost, naposljetku otkriješ tajnu spravljanja mješavine dalmatinskih gradova. Jake, višestoljetne zidine, popneš se na njih i gle, pred tobom se otvara izložba slika: tamo je tržnica, no ovaj put muškarci imaju crne kapice, plave hlače, sive čarape i prilično su stasiti, a žene su pod crnim rupcima (crnogorski seljaci); ispred tebe je morska uvala s brodicama koje se spokojno odmaraju, iza tebe su brda (tu su viša no inače), drveće u plavome, bijelom ili crvenom cvatu, jedra, kule...* (str. 233) te, nadasve i posebno, doživljaj katedrale:

U sedamstogodišnjoj Katedrali leži jedan biskup na svojem sarkofagu, no ne udobno, na leđima, kako se to inače radi, već okrenut na stranu, kako bi ga se bolje vidjelo. Crkvenjak mi se pridružuje, nada se napojnici. Ponosno pokazuje blago sakristije – šest stotina kilograma srebra! Do šesterokutnoga relikvijarija vode stuba obrubljene dvometarskim kandelabrima i kopljima barjaka, iza rešetaka se vidi mramorni sarkofag zaštitnika grada svetoga Tripuna i bezbroj gipsanih ruku i nogu, odbačenih štapova, znakovi njegovih svetih, ljekovitih moći (str. 234).

Istina, Fejtöovu znatiželju nije zadovoljilo samo razgledavanje katedrale nego je, i dalje, lutao „ulicama popločanim kamenom“; zavirio je potom u jednu crkvicu, a onda sjeo na klupu da se odmori, gdje mu je za oči zapleo fragment latinskog napisa koji govori o „čestitom i plemenitom Ascaniusu Soriusu“ podleglom od rana zadobivenih u neravnopravnom okršaju s turskom silom, čijim sadržajem obogaćuje svoju nadasve privlačnu putopisnu naraciju.

3. Druga slika Fejtöova putopisa vezana je za Cetinje. Fejtö ne skriva da putovanje u crnogorsku prijestolnicu, u pretrpanome autobusu, nije bilo nimalo dosadno. Štoviše, dobro ga je prodrmalo i počesto ostavljalo bez daha. Autobus kojim je putovao, naime, kretao se brojnim opasnim zavojima i serpentinama „vrtoglavom brzinom“ i s čestim kočenjima, pa nije čudno da ga se dojmilo kao „uzbudljiva, opasna jurnjava“ u kojoj je primjetni strah nadomještalo neskriveno oduševljenje „zaprepašćujuće predivnim krajolikom“ s Lovćenom kao najvišom točkom: *Vidimo prijedeni put i sve njegove oštre zavoje koji se poput goleme zmijurine vijugavo strmoglavljuju u dubinu, vidi-mo i čudesno oble obrise zaljeva, a na obzoru iza duge uvale beskrajno more* (str. 236). Sve viđeno, koje naziva čudesnim, u njemu izmamљуje oduševljeni usklik – veličanstveno! Međutim, dojam viđene „krasote“, zapisuje Fejtö, nije trajao dugo jer su mu se pred očima ubrzo ukazale „groteskne stjenovite gomile, grmovite doline i ovčji pašnjaci“. Srednjoeuropski intelektualac u njima odčitava „krajolik po mjeri čovjeka“, u kojem ga je posebno privukla slika „crnokose ljepotice“ u čijim očima prepoznaje „nešto od strastvene sumornosti crnih stijena“. Navedenim riječima Fejtö kao da potvrđuje da pripovijedanje/putopisanje i nije drugo do li pripovijedanje prostora¹⁵ u kojem slike i njemu prirodene figure oblikuju taj (geografski) prostor i jedino ga je time moguće identificirati. Slika ljepotice i slika prostora, naime, Fejtöu su neodvojivi jedno od drugoga i imaju značenje djelića složenoga i kompleksnoga mozaika u kojem geografija određuje identitet ljudi, njihov karakter i mentalitet. Sâm pak navodi kako „svjetonazor nije samo stvar ukusa, društvenog položaja, kakvoće odgoja, već i pitanje temperamenta“, čime se može objasniti djelić kolorita njegovih doživljajnih slika.

U takvom raspoloženju i s takvim osjećajima Fejtö dolazi u Cetinje. Svoj susret s crnogorskom prijestolnicom, odredištem svojega putovanja, izražava riječima koje vrijedi detaljnije citirati:

---

¹⁵ Michael de Certeau, *Invencija svakodnevice*, Naklada MD, Zagreb, 2002., str. 182. i dalje.

Cetinje, prijestolnica Crne Gore zapravo je selo, ili recimo to uljudnije: gradić s nekoliko katnica. Gorostasni Crnogorac širokih ramena, obučen u pitoresknu plemensku svečanu odoru s dva zatak-nuta pištolja o pojasu nudi nam se za vodiča. Razumije i mađarski, profesionalni je turistički vodič, radi po unaprijed utvrđenoj tarifi. Nekoć, dok je još bio momak, služio je u Koloszvaru (danas Cluju) pa zato govori i mađarski. Odvodi me u Manastir svetoga Petra; provincijsko je to monaško konačište okrećeno u bijelo, kraljevi i vladike snuju u njemu svoj mrtvački san. Pred jednom bezvrijed-nom slikom sveca gori voštana svijeća.

Kraljevska je palača silno nalik kurijama iz unutrašnjosti. Nika-da još ne vidjeh takvu kraljevsku palaču! Tako ljupku, dirljivu, dje-tinjastu! Postajem sentimentaln. Zidovi su prepuni Nikolinih port-reta, fotografija, slika u ulju koje su stvarali seoski fotografi ili pro-vincijski slikari u usponu. Nikola u njima stoji u punome kraljev-skome sjaju, u zlatu, srebru, tužno razmetljiva pogleda. A tamo gdje je još ostalo nepopunjena prostora vise slike otmjenih rođaka i kole-ga. Tu je i ruski car u nekoliko primjeraka i u raznim veličinama, eto, tu su uokvireni i Wilhelm II., Umberto, Franjo Josip i George V. A tako i građani slažu svoje obiteljske slike po zidovima i komo-dama. Na počasnome su mjestu vaze, mikadovi darovi, indijski rez-bareni stolci, zdesna je portret vladike Njegoša, prvoga crnogorsko-ga pjesnika; sve je tu čudesna, posve originalna mješavina kraljev-ske raskoši i seljačkoga ukusa. Ima tu i sedla, krzna polarnoga med-vjeda, primitivnih razglednica koje nalikuju fotografijama, uljenih slika s vojnih vježbi što nalikuju ratnim vedutama, otetih barjaka kao ratni plijen iz turskih vremena...

Spavaća soba njihovih veličanstava – pokazuje mi užurbani vo-dič ravnodušna lica kojemu me je ustupio onaj Crnogorac – tu je golema postelja, krevet u svili u kojemu je Aleksandar posljednji put proveo u domovini prije nego što se otputio za Marseille. Plave sobe, purpurne sobe, sive sobe, oružja i odore. U jednoj je staklenoj vitrini na lutki sastavljena i izložena kraljeva svečana odora. Već vidim Nikolu kako s rukom iza leđa, zadovoljno i oholo pušeći lulu šeće iz sobe u sobu, zaustavljajući se tu i tamo kako bi razgledao svoje rođake ili kolege, primjerice Đuru V., svojega engleskoga ko-legu. (*str.* 236–238)

Nakon što je razgledao kraljevu sobu i sjeo na njegovu stolicu, što mu je u sjećanje prizvalo slike vlastitoga djetinjstva, Fejtöovo putovanje u Crnu Goru završava i on se, s bogatom pregršti dojmova, vraća u Dubrovnik, odakle se i bio uputio Crnoj Gori u pohode.

4. Ove dvije slike Fejtöova putovanja, držim, crnogorskom čitatelju mogu biti (i jesu) dvojako zanimljive. S jedne strane one su uistinu zanimljiv dojmovnik europskoga intelektualca o njemu do tada nepoznatu svijetu i kao takve prilog značajnoj putopisnoj lektiri o Crnoj Gori, a s druge strane, držimo ih poticajnim za razumijevanje crnogorskog nacionalnog identiteta iz perspektive Drugoga i potiču na njegovo preosmišljanje.

4.1. Kada je pak riječ o Fejtöovu putopisu,¹⁶ žanrovsko određenje putopisa ne može obuhvatiti sve slojeve i sadržaje knjige. Poticajne i sugestivne, vanjske senzacije i pitoreskne ponude prirodnog krajolika povod su piščevim dubokim intelektualnim i meditativnim introspekcijama i „zalag“ priči o životu jednoga svijeta i prostora. Krijepeći misao da je put oko svijeta najkraći put do sebe, Fejtöova knjiga naime pokazuje kako putovanjem čovjek upoznaje nesvakidašnje bogatstvo života. To upoznavanje s vremenom pak dovodi do nestajanja čvrstih stavova i neupitnih istina, isključivosti, povijesni i društveni konstrukti ustupaju mjesto drugačijem pogledu pa ubrzo nestaje i one nadmenosti, tako karakteristične za brojne putopisce koji su prolazili ovim prostorima. Osim po tome, još više se čini poticajnijim značenje dviju putopisnih slika o crnogorskom prostoru za oblikovanje crnogorskog identiteta. Naime, kao i mnogi europski intelektualci, ali i književnici i putopisci koji su prolazili i ostavljali svoje dojmove o crnogorskom prostoru, ni Fejtö nije lišen povijesnih naplavina ni u svojem doživljaju ljudi niti u opisu prostora. Već u prvom susretu s Crnom Gorom Fejtöa iznenađuje *neposlovnost* i *neprijaznost* ovdašnjih ljudi. On se ne može načuditi „debeloj konobarici“ koja olako ispušta priliku za dobru zaradu, a ne manje ga iznenađuje i da ljudi koji se bave turizmom *ne poznaju strane jezike*. Njegovo europsko oko i uho, naviklo da se gostu na svaki način iziđe u susret, posebno je zasmetala *bučnost* i *galama* lokalnog stanovništva koja mu je priječila da zaspi, a stereotipnih slika nije lišen ni piščev doživljaj krajolika. U početku doživljen kao gotovo neprijateljski, krajolik kojim prolazi ubrzo mu se počinje nuditi zanimljivim i privlačnim svojom u njemu sadržanom ljudskom mjerom. Vrijedi navesti kako slične stereotipe i atribucije, poglavito o ljudima, njihovim običajima, navikama i mentalitetu, sadrže i brojni drugi putopisi čiji je sadržaj vezan za putovanja u koja je uključena i Crna Gora, napose ako je putovanje poduzimano morskim / brodskim putem. Pederin, kojemu duguje-mo obilje korisnih podataka o putopisnoj književnosti, navodi kako je puto-

---

¹⁶ Miljenko Foretić u pogovoru navodi kako Fejtöov putopis pripada „tipologiji personalnih zapisa meditativne i literarne naravi sa smislom za različite sastavnice života (ljudi, žene, hrana, svratišta, krajolik)“. Usp. pogovor u knjizi, str. 258.

vanje u Crnu Goru često bilo poduzimano u sklopu brodskih putovanja.¹⁷ I mnoge druge Fejtöove slike i reminiscencije obiluju stereotipima i (povijesno) okamenjenim predodžbama. Tako se Fejtö, iz perspektive europskoga intelektualca, crnogorska prijestolnica u prvi mah učinila selom, no ubrzo je europsku nadmenost zamijenila uljudnost te u njoj prepoznaje mali gradić. Sličnog je karaktera, ali s fortisovskim predznakom, i slika „gorostasnog Crnogorca širokih ramena“ obučena u „pitoresknu plemensku svečanu odoru“, ali ne manje i kraljevska palača. S atribucijama „ljupke, dirljive, djetinjaste“, svojom veličinom palača mu se više nudila za usporedbu s kurijama u unutrašnjosti, kakve je zacijelo viđao i poznavao, nego s palačama europskih velikaša ili odličnika. Fejtö stoga ne skriva iznenađenje i čuđenje kako takvu „nikada nije vidio“. U unutrašnjosti kraljevske palače, nadalje, Fejtö zamjećuje brojne slike po zidovima kojima atribuirao umjetničku „bezvrijednost“, a takva je, po njemu, i estetska težina ostalih slika i predmeta kojima je ukrašena. U njima on ne vidi estetski izraz nego tek radove „seoskih fotografa“ i „provincijskih slikara“, pa je posve razumljivo da ih i ne uspoređuje s njemu poznatim, europskim palačama ili kraljevskim dvorovima. Iz istog je ozračja i Fejtöova konstatacija da je na djelu „originalna mješavina kraljevske raskoši i seljačkoga ukusa“. Premda je posrijedi misao koja uistinu može zasmetati čovjeka koji navedeni prostor drži neodvojivim i sastavnim dijelom svoje nacionalne identifikacije, Fejtöove slike ne treba čitati do li kao osobni doživljaj sa svim njemu pridruženim mislima. On je marni bilježnik dojmova koji nisu lišeni povijesnih predrasuda i konstrukata o prostoru koji obilazi i koji prvi put razgleda. Njegov pogled stoga i ne seže dalje od pojavnoga, premda ga jedna aktualna reminiscencija, ona o Aleksandrovoj smrti, otkriva poznavateljem povijesnih prilika i sl. Zato u putopisu i ne treba tražiti odgovore na dublja pitanja koje njegove slike impliciraju i potiču.

Bez obzira na stereotipe ugrađene u narativnu privlačnost njegovih slika, one su, nema sumnje, vrijedno iskustvo za oblikovanje crnogorskog nacionalnog identiteta. Premda njihov sadržaj možda i može zasmetati crnogorskog čovjeka, Drugi, dakle Fejtö, kroz njih podastire razloge za crnogorsko samorazumijevanje. Naime, slika koju Fejtö podastire o Crnoj Gori i Crnogorcima itekako se znakovito upisuje u sliku njihova identiteta, baš kako to uvjerava Feher, apostrofirajući da se „kulturni stereotipi ponašaju kao neka vrsta tuđeg iskustva“, koje je uvijek od interesa i značenja pri razumijevanju sebe i svoga. Naime, „ono što jesmo konstituiralo se tek u iskušavanju i ograničavanju od onoga što sami nismo – u omeđivanju od drugih, stranih. Iskustvo drugog i stranog po tome je primarni i istinski medij tvorbe identiteta, i to u

¹⁷ Ivan Pederin, *Jadranska Hrvatska u austrijskim i njemačkim putopisima*, NZMH, Zagreb, 1991., str. 15.

tolikoj mjeri da možemo tvrditi: iskustvo tuđega iskazuje se upravo kao izvor identiteta. Bez iskustva onoga što nismo nikada ne možemo iskusiti ono što jesmo; (...) nema tvorbe identiteta bez iskustva tuđega“.¹⁸

Upravo zato na ove dvije Fejtöove slike o Crnoj Gori valja gledati kao na prilog definiranju crnogorskog nacionalnog identiteta. Književnost koju o njima, Crnogorcima, piše Drugi, konkretno Fejtö, ima snagu znakovite i poticajne činjenice u (samo)razumijevanju i prepoznavanju prostora i ljudi. Bez obzira na to koliko su te slike bremenite stereotipnim i nekritičkim povijesnim nanosima i nerazumijevanjima, one su itekako produktivne za razumijevanje vlastitosti i svojega identiteta u kojemu Drugome i drugačijemu, poglavito njegovoj književnosti kao pripovijedanju prostora,¹⁹ koliko god se to i ne sviđalo, pripada značajno mjesto i uloga.

Zato ih i podastiremo crnogorskom čitatelju.

Literatura:

- Anderson, Benedict, *Nacija, zamišljena zajednica*, ŠK, Zagreb, 1990.
- Bahr, Hermann, *Dalmatinsko putovanje*, GZH, Zagreb, 1991.
- Banac, Ivo, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, Globus, Zagreb, 1988.
- Biti, M., *Poetika uma, opisivanje, propitivanje i spašavanje značenja*, Hrvatska sveučilišna naklada/Izdavački centar Rijeka, Zagreb, 2008.
- Biti, V., *Doba svjedočenja, Tvorba identiteta u suvremenoj hrvatskoj prozi*, Matica hrvatska, Zagreb, 2005.
- Biti, Vladimir – Ivić, Nenad (ur.), *Prošla sadašnjost, Znakovi povijesti u Hrvatskoj*, MD, Zagreb, 2004.
- Biti, Vladimir (ur.), *Politika i etika pripovijedanja*, HSN, Zagreb, 2002.
- Castells, Manuel, *Moć identiteta*, Golden Marketing, Zagreb, 2002.
- De Certeau, Michael. *Invencija svakodnevice*, Naklada MD, Zagreb, 2002.
- Fehér, István M. „Ni neutralnost ni poricanje sebe, nego otvorenost. Predrasude kao uvjeti razumijevanja“, u: *Kulturni stereotipi: koncepti identiteta u srednjoeuropskim književnostima*, FF press, Zagreb, 2006.
- Ferenc Fejtö, *Sentimentalno putovanje*, Dubrovnik University Press – Durieux, Zagreb, 2003.

---

¹⁸ Prema: István M. Fehér, „Ni neutralnost ni poricanje sebe, nego otvorenost. Predrasude kao uvjeti razumijevanja“, u: *Kulturni stereotipi*, str. 60.

¹⁹ Michael de Certeau, *Invencija svakodnevice*, Naklada MD, Zagreb, 2002., str. 182.

- hu.wikipedia.org/.../Fejtő_Ferenc / Francois Fejto
- *Identitet Istre, ishodišta i perspektive* (zbornik), Institut Ivo Pilar, Zagreb, 2006.
- Jelavich, Charles, *Južnoslavenski nacionalizmi*, ŠK, Zagreb, 1992.
- *Kako vidimo strane zemlje. Uvod u imagologiju*. Priredili: Davor Dukić, Zrinka Blažević, Lahorka Plejić Poje, Ivana Brković. Srednja Europa, Zagreb, 2009.
- Korunić, Petar, „Nacija i nacionalni identitet“, *Zgodovinski časopis* 57, Ljubljana, 2003.
- Oraić-Tolić, Dubravka, *Kulturni stereotipi: koncepti identiteta u srednjoeuropskim književnostima*, FF press, Zagreb, 2006.
- Paić, Žarko, *Politika identiteta, Kultura kao nova ideologija*, Zagreb, 2005.
- Pederin, Ivan, *Jadranska Hrvatska u austrijskim i njemačkim putopisima*, NZMH, Zagreb, 1991.
- Rogić Nehajev, Ivan, *Tko je Zagreb*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1997.
- Sen, Amartya, *Identitet i nasilje*, Masmedia, Zagreb, 2007.
- Smit, Adam D., *Nacionalni identitet, XX vek*, Beograd, 1998.
- Škvorc, Boris, „Stereotipi, multikulturalizam, nacija, naracija“, u: *O Slamnigu drugi*. Filozofski fakultet Osijek, Osijek / Poznan, 2006.

Ivan BOŠKOVIĆ

**VIEW OF MONTENEGRO IN A TRAVELOGUE
BY FERENC FEJTÖ
(Contribution to Shaping of Montenegrin National Identity)**

As a dynamic category, a national identity is constituted in different ways. Thus, in addition to historical factors, an identity is also shaped by many contemporary thoughts, stereotypes, individual and collective social views, etc. One way of constituting a national identity is certainly the literature. Through its numerous layers, literature displays and expresses the national identity. A form of this expression is certainly the way Others see us. By interpreting the images and views of Montenegro from the Travelogue by Hungarian/French writer Ferenc Fejtö, the paper shows how Others can contribute to shaping of a national self-consciousness, in this case, Montenegrin national identity.

Key words: *Montenegro, travelogue, stereotypes, Others*

UDK 821.131.1-995(=163.42)
Izvorni naučni rad

Nino RASPUDIĆ (Zagreb)
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
nraspudi@ffzg.hr

MOTIV HRVATSKE OKRUTNOSTI U TALIJANSKOJ KNJIŽEVNOSTI: NASTANAK I FUNKCIJE

Motiv hrvatske/slavenske/balkanske okrutnosti važna je sastavnica jadranskog orijentalizma, dominantne tradicije u talijanskim književnim prikazima istočne jadranske obale, koja se apriori promatra kao civilizacijski niže područje. Nastanak općeg mjesta o okrutnim Hrvatima veže se uz hrvatske vojnike na tlu Italije, od plaćenika koje bilježe renesansni pisci do hrvatskih trupa u austrijskoj službi u 19. stoljeću. No već od venecijanskog prosvjetiteljstva okrutnost kao važna sastavnica konstruiranog barbarstva istočne obale, služi i kao opravdanje za kolonizatorsku „civilizirajuću“ misiju. Dodatno će osnažiti za vrijeme Drugog svjetskog rata, između ostalog i kao kontrapunkt za autostereotip o dobrom talijanskom vojniku. Isti motiv će se prebacivati i na prikaze ratova devedesetih godina 20. stoljeća, pri čemu često svjedočimo nerazlučivanju fikcije i činjenica, što je tipično za orijentalistički diskurs, koji Istok promatra kao nešto nepovijesno, okamenjeno, davno opisano i lako spoznatljivo.

Ključne riječi: *talijanska književnost, Hrvati, okrutnost, Balkan, orijentalizam*

Uvod

Motiv hrvatske/slavenske/balkanske okrutnosti važna je sastavnica orijentalističke tradicije¹ koju u talijanskim književnim prikazima istočne jadranske obale neprekinuto možemo pratiti od Alberta Fortisa i njegovog *Puti po Dalmaciji* (1774)² pa sve do danas. Unutar te, u talijanskoj književnosti

---

¹ v. Nino Raspudić, *Jadranski (polu)orijentalizam: Prikazi Hrvata u talijanskoj književnosti*, Naklada Jurčić, Zagreb, 2010.

² Fortis, Alberto: *Viaggio in Dalmazia*, reprint, Verlag Otto Sagner/Izdavačko preduzeće „Veselin Masleša“, München/Sarajevo, 1974. (I. izd. Venecija 1774.); hrv.

dominantne tradicije pisanja o istočnim susjedima, druga obala Jadrana apriori se promatra kao civilizacijski niže područje, koje se kao kontrapunkt prosvijećenom zapadnom subjektu uglavnom prikazuje kao mračno, zaostalo, iracionalno, tjelesno, strastveno, djetinjasto i nadasve okrutno.

Edward Said, začetnik postkolonijalne teorije,³ protumačio je stav Zapada prema Istoku kao lacanovsku opsesiju drugim, u čijoj slici se želi vidjeti obrnuta slika sebe. Orijent se Zapadu javlja kao neka vrsta vlastite mračne, strane, drugoga „Ja“, potisnutog od strane prosvjetiteljskog razuma. Time Orijent postaje neka vrsta projekcije onih aspekata vlastite osobnosti koje Zapadnjaci sebi ne žele priznati, kao što su okrutnost, senzualnost, dekadencija, lijenost itd.⁴

Bugarska teoretičarka Marija Todorova uvodi pojam „balkanizam“ za opisivanje specifičnog unutareuropskog orijentalizma, u kojem se jedan dio kontinenta promatra kao civilizacijski Drugi. Todorova piše kako je početkom 20. stoljeća Europa svom repertoaru pogrđnih riječi dodala novi pojam. „Balkan“, u to vrijeme, pored zemljopisnog, zadobiva i snažno, izrazito negativno metaforičko značenje. Uz pojam „balkanizacije“, koji označava usitnjavanje velikih i snažnih političkih jedinica, „Balkan“ postaje sinonim za povratak plemenskom, zaostalom, primitivnom i barbarskom. Korijene „balkanizma“ Todorova traži u uznemirenosti „civiliziranog svijeta“ zbog Balkana u vrijeme balkanskih ratova (1912-13) i Prvoga svjetskog rata, kada se ta „uznemirenost“ kristalizira u poseban diskurs.⁵

Todorova navodi kako, za razliku od Saidovog Orijenta, Balkan ima nedvosmisleno muški, čak i *macho* imidž – u većini opisa klasičan balkanski muškarac je „neciviliziran, primitivan, grub, okrutan i bez izuzetka razbarušene kose“.⁶ Unatoč nastojanju da balkanizam odvoji od općeg orijentalizma, Todorova priznaje kako se pojam balkanskog donekle podudara s pojmom orijentalnog, uz dodatne odlike „okrutnosti, neotesanosti, nestabilnosti i nepredvidivosti“.⁷ Slika Hrvata u talijanskoj književnosti 20. stoljeća golemim

---

prijevod: Fortis, Alberto: Put po Dalmaciji, prev. s tal. Mate Maras, prev. s lat. Darko Novaković, Marjan tisak, Split, 2004.

³ V. temeljno djelo postkolonijalne teorije: Said, Edward W.: *Orientalism: western conceptions of the Orient*, Penguin Books, London, 1995. (I. izd. 1978.), hrv. izdanje: Said, Edward W.: *Orijentalizam*, prev. Biljana Romić, Konzor, Zagreb, 1999.

⁴ Edward Said, *Kultura i imperijalizam*, prev. Vesna Bogojević, Beogradski krug, Beograd, 2002., str. 50.

⁵ Marija Todorova, *Imaginarni Balkan*, prev. s engleskog D. Starčević i A. Bajazetov-Vučen, Biblioteka XX vek, Beograd, 1999., str. 42.

⁶ Ibidem, str. 34.

⁷ Ibidem, str. 209.

dijelom se poklapa s općom slikom Balkana, unutar koje dominira okrutnost kao osnovna karakteristika.

Unutar te okvirne slike europskog jugoistoka, kod velikog broja talijanskih autora nalazimo i na tzv. stupnjevanje orijentalizma. Već u dva važna djela 18. stoljeća *Putu po Dalmaciji* Alberta Fortisa i *Uzaludnim uspomena-ma* (*Memorie inutili*, 1797) Carla Gozzija nalazimo eksplicitno to stupnjevanje – što se ide južnije i istočnije, tj. dalje od imperijalnog središta, stupanj civilizacije je niži. Kod oba ta autora dijagram stupnja civilizacije u Dalmaciji slijedi pravilo obrnute proporcije u odnosu na udaljenost od središta venecijanske uprave u Zadru.⁸ Gozzi piše kako je u više dalmatinskih gradova vidio obrazovane i dobronamjerne osobe, no u područjima udaljenijima od sjedišta generalnog providura, nalazi sirove i barbarske običaje, a „prema Crnoj Gori narodi su još barbarskiji“. Ističe da se tamo s prijezirom gleda na obitelji čiji su članovi umrli u miru, na vlastitom krevetu.⁹ Jednako kao Fortis govori i o običaju krvne osvete, koji je sve nesmiljeniji što se ide dalje od venecijanskog središta. Pri tome ne govori ništa konkretno o npr. običajima Crnogoraca, nego ostavlja čitateljskoj mašti da ih zamisli nakon što navede da je među Morlacima, za koje napominje da su blaži od Crnogoraca, vidio kako se žena od pedesetak godina baca pred noge generalnog providura i vadi iz džepa osušenu lubanju svoje majke, ubijene prije više od trideset godina i plaćući ga moli da okrutnije kazni njezine ubojice.¹⁰ Kao što je Fortis pisao o Morlakinjama, tako i Gozzi navodi o Crnogorkama kako mažu kosu maslom, te da su prave robinje muškaraca: „Kleknu i poljube im ruku svaki put kada ih sretnu, pa ipak pokazuju zadovoljstvo svojim stanjem. Bilo bi neophodno da nekoliko Crnogoraca dođe da donekle ublaže naš običaj, koji je malo previše različit.“¹¹ Istu nostalgiju za izgubljenim patrijarhalnim običajima u Veneciji iskazivao je i Fortis.

Sinjanin Ivan Lovrić, u polemičnom odgovoru na Fortisov *Put po Dalmaciji*, reproducira orijentalistički obrazac prebacujući polje neciviliziranosti dalje od svog zavičaja pa ističe i kako su u Crnoj Gori i Albaniji neprijateljstva još „divljija“ nego kod „naših Morlaka“ te kako se, za razliku od tih ze-

⁸ Usp. Larry Wolff, *Venice and the Slavs: The Discovery of Dalmatia in the Age of Enlightenment*, Stanford University Press, Stanford, California, 2001., str. 268.

⁹ Carlo Gozzi, *Memorie inutili*, Volume Primo, Unione Tipografico-Editrice Torinese, Torino, 1928., str. 68.

¹⁰ Ibidem, str. 69.

¹¹ Ibidem, str. 70.

malja, običaj krvne osvete, nasuprot onome što piše Fortis, „sasvim zatro u srcima dalmatinskih Morlaka“.¹²

Motiv hrvatske okrutnosti je stoga uvijek primjenjiv za cijeli jugoistok Europe, nerijetko uz dodatno pojačanje.

1. Okrutni hrvatski plaćenici

Važan povijesni element za oblikovanje negativne slike Hrvata u talijanskoj kulturi bila je prisutnost hrvatskih vojnika u stranoj službi na teritoriju Italije, o čemu nalazimo brojna književna svjedočanstva, od renesanse pa sve do tršćanske epizode na kraju Drugog svjetskog rata.

Matteo Maria Boiardo (1441–1494), autor nedovršenog spjeva *Zaljubljeni Orlando*, prvi je značajniji talijanski pjesnik koji je vidio hrvatske vojnike na Apeninskom poluotoku.¹³ U jednoj od svojih političkih ekloga, *Pastorali I*, govoreći o ratu između Venecije i Ferrare iz 1482. godine, spominje kako je vidio da se u mletačkoj vojsci nalaze „Dalmati e Sclavi“.¹⁴ Nakon tog prvog „pojavljivanja“ kod Boiarda, nije prošlo dugo vremena do prve negativne epizode s hrvatskim/skjavunskim vojnicima kao protagonistima.

Povjesničar Francesco Guicciardini (1483–1540) u djelu *Istoria d'Italia* (knj. VIII, V) piše o tome kako su skjavunski vojnici za vrijeme rata između Venecije i Ferrare okrutno ubili zarobljenog mladog ferarskog plemića, Ercolea Cantelma.¹⁵

Te povijesne epizode dotiče se i Ludovico Ariosto (1474–1533), koji u *Mahnitom Orlando* nastavlja prekinutu radnju Boiardovog spjeva. Ariosto u svom najpoznatijem djelu oštro osuđuje skjavunske plaćenike zbog navedenog zločina:

*Schiavon crudele, onde hai tu il modo appreso
de la milizia? In qual Scizia s'intende
ch'uccider si debba un, poi che gli è preso,
che rende l'arme, e piu' non si difende?
Dunque uccidesti lui, perché ha difeso*

---

¹² Lovrić, Ivan: Bilješke o Putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa i Život Stanislava Sočivice, prev. s tal. Mihovil Kombol, Izdavački zavod Jugoslavenske akademije, Zagreb, 1948., str. 90.

¹³ Mate Zorić, Književni dodiri hrvatsko-talijanski, Književni krug, Split, 1992., str. 5.

¹⁴ Mirko Deanović, „Talijanski pisci o Hrvatima do kraja 17. Vijeka“, pos. ot., Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku, god. VIII-IX, Dubrovnik, 1962., str. 117–137., str. 125.

¹⁵ Mate Zorić, „Talijanski pisci o nama i našim književnostima“, Književna smotra, III, 8, Zagreb, 1971, str. 65–81., str. 67; Usp. Mate Zorić, Književni dodiri hrvatsko-talijanski, str. 7.

*la patria? Il sole a torto oggi risplende,
crudel seculo, poi che pieno sei
di Tiesti, di Tantali e di Atrei.
(Orlando furioso, XXXVI, VIII).¹⁶*

U prijevodu Danka Angjelinovića:

*Slavene kruti, gdje rat nesmiljeni
Nauči takav? O Skitijo, jao,
Ubija gdje se junak zarobljeni,
Koji ti svoje već oružje dao?
Ubi ga, jer je rodni kraj ljubljene
Branio? Nije pravo, da taj zao
Vijek grije sunce, kad pun je Tiesteja,
Tantala groznih i strašnih Atreja.¹⁷*

Između ostalog, Ariosto u sljedećoj oktavi skjavunskog vojnika naziva i „okrutnim barbarinom“ („barbar crudel“). Motivi barbarstva i okrutnosti, koji se u ovoj Ariostovoj epizodi odnose na specifičan slučaj i skupinu vojnika-plaćenika, u kasnijem talijanskom poluorijentalističkom diskursu postat će opća mjesta, koja će se sve manje odnositi na hrvatske vojnike na talijanskom tlu, a sve više prebacivati na cjelokupno stanovništvo s druge strane Jadrana.

2. Uskočke brutalnosti

Iz perspektive analize jadranskog orijentalističkog diskursa najznačajniji prikazi Hrvata u talijanskoj književnosti i historiografiji prije prosvjetiteljstva su opisi uskoka kao „zlih divljaka“, što će kao dominantan model konstruiranja slike Hrvata potrajati do danas. Uskoci nisu promatrani samo kao skupina lokalnih, senjskih pljačkaša, već su se njima pripisivane osobine metonimijski širile na cijelo stanovništvo s druge strane Jadrana. Glavni providur Almorò Tiepolo 1593. godine piše kako uskoci pripadaju trima vrstama ljudi (habsburški, mletački i turski podanici) istog naroda i jezika, pomiješanih u pljački.¹⁸

---

¹⁶ Ludovico Ariosto, *Orlando Furioso*, introduzione, commenti e note di Marcello Turchi, presentazione critica di Edoardo Sanguineti, volume secondo, Garzanti, Milano, 1974., str. 977.

¹⁷ Ludovico Ariosto, *Bijesni Orlando*, prev. Danko Angjelinović, Zora, Zagreb, 1953., str. 358.

¹⁸ Catherine Wendy Bracewell, *Senjski uskoci: Piratstvo, razbojništvo i sveti rat na Jadranu u šesnaestom stoljeću*, prev. N. Popović i M. Rossini, Barbat, Zagreb, 1997., str. 54.

Mlečanin Micuccio Minucci (1551–1604), zadarski nadbiskup, započeo je pisati povijest uskoka, djelo *Historia degli Uscocchi* (1599–1602, Venecija, 1602), koje je do 1616. godine završio drugi Mlečanin, Paolo Sarpi (1552–1623), pod naslovom *Aggiunte all'Historia degli Uscocchi... i Supplemento...* (Venecija, 1676). Mirko Deanović ističe da Sarpi, koji zagovara pravo Mletaka na istočnu obalu Jadrana, uskoke prikazuje „pristrano i u najcrnijem svjetlu”.¹⁹ Sarpijevo djelo je u 18. stoljeću izašlo i u francuskom prijevodu, a i u 19. stoljeću imalo je dva izdanja.²⁰

Catherine Wendy Bracewell u knjizi *Senjski uskoci: Piratstvo, razbojništvo i sveti rat na Jadranu u šesnaestom stoljeću* (engl. izvornik objavljen je 1992.) piše kako su uskočke okrutnosti ostavljale duboki dojam na „užasnote mletačke izvijestitelje”. Tvrdi da su pojedini izvještaji dijelom nastali na temelju glasina koje su se zlonamjerno koristile. Središnji motiv većini takvih opisa uskočke okrutnosti bila je krv: „Tako se pričalo da uskoci piju krv, umaču u nju kruh ili tkaninu, sišu je iz rana i jedu meso ubijenih neprijatelja.”²¹

Dok je Minucci uskocima još priznavao početnu namjeru branjenja kršćanstva, koje se kasnije preobrati u pljačku i kršćana, kod Sarpija su oni apsolutni negativci, opisani kao demoni, koji na stolu drže glavu ubijenog neprijatelja, kojem su pojeli srce i kruh mu umakali u krv.²²

O uskocima izrazito negativno piše i Giovan Francesco Loredano (naziva ih „canaglie“, „ladroni“ i sl.) u komediji *La Malandrina* objavljenoj u Veneciji 1587.²³

George Sand, nadahnuta francuskim prijevodom Sarpijevog djela o uskocima, 1838. godine u Parizu objavljuje roman *L'Uscoque*. Njezin uskočki romantizam ograničen je na egzotiku mjesta i zapleta, uz „klasične” detalje poput ispijanja krvi protivnika iz lubanja. Roman je imao uspjeha pa je uslijedilo više izdanja.²⁴ O uskocima u 19. stoljeću pišu i Francesco Dall'Ongaro, te Leone Fortis u jednoj „lirskoj drami” u četiri čina.

¹⁹ Mirko Deanović, „Talijanski pisci o Hrvatima do kraja 17. vijeka“, str. 124.

²⁰ Ibidem.

²¹ Catherine Wendy Bracewell, *Senjski uskoci: Piratstvo, razbojništvo i sveti rat na Jadranu u šesnaestom stoljeću*, str. 168.

²² Natka Badurina, „Književnost“, u *Hrvatska/Italija: Stoljetne veze: povijest, književnost, likovne umjetnosti*, Most/The Bridge, Zagreb, 1997., str. 130.

²³ Mate Zorić, „Echi slavo-meridionali nella letteratura italiana del Seicento“, *Studia Romanica et Anglicana Zagrabienia*, XXV, 1-2, Zagreb, 1980, str. 127–194., str. 167.

²⁴ Ibidem, str. 178.

3. Hrvati kao najokrutniji austrijski vojnici

Motiv okrutnosti, dominantan u opisima uskoka, bit će prisutan kroz 19. stoljeće u opisima Hrvata kao odanih austrijskih vojnika, ali i u 20. stoljeću u opisu hrvatskih vojnika koji su se borili na raznim stranama, kod autora kao što su Malaparte, Quarantotti-Gambini, Petacco i dr. o kojima će biti više riječi u nastavku.

U razdoblju između pada Venecije iz 1797. i konačnog ujedinjenja Italije 1860–1870. godine Habsburško Carstvo vojno ili politički kontrolira veći dio Apeninskog poluotoka. Tih godina u talijanskoj književnosti i publicistici dominiraju dva osnovna načina gledanja na Hrvate. S jedne strane se u njih, kao i u ostale slavenske narode pod habsburškom vlašću, polagala nada kao u potencijalne saveznike protiv imperijalne Austrije, za koju će, kako se mislilo, nacionalno osvješćivanje i emancipiranje slavenskih naroda značiti definitivni slom. S druge strane, za razliku od tog uglavnom utopijskog stava, na nižoj, svakodnevnoj razini, Hrvati su u većem dijelu sjeverne Italije, koji se nalazio pod austrijskom vlašću, percipirani naprosto kao okrutni vojnici u službi stranog okupatora. Taj način gledanja na Hrvate dodatno će se intenzivirati nakon revolucionarnih pokreta iz 1848. godine, u čijem su gušenju na talijanskom teritoriju veliku ulogu odigrali hrvatski vojnici u austrijskim jedinicama generala Radetzskog. Uslijed tih događaja riječ „croato“ vrlo će brzo zadobiti i opće značenje okrutnog, stranog vojnika.

Mirko Deanović, koji je analizirao posljedice koje su tadašnji povijesni događaji imali za značenje imena Hrvat na području Italije, piše kako „Hrvat“ u talijanskom jeziku i u njegovim dijalektima postaje opća imenica najprije kao vojnički termin, a zatim i kao prezrivi naziv.²⁵ Naglašava kako su srednjovjekovni naziv *Chroatus* i njegove izvedenice *Chroata*, *Croata* bili poznati na Apeninskom poluotoku još u doba hrvatske srednjovjekovne države. Po prestanku samostalnosti Hrvatske to se ime pomalo gubi i zamjenjuju ga izrazi *Illirico*, *Schiavo*, *Schiavone* ili *Slavo*. Deanović dodaje i sljedeće: „*Croati* su tada politički, a *Schiavi* etnički naziv za Hrvate u Italiji“.²⁶

Nakon Danteovog spominjanja Hrvatske („*Croazia*“), naziv *Croato* se u Italiji tijekom nekoliko stoljeća nalazi vrlo rijetko. Ime *Croato* će opet oživjeti tek u 17. stoljeću, kada se sve više javljaju Hrvati u habsburškoj vojsci.²⁷ U carskoj vojnoj terminologiji neke regimente lake konjice i pješadije nazivale su se *croati*, bez obzira na etničku pripadnost njihovih članova. Deanović navodi i kako u Francuskoj nazivom *la cravate* označavaju vrpču

---

²⁵ Mirko Deanović, „Ime Croato u talijanskom jeziku“, Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Zagrebu, tom III, Zagreb, 1955., str. 167–176., str. 167.

²⁶ Ibidem.

²⁷ Ibidem.

oko vrata koju su nosili hrvatski vojnici, a u Njemačkoj *Kroat* zovu i hrvatsku kapu, „a kasnije *Krabat* i *Krabate* šaljivo 'divlje dijete', kao i *Pandure* (wildes Kind), pa slično i u Danskoj *Krabat* i u Flandriji *Krawaat* znači 'loš čovjek' i 'čuven čovjek' ('schlechter Kerl' i 'famos')“.²⁸

Ime Hrvat je i u širem europskom kontekstu najčešće povezivano s ratničkom funkcijom, što i ne čudi, budući da su Hrvati novačeni na različitim stranima, tako da su se borili, između ostalog, i u korist habsburških, mletačkih i napoleonskih ciljeva.²⁹

Negativni prikazi hrvatskog vojnika su u talijanskoj književnosti kroz čitavo 19. stoljeće iznimno česti i nalazimo ih kod većine najznačajnijih pisaca tog vremena čija su se književna djela doticala povijesnih ili političkih tema. Hrvati su prikazani kao brutalno okrutni vojnici koji ne pokazuju pa stoga niti ne zaslužuju samilost.

Alessandro Manzoni u *Zaručnicima* (*I promessi sposi*), najznačajnijem talijanskom romanu 19. stoljeća, u 30. poglavlju, među neprijateljskim trupama koje u 17. stoljeću prolaze Lombardijom spominje i Hrvate ("passano i Croati").³⁰

U zbirci *Gli amori garibaldini* (1860) Ippolito Nievo se nekoliko puta dotiče i hrvatskih vojnika u austrijskoj službi. U pjesmi *L'Avemaria del volontario*, između ostalog, moli Majku Božju da umjesto njega poginu Hrvati i da se skрати agonija Austrije. (*Fa' intanto che i Croati/ In vece mia diventino/ Tanti angioletti alati; Che all'Austria l'agonia/ Si accorci – Ave Maria!*).³¹

Nievova gorljiva domoljubna pjesma *I cacciatori a cavallo* potiče garibaldince na borbu, a u jednom stihu kaže da će, kad se u Veroni zavijori talijanska trobojnica, pokazati kako se zatire hrvatsko sjeme: (*Quando il bianco, il rosso, il verde/ A Verona sien sbocciati,/ Mostrerem come si sperde/ La semenza dei Croati*).³²

U budnici *A cavallo!* potiče talijansku vojsku na hrabru borbu, podsjećajući ih na to kako su ih neprijatelji podcjenjivali nazivajući ih malobrojn timer kukavicama, koje će Hrvati lako „pojести“ (*Ci dicevano pochi e tremanti,/ Ci*

²⁸ Mirko Deanović, ibidem, str. 168.

²⁹ Usp. Tonko Maroević, „Hrvat, dakle vojnik: Nova zrnca o sudbini narodnog nam imena u talijanskoj književnosti“, Talijanističke i komparatističke studije u čast Matije Zoriću: Zbornik radova Međunarodnog skupa, Zagreb, 27-28. svibnja 1997, ur. Sanja Roić, Odsjek za talijanski jezik i književnost Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1999., str. 111–124., str. 111.

³⁰ Alessandro Manzoni, *I promessi sposi*, a cura di Ferruccio Ulivi, Grandi Tascabili Newton, Rim, 1992., str. 455.

³¹ Ippolito Nievo, *Gli amori garibaldini* u *Tutte le opera di Ippolito Nievo*, I Poesie, Mondadori, Milano, 1970., str. 505-506.

³² Ibidem, str. 523.

imbandivan per pasto ai Croati.)³³ Skjavunski vojnici su kod Nieva navedeni i u romanu *Le confessioni d'un Italiano* kao vojničine visoki oko dva i pol metra ("quattro braccia").³⁴

Tonko Maroević, u tekstu o prikazima hrvatskih vojnika u talijanskoj književnosti, navodi primjer milanskog patriota Giunia Bazzonija (1802–1849), koji u jednoj pjesmi poziva svoju kobilu da, ako na bojnom polju nakon bitke na tlu između ostalih neprijateljskih vojnika naiđe i na okrutnog Hrvata ("atroce Croato"), ne pokaže žaljenje nego ga zgazi.³⁵

Antonio Fogazzaro u romanu *Piccolo mondo antico* (1895) nekoliko puta spominje Hrvate, i to uvijek u funkciji simbola okrutnog neprijateljskog vojnika. Opisujući iskrenost i osjećajnost s kojima jedan lik piše pismo ženi u koju je zaljubljen, Fogazzaro kaže: „Napisao joj je trideset stranica opće ispovijedi, ispraznivši sasvim srce i prevrćući mu podstavu, na način koji bi raznježio i Hrvata.“³⁶

Na samom kraju romana glavni junak, pozdravljajući se sa ženom uoči odlaska u rat, skida s vrata zlatni lančić s križem koji je naslijedio od majke: „Uzmi ih ti', rekao je pružajući ih Luisi. 'Bolje je. Nikad se ne zna, mogli bi pasti u ruke Hrvatima.' Ona se prestravi, zadrhti, na trenutak zastade, baci mu se oko vrata i zagrli ga iz sve snage.“³⁷

Gotovo pola stoljeća kasnije Riccardo Bacchelli u romanu *Il mulino del Po* (1938) također spominje hrvatske vojnike u austrijskim trupama: „Garnizon je bio ojačan novim trupama: češkim, hrvatskim, ljudima najčudnijim, neukim i najkivnijim na Italiju i Talijane.“³⁸ Opisuje „skupinu pravih i najtvrdih hrvatskih lojoždera“ ("mangiasego croati").³⁹ Spominje da imaju brkove od kučine ("baffi di capecchio").⁴⁰ Naziva ih sirovim, okrutnim ljudima ("cruda gente"). Hrvatski vojnici odišu „neugodnim smradom stranog mesa“, koji mu se ovaj put činio „zvjerskim, nepodnošljivim“.⁴¹

³³ Ippolito Nievo, *ibidem*, str. 541.

³⁴ Usp. Mate Zorić, "Echi slavo-meridionali nella letteratura italiana del Seicento", str. 161.

³⁵ Tonko Maroević, „Hrvat, dakle vojnik: Nova zrnca o sudbini narodnog nam imena u talijanskoj književnosti“, str. 115.

³⁶ Antonio Fogazzaro, *Piccolo mondo antico*, Biblioteca Economica Newton, Rim, 1995., str. 196.

³⁷ *Ibidem*, str. 273.

³⁸ Riccardo Bacchelli, *Il mulino del Po*, Tomo primo: Dio ti salvi, Mondadori, Milano, 1986., str. 592.

³⁹ *Ibidem*, str. 632.

⁴⁰ *Ibidem*, str. 637.

⁴¹ *Ibidem*, str. 638.

Francesco Dall'Ongaro, Tommaseov prijatelj i sljedbenik, u pjesmi *Il Knout*, napisanoj u Milanu 1852. godine, ironično poziva „brata Hrvata“ da nastavi udarati Italiju austrijskom batinom: *Batti, fratello Croato,/ Infligi i tuoi color/ Sul corpo insanguinato,/ Concesso al tuo furor./ Colei che inerme e scinta/ Sotto il baston ti sta,/ Quella è Italia vinta:/ Batti, o Croato: urrà!*⁴²

Cesare Cantù u djelu *Storia degli Italiani* (I–VI 1854–1856) piše o okrutnostima hrvatskih vojnika u austrijskoj službi za vrijeme revolucije iz 1848. godine, te, između ostalog, navodi kako se „proširilo i vjerovalo da Hrvati uživaju u nesputanim i rafiniranim okrutnostima kao što su vaditi utrobu trudnicama, razapinjati starce i peći ih na laganoj vatri, rešetvoriti dječicu ili nositi ih nataknute na bajunete, sahranjivati žive ljude ili ih posipati terpentinom i paliti.“ (VI, 1586, 726)⁴³ Mirko Deanović, koji se u posebnom radu bavi Cantùovim odnosom prema Hrvatima, ističe kako talijanski autor i sam uvida da se u navedenim opisima hrvatske okrutnosti radi o fantaziji, jer sam Cantù nešto kasnije dodaje: „Kad zatim čitamo u drugim novinama upravo iste okrutnosti naših prema Nijemcima, shvaćamo da je običaj nacija koje se mrze razmjenjivati takve optužbe.“⁴⁴

Iste priče, ali bez autorovog odmaka, naći ćemo u 20. stoljeću u djelima autora kao što Malaparte, Quarantotti-Gambini i dr., o kojima će biti više riječi u nastavku.

Krajnje negativnu sliku hrvatskog vojnika daje i Caterina Percòto (1812–1887), furlanska plemkinja u pripovijetci *Žena iz Osopa* (*La donna di Osopo*) o požrtvovanoj majci koja za vrijeme rata riskira život kako bi pronašla hranu za svoju gladnu djecu. Nakon što se noću iskrade, spazi je i zaustavi austrijski vojnik:

Vidjevši da je izgubljena, sirota žene kleknu, i gledajući u strašno puščano oko koje joj je mrko prijetilo, pružajući ruke, očajnički je vikala:

- Kruha za moju jadnu dječicu! Samo tražim kruha!...
- Kruha? Kruha!⁴⁵ – ponovi Hrvat, i pokazujući joj komad vojničkog kruha, pozivao ju je divljačkim osmijehom da ga dođe uzeti svojim rukama.

Žena ustade, i nije načinila ni dva koraka kad zviznu metak i pogodi je u čelo. Pade na leđa, a dugačka zapletena kosa poduprla

⁴² Francesco Dall'Ongaro, *Fantasie drammatiche e liriche*, Successori Le Monnier, Firenca, 1866., str. 251.

⁴³ Navedeno prema Mirko Deanović, „Cesare Cantù u odnosu prema Hrvatima“, Poseban otisak iz 285. knjige Rada Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, JAZU, Zagreb, 1951., str. 15–52., str. 30.

⁴⁴ Ibidem.

⁴⁵ U izvorniku: „-Pane? Kruca! – ripeté il croato“.

je poput jastuka ono blijedo lice, kojim je i nakon što ga je napustila duša lutala misao o iznevjerenoj dječici koja umiru od gladi.⁴⁶

Ista autorica u pripovijetci *Uskrsnuće Kraljevića Marka* (*La resurrezione di Marco Craglievich*) oštro osuđuje Hrvate u austrijskoj službi, a posebno ulogu bana Josipa Jelačića u gušenju revolucije iz 1848. godine.⁴⁷

Premda će se apelativ *croato* sa značenjem okrutnog, stranog vojnika u rječnicima kasnije izgubiti, ostat će u kolektivnom pamćenju. Talijanski slavist Arturo Cronia sredinom 20. stoljeća ističe kako riječ *croato* u više dijalekata sjeverne Italije ima pogrdno ili ironično značenje.⁴⁸ A još je krajem 20. stoljeća Tonko Maroević u Milanu mogao čuti izreku: *Dür com un Croatt* (Grub kao Hrvat), ali i u časopisu *Espresso* naići na križaljku u kojoj je rješenje za definiciju „Okrutni susjedi“ (*Vicini crudeli*) glasilo „Hrvati“ (*Croati*).⁴⁹

4. Drugi svjetski rat – povratak i pojačanje starih motiva

„Okrutnost se razlijevala na sve strane, potapala je vrtove, ceste, tržnice, neobrađena polja.“, karakterističan je talijanski dojam koji o ratu na istočnoj jadranskoj obali izriče Ugo Pirro u romanu *Jovanka i druge*.⁵⁰ Slika Hrvata kao okrutnog, barbarskog Drugog, koji čini najmračnije i najizopačenije sadističke zločine, dominantna je u talijanskoj književnosti, historiografiji i publicistici o Drugom svjetskom ratu na istočnoj jadranskoj obali. Njezine izvore valja tražiti na tri razine – s jedne strane postoji realna, dokumentirana činjenična osnova brojnih ratnih zločina i okrutnosti počinjenih od strane Hrvata, pripadnika različitih vojski u tom ratu, no ona nipošto nije dovoljno objašnjenje, jer ti zločini ni kvantitativno ni kvalitativno ne predstavljaju presedan u odnosu na strahote koje su se događale diljem ratne Europe. Drugi element je perpetuiranje tradicionalne slike Hrvata kao okrutnog vojnika, vezane prije svega za hrvatske trupe u austrijskoj vojsci na talijanskom tlu tijekom 19. stoljeća, ali i za vrijeme Prvog svjetskog rata. Treći uzrok istrajnosti te slike okrutnog Hrvata (ali i Slavena i Balkanca općenito) treba tražiti u potrebi za kontrapunktnim osnaživanjem autostereotipa o „dobrom talijanskom vojniku“ („*bono italiano*“), o kojem ćemo opširnije govoriti kasnije.

⁴⁶ Caterina Percò, „La donna di Osopo“ u *Racconti del Risorgimento*, a cura di Carlo Bo, Edindustria Editoriale, Rim, 1961., str. 27-37., str. 36.

⁴⁷ V. Mate Zorić, „Hrvatska i hrvati u talijanskoj lijepoj književnosti“, str. 87.

⁴⁸ V. Arturo Cronia, *La Croazia vista dagli italiani: quadri-figure-bilanci*, Istituto per l'Europa Orientale, Rim, 1942., str. 74.

⁴⁹ Tonko Maroević, „Hrvat, dakle vojnik: Nova zrnca o sudbini narodnog nam imena u talijanskoj književnosti“, str. 117. i 124.

⁵⁰ Ugo Pirro, *Jovanka e le altre*, Bompiani, Milano, 1960., str. 57.

Pravo pitanje stoga se ne odnosi na „istinitost“ hiperboliziranih okrutnosti koje su se pripisivale Hrvatima/Balkancima/Slavenima, jer ćemo vidjeti da ih npr. Curzio Malaparte, autor najslavnijeg takvog opisa, pripisuje i drugim europskim narodima, nego zašto su se, i nakon smirivanja strasti u godinama nakon ratova, te „samorazumljive“ slike i dalje održale i zbog čega su tako olako, čak i kada su dolazile iz eksplicitnog područja fikcije, bile preuzimane kao dokazane činjenice.

Najslavniji „hrvatski“ motiv u talijanskoj književnosti vjerojatno je onaj iz romana *Kaputt* (1944) Curzia Malaparte.

Bivši istaknuti član fašističke stranke, Malaparte, nakon niza nesuglasica s Mussolinijevim režimom, dočekuje početak rata kao ratni dopisnik s istočnog fronta, a kasnije se skriva u Finskoj i Švedskoj. Roman *Kaputt*, napisan u prvom licu, dijelom se temelji na tim iskustvima. Pripovjedač putuje ratnom Europom i kao na pokretnoj traci osobno „prisustvuje“ mnoštvu krvavih i morbidnih događaja, kojima redovito pridaje amblemsko značenje. Pri dočaravanju strahote ratnih zločina u pravilu se služi tehnikom kontrapunkta. Pozadina opisanim zločinima, osobito u Istočnoj Europi, obično je idilična priroda, od romantičnih snježnih pejzaža do nepreglednih zelenih ravnica. Uvod u stravični prizor obično je neki otmjeni razgovor ili ambijent, a često su dekadentna aristokratska elegancija i brutalni zločin obuhvaćeni jednim pogledom, kao u prizoru u kojem ulicama rumunjskog grada pored nepreglednog mnoštva leševa ubijenih Židova veselo prolazi otmjena kočija princeze Sturdze i sl.⁵¹ Zločinci su Drugi, prema kojima pripovjedač osjeća moralnu odbojnost i superiornost. *Kaputt* je prepun morbidnih epizoda, naročito onih vezanih za obezvrjeđivanje i mesarenje ljudskog tijela – od naslonjača presvučenih ljudskom kožom⁵² do općeg mjesta vađenja očiju.

„Košara ostriga“, vjerojatno je najslavnija epizoda romana *Kaputt*, koja će kasnije postati i drastičan primjer uzimanja eksplicitno fikcionalnog djela kao povijesnog „dokumenta“. U njoj Malaparte pripovijeda o posjeti Anti Paveliću usred rata. U Poglavnikovom uredu pripovjedač i protagonist susreće i talijanskog opunomoćenog zastupnika Raffaelea Casertana. U srdračnom razgovoru s talijanskim gostima Pavelić objašnjava prirodu svoje vladavine:

„Hrvatski narod“, govorio je Ante Pavelić, „želi da se njime vlada s dobrotom i pravično. A ja sam tu da jamčim dobrotu i pravdu.“

Dok je govorio, promatrao sam košaru od vrbova pruća na pisačem stolu, lijevo od Pavelića. Poklopac je bio odškrinut i vidjelo se da je košara bila puna plodova mora, tako mi se činilo, i to rekao

⁵¹ V. Curzio Malaparte, *Kaputt*, Mondadori, Milano, 1979., str. 154-155.

⁵² Ibidem, str. 353.

bih ostriga, ali izvađenih iz oklopa, poput onih koje se ponekad vide izložene, u velikim posudama, u izlozima Fortnum and Masona, na Piccadillyju u Londonu. Casertano me pogledao i namignuo mi: „Godila bi ti dobra juha od ostriga, zar ne?“

„Jesu li to ostrige iz Dalmacije?“, upitah Poglavnika.

Ante Pavelić podiže poklopac košare i pokaza nam te plodove mora, tu ljigavu i želatinoznu masu, ostriga i reče, smiješeći se onim svojim dobrim i umornim osmijehom: „To je dar mojih vjernih ustaša: tu je dvadeset kila ljudskih očiju“.⁵³

Navedena Malaparteova epizoda doživjeti će neslućenu *fortunu* koja traje do današnjih dana. Navodit će se kao historiografska činjenica i od strane zapadnoeuropskih i američkih autora (među kojima su i neki talijanski, o kojima će biti više riječi kasnije), a koristit će se i u propagandne svrhe za vrijeme ratova devedesetih godina.⁵⁴ Ostavivši postrani njezinu propagandnu uporabu i moralnu upitnost tog isticanja u prvi plan jedne fikcionalne, lako opovrgljive epizode, čijim se stavljanjem u istu razinu s nebrojenim, obilno dokumentiranim zločinima Pavelićevog režima, otvara opasna mogućnost njihovog relativiziranja, u okviru analize jadranskog orijentalističkog diskursa, više nas zanima razlog velike zapadne *fortune* tog prizora – zbog čega je i talijanskim čitateljima bio tako fascinant i uvjerljiv?

Malaparte „orijentalizira“ Slavene već u knjizi *Intelligenza di Lenin* (1930), u kojoj opisuje ruski, slavenski svijet kao „mračni svijet, u kojem protivne sile, sudarajući se, rađaju čudne strasti, nevjerojatne ludosti, monstruozne naivnosti“.⁵⁵ Tom iracionalnom slavenskom svijetu nedostaje „zakon, pravilo, logika, konstantna mjera: pa makar i Machiavellijeva logika“.⁵⁶

Ruse, kao ogledne Slavene, opisuje kao apsolutne Druge: „Rusi ne vole život: umiru ravnodušno. Reći ću da umiru lako. To je tajna njihove prirode: nema europske logike koja to može otkriti.“⁵⁷ Njihovo zločinačko postupanje nije vođeno racionalnim razlozima, već „klija“ po prirodi: „U prirodi Rusa dobro i zlo se miješaju: nikad se ne zna koliko zla klija u dobrim duša-

⁵³ Curzio Malaparte, *ibidem*, str. 292.

⁵⁴ Jednostavna internetska pretraga na upit „Malaparte Pavelić“ upućuje na čitav niz stranica na kojima se Malaparteova epizoda dodatno „obogaćuje“ tako što se, namjesto „venti chili di occhi umani“ iz izvornika, umeće „dvadeset kila očiju srpske dece“. Branimir Donat je tvrdio (*Vjesnik*, 21. travanj 1990.) kako je priču o korpi punoj ljudskih očiju izmislio i Malaparteu ispričao pjesnik Viktor Vida, kako bi fašistu Malaparteu uvjerio da u NDH nije sve onako kako mu se čini.

⁵⁵ Curzio Malaparte, *Intelligenza di Lenin*, Fratello Treves Editori, Milano, 1930., str. 16.

⁵⁶ *Ibidem*.

⁵⁷ *Ibidem*, str. 18.

ma. Najmilije oči skrivaju mračne misli: najstrašniji zločini, u srcima Rusa, rađaju se odjednom, kao čisti ljljani.“⁵⁸

I kod Malaparte nalazimo stupnjevanje orijentalizma. Saveznički vojnici u osvojenim talijanskim gradovima ponašaju se poput kolonizatora, otprilike onako kako se talijanski vojnici koju godinu ranije ponašali na istočnoj jadranskoj obali. U romanu *Koža (La pelle)* objavljenom 1949. godine Malaparte opisuje Napulj u razdoblju neposredno nakon što su ga zauzeli saveznici. Hiperbolički opisuje bijedu i poniženje talijanskog stanovništva. Između ostalih mazohističkih prizora piše o ženama koje na uglovima ulica stranim vojnicima nude svoju djecu od osam, deset godina:

Žene su vikale: "Two dollars the boys, three dollars the girls!"
„Bi li ti se svidjela, reci pošteno, djevojčica od tri dolara“, rekao sam Jacku.
"Shut up, Malaparte.“⁵⁹

Ubrzo potom Malaparte nudi i nekoliko tih „stravičnih primjera hrabrosti i bijesa“:

Brojni leševi njemačkih vojnika, koje sam osobno vidio, još nesahranjene dva dana nakon oslobođenja Napulja, imali su potrgana lica, vratove rasparane ugrizima: i još su bili vidljivi otisci zuba u mesu. Mnogi su bili nagrđeni zarezima škara. Mnogo ih je ležalo u moru krvi, s dugim čavlima zabijenima u lubanji.⁶⁰

Malaparteova frustracija američkom okupacijom/oslobođenjem očituje se u nizu šokantnih prizora. Simbolička slika tadašnjeg Napulja je mlada djevojka, navodno jedina nevina u gradu, koju gomile stranih vojnika dolaze vidjeti, pri čemu plaćaju „ulaznicu“ od jednog dolara i čekaju po pola sata u redu kako bi se digitalno-vaginalnim pregledom uvjerali da je djevojka doista djevica. Među tim gledateljima-konzumentima su i Malaparte i njegov američki prijatelj, časnik Jimmy:

„(...) Napulj nikada nije bio ovakav. Da je Amerika izgubila rat, zamisli koliko bi američkih djevica, u New Yorku ili u Chicagu, rastvorile noge za jedan dolar. Da ste izgubili rat, bila bi jedna američka djevica na ovom krevetu, umjesto ove jadne napuljske djevojke.“
„Ne govori gluposti“, rekao je Jimmy, „i da smo izgubili rat ovakve stvari se ne bi vidjele u Americi.“

---

⁵⁸ Curzio Malaparte, *Intelligenza di Lenin*, str. 30-31.

⁵⁹ Curzio Malaparte, *La pelle*, Garzanti, Milano, 1967., str. 15.

⁶⁰ *Ibidem*, str. 45.

„Vidjelo bi se i gore, u Americi, da ste izgubili rat“, rekao sam, „kako bi se osjećali herojima, svi pobjednici imaju potrebu vidjeti ovakve stvari. Imaju potrebu zabiti prst u jednu pobijedenu djevojku.“⁶¹

Među brojnim amblemskim objektima u Malaparteovom romanu ističe se i plava pubična perika, koju napuljske djevojke stavljaju kako bi zadovoljile američke crne vojnike koji osjećaju posebnu strast prema plavušama: „Nije vaša krivica, znam“, rekao sam, „nije vaša krivica. Cijela Europa nije ništa drugo nego čuperak plave dlake. Kruna od plavih dlaka za vaše pobjedničko čelo.“⁶²

Malaparte opisuje Napulj kao poslijeratnu Sodomu i Gomoru, pri čemu niže brojne mučne prizore. Vrhunac perverzije i morbidne fantazmagorije je kuhana djevojčica-sirena koju poslužuju na golemo srebrnom pladnju na večeri s američkim časnicima i njihovim suprugama:

Bio je to prvi put da vidim skuhanu djevojčicu: i šutio sam, stegnut svetim strahom. Svi oko stola bili su blijedi od užasa.

General Cork podiže oči prema gostima za stolom i drhtavim glasom uzviknu: „Ali to nije riba!... To je djevojčica!“

„Ne“, rekoh, „to je riba.“⁶³

Amerikanci promatraju Talijane kao barbare:

„Nisam došla u Europu zato da me vaš prijatelj Malaparte i vi prisiljavate jesti ljudsko meso“, rekla je gospođa Flat glasom koji je drhtao od prijezira, „ostavimo tom barbarskom talijanskom narodu da jede djecu za večeru. Ja odbijam. Ja sam poštena Amerikanka. Ja ne jedem talijansku djecu!“⁶⁴

Zanimljivo je da se Malaparte se u romanu *Koža* referira na raniji roman *Kaputt*, pri čemu ironizira „dokumentarnu vrijednost“ tog djela:

„Volio bih znati“, rekao je Pierre Lyautey okrećući se prema meni s uljudnom ironijom, „što ima istinitoga u svemu onome što pripovjedate u *Kaputtu*.“

„Uopće nije važno“, rekao je Jack, „da li je ono što Malaparte pripovjeda istinito ili lažno. Pitanje koje treba postaviti je drugo: da li je ono što on radi umjetnost ili nije?“

---

⁶¹ Curzio Malaparte, *La pelle*, str. 50.

⁶² Ibidem, str. 84.

⁶³ Ibidem, str. 213.

⁶⁴ Ibidem, str. 218.

„Ne bih želio biti neljubazan s Malaparteom, koji je moj gost“, rekao je general Guillaume, „ali mislim da se on u Kaputtu poigrava sa svojim čitateljima.“

„Ni ja ne želim biti neljubazan prema vama“, odgovorio je Jack živahno, „no mislim da ste u krivu.“

„Ne očekujete od nas da vjerujemo“, rekao je Pierre Lyautey, „da se Malaparteu stvarno dogodilo sve ono što pripovijeda u Kaputtu. Je li moguće da se njemu sve dogodi? Meni se nikada ništa ne događa!“⁶⁵

4.1. O jednom općem mjestu europske ratne propagande

Phillip Knightley u knjizi *Prva žrtva: Ratni dopisnik kao heroj, propagandist i stvaralac motiva od krinskog do vijetnamskog rata* (1975)⁶⁶ ispituje odnos ratnih dopisnika prema istini i mitu tijekom najvećih ratova vođenih od sredine 19. do druge polovice 20. stoljeća. U poglavlju posvećenom Prvom svjetskom ratu autor posebnu pozornost posvećuje trenutku u kojem je, nakon velikih početnih žrtava koje nisu rezultirale značajnijim pomicanjem bojišnice, došlo do zamora „ljudskog materijala“ i pada borbenog morala. U toj situaciji se propaganda, na svim zaraćenim stranama, žešće nego ikada prije potrudila vojnike „očelitchi za nove žrtve“.⁶⁷

Knightley navodi brojne primjere stravičnih priča koje „prenose“ ratni dopisnici sa svih sukobljenih strana. Britanski list *Financial News* tako 10. lipnja 1915. piše kako je „Kaiser naredio njemačkim zrakoplovima neka ulože posebne napore da ubiju djecu kralja Alberta, kako su određene posebne nagrade onim posadama njemačkih podmornica što potope brod kojim putuju žene i djeca, i kako je Kaiser osobno naredio mučenje trogodišnje djece i specificirao način mučenja koji treba primijeniti.“⁶⁸ Čak su i službeni odbori donosili priče pune stravičnih detalja poput javnih silovanja, odsijecanja dojki i sličnih „pikanterija“, za koje se kasnije pokazalo da su potpuno izmišljene.⁶⁹

Ni njemačka propaganda u tom pogledu nije zaostajala za protivničkom, pa Knightley kao zoran primjer navodi sljedeće: „Njemački listovi bili su puni priča o bolnicama pretrpanim njemačkim vojnicima kojima su isko-

---

⁶⁵ Curzio Malaparte, *La pelle*, str. 272.

⁶⁶ Phillip Knightley, *Prva žrtva: Ratni dopisnik kao heroj, propagandist i stvaralac motiva od krinskog do vijetnamskog rata*, prev. Nikola Kršić, Otokar Keršovani – Rijeka, Opatija, 1977. (izvornik: Phillip Knightley, *The First Casualty*, André Deutsch Ltd., London, 1975.). Knjiga je naslovljena prema rečenici senatora Hiram Johnsona „Kad izbije rat, prva žrtva je istina.“

⁶⁷ Ibidem, str. 93.

⁶⁸ Ibidem, str. 96.

⁶⁹ Ibidem.

pane oči. *Weser Zeitung* pisao je kako je jedan desetogodišnji dječak vidio 'punu kantu iskopanih očiju' – što je priča stara kao križarski ratovi“.⁷⁰

No osim priče o posudi punoj iskopanih očiju, koju navodi kao opće propagandno mjesto, Knightley navodi još neke njemačke propagandne priče poput one o nekom francuskom svećeniku koji je odsijecao prste njemačkim zarobljenicima, skidao s njih prstenje i od njega pravio lanac koji je nosio oko vrata, a o čemu je pisao *Die Zeit im Bild*.⁷¹

O mehanizmu nastajanja i širenja takvih priča dobro svjedoči Knightleyeva analiza jedne francuske propagandne epizode:

Najveće francusko dostignuće na polju izmišljenih zločina bila je priča o belgijskom djetetu bez ruku. Iako je priču zapravo lansirao Timesov ratni dopisnik u kolovozu 1914. godine, Francuzi su je dotjerali i dali joj širok publicitet. Timesov je dopisnik napisao: „Jedan čovjek, s kojim nisam osobno razgovarao, rekao je nekom funkcionaru katoličkog udruženja da je vlastitim očima vidio kako su njemački vojnici odsjekli ruke djeteta koje se držalo za majčinu suknju.“⁷² Biro za štampu, ured za propagandu francuske vlade, nabavio je 1915. godine i sliku tog djeteta bez ruku, koja je 18. rujna 1915. objavljena u *La Rive Rouge*. Da bi priča bila sablasnija, kasnije je dopunjena i crtežom na kojemu su prikazani njemački vojnici kako jedu te ruke. Nitko se nije upitao bi li to dijete uopće ostalo živo da su mu ruke naprosto odsječene. Belgijski prelat kardinal Mercier organizirao je istragu, ali nije uspio utvrditi osnovanost te priče, a ni u toku mnogobrojnih istraga poslije rata nije utvrđen ni jedan jedini zločin takve vrste.⁷³

Isti mehanizam nabiranja stravičnih pričica koje se prenose iz treće ili četvrte ruke korišten je i u autobiografskom romanu-kronici *Proljeće u Trstu* Pier-Antonija Quarantotti-Gambinija u pogledu hiperboliziranih zločina jugoslavenskih partizana, koji ćemo analizirati u nastavku.

---

⁷⁰ Phillip Knightley, *ibidem*, str. 122.

⁷¹ *Ibidem*.

⁷² Knightley navodi tu priču prema Arthur Ponsonby, *Falsehood in Wartime*, George Allen and Unwin, London, 1928., str. 78.

⁷³ Phillip Knightley, *Prva žrtva: Ratni dopisnik kao heroj, propagandist i stvaralac motiva od krinskog do vijetnamskog rata*, str. 123.

4.2. Partizanski *pulp-horror* u Trstu

Pier Antonio Quarantotti Gambini (1910–1965) ubraja se među najznačajnija imena tršćanske književnosti i tzv. „književnosti granice“.⁷⁴ Iz Trsta, koji je tada bio u rukama jugoslavenskih partizana, pobjegao je 27. svibnja 1945. u Veneciju, gdje je postao glavnim urednikom radio stanice „Radio Venezia Giulia“, koja je emitirala program za Talijane Istre i Kvarnera te za izbjeglice iz Julijske Krajine u Italiji.⁷⁵ U memoarskom djelu, romanu-kronici *Proljeće u Trstu: Sjećanja iz '45. (Primavera a Trieste: Ricordi del '45)*, objavljenom 1951. godine, Quarantotti Gambini u obliku dnevnika bilježi razdoblje od dana kada je čuo vijest o Mussolinijevom strijeljanju, preko jugoslavenskog zauzimanja i kratkotrajne vladavine u Trstu, pa sve do napuštanja grada. U predgovoru autor piše da je ta knjiga, nastala na temelju dnevnčkih zabilješki iz tih dana, svjedočanstvo onoga što je sam vidio, čuo i osjetio.⁷⁶

Pišući o protivnicima upotrebljava uobičajeni nediferencirani, pejorativni izraz „Slavo“. Opisuje ih kao apsolutne Druge. Nasuprot Talijanima, oni ne mare za „estetiku“, za pojavnost: „U ovom trenutku Talijani se, nažalost, boje estetike, tj. strahuju da se ne pokažu kao nacionalisti, da im ne kažu da su nacionalisti, premda u dubini duše znaju da to nisu. Da, to je strah od estetike: mana koju ni Staljin ni Tito nikada ne pokazuju.“⁷⁷

Slijedeći tradicionalnu poluorijentalističku matricu, jugoslavensku vlast u Trstu on doživljava kao civilizacijsku katastrofu, trijumf niže, došljake i sluganske rase:

Ne mogu opisati osjećaj uništenosti, potpune, koju osjećam pri ovoj misli: Slavi su u Trstu. A onda osjetim, u dubini duše, poriv za pobunom: koliko beskoristan! Naši gradovi su postojali uz ovo more, sa svojim lukama, kazalištima, arenama, rimskim cestama i temeljima, stoljećima i stoljećima prije nego što su se Slaveni prvi put pojavili u Europi slijedeći vojske drugih naroda kojima su pružali usluge (...) ⁷⁸

⁷⁴ V. Bruno Maier, *La letteratura italiana dell'Istria dalle origini al Novecento*, Edizioni Italo Svevo, Trst, 1996.; Nedjeljko Fabio, *Štavljenje štiva*, Znanje, Zagreb, 1977., str. 13. O tršćanskoj književnosti v. Bruno Maier, *La letteratura triestina del Novecento*, LINT, Trst, 1969.

⁷⁵ V. Nedjeljko Fabio, *Štavljenje štiva*, str. 33.

⁷⁶ Pier Antonio Quarantotti Gambini, *Primavera a Trieste*, Mondadori, Milano, 1951., str. 9-10.

⁷⁷ *Ibidem*, str. 35.

⁷⁸ *Ibidem*, str. 59.

Razmišljanje o stihovima jedne šaljive „slavenske“ pjesme o caru Nikoli koja završava stihovima „mrtvima sloboda, živima zatvor“, Quarantotti Gambini zaključuje ovako:

Da, shvaćao sam. Onaj tko pjeva tako ne kori carevo nasilje, nego uživa u njemu i čini ga silovito svojim. Izbijao je iz te pjesme sav mračni i svježi, divljački primitivan, sadistički impuls premladih naroda.

Sada sam vidio fojbe i crnog psa upravo na način kako sam ih sebi uvijek objašnjavao. Ne nacionalna mržnja (iste su stvari Slavi radili i sa svojim, u Jugoslaviji) i ne socijalna kivnost, već provala – poput atavističke krvave pjesme, kad političke okolnosti jamče nekažnjivost – neobuzdana sadistička pomama: ubijanje za jedne, ropstvo za druge. I eto djevojaka koje skidaju gole, vežu ih za drvo, režu im dojke, promatraju ih, između krikova i šala, dok se krvave svijaju. Eto kastriranih neprijateljskih vojnika. Eto muškaraca i žena živih bačenih u fojbe; gdje se potom ubacuje i crni pas, kako bi vječno lajući masakriranima zauvijek oduzeo mir i na onome svijetu.⁷⁹

Slaveni se žele osvetiti za riječki pothvat, svojim tršćanskim, koji je „znatno širi, mračniji, diktatorski i okrutniji“.⁸⁰

Quarantotti Gambini opsežno nabraja slavenske okrutnosti: „čuli smo više puta priče, i od svjedoka, da je ubijanje zarobljenika sječenjem na komade običaj, gotovo obred, jugoslavenskih partizana“.⁸¹ Te zločine objašnjava „preokrutnom naravi balkanskih Slavena“.⁸²

Slavenska etika je potpuno suprotna talijanskoj: „Kod nas se biva odlikovan onaj koji riskira ili daruje vlastiti život, kod njih onaj koji oduzme tuđi“.⁸³

Orijentaliziranje jugoslavenskih partizana dovodi do te mjere da mu oni izgledaju azijski, poput turskih osvajača:

„Jesi li primjetio“, pitam ga, „izvjesna blijeda lica, mračnih očiju, i nekih orijentalnih izraza među Titovim ljudima? Neki nemaju apsolutno ništa slavenskoga. Podsjećaju me prije na izvjesna lica koja smo vidjeli u Istanbulu i među muslimanima s otoka... (...) Ali moraš znati da su mnogi od njih, među Jugoslavenima koji se nalaze u Trstu, također muslimani.“⁸⁴

---

⁷⁹ Pier Antonio Quarantotti Gambini, *ibidem*, str. 115-116.

⁸⁰ *Ibidem*.

⁸¹ *Ibidem*, str. 166.

⁸² *Ibidem*, str. 167.

⁸³ *Ibidem*, str. 172.

⁸⁴ *Ibidem*, str. 199.

Autorovu maštu posebno stimuliraju partizanke, tako opisuje jednu „raspuštene kose i u čizmama, s revolverom za pojasom“ o kojoj je čuo priče da je ubila petnaestak ljudi, što ga odmah podsjeća na „djevojke iz Jugoslavije koje su odvodile naše vojnike u šume, na početku rata, i tamo na travi, nakon što bi im se podale, prerezale bi im vrat“.⁸⁵

Quarantotti Gambini iznosi i čitav niz „urbanih legendi“, gotovo istovjetnih onima koji su gradovima bivše Jugoslavije kružili tijekom ratova devedesetih godina 20. stoljeća: neki antikvar mu priča kako su prvih dana partizani smjestili svoje krave u kavanu Garibaldi, a volove u kazalište Verdi, izmet su nalazili čak i u ladicama ureda u općinskom središtu, partizani se umivaju u zahodskim školjkama i sl.⁸⁶

U fusnoti na istoj stranici dodaje: „Priča se o jednom kapelanu u službi Titovih partizana, koji je, pozvan da dadne posljednju utjehu osuđenima prije egzekucije, njima govorio: 'Svinjo talijanska, konačno ćeš dobiti svoju kaznu'“.⁸⁷

Partizanska okrutnost prevladava uskočku, o kojoj su *horror* stranice ispisivane stoljećima ranije. Quarantotti Gambini piše o tome kako jedan tršćanski brijač priča kako mu je neka Slavenka govorila kako su Titovi partizani prije ubacivanja u fojbe zarobljenicima najprije „odsjekli prste, koje su onda okrvavljene pekli na žaru da bi ih potom prisilili da ih žvaču i progutaju. Tako je svaki, prije nego je bio ubijen, jeo vlastite ruke. A potom i druga sakaćenja: genitalije...“⁸⁸ Pri svemu tome, Slaveni, poput Indijanaca i Afrikanaca u kolonijalističkim propagandnim prikazima, plešu kolo oko izmesarenih leševa svojih žrtava.⁸⁹

Neka, opet neimenovana, Slavenka mu je pričala kako je osudila vlastitu sestru koja je ljubovala s Talijanom: „suseljani, također i žene, najprije su joj odsjekli dojke i guzove i iščupali jajnike, režući je unutra nožem; a onda, kad se već činilo da više i nije živa, smrskali su joj glavu stijenom.“⁹⁰

Na ovu priču jedan sugovornik odmah dodaje i sljedeću o tome kako su partizani u nekom neimenovanom mjestu u šumi uhvatili jednog talijanskog vojnika s djevojkom iz sela:

„Svukli su ih i oboje gole odveli u selo, gdje se na njoj izredalo ne znam koliko muškaraca pred očima braće i sestara (dva momčića i jedna djevojčica, koji su bili prisiljeni gledati), a potom su joj od-

⁸⁵ Pier Antonio Quarantotti Gambini, *ibidem*, str. 206.

⁸⁶ *Ibidem*, str. 227.

⁸⁷ *Ibidem*, str. 260n.

⁸⁸ *Ibidem*, str. 261-262.

⁸⁹ *Ibidem*, str. 263.

⁹⁰ *Ibidem*.

rezali dojke i bacili ih psima, te su je, proklinjući Italiju, prisilili da proguta testise koje su odsjekli vojniku.“

Trenutak šutnje; i brijač spušta ruku sa škarama i ostaje nepokretan.

„Ja sam čuo o jednome“, kaže na koncu onaj što je kivan na slavenske svećenike, „kojem su otkinuli penis i testise ugrizima...“⁹¹

Sve ove priče autor uzima kao sigurne i potvrđene i retorički se pita čime su ti ljudi zaslužili takvu sudbinu. Ta perverzna fasciniranost okrutnostima i projiciranje potisnute agresije, posebno seksualnih i sadističkih fantazija na slavenskog Drugog, ponovit će se pola stoljeća kasnije i u pisanju o ratovima na području bivše Jugoslavije devedesetih godina 20. stoljeća.

Pored toga što je jedan od najistaknutijih predstavnika tršćanske književnosti, Pier Antonio Quarantotti Gambini je, unutar tradicije prekojadranskog poluorijentalizma, značajan i zbog toga što će njegovo djelo *Proljeće u Trstu* poslužiti kao važan izvor tema i motiva u kasnijoj publicistici.

U predgovoru knjizi Riječanina Fulvia Chioprisa *Jadranska kalvarija* (*Calvario adriatico*, 1969) Armando Odenigo ističe kako taj autor piše zato da bi „loše informirane“ uvjerio „da u pogledu jezivih okrutnosti, prave orgije kolektivnog sadizma, izvršenih u rujnu 1943. i u proljeće 1945. godine, Titove bande drže svjetski primat“.⁹² Govori o „sotonskim orgijama“ jugoslavenskih partizana. Dodaje i kako su, pored onih o partizanskim zločinima, „druge stranice koje treba nanovo čitati i promisliti one koje se odnose na bajku o fašističkom maltretiranju i proganjanju slavenskih manjina: to je bajka izmišljena kako bi se objasnile deportacije, bacanja u fojbe i genocid, kao neizbježan rezultat ogorčene žeđi za osvetom“.⁹³

Među brojnim pikanterijama o okrutnosti slavenskih partizana na tragu već viđenih kod Quarantotti-Gambinija kod Chioprisa se ističe priča o mučenju koje je prošao učitelj iz Opatije Giuseppe Tosi:

Nakon što je zatražio da pije, ponuđena mu je čaša puna njegove vlastite krvi koja je obilno lptala iz strašnih rana. Nakon što ju je popio, rekao je s osmjehom: „Nikad nisam pio bolje talijansko vino“.

Dokrajčen je dok je šaptao riječi oprosta za svoje ubojice.⁹⁴

---

⁹¹ Pier Antonio Quarantotti Gambini, *ibidem*, str. 264.

⁹² Armando Odenigo, „Prefazione“, u Fulvio Chiopris, *Calvario adriatico*, Edizioni Del Borghese, Milano, 1961., str. 9–13., str. 11.

⁹³ *Ibidem*.

⁹⁴ Fulvio Chiopris, *Calvario adriatico*, str. 36.

4.3. Slavonska okrutnost naspurot mitu "bono italiano"

Za razumijevanje istrajnosti predrasude o „okrutnom Hrvatu/Slave-nu/Balkancu“ i u drugoj polovici dvadesetog stoljeća, nužno je uzeti u obzir i potpuno suprotan autostereotip o „dobrom talijanskom vojniku“, koji se počeo destruirati tek u recentnoj talijanskoj historiografiji i publicistici (točnije, u njezinom manjem, ali kompetentnom dijelu). U knjizi „*Ubija se premalo*“: *Talijanski ratni zločini 1940–43* („*Si ammazza troppo poco*“: *I crimini di guerra italiani 1940–43*, 2006) Gianni Oliva analizira talijansku okupacijsku politiku i počinjene zločine na istočnoj obali Jadrana, ali i neke od razloga kolektivnog potiskivanja tog iskustva:

Što se, dakle, dogodilo? Dogodilo se to da su od lipnja 1940. do rujna 1943. Talijani vodili zajednički agresivni rat s nacističkom Njemačkom, da su ga odmah nakon toga htjeli zaboraviti i da su ga uklonili iz vlastite nacionalne svijesti: to je psihološka reakcija kako bi se prevladala emotivna težina neprilične prošlosti, te, istovremeno, politički izbor koji je dijelio cjelokupni antifašistički upravljački sloj, kako bi se zemlju oslobodilo odgovornosti Osovine i kako bi joj se vratila neka vrsta moralnog djevičanstva.⁹⁵

Oliva, govoreći o tom procesu kolektivnog zaborava, ističe značaj promicanja jednog autostereotipa:

Kako bi se osigurao mehanizam uklanjanja krivice, poslužio je osiguravajući i samoodređujući stereotip "italiani brava gente", kolektivna slika samih sebe nataložena u nacionalnoj svijesti, koju je Mussolini smatrao pokazateljem moralne slabosti koju treba pobijediti rimskim odgojem, no čijem je pothranjivanju pridonio i sâm fašizam slikom kolonijalizma u Africi, koji je bio predstavljen kao mirotvorno i vrijedno djelo civiliziranja. Prema tom modelu, talijanski vojnik je fundamentalno dobar, čvrsto ukorijenjen u obiteljskim vrijednostima, čak pomalo i „mamin sin“; kao takav, on nije sposoban za nasilje prema nemoćnima, ne bjesni u odmazdama, ne upušta se u brutalna ratna nasilja. Kad puca i ubija, on sluša viša naređenja, no nosi sa sobom humanost koju ne zaboravlja, instinktivno ublažava strogost naredbi, zna biti velikodušan i milosrdan prema sirotima: nesposoban za mržnju, ni on nije omražen i zbog toga prijateljuje s civilnim stanovništvom, u izbama ruske stepe ili na egejskim otocima.⁹⁶

---

⁹⁵ Gianni Oliva, "Si ammazza troppo poco": I crimini di guerra italiani 1940–43, Mondadori, Milano, 2006., str. 5.

⁹⁶ Ibidem, str. 6.

Tu sliku često nalazimo i na filmu – Oliva navodi film *Mediterraneo* Gabrielea Savlatorea iz 1991. godine, u kojem talijanski vojnici „prijateljuju s Grcima, igraju karte sa starcima i loptaju se s dječacima, plešu sirtaki, oslikavaju crkve“.⁹⁷ I povjesničar Eric Gobetti ističe snagu mita „italiani brava gente“ te dodaje da su „taj mit, duboko ukorijenjen i u masovnoj kulturi, branili povjesničari različitih političkih orijentacija, i tek se zadnjih godina malobrojna skupina istraživača kritički pozabavila problemom represivnih aktivnosti talijanske vojske prije i tijekom Drugog svjetskog rata“.⁹⁸ Analizom memoara talijanskih časnika i vojnika koji su kao okupatori boravili na području bivše Jugoslavije, Gobetti uočava jasnu namjeru samoopravdavanja, pri čemu se ne radi samo o potvrđivanju mita o „Talijanima dobrim ljudima“, već i prebacivanju optužbi zbog nepotrebnog nasilja na partizane.⁹⁹

Gobetti navodi i slučaj BBC-jevog dokumentarnog filma *Fascist Legacy* (1989), kojeg je RAI kupila, ali nikada nije prikazala, kao primjer da su te teme još „apsurdno vruće“ te dodaje kako

(...) s druge strane malobrojni znaju da je Italija upotrebljavala 'oružja za masovno uništenje' (zagušljive plinove) tijekom Etiopskog rata, jednako ih malo sjeća mračnih aspekata talijanske misije u Somaliji devedesetih godina. Masovnom kulturom – ne samo nacionalnom, već i međunarodnom – i dalje dominira stereotip pomalo glupog, ali dobrog i simpatičnog talijanskog vojnika.¹⁰⁰

Pored notornog *Mediterranea*, Gobetti navodi i primjer američkog filma *Mandolina kapetana Corellija* (*Captain Corelli's mandolin*, 2000, r. John Madden), u kojem Nicolas Cage po cijeli dan pjeva i zavodi grčke djevojke.¹⁰¹

Osjećaj isključenosti iz povijesnog sjećanja dijelili su i povratnici iz tog rata. Za razliku od talijanskih vojnika koji su se borili u Africi ili u Rusiji, oni koji su rat proveli na istočnoj jadranskoj obali nisu imali velikih pobjeda ni epskih poraza, što izaziva sljedeću reakciju:

Poteškoća smještanja vlastitog ratnog iskustva u kolektivni imaginarij potaknula je brojne protagoniste na to da prilagode svoju priču onoj koja je bila najraširenija, zapostavljajući ili svjesno ispuštajući stvarnost protupartizanske represije i prihvaćajući općeniti mit „Talijana dobrih ljudi“.¹⁰²

⁹⁷ Gianni Oliva, „Si ammazza troppo poco“, str. 6.

⁹⁸ Eric Gobetti, *L'occupazione allegra: Gli italiani in Jugoslavia (1941–1943)*, str. 19.

⁹⁹ Ibidem, str. 19.

¹⁰⁰ Ibidem, str. 175.

¹⁰¹ Ibidem.

¹⁰² Ibidem, str. 193.

O karakteru talijanske okupacije istočne obale Jadrana svjedoči i nekoliko dokumenta najviših vojnih zapovjednika. General Mario Robotti, dva dana nakon sastanka s Mussolinijem u Gorici 31. srpnja 1942., prigovara svojim časnicima jer se „ubija premalo“.¹⁰³ U zloglasnoj okružnici 3C general Mario Roatta, zapovjednik Druge armije, preporučuje svojim vojnicima „ne zub za zub, već glava za zub!“¹⁰⁴

U istom dokumentu ističe se i sljedeće:

- borba koju vodimo nije duel, u kojem se oružje mora izjednačiti neprijateljevom, niti neki uobičajeni oblik rata u kojem upotrijebljena sredstva – iz optike opće ekonomije – trebaju biti u proporciji s metom.

- već je borba usporediva s onom kolonijalnom, u kojoj protivniku treba dati jasan i trenutačan osjećaj naše goleme premoći, i neumoljivosti naše reakcije.¹⁰⁵

Navedene upute slijede istu logiku koja je primjenjivana u afričkim kolonijama tijekom tridesetih godina, a pri tome treba imati u vidu i da su se brojni talijanski visoki časnici, koji su za vrijeme Drugog svjetskog rata zapovijedali talijanskom vojskom na drugoj strani Jadrana, formirali u ranijim kolonijalnim ratovima, od Etiopije do Libije.¹⁰⁶

Gianni Oliva ističe kako fašizam, u definiranju svoje okupacijske politike na Balkanu, slijedi „rasni“ stav, pri čemu navodi Mussolinijeve riječi: „nasuprot jedne inferiorne i barbarske rase kao što je slavenska ne smije se slijediti politika koja daje mrkvu, već politika batine“.¹⁰⁷ Na istom tragu fašistički načelnik Rijeke Temistocle Testa ističe da je to „narod koji svakoga dana sve više dokazuje da je ono što je uvijek bio, to jest, inferiorna rasa koju se mora tretirati kao takvu, a ne ravnopravno“.¹⁰⁸

Talijanski okupatori prikazuju same sebe kao dobrohotne civilizatore, a svako odbijanje njihove „misije“ je viđeno kao teška nezahvalnost. Giuseppe Bastiniani, fašistički upravitelj Dalmacije, u govoru iz travnja 1942. u Zadru kaže: „Mi ćemo u najmlađe usaditi ono što su mileniji civilizacije dali našoj kulturi. Ako se oni toga žele odreći, mi ih nećemo silom držati ni u školi ni u

---

¹⁰³ Eric Gobetti, *L'occupazione allegra*, ibidem, str. 119.

¹⁰⁴ Ibidem, str. 175. (DOCUMENTO N.1, COMANDO 2a ARMATA – STATO MAGGIORE, CIRCOLARE N.3C, 1°Marzo 1942-XX, VI PUNTO)

¹⁰⁵ Ibidem, str. 195.

¹⁰⁶ Eric Gobetti, ibidem, str. 184.

¹⁰⁷ Gianni Oliva, „Si ammazza troppo poco“: I crimini di guerra italiani 1940–43, str. 58.

¹⁰⁸ V. Eric Gobetti, *L'occupazione allegra: Gli italiani in Jugoslavia (1941–1943)*, str. 181. (AVII, b. 875, 5/2)

kući, širom ćemo otvoriti vrata naših granica kako bi mogao izaći svaki onaj koji ne želi biti, ili se ne osjeća dostojan takve privilegije.“¹⁰⁹ Politička retorika tako je politički i nacionalni konflikt prikazivala kao sukob između različitih rasa i civilizacija, pri čemu se podrazumijevala talijanska superiornost. Rasistički mentalitet, koji je oduvijek bio glavna potpora kolonijalnih pothvata, tako je obilno prožimao i „povijesnu misiju 'latiniteta' u Dalmaciji“.¹¹⁰

U skladu s tim, borba s partizanima prezentirana je kao sukob civilizacije i barbara, gdje se partizanskoj okrutnosti suprotstavlja, ranije navedeni, stereotip Talijana koji je po prirodi dobar.¹¹¹ Povjesničar Eric Gobetti piše da je stereotipna slika Hrvata za vrijeme Drugog svjetskog rata bila oslonjena na identifikaciju s neprijateljem iz Risorgimenta i iz Prvog svjetskog rata i navodi riječi jednog talijanskog časnika: „Neka ih Bog prokune; oni su potomci onih hrvatskih tamničara koji su, u prošlim vremenima, ali ne toliko da bi bili zaboravljeni, mučili naše očeve, rijekom Risorgimenta“.¹¹²

Jugoslavija je nakon rata od Italije zahtijevala izručenje 302 osobe osumnjičene za ratni zločin, među kojima su se, pored generala Roatte i Robottija, nalazili i neki važni ljude „nove“ Italije, kao što su Achille Marazza, istaknuti član nakon rata u Italiji desetljećima vladajuće, demokršćanske stranke, i general Taddeo Orlando, ministar rata u Badogliovoj vladi, a potom i glavni zapovjednik karabinjera, no nitko od njih nije izručen ni procesuiran.¹¹³

Spoj međunarodne političke situacije u vrijeme blokovske podjele svijeta, koja je 1945. godine prolazila, tada još neriješenom (granični spor između dvije zemlje definitivno je zaključen tek Osimskim sporazumom iz 1975) granicom između Italije i Jugoslavije, uz dodatnu geostratešku preorijentaciju do koje je došlo 1948. godine prekidom savezništva između Jugoslavije i SSSR-a, i unutarnjih ideoloških napetosti, doveo je do toga da je službenoj Italiji desetljećima nakon rata najoportuniji odnos prema ratnom iskustvu na istočnoj jadranskoj obali bio potiskivanje i zaborav, kako zločinačke uloge vlastite vojske na drugoj obali Jadrana, tako i kasnijih zločina nad talijanskim stanovništvom na području Dalmacije, Rijeke i Istre počinjenih od strane jugoslavenskih partizana nakon kapitulacije Italije 1943., i u vrijeme završetka

¹⁰⁹ Navedeno prema Gianni Oliva, „Si ammazza troppo poco“: I crimini di guerra italiani 1940–43, str. 69.

¹¹⁰ Eric Gobetti, *L'occupazione allegra*, str. 182.

¹¹¹ Ibidem, str. 180.

¹¹² Ibidem, str. 182. (ACS, MI, DGPS, A5G, seconda guerra mondiale, b.129, lettera censurata dal capitano Arturo Gamberale, divisione Cacciatori delle Alpi, 30/4/1942)

¹¹³ Gianni Oliva, „Si ammazza troppo poco“: I crimini di guerra italiani 1940–43, str.13; Eric Gobetti, *L'occupazione allegra: Gli italiani in Jugoslavia (1941–1943)*, str. 175.

rata 1945. godine. Radikalna promjena geostrateške slike Europe do koje je došlo propašću komunizma, te ratovi na području bivše Jugoslavije devedesetih godina, dovest će do ponovnog rasta interesa za dugo potiskivane prekojadranske teme, a stari model konstruiranja slike okrutnog Hrvata/Slavena/Balkanaca ponovno će doživjeti procvat.

5. Suvremeno oživljavanje starih motiva

Talijanski pisci koji su se doticali zadnjih ratova na istočnoj jadranskoj obali, većinom su ih opisivali kao neku vrstu vječnog vraćanja istog balkanskog obrasca. Za opisivanje tih događaja uglavnom se nisu oslanjali na historiografiju, politologiju, vojnu znanost i slične discipline već su rat objašnjavali u okvirima etnologije pa čak i biologije, pri čemu su obilato korišteni i fiktionalni tekstovi iz prošlosti. Novinar i književnik Gian Antonio Stella u svojevrsnom katalogu balkanskih strahota, prebacuje i famozni „Malaparteov motiv“ u vrijeme ratova devedesetih godina, pa tako govori o „minobacačima, topovskoj paljbi, tenkovima, dinamitu, snajperistima koji nišane i glave 'neprijateljske' djece, košarama iskopanih očiju, silovanim ženama i svim onim detaljima bestijalnih okrutnosti kojima smo svjedočili ovih godina“.¹¹⁴

U knjizi *Egzodus: zanijekana tragedija Talijana Istre, Dalmacije i Julijske Krajine* (*L'esodo: La tragedia negata degli italiani d'Istria, Dalmazia e Venezia Giulia*, 1999), novinar Arrigo Petacco se ne dotiče samo spomenutog egzodusa, već pretendira i na šire objašnjenje povijesti područja bivše Jugoslavije s posebnim naglaskom na 20. stoljeće. Navedena Petaccova knjiga, koja, između ostalog, obiluje faktografskim pogreškama i proturječjima, postala je bestseller, a vrlo brzo prevedena je i na hrvatski jezik. Iz, inače prilično skromne, bibliografije, koja sadrži isključivo naslove na talijanskom jeziku, razvidno je da Petacco ne poznaje nijedan južnoslavenski jezik, što predstavlja tipičan primjer orijentalističke intelektualne pretencioznosti – novinar iz Ligurije, dakle sa suprotne strane Apeninskog poluotoka, koji ne poznaje ni hrvatski, ni slovenski jezik, ne ustručava se napisati knjigu u kojoj se bavi, ne samo jednim trenutkom povijesti istočne obale Jadrana, već i cijele bivše Jugoslavije. *Egzodus* je prava riznica općih mjesta koja smo, u analizi tvorbe slike slavenskog, divljeg Drugog susretali u ranijoj tradiciji prekojadranskog poluorijentalističkog diskursa. Pri tome treba napomenuti da se u bibliografiji, koju Petacco navodi na kraju *Egzodusa*, nalaze i dvije knjige koje smo ranije spominjali, *Proljeće u Trstu* Pier-Antonia Quarantotti-Gambinija i *Jadranska kalvarija* Fulvia Chioprisa.

---

¹¹⁴ Gian Antonio Stella, „Prefazione“ u Tamara Jadrečić, *I prigionieri di guerra*, Eks&Tra Editore, Bologna, 2007., str. 3–9., str. 6.

Petaccov opis sukobljenih strana u Drugom svjetskom ratu svodi se na nekoliko *horror* pikanterija, pri čemu navodi i neizostavni „Malaparteov motiv“, s time da vjerojatno nije ni čitao Malaparteu, jer ga ne navodi, već piše kao da je o toj priči čuo iz treće ruke:

Okrutnosti, počinjene tih godina, zastrašujuće su i neizrecive. Neki je talijanski diplomat, koji je bio u posjeti Poglavniku u Zagrebu, ispričao kako je u jednoj sobi vidio košaru punu krvavih komadića za koje je pomislio da su puževi. „To su oči iskopane Srbima“, rastumačio mu je pratilac.¹¹⁵

Za razliku od zločina talijanskih fašista, koje usput u knjizi spominje, ali više statistički, na način da njihove žrtve ostaju bez obilježja i lica, Petacco je u *pulp* maniri potanko „opisao“ nekoliko partizanskih zločina nad konkretnim talijanskim žrtvama, poput djevojke Norme Cossetto, iz okolice Višnjana. Petacco najprije idilično opisuje djevojku omiljenu od svih, koja na biciklu obilazi lokalna sela i istražuje župne arhive, da bi potom potanko anatomske opisao njeno mučeništvo:

(...) šesnaest ih je Titovih partizana odvelo do mjesta smaknuća. Norma nije mogla stajati na nogama, ali prije nego što su je strmo-glavili u provaliju, krvnici su je htjeli još iskoristiti. Nakon što su nasrnuli na to bijedno tijelo već bez duše, odrezali su joj dojke i ugorali komad drveta u spolovilo.¹¹⁶

Nakon što je, svodeći ga na par pikantnih pričica o pojedinačnim zločinima, diskvalificirao fenomen partizanskog antifašizma,¹¹⁷ Petacco ide korak dalje u njegovoj eshatološkoj dekonstrukciji:

Još je jedan mračni obred obilježavao ove strašne masakre: nakon bacanja žrtava u fojbe, na hrpu leševa bacali bi živog crnog psa. Prema drevnoj balkanskoj legendi, pas je „vječno lajući, ubijenima zauvijek oduzimao mir na onome svijetu“.¹¹⁸

Budući da nam ta „drevna balkanska legenda“ nije poznata i da Petacco ne navodi otkud mu takva saznanja, možemo pretpostaviti da je iskonstruirana na temelju toga što su u fojbama, koje su, prije ratnih zločina, služile i

---

¹¹⁵ Arrigo Petacco, *Egzodus: zanijekana tragedija Talijana Istre, Dalmacije i Julijske Krajine*, prev. Jelena Ivičević-Desnica, Durieux, Zagreb, 2003., str. 47.

¹¹⁶ Ibidem, str. 71–73. Ranije smo vidjeli da Fulvio Chiopris navodi istu epizodu, samo on govori o sedamnaest partizana.

¹¹⁷ Film *Srce u bunaru* (*Il cuore nel pozzo*, RAI, 2005., redatelj Alberto Negrin) prikazuje partizane isključivo kao okrutne, sadističke silovatelje i ubojice djece.

¹¹⁸ Arrigo Petacco, *Egzodus: zanijekana tragedija Talijana Istre, Dalmacije i Julijske Krajine*, str. 75.

kao odlagališta za otpad, bile pronađene i životinjske kosti. Dodatno proturječje unutar priče o obredu crnog psa leži u činjenici da je teško pretpostaviti da bi se partizani, opisani kao gorljivi ateisti, tako pedantno brinuli o sudbini duša svojih žrtava na onome svijetu.¹¹⁹

Edward Said ističe kako je orijentalizam, kao sustav mišljenja o Orijentu, „uvijek kretao od specifičnog ljudskog detalja da bi ga proširio na općenitu transhumanu sliku; zapažanje o nekom arapskom pjesniku iz desetog stoljeća pretvorilo se u politiku prema (i o) orijentalnom mentalitetu u Egiptu, Iraku ili Arabiji“.¹²⁰ Na taj način legenda o crnom psu, kao i košara puna očiju („kojoj smo svjedočili“ i u zadnjem ratu) služe kao snažna uporišta za sliku barbarske, mračne, atavističke i sadističko okrutne prirode stanovnika istočne obale Jadrana.

Orijentalističko „lukavstvo uma“ čini to da se na koncu na Istoku „pronađe“ upravo ono što se očekivalo ili htjelo naći, pa tako i novinar Paolo Rumiz sletjevši osamdesetih godina 20. stoljeća u bivšu Jugoslaviju može zadovoljno ustvrditi: „Pronašao sam točno ono što sam očekivao da ću pronaći nakon što sam pročitao Andrića i Kiša. Nešto staro, primitivno, štoviše egzotično.“¹²¹ U razmišljanju o stanju u Jugoslaviji „čak se i um balkanizira, gubi u zagonetkama“.¹²²

Upravo zahvaljujući tom gubitku razlike između fikcije i činjenica, lijepe književnosti i historiografije, apriorne zemljopisne semantike i kritičkog promatranja, Orijent se i dalje orijentalizira, tj. fiksira kao takav, ne vodeći računa o povijesnim promjenama konteksta, na isti način na koji se Balkan balkanizira ili stanovnik istočne obale Jadrana „morlakizira“. S protekom vremena takva konstrukcija počinje živjeti kao samostalan označitelj koji postaje osnova za nove orijentalističke tekstove ili značajno utječe na njihovo oblikovanje. Tako se skup „spoznaja“ i tekstova o Orijentu/Balkanu proširuje, bez potrebe da ga se kritički provjeri na području o kojem (tobože) govori. Motiv urođene okrutnosti, koja se u većini talijanskih književnih prikaza gotovo prirodno vežu uz istočnu jadransku obalu, važan je element jadranskog orijentalističkog diskursa, kojeg kao neprekinutu tradiciju možemo pratiti od venecijanskog prosvjetiteljstva do danas, a vrlo je izgledno da će takav

---

¹¹⁹ Priča o „balkanskom obredu crnog psa“ ima fortunu usporedivu s onom Malaparteove košare očiju, tako se i danas redovito navodi na brojnim internetskim stranicama posvećenima žrtvama fojbi.

¹²⁰ Edward W. Said, *Orijentalizam*, str. 126.

¹²¹ Paolo Rumiz, *Maske za masakr*, (prev. Ilonka Peršić), Durieux, Zagreb, 2000., str. 38.

¹²² *Ibidem*.

način gledanja na istočnu jadransku obalu kao apriori civilizacijski nižu biti dominantan i u bližoj budućnosti.

Bibliografija

- Ariosto, Ludovico: *Orlando Furioso*, introduzione, commenti e note di Marcello Turchi, presentazione critica di Edoardo Sanguineti, Garzanti, Milano, 1974.
- Ariosto, Ludovico: *Bijesni Orlando*, prev. Danko Angjelinović, Zora, Zagreb, 1953.
- Bacchelli, Riccardo: *Il mulino del Po*, Tomo primo: *Dio ti salvi*, Mondadori, Milano, 1986.
- Badurina, Natka: „Književnost“, u *Hrvatska/Italija: Stoljetne veze: povijest, književnost, likovne umjetnosti*, Most/The Bridge, Zagreb, 1997.
- Bracewell, Catherine Wendy: *Senjski uskoci: Piratstvo, razbojništvo i sveti rat na Jadranu u šesnaestom stoljeću*, prev. N. Popović i M. Rossini, Barbat, Zagreb, 1997.
- Chiopris, Fulvio: *Calvario adriatico*, Edizioni Del Borghese, Milano, 1961.
- Cronia, Arturo: *La Croazia vista dagli italiani: quadri-figure-bilanci*, Istituto per l'Europa Orientale, Rim, 1942.
- Dall'Ongaro, Francesco: *Fantasie drammatiche e liriche*, Successori Le Monnier, Firenze, 1866.
- Deanović, Mirko: „Cesare Cantù u odnosu prema Hrvatima“, Poseban otisak iz 285. knjige Rada Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, JAZU, Zagreb, 1951.
- Deanović, Mirko: „Ime Croato u talijanskom jeziku“, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Zagrebu, tom III*, Zagreb, 1955., str. 167–176.
- Deanović, Mirko: „Talijanski pisci o Hrvatima do kraja 17. vijeka“, pos. ot., *Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku*, god. VIII-IX, Dubrovnik, 1962., str. 117–137.
- Fabio, Nedjeljko: *Štavljenje štiva*, Znanje, Zagreb, 1977.
- Fogazzaro, Antonio: *Piccolo mondo antico*, Biblioteca Economica Newton, Rim, 1995.
- Fortis, Alberto: *Viaggio in Dalmazia*, reprint, Verlag Otto Sagner/Izdavačko preduzeće „Veselin Masleša“, München/Sarajevo, 1974. (I. izd. Venecija 1774.)

- Fortis, Alberto: *Put po Dalmaciji*, prev. s tal. Mate Maras, prev. s lat. Darko Novaković, Marjan tisak, Split, 2004.
- Gobetti, Eric: *L'occupazione allegra: Gli italiani in Jugoslavia (1941–1943)*, Carocci, Rim, 2007.
- Gozzi, Carlo: *Memorie inutili*, Unione Tipografico-Editrice Torinese, Torino, 1928.
- Knightley, Phillip: *Prva žrtva: Ratni dopisnik kao heroj, propagandist i stvaralac motiva od krimskog do vijetnamskog rata*, prev. Nikola Kršić, Otokar Keršovani – Rijeka, Opatija, 1977.
- Lovrić, Ivan: *Bilješke o Putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa i Život Stanislava Sočivice*, prev. s tal. Mihovil Kombol, Izdavački zavod Jugoslavenske akademije, Zagreb, 1948.
- Maier, Bruno: *La letteratura triestina del Novecento*, LINT, Trst, 1969.
- Maier, Bruno: *La letteratura italiana dell'Istria dalle origini al Novecento*, Edizioni Italo Svevo, Trst, 1996.
- Malaparte, Curzio: *Intelligenza di Lenin*, Fratello Treves Editori, Milano, 1930.
- Malaparte, Curzio: *Kaputt*, Mondadori, Milano, 1979. (I. izd. 1944.)
- Malaparte, Curzio: *La pelle*, Garzanti, Milano, 1967. (I. izd. 1949.)
- Manzoni, Alessandro: *I promessi sposi*, a cura di Ferruccio Ulivi, Grandi Tascabili Newton, Rim, 1992.
- Maroević, Tonko: „Hrvat, dakle vojnik: Nova zrnca o sudbini narodnog nam imena u talijanskoj književnosti“, *Talijanističke i komparatističke studije u čast Mati Zoriću: Zbornik radova Međunarodnog skupa, Zagreb, 27-28. svibnja 1997*, ur. Sanja Roić, Odsjek za talijanski jezik i književnost Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1999., str. 111–124.
- Nievo, Ippolito: *Gli amori garibaldini* u *Tutte le opera di Ippolito Nievo, I Poesie*, Mondadori, Milano, 1970.
- Odenigo, Armando: „Prefazione“, u Fulvio Chiopris, *Calvario adriatico*, Edizioni Del Borghese, Milano, 1961., str. 9–13.
- Oliva, Gianni: „Si ammazza troppo poco“: *I crimini di guerra italiani 1940–43*, Mondadori, Milano, 2006.
- Percòto, Caterina: „La donna di Osopo“ u *Racconti del Risorgimento*, a cura di Carlo Bo, Edindustria Editoriale, Rim, 1961.
- Petacco, Arrigo: *L'esodo: La tragedia negata degli italiani d'Istria, Dalmazia e Venezia Giulia*, Mondadori, Milano, 1999.

- Petacco, Arrigo: *Egzodus: zanijekana tragedija Talijana Istre, Dalmacije i Julijske Krajine*, prev. Jelena Ivičević-Desnica, Durieux, Zagreb, 2003.
- Pirro, Ugo: *Jovanka e le altre*, Bompiani, Milano, 1960. (I. izd. 1959.)
- Quarantotti Gambini, Pier Antonio: *Primavera a Trieste*, Mondadori, Milano, 1951.
- Raspudić, Nino: *Jadranski (polu)orijentalizam: Prikazi Hrvata u talijanskoj književnosti*, Naklada Jurčić, Zagreb, 2010.
- Rumiz, Paolo: *Maschere per un massacro*, Eitori Riuniti, Rim, 1996.
- Rumiz, Paolo: *Maske za masakr*, prev. Ilonka Peršić, Durieux, Zagreb, 2000.
- Said, Edward W.: *Orientalism: Western Conceptions of the Orient*, Penguin Books, London, 1995. (I. izd. 1978.)
- Said, Edward W.: *Orijentalizam*, prev. Biljana Romić, Konzor, Zagreb, 1999.
- Said, Edward W.: *Kultura i imperijalizam*, prev. Vesna Bogojević, Beogradski krug, Beograd, 2002.
- Stella, Gian Antonio: "Prefazione" u Tamara Jadrejčić, *I prigionieri di guerra*, Eks&Tra Editore, Bologna, 2007., str. 3–9.
- Todorova, Marija: *Imaginarni Balkan*, prev. s engleskog D. Starčević i A. Bajazetov-Vučen, Biblioteka XX vek, Beograd, 1999.
- Wolff, Larry: *Venice and the Slavs: The Discovery of Dalmatia in the Age of Enlightenment*, Stanford University Press, Stanford, California, 2001.
- Zorić, Mate: „Talijanski pisci o nama i našim književnostima“, *Književna smotra*, III, 8, Zagreb, 1971, str. 65–81.
- Zorić, Mate: "Echi slavo-meridionali nella letteratura italiana del Seicento", *Studia Romanica et Anglicana Zagrabiensia*, XXV, 1-2, Zagreb, 1980, str. 127–194.
- Zorić, Mate: *Književni dodiri hrvatsko-talijanski*, Književni krug, Split, 1992.

Nino RASPUDIĆ

IL MOTIVO DELLA CRUDELTÀ CROATA NELLA LETTERATURA ITALIANA

Il motivo della crudeltà croata/slava/balcanica è un elemento importante dell'orientalismo adriatico, che è la tradizione dominante nella letteratura italiana che si occupa della parte orientale dell'Adriatico. La comparsa del luogo comune dei croati crudeli è legata alla presenza dei soldati croati nel territorio italiano, dai mercenari nel Quattrocento fino alle truppe croate nel servizio austriaco nell'Ottocento. Cominciando dall'illuminismo veneziano, la crudeltà, elemento importante della „barbarie“ della parte orientale, serve anche per giustificare la missione „civilizzatrice“ coloniale. Durante la Seconda guerra mondiale quel motivo sarà ulteriormente rafforzato, tra l'altro come contrappeso all'autostereotipo del “bono italiano”. Lo stesso motivo sarà trasferito nelle rappresentazioni delle ultime guerre degli anni Novanta, in cui maggior parte degli scrittori che si occupano di quei temi non distingue la finzione e i fatti. Si tratta di una caratteristica tipica del discorso orientalistico, che osserva l'Oriente come uno spazio fuori storia, pietrificato, descritto da tempo e facilmente conoscibile.

Parole chiave: *letteratura italiana, Croati, crudeltà, Balcani, orientalismo*

Boris ŠKVORC (Split)
Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu
Macquarie University, Sydney, Australia
bskvorc@ffst.hr

**KRLEŽA I ANDRIĆ, LOKALNA I GLOBALNA IDENTIFIKACIJA:
FIKCIONALIZACIJA FAKTOGRAFSKOG;
POETIKA KAO (I) POLITIKA**

O vrlo složenim temama nikad se ne može
govoriti jednostavnim jezikom svakodnevnice. (F. Jameson)¹

Ovaj se rad nastavlja na studiju o konstrukciji nacionalnih identiteta kod Krleže i Andrića gdje se govorilo o modalitetima fikcionalizacije faksije i generičkim modelima uslojavanja pri/povijesti o nacionalnim identitetima.² U središtu su istraživačkog zanimanja problemi lokalnog i globalnog nagovora te utjecaja 'faksijskih' impostacija Iva Andrića i Miroslava Krleže na dekodiranje značenjskih slojeva 'univerzalnih vrijednosti' u njihovim faksijskim tekstovima. Nakon ustanovljavanja konstrukta 'fikcionalizacije faksije' dolazimo u područje gdje je važno metodološki razgraničiti tipove lokalnog i globalnog nagovora. Tu se nastavlja rasprava o fikcionalizaciji (prividno) faktografskog kod dvojice autora. U tom kontekstu pitanju identifikacije i identiteta može se pristupiti iz pozicija poetičkog i političkog nagovora, odnosno različitih tipova nagovora autorskih instanci teksta i njihove kulturalne intervencije. U svojim poetikama i jedan i drugi pisac primjenjuju čitav niz taktika kojima 'govore ono što ne misle' kako bi se pozicionirali u odnosu na generatore moći, nagovora zajednica i mjesta na kojima fatička funkcija jezika preuzima primat nad značenjskom (referencijalnom i poetičkom). To čine iz političkih razloga, istovremeno inzistirajući na

---

¹ Ovo je citat iz Jamesonove knjige *The Political Unconscious*, odnosno Političko nesvjesno (Jameson, 2004).

² U broju *Lingua Montenegrina* 5/2010 (str. 297–334) objavljen je tekst pod nazivom 'Konstrukcija, prenošenje i preoblikovanje priče(a) o nacionalnim identitetima: o Krležinom Starčeviću i Andrićevom Njegošu', koji valja smatrati okvirom za ovu studiju, odnosno njezinim prvim dijelom. Usp. također Škvorc, 2006.

vlastitoj poetici koja (fingira da) je poetološki izdvojena iz hegemonije moći zajednica u kojima žive i djeluju. Za razliku od dekodiranja obrazaca kojima se razotkrivaju naratološki i ideologemski procesi, čini nam se da su načini na koje lokalno postaje 'primjer' globalnog (i obratno) od posebne važnosti za razumijevanje tih književnih diskurza, posebice u tekstovima koji su usmjereni na konkretni, odnosno esejistički model nagovora. Ovaj rad bavi se najviše tim problemima kako bismo 'pomnim čitanjem' tekstova (ali i diskurzivnih uokvirenja) te dekonstrukcijom nekih ustaljenih stereotipa o Krleži i Andriću došli do pozicije iz koje je moguća interpretacija (odnosno rekonstrukcija) značenjskih slojeva na kojima je autorska intencija teksta vrlo jasno vidljiva. U tekstu tvrdimo da dekodiranjem impostacije autora u esejističkim tekstovima postaju jasnije njihove pripovjedačke i intencijske taktike u romanima koji su odavno već postali dijelom kanona. To međutim ne znači da neke njegove postavke (granice) ne treba uvijek iznova propitivati, posebice na razini promjena u hegemonijskoj paradigmi (raspršene) moći (čitalačke, odnosno akademske kompetencije) zadnjih dvadesetak godina.

Ključne riječi: *poetički i politički nagovor, lokalna i globalna identifikacija, Krleža, Andrić, fingiranje, interpretacijske zajednice, hegemonija, fakcija, fikcija*

1. Fikcionalizacija faktografskog: o razlici, lokalnoj identifikaciji i pripovjednoj konvenciji

Nakon razgraničavanja područja kompetencije autorskog nagovora između fikcijskih tekstova i eseja, fikcionalizacije esejističkog i načina na koji se može iščitati intencija u toj fikcionalizaciji i kod jednog i kod drugog pisca, postavlja se pitanje što je Andrićevim i Krležinim tekstovima lokalno a što je to što postaje globalno impostirano, na obje razine analize pripovjednog teksta, onako kako smo analitički proces i razumijevanje teksta prepoznawali i razumijevali u školskim 'udžbenicima'. Najprije, riječ je o onoj razini koja se tradicionalno nazivala sadržajnom i koja je, na temelju mimetičkog (ili dijagetičnog) shvaćanja funkcije književnog teksta, uglavnom korespondirala sa 'stvarnošću vremena i prostora' ili imaginarnog uvjetovanog geografijom prostora, odnosno (alegorijske) slike koja 'ukazuje na nešto *drugo*'. Mimetičnost je uvijek bila shvaćana kao 'povijesna slika'. Ali na razini te izgradnje dijagetičkog, samostalnog konstruiranog svijeta (v. Gennete i Bal, u Biti, 1991) i njegove (avangardne i postmoderne) samosvojnosti pojavljuju se stupnjevi vjerodostojnosti koji reprezentiraju, a ne prezentiraju stvarnost. Vučković u tom smislu uz alegorijsku sliku kao karakteristiku ekspresionističke poetike, na koju se naslanja Andrić, navodi i jaz između povijesti i stili-

zacije pri/povijesnog, odnosno 'nehistorijske koncepcije'. Te elemente analize 'školska' interpretacija često nije uzimala u obzir, pogotovo kad se radi o razini stilizacije koja pričom o jednom vremenu istovremeno alegorijski ukazuje na druge događaje, ali i drugu 'imaginarnu geografiju', odnosno 'raspored snaga u kojem se odigrava igra politički izrecivog i neizrecivog (istovremeno s umjetnički kazivim i nekazivim, koje je često više pitanje diskurza nego li estetskog nagovora).³

S druge strane, dakle, riječ je o formalnoj razini (danas bismo rekli diskurzivnom zasićenju forme), onoj koja je pratila i analizirala inovacije i generičke promjene u iskaznom kompleksu, odnosno o načinima na koje su tematski slojevi teksta usijecani u formalna obilježja modernog (i postmodernog) književnog izričaja, od prvih tekstova naših autora koji se mogu čitati kao postmoderno urušavanje konvencija ekspresionizma (v. 'Hodorlahomor veliki' ili 'Put Alije Đerzaleza'). Ono što je pritom zanimljivo jest činjenica da se kod autora koje ovdje analiziramo taj postupak formalnog praćenja tijekova razvoja književnog izričaja realizira bitno različito, premda rade, pišu i kulturno djeluju u istom (ili vrlo sličnom) diskurzivnom okružju i uokvireni su sličnim diskurzivnim (političkim i kulturološkim) parametrima, barem kad je u pitanju društvena konsolidacija (hegemonija) diskurza.

Ako govorimo o Andrićevu iskazu, onda svakako valja reći da se njegov tekst uklopio u trend tako naz(iv)anih malih književnih diskurzivnih praksi koje se svojim inzistiranjem na prostoru 'između' usijecaju u kanon književnosti kao izdvojenog sustava vrijednosti i poticaja drugim pri/povijesnim praksama na razini izdvojenosti, posebnosti i različitosti (u odnosu na onako shvaćen kanon kako Harond Bloom zamišlja 'književnost zapadnog književnog kruga' i uokvirujuća rubna djela koja ga propituju).⁴ Naravno, govorimo o njegovoj fazi nakon *Nemira*, koja se konsolidira s prvom 'povijesnom i alegorijskom pričom' u pravom smislu te riječi.⁵ U njegovim tekstovima, dakle, na prvi pogled djeluje posebno uokviren, povijesno zadan i mimetički reproducirani prostor legende i mitologemskog sažimanja povijesti. S druge pak strane vidljivo je, na temelju Vučkovićevih analiza, da je riječ o

³ Manfred Frank (v. 1994) u svojim analizama kazivog i nekazivog uglavnom ostaje na ovoj drugoj razini, ali ukazujući na 'arheologiju' Michaela Foucaulta i 'hermeneutiku' Jacquesa Lacana, dolazimo i do pitanja izrecivog i neizrecivog na skali vjerodostojnosti iskaza u određenom prostoru i vremenu. O tome je dosta pisao Kordić (2007), posebno u poglavljima 'Politika lažljivih priča' i 'Politika pripovednih strategija'.

⁴ V. knjigu Haroda Blooma *The Western Canon: The Books and Schools of the Ages*. New York: Harcourt Brace, 1995.

⁵ Usp. Vučković, 2002. i poglavlje: 'Andrićeva proza i književnost ekspresionizma', posebno str. 6 i 12. U tekstu koji otvara knjigu također piše o povijesnom tekstu koji ima 'nehistorijsku koncepciju' kao o posebnom obilježju ekspresionističke proze.

popunjavanju 'gotovo svih kućica' u tablici koju na umu ima A. Döblin kad piše o ekspresionističkom romanu (isto:10), bilo kad je riječ o stiliziranoj poetskoj strukturi, konstrukciji povijesnog sadržaja ili a-povijesnoj koncepciji, uključujući i opasku A. Arnolda o 'snažnim ličnostima koje se sukobljavaju sa skućenim okolnostima života (i) ulaze u različite konflikte. Tu je također prisutan dinamički ritam pričanja i 'erotski ekscesi' koje naglašava Vučković interpretirajući Arnolda, Eschmida i Döblina.

Pozicioniranje u kanonu dakle jest svjestan čin, ali se fingira uokviravanje u prostoru drugosti. Po srijedi je dakle dvostruki bijeg: u (kulturnu) geografiju izgubljenog prostora i vrijeme koje se može prenijeti jedino dijagetičkom stilizacijom koja samo u svom detalju počiva na mimetičkom shvaćanju književne konvencije, ali i u realni prostor povijesti. To je zapravo razlog zašto je takav 'manirizam postupka' mogao preživjeti od razbolja ekspresionizma do razdoblja postmodernizma. Uostalom, isti model stilizacije 'imaginarnu geografiju' alegoriziranog realnog prostora prisutan je od djela u kojima prevladava ekspresionistički model dekonstrukcije identiteta ('Mustava Madžar', 'Za logorovanja', 'Put Alije Đerzaleza') do postmodernih dekonstrukcijskih sekvenci raspada 'pripovjednog jedinstva' tekstualne fokalizacije u *Prokletej avliji*. Kad već govorimo o ekspresionističkom modalnom tkanju, pogledajmo kako se 'realna geografija' mogućeg pogleda na *drugog* umeće u imaginarni prostor 'istoka' u koji se smješta tekst (dekonstrukcija) legende. Paša iz priče/pripovijetke/pripovetke 'Za logorovanja' rođen je u Carigradu i dvorski je čovjek, a put u zabačenost ('zapadnu'), dakle u Bosnu, autorska instanca fokalizirana kroz njegovu svijest opisat će ovako:

On je prezirao te Bosance, muslimane, neuke, surove, nevjerovatno ograničene ljude što tako svečano i s toliko važnosti govore svoje gluposti. Prezirao je Srbe, čupavu, mrku, fanatizovanu raju, što se tako bezumno bore protiv starih i velikih institucija i slijepo srću u smrt, gubeći za puste snove i legarije 'lijep život', kako ga je on zvao. Prezirao je ponizne Jevreje, bradate popove i lukave fratre, kao svijet bez časti i dostojanstva. I jednom je, poslije neke fratarske deputacije, rekao svom čehaji:

'Kad propadne i potone sav svijet i sve države, vjeruj, ovi će fratri plivati, kao zejtin, po vrhu.'

On je mrzio svu tu zemlju, mračnu i gorovitu, s rastrganim pejzažem i ludom klimom, kao i njene stanovnike, vječno nemirne i zavađene, jer mu je bilo odvratno sve što je glasno, oštro i neumjesno.

Ovdje se prepoznaje tip 'fluktuacije pripovjedne inteligencije' (Genette, 1980) koji autorsku instancu stavlja u poziciju drugog u odnosu na vlastitu ideologemsku zasićenost. Problem identifikacije i lokalnog pozicioniranja u odnosu na šire zamišljene tipove kolonizacijskih identifikacija iskazuje se

drugačije nego kod Krlježe: drugi ima ravnopravan glas i onaj je koji 'baca novo svjetlo' na kaos lokalnog usložnjavanja mitologemske prakse preživljavanja. U tom smislu 'podražavanje obrasca' o kojem govori Vučković samo je izvanjski okvir lokalnom koje se može iščitavati tek na temelju uvažavanja diskurzivnog zasićenja kojim je uvjetovano. Odnos prema zapadnom kanonu je izvanjski, tako da on ne utječe previše na usložnjavanje značenjskih instanci koje se polučuju iskazanim. Tekst funkcionira na dvjema odvojenim razinama: onoj koja se oslanja na formalne okvire 'zakonitosti stilske formacije' i onoj koja se kao konstanta provlači kroz transformacije kulturalne geografije prostora i narativnih taktika sažimanja i usporavanja vremena.⁶ Andrić svoju poziciju ne-pripadanja kolonijalnoj sili koja je agens njegove 'priče o nama' vidi i svjestan je da je može dekonstruirati isključivo dajući joj glas kojim će se samoidentificirati i označiti kao vrijednost (fluktuirajućeg) označitelja.

S druge pak strane Krlježin tekst je polazio od unaprijed predmnijevanog mjesta pozicioniranja tekstova i intencija u većinskom, zapadnom kanonu kao okviru koji 'zadaje pravila igre', odnosno granice pisanja, ma koliko se to iz pozicije njegove 'pobune' činilo drugačije. To mjesto identifikacije nije traženo iz pozicije izdvojenosti i svijesti o potrebi da se lokalno obilježena razlika uvaži na razini fluktuirajućeg pripovjedača. Razliku je Krlježa gradió kroz svoje taktike manipulativno, odnosno iz perspektive autorske intencije određivao se prostor vlastite impostacije i pripadnosti, bez otklona koji bi dopuštao različitost, zemljopisnu i kulturološku, u odnosu na one čijim se sredstvima služio, istovremeno podrivajući autoritet njihove moći i kulturalne paradigme kojom su tu moć (iz)gradili. Njegov drugi nije na Orijentu, nego u Beču i Budimpešti. Pritom, u ogledanju s tim *drugim* njegova pripovjedna intencija ne inzistira na razlici koja počiva na tradiciji posebnosti i njezinom specifičnom lokalno obilježenom odnosu prema Zapadu kao *drugom* u kojem se ogleda autopredodžba vlastitosti (to čini istovremeno u tekstu negirajući ono drugo na temelju kojeg gradi novotradiciju *razlike* i sliku provincije kao mogućeg polja izdvojenosti). On je doduše svjestan kolonijalne situacije 'ne-pripadanja', pogotovo u tekstovima u kojima progovara o poziciji Hrvatske u odnosu na Mađarsku u vrijeme 'kolonizacije' uvjetovane Ugarsko-hrvatskom nagodbom. Ali istovremeno kolonija i 'onaj prostor između' civilizacija i kultura je negdje drugdje, a ne u prostoru vlastite drugosti i provincialnosti u odnosu na Centar s velikim C.

U eseju 'O malograđanskoj ljubavi spram hrvatstvu' Krlježa *drugost* u odnosu na 'civilizaciju' Okcidenta doduše locira u zagrebačko predgrađe, ali u kontekstu koji, društveno, kulturalno, civilizacijski i klasno 'drugačiji Zagreb' dovodi u usporedbu s Kongom, i to onako kako je taj stereotip 'izvan-

⁶ O 'polaganosti' i taktikama odugovlačenja v. Eco, 2005.

kulturalnosti' vidjela ondašnja globalna kultura dominacije.⁷ On tu usporedbu izvodi kao poređenje *drugog Zagreba*, onog izvan privilegiranog kruga povlašćenih (instrumenata kolonizacije!?) s nečim što nije dostojno civilizacijskog kruga gdje to (ironizirano i ismijano) hrvatstvo *ipak* pripada samim 'stanjem stvari'. U tom smislu su *Kongo* ipak drugi, oni izvan civilizacijskog kruga Hrvatske, polukolonije koja to, prema Krležinoj interpretaciji, jest samo politički, ali kulturološki ipak predstavlja drugost prema uvriježenom stereotipu o koloniji i, kasnije ćemo vidjeti, Orijentu koji je tu, odmah preko Save i Une, odnosno koji je neposredni drugi, onaj *Andrićev* drugi. Pozicioniranje 'između' kultura, paradigmi i centara moći, odnosno mimetički odnos prema stvarima kakve doista jesu bile (a ne onakve kakve su trebale biti u piščevoj bidermajerom ipak zasićenoj svijesti) u Krležinim tekstovima izostaje. Kvalitetno promišljajući klasnu i nacionalnu problematiku, on (ipak) presječište svjetova i kulture situacijski vidi na drugom mjestu, izvan svog mimetiziranog kulturalnog kruga, istočno od Une. Stoga njegova poetika podražava politiku prozapadne (ne)jednakosti kao preduvjeta opstanka zajedničke (doduše glupavo malograđanske, paradne i bidermajerske, ali ipak) jedinstvene kulture *pripadanja* upravo toj drugosti 'vatrogasne kacige' na koju se u esejima iz *Evrope danas* istovremeno tako žestoko obrušava.

Za razliku od Krležina interteksta upravo na taj način, dakle uz uočavanje 'razlike' i 'izdvojenost iz kruga' privilegiranog Oksidenta, možemo tu situacijsku pozicioniranost izvlaštenosti i drugosti (pro)čitati kod Andrića.⁸ Krležin tekst je prije svega većinom odjek književnih zbivanja (ekspresionističkih, socijalrealističkih, egzistencijalističkih, čak i postmodernističkih; v. Škvorc, 2003) i to bez manipulacije koja to želi prikriti, a kakav smo slučaj išitali iz Andrićevih taktika. Štoviše, upravo suprotno: kao da se ta pripadnost želi naglasiti. S tim u vezi posebno je indikativno Osiječko predavanje u kojem izravno govori o utjecajima i odjecima Oksidenta na profiliranje lokalne identifikacije. Riječ je dakle o kontinuiranom procesu koji se performativno zbiva praćenjem i (mimetičkim!?) podražavanjem 'europskih trendova', od mimetičkog podražavanja ekspresionističke poetike (drugačijeg i kudikamo

⁷ Čini mi se da je Krležin agens koji inzistira na razlici zasićen idejom kolonije kao nečim što još uvijek treba 'civilizirati', i to čak u neposrednom susjedstvu, onom u kojem je Nemčić vršio taj epohalni 'pogled u Bosnu', a da njegov Zagreb i njegova konstrukcija imaginarne geografije lokalne identifikacije živi u nerealnom svijetu uvjetovanom naturalizacijom vlastita prostora imaginarne geografije kao – privilegiranog Zapada.

⁸ U tom bi smislu jedna smjelija analiza mogla otvoriti prostor usporedbe filmskih uradaka Emira Kusturice, u svom vremenu 'razlike' i polietničnosti (multikulturalnosti?!), u odnosu na Andrićevu paradigmu *drugosti*. Tu bismo, na temelju Pharekovih analiza (2000), mogli otkriti zanimljiv prostor 'taktiziranja' vezano uz ono što Kordić (2007), između redaka, zove političkim ugovorom.

izravnijeg od Andrićeve!), psihološkog realizma, egzistencijalizma, pa čak i (intuitivnog) nagovještaja postmodernog urušavanja 'metapriča' u *Zastavama* (o tome v. Škvorc, 2003).

Naravno, i kod Andrića možemo iščita(va)ti slojeve ekspresionističke poetike kao na primjer u priči/pripovjetki 'Put Alije Đerzeleza', na primjer, ili kroz *blueprint* kasnijeg postupka naturalizacije legende, za što je odličan primjer 'Priča o Japanu'. Kasnije također možemo uočiti neke elemente širih kulturoloških uključenja, od socijalnog realizma (*Gospodica*), sve do (da li intuitivnog?) naslanjanja na poetiku u nastajanju, odnosno apropijaciju postmodernističke zapitanosti nad fenomenima pripovjedača i pripovijedanja kako se ovi pojavljuju u *Prokletoj avliji*.⁹ Međutim, važno je naglasiti činjenicu da se u njegovu korpusu ti odjeci 'suvremenih strujanja' pojavljuju kao ugovor na razini prijenosa funkcionalnih slojeva priče, dakle konvencije njezina prijenosa, a ne kao motivacijski pokretači pisanja, bar ne u onolikoj mjeri u kojoj je to slučaj kod Krlježe.¹⁰ Možda je to malo nategnuta teza, ali se tako čini kad se iz tradicionalno impostirane perspektive propituje školski postavljen odnos sadržaja i forme, odnosno stilskih formacija koje su uokvirile to razdoblje i načina na koji naši autori u takav globalni horizont očekivanja utiskuju *razliku* koju proizvode svojim tekstovima. Tome je tako na objema razinama: poetičkoj i političkoj.

A kada govorimo o odnosu tih pokretača i procesu naracije nacionalnih kompleksa, onda smo zapravo izuzetno blizu pitanju određivanja odnosa prema tipovima uokvirujućih identifikacijskih obrazaca i prostoru manipulacije drugim (ovdje Oksidentom) kao mjestom koje će konstruirati Andrićev Ori-

⁹ Peter Bürger u svojoj *Teoriji avangarde* piše o sličnostima između poetike ekspresionizma i onog što se u vrijeme pisanja te knjige i uređivanja njezina engleskog izdanja (1984) nazivalo 'obrisima poetike postmodernizma'. U elementima 'decentralizacije pripovjedačke svijesti', nagovještaja isprepletanja stilova i prodoru drugih medija (uključujući i usmenu priču – legendu i svakodnevnu poetiku nagovora), Bürger vidi prethodnicu postmoderne dekonstrukcije upravo u razdoblju ekspresionističke poetike. Dok Vučković (2002) čita A. Arnolda (1972) i naglašava neposrednu naraciju i 'alegorijsko uopštavanje' kao važne karakteristike te poetike, spominju se i dinamizacija forme, intenziviranje sintakse, ali i simbolizacija značenja i tipizacija likova. U 'sukobu snažnih ličnosti sa skučenim okolnostima života' dolazi do dekonstruiranja čvrstih, tipiziranih obrazaca i 'napuklina u sistemu' koji nagovještavaju upravo ono o čemu govori Bürger kad uspoređuje ovaj tip avangardnih strujanja s dekonstrukcijskim mogućnostima čitanja u postmoderni. U tom smislu dekonstrukcijski se mogu čitati i spomenute kratke proze iz 1920-ih godina. Usp. i Oraić Tolić, 1996. posebno poglavlje 'Avangarda i postmoderna'. U svojoj knjizi o postmodernizmu Jerkov (1991) upravo postupak smatra središnjim mjestom identifikacije postmodernističkog nagovora.

¹⁰ O toj dinamici odnosa između impostiranosti pripovjedačkih taktika i nagovora teksta v. Eco, 2005.

jent, i to sredstvima vlastitog aparatorija, onog što propituje svoje unutar-tekstovne i zajedničke diskurzivne odnose (kulturalne) moći. To otvara novi krug pitanja. Koji elementi 'naracije nacije' kao pitanja prijenosa mitologemskog iskustva modalno funkcioniraju slično/različito u odnosu na *druge* tradicije, one prema kojima nacionalna paradigma stoji u odnosu međusobnog prepletanja i/ili međusobnog redefiniranja u procesu (književnog) razdruživanja jednog zajedničkog (post)kolonijalnog stanja stvari tijekom života dviju južnoslavenskih zajednica (odnosno diktatura)? Slijedi teorijsko pitanje: kako su to iskustvo i njegova ideologizacija preneseni na razini označavanja i u kontekstu procesa koji je Derrida nazvao diseminacijom teksta, odnosno procesom međusobna ulančavanja označitelja *usuprot* odnosu značenja i strukturiranja teksta kao jasno definirane konstante?¹¹ Pitanje se može postaviti i izravnije, pragmatički impostirano, i to ovako: govorimo li ovdje isključivo o postupku kao globalno (univerzalno) postavljenoj tekstualnoj intenciji i reprezentaciji mita na razini ideologemskog sloja nagovora upućenog 'lokalnoj upotrebi' kao jednom od aspekata 'prikazivanja svijeta', ili je uvijek u takvim slučajevima 'malog jezika' i njegovih identifikacijskih obrazaca riječ o lokalnoj impostaciji koja svoje globalne konotacije dobiva tek na razini alegorijskog (odnosno alegorijskih) čitanja? Događa li se to dakle umjetno, odnosno 'ekspresionistički nasilno', tek kasnije intencijom čitalačke, odnosno interpretacijske instance, ili je već autorstvo imalo na umu da se tekst ima konotirati na dvjema razinama, na razini 'svijeta djela' i na razini 'pretvaranja poetike u politiku'?

Ako je prvo slučaj, onda izgleda da bi zanimljivo bilo postaviti pitanje kako to lokalno postaje transparentno pozicionirano kao 'univerzalno mitsko iskustvo' u *zapadnim* interpretacijama Andrića, što se u odnosu na Krležu u heteropredodžbama o njemu i njegovu kulturnom krugu nije često činilo, pogotovo u *našim* čitanjima ovog autora? Tu je onda i pitanje Krležine kontekstualizacije, odnosno postavljanje problema kao što je 'univerzalizacija srednjoeuropskog iskustva građanskog društva' i 'postkolonijalnog stanja stvari u klasnom kulturnom i gospodarskom odnosu' između provincije i 'centra' (ili, ono što se u kontekstu krležologije nije obično glasno izgovaralo: kolonizatora i koloniziranog) u srednjoeuropskim čitanjima Krležinih tekstova.¹² Ako je

¹¹ O Derridinim 'taktikama', odnosno teorijskim postulatima vezanim uz raspršivanje značenjskih jezgri v. 1991/2004/.

¹² Tada se na toj razini analize 'mitski realizam' Andrićev može upućivati na različite *druge* tipove ovako 'umreženih' lokalnih identifikacija, od Marquezovih latino-američkih labirinata, preko Rushdievih 'Indija' do, recimo, mogućeg suodnošenja Calvinova romana *Ako jedne zimske noći neki putnik* i Andrićeve *Proklete avlije* na razini odnosa prema priči i 'života u priči', odnosno (mogućeg) života priče. Istovremeno se Krležin 'srednjoeuropski iskazni sklop' može odnositi prema Musilu, Svevu, pa čak i

pak u pitanju intencija koja je imanentno književna, kako to da su zapravo rijetka čitanja koja su kod Andrića polazila od poetike razdoblja i dekonstrukcije obrasca, a ne od 'umjetničkog uobličavanja legendi' i prostora na kojem su suživjele različite kulturalne paradigme? U svemu tome onda se postavlja i pitanje autorske intencije koja je, čini se, koliko i o poetici vremena, jednako ukazivala i na ono što u tim tekstovima nije 'imanentno književno' premda se na razini taktike iskazivanja to nikad nije izravno moglo vidjeti, niti u samim fikcijskim tekstovima postoje 'čvrsta mjesta' iz kojih je to vidljivo. Upravo te sive pjege (postmodernog) prikrivanja intencije čine nam se vidljivijima iz prostora esejističke građe koju ovdje problematiziramo.

Zanimljivo je istovremeno da u ciljanim iskazima samih autora (izvanjski konotiranim autorskim intencijama, rekao bi Eco)¹³ o svojim proznim tekstovima doznajemo kako su upravo takva politizirana čitanja, koja su 'posljedica' ukazivanja na poetske prakse, sami autori pokušavali taktički zataškati, odnosno minorizirati, intencijski se drugačije postavljajući, odnosno fingirajući 'mišljenje koje nije pravo', dakle ironizirajući vlastitu poziciju u tekstu. Riječ je dakle o svjesno izabranoj strategiji koja je podrivanjem izravnog ukazivanja na intencijski ideologemski sloj proizvodila tip začudnosti koji je svoj intencijski cilj razotkrivao (ili fingirao) u ukazivanju na moguću fikcionalizaciju faktografskog (i obratno!). Krleža u svojim *Razgovorima* s Predragom Matvejevićem izravno negira 'srednjoeuropsku komponentu' svog iskaznog kompleksa, dok ju je u praksi istovremeno provodio, tako reći 'školski'. Svega je, naime, nekoliko njegovih tekstova koji 'izlaze iz srednjoeuropskog kruga'.¹⁴ Andrić, s druge strane, nikad nije javno iskazao da se vlastitim tekstovima bavi univerzalizacijom ili dekonstrukcijom Orijenta u vrijeme kad je ovaj postajao popularan kao *drugi* u odnosu na Europu (kod Saida u njegovim danas izuzetno popularnim tekstovima posebice) i nije izravno pokušavao dobiti 'bodove' izvan prostora lokalne identifikacije, istovremeno ih i te kako dobivajući u iščitavanjima njegovih konstrukcija 'europskog Orijenta' kao vrlo originalne tvorevine. To je činio upravo ovako kako je impostirano iz ovdje navedenih Andrićevih pripovjednih i autorskih taktika. Osim toga, on Orijent i 'konstruirao', odnosno igra igru ogledala u odnosu na Orijent, iz perspektive drugog koji u tipu Orijenta kakvog stvara na razini autorske intencije boravi upravo na način na koji su engleski kolonizatori boravili na

Kafki, ako malo tendencioznije počnemo čitati novele poput 'Hodorlahomora velikog' ili 'Velikog meštra sviju hulja', na primjer.

¹³ Ukazujem na shemu pripovjedne kompetencije u odnosu na iskazano tekstem koji je Eco predložio analizirajući roman *Sylvie* autora Gerarda de Nerval.

¹⁴ O tom sam pisao pisao drugdje. Navest ću ovdje 'Cvrčka pod vodopadom', 'Hodorlahomora velikog' i novelu 'Kako je Doktor Gregor prvi put u životu susreo Nečastivog'. Više u Škvorc, 2003:57–82.

(ili u) svojim 'Orijentima'. Riječ je dakle o utiskivanju svoje paradigme u Oksident koji istovremeno reflektira sliku Orijenta u koji pisac fingirano ulazi kao svoj prostor faksije (a iz esejističkih tekstova vidjet ćemo i kontinuiteta mitskog koji je u svojoj osnovi fiktivan i podražava pozicioniranosti između, posebice u eseju 'Njegoš u Italiji').

Možda bi ovdje bilo zanimljivo dati samo jedan primjer iz *Travničke hronike*, kako bi se potkrijepilo ono već izrečeno u prvom dijelu ove studije, gdje najprije na jednom mjestu ulazimo na područje 'političkog nesvjesnog' kao tipa lokalne identifikacije koja se odnosi prema drugom, a onda i na tipove kolonizacije koji se odnose prema 'Europi' i 'Aziji', s priličnom dozom nesigurnosti o pripadanju i mogućnosti pozicioniranja različitih glasova koji su izvlašteni iz tog imaginarnog prostora pripadanja.¹⁵ Na jednom mjestu izazvan tipom racionalnog verbalističkog modela mogućeg procesa 'civiliziranja' domaćeg stanovništva koji promovira des Fosses (Defose), konzul Daville (Davil) će progovoriti o Bosni iz perspektive potpune odsutnosti svakog sudjelovanja, odnosno iz zrcalne drugosti koju je konstruirala Andrićeva svijest o kolonizatorskom drugom, neovisno o tome donosi li on prostoru razlike napredak, kvalitetu života, pa u krajnjoj liniji i slobodu (što god to u kontekstu ove priče značilo). On će, u trenutku slabosti, biti postavljen kao potpuno drugi, ali drugi kojem se Andrić kroz tekst približava i često problematiku povijesti i procesa književnog stvaranja promatra (ironizira?!)¹⁶ iz njegove pozicije. Implicitno autorstvo će mu, nakon jednog polifonog usložnjavanja 'francuskih pozicija' izravno dati riječ. Osim toga, nije više riječ o dijalogu i prostoru u kojem se nalazi sugovornik, odnosno slušatelj. Konzul je to pisao, i to 'brzo i bez zastajanja':

'Slušao sam kad ovaj narod peva i video sam da i u pesmu unosi istu onu divljinu i nezdravi bes kao i u svaku drugu funkciju svoga duha ili svoga fizikuma. Čitao sam u putopisu jednog Francuza koji je pre više od sto godina proputovao ove krajeve i čuo ove ljude, da njihovo pevanje liči više na pasje zavijanje nego na pesmu. Međutim, bilo da se ovaj svet izmenio nagore, bilo da onaj dobri stari

---

¹⁵ Riječ je o, već u sažetku spomenutom, prvom dijelu ove studije, odnosno o tekstu 'Konstrukcija, prenošenje i proeblikovanje priče(a) o nacionalnim identitetima: o Krležinom Starčeviću i Andrićevom Njegošu', *Lingua Montegrina* III/5, 2010. O aspektu 'političkog nesvjesnog' kao mogućem Lacanovskom tipu psihoanalitičke impostacije određivanja (kolektivno drugog) u odnosu na našu stvar v. str. 302 i 303, a o impostaciji 'Azije' nasuprot 'Europi' kao uvodu za ovu analizu odnosa lokalnog i globalnog v. str. 321.

¹⁶ Ovdje se vraćamo na citat iz 'Mustafe Madžara' koji se pojavljuje ranije u ovom tekstu. To nije samo jednokratno problematiziranje situacije već, gotovo kao i kod Krleže 'cikličko kruženje problema'.

Francuz nije dobro upoznao ove zemlje, ja nalazim da je u pasjem zavijanju daleko manje zloće i okorelosti srca nego u pevanju ovih ljudi kad su pijani ili prosto poneseni svojim besom. Gledao sam ih kako pevajući prevrću očima, škripe zubima i biju pesnicom o zid, bilo da su opijeni rakijom ili prosto gonjeni unutarnjom potrebom za urlanjem, prenemaganjem i razbijanjem. I došao sam do zaključka da sve to nema nikakve veze sa muzikom ni sa pevanjem kakvo se čuje kod drugih naroda, nego da je to samo jedan način da izraze svoje skrovite strasti i zle prohteve kojima inače i pored sve svoje raspuštenosti ne mogu da daju izraza jer sama priroda to ne dopušta. Govorio sam o tome i sa austrijskim generalnim konzulom (...). To je, jednostavno, besnilo divljaka koji su izgubili naivnost.'

No i Des Fosses, zrcalni lik istog nacionalnog (francuskog) 'pričanja priče' koji je drugi ne samo u odnosu na 'divljinu i bes' lokalnog puka već i u odnosu na Davillea, također će u zrcalnoj slici vlastite drugosti u odnosu na Davillea i Bosnu, izreći svoju viziju 'podmukle i dvosmislene' sredine pokušavajući uputiti čitalačkoj instanci izazov mišlju o tome koliki je, iz perspektive tog lika (ili možda autorske intencije?!) jaz između onog što se 'prosvjećivanjem' želi (može) postići i onog što se doista događa u toj sredini kojoj je *drugost* imanentna. Istovremeno, ono što je vrlo zanimljivo na razini autorske intencije jest činjenica da dok Jean Baptiste-Etienne Daville, odnosno Davil, progovara u prvom licu, Defoseov se elaborat prenosi slobodnim neupravnim govorom koji u potpunosti kontrolira autorska instanca iskazivanja:

Mučno i polako rasla je njegova knjiga o Bosni, sva od 'stvarne stvarnosti'. Sve je u njoj bilo potkrijepljeno dokazima, utvrđeno brojevima i osvetljeno primerima. Bez rečitosti i lepote stila, bez oštih razmatranja, polako su se slagale stranice, tvrde, glatke, hladne i jednostavne kao odbrana od te podmukle i zavodljive istočnjačke tišine koja sve stvari zamagljuje, razmekšava, mrsi i koči, čini ih dvosmislenim, višesmislenim, pa i besmislenim, dok ih ne odvuče nekud izvan domašaja naših očiju i našeg razuma u neko gluvo ništavilo, a nas ne ostavi slepe, neme i bespomoćne, žive zakopane i na svetu odeljene od sveta.

Pogled iz perspektive 'globalne zajednice' u kojoj Austrija i Francuska mogu biti u ratu, ali će se ipak razumjeti glede 'divljaštva' lokalnog puka (sve tri – ili četiri – vjere) ipak se donekle relativizira stalnim izmjenama perspektive. Istovremeno, takvi skokovi iz perspektive vezira u perspektivu francuskih konzula ili austrijskog konzula, pa čak i likova smještenih između istoka i zapada ('Leventinci', Nicola Rocca ili Cesar d'Avenant, odnosno Davna) više govori o *drugom* koji promatra ovdašnji konstrukt 'europskog' Orijenta nego li o onom koji je promatran unutar takvog uokvirenja. A onda opet: u esejima

kojima se u ova dva teksta najviše bavimo upravo dominira lokalna identifikacija kao vrijednost razlikovnosti, prepoznavanja i vrijednosti, a oba autora u svojim fingiranim fikcijskim autorskim pozicioniranjima 'nadilaze' takvu mogućnost univerzalizacije konteksta i određivanja vlastita mjesta u široj 'zajednici kultura', priznajući naslućivanje takve opcije čitanja samo kao eventualni 'ostatak' izražajnih potencijala njihova 'univerzalizma kroz pojedinačno'. Takav širi, globalni efekt u praksi teško da su postigli izvan fikcijskih tekstova, odnosno romana i pripovijedaka (kod Krleže i drama te nekih pjesama).

Tako dakle, kad se iz područja čitanja fikcijskih tekstova (priča, novela, romana) prijeđe na iščitavanje eseja, studija i prigodnih tekstova (govora i nagovora) koji su vezani uz nacionalnu prošlost i tipove fikcionalizacije povijesnog iskustva koji prevladavaju kod ovih autora, dolazi do pravog izražaja onaj tip impostacije lokalne identifikacije koji je bitno doprinio manipulaciji nacionalnog iskustva (ili nacionalnim iskustvom) i kod Andrića i Krleže, odnosno ukazao na njihove intencije koje nisu do te mjere prepoznatljive u romanima, dramama (kod Krleže) ili pjesmama.¹⁷ One se najbolje mogu razotkriti i interpretirati kad se razgrnu površinski slojevi tekstualnog, odnosno kao prikriveni ideologemi do kojih se može doći tek uvažavanjem različitosti odnosa prema vlastitom vremenu i prostoru kod dvojice pisaca. Ta se mjesta referiraju na pozicioniranje autorskoga glasa u odnosu na priču o naciji, a ostvaruju se kroz uplitanje faktografskog u fikciju i fikcionalnog u faktografsko (esejističko) te u postupku otkrivanja one (odnosno onih) prikrivene intencije(a) iskazivačeva glasa koji je/su u narativnom postupku najbliža (ili su najbliže) implicitnom autorovom. Kao još važniji treba spomenuti kompleksan odnos koji se intencijski ostvaruje unutar teksta i na njegovom izvanjskom rubu a to je dekodiranje razine koja proizvodi mrežu diskurzivno zadanih ideologema, onih koji 'fingiraju' odnos prema ispriповijedanom vremenu i počinju uspostavljati složeni odnos s vremenom pripovijedanja, izlazeći zapravo intencijski iz prostora i vremena koje pripovijedaju tako što 'hineći da pričaju ono što ne pričaju' asociraju na vrijeme u kojem se pripovijeda. To je ono što teoretičari avangarde zapravo u fikcijskim tekstovima nazivaju 'alegorijskim slojem', ali je u tekstovima koji generički ni ontološki (kao bivstvujući iskaz ne-mogućnosti autonomije) nisu 'prozne vrste' taj postupak kompleksnije izražen. Upravo zbog te intertekstualizacije i usmjerenosti prema 'drugim medijima', odnosno premrežavanju esejističkog, fikcijskog, pri/povijesnog i politički nesvjesnog (ali i svjesnog) stvari, odnosno mogućnosti tumačenja i transparentnosti značenjskih slojeva na ovom se mjestu usložnjavaju i naratološko-semiotička analiza tekstualnih instanci i intencija

¹⁷ Valja pritom naglasiti da ciklus o Krležinim *Glembajevima* u većini interpretacija ima bitno lokalno obilježeni kolorit.

'glasova' uokvirenih diskurzom teksta postaju nedovoljni za analizu prelaska poetičkog govora u politički (na)govor.

To je dakle taj trenutak i mjesto na kojem prestaje kompetencija isključivo naratološke analize i semiološkog uokviravanja izvanjskim diskurzivnim zadanostima teksta te se vraćamo tamo odakle smo krenuli, ograđujući se od spekulacije, de certeauovski shvaćenim, elementima poetike svakodnevnice kao prostora koji prelazi granicu kompetencije ove studije. Dolazimo dakle na presjecište različitih disciplina unutar diskurzivno zadana polja presjecišta uokviravanja tekstualnog, a gdje će se u raspravu i moguće analize uključiti druge humanističke discipline koje smo već navodili, od socijalne antropologije preko povijesti, filozofije, naravno i naratologije u najširem smislu riječi, pa sve do sociologije, psihologije i neuroznanosti, a s posebnim težištem na kulturalnom studiju kao činitelju koji svojom unutarnjom interdisciplinarnosti omogućuje uvid u razne aspekte ovakvog usložnjavanja tekstualnih potencijala i pruža metodološke okvire za mogućnost njegova promatranja iz različitih perspektiva (postkolonijalne, novohistoricističke, psihoanalitičke ili dekonstrukcijske). Upravo zato se one mogu čitati kao takve cjeline koje izlaze iz područja koje smo tradicionalno predmnijevali kad govorimo o interpretaciji književnog teksta i ulaze u složen odnos promišljanja identitetskih obrazaca tekstualnog i agensâ koji uvjetuju kolanje društvene energije. Riječ je o energiji koja uvjetuje identifikacijske obrasce i silnice pomoću kojih je moguće povijesno, nacionalno, konstruirano, rasno i klasno opet vratiti u tekst. To činimo kako bi se u drugim uvjetima i novim tipovima rasporeda moći tekstovi mogli naturalizirati i prilagođavati tipovima čitanja koji posjeduju akademsku (kritičku ili političku) moć hegemonijskog pristanka na njihov 'teror'.

Sama činjenica da i kod Krlježe i kod Andrića postoje taktike na razini autorske intencije koje su očigledno namijenjene 'čitanju između redaka' daje dopunsku snagu tog argumenta. Ako Andrić 'podražava' zapadni kanonizirani obrazac da bi proizveo tekst koji mu se na razini čitateljskog nagovora odupire, a Krlježa modelira tekstove na temelju tog kanona izmičući mogućnosti uokviravanja u njegov školsko formacijski tijek bez ostatka, o tim taktikama očito treba razgovarati i na razini uzimanja u obzir tekstova koji nisu 'klasični' i koji svojom 'naratološkom obradom' povijesnih 'činjenica' ukazuju na mjesta konsolidacije nekih taktika o kojima je ovdje riječ.

Ono što će sigurno u zaključku ove analize biti važno naglasiti (i teorijski uokviriti) jest da se ta mjesta interpelacije drugosti u tekstu, kod obojice pisaca kojima se ovdje bavimo, najjasnije vide upravo na prostorima susreta fikcije i nefikcijskog tekstualnog koje postaje fikcionalizirano. Naravno, rezultati istraživanja tekstualnog ovisit će o pozicioniranosti autora, ali i čitanja, odnosno o njegovom 'politički nesvjesnom' tijekom čitanja, ali i ten-

denciji kojom pristupa tekstu i koja mu je nadana na temelju vladajuće hegemonije koja je 'vlasnik' instrumentarija za pozicioniranje tekstova u određenu kulturu (ili kulture). Uz to se mora naglasiti da su rezultati koji se dobivaju analizom znatno drugačiji, ovisno o pozicioniranju interpretatora, ali i cijelih interpretacijskih zajednica u okviru određenog interpretacijskog konsenzusa. U nešto opsežnijoj studiji koju pripremam za knjigu koja će se baviti problemom postkolonijalnosti u hrvatskoj i drugim južnoslavenskim književnostima primjera je znatno više nego što je to ovdje moguće podastrijeti. Oni se kreću uglavnom od romana kao što su *Zastave*, *Travnička hronika*, *Banket u Blitvi* i *Na Drini ćuprija*, pa sve do Krležinih i Andrićevih eseja koji su ovdje u žarištu interpretacijske prakse. U tom procesu važno je prilagoditi i analitički instrumentarij, tako da se na prije nejasnim mjestima trebalo početi koristiti analizama agensa koji oblikuju odnose moći u tekstu, identiteta i identitetskih obrazaca, a koje je moguće tumačiti potrebnim interpretacijskim konsenzusom samo uz pomoć spoznaja srodnih disciplina navedenih ovdje. Pritom je uvijek važno imati na pameti interesne zone (hegemonijske odnose) unutar određenih zajednica koje se tekstem i pitanjem ideologije i mitologizacije pri/povijesnog bave.

U tom kontekstu mislim kako je na temelju svega do sada iskazanog važno reći kako Andrićevi prozni tekstovi svojim unutarnjim tekstualnim taktikama (u odnosima različitih razina pripovijedanja i različitim impostacijama ideologemskog upletanja u tekst te obrade i ulančavanja mitologema) prikrivaju ispod površinskih razina teksta tip impostacije koji je u nefikcijskim tekstovima izražen jasnije i izravnije. Isto tako mi se čini da posebno mjesto imaju oni citati iz Andrićevih tekstova koji se pozicioniraju gotovo 'između redaka', a pogled na određeni problem 'okreću nekoliko puta', kao što smo na primjer mogli vidjeti u fingiranim diskusijama dvojice Francuza (francuskih konzula) u *Travničkoj hronici*. Upravo zato je u njegovim romanima često teško vidjeti koja je to instanca koja je najbliža autorskoj intenciji, pa onda i samom autoru, njegovu pogledu na 'stiliziranu povijest' čiju je konstrukciju zadao kao okvir većini svojih djela. Konkretno, progovara li u *Travničkoj hronici* glas najbliži autorovom iz pozicije 'starog' ili 'mladog' konzula? Ili ih autorska intencija obojicu ironizira, a time i kompleks zapadnog pogleda (superiornosti) u odnosu na Orijent, upravo na način na koji je autor koristio zapadni (oksidentni) obrazac umjetničke forme i stilske formacije da bi (re)konstruirao fikcijski Orijent toga, ali i drugih svojih djela? Možda je pozicija dolačkih fratara ona koja je najbliža autorovoj. Ili pak njegovo pozicioniranje u odnosu na agense teksta fluktuiralo od instance do instance, posuđujući svoje gnomske iskaze raznim pozicioniranjima centrifugalnih silnica teksta, kako bi takvu (potencijalnu) polifoničnost opisao Bahtin. I možemo li uopće u toj dijegetičkoj konstelaciji snaga govoriti o višeglasju u ovom

tekstu ako, naoko, cijela kontrola dolazi iz jedne jedine 'središnje pripovjedačke inteligencije' koja uvijek uzima pravo komentirati razne konstrukte, razne rubne događaje i različite tipove stilizacije mitskog iskustva?

Istovremeno, kod Krleže se dogodio drugačiji proces, suprotan od gore naznačenog. U njegovu je korpusu upletanje esejističkog u prozni (fikcijski) tekst povratno proizvelo fikcionalizaciju Krležina esejja. Nije zato nimalo neobično da su već raniji priređivači kod Krleže povukli dosta vidljivu granicu između esejja i studija. Fikcionalizacija njegovih 'likova' u esejima, na primjer Kranjčevića, Križanića ili Starčevića, proizvodi prostor za rekonstrukciju postkolonijalnog kompleksa 'hrvatstva', ali na način kudikamo kompliciraniji nego li je onaj kojim se može iščitati 'kosovski mit' kao simbol koji se proteže kroz Andrićeve eseje o Njegošu. Činjenica da su ovi Andrićevi eseji većinom prigodni i pisani s nagovorom trenutka i prilike u kojoj su čitani, također bi trebala biti važan kulturološki dinamički impostirani ideologem u analizi. S jedne strane on pojednostavljuje našu čitalačku impostaciju, ali bi nam istovremeno s druge strane mogao otvoriti druge slojeve autorske instance te omogućiti i sugerirati još jedno 'drugačije čitanje', odnosno mogućnosti dekodiranja 'dubinskih slojeva' koji ti tekstovi (ipak) imaju neovisno o njihovoj (naoko) dnevno-političkoj funkciji. A do tog (još jednog) drugačijeg čitanja predlažem povratak ovom koje smo imali ovdje. Na temelju toga valja nam donijeti i odgovarajuće zaključke vezano uz mjesto na kojem politika postaje poetika, a politika se raspršuje u čitav niz poetskih praksi koje ideološku impostaciju podražavaju ili negiraju. Jer ako se poetizira politički jednokratno da bi se od njega napravila poetska neprolazna slika, onda takav model 'naracije nacije' ipak ima vrlo važnu političku funkciju. A politička funkcija, kao Greenblatova ideja o 'kolanju energija', fluktuirala ovisno o pozicioniranju hegemonijski uokvirenih klastera moći u svakom pojedinačno 'okamenjenom' povijesno-ideološki zadanom trenutku recepcije.

2. Njegoš i Starčević; Andrić i Krleža: poetika kao politika (i obratno)

Stoga, sada iz perspektive dekodiranja kulturološki impostiranog mjesta gdje s područja poetike prelazimo na iščitavanje političkih agensa u tekstu, pogledajmo još dva primjera iz esejja koje sam već spomenuo kao paradigmatična polazišta fikcionalizacije 'pseudo-faktografskog', odnosno već uobličenog mitskog iskustva koje figurira kao naracija nacije, odnosno kao pri/povijesna konstruirana konstanta koja takvom funkcionira i nameće se kao *istina* kroz duži period. Tekstualni sloj priče o kosovskom mitu razrađuje se u srpskoj tradiciji kroz epsku narodnu pjesmu, a instrumentalizira se u razdoblju kasnog romantizma. Oko prijenosa tog mitskog iskustva kao 'nacionalne priče' postoji nacionalni (narativni) konsenzus. Taj narativ svoje repo-

zicioniranje konstruira kroz obnavljanje neproživljenog mitskog iskustva i u fikcionalizaciji povijesti. U našem konkretnom slučaju riječ je o posebno impostiranom tipu glasa koji mu pridaje Andrić u svojoj priči-eseju o Njegošu i 'njegovim lutanjima zapadnim prijestolnicama' uz stalno prisutnu misao o 'nepomirljivoj borbi' protiv 'pakla na zemlji', odnosno osvajačkog Orijenta u odnosu na konstruirani (crnogorski i srpski) Oksident. Prostor imaginarnih konstrukata 'suprotstavljenosti' zadan je tom tekstu prije trenutka u kojem Andrić fikcionalizira povijesni lik. Tek šire zamišljena kulturološka analiza, ona koja će u obzir uzeti razne oblike iskaz(iva)nih praksi, od fikcionalizacije povijesnog diskurza u književnim i općim povijesnim pregledima, novinskih tekstova, političkih govora, sve do usmenih narodnih pjesama i Andrićevih tekstova, bit će u stanju dekodirati način na koji intencija Andrićeva postupka fikcionalizacije Njegoševa lika proizvodi jednu cijelu, njezinu predmnijevanu i manipulativnu ideologematsku razinu, onu koja prihvaća 'sukob' kao stanje stvari. Istovremeno, Oksident ovih tekstova proizvodi se kao drugi u odnosu na onaj koji dominira Krležinom poetikom (i politikom), a bit mu je izravna borba s istočnim drugim. Riječ je o stereotipu nagovora iz kojeg se 'može učiti od prošlosti', ali je također moguće i čitanje prema kojem izvan (ili ispod) slojeva prigodničarske poetike (hegemonije) svakodnevnog, istovremeno dolazi i do ironiziranja takvog mitskog njegovim potvrđivanjem (dakle, možda u onom *dissimulatio* obliku ironijskog iskazivanja, kad se /pretvara kako se/ 'misli ono što se ustvari ne misli').

Štoviše, na ovom stadiju analize teško se uopće vrijednosno pozicionirati u odnosu na navedeni tekst i njegovu pragmatičnu ulogu kako u životu 'druge Jugoslavije', tako i u impostaciji odnosa crnogorskog nacionalnog kompleksa prema srpskom ili 'kontinuiteta mitskog iskustva' koji se proizveo usmenom tradicijom kao priča o naciji, a gdje je onda Njegošev lik samo dio tako shvaćene i kroz autorski tekst prenesene 'naracije nacije'. A sam tekst, pozicionirajući se na jedno od usjecišta u prostor 'stvaranja književne (mitske) nacije', u Andrićevu autorskom intencijskom iskazu čitajući Njegoša zapravo ulazi u priču koja svojim narativnim taktikama nameće fikcijski sloj njegovu eseju kao dominantan. Osim fikcionalizacije moguće povijesne situacije i obnavljanja mita koji sublimira kao zajedničko iskustvo, tekst istovremeno to iskustvo preoblikuje, to jest remit(olog)izira i vraća natrag u zajednicu kao osvježeni i oživljeni amblem koji osim poetičke funkcije njegove, kao okvira fikcijskom korpusu, svakako ima i jak politički nagovor, neovisno o intenciji model autora ili čak možda (na razini *dissimulatio*) usuprot autorskoj intenciji.¹⁸

¹⁸ Mislim da je važno imati na umu jasno razlikovanje između dviju instanci u tekstu koje Eco razlikuje kao 'model autora' i 'autorsku intenciju'. Za razliku od empirij-

U drugom slučaju, Krležinu dakle, polazište za detaljniju analizu još je kompleksnije. Pišući tekstove okupljene u zbirci eseja *Deset krvavih godina*, dijelove teksta 'Teze za jednu diskusiju iz godine 1935', ili još više u eseju 'O patru dominikancu Juraju Križaniću', Krleža se često bavi Starčevićem, ali uvijek samo u dijelu teksta, fragmentalno i nikad mitologemski široko i ideologemski zaokruženo kao što je to bio Andrićev slučaj u 'priči o Njegošu'. Pokušavajući racionalizirati fenomen 'malograđanskog hrvatstva' iz prostora rasne suprotstavljenosti u okviru vlastite koncepcije (srednjoeuropskog) Okcidenta, Krležin iskazni subjekt, odnosno autorska intencija, pragmatični problem načina ostvarivanja lika uokviruje, između ostalog, ponajviše političkom ideologemskom razinom – odnosno klasnim antagonizmom, onako kako smo najavili uz esej iz *Europe danas* u prvom dijelu ove studije. Nije tu u pitanju samo Kongo kao kompleks 'subalterne' kolonije naspram Hrvatskoj. Nije u pitanju ni problem prema kojem Krleži na razini odnosa prema kolonijalističkoj zavisnosti i odnosa prema Orijentu i Oksidentu njegov model 'hrvatstva' operira na 'politički osviještenoj' razini koja se predmnijeva.

Problem je u autopredodžbi koja zadaje horizont očekivanja o vlastitoj vrijednosti kao razlikovnoj konstanti, što čini se kod Andrića nije slučaj. Krleža s terase 'Esplanade' hotela u već citiranom tekstu 'O malograđanskoj ljubavi spram hrvatstva' opet suprotstavlja 'trnjansku Hrvatsku', onu Hrvatsku koja je svake godine poplavljena, na rubu zaraznih bolesti i bez zaštite od nadiruće Save, zemlju koja nema pitke vode i u kojoj se (osim kao u već spomenutom autopredodžbenom stereotipu vrijednosne razlike i vlastite veličine – dakle Kongu) 'živi kao u Bihaću' (sic!). To predstavlja i proizvodi još jedan stereotip s indikativnom snagom za ovog pisca i njegov (u nefikcijskim tekstovima često nijekani, oksidentalno – srednjoeuropski) svjetonazor. Zanimljivo je da Krleža u esejističkim tekstovima ovog tipa ne fikcionalizira mitsku razinu. On ju, naprotiv, nastoji dekonstruirati, za razliku od Andrića koji tu razinu podražava, te kod površinskog čitanja uvid u njegovu autorsku intenciju ne dekonstruira mitski zadano iskustvo srpske 'naracije nacije' već kroz nju gradi autopredodžbu. Ta Krležina fikcionalizacija faktografskog zbiva se na razini gdje dolazi do izmicanja likova kontroli autorskog obuzda-

---

skog autora koji je u njegovoj semiotičkoj analizi smješten izvan teksta, model autor nalazi se unutar teksta, ali na njegovu vanjskom obrubu kao ujedinjavajući činitelj iskaznih potencijala teksta i ukupnih mogućnosti teksta u odnosu na njegova diskurzivna uključivanja. Instanca implicitnog autora niža je instanca i ona se na nekim signalno 'jakim' mjestima može poklopiti s pripovjedačkom. Autorska intencija spona je između izvanjskih i tekstualnih taktika i mjesto proizvodnje netekstualne razine ulančavanja ideologema, na način kako model autorstvo ulančava dijelove strukture teksta ili kako implicitni autor proizvodi 'sememe' (ovdje ideologeme) u procesu ulančavanja značenjskih slojeva u više cjeline (usp. Eco, 2005; 33–37).

vanja teksta. Andrićeve konstrukcije su pragmatične i čvrste, utemeljene na podražavanju mita i njegovoj rekonstrukciji samo na razini mogućeg 'drugog čitanja' cjeline. Kod Krleže se dekonstrukcija mitskog vrši i na mikrostrukturnalnoj razini, a makrostrukturnalno dolazi do urušavanja cijelog sistema – njegovim ponovnim uspostavljanjem. Tako na primjer povijesna ličnost Starčevićeva (kao i Supilova, ili Križanićeva, uostalom) u jednom trenutku izmiče kontroli autorske instance i više joj se tijekom fikcionalizacije fakcionalnog ne vraća kao nešto što se može obuhvatiti racionaliziranim i hegemoniji diskurzivne zadanosti podložnim protokolom. Pitanje je li to inicirano autorskim nagovorom kao svjesno gubljenje kontrole nad neobuhvatljivim, ovdje ostavljam otvorenim, baš kao i razinu Andrićeve suptilne ironije u apologetskim prigodničarskim tekstovima.

Tako Starčević kao Krležin lik, ali i agens pokretanja odnosa i pre/pis(iv)anja povijesti u njegovoj esejistici djeluje dvojako. Na razini racionalizacije i materijalizacije povijesnog (dakle usuprot 'naraciji nacije' kao slobodnom području konstrukcije 'priče o boljoj prošlosti') tekst radi protiv uspostavljenog 'malograđanskog' imaginarija, podriva takvu 'naraciju nacije' i na razini intencije teksta dolazi do dekonstrukcije pojmova poput 'hrvatskog pitanja' ili 'hrvatskog prava'. Zanimljivo je napomenuti kako je ta dekonstrukcija zapravo proces paralelan i prilično sličan potpuno fiktivnim sekvencama iz njegova (alegorijskog?!) romana *Banket u Blitvi*. O Starčeviću se u kontekstu malograđanskog idealističkog političkog kompleksa govori s podsmjehom i on je, u Krležinoj interpretaciji, jedan od začetnika takve malograđanske 'sheme' hrvatstva: (*Starčević sam po sebi, jedna je mrtva formula na političkom groblju koja ne predstavlja nego trajanje četrdesetosmaškog, romantičnog elana unutar jedne malene četrdesetosmaške grupe hrvatskih intelektualaca, koji u vrtlogu revolucije godine hiljadu osamsto četrdeset i osme nije su mogli da odigraju nikakve pozitivne uloge, iz čitavog niza razloga nerazmjerno jačih od njihove subjektivne volje.*)¹⁹

Taj ideologem okamenjenog, stereotipiziranog hrvatstva, onaj je koji 'drži figu u džepu', nije samo eksponiran u esejistici i Krleža često o tome

¹⁹ Prema: Miroslav Krleža: *Eseji i članci*, knjiga 5, str. 149., Sarajevo, 1979. Zanimljivo je da Krleža 'razloge jače od njihove subjektivne volje' nikad ne stavlja u ključ kolonijalne zavisnosti i ne promatra ih iz postkolonijalne, već isključivo političke perspektive koja autopredodžbu o 'nama' postavlja upravo u okvire malograđanskog hrvatstva koji svojim tekstom, na primjer ovim citiranim ovdje, želi dekonstruirati. U tom smislu 'Andrićev apologetski kompleks' autopredodžbe gotovo da djeluje kao fingirana 'heteropredodžba' stavljena u protokol autorske instance kao poželjnog medija fokalizacije u odnosu na uokviravajuću hegemoniju. Takav tip pseudo-Oksidenta u odnosu na 'krvavi zid Orijenta' zapravo je potpuno u službi oligarhije koja proizvodi kulturnu sliku o naciji. Krleža, s druge strane, piše usuprot takvoj tendencioznosti.

progovara vrlo kritički u svojim fikcijskim tekstovima, od 'Velikog meštra sviju hulja', sve do *Zastava*. Istovremeno, uz dekonstrukciju jednog amblema na razini njegove fikcionalizacije zbiva se podražavanje upravo takve auto-predodžbe. O tome se zapravo i govori kad se Krležin iskaz stavlja u kontekst 'cikličkog kruženja' nietzscheanskog tipa. Stereotip hrvatskog prava kao vertikale određenog oblika 'opstanka nacije', u priči o njezinoj suprotstavljenosti onom tipu identifikacijskog obrasca koju Oraić-Tolić zove elementom diseminacije 'utopijskog jugoslavenstva' (2006), proteže se kroz mitsko otjelovljenje lika 'Starog' kao moralno nepokolebljive vertikale koja je istovremeno stereotip nacionalizma, tvrdoglavosti, ali i otpora *drugom*. To se događa čak i u trenutku kad dolazi do promjene tog *drugog*, odnosno do ogledanja u drugom obliku i odnosima hegemonijske zadanosti kolonijalne zavisnosti kad jedan odnos kolonijalne moći biva zamijenjen drugim.²⁰ Krležin 'Stari' simbol je 'stopostotne negacije Habsburga' i u oblikovanju naracije nacije koju podražava Krleža u nekoliko tekstova ('O patru dominikancu Jurju Križaniću' ili 'Predgovor *Podravskim motivima* Krste Hegedušića'). Unatoč dekonstruiranju povijesne ličnosti Starčevića, on odmah potom stvara lik 'Starčevića' kao moralne vertikale i simbola otpora prema neprijateljski zadanom *drugom*. U tom smislu dolazi do fikcionalizacije lika Starčevića u esejističkim (faktografskim) tekstovima i promišljanjima Krležinim koji se odnose i na druge oblike zavisnosti od izvanjski uokvirene hegemonije *drugih*. Prisutan je svjesni napor i način da se lokalna 'čvrsta točka' zada kao jako mjesto, stereotipizirana pozicija otpora. Fakcija je proizvela fikcijski stereotip od kojeg se može poći bez ostatka i koji je amblematično zadan kao ishodišno mjesto priče o naciji i konstrukciji njezina mita otpora, gotovo do iste mjere kao što amblematično izgleda Andrićev 'kosovski mit' u uvodnoj eksplikaciji o pseudooksidentskoj pozicioniranosti Njegoša. I jedan i drugi su različiti u odnosu na Oksident kakav znamo iz Saidovih analiza odnosa Orijenta i Zapada. U Krležinu slučaju međutim svijest o drugosti u odnosu na zapad nije eksplicitna. Odnos sjeverne Hrvatske prema drugom uvijek je odnos prema mađarskom i habsburškom kompleksu, nikad prema Orijentu ili Mediteranu, odnosno tipu kolonijalne uprave koju su uokvirili Venecija i Vatikan. To je prostor globalne identifikacije prema kojem će se, u Andrićevoj fikciji o faktima ogledati Njegoš u Italiji (u istoimenom eseju-priči). Kod Krleže taj prostor usijecanja u drugu sredinu, boravka u drugoj sredini, nije prisutan. Zanimljivo je, u ovom kontekstu, vidjeti kako taj problem vide istraživači i 'konstruk-

²⁰ Na sličan način Krleža piše i o Supilu (u esejima 'Slom Frana Supila', 'Razgovor sa sjenom Frana Supila', 'Odlomci romansirane biografije Frana Supila'. 'O pedesetogodišnjici smrti 1917–67', *Eseji i članci*, knjiga 4). U tom posljednjem eseju Krleža piše kako je mladi Fran Supilo svoje 'hrvatstvo zamišljao po modelu Augusta Šenoe i Starčevića'.

tori' povijesti južnoslavenskih književnosti koji ne grade autopredodžbe, odnosno dolaze u ovaj naš 'prostor između' iz drugih sredina.

O ovom vrlo zanimljivo piše Ralph Bogert (1992) uvodeći u opis priče o hrvatskom nacionalnom narativu važnost razlikovanja bidermajera i delibabab, njemačke i mađarske kulturne dominacije (v. više u: Škvorc, 2003:77–81). Prva je taktika 'uljepšavanja stvarnosti' koja se može povezati s 'malograđanskim hrvatstvom' po gostionicama koje se raspršuje (diseminira) u ispraznom povezivanju pompoznihi označitelja – i reflektira se u mitu o Starom. Druga se odnosi na pragmatične poteze realne 'borbene' politike i proizvodi 'mrtvu', neprimjenjivu formulu. Upravo zato ponovljivost 'uljepšane priče' koja funkcionira kao moguća nacionalna (ostvariva) konstanta proizvodi romantični lik buntovnika, gotovo na sličan način kao i priča o 'predziđu kršćanstva' (na koju se Krleža obara u eseju 'O malograđanskoj ljubavi spram hrvatstva'). Riječ je o mitologemu koji je podatan za reformuliranje i korištenje u različitim promijenjenim uvjetima pričanja priče i koji se ideološki može koristiti u čitavoj lepezi političkih pozicioniranja i pozivanja na 'našu priču', od otpora austrijskoj i mađarskoj hegemoniji, do pozicioniranja unutar prve i druge južnoslavenske 'zajednice' kao stranih tijela koji su repozicionirali odnose vanjskih odnosa moći, ali se, iz te perspektive, u odnosu kolonijalne zavisnosti ništa zapravo bitno nije promijenilo.

Kod Andrića je tako položen stereotip ne sam Njegoš već i spominjani kosovski mit koji se reinterpreтира kroz esejistički zamišljeno i fikcijski izveden performativ smještanja Njegoša u konstantiv 'kosovskog' kompleksa, o čemu je pisano u već navedenoj studiji. Njegoša se tamo 'pozicionira' kao vladara i lika koji je 'odlučio voditi bitku' protiv Osmanlija, a koja se vodi 'bez ikakve nade u pobjedu', dakle s potpunom sviješću o neminovnosti poraza i svim čarima koje takav tip osviještenosti sa sobom donosi. I o tome piše Bogert suprotstavljajući Krležinu srednjoeuropejstvu pitanje južnoslavenske mitologije. Tu priču može se pričati i naknadno, iz perspektive nacionalnog narativa kojim je već ostvarena promjena (iz takve se perspektive, ideologemski zasićeno, može i čitati), ali se u tekstovima o kojima je ovdje riječ priča uvijek vraća prema natrag i to kako bi podražavanjem prošlosti opravdala pretvaranje priče u (novu) akciju, odnosno aktivirala mogućnost performativna pozicioniranja narativnih agensa. Andrić je, pišući mnoge svoje tekstove za vrijeme (predzadnjeg) velikog pokolja, očito, na razini 'naracije nacije' bio ponesen nacionalnim narativom i njegovim izmještanjem iz šire položene, globalno uvjetovane, u usko nacionalnu perspektivu pojedinačnog primjera nas kao *drugih* u odnosu na okružje koje je, u onoj narativnoj sekvenci prije citiranoj iz romana *Na Drini ćuprija*, ipak živjelo paralelno, ali u jedinstve-

noj prostornoj uokvirenosti zajedništva.²¹ Tako globalno zadan mitologem alegorije koja može nadrasti polje lokalne identifikacije i uključiti se u polje književnog identificiranja ovdje postaje lokalno zadanim performativom.

Vrlo je zanimljivo oprimjerivanje kako je taj kompleks u kolektivnoj manipulaciji 'tekstom' bivao tijekom povijesti odnošenja prema lokalnoj identifikaciji pojačavan pričom ispričanom 'izvana' da bi, s jedne strane, dobio na uvjerljivosti i mogućnosti prijenosa postkolonijalne identifikacije s lokalne razine na globalnu, a s druge da bi se mitsko iskustvo ovjerilo iznutra kao konstantiv a na bazi povratne informacije iz identifikacijskog polja globalnog pozicioniranja. Riječ je o kolektivnom činu manipulacije mitskim iskustvom, dakle o svjesnom postupku njegove remitologizacije iz heteropredodžbe koja je autorežirana kolektivnim činom i njegovom artikulacijom kroz glas autoriteta.

To je postupak poznat još otprije, iz 'priča' Rebecce West ili Hermana Bahra u kojima se 'gledano sa strane' uspostavlja stereotip o naciji o kojoj se piše/priča.²² Tako proizvedeni stereotip utječe na stvaranje nacionalnog narativa izvana, onako kako Oraić-Tolić objašnjava heterostereotipe (za razliku od autostereotipa) i načina na koji Dukić piše o heteropredodžbama (za razliku od stereotipiziranih autopredodžbi). Važno je međutim reći kako u tim tekstovima dolazi do izvanjske konstrukcije koja konstruira 'sliku svijeta' iz perspektive kako te stereotipe *drugi* stvaraju o *nama*, a ne obratno. Ako je takva heteropredodžba uvjetovana manipulativnim autopredodžbama koji proizvode vlastitu naraciju nacije i iz pozicije posjedovanja priče (hegemonije) utječu na oblikovanje heteropredodžbe, tada se počinju događati vrlo zanimljive stvari u rekonstrukcijama nacionalne priče, i to iz obiju perspektiva: heteropredodžbene i autopredodžbene, globalne i lokalne. U konkretnom slučaju Rebece West riječ je o vrlo dobro stimuliranoj recepcijskoj manipulaciji stvorenim stereotipom koji je utjecaj (i čitanje) lokalne sredine napravio na konstrukt 'stranog' autorstva i slike o lokalnoj kulturi, njezinu mjestu u 'civiliziranom' svijetu Oksidenta i 'prostoru između' Orijenta i Zapada.

Na razini konstruiranja heterostereotipa o kosovskom mitu, Njegošu i Andrićevu mjestu u toj postkolonijalnoj konstrukciji zanimljivi su i povijesno-književni uvidi koji su u mnogo čemu uvjetovani lokalnim uvidom, odnosno umrežavanjem autostereotipa i autopredodžbi kroz reprezentaciju lokalne priče o naciji, njezinoj povijesti i mitskom iskustvu. Tako je napisana i knjiga Rebece West, a do određene mjere i na Bogertovu knjigu koja je spomenuta

²¹ V. Škvorc, 2010: 326 i 330. Tamo se iz 'globalne priče' eksurzima u 'lokalno' uočava kako impostacija često proizvoljno može odrediti intenciju čitalačkog nagovora.

²² Riječ je o Bahrovoj knjizi o putovanju Dalmacijom *Dalmatinische Reise*, 1909., i o knjizi R. West pod naslovom *Black Lamb and Grey Falcon*, djelu koje je vrlo dugo-trajno utjecalo na anglo-keltsku percepciju balkanske kulture i povijesti.

gore, izvršen je utjecaj dvije lokalno impostirane priče. Tako možemo reći da je gotovo svaka heteropredodžba proizvedena pod snažnim utjecajem umreženih autostereotipa koji su je proizveli ili na nju bitno utjecali.²³

Zanimljivi su i načini na koje poetika postaje politikom kad se interpretira iz takve perspektive koja je na razini globalnog konotativa zasićena lokalnim performativima. Tako autorica Vanita Singh Mukerji u svojoj knjizi o Andriću nastupa kao proizvođačica teksta koji svojim heteropredodžbama podražava i doprinosi ojačavanju nacionalnog mita o integralnom srpstvu i agresivnog (proaktivnog) mita o 'Srbima svima i svuda', od Karadžićeva *Kovčežića* (iz 1850.) do apropijacije i nekritičke naturalizacije Andrićevih tekstova u kontekstu srpstva. Riječ je o tekstu koji, zasnovan na lokalnoj umreženosti mitologema i pod jakim utjecajem nagovora autostereotipizirane ideologemske paradigme podražava, ali ne propituje, mitologeme koji su joj ponuđeni na interpretaciju i pružaju se autorici koja lokalni mit koji valja prilagoditi globalnom uvidu iz fingirane objektivne perspektive (v. 1990). Strana autorica Andrićeve biografije proizvest će dakle narativ utemeljen na nagovoru heteropredodžbene sredine koja je proizvela tako pozicionirani sustav ideologema i mitologema, a njezin će iskaz povratno djelovati na sredinu koju izvana 'objektivno' preispituje, ojačavajući njezino ideologemsko polazište, upravo u vrijeme kad tako pozicioniran 'jaki' položaj stereotipizirana, gotovo okamenjena mita, učvršćuje narativ patnje, ugroženosti i agresije.²⁴ Naslanjajući se isključivo na lokalne, srpske izvore, ona interpretira Andrićeve eseje o Njegošu i Vuku Karadžiću u isključivom ključu nacionalnog narativa kulture domaćina, odnosno srpskog lokalnog autopredodžbenog konstrukta 'naracije nacije' koji u obzir uzima neprerađeno 'mitsko iskustvo' kao sememsku mrežu kojoj se ne pridaje ideologemska obilježnost. Ona dakle za svoju 'kritičku biografiju' uzima gotove formule ne promatrajući taj autopredodžbeni i autostereotipizirani sloj ispriповijedanog kritički i posve podliježući lokalnoj identifikaciji na koju je u procesu prikupljanja podataka bila upućena.

²³ Sjetimo se samo *našeg* heterostereotipa o Zapadu kao alternativni svim našim problemima i rješenju mnogih naših (umreženih) lokalnih nedoumica. Istovremeno, kako kaže Washbourne (2005), globalizam i globalnost svojom 'razmjenom simboličkih vrijednosti' proizvode samo privid rješenja lokalnih problema. Transnacionalnost kao proces (Cohen, 2007) zapravo podstiče ogledanje u drugom, ali je uvijek uvjetovana vlastitim polazištem i autostereotipima kao ishodišnom pozicijom. To znači: ako se misli da je drugi taj koji će razriješiti određeni lokalni problem, radi se o pristajanju na novo postkolonijalno stanje. Istovremeno, proizvodnja i diseminacija autopredodžbi bitno utječu na konačno oblikovanje heteropredodžbi i heterostereotipa o nama.

²⁴ Riječ je o knjizi Vanita Singh Mukerji (1990): *Ivo Andrić: A Critical Biography*. Jefferson i London: McFarland & Company. Autorica je bila u diplomatskoj službi u Beogradu, gdje je pisala knjigu, a većina izvora je iz lokalnog kruga stvaratelja autopredodžbi.

Njezin je nagovor impostiran globalno, ali je istovremeno utemeljen na lokalnim autopredodžbama koje su se amblematično uokvirile bez kritičkog ostatka kroz koji bi lokalna slika mogla biti globalnim uvidom dekonstruirana, makar na razini performativnog uloga u dinamičnu rekonstrukciju ispričanog. Globalnim ostaje jedino proširenje domašaja uvida u lokalnu identifikaciju, jezik medija posredovanja i verifikacija potpisom međunarodno ugledne izdavačke kuće. Takav primjer heteropredodžbenog teksta imamo i u odnosu na Krlježu, a autorstvo tog teksta već je korišteno u promišljanju nekih Krlježinih autopredodžbi.

Ali taj primjer teksta u znatno kompleksnijoj i kudikamo profesionalnije (stručnije) napisanoj knjizi o Krlježi bitno je drugačiji. Kada govori o Krlježinu odnosu prema globalnoj i lokalnoj identifikaciji, kanadski autor i sveučilišni profesor sa Sveučilišta u Torontu – Ralph Bogert inzistira na svom pozicioniranju izvana i na činjenici kako je riječ o uvidu koji će narative nacija čitati, ali će također izvršiti apropijaciju utemeljenu na vlastitoj pozicioniranosti drugog u odnosu na ishodišne nagovore lokalne autopredodžbe i auto-stereotipizirane 'naracije nacije'. Kao što ne postoji jedinstveni uokviravajući mitologem koji Krlježa, za razliku od Andrića i njegova prijenosa predaja i legendi kao fingirane 'izvanjske zadanosti', ne propituje i dekonstruira prilazeći mu kao 'datosti', tako je i pristup tekstu drugačiji. Mukerji, koja je članica stranog diplomatskog zbora u Beogradu, polazi od 'istine' koja je kao okvir zanimljivom pismu zadana kroz priču lokalnog establišmenta o piscu, odnosno kroz hegemoniju ovjerene književne povijesti (srpske). Bogert, s druge strane, vrši najprije dekonstrukciju 'čvrste priče', a onda rekonstruira materijal kroz uključivanje kulturalnih postignuća kultura koje su Hrvatsku držale u kolonijalnoj zavisnosti. Pritom je važno izreći činjenicu da on to nigdje eksplicitno ne izgovara. On umjesto takve konstatacije nastupa neizravnije i 'na razini čitanja između redaka' zaključuje kako hrvatski mit i pozicioniranje u okruženje nisu aktivno konstruirani u obliku imperijalističkog posezanja za drugim, već da je u konstrukciji hrvatskog nacionalnog mita, odnosno 'izmišljanja tradicije' riječ o čitavom nizu reakcija na *druge* koji su ih (kolonijalno, B. Š.) uokvirili: bilo da je riječ o otporu austrijskom i mađarskom utjecaju (Starčević) ili kasnije otporu jugoslavenstvu (Supilo). Istovremeno, činjenica kolonijalnog uokvirenja nije predmet njegove analize, kao ni odnos prema Orijentu. Odnos 'hrvatstva' prema Bosni u njegovu je kontekstu isključivo pitanje austrougarskog okvira 'hrvatskog pitanja', pa se onda i to pitanje rješava u okviru takve omeđenosti političke paradigme nagovora. Hegemonija o kojoj ovdje govorimo jest odnos moći između centra i provincije, baš kao što je to politički bilo isticano i raspravljano u obje Jugoslavije, a ne odnos između kolonizatora i kolonije.

I jedna i druga heteropredodžba, ona Bogertova i ona koju je na razini prenošenja performativa mitologemske ulančanosti uobličila Mukerji, utvrđene su i traže prostor verifikacije u odnosu prema južnoslavenskom drugom. U tom je kontekstu važno reći kako su (najmanje) dvije tradicije promišljanja problema i odnosa prema autorima i kompleksnim temama kojima su se bavili proizvele najmanje dvije priče o nama, kad je u pitanju odnos lokalne i globalne identifikacije. Premda i tu postoji problem. Priča je, naime, u toj složenoj situaciji kolonijalnih, postkolonijalnih i identifikacijski različitih odnosa bilo više, vjerojatno najmanje četiri, ali je tip odnosa u okviru hegemonije jugoslavenske državno-političke zajednice bio takav da se kulturološki svodio na dvije 'dominantne' i antagonističke autopredodžbe koje su inzistirale na svojoj (mitologemskoj i ideologemskoj) kulturalnoj rekonstrukciji, usuprot hegemoniji 'lokalne globalizacije', da se poslužimo takvim oksimoronom u opisu situacije, kako je to bilo uobičajeno reći 'na terenu'. Ostali identifikacijski obrasci ostali su isključeni iz prostora odnosa dominantnih sustava moći, kako bi to rekao Foucault, i svodili su se uglavnom na verifikaciju kroz usmene oblike (vic, a na razini verifikacije stereotipiziranje – pridruživanje dominantnim obrascima i tome slično).²⁵

Upravo iz navedenih povijesno-konstruktivskih razloga zadržat ćemo se ovdje isključivo na tim dvjema paradigmatima i modelima njihove moguće (re)konstrukcije kroz dva tipološka oblika izvanjskog revaloriziranja. Govorimo ovdje o tipološki globalističkom uvidu u prostor zasićenih heteropredodžbi. Pritom smo svjesni činjenice o ograničenosti tog uvida, odnosno o postojanju relativno velikog broja izvora koji su iščitavani kao *drugi* u odnosu na južnoslavenske autopredodžbe, posebice one koje nismo imali prilike vidjeti i uvidjeti na razini lokalne identifikacije, odnosno drugosti na (kolonijalnu?!) impostaciju dvaju dominantnih nacionalizama u okviru južnoslavenske, najprije kraljevine, a onda i federacije. No isto je tako činjenica da su mnoge od tih heteropredodžbi ustvari samo uvjetno *druge* i utemeljene su ili na uvidima koje su imali drugi koji su se saživjeli s prostorom i vremenom uobličavanja tih autopredodžbi kao svojih (Celia Hawkesworth) ili je riječ bila o emigrantskom uvidu, hrvatskom i srpskom, od autora poput Branka Lenskog pa sve do Ante Kadića. Ali dok je hrvatska stručna literatura utemeljena na autopredodžbama koje ispituju stereotipe, srpska je često ona koja ih stvara.

Upravo zato možda hrvatska postkolonijalna reakcija i proces preispitivanja mjesta dvojice pisaca u korpusu i jesu tako snažno ideologemski ozna-

²⁵ Upravo iz tog sočiva otvara se i pitanje kanoniziranja povijesti bosansko-hercegovačke književnosti, bosanskog standarda, ili pozicioniranje crnogorske kulture, književnosti i jezika u ovakvom okruženju. Stereotipizirana 'neštokavska područja', kad već govorimo o kulturalnoj geografiji, u tom su smislu bila, Lacan bi rekao, 'nesvjesno privilegirana' (u obliku razlike kao 'totalne društvene činjenice', v. 1983:126–127).

čeni. Tu je riječ o odnosu prema Krlježinu tekstu u kojem se na razini ideologije čitanja s jedne strane iščitava 'otpor' osviještenom (i izuzetno zakašnjelom) nacionalizmu, ali i raskrinkavanje malograđanstva s druge strane (koje je hrvatski zakašnjeli nacionalizam uzimao kao svoju paradigmatiku osnovu kroz politički program prvoga hrvatskog predsjednika i njegove administracije, da se na trenutak vratimo 'dnevnopolitičkoj upotrebi' tekstova). A kad se govori o Andrićevu kompleksu mitologema, tu se uglavnom postavlja pitanje vrijednosne pozicioniranosti empirijskog autora, a onda i traženje tekstualnih i autorskih intencija koje bi dekodirale neke od elemenata takve pozicioniranosti. U njemu je postkolonijalna Hrvatska (koja je vrlo brzo nakon osamostaljenja kolonijalno podčinjena globalističkim strujanjima) vidjela onaj tip 'odnarođivanja' koji je paradigmatički bio prisutan kao mitologem u dijelu nacionalnog bića koji je početkom dvadesetog stoljeća prihvatio ideju 'nacionalnog jedinstva'. U tom je smislu upravo tako shvaćani 'nacionalni program' pokušavao razumjeti druge i uspostaviti odnos jednakopravnosti, premda je kroz diseminaciju, čak i Andrićeva rukopisa, ovakvom svjetonazoru bilo jasno da se na 'presjecištu kultura' pod fokalizacijom iz *naše* pozicije (je li neophodno pravoslavne i srpske?) ustvari radi o nametanju jedne od povlaštenih dijaloških opcija.

Na toj točki tumačenja (književne) 'reprezentacije' (prikazbe) vrlo je izravno vidljiv na početku spominjani način podražavanja uokviravajućeg tekstualnog obrasca koji izrasta u prostor širi od samog tekstualnog koji se proučava. Tekst, naime, iz takve pozicioniranosti, prestaje biti tumačen iz sebe samog, s referencama koje se usmjeravaju prema intertekstualnim i izvantekstualnim kompleksima, već lokalno zadani modeli identifikacije polaze od pozitivističke zadane pozicije tumačenja pisca (kao Jugoslavena, Hrvata, komunisti ili 'prodane duše') i/ili od pozicije djela koje se reflektira prema stvarnosti, kudikamo više nego prema njezinoj reprezentaciji koja svoju diseminaciju (ali i semiozu) usmjerava prema drugim tekstovima (uključujući i one koji 'izmišljaju tradiciju'). To znači da se nalazimo u prostoru čitanja u kojem je politika silno željela postati poetikom, ali pritom nije shvatila da je poetika ustvari proizvela fikciju političkog koja se onda mogla koristiti u pragmatične svrhe nagovora, upravo kako je bio slučaj u Andrićevim i Krlježinim esejima.

U slučaju Krlježina teksta, na primjer, oživljavanje lika Frana Supila zapravo je oživljavanje fiksijskog tekstualnog koji izravnije komunicira s Krlježinim Starčevićem ili Križanićem nego li s političkim Supilom (ili Starčevićem) iz političkih govora s kraja 1980-ih i početka 1990-ih. Jer u tim je govorima nanovo 'izmišljana' (konstruirana) i puku tumačena (rekonstruirana) tradicija koju je otkrivala (malograđanska) politička elita tog vremena. U

ta tumačenja uključena je i fikcionalizacija likova kao ideologemskog sloja književnog autorstva, a o čemu je bilo riječi u većem dijelu ovog teksta.

Slično se može reći i za način na koji je Murkeji konstruirala svoj tekst, odnosno na koji joj je prezentiran materijal za interpretaciju. Lokalni imaginarij pružio je jasnu strukturu značenjskih potencijala (i naturaliziranih nagovora) Andrićeva teksta, a prostor obnove srpskog nacionalnog mita postao je, kroz takav izmišljaj, središnjim mjestom identifikacijskog pozicioniranja slavnog pisca u odnosu na fokalizaciju tumačiteljice. Takav 'položaj' pisca u tekstu zapravo onda tumači mnoge pripovjedačke fokalizacije u poznatim romanima kao tendenciozne, nabijene nagovorom i isključivo lokalno identificirane. Onda su, u pragmatičnom političkom čitanju, svaki *naši* koji se u romanu *Na Drini Ćuprija* pojavljuju kao pravoslavci ustvari oni koji se mogu tumačiti kao predmet agresije, a time je i nagovor tog teksta onoliko tendenciozan koliko i smještanje Njegoševo u prostor mržnje, permanentne, nepromjenjive i zadane 'za vječnost'. A onda opet, može se postaviti i ovakvo (protu)pitanje: je li 'zadovoljstvo pripovijedanja' i žudnja koja je njime proizvedena nužno ideologemski impostirana zamišljajem nacionalnih i drugih identifikacijskih kompleksa, ili se u cijeloj priči ostavlja nešto prostora za diseminacijski otklon i iščitavanje slojeva koje nije zasitila hegemonija dominantnih odnosa unutar vladajuće diskurzivne paradigme?

Ovdje se također mora reći kako se problem ovih tekstova može promatrati i iz perspektive koja nadilazi okvire što nam ih zadaje imaginarij izmišljanja nacije i repozicioniranja mjesta iz kojih se tumače stereotipi koji se žele (ili hoće) iz polja poetičke uokvirenosti prenijeti na polje političkog (ideološkog djelovanja). To znači da osim onog 'što je pisac htio reći', a što silno zanima politiku koja hoće biti poetikom, postoji i onaj 'ostatak' što ga je proizveo tekst, a što je ispričano kao priča koja će jednakom silinom utjecati na politiku (koliko je ona utjecala na poetiku). To je ona pri/povijest koja također proizvodi i svoj intertekst i odnosi se prema drugim tekstovima, više (ili barem jednako kao i) nego prema političkom diskurzu. Riječ je o tipu interteksta koji se odnosi prema opusu pisca, intertekstu nacionalne i komparativne povijesti književnosti, ali i onom što se tradicionalno naziva 'univerzalnim vrijednostima'. Upravo o tome govori Bogert u svojoj knjizi o Krleži, progovarajući o problemu probijanja u univerzalno kroz mrežu visoke zasićenosti lokalnom identifikacijom u tekstovima kao što su *Zastave* ili *Banket u Blitvi*. O tom govori i Vučković kad govori o Andrićevu 'tipično ekspresionističkom' proznom obrascu 1920-ih. No onda opet, s druge strane, postoji u tim Krležinim tekstovima srednjoeuropska veza, a na nekoliko mjesta sam pisao i o tome koliko toga Krležine tekstove povezuje s Krausom i Musilom, vjerojatno više nego s Andrićem. Istovremeno, postoji i opravdani argument da se Andrićeva proza, pogotovo roman *Prokleta avlija*, počne čitati u

kontekstu mitskog realizma, kao djelo koje je u mnogo čemu anticipiralo romane poput Grassovih (*Limeni bubanj* /1959/ i *Prokleta avlija* /1954/ nastajali su približno isto vrijeme). U tom kontekstu, teorijski, čak možemo govoriti o nagovještaju Ecovih i Rushdijevih tekstova.

Dakle, bez obzira na vrlo velike mogućnosti koje nam u tumačenju tekstova pruža takvo lokalno pozicioniranje, bilo bi dobro da se opet vratimo globalnom intelektualnom uokvirenju u odnosu problema kojima se ovdje bavimo prema uokvirenjima tekstova širim od ograničavajućeg svijeta jezika kojim su napisani i svjetonazora kojim su uvjetovani (i koji su upisivali u naraciju nacije). Da bi se bolje uočio prostor narativnih manipulacija ispričanim, kako od strane autorskih intencija tako i od strane ideologa izmišljanja tradicije i narativnih konstanti nacije, mislim da treba osim o književnim povjesničarima progovoriti i o mogućim polazištima za interdisciplinarno pozicioniranje u sklopu šire zamišljenih mogućnosti proučavateljske prakse koja se bavi komparativnim proučavanjem tekstova i njihova utjecaja na globalno diskurzivno uključanje lokalne pozicioniranosti na šire sustave.

Na nama je, dakle, da uvidimo kako pozicioniranje navedenih pisaca u postkolonijalno zadani kontekst (pa ako se s takvom formulacijom postkolonijalnosti u ovom kontekstu u potpunosti i ne slažemo) može, na razini prepoznavanja identifikacijskih taktika u tekstu u odnosu na razne *druge*, ne samo obogatiti tekstove koje otprije smatramo prepunima značenjskih slojeva i nijansi, već također ukazati i na neke druge taktike autora, one koje su do sada ostale prikrivene ispod površinskih slojeva teksta, pogotovo kad sučelimo fiktivske tekstove i eseje ovih autora. Čini mi se da je jedna od tih taktika koja je ovdje 'razotkrivena' upravo ona koja se odnosi na umrežavanje ideologema i 'plivanje' naše dvojice pisaca u teškim vremenima u diskurzu ideološki determinirane norme koja je zadavala diskurz dopustivog. Jer: ako je Krlježa, kako kaže Lasić, bio 'unutarnji disident' u svom tekstu, nesumljivo je to, do određene mjere, bio i Ivo Andrić. Možda jedino s nešto drugačijim predznakom tog disidentstva u tekstu.

3. Lokalna identifikacija, globalno modeliranje i ideologija naracije nacije

Upravo u tom kontekstu Bhabhina definicija postmodernizma kao lokalne legitimizacije ima smisla. Nije naime riječ o novom razdoblju koje slijedi nakon vremena 'metasustavā' koji su našu svijest oblikovali unutar 'povijesno zadanih velikih modela', odnosno narativa. Čak usuprot tome, riječ je zapravo samo o demokratizaciji glasova, o polifoniji 'drugih' koji su i u doba velikih metanarativa bili 'tu' kao potlačena manjina i subalterni glas koji dolazi iz drugog plana, ali koji tek sada, na kraju razdoblja velikih kolonizacija, globalističkog pregrupiranja strateških moćnika i, na području kulture, (za-

padno)eurocentričnih 'modernizama' polako stječu legitimitet i pravo na iskazivanje modaliteta vlastite razlike i na govor vlastitim glasom (jezikom). Radi se dakle o mogućnosti manjinskih zajednica, potlačenih naroda, donedavno okupiranih nacija, prognanih, izopćenih i raseljenih da kroz 'napukline u sustavu' počnu osvajati legitimno pravo na 'svoj' pogled na (postkolonijalnu) cjelinu, definirati tipove svoje legitimizacije unutar do tada nedostupna prostorna uokvirenja i određivati vlastito mjesto u sustavu koji svojim glasom obogaćuju, ne podređujući mu se odmah u polazištu. Homi Bhabha govori o mogućnosti 'izdomljenih' (kod Bhabhe *unhomely*, nasuprot *homeless*, odnosno beskućnika) da steknu pravo na legitimizaciju izvan prostora (u koji fizički vjerojatno i dalje nisu dobrodošli), ali u vremenu koje se u ovom postojanju suvremene naracije nacije (Rushdie, Grass, Morrisson i dr.) sve više shvaća skokovito: kao imaginacija nacije koja je svojom narativnom legitimacijom stekla pravo na svoju imaginarnost i na stvaranje i dekonstrukciju vlastita mita i stereotipa koji ju (ih) podražavaju.²⁶

Istovremeno u suvremenom svijetu lokalna legitimizacija koja je prostorno suverena sve teže ostvaruje svoju afirmaciju u vlastitom prostornom okruženju i opetovano se izvana istiskuje iz središta ideologemskog interesa tržišta imaginarnog čitateljstva, bez obzira na nastojanja nacionalnih institucija i pojedinaca oko vlastitih imaginarija, njihova stereotipiziranja i dominantnih oblika političkog i kulturnog prenošenja. Ona se gubi, možda bi bolje bilo reći zagubljuje, i njezini se narativi vrlo teško snalaze u promijenjenim uvjetima prijenosa, odnosno u novim medijima i u agresivnoj navali globalističkog narativa podražavanog mnogim novim i nekim tradicionalnijim načinima. Riječ je o postupcima podražavanja jedinstva novog mitologema zajedništva, od konzumentsko-materijalne usmjerenosti prema 'širokim masama' do književno-tržišne uvjetovanosti, filmsko-holivudske nametljivosti i pritisaka koji nameću i određuju proizvodnju novih modela kulturalnih stereotipiziranja a ostvaruju se putem medijskih pritisaka, reklama i neizravnih kulturoloških pritisaka međunarodnih korporacija (Jameson i Miyoshi, ur.

²⁶ Mislim da modalna sličnost s tipovima izopćenosti koji su opisani u Andrićevim fikcijskim tekstovima smještenim u prošlost Bosne nije slučajna: tipovi legitimizacije zapravo su tamo arhetipski postavljeni i lako ih je preslikati u svijet (suvremenih) raslojavanja imaginarnih cjelina. Osim toga, upravo oslanjanje na romantičarski arhetip i odmah potom njegova dekonstrukcija u Andrićevu pripovjedačkom postupku (usp. Vučković, 2002:346–347) ukazuje na imaginarnost konstrukta i svijest o tipu naracije nacije kojom autorska intencija manipulira. Vjerojatno se, uz malo nategnutosti, mogu uočiti i elementi postkolonijalne legitimizacije u nekim esejima Miroslava Krleže. Podsjetimo se samo 'nadzemaljskog podrijetla vatrogasne kacige s crvenim repom' (austrijske, bidermajerske) iz eseja 'Europa danas' (usp. Škvorc, 2003:93).

1998).²⁷ Upravo stoga mi se čini da je odgovor na pitanje postavljeno na samom početku uvjetovan uspostavljanjem kontekstualnih denotatora koji u obzir uzimaju okolnosti navedene u obliku paradigmatičkih modela kulturalnog sustava, onih koji okružuju fikcijski narativ te se on praktički nameće sam po sebi.

Postajući ključnim pitanjem u procesu prepoznavanja onog tipa identifikacije koji danas gradimo u odnosu na narativ stereotipa o nama samima, imaginarij naracije nacije kreće se, kako smatra Anderson (1991:67 i dalje), u rasponu od mitske projekcije proizvedene u vremenu romantizma (u hrvatskom slučaju ilirskog pokreta i vremena Bachova apsolutizma; u srpskom kroz 'romantiziranu' Garešaninovu interpretaciju vizije češkog diplomata Franje Zacha i Vukove 'čuvane' članke; usp. Oraić-Tolić, 2003), do njezina stereotipiziranja kroz primjene u novim prilikama i konačno uspostavljanja 'velikog narativa' koji se uokviruje lociranjem vlastita modernizma prema onim vladajućima i fizički ili kulturalno kolonizatorskima.²⁸ Radi se o projekciji metanarativnog modela modernizma, i njegove paradigmatičke mijene, kakav smo kroz kolektivnu memoriju zapisanog i izrečenog izmislili i zamislili zaokruživanjem u imaginarnu narativnu cjelinu u vremenskom razdoblju od preko stotinu i pedeset godina. Govorimo ovdje o opisu sustava i njegovu podražavanju kroz usmenu i pisanu narativnu praksu širu od književnog kanona, a podražavanu kroz stereotipe o njezinoj europskoj pripadnosti i projekciji razvoja.

U svojoj izvanjski zadanoj i imperativno nametnutoj kulturalnoj legitimizaciji ovakav pokušaj interpretacija tekstova i njihovih presjecišta u najširem zamislivom smislu riječi pokušava zapravo narativ nacije locirati u prostor uokvirujućih kulturalnih (modernističkih) modela i na taj način barem malo doprinijeti određivanju mjesta jedne nacionalne paradigme i njezina prava na vlastitu identifikaciju unutar šireg sustava privremenosti koji joj to pravo negira, bilo agresivnom suvremenom globalističkom praksom ili propitivanjem modela tradicije u obliku 'preinterpretiranja', kako bi rekao Eco,²⁹ naracije nacije. Istovremeno priznavajući pravo na lokalnost i regionalnu le-

²⁷ U tom su zborniku naročito zanimljivi prilozi Paik Nak-chunga: 'Nations and Literatures in the Age of Globalization' i Barbare Trent: 'Media in a Capitalist Culture'.

²⁸ Otuda i neprekidna potreba za lociranjem (lokalne i globalno gledano marginalne) kulture u europski kontekst, od političkog ponavljanja o tome da 'smo mi Europa', do legitimiranja naracije nacije u takvom kontekstu putem knjiga tipa *Hrvatska književnost u europskom kontekstu* ili: *Krlježini europski obzori* (V. Žmegač, 1986); ili na primjer: *Delo Ive Andrića u kontekstu europske književnosti* (R. Vučković, 1981). Pitanje stereotipiziranja kod Andrića i Krlježe upravo je u središtu ovog rada, a na kraju će biti nešto riječi i o lociranju kulture.

²⁹ Ova je Ecova knjiga (1992) originalno pisana na engleskom, a termin 'over-interpretation' prevodimo kao 'preinterpretacija'.

gitimizaciju, odnos globalnog pritiska prema lokalnoj kulturi ostvaruje prostor za minimalni zajamčeni prostor legitimizacije, ali bez jamstva njezinoj tržišnoj prijemčivosti.³⁰

Zanimljivo je ovdje naglasiti da se komparativnom analizom može utvrditi da je većina takvih legitimizacija uspostavljena kao tip negacije i podriivanja u odnosu na dvije uokvirujuće paradigme koje je uspostavio vladajući (hegemonistički) tip legitimizacije, bilo da se radi o irskim narativima koji revaloriziraju odnos prema dominirajućoj anglo-keltskoj kulturi (npr. Ian Baucum i njegovo 'pre-pričavanje' viktorijske Britanije iz irskocentričnog narativa 'naracije nacije'), ili pak Bhabhin citat iz Rushdieva romana *Soton-ski stihovi*, gdje lik Mr. 'Whisky' Sisodiae izgovara rečenicu koju Bhabha uzima kao osnovu mogućeg uspostavljanja odnosa bivših koloniziranih kultura prema dominirajućoj – engleskoj: 'Problem s Englezima je da se njihova povijest događala preko mora pa oni ne znaju kako je shvatiti' (prev. au.).³¹ Sličan postkolonijalni odnos negacije određenog tipa naracije nacije može se iščitati iz nekih Krležinih članaka koji se odnose prema dijelu mađarske, austrijske i srpske povijesti ili njezinih paradigmatskih uključivanja koji polažu pravo na tip legitimizacije koji ovaj autor isključuje iz svojih 'pograničnih kulturnih prostora'.³²

Mislim da je važno naglasiti da se potreba za takvim tipom istraživačkog interesa u odnosu na književne tekstove nije razvila uslijed danas čestih pomodnih traganja za novim knjigama i novom znanstvenom paradigmom ili pak novom literaturom kojom bi se moglo ići s vremenima pod ruku. Aplikacija modelnog narativa naracije nacije u lokalnim praksama identificiranja u središtu je zanimanja mnogih istraživača iz raznih područja humanističkih

---

³⁰ Premda će to pravo nacionalna književna historiografija na primjer preuzeti kao imperativ (u obliku Brešičeve knjige o slavonskoj književnosti, ili pregleda koji su sastavili Sablić-Tomić i Rem) proizvedena legitimizacija je ostala knjiškim imperativom i nije se u raslojenom svijetu 'novih vrijednosti' (Pharek) pretvorila u marketiško-tržišni imperativ. Iako to nije moje područje, pretpostavljam da se slično događa i na području povijesne literature i odnosa novih legitimizacija (kritičkih i preispitivačkih) i podražavanja stereotipova i narativno-imperativnog 'metasustava'.

³¹ Ako drugačije nije naznačeno, svi su prijevodi citata stranih autora iz knjiga navedenih u literaturi na drugim jezicima autorovi.

³² U Krležinu modelu naracije nacije dva kolonizacijska dominantna narativa najbolje su obuhvaćena u romanu *Zastave*. Upravo se možda u tome krije i Krležino odbijanje koncepta Srednje Europe, unatoč njegovom fikcijskom podražavanju (Škvorc, 2003). Kod Andrića situacija je drukčija: od aktivista Mlade Bosne Andrić je vidio otpor samo jednom modelu kolonizacijske prisutnosti u sadašnjosti i drugom u prošlosti. Izučavajući kompleksnost prostora u odnosu na vrijeme, nije se odvažio izvan svojih naracijskih priča o važnim stvarima. Kada to čini, daje materijale za proizvođenje 'nacionalnog' objedinjavajućeg i praktički kolonizacijskog narativa (kosovskog i nješkoškog).

znanosti već duže vrijeme, zapravo još od prvih uvida u načine na koje globalni modeli pseudoidentificiranja utječu na uniformiranje kultura i čija posljedica uglavnom biva odbacivanje vlastite tradicije kao marginalnog, akademskog ili 'školskog' posla, obično nasiljem 'dominirajuće kulturalne paradigme' zbitog u uski krug pojedinih skupina istraživača koje se 'bave nekim nerelevantnim i neisplativim problemom', ili pak izdavanjem od države subvencioniranih časopisa i tjednika koji tržišno nikako ne bi mogli preživjeti. Pritom se zaboravlja činjenica da tek neprekidnim ukazivanjem na ukupnost narativnih modela koji su oblikovali 'stanje stvari' u određenom nacionalnom kontekstu nema niti pronalaženja rješenja za relevantne i nagomilane probleme i na mogućnosti opstanka različitosti kao imperativa današnje intelektualne elite, ako se o njoj još uvijek uopće može govoriti. Slično se može reći i za proučavanje tekstova uklopljenih u kanon hrvatske, odnosno srpske književnosti, a koji se isto tako mogu promatrati u ključu širih identifikacijskih procesa legitimiranja i objašnjavanja vlastite (postkolonijalne) specifičnosti, njezina doprinosa jedinstvenoj europskoj i široj kulturi, ali i lokalnim modelima identifikacije i razotkrivanja stereotipa (nas i o nama) koji okamenjuju stanje stvari i čine kulturalnu zajednicu poroznom i prijemčivom za razne oblike manipulacija, nacionalnih, ideološki determiniranih, tržišnih i globalno-imperijalističkih. Isto se odnosi i na prostore između upravo tako, lokalno identificiranih kultura, a o čemu je ovdje zapravo najviše riječ.

Tako se zapravo došlo do revalorizacije shvaćanja poststanja kao pluralizma različitih mogućnosti i to u trenutku kad su i same postmoderne etikete postale nešto od čega se danas bježi, gotovo jednako kao što se pred dvadesetak godina bježalo od formalizma. U tom se kontekstu danas na problem postmodernizma može gledati kao na pitanje emancipacije različitosti (drugosti) i mogućnost prevladavanja stroge podjele na lokalno i globalno, naše i njihovo. Upravo u tom kontekstu važna je svijest o postkolonijalnom 'stanju stvari'. Na pitanje postkolonijalizma kao na prostor pomirenja i oprost kao imperativnog narativa ne gledaju još tako u potpunosti ni kulture koje su odavno inaugurirale taj način razmišljanja. Tako se postmodernost stanje zapravo upravo može definirati kao mimeza stanja nesigurnosti i prijelaza. Otud i mogućnost takvog čitanja Krlježe i Andrića, u prostoru fikcionalizacije 'mekih' prostora faktografske proze.

Sjetimo se uostalom ideje da je postmoderna književni oblik u kojem se 'ukazuje na postupak pisanja' ili na ironično zahvaćeno i schlegelovski shvaćeno 'neprekidno poniranje' kao osnovu postmodernog iskaza. Naravno, razlikujući postmodernizam i postmodernu i uzimajući te dvije definicije kao prihvatljive, ipak se iz opisa 'stanja stvari' kao kulturalne paradigme možemo vratiti (postmodernom) 'književnom stanju stvari' kao prostoru podrazumijevanja destabilizacijskih elemenata urušavanja cjeline koja se zamišlja u obli-

ku pretpostavljenog i zaokruženog sustava. Upravo otuda i ovaj kulturalni preokret: u odnosima dvojice pisaca prema paradigmama nacionalnog stereotipa hrvatstva i srpstva može se otkriti polazište i jedan od 'dubinskih slojeva' koji je karakterističan za njihove tipove naracije nacije, a time i odklon od modernističke paradigme kao 'unaprijed zadana nadmodela'. Važno je međutim napomenuti i uvijek imati na umu da, ipak, svako proučavanje književnih činjenica polazi od tekstova. Tako uostalom tvrde i 'postmodernistički usmjereni' zagovornici kulturalnog studija. Oni međutim tekstovima podrazumijevaju paradigamske cjeline šire od samih književnih činjenica, uključujući u njih i pripovijest o povijesti naroda ili zajednice, njezino stereotipiziranje u modalnu datost nepodložnu preispitivanju i konačno dekonstrukciju modela u postkolonijalnom i drugim poststanjima. Prema Benedictu Andersonu, tip lokalne identifikacije zadan je u razdoblju romantizma, istovremeno s nastankom narativa njemačkih romantičara o 'romantičnoj (samoupitnoj) ironiji' kao dominantnoj duhovnoj kategoriji individualne identifikacije. U tom smislu valja nam u zaključku progovoriti ne samo o čitanju tekstova već i taktikama autora kojima se služe u stvaranju prostora nagovora, ili tradicionalno rečeno, horizonta očekivanja.

5. U zaključku: Krležine i Andrićeve 'taktike'

Istražujući neke elemente Krležinih i Andrićevih pripovjedačkih taktika, otkrili sam dvije vrlo zanimljive stvari koje su nas, znatno kasnije, nagnale da posegnemo izvan područja metodološke uokvirenosti teorijom i književnom znanošću općenito i krenemo u vrlo varljive i opasne vode interdisciplinarnog pristupa književnom djelu, ali i kulturalnom kontekstu kao novom primarnom odredištu proučavanja. Razmišljajući o mogućnostima objašnjavanja ironičnih pripovjedačkih i posebno implicitnih autorskih taktika kod Krleže, uočili smo da on, smještajući radnje svojih djela u vrijeme kad se u hrvatskom nacionalnom prostoru oblikovala neoliberalna nacionalna svijest, prema kojoj se on vrlo otvoreno postavio u tekstu 'O malograđanskoj ljubavi spram hrvatstva', koristi pripovjedne taktike primjerene privremenosti jezične rane neoliberalne konvencije u objašnjavanju pozicije pojedinca u okviru nacionalne objedinjavajuće paradigme.

Krleža istovremeno u tom tekstu čini dvije stvari: dekonstruirati ideju hrvatstva naznačenu u 'Kraljevu' i 'Velikom meštru sviju hulja' i određuje se ideološki na vrlo kompleksnom području između nacionalnog i revolucionarnog. Smještajući legendu o opstojnosti ' hrvatstva' u prostor svoje ideološke uvjetovanosti 'socijalnom pravdom' i modificiranim idejnim 'crvenim plamenom' koji će buknući u nacionalnom kontekstu i na liniji Bogumili-Križanić-Kranjčević (te sijedom glavom Ante Starčevića koja je 'jedina bila dosljedna'), Krleža je sve vrijeme unutar samog svog fikcijskog svijeta morao objaš-

njavati uslojenost idejne umetnutosti svojih pripovjedača unutar autorske intencije koja im se, odmaknutošću od tako zadana sloja suprotstavljala, bilo u obliku naznačenom u 'Podravskim motivima', ili u kompleksnim fikcijskim slojevima romana *Povratak Filipa Latinovicza*. Glasnik revolucije i dijaloga s moralno konzervativnim gospodarski neoliberalnim malograđanstvom bio je zapravo u svojoj osnovi estet koji je još žešću raspravu vodio s kulturalnom paradigmom koja ga je iskazno i umjetnički zadala.

Tako se u njegovu iskazu na razini naracije nacije zapravo zbivalo dvoje. S jedne strane je njegova iskazna paradigma u nefikcijskim tekstovima inzistirala na 'vertikali' čijem je oblikovanju upravo pripovjedačka i ideologemska pozicija Krležina trebala biti središnjim autoritetom. S druge strane je u čitavom nizu fikcijskih tekstova (a ponajviše u *Zastavama*) ista ta paradigma bila dekonstruirana i preispitivana iz uvijek nove i drugačije dijaloške perspektive pretvarajući to 'beskrajno poniranje' u ironično udvajanje glasova iskazivano u polifonoj igri. Događalo se tu višeglasje kod kojeg se čak ponekad gubilo 'čvrsto mjesto' koju je konstrukcija liberalnog nacionalizma iz gore navedenog teksta željela učvrstiti kao ishodište autoriteta. Dobar primjer takvog 'vertikalnog' kodiranja nacionalnog kontinuiteta i sugestije imaginarne zajednice koju njegov esejistički tekst kodira u fikcijskom uokvirenju znaka nalazimo u 'Predgovoru Podravskim motivima Krste Hegedušića'. Posebno je zanimljivo ovaj tekst sagledati u odnosu na onaj ulomak koji dekonstruira hrvatsku malograđansku inteligenciju, a iz kojeg je citirano ranije:

(...) a kao Starčević, tu našu stvarnost nije gledao tako jasno ni jedan naš umjetnik onog vremena.

Sve je to kod Starčevića ostala verbalna pobuna državno-pravnog, jednostranog, manijakalnog saborskog govornika, ali da je on, promatran iz današnje retrospektive, jedini temperamenat i jedina glava koja je umjela da se uzdigne mjestimično do proročke snage jezičnog izraza, to je nesumnjivo. U mračnom klupku samostalaca, praktičnika, domorodaca, rodoljuba, ilira, nazovipoštenjaka i narodnjaka, u sveopćem siromaštvu, pokvarenosti, žalosti, pijanstvu i bijedi mađarskog robovanja, pun gnušanja i gađenja nad tim trubili-
ma što črčkaju gluposti pod naoblačenim mađarskim nebom, zaglušen od govedarskog čavrljanja naših otimača i lopova u plemićkoj surci, on je gledao naše sive smrdljive dronjke stvarnosti jasno, i u tom čehanju cunja našeg prošlostoljetnog politikanstva on je prezirao sve povukodlačene fantome naše stvarnosti te taj svoj prezir izražavao glasno i smiono decenijama.³³

³³ U: Miroslav Krleža V, Pet stoljeća hrvatske književnosti, knjiga 95, str. 218.

U odnosu na lokalnu identifikaciju, pozicioniranje u lokalnoj postkolonijalnoj i interkulturalnoj sredini te mjesto u 'širem kulturalnom kompleksu', Krležini naratori uvijek pripadaju srednjoeuropskom krugu i pružaju otpor ideji 'Hrvatske' (pod čim on uglavnom misli na Zagreb i tzv. 'Bansku Hrvatsku' kao kulturno inferiorne kolonije. Naravno, riječ je o još jednoj kontradikciji kad je o Krleži riječ. Inzistirajući na 'Hrvatskoj književnoj laži', na ideji da 'osim Starog i nekoliko Kranjčevićevih stihova' nije bilo ničeg u hrvatskoj književnosti vrijednog spomena,³⁴ istovremeno će Krleža uvijek neizravno inzistirati na punopravnoj 'pripadnosti zapadnom krugu', na ideji Oksidentna kao ishodišnoj za hrvatsku kulturu i ideji kulturne ravnopravnosti s ostalim kulturama u Austro-Ugarskoj. Kolonijalni položaj pitanje je političke borbe, kako u esejima tako i u *Zastavama*. Prema tom pitanju se Krleža odnosi, ali kao političkom drugom, ne kao kulturalnom drugom. Kulturalni drugi za Krležinog model autora su 'Kongo', ali, što se kulturalno pokazalo vrlo važnim, i 'Bihać'.

Istovremeno osim na razini modela identifikacije koja je na razini autorske intencije najizravnija za razumijevanje fikcionalizacije proze koja želi inzistirati na svome faktografskom, važno je u ovom kontekstu reći i nekoliko riječi o procesu u kojem poetsko postaje političko, a političko – poetsko. Dok se to kod Andrića u fikciji zbiva na razini iščitavanja slojeva umetnutih u tijelo teksta kao neizravni nagovor, a u faksijskim tekstovima na razini fikcionalizacije faksije kao 'živog mita' koji je također samo prostor za uspostavljanje odnosa između kultura i civilizacija, kod Krleže je slučaj kompleksniji. Pišući politički tekst (a to vrlo često čini i kad piše fikciju),³⁵ on istovremeno na razini poetskog usložnjavanja građe gradi simbolički položenu fikciju koja uvijek crpi iz političkog. Njegovi su tekstovi, od ekspresionističkih do postmodernih, svi 'umočeni' u politiku (kako bi rekao Jameson). Stilizacija kojom na razini iskazivanja i usložnjavanja autorske intencije (u obliku ironičnog uslojavanja iskazanog) uokvirava to političko, međutim, otvara prostor i mogućnosti čitanja koje izmiče bilo kakvom utiskivanju matrice u jednokratnost i pojedinačno kodirani nagovor trenutka. Vrijeme je u ovim tekstovima ponovljivo, kao i mogućnost interpretacije postupaka agensa koji usmjeravaju performativno u tim tekstovima prema svojim naturalizacijama teksta. U tome je zapravo snaga, a ne slabost ovih tekstova, kako se to često mislilo. Zato su oni živi i danas, a često se kaže kako bi iz perspektive suvremenog političkog (i poetskog) trenutka 'ponovo trebalo čitati Krležu'.

---

³⁴ Kasnije će se to, u Krležinu stilu, opet primijeniti, pa će na jednom mjestu reći: 'Došao sam od Šenoe'.

³⁵ Tu prije svega mislim na njegov prvi i posljednji roman, na *Tri kavaljera frajle Melanije* i na *Zastave*.

S druge je strane Ivo Andrić, stvarajući svoj svijet naoko apovijesne i mitske zemlje Bosne, takve koja se samo izvanjskim okvirima odnosi prema širem kontekstu porobljenosti i uokvirenosti silama (i silnicama) koje ostaju izvan teksta, većinom pisao o prostoru unutar kojih se sažimala srž odnosa među ljudima i modelima suprotstavljenih agensa. Pričajući pri/povijest o tim rubnim situacijama, on je zapravo proizvodio intelektualističku prozu koja u procesu interpretacije manje ovisi o kontekstu konkretnog povijesnog nagovora nego što je to slučaj kod Krlježe. U fikcijskim tekstovima povijesni 'slučaj' određenog lika, od Alije Đerzaleza do Mehmed paše Sokolovića, manje je svojom (ne)ponovljivošću ucijepljen u ispriповijedano vrijeme nego li je slučaj s Kamilom Emeričkim ili Pubom Vlahovićem iz romana *Tri kavaljera frajle Melanije*. Upravo je zato vjerojatno Andrićeva proza bila prijemčivija i, u krajnjoj liniji, jednostavnija za čitanje izvan lokalno zadanog diskurzivnog polja, dakle izvan nacionalnog konteksta, od Krlježinih proznih djela, koja su uvijek bila uokviravana lokalnim političkim diskursom. Bez njegova razumijevanja i 'priznavanja njegove ukupnosti kao prostora očitovanja subjekta', dakle čitatelja; recepcija i prihvaćanje teksta od strane model autora prikraćeni su za čitavu jednu dimenziju.³⁶ Čini mi se da je tome tako recepcijski i reprezentacijski. Mitska slojevitost umetnutog nacionalnog kao statičnog ovdje se suprotstavlja krlježijanskom tumačenju legende kao dinamike opstojnosti koja se ponavlja u lokalno obilježenom diskurzivnom okruženju i dekonstruira se iz originalne forme reprezentacije u politički nagovor prezentacije. Upravo zato za Andrićev model autora prostor 'egzotičnog istoka', dakle Orijenta, nije samo prostor 'susretišta svijetova' (i svijesti o konstrukciji razlike) već i sigurno mjesto drugosti na kojem se simboli mogu slobodno razvi(ja)ti u ambleme bez da dođe do opasnosti od mogućeg tumačenja poetike kao politike, u banalnom smislu riječi.³⁷ Osim toga, još je Vučković primijetio da obrazac u kojem se u 'egzotični', 'istočni', gotovo mitski prostor umeće tematski stroj destruktivnog, rubnog i proklizavajućeg koje 'prodire' do granica ljudske opstojnosti, nije nešto što je nastalo u Andrićevoj Bosni (2002:16–19). Riječ je o obrascu koji poznaje još njemački ekspresionizam, romani K. Edschmita, J. Wassermann i A. Döblina. Tako je pitanje 'originalnog' podteksta koji objašnjava prostor bosanske interkulture svoj modalni obrazac našlo još u ekspresionističkoj poetici. Upravo zato je vrlo važno mjesto novele (priče) 'Put Alije Đerzaleza' u Andrićevoj poetici i način na koji se, uz 'preslikavanje matrice' (tragični junak, čežnja za željom, potreba

³⁶ Pitanje diskursa kao 'mjesta očitovanja subjekta' uz cjelokupnu zasićenost kontekstualnim uvidom utemeljena je na E. Benevisteovim idejama o diskursu.

³⁷ Kao što to može biti slučaj s tumačenjem eseja okupljenih u knjizi *Umetnik i njegovo delo*, Sarajevo 1981. I deo: O Njegošu i Vuku.

za prolijevanjem krvi, neshvaćanje svijeta), vrši i dekonstrukcija obrasca jedinstva priče, na način koji će, puno kasnije, biti karakterističan tek za post-modernu poetiku (ali i njezinu politiku). Ironija te proze, dakle, nije iščitljiva samo na razini umnažanja potencijala teksta, nego na igri povijesnog i iz povijesti izopćenog, stiliziranog kojem je svrha ogoljivanje odnosa među likovima u prostoru izdvojenosti iz prostora i vremena u konvencionalnom smislu književne geografije vremena u kojem su prva Andrićeva djela nastajala.

Ironija Andrićeva pogleda dokučiva je dakle tek na još dublje uslojenom intencijskom sloju od onog vrlo dobro prikrivenog Krležinog, a koji 'operira' u odnosu izrečenog i prešućenog, ponavljano i 'drugačije rečenog'. Smještajući, naime, radnje svojih najboljih priča i romana u vremena kad se još na prostorima pripovijedanja nije oblikovala suvremena nacionalna svijest i kad nisu zaživjele romantične koncepcije imaginarnih nacija kao fikcijskih konstrukata (Anderson) najšire moguće protežnosti (prostorno i povijesno), Andrić je fingirao mogućnost tumačenja prostora mitom pripovjedačke opstojnosti u vremenu. Čini mi se da upravo zbog toga ni nije završio svoj po nekim elementima najzanimljiviji roman *Omer paša Latas*. Ta je naime knjiga svojom vremenskom zadanošću i ucjepljivanjem likova iz 'vremenski i prostorno osviješćenog' kulturalnog kruga ušla upravo u potrebu da se vrijeme tretira kao izvanjski zaokružena diskurzivna činjenica. A o tome će Andrić progovoriti tek u svojim nefikcijskim tekstovima, kao na primjer onim već analiziranim, o Njegošu i Vuku Karadžiću. Odmak mitskog uvjetovanja u obliku 'priča se' ovdje je počeo bježati pred prvim nacionalno zadanim i kontekstualno uklopljenim likovima poput Vjekoslava Karasa ili istočnohercegovačkih vojvoda na rubu pobune protiv konkretne zemlje. A to je već područje trusno poput onog kojim se Krleža kreće u romanima od *Tri kavaljera frajle Melanije* i (alegorijskog) *Banketa u Blitvi*, a što se pogotovo jasno vidi u *Zastavama*.

Upravo zato njegov most stoji 'kroz sve te vekove', a komunikacija klasno i nacionalno uslojenog društva u pričama poput 'Čorkana i Švabice' ili 'Anikinih vremena' opstoji u vremenu i bez dramske napetosti izravnog suprotstavljanja 'drugom' glasu u toj kompleksnoj sredini različitih vjera i kulturalnih uklopljenosti. Nasuprot Krležinu obnavljanju nepostojeće, odnosno nekonzistentne legende koju onda stalno treba objašnjavati u dramskoj dinamici i napetosti glasova koji se međusobno neprekidno negiraju ili potvrđuju, gotovo kao kod Dostojevskog fingirajući mitski prostor nesigurnosti, Andrić je stvorio priču prostora naseljavajući je elementima mitskog kao pozornice na kojoj se može igrati 'igra'. Još je Nikola Milošević u vrlo zanimljivoj, i vlastitim kulturalnim okruženjem uvjetovanoj knjizi *Andrić i Krleža kao antipodi* (1976) dobro uočio tu različitost na razini autorske intencije. Ali, s obzirom na naslanjanje beogradske škole promišljanja književnosti prije svega na

ruski formalizam (i njegove kasnije derivate), njegove analize nisu išle puno dalje od otkrivanja strukturalnih zakonitosti uvjetovanih takvim, samo između redaka nagoviještenim, intencijskim postupcima.

Nama je danas suvremena praksa novohistoricističkog pristupa, post-moderna po tome što nam je ukazala na mogućnost da ideološki uvjetovane kompleksne kulturološke pojave pokušamo promatrati izvan dvaju ograničavajućih paradigmi uvjetovanih prošlošću i sadašnjosti, otvorila mogućnosti zalaženja iza onoga što se može otkriti formalnom analizom teksta i primijeniti na različito uvjetovana motrišta, ideološki uvjetovana drugačijim vladajućim paradigmatama od one koju je zadao sustav okvira u vrijeme i na prostoru nastanka djela. Suvremena teorija kulture u svom proučavanju književnih fenomena kao dijelova šire zamišljena kulturalnog polja sve više kontekstualno poseže za prostornim određivanjem okvira autorstva unutar nekog nacionalnog prostora ili čak uže zadanih paradigmatičkih parametara, ali i za mogućnostima koje ispisani tekstovi dosežu u okruženju koje se nalazi izvan prostora i diskurzivnih ograničenja (hegemonije) lokalne identifikacije. Riječ je o kulturalnoj uvjetovanosti paradigme i njezinoj ovisnosti o prostoru, vremenu i naraciji vlastite nacije, s jedne strane, a o mogućnostima (re)prezentacije tog postupka u šire zamišljenom kontekstu kanona, onako kako ga je konstruirala i manipulirala hegemonija moći struke.

Potpuno je jasno da nema konsenzusa o tome koliko se izravan odnos prema Oksidentu ili Orijentu odražava na smještanje djela u korpus 'suvremene književnosti zapadnog kruga'. Koliko su 'prostori između' čvrsto zadanih nacionalnih književnosti, odnosno književni opusi koji proklizavaju iz jednog u drugo književno polje danas prisutni u tom kanonu, to nam je potpuno jasno.³⁸ No svaki parametar klasifikacije širi od diskurzivnog uključivanja nacije kao okvira kulturalnog polja, kao svoju bitnu odrednicu obuhvaća razumijevanje nacionalnog prostora kao prostora (ali i imaginarnog vremena) razlike i drugosti. To se zbiva tako što se strukovnjaci pozivaju u svojim istraživanjima na 'demokratsku' paradigmatu koju zadaje kao uzor demokratskom prostoru polivalentne fokalizacije književnih, fikcijskih i faktografski fingiranih glasova. Kako je opći pojam demokracije zapravo uvijek vezan uz njegovo pojavljivanje ili kršenje participacijske ili reprezentacijske paradigme u nekom određenom prostoru označenom kao nacionalnom (LaCapra, 1985), tako se i demokratski prostor fikcije zapravo izvanjski ograničava nacionalnim okvirom jezika i kulturalne upisanosti u neki prostor. Pritom pro-

³⁸ Tu prije svega govorimo o opusima 'pisaca između', kako je pisano u Škvorc (2010) i o poziciji koju je definirao Homi Bhabha, a koja se ponajprije može primijeniti na Andrićev opus u odnosu na hrvatsko, bosansko i srpsko kulturalno polje, a na Krlježin u odnosu na mađarsko kulturalno polje, premda je to drugo više nategnuto.

tokoli fikcije prelaze ta područja, ali njezino kontekstualno uključivanje u druge modele neizravne upisanosti (strana kulturalna polja) često pronalazi barijere. Vidjeli smo to u slučaju Miroslava Krleže i Iva Andrića, pogotovo kad je bilo riječi o esejističkim tekstovima, ali i o mogućoj prenosivosti fikcijskih tekstova ne samo iz jezika u jezik već i iz kulture u kulturu. Interes književnog teksta pretvarajući poetiku u politiku često 'zatvara' tekst prema model čitatelju 'književnosti' kao fenomena koji nadilazi prostor naracije nacije namijenjene samoupotrebi i vlastitoj konsolidaciji. A to je u hrvatskoj (pa i drugim južnoslavenskim književnostima) često bio slučaj. Tako je upisanost u druge lokalne identifikacije, izvan prostora interkulturalnog prepletanja kultura u dodiru, često proces koji nailazi na nepremostive poteškoće. Globalna upisanost uglavnom se ograničava na književne i kulturalne činjenice koje apstrahiraju lokalnu upisanost. Upravo tu dolazi do paradoksa. Andrić, čija se lokalna upisanost na razini površinskih slojeva tekstova čini dominantnom, zapravo na razini prijenosa u druge oblike identifikacije ima izglednije mogućnosti nego li duboko lokalno upis(iv)ani Krležin tekst. Nije slučajno da su prevedeni i čitani jedino oni Krležini romani koji amblematiziraju lokalnu identifikaciju na način opisan gore kod Andrića.³⁹

Književnost je, baš kao i demokratska zastupljenost, oblik artikulacije interesa određene grupe, odnosno reprezentacija svijeta. Kad je književnik slavan, onda nacija koja toj tradiciji pripada želi biti ta koja prisvaja prostor uokviravanja tog djela kao vlastiti, neovisno o stvarnoj recepciji njegovih djela u prostoru prisvajanja. Upravo s obzirom na takav odnos u konkretno zadanom slučaju naracija *pripovijesti* uvijek se odvija u nekom prostoru i u okviru neke nacije koja taj prostor ispunjava u obliku vlastita kulturalna presjecišta. Unutar njih upisuje se naracija nacije kao jedini oblik fikcijskog i fingirano faktografskog, odnosno legendarnog i mitskog protjecanja vremena. Još od ideja Homija Bhabhe o dodirnim prostorima kultura unutar kojih se pričaju *pripovijesti* o naciji ta je naracija nacije uvijek zamišljena u odnosu prema drugima koji tu naciju ugrožavaju svojim sudjelovanjem u zbivanjima na *njihovu* prostoru. U otporu prema *drugom* naracija nacije konstruira svoj imaginarij i taj se proces zbiva u okviru izgrađivanja vlastite kulturalne paradigme, sve do okamenjavanja simboličnih vrijednosti u stereotipe kojima se osigurava opstojnost komunikacijskog prostora 'našeg' konsenzusa prema 'njihovom'. Kao što je to slučaj u prostoru demokratskog dogovaranja, tako i u prostoru književne komunikacije postoji 'prostor odricanja' u okviru kojeg

³⁹ Čitajući samo bibliografije koje se bave prijevodima djela s južnoslavenskih prostora na engleski (Mihailovich, 1984; Grubišić, 2006), vidjet ćemo da su najprevode-niji Krležini tekstovi novele (Cvrčak pod vodopadom, Veliki meštar sviju hulja, Hodor-lahomor veliki, Bitka kod Bistrice Lesne), a od romana *Povratak Filipa Latinovicza* i *Narubu pameti*, dakle djela upravo na tragu identifikacijskog uključenja o kojem je pisano.

je jedna paradigma spremna gubiti da bi kasnije svojom sposobnosti sudjelovanja u pregovorima nešto mogla natrag dobiti. U tom prostoru konstante često gube svoje povlašćeno mjesto, a priča o naciji izgrađena na njezinim 'čvrstim mjestima' predstavlja prostor na kojem lokalna identifikacija izlazi iz svoje uokvirenosti mitom i vlastiti mit nudi ne samo kao priču o sebi već i kao priču o drugom.

Na tom se mjestu postavlja pitanje 'okamenjivanja' povijesti i projekcija mitskog iskustva u ideologemsko manipuliranje faktima i način na koji se takve taktike odražavaju u djelima Krlježe i Andrića, odnosno način na koji se iz tih djela čitaju. I jedan i drugi autor pisali su eseje u kojima su podražavali nacionalnu priču istovremeno je obikujući, određivali konstante i namećali vlastite interpretacije 'prostora odricanja'. Krlježa se odrekao srednje Europe, u čiju je priču istovremeno utkao svoje narativne i dramske tekstove. Andrićevo 'odricanje' bilo je kompleksnije, od onog koje se odnosi na naciju, do onog koje je, prividno, repozicioniralo poziciju 'nas' i 'našeg' u tekstovima (pogotovo u romanu *Na Drini ćuprija*) i odredilo se kao *drugi* u odnosu na ishodišni prostor pripovijedanja.

Zanimljivo je da se u nefikcijskim tekstovima taj prostor odricanja sužava i priča o naciji poklapa se s očekivanjima, ili se makar odvija unutar tipa pozicioniranja koje je karakteristično za sredinu koja je proizvodi, na razini nacionalnog i identifikacijskog. Pritom je primjer Krlježina Starčevića posebno zanimljiv utoliko što se diferencira dvojno. S jedne strane to je povijesni lik koji umetnut u povijesni niz nije neophodno pozitivan karakter (čitano iz pozicije naracije malograđanstva), a s druge je strane on otjelovljenje romantičnog (i romantičarskog) puntara, onakvog na kojem se gradi priča o vlastitoj povijesti gotovo u svakoj narativnoj situaciji u kojoj kroz esejistički tekst fikcijski elementi počinju dominirati. To se zbiva u dužem periodu, kroz čitav niz tekstova, od 'Deset krvavih godina', preko teksta 'O patru dominikanca Juraju Križaniću, tekstu 'Prije trideset godina', do vrlo esejističkog teksta 'Teza za jednu diskusiju'. Čak i u destruktivskom tekstu u kojem se 'korigira' priča o naciji ('O malograđanskoj ljubavi spram hrvatstva') Starčević i dalje funkcionira ne samo kao povijesna ličnost koja se rekonstruira nego i kao romantički buntovnik kojeg se konstruira.

Problem Andrićeve Njegoša je sličan, ali mu je ishodište drugačije. Dok Krlježa dekonstruira nikad do kraja zaokruženi mit, destabilizirajući ono što se u stereotip opstojnosti i identiteta nikad do kraja nije zaokružilo, Andrić se naslanja na postojeći mit koji svojim statičkim pozicioniranjem stoji kao jasno definirani autoritet 'naše patnje' i naše (samo)destrukcije. No njegov tekst ima i razinu čitanja koje treba uvažiti Andrićevo naslanjanje na gotovi model u fikcijskim tekstovima te uzeti u obzir koliko je od tog modalnog koristio u esejima. Da takva sugestija nije bila u središtu istraživačkog zani-

manja, vidi se iz prakse. Posebno se stvari usložnjavaju kad te lokalno identificirane taktike bivaju čitane iz drugih diskurzivnih uključenja.

Bilo je u ovom kontekstu 'globalnog' uvida u lokalnu identifikaciju vrlo zanimljivo vidjeti kako se prema Andrićevu nefikcijskom tekstu pozicionirala Vanita Singh Mukerj, a prema Krležinu Ralph Bogert.⁴⁰ Čitajući tako pozicionirana, naturalizacijski i aproprijacijski zasićena, polazišta i tumačenja teksta, možemo dekodirati dva modalno različita načina pretvaranja poetičkog teksta u politički nagovor. To bitno utječe na način dekodiranja lokalne identifikacije iz pozicije interpretacije zasićene širim uvidom u problematiku kojom se ovdje bavimo. Istovremeno, to znači da možemo, kao interpretacijska zajednica,⁴¹ postati svjesniji činjenice kako politički nagovor u kulturalnom polju koje nadilazi lokalnu identifikaciju može izbljedjeti i prepuštiti mjesto onim slojevima poetičkog nagovora oko kojeg lokalne interpretacijske zajednice nisu u svakom trenutku mogle postići konsenzus. Tako je pitanje naracije nacije(a), odnos Oksidenta i Orijenta i poetska praksa dvojice vjerojatno najznačajnijih autora s južnoslavenskih prostora još jednom ostalo otvoreno, u čemu je, kako smatraju novi historicisti, veličina ne samo autora kojima se bavimo već i same činjenice da i čitanje tekstu prilazi kao otvorenoj mogućnosti koja se ne mora (i ne može) realizirati pojedinačnom praksom čitanja. Ono što smo u međuvremenu postigli su, nadam se, neke nove smjernice za ponovna iščitavanja tekstova kojima smo se bavili, a oko kojih bi interpretacijske zajednice interkulturalnog područja u koji su ova djela ucijepljena mogle postići konsenzus. Naravno, uz punu svijest o privremenosti takvog dogovora u prostoru 'demokratskih procedura' i (uvijek novih) modela politizacije svakog poetskog teksta i svake 'tekstualne poetike'.

Literatura:

- Anderson, Benedict (1991): *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Revised Edition. London i New York: Verso.
- Arnold, Arnim (1972): *Prosa des Expressionismus. Herkunft, Analyse, Inventar*. Stuttgart, Berlin, Köln u. Mainz. (Sprache und Literatur. 76.)
- Bal, Mieke (1981): 'The Laughing Mice or: On Focalization'. *Poetics Today*. 2.2 (Winter 1981) str. 202–210.

---

⁴⁰ S obzirom na bibliografiju dvojice autora, očito je da govorimo o dvjema različitim instancama ideologemskog i praktičkog pristupa problemu.

⁴¹ Kad govorimo o interpretacijskoj zajednici, govorimo o uvidu koji je svojom teorijskom perspektivom nagovijestila Linda Hutcheon (1995), a koji svoju eksplikaciju, potrebnu za naš kontekst, nalazi u knjizi D. W. Minara i S. Greera *The Concept of Community* (2007).

- Bal, Mieke (1991): 'Prema kritičkoj naratologiji'. U: V. Biti, ur: *Suvremene teorije pripovijedanja*. Zagreb: Globus.
- Baudrillard, Jean (2001): *Simulacija i zbilja*. Zagreb: Jesenski i Turk, predgovor Rade Kalanj.
- Bakhtin, Mihail (1973): *Problems of Dostoevsky's Poetics*. Prev. R. W. Rotsel. Drugo izdanje Ann Arbor: Ardis.
- Bhabha, Homi (1993): *The Location of Culture*. London: Routledge.
- Biti, Marina i Danijela Marot Kiš (2008): *Poetika uma. Osvajanje, propitivanje i spašavanje značenja*. Zagreb i Rijeka: Hrvatska sveučilišna naklada i Izdavački centar Rijeka.
- Biti, Vladimir (1991): *Suvremene teorije pripovijedanja*. Zagreb: Globus.
- Biti, Vladimir (2002) *Poetika i etika pripovijedanja*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Bloom, Harold (1995) *The Western Canon: The Books and Schools of the Ages*. New York: Harcourt Brace.
- Bogarth, Ralph (1991): *The Writer as Naysayer. Miroslav Krleža and the Aesthetic of Interwar Central Europe*. Columbus, Ohio: Slavica Publishers, Inc.
- Bourdieu, Pierre Felix (1987): *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Burger, Peter (1984): *Theory of the Avant-Garde*. Eng. prev. Michael Swan. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Certeau de, Michel (2002): *Invencija svakodnevnice*. Prev. s franc. Gordana Popović. Zagreb: Naklada MD.
- Cohen, Richard (1997): *Global Diasporas: An Introduction*. London: UCL Press.
- Culler, Jonathan (1991): *O dekonstrukciji*. Zagreb: Nakladni zavod Globus.
- Derrida, Jacques (1991/2004/): *Dissemination*. London i New York: Continuum. Prijevod na eng. i pred.: Barbara Johnson.
- Dukić, Davor i dr. (2009): *Kako vidimo strane zemlje. Uvod u imagologiju*. Ur.: Davor Dukić, Zrinka Blažević, Lahorka Pleić Poje i Ivana Brković. Zagreb: Srednja Europa.
- Eagleton, Terry (2002): *Ideja kulture*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Eagleton, Terry (2005): *Teorija i nakon nje*. Zagreb: Algoritam. (*After Theory*, prev. Darko Polšek).
- Eco, Umberto i dr. (1992): *Interpretation and Overinterpretation*. London: Cambridge University Press.

- Eco, Umberto (2005): *Šest šetnji pripovjednim šumama*. Zagreb: Algoritam. (Prev.: Tomislav Brlek).
- Jameson, Fredric (1981): *The Political Unconscious: Narrative as a Socially Symbolic Act*. Ithaca: Cornell University Press. (Fredrik Džejmson, *Političko nesvesno*. Beograd: 1984. Prev. Dušan Puhalo).
- Jerkov, Aleksandar (1991): *Od modernizma ka postmodernizmu*. Gornji Milanovac: Dečje novine.
- Foucault, Michel (1994): *Znanje i moć*. Zagreb: Nakladni zavod Globus. Prev. Rade Kalanj.
- Frank, Manfred (1994): *Kazivo i nekazivo*. Studije o njemačko-francuskoj hermenautici i teoriji teksta. Zagreb: Naklada MD.
- Genette, Gerald (1980): *Narrative Discourse*. Ithaca: Cornell University Press. Prev: Jane E. Lewin.
- Genette, Gerald (1991): 'Tipovi fokalizacije i njihova postojanost'. U: V. Biti, ur.: *Suvremene teorije pripovijedanja*. Zagreb: Globus
- Greenblatt, Stephen (1991): *Shakespearean Negotiations. The Circulation of Social Energy in Renaissance England*. Los Angeles: California University Press.
- Hutcheon, Linda (1995): *Irony's Edge. The Theory and Politics of Irony*. London i New York: Routledge.
- Jameson, Fredric (1981): *The Political Unconscious. Narrative as a Social Symbolic Act*. London: Routledge.
- Jameson, Fredric i Masao Miyoshi, ur. (1998): *The Cultures of Globalization*. Durham: Duke University Press.
- Kodrić, Radoman (2007): *Politika književnosti*. Beograd: Filip Višnjić.
- LaCapra, Dominic (1985): *History and Criticism*, Ithaca: Cornell University Press.
- Lacan, Jacques (1983): 'Frojdovska stvar'. U: Žan Lakan: *Spisi*. Beograd, Prosveta.
- Lasić, Stanko (1982): *Krleža. Kronologija života i rada*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.
- Minar, David W. I Scott Greer, ur.: *The Concept of Community*. London i New Brunswick: Aldine Transactions.
- Mukerji, Vanita Singh (1990): *Ivo Andrić: A Critical Biography*. Jefferson i London: McFarland & Company.
- Oraić Tolić, Dubravka i Erno Kulcsar Szabo (2006): *Kulturni stereotipi. Koncepti identiteta u srednjoeuropskim književnostima*. Zagreb: FF Press.
- Oraić Tolić, Dubravka (1996): *Paradigme 20. stoljeća. Avangarda i postmoderna*. Zagreb: 1996.

- Parekh, Bhikhu (2000): *Rethinking Multiculturalism: Cultural Diversity and Political Theory*. Basingstoke i London: MacMillan.
- Pranjić, Krunoslav (2003): 'Proslov'. U: Ivo Andrić: *Priča o Japanu i druge odabrane*. Zagreb: Konzor.
- Rorty, Richard (1989): *Contingency, Irony and Solidarity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Stojanović, Dragan (2003): *Lepa bića Ive Andrića*. Novi Sad i Podgorica: Platoneum i CID.
- Spivak, Gayatri Chakravorty (1989): 'The New Historicism: Political Commitment and the Postmodern Critic'. U: Aram Vesser, ur.: *The New Historicism*. London: Routledge.
- Škvorc, Boris (2003): *Ironija i roman. U Krležinim labirintima*. Zagreb: Naklada MD.
- Škvorc, Boris (2005): 'Neki problemi periodizacije Krležine proze (i proze njemu suvremenih autora)'. U: B. Škvorc: *Gorak okus prešućenog*. Zagreb: Alfa.
- Škvorc, Boris (2006): 'Društveno djelovanje i pozicioniranje autora: Ivo Andrić i Miroslav Krleža'. U: *Hrvatska književnost u 20. stoljeću, različite ideje i funkcije književnosti*. Ur. Branimir Bošnjak i Cvjetko Milanja. Zagreb: Altagama.
- Škvorc Boris (2010): 'Konstrukcija, prenošenje i preoblikovanje priče(a) o nacionalnim identitetima: O Krležinom Starčeviću i Andrićevom Njegošu'. *Lingua Montenegrina*, vol. III, no. 5, str. 297–334.
- Van Dijk, Teun A. (1997): 'Discourse as Structure and Process'. U: Teun Van Dijk, ur.:
- Van Dijk, Teun A. (2006): *Ideologija. Multidisciplinarni pristup*. Zagreb: Golden marketing i Tehnička knjiga.
- Vučković, Radovan (2002): *Andrić: istorija i ličnost*. Beograd: Gutenbergova galaksija.
- Washbourne, Neil (2005): 'Globalisation/Globality'. U: D. Atkinson, P. Jackson, D. Silbely i N. Washbourne, ur.: *Cultural Geography*. London i New York: I. B. Tauris.

Boris ŠKVORC

**KRLEŽA AND ANDRIĆ, LOCAL AND GLOBAL IDENTIFICATION:
FICTIONALIZATION OF THE FACTOGRAPHIC;
POETICS AS (AND) POLITICS**

This paper is a continuation of a study that deals with a problem of national identities in works of Miroslav Krleža and Ivo Andrić that is published in previous issue of *Lingua Montenegrina* (5/2010). The major issue of concern in this paper is the problem of fictionalization of factional discourse and generic models of different approaches to the problem of (hi)story of national identities in a work of two 'national bards', that is, most important authors in Croatian and Serbian contemporary literature. In a centre of this research project is a problem of global and local identification in a polyphonic voices of two authorial intentions, as well as the influence of 'real' positioning of Ivo Andrić and Miroslav Krleža on a historic matter of concern. This is an issue concerned with decoding the semantic layer that influences 'universal values' and the concept of its naturalization in fictional text of above mentioned authors. The question of local and global positioning is in a centre of research attention in this paper. In this context, the important issue becomes the dynamic relationship between political and poetic focalization in regards to the issues that are in a focus of attention in text, that is the issues of identity, otherness, colonial dependence and a possible positioning 'in spite' of this traditionally built expectations. In their narrative tactics both authors in question are concern with matters 'they are not rely concerned with' in order to manipulate the order of power relations in relation to the issues discussed and in texts and the 'order of things' in the environment of countries (communities) they were living and 'telling the(ir) stories in. This provides a new outlook on the problem of 'the narration of the nation' in wider global environment in which authors such are Andrić and Krleža definitely belong to. The question of global identification and local positioning are in a centre of concern in this research project. To understand this process will, I argue, contribute greatly in a process of dynamic and controversial relationship between local cultures and value systems better.

Key words: local and global identification, Krleža, Andrić, feigning, interpretation communities, hegemony, faction, fiction

Jakov SABLJIĆ (Osijek) & Mirjana MIJIĆ (Osijek)¹
Filozofski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku
jsabljić@ffos.hr

METODIČKA OBRADA JEDNE LIRSKE PJESME I NJEZINE PARODIJE

Vesna Parun u hrvatskim je udžbenicima/čitankama za srednje škole obvezatno zastupljena svojom antologijskom pjesmom „Ti koja imaš nevinije ruke“. Ta je pjesma intimna ispovijed napaćene ženske osobnosti koja se odriče vlastite sreće zbog voljenoga muškarca. Paruničinu pjesmu moguće je povezati s lirskim naslovom Brune Andrića „Ti koja imaš ruke nevinije od mojih“. Posrijedi je književna parodija u kojoj je vrlo važan efekt komičnoga i humoriističnoga. Kod Andrića se ludizmom, alogičnošću te jednostavnim i kolokvijalnim rječnikom ironizira egzistencijalna situacija iznesena kod Parun – osjećajna zanesenost lirskog subjekta zbog ozbiljne i nesretne ljubavne sudbine opisane uzvišenim stilom. Na taj način kod Andrića se izražava drugačiji stav prema ljubavi, naglašenoj emocionalnosti, dramatizaciji ljudskih odnosa i raskošnom stilu. Odnos opisanih pjesama pogodan je za intertekstualno tumačenje u nastavi književnosti. Povezivanjem dviju pjesama, njihovim uspoređivanjem na razini teme, motiva, forme, stila, jezika i lirskog subjekta omogućuje se bolje razumijevanje specifičnosti svake pojedine pjesme. Pored toga, tandemska interpretacija učenicima je zanimljiva jer sami odlučuju što im se više sviđa, original ili parodija. Takvim međuknjiževnim tumačenjima kanonsko se djelo demistificira, širi se krug njegovih značenja aktualiziranjem u novom kontekstu, a učenici se istodobno upoznaju sa suvremenim pjesništvom.

Ključne riječi: *Vesna Parun, Bruno Andrić, parodija, međuknjiževno tumačenje, metodički pristup pjesmi*

---

¹ Autor dijela rada pod rednim brojem I. je dr. sc. Jakov Sabljčić, znanstveni novak-viši asistent na osječkom Filozofskom fakultetu. Autorica dijela rada pod rednim brojem II. je Mirjana Mijić, studentica hrvatskoga jezika i književnosti na osječkom Filozofskom fakultetu.

I.

Uvod

Iz samog je naslova vidljivo da će se u radu ponuditi analiza i metodička realizacija pjesničkoga predloška i njegove parodije. Naravno, posrijedi je u nastavi književnosti nedovoljno rabljen način usporedne interpretacije pa će se konkretnim prijedlozima pokušati nadoknaditi propušteno. Naime, antologijsku pjesmu Vesne Parun „Ti koja imaš nevinije ruke“ moguće je povezati sa sličnoimenim lirskim naslovom Brune Andrića „Ti koja imaš ruke nevinije od mojih“. Potonji je naslov u izravnoj intertekstualnoj vezi s Paruničini-
nim te puno značenje i zanimljivost zadobiva u kontekstu poznavanja pjesme
kojom je inspiriran.

Fokusirani lirski tekstovi usporedivi su s obzirom na temu, motiv, formu, jezik, stil te položaj i ulogu subjekta. Zato je prije nastavne aktualizacije pjesničkih predložaka nužno izdvojiti pojedine elemente u odnosu na dotične razine interpretacije te utvrditi njihove sličnosti i razlike. U prvom se dijelu rada analiziraju stihovi Vesne Parun, a potom oni Brune Andrića na osnovi već nabrojanih instancija – tema, motivi, stil, jezik, forma, lirski subjekt. Nakon toga, u drugom dijelu rada, slijedi metodički prijedlog za nastavni dvosat. Za prvi sat podastire se tijek obrade temeljene na interpretaciji izvorne pjesme. Za drugi pak sat navodi se tijek nastave zasnovan na interpretaciji Andrićeve parodije usporedbom dviju pjesama.

Interpretacija pjesme Vesne Parun

Vesna Parun: *Ti koja imaš nevinije ruke*
(genotekst)

Ti koja imaš ruke nevinije od mojih
i koja si mudra kao bezbrižnost.
Ti koja umiješ s njegova čela čitati
bolje od mene njegovu samoću,
i koja otklanjaš spore sjenke
kolebanja s njegova lica,
kao što proljetni vjetar otklanja
sjene oblaka koje plove nad brijegom.

Ako tvoj zagrljaj hrabri srce
i tvoja bedra zaustavljaju bol,
ako je tvoje ime počinak
njegovim mislima, i tvoje grlo
hladovina njegovu ležaju,
i noć tvojega glasa voćnjak
još nedodirnut olujama.

Onda ostani pokraj njega
i budi pobožnija od sviju
koje su ga ljubile prije tebe.
Boj se jeka što se približuju
nedužnim posteljama ljubavi.
I blaga budi njegovu snu,
pod nevidljivom planinom
na rubu mora koje hući.

Šeći njegovim žalom. Neka te susreću
ožalošćene pliskavice.
Tumaraj njegovom šumom. Prijazni gušteri
neće ti učiniti zla.
I žedne zmije koje ja ukrotih
pred tobom će biti ponizne.

Neka ti pjevaju ptice koje ja ogrijah
u noćima oštih mrazova.
Neka te miluje dječak kojega zaštitih
od uhoda na pustom drumu.
Neka ti miriši cvijeće koje ja zalijevah
svojim suzama.

Ja ne dočekah najljepše doba
njegove muškosti. Njegovu plodnost
ne primih u svoja njedra
koja su pustošili pogledi
goniča stoke na sajmovima
i pohlepni razbojnika.

Ja neću nikad voditi za ruku
njegovu djecu. I priče
koje za njih davno pripremih
možda ću ispričati plačući
malim ubogim medvjedima
ostavljenim u crnoj šumi.

Ti koja imaš ruke nevinije od mojih,
budi blaga njegovu snu
koji je ostao bezazlen.
Ali mi dopusti da vidim
njegovo lice, dok na njega budu
silazile nepoznate godine.
I reci mi katkad nešto o njemu
da ne moram pitati strance

koji mi se čude, i susjede
koji žale moju strpljivost.

Ti koja imaš ruke nevinije od mojih,
ostani kraj njegova uzglavlja
i budi blaga njegovu snu!

(Parun, 1982: 113-114)²

„Ti koja imaš nevinije ruke“ Vesne Parun objelodanjena je 1955. godine unutar zbirke *Crna maslina* koja se poetički svrstava u kontekst razdoblja Druge hrvatske moderne (1952–1968).³ U prevladavajućoj klimi socijalne racionalnosti četrdesetih i pedesetih godina u Hrvatskoj, veliku pozornost privlačila je modernistička iracionalnost Paruničine poezije. Mladi pjesnici oduševljeno su prihvaćali tradicionalno modernistički pjesnički izraz Vesne Parun. Zato je tiskanje *Crne masline* značajan datum u hrvatskoj književnosti te zauzima „centralno mjesto u topografiji postupnog oslobođanja poslijeratne poezije od nasilnog ideologiziranja i konzervativnog formalizma.“ (Šoljan, 1988: 6)

Pjesnički tekst sadrži obavijesti o nesretnoj životnoj priči lirskoga subjekta koji osjeća nesebičnu ljubav prema muškarcu kao nedostižnom objektu.⁴ Pjesma je zapravo intimna ispovijed napaćene ženske osobnosti koja se odriče vlastite sreće zbog sreće voljenoga muškarca. Osim što se obraća „suparnici“ kojoj prepušta voljenog čovjeka, ženski subjekt ju usmjerava i nudi naputke kako joj se valja ponašati na mjestu koje joj ona sama altruistično prepušta. Prva strofa u pjesmu uvodi odnos *ja – ti – on*, gdje *ja* predstavlja poziciju lirskog subjekta, *ti* primatelja njegove intimne poruke, odnosno drugu ženu, dok je *on* objekt lirske pjesme, voljeni muškarac.

Sintagmom „ruke nevinije“ upozorava se na priznavanje osobina u skladu s kojima je ta druga osoba bolja od lirskog subjekta. Ta se sintagma pojavljuje triput: na početku, pri kraju te na samom kraju pjesme. Time stihovi tvore zaokruženu, misaono dorečenu cjelinu koja se otvara i zaključuje is-

---

² Svi Paruničini stihovi u radu se navode prema tom izdanju iz „Pet stoljeća hrvatske književnosti“.

³ Zbog toga se ta pjesma svrstava u hrvatske udžbenike/čitanke za četvrti razred srednje škole.

⁴ Pjesmu je moguće interpretirati i s obzirom na (auto)biografsku priču Vesne Parun. Muškarac iz pjesme zapravo je pjesnikinja prva ljubav iz gimnazijskih dana. Zvao se Pjer i bio je s otoka Brača. Vesna ga je upoznala kao šesnaestogodišnjakinja na Visu i voljela ga tijekom sedamnaest godina. S trideset i tri godine napisala je pismo Pjerovoj supruzi. Nikada ga nije poslala, bacila ga je u smeće, no njezina domaćica pismo je sačuvala i uvjerila Vesnu u njegovu umjetničku vrijednost. Pretočena u stihove, navedena epistola postala je jedna od najljepših hrvatskih ljubavnih pjesama.

tim riječima. U pjesmi se naslov pojavljuje u inverznom obliku („Ti koja imaš ruke nevinije“), čime se još jače želi istaknuti element razlikovanja između lirskoga *ja* i *ti*.

Iz strofe u strofu u pjesmi se razvija osjećaj tuge i nemoći putem ispovjednih misli žene koja nastoji nesebično voljeti te nadići vlastiti gubitak i nerealizirano ženstvo. U prvoj strofi subjekt se uspoređuje sa svojom suparnicom, mireći se s položajem koji ona uživa. U drugoj strofi lirski subjekt nizom metafora iznosi uvjete za ostvarenje ljubavi adresata i objekta, dok u trećoj savjetuje suparnicu kako da opstane njezina veza s dotičnom muškom osobom. U četvrtoj i petoj strofi metaforičnim slikama portretira se lik voljenoga. Pejzažnim motivima deskribira se osobnost muškarca. Šesta i sedma strofa sadrže ispovijed lirskog subjekta o posljedicama odustajanja od voljenoga. Rezultat je toga odustajanja bolna spoznaja o neostvarivosti tjelesne ljubavi i majčinstva. Subjektno biće žali za svime što će propustiti: zrelost, muškost, djecu i starost voljenog muškarca. Svojevrsan vrhunac lirske ispovijedi jest nerealizacija majčinstva, izgubljena prilika za potpunim doživljavanjem ljubavi. U osmoj strofi lirski subjekt nakratko istupa iz okvira altruizma i empatije te lirskom *ti* povjerava svoje želje i naputke vezane uz budućnost voljenoga. Posljednja, deveta strofa sadrži poentu afirmiranjem ideje kojom je prožeta cijela pjesma. Lirski subjekt u potpunosti podržava svoju suparnicu pretpostavljajući vlastitu sreću onoj neprežaljenog mladića.

Unikatnost pjesme temelji se i na tipu subjekta nekarakterističnom za ljubavne pjesme u kojima se obično opjevava ljubavna bol lirskoga *ja*. U pjesmi Vesne Parun subjektno je biće dostojanstveno u svojoj nesreći te neposredno tematizira svoju tjelesnost i ženstvenost izražavajući bez imalo krznanja svoja duboka osjećajna previranja. Interpretirana pjesma je „krik pregorene, izgubljene ljubavi, topla djetinja molitva i oproštajno pismo koje je mogla napisati žena u kojoj etika prevladava nad emocijama“ (Milačić, 1997: 702).

U stilskom pogledu u pjesmi su uočljivi: poredba, metafora, epitet i ponavljanje. Ponavljanjima („ti koja...“, anafora: „Neka ti...“) ističe se primatelj teksta i naglašava neposredno obraćanje lirskog subjekta lirskom *ti* kojem se pripisuju kvalitete koje adresant ne posjeduje. Pjesma obiluje metaforama, posebice u četvrtoj i petoj strofi u kojima lirski subjekt metaforičnim / personifikacijskim slikama iz prirode utječe na formiranje osobnosti i muževnosti lirskog objekta (primjerice: „Šeći njegovim žalom. Neka te susreću / ožalošćene pliskavice. / Tumaraj njegovom šumom. Prijazni gušteri / neće ti učiniti zla. / I žedne zmijske koje ja ukrotih / pred tobom će biti ponizne.“). Opisana se ljubavna tematika ostvaruje uglavnom uz pomoć slika i motiva iz prirodnoga okružja (ptice, cvijeće, oblaci, gušteri, pliskavice, medvjedi, vjetar, šuma itd.). Stoga su priroda i ljubav u neraskidivom korelativnom odnosu, tako da je druga tema Paruničine pjesme primordijalna povezanost čovjeka i prirode.

U pjesmi se nalaze pjesničke slike svih vrsta. Prevladavaju vizualne slike: „kao što proljetni oblak otklanja sjene oblaka koje plove nad brijegom“, „pod nevidljivom planinom na rubu mora“, „neka te susreću ožalošćene pliskavice“, „tumaraj njegovom šumom“ itd.; zatim ima auditivnih slika: „i noć tvojega glasa voćnjak još nedodirnut olujama, „na rubu mora koje huči“, „neka ti pjevaju ptice“; manje je taktilnih slika: „koje su ga ljubile prije tebe“, „neka te miluje dječak“, „neću nikad voditi za ruku njegovu djecu“; a ima i jedna olfaktivna: „neka ti miriše cvijeće“.

Navedene su slike u službi boljeg oslikavanja onoga što subjekt iskazuje – sintagmom *noć glasa* upućuje se na nježnost, morem koje huči i pticama koje pjevaju dočaravaju se psihička stanja – nemir i radost. Iznošenje ljubavnoga sadržaja djelotvorno se projicira slikama iz prirode, a onim taktilnim u smislu ljubljenja, milovanja i držanja za ruku prikazuje se nedostignuta i neostvarena nježnost.

U pjesmi Vesne Parun znakovita je i upotreba glagolskih oblika. U „savjetodavnom“ dijelu s upozorenjima i naputcima drugoj ženi prevladava imperativ: „ostani“, „budi pobožnija“, „šeci“, „neka te susreću“ itd. Aoristni i imperfektni oblici javljaju se kad lirski subjekt s tugom i sjetom priziva sjećanja na izgublenu ljubav: „I žedne zmijske koje ja ukrotih pred tobom će biti ponizne“, „Neka ti miriše cvijeće koje ja zalijevah svojim suzama“. Stihovi dobivaju psalmodični, molitveni ton kad lirski subjekt od svoje suparnice traži uslugu i razumijevanje.

Pjesma se sastoji od devet strofa koje sadrže nejednak broj stihova i slogova. Prva strofa ima osam stihova, druga sedam, treća ponovno osam, sljedeće četiri strofe imaju po šest stihova, pretposljednja strofa ima deset, a posljednja tri stiha. Opkoračenje je prisutno u četiri strofe s jednakim brojem stihova. Ta je pravilnost u službi nenarušavanja ritma i pojačavanja metričke gipkosti u ispovjednom dijelu pjesme gdje lirski subjekt progovara najotvorenije.

Interpunkcija je u pjesničkom tekstu Vesne Parun svedena na minimum, sastoji se od nekoliko zareza, točaka te jednog završnog uskličnika. Njime je prikladno naznačeno posljednje obraćanje lirskog subjekta. Raspored zareza i točaka unutar teksta u ulozi je naglašavanja atmosfere, općeg raspoloženja te jačine kojom je osjećajno obuhvaćena tematska ostvarenost.

Interpretacija pjesme Brune Andrića

Bruno Andrić: *Ti koja imaš ruke nevinije od mojih*
(fenotekst)

Kad ti sunce razbija prozor
Tvoje lice je vedro i lijepo
Kad ti crvena kosa pokrije čelo
Tvoje oko je duboko i široko široko
Ti koja imaš ruke nevinije od mojih
Znaj nema kruha bez motike

Kad ti mjesec obasja krevet
Gdje ti spokojno leži tijelo
Sanjaj livade, prostrane ravnice
Tada ću ti ući u snove
I reći tiho šapatom u uho
Nema rakije bez destilacije

Kad budeš negdje sjedila na klupi
Gdje se djeca igraju loptom
Zgrabi je i probuši i pobjegni skokom

Ove moje refleksije tri
Neka ti budu u glavi život cijeli
A kad budeš bakica sjeti ih se
I bit će ti milo

(Andrić, 13: 1995)⁵

Tematski se sloj Andrićeve pjesme „Ti koja imaš ruke nevinije od mojih“ izgrađuje na jednoj specifičnoj situaciji subjektivnih instancija, odnosno na relaciji onoga glasa koji se obraća, koji upućuje poruku (adresant) i onoga koji tu poruku prima (adresat). Ta se situacija izvorno oslanja na antologijsku pjesmu Vesne Parun „Ti koja imaš nevinije ruke“. U njezinoj pak pjesmi unesrećeni subjekt ženskoga spola obraća se, blago zapovijeda i povjerava zadaću čuvanja bića ljubavnih i ljubavničkih težnji „onoj koja ima nevinije ruke“, tj. onoj koja je to biće osvojila za sebe. Naravno, subjekt time nije pokoleban u postojanosti svojega osjećanja, što uzrokuje pravu poplavu savjeta, uputstava i molbi koje se i dalje odnose na voljenog premda je njegova bliskost, fizička i osjećajna, više nemoguća. Ožalošćen, a istovremeno i patnički svjestan svoje neizbježive sudbinske pozicije, subjekt najprije priznaje svoj poraz nabrajajući ingenioznim pjesničkim slikama prednosti svoje konkuren-

---

⁵ Svi Andrićevi stihovi u radu se navode prema spomenutom izdanju.

cije („Ti koja imaš ruke nevinije od mojih / i koja si mudra kao bezbrižnost. / Ti koja umiješ s njegova čela čitati / bolje od mene njegovu samoću, / i koja otklanjaš spore sjenke kolebanja s njegova lica, / kao što proljetni vjetar otklanja / sjene oblaka koje plove nad brijegom.“)

Imperativom u ulozi zamolbe („Onda ostani pokraj njega“, „Budi blaga njegovu snu!“) adresant konstatira da konkurencija dolazi na njegovo područje koje je ukroćeno, sređeno i zbrinuto njegovim radom, mukom i ljubavlju – *voljeni* je zapravo postao oprostorena projekcija prirodnih elemenata, bića i krajolika, čime osjećajni doživljaj biva slikovito intenziviran (npr. „Neka ti miriši cvijeće koje ja zalijevah / svojim suzama.“). I opet subjekt pronalazi utjehu u prirodi kao nadomjestku za nerealiziranost svoje ljubav – *on* je u prirodi; ono napušteno u prirodi njezina je utjeha; ona je izvor utjehe i bola, najbolja prispodoba stanja stvari: „Ja neću nikad voditi za ruku / njegovu djecu. I priče / koje za njih davno pripremiš / možda ću ispričati plačući / malim ubogim medvjedima / ostavljenim u crnoj šumi.“ Posljednji stihovni akordi molba su za savezništvo kako bi subjekt cilju svojih težnji bio uvijek u blizini („Ali mi dopusti da vidim njegovo lice“).

Andrićeva pjesma već svojim naslovom upućuje na prethodno analiziranu, ali tematski sloj toga lirskog teksta ne predviđa se jednako – pročitavši naslov, čitatelj svjesno ili nesvjesno očekuje ljubavni sadržaj natopljen emocionalnom zanesenošću. Očekivanje se iznevjeruje određenim stilskim postupcima kojima se od Andrićeve pjesme stvara postmoderna / *punk* varijacija, pretvaranjem cijelog teksta u svojevrsni makrostilem. Prema tome, ona se ne otvara toliko tematskim koliko stilskim ključem.

Andriću nije bilo do jednostavnog oponašanja, nego do izazivanja komičnog efekta na tematskoj razini komunikacije s genotekstom. Pri tom se vrijednosni potencijali fenoteksta ostvaruju stilskim postupcima, primjerice specifičnom upotrebom motiva sunca i namjernim upisivanjem naivnoga rimarija. Time se parodira klasičan oblik ljubavne lirike kojem, bez obzira na neke posebnosti, pripada pjesma Vesne Parun.

Već se u prvom stihu prve strofe javlja specifična slika: „Kad ti sunce razbija prozor“. Sunce je u tradicionalnom ljubavnom pjesništvu značajno mjesto uvođenja u dragin opis tako što ju ono najčešće nježno obasjava svojim zlatnim sunčanim zrakama. Takav je stereotipan uvodnik modificirano prisutan i u pjesmi Vesne Parun, gdje se lirskom *ti* pridaje uloga vjetra koji otklanja sjenke oblaka, tj. brige s lica voljenoga. Kod Andrića sunce nije personificirano nebesko tijelo koje se smiješi, obasjava, blago proviruje ili pozdravlja, nego ono „razbija prozor“. Tom sintagmom uvode se još neke pretpostavke. Kako je riječ o nekonvencionalnom pristupu konvencionalnim temama, možda je, u skladu s tim, drukčiji pristup ženskoj osobi, koja sada voli dugo spavati pa joj, primjerice, sunce brutalno ometa okrepjujući san po-

slije tuluma koji je trajao do kasno u noć. Upravo u jednom takvom pretpostavljenom trenutku subjekt vidi djevojčinu ljepotu izraženu jednostavnim epitetima („Tvoje lice je vedro i lijepo“). S opisa lica prelazi na kosu i čelo („Kad ti crvena kosa pokrije čelo“) te oči („Tvoje oko je duboko i široko široko“). Posljednji navod također je izvrnuta intertekstualna aluzija na stalno mjesto ljubavne / tradicionalne / petrarkističke / spomenarske poezije gdje su oči ogledalo za čitanje ljepote, nadanja, nemilosti i sličnog. Andrić ovdje ponovno upotrebljava staro na nov način tako što onom uobičajenom materijalu (očima) pridaje neuobičajene odrednice (duboko i široko). Prvotno tumačenje i ovdje dobiva svoj potvrdu. Ako je oko duboko, to bi značilo njegovu bilo kakvu iskazivost, osjećajnu i misaonu bezličnost pa bi to onda bio pogled nakon neprospavane noći (najvjerojatnije ispunjene konzumacijom alkohola), o čemu svjedoči i epitet *široko* dvaput ponovljen, što asocira na novonastale podočnjake. Pjesnik je istodobno upotrijebio i morfonološki sastav riječi: OKO, dubOKO i širOKO, širOKO, čime je djelomice ismijan pojednostavljeni rimarij naivnog ljubavog iskaza, njegova često prisutna patetičnost (*široko*, *široko*) i monotonost (devet puta ponovljen vokal *o*). Nakon stiha u kojem se ponavlja naslov, prva strofa završava burleskom šok-poantom s imperativom u funkciji poučnoga uvjeravanja („Znaj nema kruha bez motike“). Navedeno uključuje parodiranje izvornoga teksta dodatno pojačano ubacivanjem narodne i u razgovornom jeziku upotrebljavane izreke: Nema kruha bez motike.

Drugu strofu prožima nokturalni ugođaj snivanja i samo je po tom u suprotnosti konstruiranja poetske situacije u prethodnoj strofi. Komičan je efekt u biti isti. Čitatelj je ponovno uvučen u igru koja završava nepoštivanjem tobože unaprijed zadanih pravila. Ugođaj opuštenosti na krevetu i spavanja te unošenje blage zapovijedi, opet Paruničin retorički element („Sanjaj livade, prostrane ravnice“), rezultiraju vrhuncem u obećanju lirskoga subjekta za oniričkim poniranjem u snivani svijet lirskoga *ti* („Tada ću ti ući u snove / I reći tiho šapatom u uho“). Posljedica je opet šok jer se mjesto sna o ljubavniku (napuštena barokna slikovitost izvornika) ubacuje banalnost: „Nema rakije bez destilacije“. Takva je poenta sadržajno izmijenjena u odnosu na onu s kraja prve strofe, ali je sintaktički ostala ista. I na toj razini Andrić pronalazi mogućnosti za postizanje parodijskih efekata. Naime, riječ je o sintaktostilemu kojim se sugerira: a) okoštalost i klišeiziranost ismijavanoga poetskog modela, b) njegova monotonost i sadržajno prenemaganje. Jer, kako se tim stilemom pokazuje, ljubavna poezija, pa bila ona kanonizirana kao neosporna nacionalna vrijednost, govori uvijek o istome na sličan način, premda u Paruničinoj pjesmi postoje neka odstupanja od klasične ljubavne lirike, posebice što se tiče etike lirskog subjekta.

Komičnost u Andrićevu lirskom tekstu kulminira u trećoj strofi, gdje su spojeni disparatni patetičan izraz i banalan sadržaj. Ta je komičnost tako-

der izvedbeno građena po obrascu prve, ali s manje poetskog materijala (čitatelj je već prilagođen „šok terapiji“ pa se poetski materijal smanjuje jer se čitatelj ne želi opteretiti parodijom). Strofa započinje zamišljenom svakodnevnom situacijom sjedenja na klupi: „Gdje se djeca igraju loptom“, da bi završila bizarnim uputstvom izražajno natopljenim patetikom naglašenom opetovanjem veznika *i*:⁶ „Zgrabi je i probuši i pobjegni skokom“.

Posljednjom strofom uvodi se autoreferencijalno-ironičan pogled lirskoga subjekta na prethodno razlaganje („Ove moje refleksije tri“), gdje se refleksijama naziva ruganje postignuto konvencionalnim ljubavnim tlapnjama. Na tom mjestu semantičku važnost dobiva rima („Ove moje refleksije tri / Neka ti budu u glavi život cijeli“). Riječ je o tzv. nečistoj rimi (*tri – cijeli*), u kojoj ne dolazi do podudaranja naglasaka i suglasnika, a čijom se fonijskom vrijednošću u persiflažu upleće naivna spomenarska produkcija neiskorjenjiva u tinejdžerskim godinama, osobito među ženskom populacijom. Na taj način Andrić kvalificira objekte svojeg ismijavanja izjednačujući visoko i nisko, uzvišeno i banalno, konvencionalno i bizarno.

Završnica poprima ironično nastrojenu raspoloženost kako u odnosu na Andrićev tako i na Paruničin lirski tekst u kojem se govori o nemogućnosti starenja uz voljenog muškarca. Kod Andrića pak lirsko *ti* uvlači se u ironijsku igru subjekta do kraja („A kad budeš bakica sjeti ih se / I bit će ti milo“). Zamjetna je uporaba deminutiva (*bakica*) i neočekivane riječi *milo* na onom mjestu na kojem se podrazumijeva uvriježeni prilog *drago*: Bit će ti drago. Pored toga, ovdje se u fenotekstu po peti put ponavlja veznik *kad*, što asocira na anaforička opetovanja u genotekstu.

Što se forme tiče, ona je prilično jednostavna; postoje dvije strofe od šest stihova, jedna od tri i zadnja od četiri stiha. Strukturnom organizacijom Andrić je također na tragu izvorne pjesme, gdje su četiri strofe sestine od ukupno njih devet. Takav razmještaj strofa kod Andrića može se tumačiti i aludiranjem na oblik soneta, dakako samo u naznakama, tj. ostacima, čemu u prilog svakako ide vizualni dojam.

Valja još istaknuti kako je pjesma interpunkcijski neoznačena. Takav se postupak u velikoj mjeri treba pripisati famoznoj pjesničkoj slobodi, osobito eksploatiranoj u suvremenom hrvatskom pjesništvu. S druge strane, kako bi se izbjegla optužba za nedovoljnu točnost izrečenoga, treba ipak uočiti zarez u trećem stihu druge kitice. Zarez se na tom mjestu mogao izostaviti kao drugdje, a da se značenje ne izgubi i drastično promijeni, što je ustupak vlastitom nekonvencionalnom diktatu pisanja. Svaka uobičajenost razbijena je, a ako i postoji, onda je to u tragovima i s jasno zamjetljivom ironijom (za-

⁶ Polisindet uzrokovan konektorskom funkcijom veznika *i* dosta je čest i u pjesmi Vesne Parun. Osobito je to vidljivo u drugoj strofi.

rez je upotrijebljen u stihu s izrazito kliširanim rekvizitima: „Sanjaj livade, prostrane ravnice“).

Kada je riječ o subjektu, također je uputno poći od subjektne situacije u genotekstu. Tamo je situacija složenija te je djelomice objašnjena u tematskom sloju. Tako postoje tri lica koja tvore, moglo bi se reći, ljubavni trokut. Najprije, tu je nadređeni lirski subjekt (napuštena žena čija je ljubav jača od mržnje, izražava se osobnom zamjenicom *ja*) koji se obraća lirskom *ti* (ženska osoba kojoj se muškarac priklonio) te na kraju instancija koja je uzrok svemu, ali koja nije izravno prisutna – to je lirski *on* (muškarac). Premda je pjesma najvjerojatnije iskaz proživljenog iskustva, ona nadrašta trenutačnu zadanost i postaje univerzalno obraćanje napuštenog *ja* posrećenom *ti*, a sve, naravno, zbog „krivca“ koji se krije iza gramatičke maske zamjenice *on*.

U Andrićevoj je pjesmi situacija ponešto drukčija. Uz ostale strukture razbijen je i ljubavni trokut koji je sveden na jednosmjernu komunikaciju *ja* – *ti*. *Ja* je pritom muškoga roda, a obraća se, upozorava i blago zapovijeda lirskom *ti* ženskoga roda. Pri tom je komunikacija toga subjekta zapravo neobvezna, neopterećena igra koja je u suprotnosti s ozbiljnošću egzistencijalne situacije iznesene u genotekstu.

Već je spomenuto kako je druga osoba uvučena u poigravanje lirske subjekta. Međutim, sve to i nije tako jednostavno. Postoji možda još jedno naizgled oprečno tumačenje koji se prethodno ne potire, nego ga se značenjski obogaćuje. U izrazito autobiografskoj pjesmi Brune Andrića „Kao malog uspavljivali su me silom“ kaže se: „nikada neću znati napisati sonet / i nikada u antologiji / i pisat ću tekstove kakve umijem / i sve ih njoj posvećujem bez obzira / što ponekad izbiju nesuglasice“ (Andrić, 1995: 36). Takvo ekspliciranje onda dopušta osim parodijskog tumačenja i ono kojim se (auto)biografski naglašava jedini moguć način lirske iskazivanja – pjesnik piše onako kako zna i umije te je opet sve vraćeno na početno tumačenje pisanja kao (jedi-no moguće) igre.

II.

Metodička obrada pjesme Vesne Parun

Svrha interpretacije je upoznati učenike s pjesmom „Ti koja imaš nevine ruke“ Vesne Parun, njezinom tematikom i osnovnim motivima. Cilj je uputiti učenike u emocionalno-čulni svijet lirske subjekta meditacijskim poniranjem unutar slojeva pjesničkoga teksta, što će se ostvariti u sklopu meditacijsko-stvaralačkog nastavnog sustava. Također je nastavni cilj interpretacije afirmiranje važnih ljudskih moralnih vrijednosti, kao što su empatija, nesebičnost i altruizam.

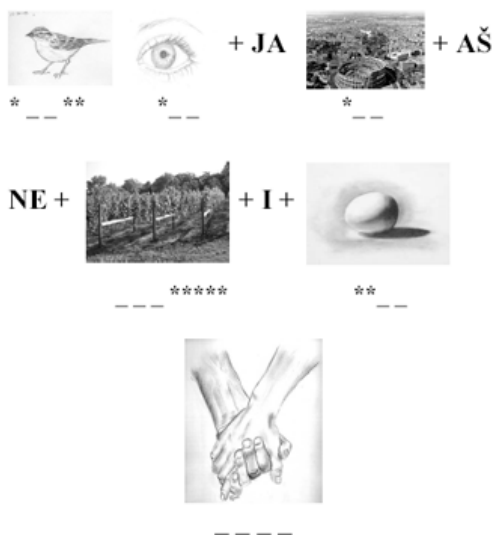
Nastavne faze

1. Duševno-tjelesna priprema s najavom teksta
2. Čitanje – prvi meditacijski susret s tekstom
3. Objava doživljaja i meditacijsko poniranje u slojeve teksta
4. Stvaralačko izražavanje
5. Međusobna komunikacija
6. Usustavljivanje
7. Zaliha

Duševno-tjelesna priprema s najavom teksta

Tijekom prve faze nastavnoga sata učenici se pripremaju za meditacijski susret s pjesmom prikladnom motivacijom koja može biti utemeljena na meditacijskom zamišljanju uz pratnju glazbe. Učenike treba uputiti da zažmire, da se opuste i da razmišljaju o vlastitoj ili tuđoj izgubljenoj, nesretnoj ljubavi te općenito na žrtvu za ljubav. Kao zvučnu kulisu te kao kreativnu inspiraciju njihovim razmišljanjima valja upotrijebiti zvučni zapis prigodne glazbe, primjerice Enyinu skladbu „Someone Said Goodbye“. Nakon slušanja slijedi heuristički razgovor o nesretnoj ljubavi i žrtvi za ljubav. Preko grafoskopa ili na nastavnim listićima potom se ponudi rebus na temelju kojeg učenici poticajno otkrivaju naslov Paruničine pjesme.

Rebus⁷

---

⁷ Rebus je izradila Maja Vonić, studentica hrvatskoga jezika i književnosti na osječkom Filozofskom fakultetu.

Prije ekspresivnog čitanja učitelj najavljuje interpretaciju pjesme Vesne Parun, zapisuje na ploču autoričino ime i prezime te odgonetnuti naslov pjesme.

Čitanje – prvi meditacijski susret s tekстом

Prije čitanja učitelj naznačuje broj stranice na kojoj se nalazi pjesma u udžbeniku/čitanci. Budući da je pjesma razmjerno dugačka, važno je da učenici prate tekst dok ga čita učitelj ili interpretator na zvučnom zapisu. Učenike je ujedno potrebno uputiti da tijekom čitanja pjesme obrate pozornost na emocionalna stanja lirskog subjekta.

Objava doživljaja i meditacijsko poniranje u slojeve teksta

Nakon stanke i sređivanja dojmova slijedi objava doživljaja potaknuta zadatkom: *Izdvojite tri tematske riječi koje prema vašem mišljenju najbolje opisuju Paruničinu pjesmu.* Nakon toga obvezatan je razgovor o osobinama i emocionalnim doživljajima lirskog subjekta. Osobine koji učenici navedu zapisuju se na ploču. Zadatak vezan uz meditacijsko poniranje u slojeve teksta jest izdvajanje glavnih motiva kojima se ostvaruje tema ljubavi i žrtve. Učenici iščitavaju iz pjesme čega se sve lirski subjekt odriče prepuštajući voljenog muškarca drugoj ženi. Sljedeći je zadatak otkriti značenje pejzažnih slika i motiva.

Stvaralačko izražavanje

Tijekom faze stvaralačkog izražavanja učenici povezuju osobno iskustvo i književni tekst u obliku intimnoga zapisa, mudrih misli ili sastavka tematski vezanog uz djelo. Takav tip zadatka prilagođen pjesmi „Ti koja imaš nevinije ruke“ može biti vezan uz učeničko sastavljanje pisma lirskom subjektu u kojem bi mu se uputila podrška, razumijevanje ili prijekor.

Međusobna komunikacija

U obliku čitanja svojih pisama te rasprave o zapisanom učenici iznose razmišljanja, doživljaj, tumačenje, sud (ali ne i osuđivanje!), procjenu, slaganje ili protivljenje koje je vezano uz stav lirskog subjekta. Bitno je istaknuti da nema loše pozicije koja se može zauzeti u odnosu na razmišljanja lirskog subjekta. Zato je važno da učenici ponude argumente za svoja stajališta (razvijanje polemičkih vještina) uz uvažavanje tuđega mišljenja (poticanje humane komunikacije).

Usustavljivanje

Kao dobar način usustavljivanja mogu poslužiti sljedeći citati:

a) „Onaj kome, petnaestak ljeta kasnije, posvetih *Ti koja imaš nevinije ruke* – upotrijebio je taj moj mladenački i pun optimizma *zov* kao argument svojoj škorpionskoj tvrdnji da sam, eto, i prije susreta s njim ‘bila histerična’. Jer, tu svoju Elviru s kojom se zaputih malo zatim u pakao drumova, uhoda i razbojnika – kako stoji u *Nevinijim rukama* – sretoh odmah nakon objavljivanja spomenute pjesme. Bio je to, dakle, simboličan *zov u pomoć*. Da smo se susreli malo ranije, sigurno je nikad ne bih napisala. Jer, moja je lira nakon tog susreta utihnula za dugi niz godina...” (Pavlečić, 1983: 461)

Iz toga citata učenici zaključuju da je riječ o pjesmi s autobiografskim elementima. Muškarac iz pjesme jedan je mladić, Braćanin Pjer, kojeg je Vesna Parun voljela tijekom sedamnaest godina, što znači da je pjesma posvećena stvarnoj osobi. Pjesma je imala terapijski učinak te je bila „simboličan *zov u pomoć*“ u takvoj egzistencijalnoj situaciji koja je za Parun bila toliko potresna da dugo zbog nje nije ništa pisala.

b) „Tko sam ja? Žena pjesnik, ali ne i žena muškobanja. Žena nerodilja, ali ne i žena nemajka. Ljubavnica, ali ne i preljubnica. Ona za koju je njezin *dečko* bio uvijek jedini muškarac na svijetu. Nezamjenjiv, dok god je tu, pa makar bio tek puki narcisoidni muški simbol, privlačan do bola i dalje od toga ništa. Ja, žena otpor i žena prijekor; žena lupar prilijepljen o hrid, i žena hrid o koju je prilijepljen lupar muškarac...” (Parun, 2001: 149)

Učenici zaključuju da je u prethodnom citatu Vesna Parun neposredno opisala samu sebe. Ona je žena pjesnik, a ne žena pisac. Ona je žena koja nije rodila, no pjesme su dio nje, ona je njihova majka jer je pjesmotvorkinja. Ona je žena koja je samostalna i samosvojna, a istodobno je sposobna voljeti muškarca koji nije uz nju.

Zaliha

Kao zaliha može poslužiti slušanje zvučnog zapisa pjesme Akija Rahimovskoga *Ti i ja*. Učenici dobivaju zadatak da pažljivo slušaju pjesmu i pokušaju uočiti tematsko-motivske sličnosti i razlike u odnosu na interpretiranu pjesmu Vesne Parun.

Aki Rahimovski: *Ti i ja*

Ti i ja imali smo sve u rukama,
navika od nas je strance stvorila.
Samo kad se sjetim koliko smo puta pali i ustali,
i ruke uvijek pružali.
Ti i ja sada smo na kraju puta,
Istina boli više nego rana ljuta.
Trebalo je stati kada bilo je vrijeme,
Sada je prekasno – nismo više zajedno.

Za sve ove godine uzmi dio mene,
neka ti ostane ako ti loše krene.
Sve ove godine s tobom zajedno
odlaze bez mene.

Ti i ja, bila je to čista magija oko nas,
sada slobodno luta sama.
Nekome će opet pokucati na vrata, prije ili kasnije,
a nama kao da i nije.

Za sve ove godine uzmi dio mene,
Neka ti ostane ako ti loše krene.
sve ove godine s tobom zajedno
Odlaze bez mene.⁸

U pjesmi Akija Rahimovskoga *Ti i ja* tematizira se također prekid veze i ljubavnoga odnosa. Prisutan je i motiv ruku kao simbola nježnosti i ponovnoga uspostavljanja odnosa. Pjesma je nostalgичna, temeljena na sjećanju u vezi s onim što je bilo. Subjekt se obraća lirskom *ti*, opisuje karakter njihova odnosa. Nema treće osobe, ali se navika može shvatiti kao razlog zasićenja i prekida. Svjestan bolnoga kraja subjekt dostojanstveno predlaže sjećanje na lijepe trenutke u budućim teškim životnim situacijama.

Metodička obrada pjesme Brune Andrića

Svrha je interpretacije upoznati učenike s pjesmom Brune Andrića „Ti koja imaš ruke nevinije od mojih“, njezinom tematikom, osnovnim motivima, jezikom, stilom, formom i tipom lirskoga subjekta. Cilj je također na oglednom primjeru praktično obraditi pojam parodije kao transformiranja poznatog djela na takav način da ono dobiva komičan i humorističan smisao. Interpretacijom strofe po strofu učenici će uvidati značenja Paruničine pjesme, a povratno će otkrivati i neke dodatne semantičke dimenzije Andrićeve pjesme.

---

⁸ Tekst pjesme preuzet s: <http://magija0000.blog.hr/> (22. kolovoza 2010).

Pitanja i zadatke u sklopu nastavnoga tumačenja valjalo bi oblikovati tako da se njima sustavno potiče intertekstualno razmišljanje i istraživanje.

Nastavne faze

1. Doživljajno-spoznajna motivacija
2. Najava i lokalizacija teme
3. Interpretacijsko čitanje
4. Objava doživljaja
5. Razrada teme
6. Usustavljivanje
7. Zadatak za samostalan rad

Doživljajno-spoznajna motivacija

Za motivaciju prije obrade pjesme Brune Andrića „Ti koja imaš ruke nevinije od mojih“ moguće je razgovarati o poslovicama o radu. Od učenika valja zatražiti da nabroje što je više moguće poslovice o radu. Taj se zadatak može aktualizirati predviđanjem učenika o tome kako će im biti kad se zaposle nakon škole i fakulteta. Potom na nastavnim listićima treba svima podijeliti poslovice o radu, parovi uspoređuju svoje poslovice, a zatim ih naglas komentiraju. Za poslovice napisane na listićima koristan je sljedeći popis.

Ako tko radi, nek se sladi.
Bez orača i kopača nema kruha ni kolača.
Bolje je uzalud raditi, nego uzalud besposlen biti.
Bolje se zahvaliti od truda nego od dangube.
Čovjek bez zanata, kao pseto bez gospodara.
Djela govore jače od riječi.
Dobro napravljeno ili nikako.
Dobro urađeno je bolje nego dobro rečeno.
Iza posla ugodno je odmarati se.
Kakav posao, takva i plaća.
Kako prostreš svoj krevet, tako ćeš u njega i leći.
Kako radio, onako se hranio.
Kako šila, onako se i nosila.
Koji rade, njima i Bog daje.
Lijeni imaju najviše posla.
Lijenost je početak svakog zla.
Nema grošića bez žuljica.
Previše baba, kilavo dijete.

Najava i lokalizacija teme

Potom će se najaviti obrada pjesme osječkog pjesnika Brune Andrića „Ti koja imaš ruke nevinije od mojih“ u kojoj se također javlja jedna poslovice o radu. Uz kratke obavijesti o autoru i poetici vremena pojavljivanja valja napomenuti da je posrijedi pjesma povezana s antologijskim lirskim tekstom Vesne Parun pa se odmah trebaju usporediti i razlike u naslovima.

Interpretacijsko čitanje

Budući da Andrićeve pjesme nema u suvremenim čitankama/udžbenicima, najprije će ju učitelj ekspresivno pročitati uz uputu da učenici pozorno slušaju te probaju uočiti neke sličnosti i razlike između dviju pjesma.

Objava doživljaja

Objava doživljaja sastoji se u bilježenju znaka + (za svidanje) ili – (za nesvidanje) na dobivenim papirićima koje učitelj pokupi za kasniju usporedbu. Svaki učenik presavije papirić, a svi se skupljeni papirići stavljaju na hrpu. U međuvremenu jedan od učenika utvrđuje omjer pozitivnih i negativnih odgovora.

Razrada teme

Pjesmu treba interpretirati strofu po strofu u obliku heurističkog dijaloga. Tijekom razgovora s pitanjima nužno je uspostaviti intertekstualni okvir interpretacije radi međusobnog osvjetljavanja i boljeg razumijevanja Andrićeve i Paruničine pjesme. Andrićeva pjesma može se samostalno obrađivati, ali je poželjno da to bude nakon sata obrade pjesme po čijem je uzoru i nastala. Prije interpretacijske konkretizacije djela nužno je razgovarati o parodiji kao pojmu u umjetnosti, posebice suvremenoj. Od velike je koristi osobno navođenje primjera parodije, a učenici će vjerojatno navesti pojedina ostvarenja iz sedme umjetnosti, primjerice više nastavaka *Mrak filma* (*Scary Movie*), u kojima se parodiraju poznati filmski horori: *Projekt vještice iz Blaira*, *Matrix*, *Šesto čulo* itd. Učenici na temelju vlastitog primjera trebaju zaključiti da parodija nastaje imitiranjem stila pojedinog razdoblja ili nekog književnog djela i žanra. Time se parodijom zauzima nekakav vrijednosni stav u odnosu na ono što se parodira te se originalnom djelu pridaju nova značenja. Naravno, od poznatijih literarnih parodija treba navesti Cervantesova *Bistrog viteza Don Quijotea od Manche* (I. dio iz 1605, II. dio iz 1615), koji je parodija viteških romana. Dobar je primjer domaće književne parodije poema Ante Kovačića *Smrt babe Čengiđkinje* (1880), nastala karakterološkim, stilskim i kompozicijskim izvrtanjem poznatoga Mažuranićeva spjeva.

Pitanja za interpretaciju

Prva strofa

1. Što primjećujete u prvoj strofi, ali i cijeloj Andrićevoj pjesmi u vezi s interpunkcijom? Usporedite interpunkciju Andrićeve s interpunkcijom Paruničine pjesme. Što zaključujete?
2. Koje se doba dana naslućuje u prvoj strofi i zašto „sunce razbija prozor“? Objasnite ulogu sunca u tradiciji ljubavne lirike.
3. Može li se odrediti komu se lirski subjekt obraća kod Andrića? Usporedite status lirskog *ja* i *ti* u obje pjesme. Što uočavate?
4. Što kod Andrića, a što kod Parun označava pojam „nevinije ruke“?
5. Što se može iz ove strofe zaključiti o izgledu osobe kojoj se govori? Usporedite ih s karakteristikama koje se u Paruničinoj pjesmi vezuju uz lirsko *ti*.
6. Koju formu prepoznajete u zadnjem stihu prve strofe Andrićeve pjesme? Koja je uloga te forme?

Druga strofa

1. Koje se doba dana naslućuje u drugoj strofi Andrićeve pjesme? Usporedite funkciju motiva iz prirode kod Andrića i kod Parun.
2. Koji stihovi asociraju na nježnost? Po čemu se može uočiti nježnost prema voljenom kod Parun?
3. Usporedite motiv sna u obje pjesme.
4. Koju formu oponaša zadnji stih? Koja je uloga tog stiha?

Treća strofa

1. Na kojem mjestu se nalazi osoba kojoj se obraća subjekt i koja je onda razlika s obzirom na izbor motiva u oba lirska teksta?
2. Kakav se efekt postiže zadnjim stihom? Koja značenja dobiva pozivanje na pjesmu Vesne Parun u takvom značenjskom kontekstu?
3. Postoji li kakva veza treće i prvih dviju strofa Andrićeve pjesme?
4. Usporedite obje pjesme na razni forme.
5. Usporedite ulogu imperativa u obje pjesme.

Četvrta strofa

1. Usporedite što u zalag lirski subjekt ostavlja lirskom *ti* kod Andrića i kod Parun.

2. Kako se kod Andrića naglašava važnost onoga što je rečeno u zadnjoj strofi? Što se time postiže? Kako se kod Parun naglašava važnost onoga što je rečeno u zadnjoj strofi?
3. Uočite ponavljanja određenih riječi ili izraza u obje pjesme. Koja je njihova uloga?
4. Koliko je doista važno ono što je lirski subjekt izrekao kod Andrića? Usporedite s porukom izvorne pjesme.
5. Na što aludira kratkoća posljednjeg stiha u Andrićevoj pjesmi?
6. Postoji li poenta Andrićeve pjesme? Usporedite s poentom izvorne pjesme.

Usustavljivanje

Usustavljivanje se povezuje s fazom objave doživljaja u obliku analize listića sa znakovima + i –. Oni kojima se više sviđa Andrićevo pjesma staju na desnu stranu učionice, a oni kojima se više sviđa Paruničina pjesma staju na lijevu stranu. Potom se količina prebrojanih znakova s početka sata, tj. prije interpretacije uspoređuje sa sadašnjim stanjem, nakon interpretacije. Učenici objašnjavaju zadržavanje ili promjenu svojega stava. Isto vrijedi ako se Andrićevo pjesma interpretira samostalno.

Zadatak za samostalan rad

Učenici trebaju odabrati jednu strofu iz Paruničine pjesme i parodirati ju na „andrićevski“ način uklapanjem u svoju parodijsku inačicu strofe dobitu poslovice o radu s početka sata.

Zaključak

Odabrane pjesme mogu se usporediti na nekoliko razina: tematskoj, motivskoj, stilskoj, na razini forme i lirskog subjekta. Pjesme najprije povezuje naslov jer su odabrani pjesnički predlošci veoma slični. Andrić je svoju pjesmu naslovio prvim stihom pjesme Vesne Parun. Na tematskoj se razini lirski tekstovi mogu promatrati na kontrastnoj osnovi. Kod Andrića se ludizmom, alogičnošću te jednostavnim i kolokvijalnim rječnikom ironizira egzistencijalna situacija iznesena kod Parun – osjećajna zanesenost lirskog subjekta zbog ozbiljne i nesretne ljubavne sudbine opisane uzvišenim stilom. Brojna stilska sredstva (usporedbe, epiteti, metafore, simboli, personifikacije) u ulozi su oslikavanja emocionalnosti i ljubavne tematike, dok Bruno Andrić piše jednostavnim stilom rijetko se služeći stilskim sredstvima (epitet, personifikacija) kojima je uloga podređena postizanju začudnosti i humora. Obje su pjesme strofične i vizualno slične na temelju stiha i strofe: odlikuje ih jednak broj stihova s jednakim brojem slogova unutar stihova pa je posrijedi slobodan stih. Pjesnički tekst Vesne Parun sastoji se od devet strofa s in-

terpunkcijom svedenom na najmanju mjeru. Lirski predložak Brune Andrića sastoji se od četiri strofe s mjestimičnim poigravanjima u stvaranju rime. Kod Andrića je gotovo potpuno izostavljena interpunkcija, upotrijebljen je samo jedan zarez te je time omogućena sloboda u čitanju i shvaćanju sadržaja. Lirski subjekt je u obje pjesme usmjeren na objekt obraćanja. Andrićev subjekt većinom se obraća lirskom *ti*, dok se u pjesmi Vesne Parun lirski subjekt usmjeruje i na svoja osobna proživljavanja. Subjekt je kod Vesne Parun tip dostojanstvene mučenice, dok je Andrićev subjekt tipski vedar šaljivac neopterećen životnim problemima.

Andrićev lirski tekst parodija je antologijske pjesme Vesne Parun, koja se obvezno pojavljuje u hrvatskim čitankama/udžbenicima. Povezivanjem dviju pjesama, njihovim uspoređivanjem na razini, teme, motiva, forme, stila, jezika i lirskog subjekta omogućuje se bolje razumijevanje specifičnosti svake pojedine pjesme. Pored toga, tandemska interpretacija učenicima je zanimljiva jer sami odlučuju što im se više sviđa, original ili parodija. Takvim međuknjiževnim tumačenjima kanonsko se djelo demistificira, širi se krug njegovih značenja aktualiziranjem u novom kontekstu, a učenici se istodobno upoznaju sa suvremenim pjesništvom.

Pretpostavka je intertekstualne interpretacije dobra priprema i planiranje. Zbog toga je nužno unaprijed odrediti osnovne ciljeve i zadatke takve nastave. Učitelj treba voditi računa o razlozima sparivanja odabranih djela, zatim o potencijalima boljeg shvaćanja usporedbama pojedinih djela te o načinima određivanja uspješnosti, odnosno ostvarivanja ciljeva takvog pristupa. Sve navedene pretpostavke u nastavi književnosti ispunjavaju se promišljenim relacioniranjem kanonske pjesme Vesne Parun i njezine parodije.

Literatura

- Andrić, Bruno. 1995. *Pjesme: zavod za zaštitu zdravlja*. Osijek: Studentski centar u Osijeku.
- Hebdige, Dick, 1980. *Potkultura: značenje stila*. Beograd: Rad.
- Milačić, Karmen. „Ptica i vrijeme“. *Forum*, 5-6 (1997), str. 697–706.
- Parun, Vesna. 1982. *Izabrana djela*. Priredio Nikola Milićević. PSHK, knjiga 155. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Parun, Vesna. 2001. *Noć za pakost: moj život u 40 vreća*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Pavletić, Vlatko. „Pjesma je sat koji otkucava riječi: Vlatko Pavletić razgovora s Vesnom Parun“. *Forum*, 7-9 (1983), str. 454–491.
- Rosandić, Dragutin. 2005. *Metodika književnog odgoja: temeljci metodičko-književne enciklopedije*. Zagreb: Školska knjiga.

- Sedlić, Božica. 2001. *Lijepa lijepu donosi: rječnik poslovice: poslovice na dvadeset različitih europskih jezika*. Europe House: Slavonski Brod.
- Šoljan, Antun. „Tragična ćutilnost Vesne Parun“. U: Vesna Parun: *Poezija: izbor*. 1988. Sarajevo: Veselin Masleša, str. 5–13.
- Vuković, Tvrtko. „Off line, hrvatsko pjesništvo devedesetih“. *Quorum*, 5-6 (2001), str. 263–289.

Internetski izvor

- <http://magija0000.blog.hr/> (22. kolovoza 2010).

Jakov SABLJIĆ & Mirjana MIJIĆ

A POEM AND ITS PARODY IN THE CONTEXT OF TEACHING METHODOLOGY

In Croatian textbooks for secondary schools Vesna Parun is represented with her famous poem „Ti koja imaš nevinije ruke“. This poem is an intimate confession of suffering female personality who renounces her own fortune for a man beloved. The poem by Parun can be linked with the Bruno Andrić's lyrical title „Ti koja imaš ruke nevinije od mojih“. It is a modern parody in which is very important the effect of comic and comedy. Using ludism, illogicalness, simple and colloquial vocabulary, Andrić ironizes existential situation presented by Parun – emotional infatuation of the lyrical subject with its serious and tragic love destiny described by means of lofty style. Therefore in Andrić's poem is expressed a completely different attitude towards love, intensive emotionality, dramatization of human relationships and lavish style. The connection between described poems is suitable for intertextual interpretation in the teaching of literature. Combining two poems, by comparing their level of theme, motif, form, style, language and lyrical subject provides a better understanding of the specifics of each poem. In addition, double interpretation is interesting because the students decide what they prefer, the original or a parody. Such interliterary interpretation of canonical text demystifies the literary work, expanding the circle of its meanings in a new context, and students are simultaneously getting acquainted with contemporary poetry.

Keywords: *Vesna Parun, Bruno Andrić, parody, interliterary interpretation, the poem in teaching context*

Vanja VUKIĆEVIĆ-GARIĆ (Podgorica)

Filozofski fakultet – Nikšić

vanja.v@t-com.me

U UTOČIŠTU UMJETNOSTI: NEODOLJIVA NEPOUZDANOST NABOKOVLJEVIH NARATORA

Dva romana Vladimira Nabokova kojima se bavi ovaj rad, *Lolita* (1955) i *Blijeda vatra* (1962), spadaju u najpoznatije i umjetnički najuspjelije primjere upotrebe *nepouzdanog pripovjedača* u prozi dvadesetog vijeka. Autor istražuje brojne kontradikcije te kompleksne i često kontroverzne narativne strategije, ukazujući na njene estetičke, semantičke i etičke potencijale. Lambert Lambert i Čarls Kinbot zavodljivi su i višestruko talentovani pripovjedači-likovi, čija mašta, jezički dar i neodoljivo privlačna retorika zašenuju njihove moralne i psihičke nedostatke, pri čemu formalna ljepota njihova pripovijedanja odnosi prevagu nad uznemirujućim sadržajima njihovih priča. Međutim, upoređujući njihovu autentičnu, iako društveno neprihvatljivu strast i poeziju s hipokrizijom društvenoga sistema koji ih osuđuje, Nabokov preispituje konvencionalni moral i ustaljene crno-bijele sudove kojima često pribjegavamo. Pošto se ispostavlja da je riječ „stvarnost“ nešto što se vrlo lako može relativizovati, nepouzdanost tih pripovjedača iskupljuje se ne samo ljepotom njihova stila, već i iskrenošću s kojom estetizuju svoja najdublja iskustva.

Iako su Nabokova često poistovjećivali s njegovim naratorima, uglavnom zbog zajedničke im vjere u primat umjetnosti nad životom, postoje „tačke“ u tekstovima ovih romana koje jasno pokazuju da su, uprkos veoma sličnim estetskim preokupacijama, njegove etičke pozicije drugačije od njihovih. Umjetničko dostignuće autora *Lolite* i *Blijede vatre* mjeri se upravo stepenom njegova, kao i našeg, razumijevanja i suošćanja za problematične, nepouz dane i, donekle, tragične pripovjedače, čije je jedino utočište i svjetonazor umjetnost i čije nelagodne priče imaju moć da transformišu kako njih, tako i čitaoce.

Ključne riječi: *nepouz dani narator, posredovanje, fikcija, stvarnost, umjetnost, etika, estetika*

Kad se govori o bogatstvu i mogućnostima pripovjednih strategija koje su obilježile velike romane dvadesetoga vijeka, koncept *nepouzdanoga naratora* zauzima jedno od veoma značajnih i intrigantnih mjesta. Dok je jedna od osnovnih pretpostavki romana u starijoj književnosti – naročito onih u prvom licu – bio odnos povjerenja između pripovjedača i čitalaca, pri čemu se glas naratora uglavnom poistovjećivao s glasom autora, u modernom romanu ta konvencija nestaje, a odnos autor – pripovjedač – čitalac usložnjava se i problematizuje uvođenjem raznorodnih naratorskih glasova i gledišta, koji postaju posrednici između publike i priče. Budući da na specifičan način određuje ne samo odnos autora prema tekstu, već i odnos čitalaca kako prema tekstu, tako i prema autoru, ne iznenađuje činjenica da je koncept *pouzdanosti pripovjedača* bio predmet brojnih rasprava i naratoloških studija. Jedna je od najpoznatijih u tom pogledu *Retorika proze* Vejna Buta, koja razmatra postupke posredovanja i predočavanja fiktivnoga svijeta, ističući posebno pitanje moralne odgovornosti koje se nameće upotrebom nepouzdanoga naratora kojeg, pored problematičnih psiholoških odlika i moralnih manjkavosti, odlikuje i izuzetan retorički dar i jezičko majstorstvo. But sažeto i jasno objašnjava taj koncept:

Pripovjedača nazivam *pouzdanim* kad govori ili postupa u skladu s normama djela (što znači u skladu s normama impliciranog autora), a *nepouzdanim* nazivam onoga koji to ne čini.¹

Nepozdan je, dakle, onaj pripovjedač čiji je sistem vrijednosti udaljen od pretpostavljenoga vrijednosnog i normativnog sistema autora i publike. Ta udaljenost najčešće postoji u odnosu na etičke, psihološke i/ili društvene norme koje se vezuju za datu pripovjedačku instancu. Ako se priča i svi njeni elementi prelamaju kroz svijest poremećene, moralno nestabilne ili psihički neuravnotežene osobe, koja je istovremeno i glavni lik i narator, ili pak osobe koja ima svjesnu namjeru da obmane ili se poigra sa slušaocima/čitaocima, onda je odnos povjerenja i identifikacije nužno doveden u pitanje, a struktura priče, kao i sama figura nepouzdanoga pripovjedača, često sadrži mnoštvo zamki i iznenađenja. Neka od iznenađenja, možda upravo ona najzagonetnija, nastaju kad takav narator – koji je antiheroj, zločinac ili ludak – izraste do zavodljivoga ili čak tragičnog heroja, koji ne samo da ne nailazi na jednoglasnu osudu čitalaca, već izaziva razumijevanje, simpatije, sažaljenje i divljenje. U tome glavnu ulogu upravo igra moć njegova pripovjedačkoga glasa, šarm i ubjedljivost retorike kojom plete magičnu mrežu oko priče, pretvara-

¹ "I have called a narrator *reliable* when he speaks or acts in accordance with the norms of the work (which is to say, the implied author's norms), *unreliable* when he does not", Wayne C. Booth, *The Rhetoric of Fiction*, The University of Chicago Press, Chicago and London, 1983, pp. 158–159.

jući „svoj životni sunovrat (...) u pripovedački trijumf“.² Vejn But upozorava na opasnosti koje vrebaju od upotrebe takvoga nepouzdanog pripovjedača kao jedinog medijatora, budući da privlačnost njegova stila toliko 'uvlači' čitaoca u estetiku priče da katkad zamračuje etički ispravnu poruku (koju svaki veliki pisac, kako ističe i But, mora da artukuliše). Recipijent nije uvijek u stanju da se distancira od devijantne tačke gledišta kroz koju se posreduju značenja fiktivnoga svijeta, pa je, kako zaključuje But, „[i]storija nepouzdanih naratora još od *Gargantue* do *Lolite* zapravo puna zamki za nespregnoga čitaoca, od kojih nijesu sve naročito opasne, ali su neke veoma škodljive, čak i kobne”.³ Kad se referencijalni okvir nepouzdanoga glasa i sumnjive perspektive kroz koju se kanališe priča sudari sa zdravorazumskim, društveno i moralno prihvatljivim normama, neošetno se može desiti 'preklapanje' na estetske polju, tako da ljepota i autentičnost samoga čina pripovjedanja odnose prevagu nad njegovom uznemirujućom sadržinom.

Vladimir Nabokov jedan je od najistaknutijih autora koji su eksperimentisali s tim složenim i zahtjevnim konceptom, ispitujući njegove estetičke, etičke, epistemološke i, s obzirom na postmodernistički predznak mnogih Nabokovljevih djela, ontološke potencijale. Romani *Lolita* (1955) i *Blijeda vatra* (*Pale Fire*, 1962) spadaju u maestralna ostvarenja u tome pogledu: pored sposobnosti da zbune i šokiraju čitaoce, pored artikulacije jedne zanosne estetske vizije i pružanja prefinjenoga i zahtjevnog čitalačkoga užitka, kroz njih se sugerišu i jedan širi i dublji ideal – ideal pomjeranja konvencionalnih granica humanosti i etike kroz ljepotu i umjetnost, kroz *pričanje* koje ima moć da iskupljuje i transformiše i onoga koji priča i one koji slušaju.

Otudenici od života i majstori priče

Nepouzdana pripovjedači-junaci *Lolite* i *Blijede vatre* – Lambert Hambert i Čarls Kinbot imaju mnogo sličnosti: obojica su stranci u Americi, moralno i socijalno neprilagođeni, perverzni u svojim željama i istrajni u njihovim ostvarenjima; jedan je pedofil, drugi homoseksualac i pedofil. Obojica su veoma obrazovani, inteligentni i kreativni, njihova elokvencija i dar verbalnog uobličavanja iskustva plijene snagom poezije. Ni jedan ni drugi nemaju prijatelja, suštinski su usamljeni i izmješteni iz neposredne realnosti. I jedan i drugi žive za umjetnost i svoje seksualne i druge ekscentričnosti. Hambert Hambert sâm izvještava da je boravio u psihijatrijskim klinikama i da povremeno pati od halucinacija, dok kod Čarlsa Kinbota već na prvim

² Zoran Paunović, „Tebi, moja Dolores“, <http://www.vreme.com>

³ “The history of unreliable narrators from *Gargantua* to *Lolita* is in fact full of traps for the unsuspecting reader, some of them not particularly harmful but some of them crippling or even fatal.” Booth, *op. cit.*, str. 239.

stranicama („i do đavola ta muzika“⁴) nailazimo na dokaze neuravnoteženosti onde đe očekujemo „smirenu učevnost“⁵ jednoga disciplinovanog književnoga komentatora i univerzitetskoga profesora. Međutim, ono što predstavlja strukturalno najvažniju sličnost među njima, pored izvanrednoga jezičkog dara – onu koja suštinski određuje oblik naracije – jeste činjenica da obojica prilagođavaju stvarnost svojoj percepciji, obojica, iako ne u istoj mjeri, 'pomjeraju' realnost da bi je prilagodili svom 'pomjerenom' doživljaju istine, odnosno svojim opsesivnim željama. Lambert s olakšanjem izjavljuje da je *Lolita* „bila bezbjedno solipsizirana“⁶ njegovim maštanjima i njegovom retorikom, a isto tako i Kinbot „solipsizira“ tuđu pjesmu, učitavajući u nju značenja koja on hoće i tumačeći je onako kako odgovara njegovim potrebama. I jedan i drugi toliko su duboko uronjeni u sopstvenu naraciju, toliko nepopravljivo opsjednuti sobom, da ignorišu ili jednostavno negiraju svaki drugi sistem, i individualni i kolektivni, koji se ne podudara s okvirima njihovih nedozvoljenih, neprihvatljivih težnji.

Obrazlažući osnovne postavke Ženetove naratološke teorije, Adrijana Marčetić ističe da je u pripovijedanju u prvome licu „[p]ripovedačko ja (...) postavljeno u središte čitaćeve pažnje, a njegov sistem vrednosti služi kao autoritativna instanca u tumačenju pojedinačnih zbivanja“.⁷ I *Lolita* i *Blijeda vatra* se, na izvjestan način, mogu svrstati u *Ich*-formu homodijegetičkoga odnosa; naime, pripovjedačko 'ja' istovremeno je i doživljajno 'ja', odnosno narator je istovremeno i glavni junak vlastite priče. U *Loliti* je ta narativna situacija očigledna (iako je Lambertovo pričanje uokvireno navodnim dokumentom), a u *Blijedoj vatri* Kinbotova naracija, iako na prvi pogled samo dodatak uz ono što bi trebalo da predstavlja srž knjige – Šejdova pjesma naslovljena „Blijeda vatra“, izrasta u privlačniji, vizuelno upečatljiviji i svakako dominantan dio romana. Tako u oba slučaja dobijamo primjer fokalizovanoga pripovijedanja „u kojem se narativne informacije 'podešavaju' vezivanjem za određeni fokus“.⁸ Međutim, kako je kroz oba romana taj „fokus“, 'kanal' i 'filter'“⁹ etički i epistemološki problematičan, a sistem vrijednosti pripovjedačkoga 'ja' pomjeren toliko da često falsifikuje realnost i kvantitativno i kvalitativno podešava informacije koje će saopštiti, opravdano je po-

⁴ Vladimir Nabokov, *Bleda vatra*, prevod: David Albahari, Narodna knjiga, Beograd, 1988, str. 9.

⁵ *Ibid.*, str. 77.

⁶ Vladimir Nabokov, *Lolita*, prijevod: Branko Vučićević, Daily Press *Vijesti*, Podgorica, 2003, str. 67.

⁷ Adrijana Marčetić, *Figure pripovedanja*, Narodna knjiga/Alfa, Beograd, 2004, str. 47.

⁸ Marčetić, *op. cit.*, str. 214.

⁹ *Ibid.*

staviti pitanje: šta se zaista zbiva u dijegetičkoj ravni priče? Mnogi kritičari i čitaoci postavljali su pitanje: možemo li ikad vidjeti lik Lolite osim kroz Lambertove oči; možemo li je ikad zamisliti drugačije nego što je on vidi i opisuje u svojoj sumanutoj, tragičnoj strasti? Ili Čarlsova volšebna Zembla, sa svojim slikovito opisanim običajima, ljudima, planinama, kraljevskom porodicom, umjetnošću – postoji li drugačija slika o njoj, ili o pjesniku Šejdu, ili o bilo čemu drugom, osim one koju poremećeni pripovjedač tako nametljivo i egoistično, a ipak tako neodoljivo sugestivno konstruiše?

Drugačije perspektive se ipak na trenutke naziru. Autoritativna pripovjedačka instanca ponekad sama narušava svoju poziciju jedinoga „filtera“ dešavanja, ukazujući direktno na nepouzdanost svoje vješto građene priče. Lambert Lambert se sâm ironično poigrava ulogom pouzdanoga „kanala“ i, svjestan sopstvenoga retoričkog umijeća, daje izjave poput: „Iznenadio sam se (ovo je retorička figura, nisam se iznenadio) što ju je prizor starih kola (...) ostavio tako ravnodušnom”.¹⁰ S Kinbotom je slučaj još radikalniji – njegova nepouzdanost ima tolike razmjere da se s epistemološkog prenosi i na ontološki plan, otvarajući čitav niz pitanja u vezi s njegovim identitetom (Je li on stvarno prerušeni kralj Zemle? Je li mu ime Kinbot ili Botkin? Je li lud ili se pretvara? Je li zaista Šejdov prijatelj ili je i to izmislio?), kao i samim ontološkim statusom lika i priče koju priča (pitanja postoji li on uopšte u svijetu romana i „ko je stvorio koga u *Blijedoj vatri*“¹¹ pokrenula su debatu koja traje već godinama).¹² Kroz čitav roman čitaoci su u mogućnosti da konfrontiraju njegovu perspektivu s nekom drugom, zdravorazumskom, običnom, onom koja stoji u pozadini i samo se javlja u nagovještajima, poput komentara uz stih 247, koji govori o Sibil, Šejdovoj supruzi, koja junaka-pripovjedača naziva imenima poput „monstruozi parazit genija“.¹³ U takvim pasažima ostaju odškrinuta vrata percepcije koja nude jedan drugačiji pogled u svijet romana, i upravo taj uvid u nepouzdanost maštovitoga pripovjedača stimuliše čitaoca da konstruiše tekst paralelan onome koji nameće ubjedljivi narator kojem znamo da ne smijemo vjerovati.

Postoje, dakle, jasno uočljiva mjesta đe nam se otkriva sva nestabilnost vizure kroz koju se oblikuje fiktivni svijet. Pripovjedač-junak je svojevrstan izgnanik iz normalnoga svijeta, otuđenik od onoga što nazivamo životom. No i pored toga, priča ostaje jednako privlačna. Iako znamo da je svijest koja prelama, tumači i kanališe događaje i emocije sasvim pomjerena u odnosu na

¹⁰ Nabokov, *Lolita*, str. 306–307.

¹¹ “who invented whom in *Pale Fire*”, Maurice Couturier, “Which is to be Master in *Pale Fire*”, <http://www.libraries.psu.edu/nabokov/coutpf2.htm>

¹² Vidi: Brian Boyde, “Shade and Shape in *Pale Fire*”, <http://www.libraries.psu.edu/nabokov/boydpf9.htm>

¹³ Nabokov, *Bleda vatra*, str. 131.

prihvatljivi sistem vrijednosti, interesovanje za nju ne jenjava, već naprotiv nagovještava neočekivane mogućnosti i reakcije. To je upravo zato što je taj „kanal“ toliko estetski uobličen, toliko obogaćen jezičkom magijom i ukrasima, da ne prestaje da zadivljuje čitaoca. Na kraju, mi više ne razmišljamo da li Zembla zaista postoji, jer njene boje, njeno nebo i naravi toliko su detaljno i upečatljivo oslikani, da je njena egzistencija u našoj imaginaciji zagarantovana. Brajan Bojd ukazuje na činjenicu da su i kod Hamberta mnogi iskazi i šecanja toliko obavijeni fantazijom da se mora sumnjati i u njihovu vjerodostojnost.¹⁴ Momenti kao što je njegovo izvještavanje o majčinoj smrti: „(izlet, grom)“,¹⁵ ili trenutak kad je prvi put ugledao Lolitu:

I kao da sam dadilja neke male princeze iz bajke (izgubljene, ukradene, otkrivene u ciganskim ritama kroz koje se njena nagota osmehivala kralju i njegovim hrtovima) prepoznao sam majušni tamnomrki mladež na njenom boku. Sa strahopoštovanjem i slašću (kralj rida od radosti, trube trešte, dada se napila) ponovo sam ugledao njen divni uvučeni trbuh gde su se jednom moja usta na kratko zaustavila...,¹⁶

dokazuju njegovu nesavladivu potrebu da događaje okružuje velom blistave imaginacije i bajkovitim opisima koji zamagljuju pristup do „onoga što se stvarno dogodilo“. I tako, neošetno, cilj da se otkrije istina postaje sporedan: pod dejstvom zavodljive retorike i majstorskog uobličavanja doživljaja, *način* pripovijedanja odnosi prevagu nad svim drugim aspektima priče, a sistem veličanstvenih estetskih normi na momente zašennjuje manjkavosti etičkoga sistema vrijednosti naratora. Uostalom, kako je primijetio Lajonel Triling,¹⁷ nijedna žena u prozi čitavoga proteklog stoljeća nije opisana s toliko nježnošću, strasti i poezije kao Lolita u Hambertovoj ispovijesti. Stoga čitalac, i pored sve nevjerice, gnušanja, osude i uznemirenosti koju pobuđuju Nabokovljevi nepouzdati naratori, ne može a da ne uživa u eruditskim, fantastičnim, duhovitim, slojevitim, poetičnim i poliglotskim igrama ovih majstora jezika i priče.

---

¹⁴ Viđeti: Brian Boyd, “‘Even Homais Nods’: Nabokov’s Fallibility, or, How to Revise *Lolita*”, <http://www.libraries.psu.edu/nabokov/contr.htm#boyd>

¹⁵ Nabokov, *Lolita*, str. 12.

¹⁶ *Ibid.*, str. 44.

¹⁷ Viđeti: Lionel Trilling, “The Last Lover”, in Radojka Vukcevic (ed.), *Reading American Literature: A Critical Anthology*, Univerzitet Crne Gore/Institut za strane jezike, Podgorica, 2002, str. 567–576.

Kad stvarnost postaje „stvarnost“

Zanimljivo je da se i Humbert i Kinbot, kako je jedan kritičar primijetio, „šepure sa svojom nepouzdanosću”,¹⁸ lepršavo je iznose na viđelo, izazivajući čitaoca da pronikne iza vela zavodljive retorike i iza olakog shvatanja *realnosti* – riječi koja, kako je Nabokov često isticao, „ništa ne znači bez navodnika”.¹⁹ Poigravanje nepouzdanom naracijom lagano izrasta do jedne univerzalnije i ozbiljnije igre, u kojoj poetizacija stvarnosti nerijetko sugerše i njenu relativizaciju, a intenzitet poetske strasti devijantnoga pripovjedača naizmjenično zbunjuje, skandalizuje i, na jednom dubljem nivou, osvješčuje i čitaoca i – njega samoga.

Generacije čitalaca *Lolite* (ukoliko, naravno, nijesu puritanci) iznova bivaju iznenađene činjenicom da se identifikuju s negativnim junakom, da osjećaju duboku privrženost zločincu, a ne žrtvi, te da upravo ono što je društveno i etički neprihvatljivo otvara prolaz do jedne čistije, uzvišenije i privlačnije sfere u kojoj je, kako reče romantičarski pjesnik, ljepota jedina istina. Triling je davno zapazio:

Naša reakcija na situaciju koju predočava gospodin Nabokov dolazi nam kao šok. (...) Zapravo, sve manje i manje smo u stanju da vidimo *situaciju*, jer sve više i više postajemo svjesni ljudi. Humbert je sasvim voljan da sebe nazove čudovištem; nema sumnje da to i jeste, ali mi smo sve manje i manje spremni da ga tako nazovemo.²⁰

Sličnu reakciju izaziva i poremećeni komentator pjesme „Blijeda vatra“ u istoimenome romanu, koji toliko insistira na sopstvenim temama da mu je sve što je iole udaljeno od njih dosadno, zamorno ili vrijedno prezira. I njega „Nabokov uspjeva prvo da prikaže kao demona, a zatim da ga ponovo ’simpatizira’”,²¹ izazivajući razumijevanje za njegovu izolovanost i divljenje za njegovu kreativnost. Postajemo, dakle, „svjesni ljudi” – ovih neobičnih, sablažnjivih i po mnogo čemu izuzetnih ljudi, kod kojih je „umjetniku [uvijek] data prevaga nad džentlmenom”²² i nad bilo kojom drugom etiketom. Pored

---

¹⁸ “Flaunting [his] unreliability”, Donald Lyons, “Nabokov in America”, <http://www.newcriterion.com/archive/16/dec97/lyons.htm>

¹⁹ Nabokov, *Lolita*, str. 340.

²⁰ “But our response to the situation that Mr. Nabokov presents to us is that of shock.[...] Less and less, indeed, do we see a *situation*; what we become aware is people. Humbert is perfectly willing to say that he is a monster; no doubt he is, but we find ourselves less and less eager to say so.” Trilling, *op. cit.*, str. 571–572.

²¹ “Nabokov [may] succeed in demonizing Kinbote and then ‘resympathizing’ him[...]”, William Monroe, “*Lord and Owners*: Nabokov’s Sequestered Imagination”, <http://www.libraries.psu.edu/nabokov/monroe1.htm>

²² Nabokov, *Lolita*, str. 79.

toga, od suštinskog značaja za poetiku Vladimira Nabokova i njegove književne domete jeste činjenica da njegovi naratori svojom nepouzdanom, magičnom i estetski pročišćenom naracijom ne bacaju samo prašinu u oči onoj (našoj) civilizaciji koja ih naziva čudovištima, već je i kritički sagledavaju, demaskiraju, ukazujući istovremeno i na njenu hipokriziju i na svoju tragediju usamljenosti i strast umjetnosti, koja predstavlja i njihovo jedino utočište.

Iako nas i sama romaneskna struktura *Lolite* poziva da 'izreknemo presudu' (Hambert se u više navrata obraća porotnicima, redovno podseća da je tu da se 'odbrani'), na kraju romana nijesmo u stanju da sudimo pedofilu i ubici, uglavnom jer je izuzetnom poetizacijom svojih postupaka i iskustva uspio da duboko i intenzivno iznova proživi sopstvenu priču dok je pripovijeda, te da tu istu priču kroz patnju, kajanje i ljubav pretvori u svojevrstu apologiju svoje nastranosti. Ipak, možda je najubjedljiviji argument za 'uzdržavanje od presude' taj što, osim kreativne imaginacije i pjesničkog talenta, i Lambert i Kinbot posjeduju istančan kritički stav prema okruženju – obojica su u stanju da opaze nedostatke društva i licemjerje sistema koji ih okružuje. I jedan i drugi su pronicljivi psiholozi i vješti filozofi, koji ne samo da relativizuju ustaljene kategorije prihvatljivoga i neprihvatljivog ponašanja u savremenoj civilizaciji, preispitujući konvencije i ukazujući na njihovu prikrivenu moralnu problematičnost, već podrivaju dihotomiju 'normalno-nenormalno' i 'dobro-loše', na kojoj počiva vrijednosni sud i poimanje svakodnevne stvarnosti. Lambert, da bi relativizovao i opravdao strast prema djevojčici, nabrāja razna podneblja i kulture u kojima se početak ženske seksualnosti vezuje za mnogo raniji uzrast nego što njegovi tužitelji smatraju dozvoljenim:

Onu odredbu rimskog prava po kojoj se djevojčica može udati s dvanaest godina, usvojila je crkva, i ona se i dalje održava, prilično prećutno, u nekim od Sjedinjenih Američkih Država. A petnaest je svuda zakonom dozvoljeno. Nema ničeg lošeg, vele obe hemisfere, kad četrdesetogodišnja zver, blagoslovljena rukom mesnog sveštenika i nabuhla od pića, svuče znojem natopljeno krasno ruho i zarije se do balčaka u svoju mlađanu nevestu."²³

Tako on svoj prestup smješta u jedan drugačiji etički i društveni kontekst, koji ne samo da ublažava ozbiljnost toga prestupa, već i njegovu istinsku strast i očajničku, beznadežnu ljubav do koje ta strast izrasta čini uzvišenom u odnosu na plitku, dvoličnu, agresivnu i apsurdnu civilizaciju „koja muškarcu od dvadeset pet godina dopušta da se udvara šesnaestogodišnjoj ali ne i dvanaestogodišnjoj djevojci”.²⁴ Hambertova požuda, u poređenju s lažnim moralom koji prikriva nedozvoljene nagone mrežom zakona i institucija, iz-

²³ Nabokov, *Lolita*, str. 148.

²⁴ *Ibid.*, str. 21.

gleda gotovo oplemenjena – kako poetskom fantazijom kojom je obavlja, tako i krivicom, i željom da se kroz umjetnost uzdigne iznad požude, grijeha i krivice.

Sličnu kritiku savremenoga društva, njegova opštega nedostatka mašte i njegove sveprisutne banalnosti, nudi i Čarls Kinbot opisujući Gradusa – čovjeka (ili 'primata', kako ga duhovito naziva narator) koji uvijek 'goni' i uništava one više od sebe:

On je mogao da čita, piše i računa; bio je obdaren mrvicom samosvesti (s kojom nije znao šta bi učinio), s malo trajne svesti, i dobrim pamćenjem lica, imena, datuma i sličnog. Duhovno nije postojao. Moralno je bio lutka koja proganja drugu lutku. Činjenica da je njegovo oružje bilo pravo, i da je njegov plen bio visoko razvijeno ljudsko biće, ta činjenica pripadala je *našem* svetu događaja; u njegovom, nije imala smisla.²⁵

Stavljena u takvu etičku, duhovnu i društvenu perspektivu, među ljude koji su to samo po biološkim funkcijama, ljude lišene bilo kakve imaginacije ili ideala, Kinbotova megalomanija izgleda sjajnije i privlačnije nego ikad: on je, u odnosu na razne Graduse koji hodaju, jedu i spavaju u ovom „našem ciničnom dobu sumanutog heteroseksualstva“,²⁶ uistinu „visoko razvijeno ljudsko biće“. Njemu se onda gotovo može i oprostiti falsifikovanje (koje, najzad, i nije potvrđeno) i prisvajanje tuđe pjesme, jer u civilizaciji koja neprestano falsifikuje, obmanjuje i otima, a pritom to čini bez imalo otkupljujuće svijesti o svojem zločinu ili kreativnog impulsa koji bi taj falsifikat učinio iskrenijim, jedna žudna projekcija sebe u pjesmu drugog i ne izgleda kao naročit grijeh. Uostalom, jedno od pitanja koje roman *Blijeda vatra* pokreće upravo je i problem adekvatnosti i tačnosti bilo kakve kategorične interpretacije i kritičkoga tumačenja književnog teksta. Ispostavlja se da su pokušaji da se utvrde autorove namjere i izvori inspiracije uvijek problematični. Kinbotov komentar i analiza koja se egomanijačno udaljava od svoga predmeta predstavljaju istovremeno i parodiju na akademska prećerivanja i višak samouvjerenosti koji ih često prati. Ako se Kinbotova nepouzdanost pripisuje njegovoj psihičkoj neuravnoteženosti, onda se u sumnju mora dovesti i ta 'izvjesnost', jer je on sam suptilno podriva kad lucidno primjećuje da se bilješka „dovoljno približava originalu, ili je bar verna njegovom duhu“.²⁷ Da li je to ironična provokacija, ili samosvjesnost i kritički izoštrjena percepcija jednog ludaka koji i nije baš toliko lud? Ovđe se nužno postavlja pitanje će je granica „normalnog“ i „prihvatljivog“ u ovome što nazivamo realnost. Po is-

---

²⁵ Nabokov, *Bleda vatra*, str. 209.

²⁶ *Ibid.*, str. 135.

²⁷ *Ibid.*, str. 62.

toj logici, koliko se može Humbertu zamjeriti njegova fascinacija „nimfomana“ u kulturi koja neprestano insistira na zamamnoj mladosti i seksu bez tabua, u masovnoj industriji koja čini sve da ženu održi što duže mladom, poželjnom i, kako bi rekle feministkinje (i ne samo one), objektiviziranom?

Kad se prestupi nepouzdatih pripovjedača-junaka *Lolite* i *Blijede vatre* tako kontekstualizuju, oni zaista postaju manje neprihvatljivi i daleko manje „nenormalni“ nego što to naši svakodnevni sudovi i principi, površno sagledani i uzeti zdravo za gotovo, naglašavaju. Vješti na riječima, sa snažnom imaginacijom, širokom erudicijom, visoko razvijenom inteligencijom i, iznad svega, nesvakidašnjim estetskim idealima, Humbert Humbert i Čarls Kinbot odolijevaju udarima stvarnosti koja ih osuđuje pretvarajući je u „stvarnost“ – jednu od mogućih i nipošto najpoželjniju i najispravniju. To je posebna vrsta esteticizma, koji „stvarnost odbacuje kao opaku izmišljotinu nedotupavnih despotskih umova“, ²⁸ relativizujući i poetizujući svoju „neobičnost“ i svoje zabranjene strasti. Na kraju, postavlja se još jedno pitanje svim uzornim pripadnicima moralno prihvatljivog, društveno i pravno podesnog sistema: zar u izvjesnoj mjeri i svi „normalni“ ljubavnici ne solipsiziraju svoje voljene, kao Humbert Humbert Lolitu, stavljaju ih, često beskrupulozno, u zagrade svojih projekcija, fantazija, izmišljotina koje su katkad kreativne i autonomne koliko i umjetnička djela? I kao Čarls Kinbot, da li i „normalni“ pripadnici javnoga mnjenja, čitaoci i kritičari katkad pomjeraju činjenice o tuđem djelu u skladu sa svojim potrebama, te sebe projektuju u pjesmu, a pjesmu (ili priču? prijatelje? društveni sistem? svijet?) iznova vide kao odraz svoga (izgubljenog, traženog) svijeta? Brajan Bojd smatra da je Kinbot ne samo ekstreman primjer ljudske taštine, već, na neki način, i simbol svih nas „neekstremnih“, „simbol našeg poriva da sačuvamo svoj život i učinimo ga trajnim, poznatim i cijenjenim zbog boje koju on ima za nas, zbog značaja koji neizostavno ima u našem poretku stvari (...)“ ²⁹ I upravo taj poriv oblikuje i vodi naraciju sluđenih pripovjedača *Lolite* i *Blijede vatre*, čerajući ih da stalno posežu za nekim drugim sferama, za predjelima koji će biti iznad njihovih zločina i iznad stvarnosti, ili „stvarnosti“, koja ih klasifikuje kao takve.

---

²⁸ Zoran Paunović, „Paralelni svetovi Vladimira Nabokova“, <http://polja.eunet.yu/polja436/index436.htm>

²⁹ “[...]someone who stands for us all, for the urge we all have to have our life preserved, known and valued for the color it has for us, for the centrality it inevitably has in our scheme of things [...]”, Brian Boyd, “Shade and Shape in *Pale Fire*”, <http://www.libraries.psu.edu/nabokov/boydpf9.htm>

**„Plava magija“,
ili „...jedina besmrtnost koju ti i ja možemo dijeliti...“**

I psihijatrija i čitav svijet mogu udruženo davati naučna i pogrdna imena Humbertovoj seksualnoj osobenosti; ali roman je tretira kao stanje ljubavi, ljubavi kao bilo koje druge.³⁰

Upravo insistiranje na distanci između onoga što nazivamo „svijetom“, naučno dokazanom i dokazivom „stvarnošću“ ili „zdravim razumom“ sa jedne, i svijeta fikcije i umjetnosti s druge strane, čini estetičku okosnicu ovih romana i građenja likova-pripovjedača u svoj njihovoj kompleksnosti. Ludači, ljubavnici i pjesnici, kako je to rekao renesansni Bard, žive od mašte i u mašti – oni su oduvijek pripadali svijetu koji je tekao i treperio paralelno s ovim što svakodnevno nazivamo svijetom, često odbacujući njegova pravila i utvrđene norme. U pripovjedačima-junacima *Lolite* i *Blijede vatre* nalazimo istovremeno i pjesnike, i ljubavnike i ludake. Oni pokazuju otpor prema običnosti, prema principima zdravoga razuma, prema uobičajenim etičkim i društvenim vrijednostima, ne samo da bi racionalizovali svoje nagone i našli opravdanje za svoje prestupe, već da bi nekako otrgnuli svoj san i svoju ljubav od vremena, svijeta, banalnosti i prolaznosti. A ti napori stoje i u osnovi svakoga umjetničkog stvaranja.

Triling je prije pola vijeka smjelo iznio mišljenje o „skandaloznom“ romanu: „*Lolita* je roman o ljubavi. (...) U *Loliti* se ne radi o seksu, nego o ljubavi“.³¹ Slično je i Meri Makarti okarakterisala drugi Nabokovljev roman: „Ljubav je teret *Blijede vatre*, ljubav i gubitak“.³² I u jednom i u drugom djelu, raspon između ljubavi i gubitka, kao i posezanje za nekim područjem će se ta ljubav odbraniti od stvarnosti i očuvati, čini nepuздane pripovjedače, koji su prvobitno negativni junaci, tragičnim figurama. Humbert Humbert i Čarls Kinbot, u jazu koji postoji između njihove žudnje – da vrate i ovjekovječe *Lolitu*, *Zemblu*, svoj san, svoj identitet – i (ne)mogućnosti ostvarenja te žudnje u ovom mjestu i vremenu, konstruišu paralelnu egzistenciju, tj. priču, u kojoj će se taj jaz prevladati. U priči postoji i nada da će prevazići sebe; transponovati se u nešto bolje, ispravnije, čistije, nešto što zavređuje oprostaj. Jer, uzvišenija vrsta imaginacije, svjesni su i ti nepouzđani naratori, jeste ona koja uspije da razbije i proširi granice sopstva.

---

³⁰ “Psychiatry and the world, may join in giving scientific or ugly names to Humbert’s sexual idiosyncrasy; the novel treats it as a condition of love like another.” Triling, *op. cit.*, str. 572.

³¹ “*Lolita* is about love. [...] *Lolita* is not about sex, but about love.” Triling, *op. cit.*, str. 573.

³² “Love is the burden of *Pale Fire*, love and loss.” Mary McCarthy in: Maurice Couturier, *op. cit.*

U rijetkim momentima svoje naracije Hambert ostvaruje duboke uvide u njenu prirodu i funkciju, uzdižući se iznad sopstvene požude prema Loliti: „Polnost je sluškinja umetnosti“.³³ U skladu s tim, on obrazlaže svoj važniji cilj:

[M]ene ne zanima takozvani 'seks'. Svako može zamisliti te elemente animalnosti. Mene mami zamašniji poduhvat: da jednom za svagda dam trajan oblik opasnoj magiji nimfica.³⁴

Kreirajući riječima novu stvarnost, nove oblike i norme, on stvara i jednu novu Lolitu – to je „druga, izmaštana Lolita – možda stvarnija od Lolite“,³⁵ koja neće ni ostariti, ni izblijediti, i koju je moguće voljeti bez prijekora, bez grijeha, i bez gubitka. U utočištu mašte, priče, umjetnosti riječi koja je pročišćena od ovozemaljskih zakona, regulativa, ali i brutalnosti i hipokrizije, sve tajne i zabranjene žudnje postaju ostvarive, a biće, predio ili predmet na koji su usmjerene postaje neprolazan. To su predjeli koji pripadaju „drugoj kategoriji, drugoj ravni osjetljivosti“,³⁶ predjeli pjesnika-izgnanika iz stvarnosti, koji sanja besmrtnost.

Isti san o trajnom obliku vodi i Kinbota pri njegovu (pogrešnom?) učitanju sebe i svoje Zemle u Šejdovu pjesmu. On traži pjesmu, priču, poseban nivo stvarnosti, koji neće biti lišen „[njegove] magije, one posebno bogate crte magičnog ludila za koju [je] bio siguran da će prolaziti kroz nju i učiniti da prevaziđe svoje vreme“.³⁷ Ista glorifikacija Pisma, koja je sadržana u Hambertovu tragičnom i trijumfalnome krik – „I ovo je jedina besmrtnost koju ti i ja možemo deliti, Lolito moja“³⁸ – zrači i iz Kinbotove pohvale „plavoj magiji“.³⁹ U postavljanju umjetnosti riječi na pijedestal iskustva, uz „čudo nekoliko pisanih znakova koji mogu da sadrže besmrtne slike, složene misli, nove svetove sa živim ljudima“,⁴⁰ on vidi konačno spasenje:

Celu Zemlju sam držao pritisnutu za srce.⁴¹

Značajno je da i Hambert i Kinbot o svojim životima govore kao o fikciji, posmatraju svoju sudbinu kao roman, a sebe kao likove u izmaštanome djelu. To je svojevrsna fabulacija vlastitog identiteta, posmatranje svoje najintimnije priče isključivo u estetskim terminima i kroz umjetničke forme. Hambert, tretirajući sebe distancirano kao junaka u priči čiji je on sam autor,

---

³³ Nabokov, *Lolita*, str. 284.

³⁴ *Ibid.*, str. 147.

³⁵ *Ibid.*, str. 69.

³⁶ *Ibid.*, str. 183.

³⁷ Nabokov, *Bleda vatra*, str. 222.

³⁸ Nabokov, *Lolita*.

³⁹ Nabokov, *Bleda vatra*, str. 217.

⁴⁰ *Ibid.*

⁴¹ *Ibid.*

duhovito i autoironično podseća čitaoca na svoj privlačan spoljašnji izgled „baš kao što profesionalni romanopisac koji je liku podario neku osobenost ili psa, mora i dalje da ispovrćuje tog psa ili tu osobenost kad god taj lik iskrsne na stranicama knjige“.⁴² On se direktno obraća, ukazujući na ambivalentnost svoje pozicije, na paradoksalno fiktivni status u priči onoga koji zapravo proizvodi tu priču: „Zamisli me: ja neću postojati ako me ne zamisliš“.⁴³ O sličnom udvajanju svjedoči i Kinbot kad opisuje optičku igru posmatranja svog odraza na površini jezerceta do kojeg je došao u toku bijega. Tada, u toj „magiji slike“, „njegov se dvojniki, u crvenom džemperu i s crvenom kapom, okrenuo i iščezao, dok je on, posmatrač, ostao nepokretan“.⁴⁴ Takođe, pri kraju romana, kad igra skrivanja i otkrivanja njegova identiteta kao zemblanskoga kralja dolazi do završnice, on varira upotrebu zamjenica 'ja' i 'on', ukazujući na neizostavno, iako često podsvjesno, dupliciranje svake pripovjedačke instance koja govori o vlastitome iskustvu, pretvarajući i sebe i svoj život u naraciju, u fikciju. To udvajanje identiteta tokom pripovjedačkoga oblikovanja proživljenog iskustva često sadrži i elemente traganja za istinom o sebi, za proširivanjem sopstvenih granica, za iskupljenjem. Adrijana Marčetić, govoreći o dihotomiji pripovjedačkog 'ja' i doživljajnog 'ja' u narativnoj situaciji prvoga lica, ističe da u retrospektivnom pripovijedanju (a taj slučaj imamo i u *Loliti* i u *Blijedoj vatri*), pripovjedačko 'ja' najčešće dopunjuje i obogaćuje perspektivu doživljajnoga 'ja', unoseći nove, produbljene uvide sa svoje vremenski i psihološki zrelije pozicije. U Nabokovljevima romanima često nalazimo tu situaciju. Tačka gledišta pripovjedača u trenucima oplemenjenih uvida izlazi iz junakova fokusa i postaje dominantna, kao kad Hambert pokajnički govori o svojem zločinu, gnušajući se sebe i svojih postupaka, pateći zbog Lolite-deteta i zanemarujući svoju viziju Lolite-žene. Tada on kao pripovjedač, duhovno uzdignutiji od sebe kao junaka, kroz katarzu kajanja govori o svome grijehu. Ipak, njegovo pripovijedanje na trenutke postaje toliko usijano i pjesnički intenzivno da mu ni on sâm ne može odoljeti, te se vraća na poziciju svojega predašnjeg, doživljajnog 'ja', iznova se gubeći u magiji svoje povijesti i svog najličnijeg iskustva.

Dakle, ovo je moja povest. Moram je ponovo pročitati. Za nju su se uhvatili komadići srži, i krv, i divne blistavozelene muve. Na ovom ili onom njenom zaokretu osećao sam kako mi moje klisko Ja izmiče, klizi u vode dublje i tamnije nego što bih hteo da sondiram.“⁴⁵

⁴² Nabokov, *Lolita*, str. 114.

⁴³ *Ibid.*, 142.

⁴⁴ Nabokov, *Bleda vatra*, str. 110.

⁴⁵ Nabokov, *Lolita*, str. 337.

U stalnom pozezanju za tim 'Ja' koje izmiče kroz pričanje, on nastoji, kako je sâm rekao, da spasi ne glavu već dušu; i da tako što će razdvojiti „udeo pakla i udeo raja u onom čudnom, strašnom, zaludujućem svetu“⁴⁶ najzad nadvlada i sebe i taj svijet, transcendentujući ga kroz filter čiste umjetnosti.

Sanjajući i pripovijedajući „o prabizonima i anđelima, o tajni trajnih pigmenata, proročkim sonetima, utočištu umetnosti“,⁴⁷ nepouzdati narator *Lolite* (i Lolite, jer i nju svojom retorikom iznova oblikuje i stvara) skrhan je i preporođen sopstvenom pričom. I on se, kao i Čarls Kinbot u *Blijedoj vatri*, naoružava umjetnošću da bi izmamio oproštaj od stvarnosti koja ga osuđuje, ali i da bi sve ostale normativne i regulatorne sisteme podredio svojoj neuništivoj estetskoj viziji:

I tako sam obazrivim korakom kružio, među prevarenim neprijateljima, oklopljen poezijom, naoružan rimama, krupan od pesme drugog čoveka, krut od kartona, zaštićen napokon od kuršuma.⁴⁸

Autor i njegovi naratori: de je umjetnost pravilo

Poznato je da je uvijek bilo rizično, štaviše – škodljivo, poistovjećivati stavove autora sa stavovima njegovih pripovjedača, što se često dešavalo ne-svakidašnjoj književnoj pojavi kakav je bio Vladimir Nabokov. Stalno se ukazuje na to da se ni sveznajući, nepristrasni i po svim indikatorima pouzdani narator ne smije identifikovati s autorom – čak ni *impliciranim* autorom, a kamoli nepouzdati, devijantni pripovjedač, čija svijest i vizura ne mogu služiti kao autoritet u odmjeravanju i tumačenju zbivanja u djelu. Distanca tu mora biti još veća i uočljivija, da bi lakovjerni čitalac mogao primijetiti i zaobići „zamke“ na koje su upozoravali But i brojni naratolozi poslije njega. Nabokov se, međutim, poigravao s tom distancom, dajući svojim pripovjedačima mnoge kvalitete koje je sam posjedovao: elokvenciju, poseban jezički i poliglotski talenat, duhovitu ironičnost, izoštrenu percepciju, kreativnost i veliku erudiciju. Često je svojim junacima-pripovjedačima iscrtavao sudbine koje su imale sličnosti s mnogim elementima njegove biografije: tema egzila (i političkog i psihološkog), ambivalentan odnos prema Americi (koji nalazimo i kod Kinbota, a naročito kod Hamberta), žudnja za izgubljenim rajem djetinjstva, otadžbine, samo su neki od motiva koji su obilježili piščev život, i koji su se našli trajno utkani u likove njegovih neobičnih pripovjedača. Brajan Mekhejl podseća i na brojna izmještanja pojedinih segmenata Nabokovljeve proze iz jednoga teksta u drugi, tako da u jednom romanu nalazimo alu-

---

⁴⁶ Nabokov, *Lolita*, str. 148.

⁴⁷ *Ibid.*, str. 338.

⁴⁸ Nabokov, *Bleda vatra*, str. 225.

zije i reference na neko drugo djelo, dok „autobiografija igra žmurke“⁴⁹ i s čitaocima i s romanesknim žanrom kao takvim. *Blijeda vatra* se, na primjer, završava Kinbotovim nagovještajem o zagonetnome nastavljanju svoje egzistencije, koja neodoljivo podseća na situaciju samog autora u jednome periodu profesionalnoga i životnog puta:

Nastaviću da postojim. Možda ću prihvatiti druge maske, druga obličja, ali pokušaću da postojim. Možda ću se ponovo pojaviti, na nekom drugom univerzitetu, kao star, srećan, zdrav, heteroseksualan Rus, pisac u izgnanstvu, bez slave, bez budućnosti, bez publike, bez ičega osim svoje umjetnosti.⁵⁰

Zbog tih i drugih sličnosti, Nabokov je, naslutivši mogućnosti uprošćenog i pogrešnog čitanja njegovih „fantastičnih i ličnih svjetova“, pružio direktan putokaz u pogovoru *Lolite*, koji bi, valjda, razjasnio stvari nespremnom čitaocu: „moja tvorevina Humbert stranac je i anarhist, i ima mnogo stvari, osim nimfice, po kojima se sa njim ne slažem“.⁵¹ Iako se nekada čini da je rastojanje između autorovih i pripovjedačevih stavova svedeno na minimum, prije svega zbog osobenoga esteticizma i principa umjetničkoga stilizovanja svakodnevnoga, što im je zajednički imperativ, distanca ipak postoji i ogleda se u suptilnom etičkom djelovanju onih tajanstvenih, neupadljivih nerava romana, čija mreža kreira efekat drugačiji od prvoga djelovanja priče:

Postoje tajne tačke, subliminalne koordinate pomoću kojih se kartografiše knjiga – mada vrlo jasno shvatam da će ove i druge prizore letimice preleteti, ili neće uočiti, ili čak do njih uopšte neće stići, oni koji knjigu počinju da čitaju pod utiskom da je to nešto poput *Uspomena jedne sladostrasnice* ili *Les amour de Milord Grosvit*.⁵²

Usljed zanemarivanja tih „subliminalnih koordinata“, Nabokovljevi romani bili su i ostali predmet brojnih kontroverzi. Ipak, cilj poetizacije „monstruoznog“ i etički problematičnoga naratora nije samo njegova apologija, niti moralna relativizacija stvarnosti, već je mnogo kompleksniji i dublji. Jer, kako je primijetio jedan od kritičara, „[z]ar će se neko, nakon čitanja *Lolite*, naći u iskušenju da imitira Humberta? Zar ima neko ko ne žali zbog uništene Dolores?“⁵³

---

⁴⁹ “Autobiography plays hide-and-seek...” Brian McHale, *Postmodernist Fiction*, Routledge, London, 1987, str. 207.

⁵⁰ Nabokov, *Bleda vatra*, str. 225.

⁵¹ Nabokov, *Lolita*, str. 344.

⁵² *Ibid.*, str. 345.

⁵³ “Who, having read *Lolita*, is tempted to imitate Humbert? Who does not weep for the destruction of Dolores?” Lyons, *op. cit.*

Estetsko je neodvojivo od etičkoga kod Vladimira Nabokova, iako je ta veza ostvarena na neuobičajen i ne uvijek jasno uočljiv način, upravo zato što je locirana u sferi udaljenoj od svakodnevne, na jednom drugom ontološkom nivou – „u drugoj ravni osećajnosti“. Zapravo, može se reći da je esteticizam svojevrsan etički izbor, kako autora, tako, na nešto drugačiji način, i njegovih nepouzdatih pripovjedača. On se ovde mora shvatiti šire – kao duhovno načelo kojim se daje otpor sivoj, gruboj ili otupljujuće konvencionalnoj svakodnevici. U nekim drugim djelima, taj esteticizam poprima i politički aspekt: on postaje jedina moralna i autentična vrsta angažovanosti protiv raznih opresivnih režima, tiranije, diktature – bila ona fašistička, komunistička ili neka treća – kao i zaštita od konformizma i uniformnosti koji sputavaju individualni izraz. U Nabokovljevim kasnijim romanima (a to se već nazire u *Blijedoj vatri*) taj sistem pročišćenih estetskih traženja sadrži i vjeru u postojanje drugih svjetova, života poslije smrti, carstva koje sadrži smisao i značenja istinitija od onih koje nudi istorija. U skladu s tim, i ljepota izgrađena na temeljima takve vjere postaje nešto je više i dublje od svakodnevne ljepote – ona je spas od fizičkoga propadanja, gubitka i bola koji ga prati. Upravo je bezuslovna posvećenost umjetnosti najčešći razlog identifikacije Nabokova s njegovim naratorima. On je sâm definisao tu svoju, kroz ova dva romana nezaboravno prikazanu, žudnju za transponovanjem sebe i čitavoga života u jedno, gotovo metafizičko, područje teksta.

Za mene prozno umetničko delo postoji samo utoliko ukoliko mi pribavlja ono što ću odsečno nazvati estetskim blaženstvom, to jest, osećanje da sam nekako, negde, povezan sa drugim stanjima postojanja gde je umetnost (radoznalost, nežnost, dobrota, zanos) pravilo.⁵⁴

Ta izjava mogla bi se uzeti i kao svjetonazor njegovih nepouzdatih pripovjedača da nije dodatka među zgradama, koji uvodi novu dimenziju u ono što je kod njih isključivo „estetsko blaženstvo“. *Radoznalost, nježnost, dobrota* i *zanos* riječi su Vladimira Nabokova; to su pravila estetske i etičke igre koju uvodi autor da bi diskretno – „migom ili gurkanjem lakta“⁵⁵ – dokazao čitaocu da se ne slaže baš u svemu sa svojim naratorima.

Nabokovljevi biografi i kritičari primjećuju da je i on sâm, kao i pripovjedači-junaci *Lolite* i *Blijede vatre*, bio sklon da svoj život posmatra kao romani tumači kao tekst, stalno nastojeći da „prolazna životna iskustva trans-

⁵⁴ Nabokov, *Lolita*, str. 343.

⁵⁵ Videti: Booth, *op. cit.*, str. 300–301.

formiše u trajne spomenike umjetnosti“.⁵⁶ Kao Lambert koji pokušava da svojim pričanjem Lolitu učini besmrtnom, kao Kinbot čiji odraz na površini jezerceta nije „kod njegovih stopala nego mnogo dalje“,⁵⁷ 'neđe iznad' i 'nešto više' ono je čemu je i njihov tvorac težio, stvarajući svjetove koji su bogatiji i trajniji od ovih koji nas neposredno okružuju. To su svjetovi koji su često udaljeni od uobičajenih interpretativnih sistema, zato ih je katkad teško ili nemoguće tumačiti, zato su naizgled puni zamki i izmiču kontroli. Međutim, to su i svjetovi koji za prestupnike i zločince ovoga svijeta nude, pored osude, i sažaljenje i razumijevanje. Upravo u saosećanju s usamljeničkim figurama nepouzdatih i problematičnih pripovjedača nalazi se i velika snaga moralnoga djelovanja Nabokovljevih romana. U *Blijedoj vatri* glas autora možda se najjasnije čuje u Šejdovoj odbrani starca koji je umislio da je bog, i kojeg svi nazivaju ludakom: „To je pogrešna reč“, rekao je. 'Ne bi je trebalo primenjivati na osobu koja namerno uklanja sumornu i nesrećnu prošlost i zamenjuje je sjajnom izmišljotinom“.⁵⁸ Takvo posmatranje stvari nije odraz relativizovanih moralnih i psiholoških stavova, već je, u mnogo većoj mjeri, proširivanje krutih granica humanosti i napad na naše ustaljene, samozadovoljne i šematizovane etičke pozicije. Cilj estetizacije sablažnjivoga nije da pomjeri granice etički dozvoljenoga, već da uveća domete naše empatije, što je i mjera naše ljudskosti i svrha velike umjetnosti. Neobični put do toga cilja i njegov konačni efekat predstavljaju „subliminalne tačke“ spajanja i razdvajanja Vladimira Nabokova i njegovih nepouzdatih, neodoljivih, nezaboravnih naratora.

Bibliografija:

- Booth, Wayne C., *The Rhetoric of Fiction*, The University of Chicago Press, Chicago and London, 1983
- Boyd, Brian, “‘Even Homais Nods’: Nabokov’s Fallibility, or, How to Revise *Lolita*”, <http://www.libraries.psu.edu/nabokov/contr.htm#boyd>
- Boyd, Brian, “Shade and Shape in Pale Fire”, <http://www.libraries.psu.edu/nabokov/boydpf9.htm>
- Connolly, Julian W., *Introduction: the many faces of Vladimir Nabokov*,

---

⁵⁶ “[...] to transform the evanescent experiences of life into the lasting monuments of art.” Julian W. Connolly, *Introduction: the many faces of Vladimir Nabokov*, <http://www.cambridge.org/catalogue/catalogue.asp?isbn=0521829577&ss=exc>

⁵⁷ Nabokov, *Blijeda vatra*, str. 110.

⁵⁸ *Ibid.*, str. 180.

- <http://www.cambridge.org/catalogue/catalogue.asp?isbn=0521829577&ss=exc>
- Couturier, Maurice, "Which is to be Master in *Pale Fire*", <http://www.libraries.psu.edu/nabokov/coutpf2.htm>
  - Lodge, David, *The Modes of Modern Writing*, Edward Arnold, London, 1979.
  - Lyons, Donald, "Nabokov in America", <http://www.newcriterion.com/archive/16/dec97/lyons.htm>
  - Marčetić, Adrijana, *Figure pripovedanja*, Narodna knjiga, Beograd, 2004.
  - McHale, Brian, *Postmodernist Fiction*, Routledge, London, 1987.
  - Monroe, William, "Lord and Owners: Nabokov's Sequestered Imagination", <http://www.libraries.psu.edu/nabokov/monroel.htm>
  - Nabokov, Vladimir, *Bleda vatra*, prevod: David Albahari, Narodna knjiga, Beograd, 1988.
  - Nabokov, Vladimir, *Lolita*, prevod: Branko Vučićević, Daily Press – ND "Vijesti", Podgorica, 2003.
  - Paunović, Zoran, "Tebi, moja Dolores", <http://www.vreme.com>
  - Paunović, Zoran, „Paralelni svetovi Vladimira Nabokova", <http://polja.eunet.yu/polja436/index436.htm>
  - Trilling, Lionel, "The Last Lover", in Radojka Vukcevic (ed.), *Reading American Literature: A Critical Anthology*, Univerzitet Crne Gore, Institut za strane jezike, Podgorica, 2002.

Vanja VUKIĆEVIĆ-GARIĆ

IN THE REFUGE OF ART: THE IRRESISTIBLE UNRELIABILITY OF NABOKOV'S NARRATORS

The two novels by Vladimir Nabokov treated in this paper – *Lolita* (1955) and *Pale Fire* (1962) – are among most famous and most successfully shaped examples of the employment of the *unreliable narrator* in the 20th century fiction. The author exploits numerous contradictions of this complex and often controversial narrative strategy, pointing towards its esthetic, semantic and ethical potentials. Humbert Humbert and Charles Kinbote are seductive and multi-talented narrators-characters, whose imagination, verbal gift and irresistibly attractive rhetoric overshadow their moral and psychological flaws, whereas the formal beauty of their narration prevails over the disturbing content of their stories. However, comparing their authentic although socially unacceptable passion and poetry with the

hypocrisy of the social system that condemns them, Nabokov questions the conventional morality and the well-established black-and-white judgment to which we often resort. Since the word “reality” turns out to be something too easily relativised, the unreliability of these narrators is redeemed, not only by the beauty of their style, but by the honesty with which they esthetically shape their deepest experience.

Even though Nabokov has often been identified with his narrators, mainly due to the faith in the supremacy of art over life they share, there are “points” in the texts of these novels which clearly point to the fact that despite the strong resemblance between their esthetic preoccupations, their ethical positions are different. The artistic accomplishment of the author of *Lolita* and *Pale Fire* is measured exactly by the degree of his, as well as our understanding and compassion for his problematic, unreliable and in a way tragic narrators, whose only sanctuary and the rule of conduct is art and whose upsetting stories have the power to transform both them and the readers.

Key words: *unreliable narrator, mediation, fiction, reality, art, ethics, esthetics*

UDK 821.111.09:821.111(73).09
Izvorni naučni rad

Selma RALJEVIĆ (Mostar)

Fakultet humanističkih nauka Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru
selma.raljevic@unmo.ba; selma.raljevic@gmail.com

PLACING¹ – JAMES JOYCE I SHERWOOD ANDERSON

Namjera autorice jeste da ovim radom stavi u perspektivu, odnosno da neposredno uporedi zbirku priča *Dublinci* (1914.) Jamesa Joycea i *Winesburg, Ohio* (1919.), zbirku priča ili pak roman Sherwooda Andersona. Nastojat će se komparativno istražiti paralela *Dublinaca* i *Winesburg, Ohioa*, Joyceov književni put od individualnog ka univerzalnom i Andersonov od globalnog ka personalnom. Moderna tjeskoba življenja karakteristika je koja spaja zasebne književne univerzume irskog i američkog književnika, Joyceov stvarni Dublin i Andersonov imaginarni mali grad Winesburg u postojećoj državi Ohio. Vjerovatno vrhunac slikanja i sintezu načina života prikazanog u *Dublincima* i *Winesburg, Ohio* označava pozadina Joyceovog poimanja „paralize“ i Andersonovog „groteske“, čemu će se posvetiti posebna pažnja u ovome radu.

Ključne riječi: *James Joyce, Dublinci, Sherwood Anderson, Winesburg, Ohio, placing – stavljanje u perspektivu, moderna tjeskoba življenja, paraliza, groteska*

1. James Joyce i Sherwood Anderson

James Joyce i Sherwood Anderson dva su savremenika, koji su se na dva različita kontinenta, neovisno jedan od drugoga, bavili sličnim književnim preokupacijama i proznim eksperimentima u djelima *Dublinci* (1914.) i *Winesburg, Ohio* (1919.). Obje knjige nastale su u prvoj dekadi XX stoljeća.

---

¹ *Placing* predstavlja smjer komparativnih istraživanja na koji upozorava S. S. Prawer u knjizi *Comparative Studies: An Introduction* (London, 1973.), a koji Miroslav Beker interpretira kao „stavljanje u perspektivu“. Beker navodi da bi to „otprilike značilo stavljanje dvaju ili više djela ili odlomaka jedno uz drugo na temelju čega dobivamo jasniju ili uočljiviju sliku svojstava navedenih djela nego što je slučaj kada nema takvog neposrednog uspoređivanja.“ (Miroslav Beker, *Uvod u komparativnu književnost*, „Školska knjiga“, Zagreb, 1995, str. 160.)

Tadašnji svijet, promjene, previranja i stanje nacije reflektirali su se na određen način u *Dublincima* i *Winesburg, Ohio*. Kod Joycea se to odrazilo irskim nacionalizmom, a kod Andersona reakcijom na doba industrijalizacije u SAD-u. Joyce je svojom zbirkom pripovijedaka želio prikazati moralnu historiju Irske s Dublinom kao centrom irske paralize. Svoju zamisao kumulativno je ostvario sintezom svih pripovijedaka. One grade organsku strukturu *Dublinaca* predstavljenu kroz sljedeću personificiranu shemu njenog unutarnjeg razvoja: djetinjstvo, adolescencija, zrelost, javni život, i posljednja priča ili novela „Mrtvi“, stoji kao zaseban segment i epilog cijele zbirke. S druge strane, Andersonovi „momenti“ ili „fragmenti“, kako je sâm nazivao dijelove *Winesburg, Ohio*, mogu se sagledati iz dva različita ugla. Djelo se, naime, može doživjeti kao zbirka priča ili roman, i to *Bildungsroman* s Georgeom Willardom kao glavnim likom, mada opuštenije vrste od onog klasičnog. Poput Joyceove priče „Mrtvi“, Andersonova priča ili novela „Pobožnost“, koju čine četiri dijela, strukturalno se može percipirati odvojeno od ostalih dijelova *Winesburg, Ohio*. Stil pisanja *Dublinaca* Joyce je nazvao „scrupulous meanness“ („skrupulozna škrtost“, ili, možda, „skrupulozna bezosjećajnost“, pa čak i „zloća“), dok je Anderson svoj u *Winesburg, Ohio* nazvao „new looseness“ („nova opuštenost“, „nova labavost“ ili „sloboda“, pa čak i „razbacanost“). Neovisno jedan od drugoga, oba pisca eksperimentirali su s novim stilom i formom koji se modernistički odupiru dotadašnjim konvencijama. Međutim, evidentno je da *Dublinci* i *Winesburg, Ohio* imaju sličnih karakteristika. Dokaza o Joyceovom utjecaju na Andersonovo stvaranje ovoga djela nema. Američki pisac nedvojbeno je negirao takve tvrdnje, a njegova pisma dokazuju da *Dublince* nije čitao prije nastanka *Winesburg, Ohio*. Tvrdnju o individualnoj i zasebnoj književnoj misli dvojice pisaca dokazala je u svojoj studiji i Martha Curry, koja zaključuje:

Despite the fact that, at the time of composition, neither author knew the other or his work, the two books were written only ten years and published only five years apart. These two books are also the first examples in English of modern short story cycles. Furthermore, although Joyce's books depicts the lives of ordinary men and women who inhabit one of Europe's capitals and Anderson's depicts the lives of ordinary people of a small Midwestern town in the United States, both books provide modern man with a vivid revelation of his frustration, isolation, and paralysis.²

---

² Sister Martha Curry, „Sherwood Anderson and James Joyce“, *American Literature*, Vol. 52, Duke University Press, Durham, North Carolina, 1980., p. 249.

Winesburg, Ohio svojim preokupacijama u američku književnost unosi moderne teme poput nemogućnosti komunikacije, u koju, naravno, ulaze i one na emocionalnom, ljubavnom, tjelesnom, duhovnom, umjetničkom, intelektualnom – općeljudskom nivou. Obuhvaća se i zaokupljenost moderne psihologije, kao što su stanja neuroze, lične nesigurnosti, tjeskobe i straha. Osim toga, djelo se bavi i mnogobrojnim drugim aspektima teškog ljudskog življenja u nagovještajima, ili već unutar samih udara modernih egzistencijalnih oluja, što se u winesburškom svijetu prenosi i u dubine jama unutar samih ličnosti.

Sličnim tematskim nagovještajima modernizma bavio se i Joyce, ali je u odnosu na Andersona, koji je svoj krug sužavao od globalnog ka personalnom, išao u obrnutom pravcu tematskog kružotoka – od individualnog ka univerzalnom. U vezi s tim Ivo Vidan (*Romani struje svijesti – James Joyce: „Uliks“ i William Faulkner: „Buka i Bijes“*, Zagreb, 1971.) zamjećuje da su depersonalizacija i uopćavanje okolnosti čovjekova svijeta bitne odrednice Joyceova djela. Kod Andersona je upravo suprotno. Njegova književna misao intimno prodiere u unutarnju sferu malog čovjeka iz male američke sredine na Srednjem Zapadu. Metafora njegovog puta se sužava, a Joyceovog proširuje. Oba djela u jednom nivou autobiografski portretiraju i umjetnika, njegov razvoj, egzistencijalna pitanja, (ne)mogućnosti, ulogu u društvu, kao i odnos sa samim sobom i s ostatkom svijeta. Osim toga harmoničnost *Dublincima* i *Winesburga* paradoksalno je zaokružena disharmoničnošću jedne priče u odnosu na cjelinu djela. Ono što se u *Dublincima* može vidjeti kao anomalija u epilogu posljednje priče/novele, „Mrtvi“, koja svojom različitosti i u isto vrijeme sličnošću učvršćuje jedinstvo djela, u *Winesburgu* je sumirano u prvoj priči/poglavlju „Knjiga groteske“, koja služi kao uvod i bez koje Andersonovo književno ostvarenje ne bi bilo potpuno niti kao zaokružena cjelina, niti otvoreno djelo. Poetičnost prozne forme, i to u dva pravca, s elementima lirskoga i epskoga, ironičnost, pa i parodičnost, još su neke sličnosti narativnih strategija dvaju pisaca. Neovisno od svoga savremenika iz Irske, ali u očitoj idejno-tematskoj sličnosti, američki pisac u *Winesburg, Ohio*u čak daje i neke naslove pričama/poglavljima koji podsjećaju na one iz Joyceovog djela *Dublinci*. Tako u *Winesburgu* žive „Majka“ („Mother“) i „Smrt“ („Death“), a u *Dublincima* „Majka“ („A Mother“) i „Mrtvi“ („The Dead“).

Geografska centriranost grada, kao tematske spojnice, ili onog hronotopskog dijela jedinstva mjesta radnje, ili personificirano doživljenog lika, postavlja nenamjernu paralelu između ova dva djela, ali koja i u sličnostima i razlikama zasebno nose auru jedinstvenosti i specifičnosti. Glavni lik Joyceovog djela bio bi univerzalni Dublinac ili građanin moralne historije Irske, pa i cijeloga svijeta. U Andersonovom književnom američkom malom gradu glavni lik je individualni stanovnik – mladi George Willard. Kroz njegov lik ujedno se ostvaruje i jedinstvo ovog otvorenog djela.

2. Dublin i Winesburg

Joyceov Dublin je postojeći grad, pa čak u mnogome opisno i živo preslikan u njegovom djelu. U vezi s tim Sonja Bašić (*Subverzije modernizma – Joyce i Faulkner*, Zagreb, 1996.) uočava personificiranost Dublina u *Dublincima*. Ona kaže da će se mnogi čitaoci zapitati da li je grad živ ili mrtav u djelu tog irskog pisca. Sâm Joyce često je u korespondenciji izvan svog beletrističkog izričaja ukazivao na specifičnost i značaj Dublina, koji je, kako to autor ističe, postao univerzalni grad njegovog književnog univerzuma. U *Dublincima* on ima posebnu ulogu kao centar irske paralize. Antony Burgess zapaža sljedeće: "Dublin, in Joyce, is turned into archetypal city, eventually into a dream city."³ To je grad koji nosi masku prijestolnice. On je ogledalo Irske i cijeloga svijeta, od kojega je ujedno i otuđen, kako ga Joyce vjerovatno osjeća, s nametnuto umanjenom ulogom u rangiranosti i renomeu svjetskih metropola. U fizičkoj udaljenosti od svog rodnog grada, Joyce ga emotivno i umjetnički još jače doživljava. On u dobrovoljnom egzilu ostvaruje jedinstvenu vezu sa Dublinom, a onda i s Irskom. Zapravo, tek u udaljenosti od domovine on se duboko spaja sa njom.

Fikcionalni grad Winesburg Sherwooda Andersona, smješten u stvarnoj državi Ohio na američkom Srednjem Zapadu, i uveliko kreiran na osnovu Andersonovih autobiografskih crtica i života u gradiću Clyde, u Ohiou, ali i u Chicagou, također se može doživjeti kao mitski grad. Na taj način opisuje ga i sam Anderson u svojim *Memoarima* (Chapel Hill, 1969.), gdje povlači znak jednakosti između tog izmišljenog grada i stvarnih ljudi. Winesburg je zaboravljeni grad, i to nekadašnji američki mali grad, zanemaren i potisnut u doba tranzicije i mehanizacije, na razmeđu starog i novog svijeta. Ljudi u njemu su najvećim dijelom, grubo rečeno, emocionalni bogalji. Za sve one koji su fragmente svojih života preživjeli u njegovoj mašti, Anderson kaže da nisu ništa posebno nemoralni, zbog čega je nakon izdavanja djela najčešće bio osuđivan, već da su jednostavno samo ljudi. To je bila i njegova reakcija na protest stanovnika stvarnog grada Winesburga, za čije je postojanje Anderson čuo tek nakon objavljivanja *Winesburg, Ohioa*. Oni su, naime, tvrdili da je cijela njegova knjiga nemoralna, dok su za sebe izjavili da su ljudi visokog morala.

I Andersonov izmišljeni grad Winesburg⁴ može se doživjeti personificirano poput Joyceovog stvarnog grada Dublina. Winesburg se u tekstu ame-

---

³ Antony Burgess, *Here Comes Everybody – An Introduction to James Joyce for the Ordinary Reader*, Faber and Faber, London, 1965., p. 34.

⁴ U vezi s imenom Winesburga u Andersonovom djelu, jedna od mogućih opcija u nadahnuću književnika za ime grada bila je i Wittenberg. Na osnovu nastavka *-burg* moglo bi se pretpostaviti da ime Andersonovog fiktivnog grada ima ili makar daje dojam germanskog porijekla.

ričkog pisca sužava u mikrokozam čovjeka u modernoj tjeskobi življenja. Dublin, u djelu irskog književnika, poprima makrokozmičke razmjere čovječanstva. Čovjek je i kod jednog i drugog pisca nepotpun ili gnomičan – u duhu Joyceove metafore, groteskna figura otuđena od društva, a onda je i samo društvo otuđeno od čovjeka. Dublin daje sliku nacije koja se prenosi na cijeli svijet, a Winesburg ocrta ljude, malog čovjeka iz malog grada s američkog Srednjeg Zapada.

3. Moderna tjeskoba življenja: paraliza i groteska

U *moralnoj historiji Irske*, Joyceov Dublin jeste paraliza,⁵ patološka karakteristika nacije (grad/Dublin = paraliza; paraliza = (malo)građanin → nacija → cijeli svijet). Andersonov Winesburg književnim slovom oblikuje grotesku kao „univerzalnu bolest izolacije i frustracije“⁶ iskonskog čovjeka (američki mali grad/Winesburg = obični ljudi/američki mali čovjek). Međutim, paraliza nije isto što i groteska. I jedno i drugo kod dvojice pisaca su određena bolesna stanja čovjeka i/ili društva, ali različitih manifestacija. Ta dva pojma mogu se, dakle, razgraničiti, te posmatrati i tumačiti potpuno odvojeno, neovisno jedan od drugoga. Osim toga, paraliza bi se mogla pojmiti i kao uzrok kojem bi posljedica mogla biti groteska, kao nešto nakon čega dolazi do grotesknosti, do određene stvarne ili metaforične izobličenosti tijela ili duha čovjeka i/ili društva. Najbolji shematski prikaz takve grotesknosti bio bi možda slijedeći:

tišina živih mrtvaca (koja se opet može doživjeti kao vid
paralitičnog stanja) → epifanija kod Joycea ili određeni momenti
prosvjetljenja i živosti kod Andersona → paraliza → groteska.

U takvim shvatanjima stanje paralize moglo bi se i spojiti s grotesknim doživljajem, gdje bi bilo: paraliza = deformitet = groteska. Kontradiktorno slijedu groteske nakon paralize, moguć je i obratni patern, gdje bi se stanje epifanije (Joyce) ili iznenadne i kratkotrajne živosti ili oživljenosti (Anderson) poisto-

⁵ U medicinskim rječnicima poznata i kao plegija ili kljenut. S medicinskog aspekta paraliza ili oduzetost bila bi „potpuni gubitak mišićnih funkcija jedne ili više mišićnih skupina. Obično uključuje gubitak osjeta u paraliziranom dijelu tijela.“ (<http://hr.wikipedia.org/wiki/Paraliza>, Last Accessed 17 November, 2008)

⁶ Za Andersonove groteskne figure iz *Winesburg, Ohio*, William L. Phillips kaže: "All of these people were grotesques, suffering from the universal illness of isolation and frustration, and they all belonged in 'The Book of the Grotesque'." (William L. Phillips, "How Sherwood Anderson Wrote *Winesburg, Ohio*", Sherwood Anderson, "Winesburg, Ohio" – *Text and Criticism*, Edited by John H. Ferres, Penguin Books, New York, 1977., p. 272.)

vjetilo s groteskom kao *proturječnost u samom objektu*, prema G. R. Tamarinu (*Teorija groteske*, Sarajevo, 1962.), nakon čega bi opet prevladala paraliza.

Paraliza je kod Joycea maligno stanje koje se razvija od individualnog ka globalnom. Njeni manifesti su, između ostalog: represivna politička, religiozna i općenito društvena atmosfera, malograđanski urbani ambijent i lična neadekvatnost koja uzrokuje fizičku, moralnu i duhovnu stagnaciju i frustraciju. Arnold Goldman (*The Joyce Paradox – Form and Freedom in His Fiction*, London, 1966.) sugerira da je od početka do kraja pisanja *Dublinaca* asocijacija Dublina kao paralize bila trajna u Joyceovim mislima. Stanje paralize očituje se u djelovanju, odnosno nedjelovanju Joyceovih, ali i Andersonovih živih mrtvaca. Njihova poremećena harmonija bivanja, proturiječnost, *disparatnost*, otuđenje i zbrka čuvstava bez mogućnosti doživljaja katarze (*poremećena katarza*, prema Tamarinu) pod uzusima društva i svijeta uzrokuje grotesku.⁷ Osim te duhovne, i kod Joycea i Andersona određeni likovi imaju naglašene (uvećane ili umanjene, karikirane) tjelesne karakteristike, što im daje identifikaciju grotesknih figura i u fizičkom nivou. Paralitičnost Andersonovih stanovnika *Winesburg, Ohioa* uzrokovana je nemogućnostima malog čovjeka koji se poput lista na vjetru ne može oduprijeti globalnim strujanjima i promjenama sezona života. A tu, onda, opet počinje groteska.⁸

⁷ „Groteskne su one monstruozne životinje – sastavljene od tijela, udova, krila, rogova, grivne raznovrsnih realnih i fantastičnih stvorova – koje su naslikane na zidovima podzemnih *grotta* Titusovih termi, od kojih i potječe naziv groteska. Groteskom se naziva i neka neobična, suluda misao“ (G. R. Tamarin, *Teorija groteske*, „Svjetlost“, Sarajevo, 1962., str. 5-6.)

⁸ Tamarin parafrizira W. Michela u njegovom tumačenju moderne groteske, kroz čije gledište se na još jedan način može uočiti groteska u romanu/zbirci pripovijedaka *Winesburg, Ohio*, a koje slijedi: „Groteska je izraz ironije – ona se brani čuvstvom čuđenja i otuđivanja. I Michel tumači grotesku iz duha vremena... (Michel tu govori o prvim godinama našeg stoljeća). Upravo zbog 'mješovitih čuvstava' od kojih polazi i koje izaziva ('Mischgefühle', psihološki odlično uočena karakteristika djelovanja grotesknog). Mješovita čuvstva moraju biti popularna u vremenu čiji je novi patos tek u nastajanju, kojemu manjka odlučna snaga za negaciju. Groteska najbolje izražava modernu ideju svijeta, ukoliko ona obje strane svijeta, da ih tako nazovemo, stavlja jednu ispod druge, ne pokušavajući i ne tražeći njihovo izmirenje.“ (G. R. Tamarin, *Teorija groteske*, str. 21.) Osim toga, Tamarin zapaža proturječne procese oživljavanja mrtvog i mehanizacije živog, gubitak karaktera (bezličnost larve), preoštro naglašenu individualnost (karikatura i sl.), ali i depersonalizaciju – „kada i sam čovjek postaje robotom (bilo automatizirane proizvodnje... bilo društvenog konformizma ovog ili onog sistema...), u svom tragi-grotesknom tonalitету odražava jedan od najtipičnijih aspekata kako tehničkog, tako i društvenog razvoja XX. st.“ (*Ibid*, str. 131); zatim ambivalentna čuvstva koje groteska izaziva, te grotesku kao montažu disparatnih elemenata, njenu antipatetičnost, kontaminaciju (kao tehniku vezivanja), alogizam ili arhaičnost mislenih zakona, bizarnost dojma, deformaciju, simultanost smisla i besmisla... On naglašava da oblici groteske, njihova primje-

Anderson je teoriji groteske dodao i novo značenje koje u svojoj „Knjizi groteske“ formulira na sljedeći način:

There in the beginning when the world was young there were a great many thoughts but no such thing as a truth. Man made the truths himself and each truth was a composite of a great many vague thoughts. All about in the world were the truths and they were all beautiful.

The old man had listed hundreds of the truths in his book. I will not try to tell you of all of them. There was the truth of virginity and the truth of passion, the truth of wealth and of poverty, of thrift and of profligacy, of carelessness and abandon. Hundreds and hundreds were the truths and they were all beautiful.

And then the people came along. Each as he appeared snatched up one of the truths and some who were quite strong snatched up a dozen of them.

It was the truths that made the people grotesques.

The old man had quite an elaborate theory concerning the matter. It was his notion that the moment one of the people took one of the truths to himself, called it his truth, and tried to live his life by it, he became a grotesque and the truth he embraced became a falsehood.⁹

Robert Dunne (*A New Book of the Grotesques – Contemporary Approaches to Sherwood Anderson's Early Fiction*, London, 2005.) grotesku u Andersonovom djelu tumači sa savremenog gledišta. On kaže da su likovi *Winesburg, Ohio* razočarani i isfrustrirani neuspjehom jezika kao sredstva komunikacije, pa ga zbog toga i odbacuju. Na osnovu njihovih neuspješnih pokušaja komunikacije, Anderson kroz sve dijelove svoje knjige sugerira winesburšku dijagnozu grotesknosti, koju Dunne objašnjava čovjekovom podložnosti utjecajima društva, kao i direktnoj zavisnosti od njega.

Dakle, nedvojbeno je da u Joyceovim *Dublincima* i Andersonovom *Winesburg, Ohio*, prevladava groteskni princip¹⁰ oblikovanja literarnog uni-

---

na i tumačenje, kao i izražajna funkcija zavise od društvenog faktora. Njegova formula-cija grotesknog koda jeste: groteskno = tragično + komično – patos.

⁹ Sherwood Anderson, "The Book of the Grotesque", *Winesburg, Ohio*, Penguin Books, New York, 1960., pp. 23-24.

¹⁰ Sanja Tadić-Šokac u fusnotama svoga rada o grotesknom oblikovanju *Karikatura* hrvatskog pisca Mije (Miška) Radoševića (1884.–1942.) navodi i metodološki predložak prema Günterovoj teoriji koji je postavio parametre među pojavnim oblicima stilske groteske. On daje postulate različitosti dviju grupa jezičnih pojava, od kojih se svaka na svoj način očituje i u Joyceovom i Andersonovom tekstu: „prvu grupu čine alogizmi koji označavaju diskrepanciju između logičkog smisla i jezične formulacije koja se ma-

verzuma, kao i da djela intendiraju mikrostrukturalnu i makrostrukturalnu grotesku (u parafrazi Sanje Tadić-Šokac,¹¹ koja se teoretski i metodološki najviše poziva na strukturalistički orijentirani pristup groteski autorice Dunje Detoni-Dujmić¹²). Tadić-Šokac u citatima Dujmićeve, te primjeni i dopuni njenog teoretskog sistema, definira i obrazlaže mikrostrukturalnu grotesku na sljedeći način:

Mikrostrukturna groteska. Groteska može biti... intendirana i mikrostrukturno – tada je parcijalna jer se odnosi na pojedine elemente strukture... Mikrostrukturnu grotesku prepoznamo kao poremećenu kauzalnost unutar narativne strukture, kao devijantnost koja se manifestira na planu karakterizacije likova, motivacije, konstrukcije sižea ili na planu jezika. Ona se ostvaruje dvama književnim postupcima: *redukcijom* i *hiperbolizacijom* – nastaju efekti za koje su tipični alogični, disparatni, antipatetički, depersonalizacijski sindromi. *Redukcija* se provodi tehnikom sažimanja i kontaminiranja, a rezultira stiliziranom jednodimenzionalnošću likova, motiva i sižea... *Hiperbolizacijom* se ističe jedan detalj, osobina ili oznaka na račun drugih čime se dolazi do vrijednosnih pomaka prema izraženim krajnostima. Ona se, također, iskazuje na planu karakterizacije lika, gdje dovodi do depersonalizacije, na planu nevjerovatnih motivacija i na planu jezika... moguće je redukciju i hiperbolizaciju koristiti i paralelno... pa se, pri tome, osjet disparatnosti, kao jedan od temeljnih pokazatelja grotesknog, udvostručuje.¹³

Groteskna namjera u Joyceovom i Andersonovom djelu ostvaruje se upravo kombiniranjem redukcije i hiperbolizacije. Redukcije, kao „vrlo čest stilogeni ingredijent u narativnoj strukturi groteskne intencije“,¹⁴ u *Dublincima* i *Winesburg, Ohio* ostvaruju se na planu karakterizacije likova, motivacije, fabule, sižea, vremena, prostora, imena i drugih mikrostrukturnih elemenata proznog teksta. U nivou karakterizacije likova prisutna je jednodimenzionalna

---

nifestira na različite načine, a drugu, pak, groteskna personifikacija i groteskna redukcija živih bića, pa tu ubraja i pomicanje granice živog i neživog, zamjenjivanje obiju kategorija, miješanje ljudskog i životinjskog... ili zamjenu organski duševnog mehanički neduževnim.“ (Sanja Tadić-Šokac, „Groteska – 'Karikature' – ironija“, *Fluminesia*, god. 13 (2001), broj 1-2, str. 43. (<http://hrcak.srce.hr/file/11173>, Last Accessed 22 August, 2008)

¹¹ Sanja Tadić-Šokac, „Groteska – 'Karikature' – ironija“, *Fluminesia*, god. 13 (2001), broj 1-2, str. 41–47. (dostupno na internetu: <http://hrcak.srce.hr/file/11173>, Last Accessed 22 August, 2008)

¹² Dunja Detoni-Dujmić, „Začinjavci grotesknog“, *Forum*, XII/1983, 10–12, str. 822–835.

¹³ Sanja Tadić-Šokac, „Groteska – 'Karikature' – ironija“, *Fluminesia*, broj 1-2, str. 44. (<http://hrcak.srce.hr/file/11173>, Last Accessed 22 August, 2008)

¹⁴ *Ibid*, str. 56.

menzionalnost likova s nedostatkom prirodnih osobina koje su, zapravo, više suspregnute i potisnute uslijed nemogućnosti njihovog ispoljavanja ili spoznavanja. Oni su najčešće osiromašeni u kompatibilnosti izraza i unutrašnjih ljudskih proturječja. Uslijed duhovne paralize oni postaju živi mrtvaci, prazne školjke okamenjene unutrašnjosti. Takvo stanje se najjače ispoljava unutar određene situacije, najčešće poslije kratkotrajnog epifaničnog buđenja. Nakon toga dolazi do hiperbolizacije kroz depersonalizaciju, poremećenu ili ambivalentnu osjećajnost, psihotičnu napetost (kod Andersona, na primjer, često uslijed tjelesnih žudnji, posebno kod ženskih likova – seksualnih ili religioznih opsesija), nemogućnost komunikacije i otuđenje od drugih, ali i od samih sebe. U vezi s tim, može se u posudbenici termina Tadić-Šokac, ali drugačijem ili širem od njenog konteksta, groteska univerzuma likova Joycea i Andersona nazvati *duševnom* ili unutarnjom. Ona je sastavni dio njihovih bića. Upravo u tome nivou kod obojice pisaca dolazi do kombiniranja i isprepletenosti redukcije i hiperbolizacije. Jaz između unutarnjih svjetova likova i vanjskog svijeta je nepremostiv. U *zamjeni organski duševnog mehanički neduševnim* (prema Günteru), ili u očitovanju nesklada težnjom za savršenim skladom koji postaje poremećena harmonija, do izražaja posebno dolazi Mr. Duffy iz „Žalosnog slučaja“ *Dublinaca*. On se ironizirano asketski odvaja od društva, ali i od samoga sebe. U njegovom liku ogleda se paraliza dublinskih ulica (i obratno). Sterilna ujednačenost ograničenih okvira njegovog života zapravo je disparatni balans življenja života:

Mr Duffy abhorred anything which betokened physical or mental disorder. A mediaeval doctor would have called him saturnine. His face, which carried the entire tale of his years, was of the brown tint of Dublin streets... He lived at a little distance from his body, regarding his own acts with doubtful side-glances.¹⁵

Poremećena realnost života i življenja u *Winesburg, Ohiou* karakteristična je u slučaju Enocha Robinsona u priči/poglavlju „Samotnost“. Poput djeteta, on bira imaginarno¹⁶ jastvo i izmišljene prijatelje, a potpuno se otuđuje i odvaja od paralelnog svijeta stvarnog postojanja. Razumijevanje njega i njegove (izvan)realnosti od strane nekog „uljeza“ iz istinske realnosti nije smio dopustiti, iako je u jednom trenutku želio da se to dogodi od strane jedne žene. Kada bi ga neko shvatio, saosjećao sa njim ili mu postao srodna duša, to bi vjero-

¹⁵ James Joyce, "A Painful Case", *Dubliners*, Penguin Books, New York, 1963., p. 104.

¹⁶ Tamarin u *Teoriji groteske* naglašava srodnost sna i groteske, te simultanost smisla i besmila.

vatno uništilo izmišljeni svijet u njegovoj sobi,¹⁷ u kojoj je bio (imaginar-no?!) sretan.

Svaki lik *Dublinaca* i *Winesburg, Ohioa* mogao bi se pojmiti kao groteskna figura, duhovna i/ili fizička, s tim da je ona unutrašnja naglašenija od vanjske. U fizičkom oblikovanju grotesknost likova *Dublinaca* i *Winesburg, Ohioa* ostvaruje se suptilnijom ili ambivalentnijom stilizacijom. Njihova tjelesna disharmoničnost, neproporcionalnost ili poremećenost građe funkcionira kao nijansa koja dopunjuje unutarnju (duhovnu, intelektualnu, emocionalnu, moralnu...) grotesknost. Ni kod jednog ni kod drugog pisca nema fantastičnih monstruoznih stvorova ili doslovno životinjski izobličenih likova. Oni su obični ljudi. Neke njihove uvećane ili umanjene fizičke osobine često tek time postaju hiperbolizirane. Ipak, Andersonovi opisi oživljavaju i u paralelama, komparacijama ili kontrastima sa životinjskim i sa svijetom prirode. Tako, na primjer, u vizuri preslike grotesknih figura, kao možda onih sa got-skih katedrala, isprva se predstavlja vanjska karakterističnost Washa Williamsa u priči/poglavlju „Društveni ugled“. Nakon toga, prelazi se na nivo Williamsove intimne životne priče čiji se dojam upravo pojačava njegovim vanjskim izgledom. Iz gorkog ličnog iskustva proističe poimanje njegove životne „istine“ o tome da su sve žene bezobzirne beštije ili, doslovno, kuje, „Bitches“,¹⁸ koje se mogu samo mrziti. Priča/poglavlje počinje oblikovanjem njegovog fizičkog opisa:

If you have lived in cities and walked in the park on a summer afternoon, you have perhaps seen, blinking in a corner of his iron cage, a huge, grotesque kind of monkey, a creature with ugly, sagging, hairless skin below his eyes and a bright purple underbody. This monkey is a true monster. In the completeness of his ugliness he achieved a kind of perverted beauty. Children stopping before the cage are fascinated, men turn away with an air of disgust, and women linger for a moment, trying perhaps to remember which one of their male acquaintances the thing in some faint way resembles.

Had you been in the earlier years of your life a citizen of the village of Winesburg, Ohio, there would have been for you no mystery in regard to the beast in his cage. "It is like Wash Williams," you would have said. "As he sits in the corner there, the

---

¹⁷ "The story of Enoch is in fact the story of a room almost more than it is the story of a man." (Sherwood Anderson, "Loneliness", *Winesburg, Ohio*, p. 165.) U djelu opisi mnogih interijera i eksterijera, njihov međusobni odnos, kao i odnos izvanjskog svijeta i onoga što se zbiva u unutrašnjosti ličnosti, također izražava grotesku.

¹⁸ Sherwood Anderson, "Respectability", *Winesburg, Ohio*, p. 122.

beast is exactly like old Wash sitting on the grass in the station yard on a summer evening after he had closed his office for the night.“

Wash Williams, the telegraph operator of Winesburg, was the ugliest thing in the town. His girth was immense, his neck thin, his legs feeble. He was dirty. Everything about him was unclean. Even the whites of his eyes looked soiled.¹⁹

Poput Washa Williamsa, mnogi stanovnici *Winesburg, Ohioa* ujedno su i fizički i psihološki izrazi grotesknog, kao što su, između ostalih, Wing Biddlebaum, doktor Reefy i Parcival, Jesse Bentley, Joe Welling... Međutim, Andersonove groteskne figure nisu samo strahovite i grozne: "The grotesques were not all horrible. Some were amusing, some almost beautiful..."²⁰ što se istančano izražava i u mikrostrukturnim začuđujućim sekvencama opisa Washa Williamsa, posebno njegovim brižno njegovanim i osjetljivim rukama. U *Winesburgu* obitavaju često i izrazito suptilne ličnosti čije su duše kao zarobljene ptice u krletkama pod spregama društva, vremena i ličnih nesigurnosti, nemogućnosti, tjeskoba, nemoći, nemira... Oni su ograničeni zidovima jedne od mnogih istina svijeta po kojoj su uspostavili ograđenu misao i okvir života, koju su prigrlili, proglasili svojom i nastavili živjeti na njenom principu.

Među karikirano grotesknim figurama *Dublinaca*, Maria je bila izrazito mala osoba s naglašenim i uvećanim crtama lica, "Maria was a *very, very* small person indeed but she had a *very* long nose and a *very* long chin".²¹ Corley, iz „Dva kavalira“, bio je sin policijskog inspektora i po svemu sudeći, karikatura nekadašnje očeve veličine i važnosti u tome malograđanskom društvu:

Corley... had inherited his father's frame and gait. He walked with his hands by his sides, holding himself erect and swaying his head from side to side. His head was large, globular and oily; it sweated in all weathers; and his large round hat, set upon it sideways, looked like a bulb which had grown out of another. He always stared straight before him as if he were on parade...²²

Joyceovi opisi likova, poput ovog Corleyevog, ponekad podsjećaju na umjetnost karakterizacije Geoffreya Chaucera (c. 1343–1400). Njihova spoljašnjost, ponašanje i maniri nadograđuju unutrašnju prazninu čovjeka u truloj društvenoj stvarnosti.

¹⁹ Sherwood Anderson, "Respectability", p. 121.

²⁰ Sherwood Anderson, "The Book of the Grotesque", *Winesburg, Ohio*, p. 23.

²¹ James Joyce, "Clay", *Dubliners*, p. 95. Kurziv S. R.

²² James Joyce, "Two Gallants", *Dubliners*, p. 45.

Mikrostrukturna groteska u *Dublincima* i *Winesburg, Ohiou* ostvaruje se i u hiperbolizaciji i redukciji na planu motivacije i konstrukcije sižea,²³ hiperbolizaciji jezika,²⁴ redukciji imena i drugih narativnih elemenata i strategija,²⁵ te redukciji i kontaminaciji vremena i prostora. Paraliza i kod Joyceovih i Andersonovih likova mogla bi se tumačiti, kako na planu karakterizacije likova kao dio grotesknog univerzuma života, tako i u smislu redukcije na planu motivacije i akcije. To, također, utječe na razvoj fabule i sižea koji poprimaju odlike grotesknosti u simultanosti smisla i besmisla, istovremene zatvorenosti i otvorenosti djela. Tadić-Šokac kontaminaciju objašnjava kao *paraleliziranu redukciju*. U *Dublincima* bi kontaminacija bila postupak oslikavanja malograđanskog ambijenta Dublina i Irske koji se implicitno projicira na cijeli svijet. S druge strane, u *Winesburg, Ohiou* to je disharmonična montaža vremena i prostora u vremen-

²³ „Hiperbolizacija se iskazuje, također, na planu nevjerovatnih motivacija u situacijama kada se motivi, uslijed ispremiješanih uzroka i posljedica, ne nadovezuju kauzalnim slijedom. Takvom se motivskom dispartnošću potvrđuje temeljna anarhičnost mislenih zakona. Vrlo često izostaje klasična napetost smjenjivanja motiva, a montažiranje izaziva u recipijenta reakcije tipične za grotesku.“ (Sanja Tadić-Šokac, „Groteska – 'Karikature' – ironija“, *Fluminesia*, broj 1-2, str. 52; <http://hrcak.srce.hr/file/11173>, Last Accessed 22 August, 2008) S. Tadić-Šokac u postizanju hiperbolizacije na planu motivacije i konstrukcije sižea ističe ostvarivanje devijantne motivacije, o čemu kaže: „Za devijantne je... motivacijske postupke tipično konfrontiranje predodžaba, ali su u samome objektu izrečene obje krajnosti istovremeno, što dovodi do opće relativizacije. Stoga se devijantnom motivacijom istovremeno tvrdi i poriče, a zaključak, u najvećem broju slučajeva, ostaje nedefiniran.“ (*Ibid*, str. 53.) (U vezi s tim, u više nivoa mogla bi se razumjeti grotesknost situacije izživljavanja odraslog prema nemoćnom djetetu u Joyceovoj priči „Suprotnosti“, na čijem primjeru dolazi do izražaja i hiperbolizacija jezika u reakciji djeteta.) Ona zaključuje da je redukcijama na planu karakterizacije likova, njihove psihe, pa i motivacije njihovih postupaka, reducirana i sama struktura proznog djela.

²⁴ „Kao posljedica psihičkog otklona od normalnog, nastaju... i jezične devijantnosti... kao što su npr. anarhično grananje rečeničnih nizova, gomilanje riječi istog ili sličnog semantičnog fundusa,... Za prozu grotesknog usmjerenja specifično je da se solilokvijske kumulacije asocijacija psihički rastrojenih osoba izražavaju rastrzanim ritmom rečenica i grčevitim presijecanjem misli, a često je parataktičko gomilanje slika pojedinog detalja... Stilotvornu funkciju imaju i interpunkcije koje naglašavaju kaos u iskazu te groteskno povezivanje dispartnih stanja.“ (Sanja Tadić-Šokac, „Groteska – 'Karikature' – ironija“, *Fluminesia*, broj 1-2, str. 54; <http://hrcak.srce.hr/file/11173>, Last Accessed 22 August, 2008)

²⁵ To su, na primjer, kako objašnjava Tadić-Šokac, stilističke (redukcije u poanti, komentaru ili apelu) ili jezične redukcije. U skladu s takvim teorijskim razmatranjima, između ostaloga, brojno ponavljanje riječi „awkward“ u Joyceovom „Penzionu“ ili riječi „queer“ u Andersonovoj priči/poglavlju „Čudni“, trebalo bi se promatrati s aspekta stilističke redukcije.

skim skokovima i pomacima u odnosu starog i novog svijeta, a u čijem nukleusu se nalaze imaginarni Winesburg kao arhetipski američki mali grad i obični ljudi.

„Makrostrukturne groteske“, tvrdi Dunja Detoni-Dujmić, „nastupaju u krupnom planu te daju obilježje cijeloj strukturi književna teksta.“²⁶ Pojava groteske na makrostrukturnom planu u Joyceovom i Andersonovom tekstu očituje se u kritici malograđanskog načina života (posebno kod Joycea), u jaz između pojedinca i društva, običnog malog čovjeka i sistema, zatim agrarnog i industrijskog u čijem centru raskola stoji mali čovjek (kod Andersona). Osim toga, groteska se u *Dublincima* i *Winesburg, Ohio* manifestuje u sukobu i kontrastu umjetnika/umjetnosti i svijeta, individualnog i globalnog, kao i u bolesti, malignom stanju i truleži društva.

Zaključak

Paraliza kod Joycea i groteska kod Andersona izraz su moderne tjeskobe življenja. Anderson grotesknom načinu života u svome djelu daje novo značenje. Groteska je za njega život po principu jedne istine između svih istina svijeta. Stanovnici njegovog *Winesburga* nose breme postojanja bez življenja u nemogućnosti emocionalnog i intelektualnog komuniciranja, kako s drugima, tako i sa sopstvenim bićem. *Dublinci* i *Winesburžani* suočavaju se sa sličnim tegobama modernog života – tjeskobama, frustracijama, neurozama, nemogućnostima, očajem. U zasebnim književnim univerzumima dvojice pisaca žive živi mrtvaci. Oni epifanično oživljavaju tek na trenutak, da bi odmah nakon toga paralitično utihli, vjerovatno zauvijek. Joyce svoju modernističku strukturu gradi na sintezi moderne paralize irskoga društva, nesposobnostima za akciju, reakciju i bilo kakvo djelovanje u pravcu izlaza iz takve situacije, gdje jedini izlaz omogućava smrt. Kod Andersona, ipak, izlaz iz grotesknog načina života postoji samo za jednu ličnost – Georgea Willarda, mogućeg budućeg umjetnika. Njegov put iz *Winesburga* vodi u nešto novo, što uvjetno ne mora biti bolje, već i novo obuhvata nesigurnost, općenitu nesigurnost života u modernom svijetu kojim je zahvaćen i mali grad.

Ni jedan ni drugi pisac nisu ponudili niti obezbijedili pravi lijek za bolesti čovjeka i/ili društva čije dijagnoze su uspostavili u *Dublincima* i *Winesburg, Ohio*. Tek intuitivne naznake pronalaska lijeka postoje u prepoznavanju i spoznavanju u ogledalima njihovih djela. Na čovjeku i društvu ostaje da odaberu put: da li da život imitira život ili književnost?! Sličnu poruku ima i epitaf na grobu Sherwooda Andersona, koji poput njegove oporuke ili opomene živima kaže da je život, a ne smrt, velika avantura.

²⁶ Dunja Detoni-Dujmić, „Začinjavci grotesknog“, str. 71.

Izvori:

- Sherwood Anderson, *Winesburg, Ohio*, Penguin Books, New York, 1960.
- Joyce, James, *Dubliners*, With an Introduction and Notes by Terence Brown, Penguin Books, New York, 1993.

Opća literatura:

- *A Time of Harvest – American Literature 1910–1960*, Edited, with an Introduction by Robert E. Spiller, Hill and Wang, New York, 1962.
- Beker, Miroslav, *Uvod u komparativnu književnost*, Školska knjiga, Zagreb, 1995.
- Chevalier, J. – Gheerbrant, A., *Rječnik simbola – mitovi, sni, običaji, geste, oblici, likovi, boje, brojevi*, Drugo, prošireno izdanje, Nakladni zavod MH, Zagreb, 1987.
- Cunliffe, Marcus, *The Literature of the United States*, Penguin Books, Bungay, Suffolk, 1974.
- Lešić, Zdenko, *Nova čitanja – Poststrukturalistička čitanka*, Buybook, Sarajevo, 2003.
- Lešić, Zdenko, *Teorija književnosti*, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 2005.
- Lešić, Zdenko; Kapidžić-Osmanagić, Hanifa; Katnić-Bakaršić, Marina; Kulenović, Tvrtko, *Suvremena tumačenja književnosti i književnokritičko naslijeđe XX stoljeća*, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 2006.
- Tamarin, G. R., „Teorija groteske“, „Svjetlost“, Sarajevo, 1962.
- *The Cambridge Companion to American Modernism*, Edited by Walter Kalaidjian, Cambridge University Press, New York, 2005.

Stručna literatura (knjige i članci) – James Joyce:

- Attridge, Derek, *The Cambridge Companion to James Joyce*, Cambridge University Press, Cambridge, 1999.
- Bašić, Sonja, *Subverzije modernizma – Joyce i Faulkner*, Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1996.
- Burgess, Antony, *Here Comes Everybody – An Introduction to James Joyce for the Ordinary Reader*, Faber and Faber, London, 1965.
- Dizdar, Srebren, „Arhipelag James Joyce: Inter(re)alia et marginalia“, *Novi Izraz*, broj 24-25, P.E.N. Centar Bosne i Hercegovine, Sarajevo, april – septembar 2004.

- Dizdar, Srebren, „Između paradoksa i bizarnosti: recepcija Jamesa Joycea na južnoslavenskim prostorima“, *Novi Izraz*, broj 35–36, Sarajevo, januar – juni, 2007.
- Ellmann, Richard, *James Joyce – New and Revised Edition*, Oxford University Press, New York, 1983.
- Goldberg, S. L., *Joyce*, Oliver and Boyd Ltd., London, 1962.
- Goldman, Arnold, *The Joyce Paradox – Form and Freedom in His Fiction*, Routledge and Kegan Paul, London, 1966.
- *James Joyce*, Volume I: 1902–1927, Edited by Robert H. Deming, Routledge and Kegan Paul Limited, London, 1970.
- Joyce, James, „*Dubliners*“ – *Text, Criticism, and Notes*, Edited by Robert Scholes and A. Walton Litz, Penguin Books, New York, 1996.
- *Letters of James Joyce*, Volume II, Edited by Richard Ellmann, Faber and Faber, London, 1966.
- Levin, Harry, *James Joyce – A Critical Introduction*, Faber and Faber, London, 1960.
- Levin, Harry, *The Essential – James Joyce*, With an Introduction and Prefaces by Harry Levin, Penguin Books in association with Jonathan Cape, Bungay, Suffolk, 1948.
- Levin, Harry, *The Portable James Joyce*, Penguin Books, England, 1979.
- *Modern Critical Interpretations – James Joyce's "Dubliners"*, Edited and with an Introduction by Harold Bloom, Chelsea House Publishers, New York, Philadelphia, 1988.
- Peake, C. H., *James Joyce – The Citizen and the Artist*, Stanford University Press, Stanford, California, 1977.
- Tindal, W. Y., *James Joyce – His Way of Interpreting the Modern World*, Charles Scribner's Sons, New York, 1950.
- Vidan, Ivo, *Nepouzdan priповjedač – Postupak i vizija u djelima triju modernih generacija*, Matica hrvatska, Zagreb, 1970.
- Vidan, Ivo, *Romani struje svijesti – James Joyce: „Ulisk“ i William Faulkner: „Buka i bijes“*, Školska knjiga, Zagreb, 1971.

Stručna literatura (knjige i članci) – Sherwood Anderson:

- Anderson, Sherwood, *Memoirs*, A Critical Edition, Newly Edited from the Original Manuscript by Ray Lewis White, The University of North Carolina Press, Chapel Hill, 1969.
- Basset, John E., *Sherwood Anderson – An American Career*, Rosemont Publishing and Printing Corp., Cranbury, 2006.

- *Bloom's Major Short Story Writers – Sherwood Anderson*, Edited and with an Introduction by Harold Bloom, Chelsea House Publishers, Philadelphia, 2003.
- *Cliff Notes on "Winesburg, Ohio"*, Editor, Gary Carey, Cliff Notes, Inc., Lincoln, Nebraska, 1999.
- Curry, Sister Martha, "Sherwood Anderson and James Joyce", *American Literature*, Vol. 52, Duke University Press, Durham, North Carolina, 1980.
- Dunne, Robert, *A New Book of the Grotesques – Contemporary Approaches to Sherwood Anderson's Early Fiction*, The Kent State University Press, Kent and London, 2005.
- *New Essays on "Winesburg, Ohio"*, Edited by John W. Crowley, Cambridge University Press, Cambridge, 1990.
- Radeljković, Zvonimir, *American Topics*, Buybook, Sarajevo, 2005.
- Rideout, Walter B., *Sherwood Anderson – A Writer in America*, Volume I, The University of Wisconsin Press, Madison, Wisconsin, 2005.
- Rideout, Walter B., *Sherwood Anderson – A Writer in America*, Volume II, The University of Wisconsin Press, Madison, Wisconsin, 2007.
- Schevill, James, *Sherwood Anderson – His Life and Work*, The University of Denver Press, Denver, 1951.
- *Sherwood Anderson, "Winesburg, Ohio", Text and Criticism*, Edited by John H. Ferres, Penguin Books, New York, 1977.
- Spratling, William and Faulkner, William, *Sherwood Anderson and Other Famous Creoles*, The University of Texas Press, Austin and London, 1966.
- *The Portable Sherwood Anderson*, Revised Edition, Edited, and with an Introduction, by Horace Gregory, Penguin Books, New York, 1987.
- *"Winesburg, Ohio", Authoritative Text, Backgrounds and Context Criticism*, Edited by Charles E. Modlin and Ray Lewis White, W. W. Norton & Company, Inc, New York, 1996.

Internet izvori:

- <http://www.zarez.hr/149/temabroja2.htm>, Last Accessed 4 June 2008
- <http://bs.wikipedia.org/wiki/Simonija>, Last Accessed 26 June 2008
- <http://en.wikipedia.org/wiki/K%C3%BCnstlerroman>, Last Accessed 18 August, 2008

- <http://jasmin-morehard.blogspot.com/2008/05/about-joyces-paralysis-iii.html>, Last Accessed 23 September 2008
- http://books.google.com/books?id=eYbDg7BzYxQC&pg=PA163&dq=sidney+%22fallen+on+his+feet+in+buenos+ayres%22&source=web&ots=x9zn7PjT_08sig=QZjdk8slgzm-RlhCv-ff346HwUI, Last Accessed 10 May 2008
- http://www.let.rug.nl/usa/LIT/ch5_p5htm, Last Accessed 10 June, 2008
- <http://hr.wikipedia.org/wiki/Paraliza>, Last Accessed 17 November, 2008.
- <http://hrcak.srce.hr/file/11173>, Last Accessed 22 August, 2008.
- http://findarticles.com/p/article/mi_m2455/is_n3_v32/ai_19517950, Last Accessed 21 November, 2008.

Selma RALJEVIĆ

PLACING – JAMES JOYCE AND SHERWOOD ANDERSON

The purpose of this paper is to put into perspective, that is to directly compare *Dubliners* (1914), a short story collection by James Joyce, and *Winesburg, Ohio* (1919), a collection of stories or, perhaps, a novel by Sherwood Anderson. The paper will explore the comparative parallels between *Dubliners* and *Winesburg, Ohio* as well as Joyce's literary way from individual to universal, and the one of Anderson that is from global to personal. Modern anxiety of living is the characteristic which ties up the separate literary worlds of the Irish and the American writer as well as Joyce's real Dublin and Anderson's fictional small town of Winesburg in the existing state of Ohio. Perhaps the culmination of their work and the synthesis of the way of life shown in *Dubliners* and *Winesburg, Ohio* indicate background of Joyce's understanding of "Paralysis" and Anderson's of "Grotesque", and therefore special attention will be given to these features of their works in this paper.

Key words: *James Joyce, Dubliners, Sherwood Anderson, Winesburg, Ohio, placing, modern anxiety of living, paralysis, grotesque*

UDK 792(497.16)
Pregledni rad

Dragana KALEZIĆ (Podgorica)

Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“
dragana_kal@yahoo.com

RUSKI PISCI NA SCENI CRNOGORSKOG NARODNOG POZORIŠTA (II) (1963–1993)

U periodu od 1963. do 1993. u CNP se izvode i djela ruskih pisaca koja dotad nijesu bila zastupljena na njegovoj sceni. Brojna kritika svjedoči o problemima postavki i prenošenja djela ruske književnosti na scenu CNP, okolnostima u kojima su predstave rađene i o literarnim kvalitetima djela. Znatno manje pisano je o uticaju ruske knjiženosti na domaću dramaturgiju. Oštrija pozorišna kritika i odlučnija u kritikovanju djela kojima je cilj da zabave široke mase, utiče na orijentaciju pozorišta prema klasičnome repertoaru. Zasluženu pažnju dobijaju djela Antona P. Čehova. Još su popularni Ostrovski i Gogolj. A da li njihovo vrijeme prolazi?

Ključne riječi: Crnogorsko narodno pozorište (CNP), pozorišna kritika, Ostrovski, Gogolj, Čehov, recepcija

Ruski pisci u CNP u periodu 1963–1973.

U tom periodu u Crnogorskom narodnom pozorištu izvođeni su „Ženidba“ Gogolja, „Pet večeri“ Volodina, „Ujka Vanja“ i „Tri sestre“ Čehova, „Šuma“ Ostrovskeg i „Hladan tuš“ Majakovskog.

„Ženidba“

Gogoljeva „Ženidba“ u ovom periodu izvođena je u novoj postavci. Režirao ju je Nikola Vavić, dok je scenograf bio Nikolaj Morgunjenko. I podjela uloga bila je drugačija: Agafja – Vera Zebić; Arina Pantelejmovna – Mira Simić; Fjokla – Zlata Raičević; Potkoljesin – Predrag Stojković, Branko Obradović; Kočkarjov – Mirko Simić; Kajgana – Boro Begović; Anučkin – Petar Perišić; Ževakin – Stevo Matović; Dunjaška –

Ljubica Šarkić; Stjepan – Branko Obradović, Predrag Stojković. Predstava je premijerno izvedena 26. X 1963. u Titogradu.

Moglo bi se reći da je i Gogolj bio omiljen pozorišni pisac u Crnoj Gori, s obzirom na radost koju je izazvala vijest da se priprema predstava po njegovu tekstu. Gogolj je smatran velikom i lijepom prilikom za svaki kolektiv. O njegovoj popularnosti svjedoče i brojni kritički odzivi povodom „Ženidbe“, premda nijesu svi bili pozitivni. Ipak, pitanja koja se mogu izdvojiti kao zajednička u kritici, a zbog kojih i imamo različita mišljenja o izvođenju te komedije, tiču se aktuelnosti „Ženidbe“ i pristupa u njevoj postavci, tj. da li je djelo trebalo postaviti kao prikaz nekoga prošlog vremena ili kao savremeno pitanje univerzalnoga značaja. Svetozar Piletić to postavlja u odnosu prema ruskim klasicima uopšte. Kako prići djelima ruske klasike, kako ih oživjeti, pitanje je na koje su dosad davani različiti odgovori. „Da li ostati na vjernom prikazivanju sredine, karaktera i običaja, ili to podizati i podići na jedan opšteljudski, sjevremenski ili čak i vanvremenski problem? Ili miješati i pomalo kombinovati jednu i drugu metodu?“¹ Piletić polazi od toga da se Gogolju, kao i svakom velikom piscu, može prići iz različitih uglova, ali ipak uvijeno kritikuje režiju Vavića zbog isprepletanosti stilova u postavci drame.

Radoslav Đukić i Svetozar Piletić u svojim prikazima predstave polaze od Gogoljeve veličine i aktuelnosti. Đukić objavljuje članak u „Prosvjetnom radu“, u kojem kaže da je umjetnička inkarnacija Gogoljeve drame „Ženidba“ na pozornici aktuelan fenomen te da je Gogolj tematikom „Ženidbe“ duboko zašekao u kompleks problema malograđanske i plemićke sredine i dao u njoj „snažnu umjetničku projekciju temperamenta i mentaliteta, egoističnost i labilnost karaktera, duhovnu i moralnu podlogu, etičke i idejne norme, deklasiranih slojeva građanske Rusije u procesu dekadencije“.² Iako je predstavu ocijenio osrednjom, Piletić smatra da je za pohvalu što se pozorište prihvatilo izvedbe toga djela, znajući unaprijed kakve će mu teškoće i obaveze nametnuti, jer Gogolj je velika, ali i obavezujuća prilika.

Sreten Perović ima drugačije mišljenje o „Ženidbi“. On ne polazi od Gogoljeve veličine, već od samog djela i konstatuje da je „Ženidba“ u Podgorici bila „dirljiva neostvarenost“. Perović postavlja pitanje da li je našem gledaocu uopšte potrebno prikazati Gogolja, „i to *Ženidbu*! – po cijenu da mu ne pružimo ni a t m o s f e r u ruskog građanskog društva prve polovine prošloga vijeka? Za Gogoljeve likove, naravno, niko nije

---

¹ S. Piletić, „Osrednja predstava“, *Titogradska tribina*, Titograd, 31. X 1963.

² Radoslav Đukić, „Gogoljeva ‚Ženidba‘ na sceni“, *Prosvjetni rad*, Titograd, 15. V. 1963.

mogao pretpostavljati da imamo izvođačkih snaga.“³ Piletić, pak, smatra da ta drama pruža mnoge mogućnosti i da je njena tema aktuelna. „Izvesti na pozornicu grupu zakašnjelih prosaca, bivših momaka i po mnogo čemu bivših ljudi inertnih ili priglupih ili nadmenih ili poetski nesrećnih i izgubljenih – izvesti ih u trenutku kad oni u braku vide priliku za ekonomske i druge mahinacije – divna je tema i vječita priča o ljudima i njihovim sudbinama.“⁴ Piletić nalazi da Gogoljev tekst pruža mogućnost otkrivanja onog duboko ljudskog, tragičnog i tragikomičnog u ljudima. „Izvesti ih uz to pred zbunjenu, površnu i plemićke titule željnu mladu ženu – značilo je i znači naslikati polufeudalnu Rusiju iz prve polovine XIX stoljeća i njene plemiće i trgovce ženike i udavače.“⁵

Što se same predstave tiče, Piletić kao njen nedostatak primjećuje što je u izvedbi našeg pozorišta izostao onaj dosta oštar satirični brid koji ta komedija nosi u sebi. Interesantno je, radi poređenja i ilustracije kako recepcija jednoga djela može da se mijenja, napraviti osvrt i na reakciju na predstavu „Ženidba“ koju je izvodilo Kotorsko narodno pozorište 1949/50. u režiji Vasilija Šćukina. Radoslav Rotković bilježi uspjeh te predstave, u kojoj se najbolje ogledala težnja kolektiva koji ju je izvodio „za studioznom obradom teksta, za donošenjem istinitih i proživljenih scenskih likova i za stvaranjem homogene predstave“, tim prije što taj komad umjetnici nijesu shvatili isključivo kao komediju „nego kao društvenu satiru na jedan isječak mraka, nikolajevske noći“⁶ Piletić, opet, smatra da „Ženidba“ iz 1963. godine nije tipično ruska, gogoljevska satirična komedija, ali ipak jeste njena relativno pristojna varijanta.

Sreten Perović izriče stav da je ta predstava jedno od onih djela klasičnih majstora koje smo gledali u tako izvitoperenom i nedopustivom „obliku“ da je prava šteta što smo ih uopšte videli. Tako je i izvođenje „Ženidbe“ te godine poslužilo konačno, nakon druge postavke u Narodnom pozorištu u Titogradu, kao jasan povod da se kritikuje repertoar, koji, ocijenjeno je, kao bitni elemenat opredjeljenja u politici svake pozorišne kuće, i prema gledalištu i prema umjetničkom izrazu, treba pažljivije praviti i lišiti djela toga tipa. Perović navodi da Gogoljeva „Ženidba“ ne govori o problemima koji bi iole mogli biti interesantni za savremenoga gledaoca. Dileme koje ona iznosi – o izboru bračnoga partnera, provodadžisanju – danas ne mogu imati univerzalni značaj i „te sličice iz života nisu nadahnute Gogoljevom umjetničkom snagom“, pa i u trenutku njihova

³ Sreten Perović, „Gogoljeva ‚Ženidba‘ – dirljiva neostvarenost“, *Darovi scene I*, str. 269–270.

⁴ S. Piletić, „Osrednja predstava“, *Titogradska tribina*, Titograd, 31. X 1963.

⁵ Isto.

⁶ Radoslav Rotković, op. cit., str. 36.

dramskog rađanja nijesu mogle biti više od „blijedog profila jednog tan-kog sloja ruskog društva, ne više od realne pojave u dijelu tog sloja dru-štva“.⁷ Perović smatra da samo djelo nema značajnu umjetničku vrijed-nost, već tek oslikava društvo određenoga vremena, a da bi se od takvoga djela napravio „pristojan teatarski doživljaj“, osim izvrsne ekipe tragiko-mičnoga tipa, izvrsnoga reditelja s posebnim sklonostima, treba raspola-gati i „publikom koja Gogoljevu epohu nosi bar u svojoj istorijskoj svije-sti“.⁸ Zaključuje da ni predstava, ni reditelj, ni glumci nijesu uspjeli ni da osavremene Gogolja, niti da dočaraju aromu Gogoljeva podneblja i vre-mena. Jedan od mogućih razloga tome nalazi u podatku da glumci Zlata Raičević (Fjokla) i Boro Begović (Kajgana) nijesu predodređeni za komi-ku, dok je Agafja Vere Zebić, koja je tom ulogom debitovala u našem po-zorištu, najslabije ostvarena uloga predstave. U ocjeni pojedinačnih glu-mačkih ostvarenja R. Đukić se donekle slaže s Perovićem, pa Fjokli Zlate Raičević zamjera što je povremeno prečerano djelovala kao karikatura. Agafja Vere Zebić pokazala je izvjesnu nesnalažljivost, Kajgana Bora Be-govića zbog svoje korpulencije imao je fizička preimućstva na sceni pa je kao takav „dočaravao miris jednog miljea“. Predrag Stojković je ulogu Potkoljesina odglumio „kao po narudžbi, hladno i bez pijeteta“. Najveći efekat kod publike postigao je Mirko Simić u ulozi Kočkarjova.

Svetozar Piletić smatra da je Stojkovićeve interpretacije Potkoljesina bila neujednačene vrijednosti. „Na momente bila je to živa i uspjela gluma čovjeka u kojem se ženidbeno ‚da‘ i ‚ne‘ snažno sukobljavaju.“⁹ Piletić u liku Potkoljesina primjećuje neke oblomovske karakteristike i navodi da Predrag Stojković nije uspio da ih izrazi, jer traže „najsugestivniju prefi-njenost“, koju on ne posjeduje.

Đukić smatra da su glumci iz titogradskoga pozorišta znali da će drama stići do gledalaca u „razvodnjenom obliku“, ali su uspješno evocira-li osnovne tokove dramske radnje i ostali vjerni piščevoj ideji, „mada su neke scene hipertrofiranjem mehaničkih pokreta dovodili do nivoa burle-ske“.¹⁰ Đukić zapaža da je režija izbacila iz drame neke poetične opise, što je, po njegovoj ocjeni, s obzirom na kratkoću teksta, bilo nepotrebno. „Bilo je slobodnih improvizacija teksta i nepotrebnih interpolacija. (...) Mora se

⁷ Sreten Perović, „Gogoljeva ‚Ženidba‘ – dirljiva neostvarenost“, *Darovi sce-ne I*, str. 269–270.

⁸ Isto, str. 269.

⁹ S. Piletić, „Osrednja predstava“, *Titogradska tribina*, Titograd, 31. X 1963.

¹⁰ Radoslav Đukić, „Gogoljeva ‚Ženidba‘ na sceni“, *Prosvjetni rad*, Titograd, 15. V 1963.

iskreno priznati da su glumci, ne bez izvjesne spretnosti i teatralnosti, na nekim mjestima uspješno podvaljivali i piscu i publici.“¹¹

Svetozar Piletić objavljuje i članak u „Borbi“ kojim je obilježeno 10 godina rada pozorišta u Titogradu. Vjerovatno je povodom toga jubileja, u inače kraćem članku informativnoga karaktera, dao pozitivnu kritiku u kojoj kaže da je reditelj Vavić „tražio i našao srednju liniju između realizma i simbolike“,¹² pohvalio je glumce i uglavnom ponovio već objavljenu kritiku. Radi zaokruživanja kompletnog utiska o predstavi, treba reći da je „Ženidba“ doživjela 32 izvođenja.

„Pet večeri“

„Pet večeri“, dramska poema u dva dijela, Aleksandra Mojsejeviča Volodina, premijerno je izvedena 13. II 1965. godine u Titogradu. Tekst je bio u prevodu Dragoslava Andrića, a scenografiju je uradio Velibor Radonjić. Aleksandru Mojsejeviču Volodinu, čije je pravo prezime zapravo Lifšic, popularnost je donijela predstava „Фабричная девчонка“, koja je izvedena 1956. godine i koja se vrlo dugo održala na sovjetskoj sceni. Osim drama, Volodin je pisao i poeziju, mada je kao pjesnik manje poznat. Drama „Pet večeri“ prvi put je izvedena 1959. godine, a prema njoj je snimljen istoimeni film za koji je Volodin pisao scenario. Već šest godina kasnije drama „Pet večeri“ izvedena je u Crnoj Gori. Predstavu na crnogorskoj sceni režirao je Ilija Nikolić, a uloge su tumačili: Tamara – Ana Nikolić-Kačanik; Kaća – Desa Biogradlija; Zoja – Vera Zebić; Iljin – Mirko Simić; Slavo – Petar Perišić; Timofejev – Lucijan Latinger.

Naša kritika nije pozitivno ocijenila ni izvođenje Volodinova djela na crnogorskoj sceni, ni samo djelo „Pet večeri“. O tome svjedoči jedan momenat u polemici koju je povodom ankete o problemima pozorišne kuće u Titogradu organizovao dnevni list „Pobjeda“ u pet brojeva u februaru i martu 1965. godine. Neki kritičari tad su zamjerali što vrata pozorišta nijesu širom otvorena masi nepoznatih dramskih pisaca, jer su zastupali mišljenje da treba prikazivati što više raznih djela, kako bi se iz kvantiteta porodilo kvalitet, i smatrali da samo iz mase niče novi Sofokle, Molijer, Čehov, itd. S druge strane, bilo je i onih koji su se tome strogo protivili, poput Milorada Stojovića, koji, naročito ističući pozorišni repertoar te sezone, kaže: „Ko će doći u Pozorište poslije, recimo, ‚Opasne vode‘ Slobodana Stojanovića, ‚Osme ofanzive‘ Petra Govedarevića, ‚Pet večeri‘ Aleksandra Volodina, pa i Šubertove ‚Najbolje preporuke‘! (...) Koga mogu da

---

¹¹ Radoslav Đukić, „Gogoljeva ‚Ženidba‘ na sceni“, *Prosvjetni rad*, Titograd, 15. V 1963.

¹² Svetozar Piletić, „Deset godina rada pozorišta“, *Borba*, Beograd, 22. IV 1964.

interesuju takva djela i takve dramske improvizacije, makar ih gledao u vrhunskim postavkama i izvođenjima! Nikoga, svakako.“¹³

Sreten Perović kaže da je samo djelo književno nepretenciozna dramska romansa, sentimentalna priča s hepiendom, koja nas upoznaje sa dvjema varijantama ljubavi na primjeru dviju generacija: starije, predratne, koju predstavljaju Tamara i Iljin, „koja autora više zanima“ i koja je, uz nužne žrtve i traume, sačuvala u sebi neponovljivu poetičnost, sudbinsku upućenost na samu sebe, na svoje emotivne i moralne katarze, i mlađu, poratnu generaciju, koju predstavljaju Tamarin nećak i njegova prijateljica Kaća, čija ljubav ostaje nedovoljno oplemenjena i površna i „uza sve kontrasto bogatstvo prirode ruskog čovjeka, ne nosi čar punijeg osjećajnog svijeta“.¹⁴ Nakon kraćega prepričavanja djela, Perović zaključuje da je poenta priče stavljena na posrednu osudu rata i njegovo razorno dejstvo u sferi najsuptilnijih ljudskih odnosa, ali da je u drami života glavnih likova ostao „čitav niz neosvijetljenih momenata, nerazjašnjenih postupaka, aberacija. Ako se izuzmu piščeve očigledne, ne uvijek s ukusom stilizovane, pedagoške namjere, ostaje evidentno da *Pet večeri* mogu prije svega da z a b a v e , da zagolicaju naše površinske emocije, ali da pritom veoma malo k a ž u .“¹⁵

Reditelj Ilija Nikolić u režiji ove drame pridržavao se autorove zamisli. Mada cijeni rediteljev trud da usporavanjem radnje đe god je to scenski i psihološki bilo moguće dovede likove u aktivniji psihološki sudodnos i da njihovoj sudbini i replikama dâ veću težinu i snagu, Perović sudi da predstava obiluje muzičkom ilustracijom koja se ponekad nedozvoljivo izjednačava sa situacijom na sceni. I premda smatra da djelo nije mnogo pružalo reditelju i da nije bilo osnove da se izvuče neki vredniji podtekst, Perović zamjera reditelju na jednoj sceni, što je, mimo svog običaja, „ne pouzdavši se, valjda, dovoljno u atraktivnost situacije i teksta“, dopustio da neke likove Volodinove drame (kao Kaća i Slavo u sceni spremanja ispita) poprime i nešto od karikaturnog obličja. Za scenografiju kaže da je bila „glomazna i kvazimoderna“.

Ana Nikolić-Kaćanik tumačila je Tamaru, od početka do kraja prisno i ubjedljivo, iako siromašni tekst nije dozvoljavao da izrazi bogatu skalnu svojih tehničkih i stvaralačkih mogućnosti kao glumica koja je po prirodi svoga dara talentovana za ozbiljne uloge. Tekstualno i tipski najzanimljivijom Perović vidi ulogu Iljina, u tumačenju Mirka Simića, koja je ostvarena vrlo neujednačeno. „Ondje gdje je Simić gradio tragično pro-

¹³ *Pobjeda*, Titograd, 21. 02. 1965.

¹⁴ S. Perović, „Aleksandar Volodin: *Pet večeri*“, *Darovi scene I*, str. 227.

¹⁵ Isto.

mašenu ličnost (naročito sekvenca u kafani) bio je znatno ubjedljiviji nego u scenama zanosa i ljubavi, u pokušaju nastavljanja *ž i v o t a*.¹⁶ Desi Biogradliji kao Kaći i Petru Perišiću kao Slavu zamjera se što ni u jednom trenu nijesu bili dovoljno mladalački neposredni i ubjedljivi. „Biogradlija je, suprotno intencijama autora, gradila svoju Kaću kao praznoglavu i nesuvislu uličarku. Perišić je svog studenta učinio previše djetinjastim, pa su se i njegovi uspjeti glumački trenuci gubili u nedostatku muževnosti.“¹⁷ Uspjelije epizodne uloge bili su Timotije i Zoja, a ime najavljiivača svake od pet večeri, kako Perović zaključuje, na sreću nije zabilježeno u programu predstave.

Mada prvi put izvedeno kod nas, djelo Aleksandra Volodina nije predstavljalo pravi teatarski doživljaj niti je ostvarilo popularnost. Kritika je ocijenila da predstava „Pet večeri“ nije značila znatnije obogaćenje našega pozorišnog repertoara, koji je i inače kritikovan kao nesređen, ali je, i pored svih tekstualnih i izvođačkih nedostataka, ostavila prijatan utisak. Izvedena je 12 puta, nakon čega nije vraćana na scenu, ni ona ni koje drugo djelo tog autora.

„Ujka Vanja“

„Ujka Vanja“ je prva drama Antona Pavloviča Čehova izvedena kod nas, kao i na srpskoj pozornici, s tom razlikom što je u Narodnom pozorištu u Beogradu prvi put izvedena 31. maja 1913. godine.¹⁸ Čehov je bio poznat pozorišnoj sceni u Crnoj Gori i prije izvođenja „Ujka Vanje“. Njegove jednočinke i manji komadi i ranije su ovđe izvođeni: „Medvjed“ (1903), „Poslije predstave“ (1911), „Prosidba“ (1924. i 1934), „Jubilej“ (1932, 1943), „Starci“ (1936), „Hirurgija“ (1943).¹⁹ Premijera „Ujka Vanje“ održana je 17. IV 1965. godine u Titogradu, u režiji Nikole Vavića. Scenografiju i kostime potpisuje Mira Glišić. Uloge su bile sljedeće: Serebrjakov, Aleksandar Vladimirovič, profesor univerziteta u penziji – Petar Vujović; Jelena Andrejevna, njegova žena – Nada Blažević; Sofija Aleksandrovna (Sonja), njegova kći iz prvog braka – Ljubica Šarkić; Vojnicka, Marija Vasiljevna, udovica tajnog savjetnika, mati prve profesoreve žene – Zlata Raičević; Vojnicki, Ivan Petrovič, njen sin – Veljko Mandić;

¹⁶ S. Perović, „Aleksandar Volodin: „Pet večeri“, *Darovi scene I*, str. 227.

¹⁷ Isto.

¹⁸ Zoran Božović, *Čehov kao dramski pisac kod Srba*, Beograd, 1985, str. 71.

¹⁹ Ljiljana Milunović, *Pozorište u crnogorskoj periodici (1884–1908)*, CNP, Podgorica, 2002, str. 88; *Pozorište u crnogorskoj periodici (1909–1915)*, CNP, Podgorica, 2004, str. 58; *Pozorište u crnogorskoj periodici (1916–1944)*, CNP, Podgorica, 2003, str. 282; *Pozorište u crnogorskoj periodici (1944–1953)*, CNP, Podgorica, 2006, str. 430.

Astrov, Mihailo Lavovič, ljevak – Mirko Simić; Telegin, Ilija Ilić, propali spahija – Petar Begović; Marina, stara dadilja – Mira Simić; Jedan radnik. Za ostvarene uloge u toj predstavi Veljko Mandić i Petar Begović dobili su Trinaestojulske nagrade.

Prvo izvođenje drame Čehova u CNP rađeno je prema modernim tendencijama. Naime, i sam režiser Nikola Vavić u izjavi povodom predstave „Ujka Vanja“ skrenuo je pažnju na činjenicu da u svijetu raste interesovanje za Čehova i da savremeni pristup Čehovu kao dramskom piscu karakteriše izbjegavanje istorijske rekonstrukcije i slikanja epohe u kojoj je taj pisac živio, iako se ona ne može sasvim ignorisati. Po uzoru na te modernije tokove scenskih postavki Čehova, koje nalaze neke univerzalne saglasnosti između savremenih psihološko-socijalnih preokupacija i Čehovljeve epohe, pa kroz analizu Čehovljeva djela, tumače i probleme, strepnje i traume egzistencije savremenoga čovjeka, i Nikola Vavić u Čehovljevu „Ujka Vanji“ vidi „vječiti motiv čovjekov, koji proističe iz njegovog tragičnog saznanja da i najplemenitiji naponi i žrtve ponekad bivaju uzaludni“.²⁰

Čehov je naišao na izuzetno dobar prijem kod nas, o čemu govore brojne afirmativne kritike, jednoglasne u ocjeni da je on, svakako, dobar repertoarski izbor, „bez obzira na sve poteškoće, na prave mogućnosti, pa čak i na eventualne promašaje koje realizacija ovog djela može da done- se“.²¹ Čehov je bio poznat kod nas kao veliki ruski novelist i dramatičar, majstor tzv. „intimne drame“, koja napušta dramske zaplete i efekte i u kojoj je, kako primjećuje S. Piletić, sve svedeno na pravu i „nepatvorenu“ realnost. I Perović iskazuje riječi hvale Čehovu, kao prvom od modernih slovenskih pisaca, čijem se djelu može prići s više strana, mada nikad sa „bezrezervnom vrelinom osjećaja, niti sa laboratorijskom hladnoćom“, na nesreću mnogih njegovih interpretatora.

R. Đukić daje detaljan pregled glumačkih ostvarenja u predstavi. Ocjenjuje da je Petar Vujović ostvario ulogu Serebrjakova bez promašaja, ubjedljivo, dok je Veljko Mandić kao Vojnicki bio protivurječan, neubjedljiv. Mirko Simić kao Astorov nije imao dovoljno produhovljen stav. „Njegova intimna ispovijest, izjava ljubavi Jeleni, nije imala karakter emotivne provale osjećaja koji tinjaju, već je ličila na poluvojnički raport.“²² Petar Begović je ubjedljivo dočarao lik propaloga spahije Telegina, a Mira Simić adekvatno odigrala ulogu zabrinute dadilje, koja ima svoje životne preoku-

---

²⁰ K. Č. „Dvije premijere u Titogradskom pozorištu“, *Pobjeda*, Titograd, 15. IV 1965.

²¹ S. Piletić, „Ujka Vanja“ Antona Pavloviča Čehova“, *Savremena drama i pozorište u Crnoj Gori*, Novi Sad, 1987, str. 201–202.

²² Radovan Đukić, „Ujka Vanja“ na sceni“, *Prosvjetni rad*, Titograd, 1. V 1965.

pacije, ustaljenu filozofiju i domen interesovanja. Jednom od slabosti predstave Đukić smatra što je Ljubica Šarkić selekcijom režije dobila neodgovarajuću ulogu Sonje. Problem je ispao u tome što je ona glumica koja godinama premašuje Sonjino doba i, ako se vizuelni utisak ignoriše, nedostajala je intonacija i boja glasa, kao i gradacija stvarnog zanosa na pozornici. „Otuda kroz ovu ulogu nije jeknula strast, žeđ za životom, ono neizživljeno, što daje boju ustreptale vreline mladosti jedne generacije, već proživljeno sa preciznim akcentiranjem njegove zanosne vrijednosti. Mada je bila u centru i apsorbovala pažnju, ipak su vidljive bile poze, a ne emotivni refleksi života.“²³ Primjedba je sasvim na mjestu jer Sonja ima vrlo važnu ulogu u cijeloj drami. Istaknuto je da su glumci u svojoj interpretaciji likova i piščeve istine „da se sve rađa iz okolnosti“ slijedili režisera i da im je težište bilo na ambijentu i štimungu. S druge strane, S. Piletić ih kritikuje da su „govorno griješili“: „One čuvene replike pri kraju drame: ,otišli su!‘, koje se ponavljaju iz mnogih usta, mogle su i te kako snažnije i jače da se podvuku, drukčije izgovore.“²⁴

Režija Nikole Vavića u ovoj drami mnogo je hvaljena i smatra se jednom od njegovih boljih režija uopšte, premda je bilo i zamjerki. Đukić zamjera disonantnom toku dramske radnje, intervenciji režije pri izbacivanju nekoliko početnih slika, dok kod predugih monologa nije intervenisala, mada je poenta drame nakon odlaska Serebrjakova ocijenjena kao zaista uspjela. Odlazak Serebrjakova, „naročito scena okupljanja u kući poslije odlaska, osjetila se kao stvarna praznina“.²⁵ Piletić, pak, komentariše da čuvene Čehovljeve pauze nijesu dovoljno iskorišćene i da nije postignut maksimum tačnosti i prirodnosti. Prema njegovu mišljenju, Vavić nije svoju koncepciju izveo do kraja ili se kolebao između onoga što bi se moglo nazvati novim Čehovom. „Ali novog Čehova nema! Ne može ga biti! Rusi su dovoljno preispitali sve mogućnosti i čini se dostigli maksimum.“²⁶ No, i pored vrlo prisutne bojazni da se Čehov ne može istraživati i izvoditi poslije Rusa, Piletić zaključuje da je on na našoj sceni bio fini, mada dosad ne baš česti ugođaj. O toj bojazni, karakterističnoj za manja pozorišta pred velikim piscima i izvođenjima njihovih djela, svjedoči i zapažanje Radovana Đukića, koji kaže da je premijera „Ujka Vanje“ očekivana s nestrpljenjem, ali i nevjericom i predrasudama. „Prvo, zbog apriorističke ,prognoze‘ u anketi o Narodnom pozorištu, da će drama propasti,

²³ Radovan Đukić, „Ujka Vanja‘ na sceni“, *Prosvjetni rad*, Titograd, 1. V 1965.

²⁴ S. Piletić, „Ujka Vanja‘ Antona Pavlovića Čehova“, *Savremena drama i pozorište u Crnoj Gori*, Novi Sad, 1987, str. 201–202.

²⁵ Radovan Đukić, „Ujka Vanja‘ na sceni“, *Prosvjetni rad*, Titograd, 1. V 1965.

²⁶ S. Piletić, „Ujka Vanja‘ Antona Pavlovića Čehova“, *Savremena drama i pozorište u Crnoj Gori*, Novi Sad, 1987, str. 201–202.

i drugo, zbog podsvjesnog prisustva oficijalne izjave pozorišnog korifeja Stanislavskog da je premijera u Hudažestvenom teatru propala i da su glumci poslije predstave 'lili suze' zbog neuspjeha. Međutim, ova premijera pokazala je da je razboritije vjerovati sopstvenim čulima, nego skepsi i predrasudama.²⁷ I intervju s Veljkom Mandićem, objavljen u beogradskoj „Borbi“, posvjedočuje strah koji je postojao od Čehova i od toga kako će predstava biti prihvaćena. Mandić kaže da je Čehov bio dugo zapostavljan „zato što se smatralo da je Stanislavski dao definitivni pečat njegovom stvaralaštvu i da je tu krajnja granica scenske transformacije Čehovljevog dela... Zato su velike kuće često skidale Čehova sa repertoara, jer publika nije mogla da prihvati šablonsko prilaženje njegovoj reči. (...) Strepeli smo od publike, ali je čitav ansambl našeg pozorišta bio prijatno iznenađen time kako je publika prihvatila ovu našu premijeru. To je, po mom mišljenju pouzdan dokaz da velika dela uvek imaju publiku, a istovremeno su putokaz u daljem izgrađivanju našeg repertoara.“²⁸ Po njegovoj ocjeni, do tada je u našem pozorištu izgrađivan repertoar koji je opravdano odbijao publiku. „Igrali smo 'amerikanijade' i morbidne drame, povodili se za jeftinim delima koja smo uvozili sa zapada, uz časne izuzetke kao što je Miler.“²⁹ Broj ruskih pisaca i njihovih djela na sceni CNP nakon toga nije bio u porastu, a „Ujka Vanja“ je repriziran svega 6 puta. Ipak, to je bio ulazak Čehova u repertoar ovog pozorišta.

„Šuma“

Komedija „Šuma“ Ostrovskog, po prijevodu Kirila Taranovskog, ponovo je igrana u pozorištu u Titogradu, u režiji Nikole Vavića, premijerno 8. X 1966. godine. Scenu i kostime radio je Velibor Radonjić. I glumačka postavka bila je nova: Raisa Pavlovna Gurmišska – Mira Simić; Aksinja Danilovna (Aksjuša) – Ljubica Šarkić; Jevgenije Apolonovič Milonov – Ivo Martinović; Uar Kirilovič Bodajev – Čedo Vukanović; Ivan Petrov Vosmibratov – Drago Malović; Petar – Danilo Radulović; Aleksije Sergijevič Bulanov – Petar Perišić; Genadije Nesrečković – Boro Begović; Arkadije Srečković – Lucijan Latinger; Karp – Predrag Stojković; Ulita – Veska Maričić.

Komentara ove predstave bilo je mnogo, ali nijesu svi povoljno govorili o izvođenju. Beogradska „Politika“ nakon premijere objavljuje da je nedjelja u kojoj je izvedena „Šuma“ bila samo jedna siromašna nedjelja u

---

²⁷ Radovan Đukić, „'Ujka Vanja' na sceni“, *Prosvjetni rad*, Titograd, 1.V 1965.

²⁸ B. Vojvodić, „Velika dela uvek imaju publiku“, *Borba*, Beograd, 29.VII 1965.

²⁹ Isto.

glavnom gradu Crne Gore, „a nažalost mnogo ih je“.³⁰ Postavljalo se i pitanje opravdanosti izbora ove komedije i upravo se u tom periodu nanovo vodila polemika u vezi s repertoarom i time zašto pozorište ponavlja predstave. Prva premijera te sezone bila je Ogrizovićeva „Hasanaginica“ i, premda stara predstava, iz prošle sezone, „sračunata na jeftini sentiment“, iz Pozorišta su rukovođeni time da je to ono što publika hoće. Po tim osnovama birana je i drama „Šuma“, a pokušaji da se napravi razlika upravo to i potvrđuju. P. Četković, koji potpisuje jedan članak u „Pobjedi“, po tom pitanju kaže: „Ostrovski je, mada neuporedivo ozbiljniji, također pisac za široku publiku, ukoliko je takva terminologija uopšte prihvatljiva. Kada se poslije oktobarske revolucije Lunčarski, prvi Lenjinov komesar za kulturu i veliki teoretičar pozorišta revolucije, zauzimao da moskovski Hudožestveni teatar vrati najširoj publici, onda je posebno insistirao na izvođenju djela Aleksandra Nikolajeviča Ostrovskog.“³¹ Zaključak je bio da se zbog materijalnih i kadrovskih prilika pozorišta u malom gradu, koje još uvijek nije moglo da egzistira od sopstvenih prihoda, podržava izbor koji do krajnjih granica ugađa ukusu publike „i zbog toga se na Titogradskoj pozornici zadržavaju djela koja su u razvijenim sredinama davno sašla sa dasaka“,³² među kojima je bila i „Šuma“.

Anonimni kritičar u „Titogradskoj tribini“ ocjenjuje da komedija „Šuma“ spada u red prosečnih ostvarenja Ostrovskog i da je izvođenje u Titogradu sve od prosečnosti, bez većih padova, i nije ostvarenje za pamtjenje. Iskusi reditelj Nikola Vavić je, držeći se piščeve riječi, stvorio zanimljivu i dopadljivu predstavu koja će uvijek privlačiti jedan dio gledalaca, ali je izražena i zamjerka da su neka lijepa lirska mjesta u komediji mogla biti više intonirana. Anonimni kritičar zapaža da je pisac želio da naslika moralno propadanje posljednjih „plemičkih gnijezda“ i bijedan život „komedijaša“, provincijskih glumaca i da u tekstu drame ima „pomalo i sladunjavog uljepšavanja, i divnih lirskih mjesta, i izvrsno zapaženih karakternih crta pojedinih ličnosti (ključarka Ulita, nesvršeni gimnazijalac Aleksije Sergejevič Bulanov)“.³³

Đukić u svome članku u „Prosvjetnome radu“ kaže da je realizacija drame oscilirala između vrlo blijedoga početka i impresivnog ostvarenja u poenti. I on smatra da se reditelj Vavić držao dramskog originala, izuzev neophodnih intervencija zbog dužine teksta, iako je predstava, i pored toga, trajala 3 sata. Konstatuje da je rediteljska intervencija promijenila eufemično smisao i fizionomiju glumaca skitnica Srećkovića i Nesrećko-

³⁰ B. Pušonjić, „Titograd: jedna siromašna nedelja“, *Politika*, Beograd, 11. X 1966.

³¹ P. Četković, „Repertoar prilagođen publici“, *Pobjeda*, Titograd, 8. IX 1966.

³² Isto.

³³ D., „A. N. Ostrovski, „Šuma“, *Titogradska tribina*, Titograd, 12. X 1966.

vića i pošednice Gurmiške. Tako je selekcijom teksta od lika pošednice Gurmiške ispao normalan, gotovo simpatičan lik koji inteligencijom, vitalnošću i snalažljivošću brani svoju egzistenciju od nasrtljivih otimača rodbine, dok je, zapravo, smisao toga lika drugačiji: „Ona je tip posjednika diktatora i njeni ljudski osjećaji su otrovani. Ti kontrasti su režijom anulirani.“³⁴ To je velika zamjerka režiji jer je lik „obezglavljen“, čime je i uloga u drami „pomjerena iz centra“. Ekspozicija je zamagljena, a ni suština dramskoga konflikta na sceni nije se mogla nazrijeti sve do svršetka drugog čina. Neki glumci su svojom lošom artikulacijom i dikcijom umanjili poetsku snagu dramskoga teksta.

Sreten Perović nas upoznaje s faktom da je predstava „Šuma“ pripremana nepunih mjesec dana, skrećući pažnju i na drugo pitanje, ne manje bitno, „kako su smogli hrabrosti da igraju Ostrovske, kada za jedno djelo kao što je *Šuma* (koja zahtijeva karakterne glumce izrazitih predispozicija za tumačenje klasičnih ruskih likova!) objektivno nisu imali ni najosnovnijih preduslova“.³⁵ O Aleksandru Ostrovskom Perović ispisuje nekoliko informativno-afirmativnih redaka pominjući ga kao najznačajnijega ruskog dramatičara druge polovine XIX vijeka, koji je ostavio veoma plodno književno djelo (oko pedeset drama), u kojima se osvjedočio kao „nepogrešivi slikar ‚mračnog carstva‘ patrijarhalnog trgovačkog staleža, veleposjedničkog morala i provincijskog života, propadanja plemstva i lutajućih umjetnika (glumaca), gradeći realističnu sliku ‚gospodskog‘ sloja ruskog društva svog vremena. I u *Šumi*, jednom od svojih najpopularnijih djela, Ostrovski svjedoči o tom opštem procesu propadanja, moralne i međuljudske degradacije, ostavljajući malo svijetla jedino u čistom srcu onih najsiromašnijih, koje još nije uništila pohlepa za novcem, razvratom i društvenom moći.“³⁶ Pohvaljen je Nikola Vavić što u režiji predstave, slijedeći pisca, nije insistirao na društvenoj uslovljenosti tog opšteg staleškog propadanja, ali mu se zamjera što je dopustio da se glumačka igra uznesu „do kičerske, melodramsko-romantičarske patetike, do otužne plačevnosti ili bijesa“,³⁷ kao u sceni dramatičnog objašnjenja Aksinje i Nesrečkovića, ili u „dvoboju“ Nesrečkovića i Vosmibratova. O glumačkim ostvarenjima saznajemo da je Mira Simić Gurmišku tumačila krajnje pojednostavljeno, Milonov je bio nešto karikaturalan, ali ipak efektan u interpretaciji Iva Martinovića, dok je Boro Begović mjestimično efektan odigrao ulogu Nesrečkovića. „Šuma“ je u tome periodu imala 11 izvođenja, što nije značajno više u odnosu na njeino izvođenje prije 13 godina. Predstava više nije obnavljana.

³⁴ R. Đukić, „Ostrovski: ‚Šuma‘“, *Prosvjetni rad*, Titograd, 15. X 1966.

³⁵ S. Perović, „‚Šuma‘ Nikolaja Ostrovske“, *Darovi scene I*, str. 295–296.

³⁶ Isto, str. 295.

³⁷ Isto.

„Hladan tuš“

Drama „Hladan tuš“ Vladimira Majakovskog, prema prijevodu M. M. Pešića, premijerno je izvedena 28. XII 1966. Kao kompozitor potpisan je Boro Tamindžić, scenograf i kostimograf bio je Velibor Radonjić, dok je za pantomimu bio zadužen Milorad Pejović. Uloge su bile sljedeće: Drug Pobjedonosikov, glavni upravnik Društvene problematike – Veljko Mandić; Polja, njegova žena – Olga Mihailović-Latiner; Drug Optimistijenko, njegov sekretar – Čedo Vukanović; Ivan Ivanović, njegov saradnik – Ivo Martinović; Drug Momentalnjinikov, saradnik štampe – Drago Malović; Isak Belvederski, portretist, batalist, naturalist – Lucijan Latiner; Reditelj – Lucijan Latiner; Madam Mezalijansova, saradnica Odjeljenja za veze sa inostranstvom – Nada Blažević; Mister Pont Kič, stranac – Predrag Stojković; Drug Velosipedkin, laki konjanik – Boro Begović; Drug Čudakov, pronalazač – Stanko Dapčević; Fosforna žena – Ratka Krstulović; Drug Foskin, stručnjak za mašine – Petar Perišić; Drug Dvojkin i drug Trojkin – Savo Vukućević i Vasko Miletić; Pronevjeritelj Nočkin, blagajnik – Stevo Matović; Drugarica Underton, daktilografkinja – Ljubica Šarkić; Moliteljka – Mira Simić.

To je prvo izvođenje Majakovskoga u Crnoj Gori, a okarakterisano je i kao najvažniji kulturni događaj toga perioda. Predstavu je režirala Cisana Murusidze, sovjetska rediteljka koja je tada gostovala u našem pozorištu. Još jedan interesantan detalj rusko-crnogorskih veza jeste dolazak iz Moskve u Titograd 1966. godine te mlade gruzijske rediteljke, koja je ostala da radi u Narodnome pozorištu pet godina, kao stalni reditelj uz Nikolu Vavića, i dala „zapažen prilog usponu i trajnoj profesionalizaciji pozorišnog života u Crnoj Gori“, ³⁸ nakon čega je prešla u Narodno pozorište u Beogradu. U toku angažmana u titogradskom narodnom pozorištu, Cisana Murusidze režirala je 8 predstava (od kojih je samo jedna ruskog autora), a najviše uspjeha imala je s Brehtovom „Operom za tri groša“. „Hladan tuš“ je bila prva predstava Cisane Murusidze u Crnoj Gori i svojevrсна provjera njenih rediteljskih sposobnosti. Za režiju te predstave nagrađena je „Decembarskom nagradom“, nakon čega zasniva radni odnos u CNP. Dolazak rediteljke i njen rad u Narodnom pozorištu dočekani su sa zanimanjem i praćeni člancima u novinama, prije svega njen rad na pripremi predstave jednog sovjetskog dramskog djela kao što je „Hladan tuš“. Tako je Cisana Murusidze zabilježila u svome pismu, memoarskoga karaktera, upućenom CNP povodom njegove pedesetogodišnjice, kako je

---

³⁸ Milan V. Popović, „Prilozi istoriji pozorišta u Podgorici“, *Pozorište u Crnoj Gori u drugoj polovini XX vijeka : radovi sa naučnog skupa Podgorica*, 23. jun 2006. godine, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2007, str. 146–150.

jednu probu predstave posetio Blažo Jovanović, koji je, premda tada nije imao visoku partijsku funkciju, bio živa legenda za Crnogorce, koji su imali tremu pred njim, bez obzira na to što je u pitanju bila obična čitača proba za stolom. „Blažo Jovanović pažljivo je otpratio probu, a na rastanku je izrazio zadovoljstvo što je malo omirisao atmosferu ruske pozorišne radionice.“³⁹

Predstava je imala uspjeha kod publike, mada je povodom izbora „Hladnog tuša“ u štampi bilo i reakcija koje nijesu izražavale naročito oduševljenje. Svetozar Piletić tim povodom kaže: „Bilo bi nam, možda, draže da to nije satira, da je neko djelo iz bogate klasične ruske ili sovjetske literature ali i ovako osjetili smo da je nov čovjek bio u našem pozorištu.“ Cisan Murusidze je izjavila da je baš to djelo izabrano zbog aktuelnosti problematike koju Majakovski obrađuje u „Hladnom tušu“. Majakovski je u svojoj satiri sukobio problem birokratije i stvaralaštva u socijalizmu, pri čemu je birokratiju žigosao i predskazao joj propast, a društvo je podijelio na „stvaraoce, i one koji koriste to stvaranje“.⁴⁰

Za pozorišnu kritiku kao interesantan nametnuo se rad sovjetske rediteljke u novoj sredini, kako će se snaći, da li će moći da ostvari svoju zamisao i naročito pitanje – kako će nam sovjetski čovjek prikazati sovjetsku dramu. Jedna od prepreka u postavci ovog djela mogla je biti ometana komunikacija između reditelja i glumaca zbog razlike u jezicima i nedostatka prevodioca, ali je ona intuitivno i kreativno prevaziđena.⁴¹

U članku Svetozara Piletića o toj predstavi, koji objavljuje „Tito-gradska tribina“, ocijenjeno je da je rediteljka Murusidze znalac svoga posla i da se uglavnom drži teksta, s više poučnom nego satiričnom tendencijom. Murusidze „kao da se žuri da nam što prije i što reljefnije da razrješenje problema“ i u tome ona, ako nije pojednostavila pisca, a ono ga je svakako prikazala u jednom „ublaženom i stilizovanom ruhu“, insistirajući na optimističkom završetku. „Možda je to ustaljena, da tako kažemo, manira sovjetskog pozorišta, ali ne znam koliko ona ima zajedničke koordinate sa

---

³⁹ Milan V. Popović, „Prilozi istoriji pozorišta u Podgorici“, str. 147.

⁴⁰ M.B., „Uzdržana i hladna publika – razgovor sa Cisanom Murusidze“, *Pobjeda*, Titograd, 26 II 1967.

⁴¹ O tome svjedoči Murusidze u svom pismu CNP. „Od svih rediteljskih zahteva jedino sam zatražila prevodioca kao ispomoć u komunikaciji sa glumcima. Upornik uz osmeh reče: „Ništa se za to ne sekiraj; ti samo pričaj ruski pa će glumci sve razumeti!“ Naravno, bila je to njegova mudra odluka jer jezička barijera samo je pojačavala intenzitet intuitivnog razumevanja između mene i glumaca, stvarajući delotvoran pozorišni fluid.“ Milan V. Popović, op. cit., str. 147.

našim satiričnim tretmanom tog istog ili sličnog problema.“⁴² Ipak, predstava je ocijenjena kao dobra, optimistička.

Sreten Perović u svojim stavovima polazi od toga da aktuelnost Majakovskog ne treba tražiti u angažovanoj dramsko-satiričnoj riječi, već u „vizionarnoj strasti i vjeri u budućnosti humanizirajućeg čovjeka koji, istina, ni tamo, u ‚zemlji snova‘, neće biti sasvim bezbijedan od mikroba birokratije, administracije, karijerizma“.⁴³ Za ovu dramu Perović kaže da je zanimljiva i dinamična predstava koja se može uvrstiti u bolja ostvarenja Narodnog pozorišta, pa ipak zamjera režiji na nedostatku rekvizita, odnosno kreativnosti prilikom prikazivanja likova pronalazača. Naime, Murusidze je upotrijebila kombinaciju pozorišnih rekvizita za prikazivanje svijeta birokratije sa jedne strane (telefon, kancelarijska akta, pisaću mašinu) i pantomimu, na kojoj je ostala pri slikanju Čudakova i njegova kruga vizionara, „apelujući tako jedino na maštu gledalaca koji bi morali da zamisle ne samo daleku budućnost već i rekvizite – mašine koje vode u tu budućnost“.⁴⁴ To je, po Perovićevoj ocjeni, nesumnjivo umanjilo draž „čudakovca“ i ideja Majakovskog je svedena „na stepen izvjesnog ironiziranja budućnosti“ jer je bilo potrebno i moguće „materijalizovati tu vizionarnost i time obogatiti i samog pisca koji prije četrdeset godina nije mogao da bude svjedok svega onoga što je nama poznato“.⁴⁵ On smatra da je reditelj u dočaravanju toga grotesknog svijeta mogao dati i već pomenutim rekvizitima samo simboličke oblike, kao što je to umjesno uradio muzički saradnik Boro Tamindžić s telefonskim signalom. „Ovako su groteskno postavljeni likovi birokrata opremljeni realnim rekvizitima, a realistički postavljeni čudakovci nemaju pred sobom ništa osim ideje. Tu stilsko-idejnu nelogičnost savremeni gledalac nema razloga da prihvati kao umjetnički opravdanu, kao što ne može oprostiti ni rediteljevu nesmotrenost da jedan isti glumac igra dva različita karaktera – ljigavog portretistu Belvedonskog i reditelja (u stvari Majakovskog!), i da iz jedne u drugu ulogu ulazi presvlačenjem ‚dvoličnog‘ sakoa. I onaj kabaretski ples u kojem učestvuje i Fosforna žena (?) inače simbol slučajne budućnosti, ples pomodnog ritma i neukusne koreografije, nepatvoreni je ustupak najnižim strastima gledališta.“⁴⁶ I Đukić zapaža da je drama režirana drugačije od načina koji naše pozorište poznaje, mada to blagonaklono pripisuje tome što režiser nije s ovog podneblja. „Režiser Cisana Murusidze je intimni poznavalac scene i mentaliteta ruskog čovjeka, pa je drama režirana, i pored tekstualne doslednosti, na jedan pomalo neuobičajen i za ove

⁴² Sreten Perović, „Majakovski, ‚Hladan tuš‘“, *Darovi scene I*, str. 297–298.

⁴³ Isto, str. 297.

⁴⁴ Isto.

⁴⁵ Isto.

⁴⁶ Isto.

prilike način.⁴⁷ Ona shvata umjetničku potenciju gesta, mimike – glume, u odnosu na tekst i daje prednost i prevagu nedorečenom naslućivanju ideja.

Đukić smatra da je „Hladan tuš“ drama mase, pošto daje galeriju likova, a „takav odnos i dislokacija u kompoziciji drame, i pored plastičnih krokija, ne pruža mogućnost za studiozne dubinske umjetničke dimenzije i trajnije pečate“, pa se ne može ostvariti dublja individualizacija likova i njihova upečatljivost. Suštinu drame Đukić vidi u simboličnoj viziji budućnosti, koja se transformiše kroz procese sadašnjosti i koja se nalazi u procjepu između politike i umjetnosti, te dramu definiše kao da je „precizno ideološki obojena simbolična futuristička agitka na jednom višem umjetničkom nivou i predstavlja izbezumljenu Rusiju u novom ruhu koja se grčevito drži kolorita tradicionalnih konvencija“.⁴⁸

Kritika je zaključila da je Veljko Mandić bio iznad mogućih očekivanja u ulozi Pobjedonosnikova i da je kreirao lik birokrate koji i u novim uslovima nikako ne može da se odvoji od „kormila vlasti“. Čedo Vukanović uspješno je realizovao ulogu Optimistjenka, kao prefinjeni pandan Pobjedonosnikovu. Njihov kontrast, pronalazač Čudakov Stanka Dapčevića, mada nosilac najprogresivnijih ideja epohe i, u odnosu na prethodne, čovjek koji neosporno uživa ideološke simpatije publike, bio je manje uvjerljiv. Na račun toga što je uloga starog profesora Čudakova, pronalazača, povjerena mladiću, S. Piletić daje ironičan komentar da je rediteljka možda „malo precijenila mogućnosti kolektiva, možda je bila prinuđena na izvjesne kompromise“.⁴⁹ Dok Đukić u istom duhu nastavlja da se ne može izuzetno mladi glumac ovlašnom maskom brade pretvoriti u staroga profesora, pronalazača, „a osim toga neobična živost i brzina kojom je dočaran jedan proces pronalaska krupnih dimenzija ne doprinosi razumnosti poduhvata i mogućnosti njegovog brzog apsorbovanja“.⁵⁰ Jedino je za Predraga Stojkovića u ulozi Mistera Ponta Kiča, „izrazito futurističkog lika“, rečeno da je ostvario novu i dobru ulogu, mada nije precizirano u čemu se ta novina ogledala.

Kritika je zaključila da je predstava, i pored svih nedosljednosti u režijskoj koncepciji, bila korisna jer je omogućila da upoznamo djelo revolucionarnog pjesnika – humaniste Majakovskog. „Hladan tuš“ je repriziran 13 puta. Beogradska „Politika“ ocijenila je izvođenje te predstave kao pozorišni događaj zimske sezone u Titogradu, dok je publika u Beogradu već bila u prilici da odgleda i „Stenicu“ i „Hladan tuš“ istog auto-

---

⁴⁷ R. Đukić, „Majakovski, „Hladan tuš“, *Prosvjetni rad*, Titograd, 1–15. I 1967.

⁴⁸ Isto.

⁴⁹ S. Piletić, „Hladan tuš“, *Titogradska tribina*, Titograd, 1. I 1967.

⁵⁰ R. Đukić, „Majakovski, „Hladan tuš“, *Prosvjetni rad*, Titograd, 1–15. I 1967.

ra.⁵¹ „Hladan tuš“ je u Podgorici naišao na vrlo dobar prijem publike, „koliko zbog još aktuelnih riječi Majakovskog, toliko i zbog veoma uspjele režije i uigranog izvođačkog ansambla.“⁵²

„Tri sestre“

Drama „Tri sestre“ je druga Čehovljeva drama izvedena u CNP. Pozorište u Srbiji je u vezi i s tom dramom, pa i u kompletnom prikazivanju Čehova, prednjačilo u odnosu na Crnu Goru. Naime, drama „Tri sestre“ prikazana je u Narodnom pozorištu u Beogradu 2. novembra 1937. godine,⁵³ dok je u CNP premijerno izvedena 23. XI 1972. godine, po prijevodu Kirila Taranovskog, u režiji Blagote Erakovića. Uloge su bile sljedeće: Prozorov, Andrej Sergejevič – Čedo Vukanović; Natalija Ivanovna, njegova vjerenica, kasnije žena – Grozdana Lengold; Olga, Maša, Irina, njegove sestre – Ljubica Šarkić, Dragica Tomas, Sunčica Todić, Ljubica Barać; Kulagin, Fjodor Iljič, profesor gimnazije, Mašin muž – Drago Malović; Veršinin, Aleksandar Ignjatjevič, potpukovnik, komandat baterije – Petar Tomas; Tuzenbah, Nikolaj Lavović, baron, poručnik – Tomislav Jović; Saljoni, Vasilij Vasiljevič, kapetan štaba – Branislav Vuković; Čebutkin, Ivan Romanovič, vojni ljekar – Mirko Simić; Fedotik, Aleksej Petrovič – Dragan Garić; Rode, Vladimir Karlovič, potporučnik – Zef Dedivanović; Ferapont, poslužitelj zemske uprave, starac – Predrag Stojković; Anfisa, dadilja, starica od osamdeset godina – Mira Simić; Sobarica – Radmila Kitanović.

Već nakon drugog izvođenja Čehova u CNP bilo je jasno da je on rado gledan. I Blagota Eraković je u režiji te drame, kao i Nikola Vavić, pristupio prikazivanju Čehova realističkim manirom, kao savremenika. Pokazao je dosta dosljednosti u tome, „težeći da izbjegne vodviljsko ili patetično u što je moglo da se zapadne u prikazivanju ove drame“.⁵⁴ Od onoga što čini Čehova savremenim i aktuelnim na ovim prostorima, od njegove specifičnosti polazi i Sreten Perović u svom prikazu pozorišne predstave. On kaže da Čehov, „neuporedivo više od svojih savremenika, pripada današnjem svijetu: dramaturgijom, inverznom psihologijom svojih junaka, poetskom čežnjom za stabilnijom pojedinačnom i kolektivnom ljudskom sudbinom. Svoje ideje o pojedincu i društvu Čehov nikad ne saopštava aforistički, eksplikativno, neposredno. Samo u dubokom fonu

⁵¹ O tome vidi: Petar Volk, *Pozorišni život u Srbiji : 1944–1986*, Beograd, 1990.

⁵² B. Pušonjić, „Prvo izvođenje Majakovskog u Crnoj Gori“, *Politika*, Beograd, 9. I 1967.

⁵³ Zoran Božović, *Čehov kao dramski pisac kod Srba*, Beograd, 1985, str. 138.

⁵⁴ S. Piletić, „Čehov, „Tri sestre“, *Titogradska tribina*, Titograd, 29. XI 1972.

svakodnevnih tokova života, koje prati poetsko-analitičkim okom, u dramaturškoj formi oslobođenoj ekstaza, *zapleta* i *katarzi*, on sugerira sudbinsku čovjekovu nesigurnost i neskrivenu nadu kao smisao postojanju.⁵⁵ U cilju objektivnijega prikazivanja osobnosti Čehovljeve drame, kritičar sagledava i njenu drugu stranu koja je čini nesavremenom a koja se ogleda u nedostatku „velikih događaja, dinamičnog ritma, uzbudljivih obrta, napetog iščekivanja, dakle onih dramaturških osobina na koje je današnji gledalac naviknut filmom i televizijom“.⁵⁶

No, da li naše pozorište na tom stadijumu ima ansambl za Čehova? Perović misli da nema, bar ne za klasičnoga Čehova, pa ocjenjuje da za pokušaj bitnijih teatarskih inovacija „Tri sestre“ u tom slučaju nije moglo biti ozbiljnijih ambicija i da je u našim uslovima jedino moguće da se djelo „scenski pročita“ na što je moguće prihvatljiviji način. Tako je režija u rijetkim trenucima u predstavi uspjela da prikaže onu atmosferu što čini Čehova. Pa i pokušaj režije da, naročito u drugom dijelu, dinamizira „zbiivanja“ i predstavu učini atraktivnijom za gledalište nije promijenio osnovni utisak. „Na našoj sceni *Tri sestre* su vjerno sugerirale samo jednu od svojih literarnih indikacija: dosada (provincijalnog) života i pomisao da bi se, možda, tamo negdje iza zavjese, mogla očekivati, ma i daleka budućnost.“⁵⁷ A naš glumački kolektiv? Da li crnogorski glumci imaju senzibilitet za Čehova? Perović skreće pažnju na to da je Čehov ipak nešto drugo u odnosu na ono što je radilo i na šta je naviknuto naše pozorište, te da najveći dio glumaca Crnogorskoga narodnog pozorišta jedva da može da osjeti Čehova, da je previše zahtijevati da mu posude dušu.

Imajući u vidu sve te činjenice i uslove, Blagota Eraković se zadovoljio jednom blagom „montenegrizacijom Čehova“. Ženski dio ansambla dobio je bolje ocjene. Tri sestre su, iako različite i po temperamentu i po karakteru, pokazale i doživljavale sličnu uzaludnost i promašenost. Piletić primjećuje da je Šarkička bila uzdržana, Tomasova unesrećena i izgubljena, a Todička bolno i čedno bespomoćna, dok je muški dio ansambla bio ostavljen da se nedoživljeno snalazi „u stilističkim i bontonskim formama ruskog provincijskog salona s kraja prošloga vijeka“.⁵⁸ Najbliže Čehovljevoj junakinji prišla je Ljubica Šarkić kao Olga. Moglo bi se reći da su očekivanja i u vezi s ulogama bila velika kad se radi o likovima Čehova. Kritičari ponekad navode ko je glumio pojedine junake Čehova u ruskim pozorištima, kako bi naglasili značaj junaka time što ih povjeravaju poznatim glumcima. Tako i Perović, govoreći o glumačkim ostvarenjima li-

⁵⁵ Sreten Perović, „Čehovljeve ‚Tri sestre‘“, *Darovi scene I*, str. 314–315.

⁵⁶ Isto, str. 314.

⁵⁷ Isto.

⁵⁸ Isto, str. 315.

kova u „Tri sestre“, kaže: „Kakav scenski značaj imaju likovi Maše i Veršinjina najbolje pokazuje činjenica da su ih na praizvedbi *Tri sestre*, u Hudožestvenom teatru, 1901, tumačili Olga L. Kniper-Čehova i Konstantin Sergejevič Stanislavski. U našoj predstavi ova dva složena lika, po mjeri svojih standardnih mogućnosti, ali sa puno zalaganja ostvarili su Dragica Tomas i Petar Tomas.“⁵⁹

Piletić Čehovljeve junake u ovoj drami vidi kao ljude koje „pritiska čamotinja, samoća i uzaludnost. Oni propadaju jer ne mogu da rade, ne umiju da rade, ne umiju da pronađu smisao života. Oni mnogo znaju o sebi i o životu, u stanju su da vide ništavnost vlastitih egzistencija, oni čak jasno izražavaju nadu da mora doći bolji život, ali se oni za njega ne mogu, ne umiju boriti“⁶⁰ i smatra da su se u realizaciji tih likova glumci našeg pozorišta trudili da se oslobode šablonske patetike, bolećivosti i kićenosti, da Čehova spuste na zemlju, a da opet ne bude „sitni realizam“. „Tri sestre“ su izvedene 11 puta.

***

Od ukupno 70 predstava i dalje je najviše izvođena domaća drama (s prostora bivše SFRJ). Od stranih drama najzastupljenije su ruska i francuska, sa po 6 raznovrsnih komada. Broj scenskih interpretacija djela američkih pisaca opao je u odnosu na prvi period, ali su oni s 4 djela i dalje ispred grčkih, španskih, njemačkih, italijanskih i irskih pisaca, zastupljenih sa po 2 djela. „Ruski repertoar“ u svom opsegu bio je raznovrstan ne samo zbog raznih autora iz različitih perioda (Gogolj, Volodin, Čehov 2 puta, Ostrovski, Majakovski, pa izbor iz djela Dostojevskog i Majakovskog, koji je, između ostalog, ušao u kolaž glumca Mihaila Janketića „Pozorište jednog glumca“⁶¹), nego i tematski i žanrovski.

U tom periodu zastupljenost ruske drame na sceni CNP nije opadala, mada nije ni rasla. Već se ispoljava interesovanje CNP za nove ruske autore i djela, kao izraz težnje da se bude u toku sa savremenim ruskim i svjetskim pozorišnim tokovima. To potvrđuje izvođenje drama Volodina, Čehova i Majakovskog. Najviše uspjeha imale su Čehovljeve drame.

Ruski pisci u CNP u periodu 1973–1983.

U tome periodu izvedeni su „Talenti i obožavaoci“ Ostrovskog, „Dnevnik jednog ludaka“ Gogolja, „Galeb“ Čehova, i „Prošlog ljeta u Čuлимsku“ Vampilova.

⁵⁹ Sreten Perović, „Čehovljeve „Tri sestre“, *Darovi scene I*, str. 315.

⁶⁰ S. Piletić, „Čehov, „Tri sestre“, *Titogradska tribina*, Titograd, 29. XI 1972.

⁶¹ S. B., „Prisna poetska riječ“, *Pobjeda*, Titograd, 16. XI 1972.

„Talenti i obožavaoci“

Premijera „Talenata i obožavalaca“ održana je 7. III 1974. godine u Titogradu. Ta predstava rađena je po prijevodu Kirila Taranovskog, u režiji Nikole Vavića. Uloge su bile sljedeće: Njegina – Sunčica Todić; Domna Pantelejevna – Zlata Raičević; Knez Dulebov – Mirko Simić; Babin – Branislav Vuković; Velikatov – Boro Begović; Meluzov – Ivan Andrejević; Smeljska – Grozdana Lengold; Narokov – Petar Begović; G. P. Migajev – Ivo Martinović; Erast Gromilov – Čedo Vukanović; Vasja – Zef Dedivanović; Matrjona – Mira Simić; Vozovođa – Bratislav Slavković; Kondukter – Dragan Garić; Lakej – Darko Đuretić. Po ocjeni kritike, to je bila druga predstava, pored „Gorskog vijenca“, kojoj je posvećeno mnogo pažnje i koja zasluđuje da se o njoj detaljno govori. Kroz djelo se težilo vraćanju velikoj ruskoj klasici i ostvarenju dobroga kontakta s publikom. Zabilježeno je da se odavno u titogradskom pozorištu gledalac nije tako prijatno uzbudio, blago rastužio, osmjehnuo nad svojom egzistencijom kao na toj predstavi.

Ostrovski je kao dramski pisac i osnivač ruske nacionalne dramaturgije vrlo cijenjen u CNP, jer slika obične ljude i daje dijagnozu socijalnoga stanja svog vremena. Kritika se slaže da je Ostrovski nastavljatelj tradicije Gogolja, Gribojedova, Puškina i da je socijalno angažovan pisac. Smatralo se da njegova drama pruža velike mogućnosti za istinski doživljaj, čak i kad je njena priča veoma tužna. „Talenti i obožavaoci“ bili su prihvaćeni zato što je to jednostavno i uvjerljivo pisana uzbudljiva i bolna priča o kompromisu, koja nosi u sebi dirljive poruke. Sreten Perović ističe da se, osim dramskim elementima koje posjeduje (razvijena fabula, izdiferencirani likovi, kompletirane žanrovske mogućnosti), drama „Talenti i obožavaoci“ odlikuje aktuelnošću i u našem vremenu, budući da govori o neskladu između ideala i stvarnosti, ljudskih snova i neminovnih životnih kompromisa, čiste ljubavi i takođe čiste želje za lagodnijim i ekonomski sigurnijim životom, koji opisuje, i sve to pruža djelu dobru šansu da i gotovo sto godina nakon svoje praizvedbe uspostavi živ i neposredan kontakt s publikom. U tom smislu, i Piletić kaže da je u drami „nemoć pojedinca odslikana kroz nemoć jedne avanturizmu sklone profesije. Iako žanrovski neprecizna, ona sa lakoćom daje veoma ozbiljnu sadržinu i otkriva nešto od vječitog nesklada između ideala i stvarnosti“.⁶²

Perović skreće pažnju na to da je drami moglo da se pristupi s naglaskom na razne socijalne aspekte, ali se reditelj Vavić nije opredijelio za prioritet socijalnoga, „on je te elemente drame (relevantne više za ono nego za ovo vrijeme) relativizirao blagim sjenčenjem humora, poezije, emo-

---

⁶² S. Piletić, „Minula sezona bila je uspješna“, *Scena*, Novi Sad, IX-X 1974.

cije, što sve omogućava neku vrstu katarze gledaoca, blage relaksacije, kao da pozorište treba da ima prije svega terapeutsku ulogu“.⁶³

Kritika se slaže u pogledu na pristup reditelja Vavića drami i pohvalno ocjenjuje to što je Vavić u kontekstu socijalnih elemenata koje drama osvjetljava nastojao da depatetizira djelo, da izbjegne svaki naturalizam, što je uočio i prikazao jedan postojeći „scenski šarm (lirski humor, čovjekoljublje između osmijeha i podsmijeha, anticipacija čehovljevine)“ i što dramu nije shvatio kao socijalnu dramu nego kao komediju, „ali u onom balzakovskom smislu, kao ljudsku komediju“.⁶⁴

Piletić u predstavi primjećuje atmosferu ironije i težnju da se markira provincijsko sivilo, mada posebno ne pojašnjava kako je to ostvareno. O ironiji u predstavi svjedoči i R. Krunić, koji piše da je reditelj Vavić veoma uspješno iskoristio „tragikomični, naglašeno emotivni puls komedije u kome se plastično prelamaju opšte vremenske i opštjeljske teme što trajno upozoravaju na opasnosti od filistarskog otpora prema umjetničkom izrazu, kao najvišem izrazu čovjekove duhovne moći. Zato je tokom cijele predstave na pozornici bila ubjedljivo prisutna dramatična atmosfera neke pritažene, gotovo nestvarne ironije, koja je komične efekte često dovodila u čor-sokak, ne dozvoljavajući im ni jednog trenutka da postanu sami sebi cilj.“⁶⁵

Međutim, kritika nije bila jedinstvena u ocjeni, bilo je i nepovoljnih komentara, kakav je prikaz Slobodana Kalezića pod naslovom „Kako obožavati netalemtovanu predstavu“. Indikativan je i sam naslov, u kojem se Kalezić poigrao riječima iz naziva predstave. Kompletnu kritiku Kalezić je svalio na režiju i postavku djela, što je sugerisao sam početak njegova prikaza, u kojemu citira Ostrovskog: „Publiku ne smijete kriviti, publika nije nikad kriva, to vam je javno mnjenje – smiješno je žaliti se na njega.“⁶⁶ Kalezić, tako, zamjera režiji Nikole Vavića što je uvela neujednačenu glumačku ekipu u „Talente i obožavaoce“ postupkom koji je imao smisao „pretežno bukvalnog reprodukovanja dramskih situacija, iako to ne znači da je time ostvarena i vjernost izvornoj dramskoj intenciji“.⁶⁷ Smatra da je time zapravo redukovana smisaona polifonost društvene i ljudske, socijalne i psihoantropološke problematike u toj mjeri da su „Talenti i obožavaoci“ pretežno svedeni na tip takozvane porodično-građanske drame u kojoj

⁶³ S. Perović, „Talenti i obožavaoci“ A. Ostrovskog“, *Darovi scene I*, str. 318–319.

⁶⁴ Isto, str. 319.

⁶⁵ R. Krunić, „Predstava vanredne poetske snage“, *Nikšićke novine*, Nikšić, 16. IV 1974.

⁶⁶ S. Kalezić, „Kako obožavati netalemtovanu predstavu“, *Ovdje*, Titograd, IV 1974.

⁶⁷ Isto.

su društveni i karakterni sukobi ostali nedovoljno naglašeni. Osnovni uzrok je, navodi Kalezić, nedostatak preciznije rediteljske koncepcije, što obrazlaže poređenjem između osnovne intencije i dramskog razrješenja u djelu i u predstavi. Polazeći od razlika između teksta Ostrovskog i predstave, od samog početka pa do kraja drame, Kalezić primjećuje suštinsku razliku: naime, kod Ostrovskog je razrješenje dramske radnje takvo da „jedina prava svjetlost – ljubav Njegine i Meluzova – biva pregažena i podređena praktičnim blagodetima života i zasjenjujućim kočijama Velikatova“, dok kod Vavića ono ima melodramski karakter „u kojem dvoje mladih zaljubljenički vapiju, čak i onda kada je jedno od njih već i na konkretnom putu da sa drugim zasnuje svoj ponešto egoistički mir“. ⁶⁸ Zaključuje da je predstava „Talenti i obožavaoci“ zamišljena bez preciznog plana i realizovana bez dovoljno žara.

Povodom tumačenja uloga u predstavi bilo je različitih mišljenja i zamjerki, ali i dosta fraziranja, opštih mjesta, poput sljedećeg: „Ako Vavićeve ličnosti ponekad i nijesu odrazile svu složenost karaktera koje tumače, one ih u osnovnome nijesu ni iznevjerile.“ ⁶⁹ Za glavnu junakinju Njeginu, koja je bila najčešći predmet rasprava u vezi s likovima, Piletić kaže da je svojom krhkošću i lepršavošću bila predodređena za takvu sudbinu i da ju je Sunčica Todić dala u jednom tonu, nadahnuto i toplo. Perović, opet, nalazi da „Njegina u tumačenju Todićeve više je sjetna mladostna poezija nego zrela životna kontroverza, više u povodu i atmosferi jedne ljubavi i jedne suprotne odluke nego sama ljubav i sama odluka“, ali da „uz dostojanstveno, smireno i nenametljivo-mefistofelovsko udvaranje Velikatova“, „uz čedno-sjetnu i dobroćudnu ruku podrške i oprostaja Meluzova“, „uz sugestivno hladnu majku“, „uspijeva da se u nama odslika kao metafora našeg života, naših ideala, naše sudbine“. ⁷⁰ Kalezić koncepcijsku postavku drame smatra izvitoperenom i naglašava da su glumci tumačili uloge postupkom jednostranog iskazivanja ličnosti „koji nije mogao da otkrije ono mnoštvo unutrašnjih protivnosti i konflikata koje svaka od njih pojedinačno i potencijalno nosi“. ⁷¹ Ovo se tiče nekoliko centralnih dramskih poluga, poput Sunčice Todić kao Njegine, Mirka Simića kao kneza Dulebova, Branislava Vukovića kao Bakina, Bora Begovića kao Velikatova, Grozdane Lengold kao Smeljske. Njima se zamjera što su isticali samo jednu dimenziju uloge, dok su ostali aspekti i tokovi ličnosti

⁶⁸ S. Kalezić, „Kako obožavati netalesovanu predstavu“, *Ovdje*, Titograd, IV 1974..

⁶⁹ S. Piletić, „Minula sezona je bila uspješna“, *Scena*, Novi Sad, IX-X 1974.

⁷⁰ S. Perović, „Talenti i obožavaoci“ A. Ostrovskog“, *Darovi scene I*, str. 318–319.

⁷¹ S. Kalezić, „Kako obožavati netalesovanu predstavu“, *Ovdje*, Titograd, IV 1974.

ostali u „sjenci kulisa“. Slobodan Kalezić svoj zaključak upravo opisuje i dokazuje kroz lik glavne junakinje Njegine koja u interpretaciji Sunčice Todić postaje „inkarnacija čistog ljudskog stvorenja koje, prigušujući složeni emotivni život, nastoji da se odbrani od zavisti i ljubomore otrovne provincijske sredine“, pri čemu svrha njenog života postaju umjetnost i ljubav, „umjetnost istinska i autentična, a ljubav duboka i neporočna“. ⁷² U tome kontekstu ona, s Meluzovim, postaje naglašeni predstavnik onih koji hoće da rade i vode poštenu život, čime se oštro distancira od one suprotne strane. „Kada međutim, na kraju, tako uobličena Njegina odperja ‚porodičnim vagonom‘ sa Velikatovim, u susret njegovom materijalnom izobilju i sjaju, gdje, po krovovima, po plotovima sjede paunovi, repovi im se na suncu prelivaju“, za tako radikalni preokret ona biva u tolikoj mjeri nepripremljena, da sav taj koloplet zbivanja iznenađuje i nju samu. Njoj kao da ponestaje pravi odgovor na pitanje: kako se, odista, i zar se sve to moglo desiti? A desilo se. ⁷³

I kritičar Krunić ističe nepotpuno prikazivanje lika tragičara Gromilova, komentarišući da, i pored snažnog i znalačkog tumačenja Čeda Vukanovića, on nije adekvatno prikazan, pa zamjera reditelju Vaviću što nije do kraja sagledao složenost toga lika i što ga je shvatio isključivo kao komičnu figuru, „natopljenu alkoholom“ i nesposobnu da na pravi način iskaze svoje unutrašnje traume. „Nije li Gromilov od hamletovske misaono-emotivne loze, savjest jednog nesavjesnog doba, vapaj nad porušenim idealima i zgaženim srcima mladih talentovanih umjetnika koji završavaju u paukovim mrežama malograđanske hipokrizije.“ ⁷⁴

O ostalim ulogama saznajemo da je Grozdana Hengold scenski iskristalisala lik lakomislene i ne mnogo misaono-emotivne Smeljske, što je pomoglo pri isticanju misaone i senzibilne Njegine, koja je drugačija. Meluzov Ivana Andrejevića dat je spontano i ležerno. Krunić zapaža da se „rasna tragetkinja“ Zlata Raičević energično približila umjetničkom liku „siromašne, priproste, nadasve realne i otrešite Domne Pantelejevne, koja život gleda s praktične strane, gluva i slijepa za svijet umjetnosti i lijepih manira“, ali da se ipak „činilo da je njen humor umoran i pospan, da njime prosijava tragični patos, što je veoma opasno ako se žele poštovati osnovna pravila tumačenja komičnog lika“. ⁷⁵ Ostala glumačka ostvarenja doprinijela su „da ovaj blago ironičan traktat stvori ukus gorčine“. ⁷⁶

⁷² S. Kalezić, „Kako obožavati netaalentovanu predstavu“.

⁷³ Isto.

⁷⁴ R. Krunić, „Predstava vanredne poetske snage“, *Nikšićke novine*, Nikšić, 16. IV 1974.

⁷⁵ Isto.

⁷⁶ S. Piletić, „Minula sezona je bila uspješna“, *Scena*, Novi Sad, IX–X 1974.

Pohvaljeni su efektni kostimi Božane Jovanović, scenografija arh. Velibora Radonjića i muzički aranžman Bora Tamindžića, koji su stvarali prijatan štimung u predstavi. Iako je zaključeno da zaslužuje poštovanje, predstava je imala svega 9 izvođenja.

„Dnevnik jednog ludaka“

Monodramom „Dnevnik jednog ludaka“ Nikolaj Vasiljevič Gogolj ponovo je bio zastupljen na sceni CNP. Adaptaciju i režiju potpisuje Slavoljub Stefanović Ravasi. Podjela uloga bila je sljedeća: Aksentije Ivanović Popriškin – Vasja Stanković; Prvi ženski glas – Danica Jović; Drugi ženski glas – Sunčica Todić. Bila je to premijera te sezone u CNP i izvedena je 1. XI 1975. u Titogradu. Djelo je postavljeno u rekordnom roku – za svega 6 dana.⁷⁷ Povodom predstave nije bilo mnogo odziva niti značajnih kritika ili zapažanja. Ipak, izvođena je 11 puta.

„Galeb“

Godine 1978. ponovo je izvođen Čehov: 2. marta održana je premijera drame „Galeb“ u prijevodu Kirila Taranovskog i režiji Nikole Vavića. Uloge su bile sljedeće: Irina Nikolajevna Arkadina – Gordana Les; Konstantin Gavrilovič Trepljev – Šerif Aljić; Petar Nikolajevič Sorin – Čedo Vukanović; Nina Mihailovna Zarečna – Vesna Milinović; Ilja Afanasijevič Šamrajev – Gojko Kovačević; Polina Andrejevna – Ljubica Šarkiće; Maša – Ljubica Barać-Vujović; Boris Aleksejevič Trigorin – Branislav Vuković; Jevgenij Sergejevič Dorn – Dragan Garić; Semjon Semjonovič Medvedenko – Zef Dedivanović; Jakov – Dragan Raković.

Čehov je rado dočekan na repertoaru pozorišta, i u tom duhu bilo je pozitivnih kritika koje ocjenjuju da su Nikola Vavić i glumački ansambl CNP uspjeli da „pohvataju“ osnovne Čehovljeve niti u „Galebu“ i njegove ideje ožive i uspjelo ih scenski realizuju, da je predstava dobra, možda i najbolja koju je Vavić režirao. Međutim, bilo je i značajnijih zamjerki tom izvođenju. Sva kritika prvo polazi od zasluga Čehova i onoga što ga čini velikim – atmosfere koju prikazuje. „Svaki susret sa Čehovom bilo to pozorište, televizija, ili film znači veliku provjeru za glumca i za reditelja, jer ona Čehovljeva atmosfera je to najznačajnije što treba osmisлити da bi djelo prenošeno iz literature na scenu, ili film, bilo stvarno Čehovljevo.“ Čehov ne nudi „nikakva životna rješenja, nikakve sinteze, aksiome, mudrosti, poruke – on jednostavno istražuje život, povlačeći paralele između suprotnosti, suočava dileme, natjera čovjeka da razmišlja, zabrine ga i

---

⁷⁷ A., „Prva premijera u Crnogorskom pozorištu“, *Politika*, Beograd, 4. 11. 1975.

ostavi možda nesrećnog...“⁷⁸ Perović tumači da Čehov destruiira postojeću dramaturgiju i „slika same valere življenja, svakodnevicu bez velikih uzbuđenja, vegetiranje ljudi koji imaju osobenih kvaliteta, ali su dospjeli u predvorje dosade, melanholčne omorine gdje samo poneka iskra bljesne za tren i opet se život nastavlja na ivici čežnje i pogibeljne depresivnosti. Iza tog prividnog mrtvila, te banalne svakodnevica (gdje se ljubav dokazuje više verbalno no djelom, ali ni mržnja nema izvornu silovitost), on otkriva dublje ljudske uznemirenosti, razlike između onoga što jesu, što bi željeli ili eventualno mogli da budu.“⁷⁹

Reditelj Vavić nastojao je da u interpretaciju Čehova unese novi vizus, da ga učini aktuelnijim, ističući u prvi plan onu čehovljevsku atmosferu sačinjenu od, kako Sreten Perović zapaža, „pune živosti i poetske apstrakcije“. Predstava „Galeb“ doživljavana je kao slika života ljudi, koji su došli na ljetovanje, da se vrata prirodi, da se odmore od urbanih problema, mada im to ne polazi za rukom. „Krise se smjenjuju sa dosadom: dosada uzrokuje krize. Vjerujući da su to sve živi problemi današnjice, da ozbiljne stvari ne treba učiniti teškim ali ih ni uniziti površnošću, režija je zahtijevala od glumaca suzdržanost koja je ponekad ozbiljno narušavala potencijalni šarm tog crnohumornog bala na kojemu svi igraju dvostrukost vlastite sudbine.“⁸⁰

Perović ističe važnu ulogu glumaca za scensko prikazivanje djela poput „Galeba“, za upriličavanje čehovljevske atmosfere koja bi pridobila pažnju publike, tim prije što „Galeb“ govori o umjetnosti i sudbini umjetnika, i „ostvarenih“ i „promašenih“, koji imaju u sebi izvjesnu dozu narcizma, što teško da može sasvim angažovati pažnju savremenoga prosečnog gledaoca. U tome smislu istaknute su neke zamjerke glumcima. Tako je Branislavu Vukoviću zamjereno što je Trigorina ostvario pojednostavljeno, kao isluženoga pisca i poslušnog onemoćalog ljubavnika, čovjeka bez iskustvene mudrosti. Pored detaljnog osvrta na glumačka ostvarenja u predstavi, Perović kaže da se nameće utisak da glumci nijesu imali dovoljno afiniteta, pa ni snage da protumače složenost Čehovljeve dramaturgije, da izgleda kao da im je njegov svijet isuviše stran. Stoga je „Galeb“ na našoj sceni tekao usporenim ritmom, kao da ni u jednom trenutku nije apelovao na saosećanje sa sudbinom svojih junaka. Sve ga to navodi na zaključak da možda i nije bilo razloga, niti je bio trenutak da se na repertoaru CNP nađe jedan od najtežih Čehovljevih komada, jer je za takav poduhvat neophodan ansambl drukčijega senzibiliteta.

⁷⁸ Lale Brković, „Uspjela predstava“, *Titogradska tribina*, Titograd, 8. III 1978.

⁷⁹ Sreten Perović, „O suštinama življenja“, *Darovi scene I*, str. 329–330.

⁸⁰ Isto, str. 330.

Ipak, u realizaciji predstave ima i dobro ostvarenih uloga. Mada su mišljenja neujednačena, kao takve je kritika izdvojila Ljubicu Barać-Vujović u ulozi Maše, koja je veoma uspjelo „nosila“ Čehovljevu atmosferu, jer njena Maša živi na sceni i u njenu nesreću se mora vjerovati. I Polina Ljubice Šarkiće, te donekle Dragan Garić kao Dorn ostvarili su čehovljevsku atmosferu.

Slabijem kvalitetu predstave doprinijela je i scenografija, kojoj se zamjera da je neprikladna, nefunkcionalna, da onemogućava glumcima da se kreću, „da se razigraju, guši svjetlosne pa i zvučne efekte. Miodrag Tabački – napravio lošu scenografiju koja se kreće od naivnog do naturalističkog.“⁸¹

U odgovorima kritičara na pitanje zašto se Čehov vrlo mnogo izvodi i po čemu je popularan, izdvaja se mišljenje Sretena Perovića, koji smatra da Čehov inspiriše pozorišne umjetnike da se vrate suštinskim stvarima, vjerujući da vrijeme dobrog života pripada budućnosti, te da on kroz svoje drame poručuje: „Htio sam da jednostavno i pošteno kažem: pogledajte se kakvi ste, pogledajte kako loše i dosadno živite! Najvažnije je da to ljudi uvide. Čim to budu shvatili moraće da započnu drugi, bolji život.“⁸² Zbog toga je Čehov u pozorištu dragocjen. „U ime tog uvjerenja, tog piščevog zavjeta, povratak Čehovu ima smisla i kad za novi susret s njim nijesmo potpuno spremni.“⁸³ Time se, zapravo, pozdravlja prisustvo Čehovljeva djela na sceni i smatra značajnim i kad njegova postavka nije na očekivanom nivou, pa se i za ne baš uspjelu postavku Čehova ne može reći da nije bila korisna i da nije vrijedila. Ovaj „Galeb“ izveden je 29 puta.

„Prošlog ljeta u Čulimsku“

Aleksandar Vampilov prvi put je predstavljen u Crnogorskom narodnom pozorištu dramom „Prošlog ljeta u Čulimsku“. Premijerom te predstave, 24. XI 1981. u Titogradu, otvorena je sezona u CNP. Drama je bila dobro prihvaćena i ocijenjena. Izvođena je 27 puta. U tom se periodu u Rusiji afirmisalo djelo Aleksandra Vampilova. Predstava „Prošlog ljeta u Čulimsku“ rađena je prema prijevodu Božidara Milosavljevića i u režiji Nikole Vavića. Scenografiju i kostime pripremio je Velibor Radonjić. Uloge su bile sljedeće: Šamanov – Branislav Vuković; Paška – Gojko Burzanović; Pomigajlov – Drago Malović; Dergačov – Čedo Vukanović; Mečetkin – Gojko Kovačević; Jeremejev – Vaso Vujanović; Valentina – Maja Noveljić; Kaškina – Ljubica Barać-Vujović; Horoših – Ljubica Šar-

---

⁸¹ L. Brković, „Osmišljenost atmosfere“, *Mladost*, Beograd, 7. IV 1978.

⁸² Sreten Perović, „O suštinama življenja“, *Darovi scene I*, str. 329–331.

⁸³ Isto, str. 331.

kić. Za ostvarenje Dergačova Čedo Vukanović dobio je opštinsku nagradu „19. decembar“.

Kod nas Vampilov nije ranije izvođen i njegovo stvaralaštvo nije bilo naročito poznato tadašnjoj javnosti. Stoga je kritika našla za shodno da upozna publiku s njegovim djelom, pa se u člancima povodom predstave našlo mnogo informativnog i prepričavanja teksta. Budimir Dubak u svom članku u časopisu „Ovdje“ napominje da onima kojima ime „ovog rano i tragično preminulog sovjetskog pisca ne kazuje mnogo, možda će biti od pomoći ako ih podsjetimo na dramu „Lov na divlje patke“, koja je kod nas sa uspjehom izvođena, i koja je prije svega ukazala na izvanredan Vampilovljev talenat.“⁸⁴ Dubak očigledno misli na predstavu koja je premijerno izvedena 28. decembra 1979. godine u Beogradskom dramskom pozorištu, u Ateljeu 212, prema prijevodu Milivoja Jovanovića i u režiji Egona Savina, budući da je Vampilov u Crnoj Gori prvi put prikazan s dramom „Prošlog ljeta u Čulimsku“.⁸⁵

U članku „Balada o čovjeku“ Sretena Perovića može se, između ostalog, pročitati da je Aleksandar Vampilov jedan od najdarovitijih Sibirjaka koji su tih godina rusku književnost obogatili novim stilskim, poetskim i moralnim vrijednostima te da on nije priznavao umjetnost koja je „stvorena za odmaranje“, već samo onu koja duboko moralno angažuje gledaoca i čitaoca, koja ga budi iz letargije i „samozadovoljstva“, koja ga čera da se samom sebi smije, svjedočeći i tako o svom individualitetu.

Vampilova je crnogorska kritika proglasila jednim od najboljih nastavljaja tradicije ruske realističke literature, čehovljevskoga tipa. Budimir Dubak nalazi da Vampilov previše podseća na Čehova i da je praktično preuzeo Čehovljev dramaturgiju i filozofiju teatra.⁸⁶ Vampilovljeve likove i karaktere kritika uglavnom prepoznaje kao već viđene kod Čehova i Iljfa i Petrova, a svijet koji on opisuje kao svijet čehovljevске čežnje, pa je zabilježeno da je i reditelj ostvarivao onaj čehovljevski štimung. Ipak, Sreten Perović ukazuje i na razliku Vampilova i Čehova, zaključujući da „Prošlog ljeta u Čulimsku“ nastavlja čehovljevsku tradiciju, „ali sa znatno više spoljnog dinamizma i unutrašnjeg otpora alijenaciji čovjeka u savremenom društvu“.⁸⁷ Perović ocjenjuje da Vampilovljeva dramaturgija darovito istražuje i provjerava iskonska čovjekova protivurječja u tkivu savremenih društvenih odnosa i da je ispunjavaju „razorene porodice, prikraćena djetinjstva, osiromašeno saosjećanje, nestajanje tzv. ruske duše, te drev-

⁸⁴ Budimir Dubak, „Čulimsk ili lavirint“, *Ovdje*, Titograd, I 1982.

⁸⁵ O tome vidi: Petar Volk, *Pozorišni život u Srbiji : 1944–1986*, Institut za pozorište, film, radio i televiziju Fakulteta dramskih umetnosti, Beograd, 1990.

⁸⁶ O tome vidi: Budimir Dubak, „Čulimsk ili lavirint“, *Ovdje*, Titograd, I 1982.

⁸⁷ Sreten Perović, „Balada o čovjeku“, *Darovi scene I*, str. 334–336.

ne metafore za bogobojažljivost i „samarićanstvo“ likova iz ruske literature i umjetnosti, ali i generacijsko nemirenje sa stanjem stvari, nepraštanje nikome i ničemu, konstatovanje promašenosti u ljudskim međuosobnostima, u sistemu koji se otuđuje“.⁸⁸

Kritika je locirala centralni problem drame – ljubav i nemogućnost ljubavi: „Kaškina voli Šamanova, ali Šamanov Valentinu, Valentinu voli Paška, ali Valentina Šamanova; Mečetkin ne voli nikoga određeno, ali Valentinin otac Pomigajlov je za to da taj imbecil voli njegovu kćer...“⁸⁹ Svi junaci znaju da treba naći ljubav, ali ipak to nikome ne polazi za rukom, baš u tome je tragika Vampilovljevih junaka, koji su svi zatočeni u jednoj provincijskoj krčmi, u zabitom Čulimsku, kao zaboravljena i zalutala stvorenja. Čulimsk tako postaje oznaka za jednu konkretnu moralno-psihološku klimu.

Kritičari su najviše pažnje i simpatija posvetili liku Valentine, koju su doživjeli kao „dobrotu koja pati“, jedinu zalogu „nadanja u sjutrašnjicu“, djevojku koja muči muku sa svojim prvim zanosima, ozbiljnim iskušenjima i problemima. „Pravu i uvjerljivu unutrašnju ubjedljivost, najljepšu i najsnažniju, pokazala je kad je u preneraženom ćutanju odslušala očeve savjete o udadbi, ne progovorivši ni riječi. Bio je to jedan od vrhunaca u predstavi i pouzdani znak da je uloga savladana i dobro kreirana.“⁹⁰ Baštica koju Valentina njeguje i čuva od namjernoga gaženja prolaznika, ostaće, kaže Perović, i pored svega, jedina simbolična veza između tih mladalačkih ideala i daleke, društveno harmonične, humanizirane budućnosti. Stoga je i kritikovana scenografija, koja je tu baštu ostavila vizuelno i poetski krajnje nedefinisanom, siromašnom, mada ona u Valentininom životu i liku ima važnu funkciju. „U takvoj bašti(ci) nijesu se mogle, ni za trenutak, uzgajati plemenite iluzije jedne mladosti, niti odgovarajuće emocije gledalaca. Možda je Vavić, oslanjajući se katkad na brehtovsko kolažiranje scene, želio ovako kaširanom bašticom da razbije iluzije gledalaca, kao što je to činio, po nama nepotrebno i neportuno, izvođenjem glumaca iz gledališta na pozornicu, tragajući tako za krajnje delikatnom sintezom Brehta i Stanislavskog u veoma nepovoljnim scenskim prostorima.“⁹¹ Ipak, zaključuje se da neki promašeni detalji nijesu umanjili punoću scenskoga doživljaja restorana od drvene građe u stilu „ruske dače i blago parodiranog mauzoleja“.

⁸⁸ Sreten Perović, „Balada o čovjeku“, *Darovi scene I*, str. 335.

⁸⁹ Budimir Dubak, „Čulimsk ili lavirint“, *Ovdje*, Titograd, I 1982.

⁹⁰ Svetozar Piletić, „Aleksandar Vampilov: „Prošlog ljeta u Čulimsku“, *Titogradska tribina*, Titograd, 9. XII 1981.

⁹¹ Sreten Perović, „Balada o čovjeku“, *Darovi scene I*, str. 335–336.

Glumačka ekipa je u cjelini dobro obavila zadatke. Kritika je ocijenila da ta predstava u cjelosti ima dobar tekst, efektanu režiju, solidnu scenografiju i oplemenjenu glumu, kakve su bile rijetke na sceni CNP, te da uliva povjerenje Pozorištu i gledalištu. Predstava je reprizirana 27 puta.

***

U ovom periodu, od ukupno 51 izvedene predstave u CNP, bile su četiri ruske drame različitih autora i žanrova. Najčešći na pozorišnoj sceni su domaći pisci (38 predstava). Od inostranih pisaca, poslije ruskih, najzastupljeniji su bili poljski (2).

I u tome periodu CNP nastavlja da uvodi u repertoar djela i autore koji ranije nijesu izvođeni. Još su zastupljeni Gogolj i Ostrovski s dotad neizvođenim dramama, ali prema broju njihovih izvođenja i kritici, može se zaključiti da njihovo vrijeme na sceni CNP već prolazi. Aktuelno je veliko interesovanje za Čehova i njegove drame. I uvođenje u repertoar Vampilova i njegove drame „Prošlog ljeta u Čulimsku“ ocijenjeno je pozitivno. Karakteristično je da afirmativni stavovi crnogorske kritike o Vampilovu određuju u znatnoj mjeri toga pisca kao jednog od najboljih nastavljača tradicije ruske realističke literature čehovljevskega tipa. Kritika se na zaustavlja samo na takvom određenju Vampilova, ali i ono ide u prilog popularnosti drame čehovljevskega tipa, jer prema njoj počinju da se profilisu ostale ruske drame koje dolaze na scenu CNP. Osim toga, uspjeh Čehovljevih drama na sceni CNP pokazao je da klasičan repertoar uvijek ima publiku na koju pozorište može računati.

Ruski pisci u CNP u periodu 1983–1993.

U toku cijele ove decenije rada CNP od ruskih djela izveden je jedino „Revizor“. Premijera je izvedena 29. XII 1988. godine u Titogradu. Drama je rađena u prijevodu Živojina Boškova. Reditelj Branko Stavrev potpisuje i scenografiju, kostime i izbor muzike. Uloge su tumačili: Varja Đukić (Hljestakov), Drago Malović (Osip), Čedo Vukanović (Gradonačelnik), Ljubica Barać-Vujović (Ana, gradonačelnikova žena), Jadranka Mamić (Marija, gradonačelnikova kći), Dragan Račić (Školski nadzorNIK), Branislav Vuković (Sudija), Gojko Kovačević (Staratelj sirotišta), Gojko Burzanović (Upravnik pošte), Dragan Garić (Polijski pisar), Budimir Sekulović (Dopčinski), Zef Dedivanović (Bopčinski), Vanja Sekulović (Pacov). S ovom dramom CNP je učestvovalo na Festivalu jugoslovenskog alternativnog teatra u Titogradu. Prvi put u Crnoj Gori „Revizor“

je izveden još 1891. godine u Nikšiću,⁹² i nakon toga je relativno često izvođen, ali u poslijeratnom periodu ovo je prva inscenacija te predstave u CNP. Godine 1975. godine Hrvatsko narodno kazalište gostovalo je u CNP sa svojom izvedbom „Revizora“.

U doživljaju i ocjeni predstave mnogi kritičari polaze od određivanja koliko je u skladu s aktuelnim vremenom ono umjetničko oslikano u „Revizoru“ i zaključuju da najviše interesovanja za predstavu izaziva što reditelj Stavrev kroz komad istražuje koliko i kakvoj mjeri je ono Gogoljevo vrijeme u dosluhu s aktuelnim.

U detaljnijem prikazu predstave Veselin Radunović zaključuje da Gogoljev „Revizor“ izdržava probu vremena, jer se još uvijek igra na mnogim pozornicama i kod nas i u svijetu, naravno, prilagođen i umjetnički transponovan, shodno savremenom trenutku i modernoj teatarskoj estetici. U svom prikazu Radunović pravi paralelu između „Revizora“ i aktuelnih domaćih društveno-političkih trenutaka, ocjenjujući da je reditelj Stavrev stvorio predstavu s direktnim aluzijama na naš „kataklizmični“ društveni trenutak, i insistira na aktuelnosti onih skica iz drame koje ismijavaju negativnosti jednoga društva. Radunović zapaža da je Stavrev oslobodio Gogoljev tekst „folklornog“, odrekao se estetiziranja, a sve to u cilju „stvaranja“ rama za „crnu sliku“ našega društvenog života. Radunović smatra da i sama scenografija daje jasan uvid u takav rediteljev koncept, pa saznajemo da je gradonačelnikova kuća bila napravljena u obliku izloga neke prodavnice „i sve je u tom ‚izlogu‘ vidljivo, podložno očima javnosti, jasno. Po sceni je raspoređeno mnoštvo ogledala koja su kao televizijski ekrani okrenuta prema publici. U pozadini namještaj je nabacan tako da podsjeća na kaos.“⁹³

Iz kritike se vidi da je, prema Stavrevljevoj ideji, Hljestakov u suštini naivni ali istovremeno i „nadobudni i histerični mladić“, koji je ponajmanje kriv za okolnosti u kojima se nalazi, i koji je prinuđen da igra igru „revizora“. Prema Radunoviću, potencirajući naivnost i nevinost Hljestakova, Stavrev ga oblači u bijelo. „No, u trenutku kada okolnosti shvati i igru prozre, Hljestakov se pretvara u vještog i beskrupuloznog manipulatora. On počinje priču o prijateljima na vlasti i svojim vezama i tu tiradu kojom fascinira protivnike, penjući se uz neke naslagane predmete, odjednom pretvara u političku tribinu sa koje se obraća ‚javnosti‘. Tog trenutka za njega su ‚sva vrata otvorena‘ i sva ponašanja dozvoljena.“⁹⁴ Nasuprot

---

⁹² Ljiljana Milunović, *Pozorište u periodici knjaževine Crne Gore (1884–1908)*, CNP, Podgorica, 2002, str. 13.

⁹³ Veselin Radunović, „Umjetnost ili imitacija života“, *Ovdje*, Titograd, I 1989.

⁹⁴ Isto.

njemu, gradonačelnik i njegova svita obučeni su u tamne tonove i djeluju kao „mrtve duše“. „Na scenu izlaze iz ‚podzemlja‘ kao iz utrobe broda. Po sceni šeta ‚pacov‘. Možda kao metafora za okolinu u kojoj se kreće, a možda je to onaj pacov koji najavljuje ‚potonuće broda‘.“⁹⁵

Za glumce je rečeno da su bili više „manekeni“ rediteljeve ideje, nego konstruktori likova koje su tumačili. Interesantno je da ulogu Hljestakova igra Varja Đukić. Kritika je ocjenivala da je upravo to što „ulogu Hljestakova, bahatog mladog čovjeka, beznačajnog činovnika iz glavnog grada, koji će stvoriti svu zabunu, igra Varja Đukić“⁹⁶ izazvalo interesovanje za izvođenje „Revizora“. Radunović smatra da je ženski Hljestakov trebalo da dà posebnu aromu, ako ne i dimenziju predstavi, ali da, nažalost, ta okolnost na Stavreva nije djelovala inspirativno pa je povjerio tumačenje tog lika Varji Đukić isključivo zato što je jedina ona u ansamblu mogla da ispuni njegove zahtjeve. Radulović smatra da je taj ženski lik ili, „možda, ‚bespolni‘ Hljestakov, mogao biti mogućnost za potpuno drugačije čitanje Gogoljevog teksta“.⁹⁷

Povodom „Revizora“ objavljen je članak L. Brkovića u „Titogradskoj tribini“, čiji naslov „Predstava tek da se dogodi“ vrlo sugestivno ukazuje na ocjenu predstave. Iz članka saznajemo da je nastala za 10-15 dana, što nije dovoljno da se napravi tako pretenciozna predstava.

U drugom članku povodom te predstave, koji je objavljen naredne godine, L. Brković iznosi pohvale reditelju Stavrevu, koji je znalački reducirao Gogoljev tekst svodeći ga gotovo na simbole. „Impresivna su neka rediteljska rješenja (svijet koji izlazi iz podzemlja i uspinje se do vrha društvene piramide, pacov koji vodi igru poput demona, svugdje je prisutan i skoro čarobnjački djeluje na sve što se na sceni događa, istinski je ceremonijal-majstor).“⁹⁸

Kritika je ocijenila da se predstava može svrstati u sferu realističkog političkog teatra, i da je, pošto CNP nije „izživjelo“ vrijeme političkog teatra, jedna takva predstava možda morala da se dogodi, da je ipak važna za CNP, da ima svoje vrijednosti i da je treba pogledati. L. Brković zaključuje: „Ostaje nam da još gledamo ‚Revizora‘ na sceni CNP-a, nadamo se, bićemo svjedoci njenog ‚sazrijevanja‘, što bismo jednom drugom prili-

⁹⁵ Veselin Radunović, „Umjetnost ili imitacija života“, *Ovdje*, Titograd, I 1989.

⁹⁶ Sn. P., „Premijera ‚Revizora‘“, *Pobjeda*, Titograd, 28. XII 1988.

⁹⁷ Veselin Radunović, „Umjetnost ili imitacija života“, *Ovdje*, Titograd, I 1989.

⁹⁸ L. Brković, „Bogato i uspješno – pet premijera CNP“, *Titogradska tribina*, Titograd, 12. I. 1990.

kom, naravno ako se dogodi, vrlo rado i napisali.“⁹⁹ Predstava je prikazivana 11 puta, i nakon toga nije više izvođena.

***

U periodu 1983–1993. godine, od 41 ukupno izvedene predstave, 31 je bila rađena prema djelima domaćih autora. Najzastupljenija inostrana književnost bila je američka s 2 drame, a uz rusku, bila je zastupljena još i francuska, engleska, njemačka, grčka, norveška, češka i irska književnost sa po jednim djelom.

O Čehovu se i dalje govori, iako njegove drame nijesu izvođene u ovom periodu. U to vrijeme u kritici počinje da se bilježi uticaj Čehova na pojedine domaće dramske pisce. O tome prvo govori Bojana Vujanović u tekstu „Ljudi i glumci“ povodom drame Ljubomira Đurkovića „Peti čin“, a zatim i Dragan Koprivica u svom radu „Drame A. P. Čehova na sceni Crnogorskog narodnog pozorišta u Podgorici“.¹⁰⁰ Kritičar Veselin Radunović poredi situaciju u komediji „Događaji u magarčevoj sjenci“ Veljka Radovića sa situacijom u drami čehovljevskega tipa.¹⁰¹ Ipak, pitanje mogućeg uticaja Čehova na domaće pisce nije detaljnije razmatrano.

Literatura:

- Božović, Zoran – *Čehov kao dramski pisac kod Srba*, Filološki fakultet beogradskog univerziteta, Beograd, 1985.
- *Borba*, Beograd, 22. IV 1964 – Svetozar Piletić, „Deset godina rada pozorišta“.
- *Borba*, Beograd, 29. VII 1965 – B. Vojvodić, „Velika djela uvijek imaju publiku“.
- Brajičić, Olga – *Zapis o crnogorskom narodnom pozorištu 1943–1946*, CNP, Podgorica, 2002.
- *Crnogorsko narodno pozorište: 1953–1998*, edicija „Zetski dom“, priredio Milovan Radojević, Crnogorsko narodno pozorište, Podgorica, 1998.
- *Crnogorsko narodno pozorište: 1953–2003*, edicija „Zetski dom“, priredio Milovan Radojević; CNP, Podgorica, 2003.

---

⁹⁹ L. Brković, „Predstava tek da se dogodi“, *Titogradska tribina*, Titograd, 13. 1. 1989.

¹⁰⁰ O tome vidi u: Bojana Vujanović, „Ljudi i glumci“, *Kritika i Crnogorsko narodno pozorište*, Tom II (1978–2003), Podgorica, 2004, str. 102-103; i: Dragan Koprivica, „Drame A. P. Čehova na sceni Crnogorskog narodnog pozorišta u Podgorici“, *Slavistika*, XII (2008), str. 184.

¹⁰¹ Veselin Radunović, „Portret jedne zabiti“, *Kritika i Crnogorsko narodno pozorište*, Tom II (1978–2003), Podgorica, 2004, str. 196.

- *Obnova, uspon, decenija/ Crnogorsko narodno pozorište 1997–2007*, urednici Milovan Radojević, Goran Bulajić, edicija „Zetski dom“, CNP, Podgorica, 2007.
- Đurović, Ratko – *Teatrološki spisi*, Crnogorsko narodno pozorište, Podgorica, 2006.
- Koprivica, Dragan – „Drame A. P. Čehova na sceni crnogorskog narodnog pozorišta u Podgorici“, *Slavistika*, XII, Beograd, 2008.
- Kosanović, Bogdan – „Dostojevski na sceni srpskog narodnog pozorišta u Novom Sadu“, *Slavističke komparativne teme*, Old Commerce, Novi Sad, 2006.
- *Kritika i Crnogorsko narodno pozorište*, Tom I, (1953–1978) / izbor i uvodna riječ Milovan Radojević, Crnogorsko narodno pozorište, Podgorica, 2001.
- *Kritika i crnogorsko narodno pozorište*, Tom II, (1978–2003) / izbor i uvodna riječ Milovan Radojević, Crnogorsko narodno pozorište, Podgorica, 2004.
- *Književnost*, I, Prosveta, Beograd, 1978 – Jovan Hristić, „Malograđani nekad i sad“.
- Milunović, Ljiljana – *Pozorište u crnogorskoj periodici (1884–1908)*, CNP, Podgorica, 2002.
- Milunović, Ljiljana – *Pozorište u crnogorskoj periodici (1916–1944)*, CNP, Podgorica, 2003.
- Milunović, Ljiljana – *Pozorište u crnogorskoj periodici (1909–1915)*, CNP, Podgorica, 2004.
- Milunović, Ljiljana – *Pozorište u crnogorskoj periodici (1944–1953)*, CNP, Podgorica, 2006.
- *Mladost*, Beograd, 7. IV 1978 – L. Brković, „Osmišljenost atmosfere“.
- *Nikšićke novine*, Nikšić, 16. IV 1974 – R. Krunić, „Predstava vanredne poetske snage“.
- *Ovdje*, Titograd, IV, 1974 – S. Kalezić, „Kako obožavati netaalentovanu predstavu“.
- *Ovdje*, Titograd, I, 1982 – Budimir Dubak, „Čulimsk ili lavirint“.
- *Ovdje*, Titograd, I, 1989 – Veselin Radunović, „Umjetnost ili imitacija života“.
- Perović, Sreten – *Darovi scene*, Knjige 1 i 2, Studije i kritike, Univerzitetska riječ, Leksikografski zavod Crne Gore, Pobjeda, Titograd, 1986.
- *Pobjeda*, Titograd, 21. II.1965.

- *Pobjeda*, Titograd, 11. III 1965.
- *Pobjeda*, Titograd, 15. IV 1965 – K. Č., „Dvije premijere u Titogradskom pozorištu“.
- *Pobjeda*, Titograd, 8. IX 1966 – P. Četković, „Repertoar prilagođen publici“.
- *Pobjeda*, Titograd, 16. XI 1972 – S. B., „Prisna poetska riječ“.
- *Pobjeda*, Titograd, 15. XII 1984 – S. Popović, R. Jovanović, „Kako se može živjeti u snu“.
- *Pobjeda*, Titograd, 28. XII 1988 – Sn. P., „Premijera ‚Revizora‘“.
- *Politika*, Beograd, 11. X 1966 – B. Pušonjić, „Titograd: jedna siromašna nedelja“.
- *Politika*, Beograd, 9. I 1967 – B. Pušonjić, „Prvo izvođenje Majakovskog u Crnoj Gori“.
- *Politika*, Beograd, 4. 11. 1975 – A., „Prva premijera u Crnogorskom pozorištu“.
- *Prosvjetni rad*, Titograd, 15. V 1963 – Radoslav Đukić, „Gogoljeva ‚Ženidba‘ na sceni CNP-a“.
- *Prosvjetni rad*, Titograd, 1. V 1965 – Radovan Đukić, „‚Ujka Vanja‘ na sceni“.
- *Prosvjetni rad*, Titograd, 15. X 1966 – R. Đukić, „Ostrovski : ‚Šuma‘“.
- *Prosvjetni rad*, Titograd, 1–15. I 1967 – R. Đukić, „Majakovski, ‚Hladan tuš‘“.
- *Pozorište u Crnoj Gori u drugoj polovini XX vijeka*, radovi sa naučnog skupa, Podgorica, 23. jun 2006. godine, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2007.
- *Savremena drama i pozorište u Crnoj Gori*, priredili Sreten Perović i Radoslav Rotković, Sterijino pozorje, Novi Sad, 1987.
- *Scena*, Novi Sad, IX-X 1974 – S. Piletić, „Minula sezona je bila uspješna“.
- *Susreti*, Titograd, 1954. VIII-IX – M. Stojović, „Gogoljeva ‚Ženidba‘ na sceni Titogradskog pozorišta“.
- *Titogradska tribina*, Titograd, 31. X 1963 – S. Piletić, „Osrednja predstava“.
- *Titogradska tribina*, Titograd, 12. X 1966 – Đ., „A. N. Ostrovski, ‚Šuma‘“.
- *Titogradska tribina*, Titograd, 1. I 1967 – S. Piletić, „Hladan tuš“.
- *Titogradska tribina*, Titograd, 21. X 1970 – Svetozar Piletić, „Piter Ustinov, ‚Kraj trke‘“.

- *Titogradska tribina*, Titograd, 29. XI 1972 – S. Piletić, „Čehov, „Tri sestre““.
- *Titogradska tribina*, Titograd, 8. III 1978 – Lale Brković, „Uspjela predstava“.
- *Titogradska tribina*, Titograd, 9. decembar 1981 – Svetozar Piletić, „Aleksandar Vampilov: „Prošlog ljeta u Čulimsku““.
- *Titogradaka tribina*, Titograd, 13. 1. 1989 – L. Brković, „Predstava tek da se dogodi“.
- *Titogradaka tribina*, Titograd, 12. 1. 1990 – L. Brković, „Bogato i uspješno – pet premijera CNP“.
- Volk, Petar – *Pozorišni život u Srbiji : 1944–1986*, Institut za pozorište, film, radio i televiziju Fakulteta dramskih umetnosti, Beograd, 1990.
- Volk, Petar – *Između kraja i početka : pozorišni život u Srbiji od 1986. do 2005*, Muzej pozorišne umetnosti Srbije, Beograd, 2006. (Teatar / FDU Institut)
- Vukadinović, Srđan – *Organizacija nacionalnog teatra*, Kulturno-prosvjetna zajednica Podgorica, Podgorica, 1995.

Web sites

- http://www.matica.hr/Vijenac/vij229.nsf/AllWebDocs/povratak_rusima, Broj 229. 12. prosinca 2002. Igor Ružić
- <http://www.festivaldeteatro.com.co/VIII/europa.htm>
- <http://www.cnp.cg.yu/rusijaen.htm>
- <http://www.diaspora.cg.yu>
- <http://www.svoboda.org/ll/cult/0304/ll.032904-2.asp>
- <http://mirslovarei.com>
- <http://www.rulex.ru>
- <http://www.teatroenmiami.net>
- <http://www.dramteatr.ru/drama/vampilov.html>
- http://www.allbooks.su/chr_235/txt_author_id_1941/txt_book_id_5285/md_1/index_txt.html

Dragana KALEZIĆ

**РУССКИЕ ПИСАТЕЛИ НА СЦЕНЕ
ЧЕРНОГОРСКОГО НАРОДНОГО ТЕАТРА II
(1963–1993)**

В периоде с 1963. по 1993. в ЦНП показывают произведения русских писателей, которых раньше не было на его сцене. Многочисленная критика свидетельствует о проблемах постановок и передачи произведений русской литературы на сцену ЦНП, об обстоятельствах, в которых пьесы деланы и о литературной ценности произведения. Значительно меньше критика писала о влиянии русской литературы на домашнюю драматургию. Более острая театральная критика и более решительная в осуждении произведений, целью которых является развлечение широких масс, повлияла на ориентацию театра на классический репертуар. Должное внимание обращается на произведения Антона П. Чехова. Островский и Гоголь еще пользуются популярностью. Но задается один вопрос- а их время прошло?

Ключевые слова: *Черногорский народный театр (ЦНП), театральная критика, Островский, Гоголь, Чехов, рецепция*

GRADA

UDK 811.163.4'373.22:58(497.16)
Preliminarno saopštenje

Vukić PULEVIĆ (Podgorica)

Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“

GRAĐA ZA POLJOPRIVREDNU FITONIMIJU CRNE GORE

Prilog sadrži pregled narodnih naziva gajenih poljoprivrednih biljaka, kako autohtonih tako i onih stranog porijekla – čija su imena ušla u crnogorski jezik istovremeno s introdukcijom vrsta i sorti (romanizmi, orijentalizmi i dr.). Dat je pregled literaturnih izvora iz kojih su preuzimani fitonimi i njihova etimološka i semantička objašnjenja (dijalektološki rječnici, etnografska literatura i dr.), kao i spisak informatora. Autor je prenosio građu *ad litteram*, bez ulaženja u analize, s osnovnom namjerom da se ova dragocjena leksika sačuva od gubljenja i zaborava. Dalja istraživanja prepuštaju se lingvistima – onomastičarima i agrobotaničarima.

Ključne riječi: *fitonimi, agrobotanika, crnogorski jezik, Crna Gora*

Biljke i njihovo uzgajanje oduvijek su u osnovi ne samo čovjekove ishrane, uzeto u užem smislu, već i u osnovi čitave ljudske istorije i civilizacije. Odnos čovjek – biljka mijenjao se kroz istoriju. Neprekidno se povećavao broj gajenih vrsta i sorti, proširivale su se obradive površine na račun prirodnih ekosistema, usavršavala se poljoprivredna tehnologija, a samim tim rasla je i biljna proizvodnja neophodna za prehranu sve brojnije ljudske populacije. Danas je poljoprivreda moderna privredna grana, potpuno oslonjena na visoke domete biološke nauke i tehnologije. Brzo i lako se genetičkim inženjeringom stvaraju visokorodne sorte i hibridi, koji zamjenjuju i potiskuju stare oblike gajenih biljaka, čime je došlo do diskontinuiteta i radikalnoga prekida s tradicionalnom poljoprivredom.

Takvo je stanje naročito drastično u Crnoj Gori. Crna Gora kao mediteranska zemlja, s velikom klimoregionalnom razudenošću od obale mora do visokih planina u unutrašnjosti, oduvijek je imalu raznovrsnu biljnu proizvodnju, kako po asortimentu tako i po specifičnome kvalitetu. Veliki demografski pokreti, naročito na relaciji selo – grad, i intenzivna urbanizacija koja je to pratila u potpunosti su razorili tradicionalnu crnogorsku poljoprivredu, i

to znatno ranije nego što je bilo neophodno. S jedne strane, izmjena poljoprivredne strukture može se ocijeniti kao pozitivan proces, jer je stare i manje rodne biljne kulture trebalo zamjenjivati selekcionisanim visokorodnim sortama, što odgovara savremenim potrebama ishrane stanovništva, trgovine, prerade plodova i dr. S druge strane, nanijeta je velika šteta nauci, pa i kulturi u cjelini, jer je te stare vrste i sorte biljaka trebalo sačuvati kao biološki diverzitet i genetički potencijal, što se u budućnosti moglo pokazati veoma značajnim. Stare autohtone biljke prilagođene su našem klimatu, a prije svega mediteranskoj aridnosti, pa tako dobro mogu poslužiti kao podloge za kalemljenje. Uz to, one su i otpornije na biljne bolesti od proizvedenih sorti i hibrida. Uporedo s napuštanjem klasične poljoprivrede nestajala je i bogata narodna fitonimija i ostala leksika koja je pratila sve tehnološke procese – uzgajanja kulturne flore, njenoga razmnožavanja i reprodukcije, korišćenja, prerade i dr.

Zbog svega toga riješili smo da ovim prilogom skrenemo pažnju kako lingvistima tako i agronomima na bogatu fitonimsku leksiku, koja je kroz istoriju stvarana i dopunjavana na crnogorskome tlu, uporedo s razvojem poljoprivrede.

Na jednoj strani postoji narodna nomenklatura, tj. narodno imenovanje biljnih taksona: vrsta, sorti, formi, hibrida i dr. Ona je pojmovno determinatorska jer identifikuje biljke, jednako kao i latinska nomenklatura koja je obavezujuća u botanici. Narodno imenovanje biljaka nije obavezujuće u sistematici biljaka, niti u naučnoj literaturi, ali se ipak dosta koristi u nacionalnim jezicima. Narodna se nomenklatura često primjenjuje u udžbenicima svih kategorija, stručnoj literaturi, publicistici, medijima. Laička terminologija u botanici, a naročito u poljoprivredi, znatno olakšava komunikaciju i bolje razumijevanje složenih naučnih problema, jer narodni nazivi biljaka dobro pristaju uz latinska imena – na neki način ih dopunjuju i čine pristupačnijim.

Na drugoj strani postoji narodno imenovanje za biljne organe, anatomске strukture, ekološke kategorije, odrednice za uzgajanje biljaka, razmnožavanje i dr. Ta je problematika veoma složena, kako lingvistički tako i agrobotanički, jer je prožeta čestom i zamršenom homonimijom i sinonimijom, kako unutar crnogorskih dijalekata tako i prema jezicima u okruženju. Na te značajne probleme u Crnoj Gori nikad nije obraćana potrebna pažnja, niti od strane agronoma i botaničara, niti lingvista. Tako je zbog nedostatka sopstvenih znanja i odgovarajuće literature nastupila prava zbrka u imenovanju biljaka. Neprekidno su potiskivani crnogorski fitonimi, čak i oni koji su pouzdano osvjedočeni u crnogorskoj toponimiji, a namjesto njih odomaćila su se strana imena. U zvaničnoj upotrebi u Crnoj Gori naziv *koštanj/kostanj* zamijenjen je sa *kesten*, *šipak* sa *nar*, *mrkva* sa *šargarepa*, *pipun* je zamijenjen sa *dinja*, a

dinja sa lubenica. Ipak najupečatljiviji primjer je fitonim *pelim* (*pelin*), jedna od najpoznatijih medonosnih i ljekovitih biljaka u crnogorskoj flori, čije je ime zamijenjeno sa *žalfija* i *kadulja*. Ta biljka daje vizuelni pečat pejzažu u mediteranskome i submediteranskom području Crne Gore, đe izgrađuje kompaktne biljne zajednice. Postoji čak oko 100 toponima tipa: *Pelimovo*, *Pelimova strana*, *Pelinsko ždrijelo*, *Pelimova kosa*, *Pelin*, *Pelinac*, *Pelinače* i dr., a nijedan s osnovom *žalfija* ili *kadulja*. Na glasu je u Crnoj Gori i *pelimov med*, čije je ime staro koliko i njegova proizvodnja. Svi jezici, pa i crnogorski, bili srodni ili ne, moraju da se razvijaju i razmjenjuju leksiku, pa tako i fitonimiju, koja je predmet razmatranja u ovome prilogu. Međutim, svaki jezik mora imati i svoj nacionalni specifikum, svoj *koine*, pa makar on bio i u minimumu. Među takvima je i fitonim *pelim/pelin*, jer nije baš prikladno kazati kako *žalfija* raste na *Pelimovoj kosi*, ili da su rodili *kesteni* u selu *Kostanjici* (Boka Kotorska).

Postoje velike dijalekatske specifičnosti, tj. idiomske konvergencije i divergencije. Čest je slučaj da isti agrobotanički leksem u odvojenim dijalektima označava različite materijalne kategorije, bilo da se radi o biljnim taksonima bilo njihovim organima. Tokom čestih migracija i demografskih promjena te trgovine biljnim asortimentom prenosili su se iz jednog područja u drugo kako same biljke i njihovi rasplodni organi, tako i fitonimska leksika. U takvim procesima, koji su se uobičajeno odvijali *od usto do usta* i *na uho*, često je dolazilo do glasovnih metamorfoza i permutacija. Najbolji primjer je žitarica kukuruz (*Zea mays*), za koju je u Crnoj Gori zabilježeno 19 sinonima: *fermentun*, *frementun*, *frmentin*, *frmetin*, *frumentin*, *frumetin*, *furmetin*, *kukuruz* (u Crnoj Gori novije imenovanje), *kolomboć*, *mertin*, *mumuruz*, *rumetin*, *rumentin*, *rumetun*, *sunčanik*, *umertin*, *urmetin*, *vrumentin*, *vurmetin*.

Pri sakupljanju fitonimske građe najviše smo se oslanjali na literaturne izvore: dijalektološke i strukovne rječnike, etnografsku građu, toponomastičku literaturu, radove iz poljoprivrednih nauka, informatore i dr.

Prije svih treba istaći najstariju literaturu, kao što su Karadžićev *Srpski rječnik* (1852) i Rešetarovu knjigu *Der Štokavische Dialekt* (1908), jer sadrži izvornu onomastičku građu, koja je sakupljana onda kad su dijalekti bili prilično izolovani i stabilni. Tim djelima treba priključiti i lingvističku monografiju *Crmnčki govor*, koju je između dva svjetska rata publikovao B. Miletić (1940). Studija kao posebno poglavlje sadrži rječnik s bogatom dijalekatskom leksikom. Za temeljito izučavanje crmnčkoga govora obavezna literatura je i *Rječnik perojskoga govora*, hrvatskoga lingviste Josipa Ribarića, koji je objavljen *post mortum* 2004. Selo Peroj nalazi se u Istri (Hrvatska) i kako su ga uglavnom naselili ljudi iz Crmnice polovinom 17. stoljeća, to je nji-

hov recentni govor zadržao znatan broj „petrificiranih“ starih oblika, koji predstavljaju dragocjena leksička svjedočanstva.

Poslije Drugoga svjetskog rata pojavio se priličan broj rječnika o crnogorskim govorima. Romanizme u Boki Kotorskoj i Paštrovićima temeljito su izučili specijalisti za tu oblast S. Musić (1972) i V. Lipovac-Radulović (1981. & 1997). Romanizme i grecizme u crnogorskome jeziku izučavao je i B. Šoć (2002). Leksika koja je sakupljena i protumačena u djelima pomenutih autora baca pouzdano svjetlo na mletačke i talijanske uticaje, između ostaloga i na razvoj poljoprivrede i hortikulture, na prvome mjestu na područje Crnogorskoga primorja, a preko njega i na unutrašnjost Crne Gore. Može se reći da ti leksikoni imaju kompleksan povijesni značaj, čime se utvrđuje mjesto Crne Gore u mediteranskome kulturnom krugu.

Dosta fitonimske građe preuzeli smo i iz drugih dijalektoloških rječnika, čiji su autori kako lingvisti tako i vrijedni amateri, koji su na kreativan način izražavali svoj odnos i ljubav prema zavičaju.

Poznati lingvista Milija Stanić objavio je kapitalno dvotomno djelo *Uskočki rečnik I & II* (1990. & 1991), zatim Čupić D. & Čupić Ž. *Rečnik govora Zagarača* (1997). Čirgić A. objavljuje dva rječnika: *Rječnik govora podgoričkih muslimana* (2007) i *Rječnik njegušškoga govora* (2009). Ostale rječnike sačinili su: Vujičić M. *Rječnik govora Prošćenja (kod Mojkovca)* (1995), Boričić Tivranski V. *Rječnik vasojevičkog govora* (2002), Koprivica K. J. *Rečnik govora Banjana, Grahova i Oputnih Rudina* (2006), Hadžić I. *Rožajski rječnik* (2003), Gagović S. *Iz leksike pivske (selo Bezuje)* (2004), Đoković Lj. *Rječnik nikšićkog kraja* (2010).

Najviše fitonimskih podataka, kako za autohtonu floru tako i za poljoprivredne kulture, saopštio je Latković T. M. u djelu *Građa za crnogorski rječnik* (2007). Međutim Latkovićevu leksiku, ne samo fitonimsku već i svu drugu, teško je koristiti kao pouzdane izvore, jer je autor napravio niz bitnih metodoloških propusta. Ambiciozni naslov *Građa za crnogorski rječnik* obavezivala je autora da omeđi i ubicira prostor na koji se rječnik odnosi: da li je to čitava Crna Gora ili samo jedan njen dio? Takođe je takav poduhvat obavezivao autora da se među 195 navedenih literaturnih izvora nađu i rječnici Vuka Karadžića, Milije Stanića, Draga i Željka Čupića, Vesne Lipovac-Radulović, kao i mnogi drugi relevantni izvori. Djeluje nevjerovatno da se u Latkovićevu rječniku nalazi više od 1000 fitonima (naziva biljaka i biljnih organa), što je enormna građa, koju teško može sakupiti i specijalista botaničke struke. Problem je i u tome što korisnici Latkovićeva rječnika nijesu u mogućnosti da zaključe: da li je autor osobno sabirao građu na terenu (i de je ta istraživanja obavljao) ili je pak građu preuzimao iz literaturnih izvora, s otvorenim pitanjem koja je to literatura? Mi smo u cjelini preuzeli agrofito-

nimsku leksiku iz Latkovićeve rječnika, u obliku kako ju je on saopštio, i tako je ostavili budućim istraživačima da provjeravaju njenu izvornost i autentičnost.

Orijentalna fitonimija djelimično se može sresti u rječnicima I. Hadžića (za Rožaje) i A. Čirgića (za Podgoricu), a u pojedinačnim primjerima i u drugim dijalektološkim radovima. Međutim, ostalo je neizučeno područje Pljevalja, de je dugo bio elitni administrativni i kulturni centar osmanlijske vlasti u našim krajevima. Sigurno je da su na tome području bili dobro razvijeni poljoprivreda, vrtlarstvo i hortikultura i da se i do danas zadržalo dosta orijentalnih naziva gajenih i autohtonih biljaka.

Da je loza na tlu Crne Gore oduvijek bila kulturna biljka, svjedoče brojni toponimi oblika: *Vinograd*, *Vinogradine*, *Vinogradišta*, *Loza*, *Loze*, *Lozovac* i dr. Isto tako postoji i obimna fitonimska građa nomenklaturnoga tipa, koja se odnosi na narodne nazive sorti vinove loze, na organe te biljke, načine uzgajanja i razmnožavanja, proizvodnju vina i dr. Što je ta građa prilično dobro sačuvana i u Crnoj Gori, ima da se zahvali poznatome dalmatinskom i hrvatskome vinogradarskom stručnjaku Stjepanu Buliću (1865–1937) i njegovu monumentalnome djelu *Dalmatinska ampelografija* (Zagreb, 1949).

Većinu istraživanja Bulić je obavio u vrijeme Austrougarske monarhije, kad je Dalmacija imala široko političko-teritorijalno određenje i kad je u nju administrativno ulazio i znatan dio Crnogorskoga primorja (Boka Kotorska, Grbalj, Paštrovići). Tako je Bulić sakupio i spasio od zaborava dosta dragocjenih ampelografskih podataka iz Boke i Grblja.

U kojoj je mjeri Bulićevo djelo sveobuhvatno i kapitalno, potvrđuju i neki statistički podaci: za Dalmaciju je registrovao oko 200 sorti vinove loze, podijeljenih u 4 grupe, za koje postoji 1300 narodnih naziva. Od toga broja narodnih naziva njih oko 100 odnosi se na sorte iz Crnogorskoga primorja.

Ostalo je da s provjeri – da li je Bulić pošećivao Boku i Grbalj i lično sabirao ampelografsku građu, ili je pak podatke dobijao posredstvom informatora, preko katastarskih arhiva, iz literature, ili na koji drugi način? Na osnovu objavljenih podataka reklo bi se da su mu građu ipak saopštavali informatori, jer je samo u malom broju primjera utvrdio na koje se sorte vinove loze odnose prikupljeni narodni nazivi. Da je taj izvanredni poznavalac autohtonih sorti loza sam vršio ampelografska istraživanja u Boki i Grblju, manje bi ostalo neriješenih problema i nedoumica.

Bulić je ostavio dragocjena svjedočanstva o kontinuitetu isključivanja sorti iz dalmatinskih vinograda i rapidnom opadanju njihova broja. Jedna selekcija se dogodila 1860. godine kad je bolest izazvana gljivom *Oidium tuckeri* u potpunosti uništila neotporne sorte. Sljedeća selekcija nastupila je 1875–1890, kad je u Dalmaciji naglo porastao izvoz tzv. „crnih i vatrenih“

vina u Francusku, Njemačku, Švajcarsku i Austriju. Treće prorjeđivanje pro-uzrokovala je plamenjača (*Plasmopara viticola*). Poslije opustošenja starih sorti vinogradi su obnavljani američkim lozama.

Fitonimsku leksiku pronalazili smo i u etnografskoj literaturi (Nakićenović S. 1913, Pejatović T. 1902/1986, Simonović A. 1998, Raosavljević R. 1990, Milanović R. M. 1997, Kovačević N. S. 2007). Međutim, ostao je priličan broj etnografskih knjiga koje nijesmo stigli da pregledamo. Dosta pisaca, uglavnom amatera, publikovalo je tzv. zavičajne knjige, koje se odnose na pojedina sela, bratstva, plemena, seoske škole i dr. Budući istraživači crnogorske onomastike trebaće da obrate pažnju i na tu vrstu literaturnih izvora. Problem je samo u tome što su takve knjige najčešće nepristupačne – objavljuju ih anonimni izdavači ili kao privatna izdanja samih autora.

Nešto malo podataka dobili smo od informatora, od ljudi koji se tek prišćčaju pojedinih starih naziva. Dosta sorti biljaka u potpunosti je iščezlo, a neke su prorijeđene ispod kritične granice. Istovremeno su zaboravljeni i njihovi nazivi. U ratarsku, povrtlarsku i voćarsku proizvodnju uveden je sasvim novi asortiment visokoproduktivnih sorti i hibrida, koji je genetički kontrolisan. Njihovi nazivi su kod nas doslovno prenešeni iz jezika zemalja u kojima su takve sorte proizvedene, ili su kalkovani. Svi takvi nazivi nalaze se u savremenoj poljoprivrednoj literaturi, a kao primjer navodimo noviju ampelografsku monografiju S. Savića (2003:294–321), u kojoj su prikazane sve značajnije introdukovane vinske sorte i lozne podloge u Crnoj Gori, kao i njihovi ponarodnjeni nazivi. Zato smo i procijenili da najnoviju fitonimiju ne treba unositi u priloženi leksikon.

Nijesmo bili u mogućnosti da pregledamo staru crnogorsku štampu, uputstva koja su pisana u vezi s prepoznavanjem i gajenjem pojedinih biljaka, niti arhivsku i katastarsku građu u Kotoru i Cetinju, đe se mogu sresti službeni izvještaji s terena. Ta obaveza prenosi se na buduće istraživače crnogorske onomastike.

Građu za ovaj leksikon uglavnom smo prenosili izvorno, onako kako su je oformili i objasnili autori dijalektoloških rječnika i knjiga koje smo koristili. Građa je veoma heterogena, nastajala je u različita vremena, a objašnjavali su je pisci različitih profesija i mogućnosti, zato se nijesmo upuštali u nomenklaturne i taksonomske probleme gajenih biljaka (što je tema za agrobotaničare), niti ulazili u kritičke etimološke i semantičke rasprave (što je posao za lingviste).

U onomastičkoj literaturi, najčešće u rječnicima i leksikonima, provlače se linearne greške stapanja istoimenih naziva kojima se identifikuju različiti materijalni sistemi. Ilustrativan primjer su narodni nazivi biljaka ili fitonimi. Tako se u jednome dijelu Crne Gore naziv *kukurijek* odnosi na vrstu

Papaver rhoeas, a u drugome na vrste iz roda *Helleborus*. Identičan je slučaj i s fitonimima *kostrika*, *rakita*, *smrduša* i dr., koji se u različitim predjelima Crne Gore odnose na odvojene i nesrodne biljke. Taj se problem reflektuje i na toponimiju. Po jednoj biljnoj vrsti nazvan je toponim *Rakite* u selu Vukovci (Zeta), a sasvim po drugoj zaselak *Rakite* na Kovrenu (Bijelo Polje). Iz tih razloga nijesmo spajali istoimene fitonime, već smo ih prikazivali odvojeno, u onolikom broju koliko je bilo izvora iz kojih smo ih preuzimali. Na taj način izbjegli smo opasne homonimske i sinonimske zamke, koje treba da rasvijetle buduća onomastička istraživanja.

Kao što je u botanici važan areal koji naseljava određena vrsta ili drugi takson, tako je i u onomastici značajno prostiranje fitonima koji prati biljku. Zato smo ubikaciji poklonili posebnu pažnju. Zasad smo mogli da naznačimo samo pojedinačne lokalitete na kojima su fitonimi zabilježeni, a do slike o cjelovitome arealu može se doći samo nakon temeljnih terenskih proučavanja.

U literaturi koju smo koristili, kako u rječnicima tako i u drugim izvorima, u vezi s fitonimima, nailazili smo na mnoge nejasne opise pojedinih biljaka i njihovih organa: cvjetova, cvasti plodova, krtola, lukovica i dr. Tako često nijesmo bili sigurni da li se radi o dijalekatskim specifičnostima homonimnoga tipa ili o laičkim opisima i greškama samih autora. I tu vrstu problema mogu da raščiste samo odgovarajući specijalisti iz agrobotanike i lingvistike.

Iako smo odustali od suštinskih interpretacija sakupljene fitonimske građe, u nekim slučajevima uradili smo tehnička usklađivanja i dopune. Laičku odrednicu „vrsta“, upotrijebljenu đe joj u botaničkom smislu nije bilo mjesto, zamijenili smo sa „sorta“. U rječnicima su česti iskazi: „vrsta loze“, „vrsta trešnje“, „vrsta šipka“ i dr., a upravo se radi samo o sortama. Vrsta i sorta su u subordinaciji i predstavljaju dvije različite kategorije.

Takođe smo dosljedno sproveli ijekavizaciju i jotaciju (u slučajevima kad su izvori prilagođavani srpskohrvatskome jeziku ili ekavici) i primjerili tekst ortografiji crnogorskoga jezika. Ujednačili smo i tipove slova: osnovne fitonime istakli smo boldom, a sinonime i druge kategorije kurzivom. Manje ispravke vršili smo i pri pozicioniranju lokaliteta, kad je to bilo potrebno radi ispravljanja grešaka.

U svim slučajevima dopisivali smo izvore informacija, i tako uputili čitaoce na autore čije smo podatke preuzimali. Na taj način potvrđivali smo autentičnost izvora i omogućili budućim istraživačima lakše snalaženje i orijentaciju.

***

Zahvaljujemo Adnanu Čirgiću, koji nam pruža dragocjenu pomoć na realizaciji osnovnoga projekta *Crnogorski narodni nazivi biljaka*, iz kojega je proizašao priloženi leksikon *Građa za poljoprivrednu fitonimiju Crne Gore*.

Loza, grožde

- američka loza** ili **amerikanka** – sorta loze. Crnci (Piperi). (I: D. Četković)
- američko grožđe** – Podgorica. (IČEVIĆ D. 2007:163)
- bećirska loza crna** – odgovara sorti *kadarun crni*. Budva, Buljarica (Paštrovići). (BULIĆ S. 1949:250)
- bijela loza** – sorta bijeloga grožđa (*krstaš*). (LATKOVIĆ T. M. 2007:91)
- bijelo grožđe** – Podgorica. (IČEVIĆ D. 2007:163)
- bijoka bijela** – Grbalj. (BULIĆ S. 1949:251)
- bijoka bijela** ili **pjengavica** – Boka Kotorska: Grbalj, Krtole, Kovač (možda Kavač – V. P.), okolina Herceg Novog. (BULIĆ S. 1949:251)
- bikača** – *kratošija*. (LATKOVIĆ T. M. 2007:92)
- bila bijela** – Kameno kod Herceg Novog. (BULIĆ S. 1949:250)
- bila krupna bijela** – Kameno kod Herceg Novog. (BULIĆ S. 1949:250)
- bila sitna bijela** – Kameno kod Herceg Novog. (BULIĆ S. 1949:250)
- bioka** – jagode joj sitne i bijele, sa crnim šarama. Najfinije vino. Boka Kotorska (i sušed.). (NAKIĆENović S. 1913:32)
- bioka** – sorta bijeloga grožđa sitnih bobica. It. *bioccolo*. Riječ je zabilježio Nakićenović (216). Boka Kotorska, severozapadni dio. (MUSIĆ S. 1972:134)
- bioka** – v. *bijela loza*. (LATKOVIĆ T. M. 2007:93)
- božica crna** – Budva. (BULIĆ S. 1949:252)
- božovićeva loza bijela** – okolina Budve. (BULIĆ S. 1949:252)
- božovićeva loza bijela** ili **uhvata bijela** – Grbalj (Glavati, Krimovice, Zagara). (BULIĆ S. 1949:253)
- bratkovina** – jagode joj krupne, ali su ljutkaste. Boka Kotorska (i sušed.). (NAKIĆENović S. 1913:32)
- bratkovina bijela** – Grbalj, Krtole, Luštica, Tivat, Kovač (možda Kavač kod Kotora ili Kovači u Grblju – V. P.). (BULIĆ S. 1949:254)
- bratkovina crna** – odgovara sorti *plavina crna*. Budva, Paštrovići (Buljarica, Kaluđerac). (BULIĆ S. 1949:255)
- cibib bijeli** – Boka Kotorska: Bogdašići, Kovač (možda Kavač kod Kotora ili Kovači u Grblju – V. P.). (BULIĆ S. 1949:256)
- cipar** – vino i sorta grožđa. – *Daj mu malo cipra da se refa...* Boka Kotorska, jugoistočni dio. (LIPOVAC-RADULOVIĆ V. 1981:48)
- cojoni di frate bijeli** – odgovara sorti *krivalja bijela*. Boka Kotorska: Prčanj. (BULIĆ S. 1949:258)
- crmnička loza** – sorta crmničkoga grožđa ovalnih zrna (*vranac*). (LATKOVIĆ T. M. 2007:118)
- crna gorska** – v. *kratošija*. (LATKOVIĆ T. M. 2007:118)
- crni krstač** – v. *kratošija*. (LATKOVIĆ T. M. 2007:118)

- čauš bijeli** – Budva, Grbalj (Krimovice, Kubasi, Prijevoz/možda Prijevor – V. P., Zagora). (BULIĆ S. 1949:261)
- čelek crni** – odgovara sorti *izabela*. Spič (kod Sutomora). (BULIĆ S. 1949:261)
- čestozglavica** – v. *kratošija*. (LATKOVIĆ T. M. 2007:125)
- čoban-čauš bijeli** – Sutomore. (BULIĆ S. 1949:262)
- čubrica** – autohtona sorta grožđa (vinsko grožđe, dodaje se ostalome grožđu). Ubli (Kuči). (I: Rade Rajković, vlasnik vinograda, u dokumentarnoj emisiji TV Crne Gore)
- čupavac crni** – okolina Herceg Novog. (BULIĆ S. 1949:262)
- divljaka** – divlja loza (*Vitis silvestris Gmel.*). (LATKOVIĆ T. M. 2007:144)
- dračkinja bijela** – odgovara sorti *zlatarica bijela* – okolina Budve, Paštrovići (Buljarica, Kaluderac), Grbalj (Glavati, Višnjevo, Zagora), Krtole, Luštica, Kovač (možda Kavač kod Kotora ili Kovači u Grblju – V. P.). (BULIĆ S. 1949:264-265)
- drijenak bijeli** – Tivat. (BULIĆ S. 1949:265)
- drijenak rumeni** – Boka Kotorska: Mrčevac. (BULIĆ S. 1949:265)
- dugošija** – v. *kratošija* (LATKOVIĆ T. M. 2007:156)
- elizabetha crna** – odgovara sorti *izabela crna*. Paštrovići (Buljarica, Kaluderac). BULIĆ S. 1949:267)
- fragola** – odgovara sorti *izabela crna*. Spič (kod Sutomora). (BULIĆ S. 1949:267)
- francuska loza crna** – odgovara sorti *izabela*. Budva, Grbalj, Krtole, Mojdež kod Herceg Novog. (BULIĆ S. 1949:267)
- francuska loza ili francuzica** – sorta loze. Crnci (Piperi). (I: D. Četković)
- francuzica** – sorta loze. – *Ne može ođe nako ta francuzica tu pre kuću*. Njeguši. (ČIRGIĆ A. 2009:67)
- francuzica** – sorta loze. Tivat. (I: D. Korsić)
- frančezica** – francusko grožđe; vino. It. *francese*. Zabilježili i *frančezsko grožđe* u istome značenju. Budva i Paštrovići. (LIPOVAC-RADULOVIC V. 1997:89)
- frenska loza** – sorta vinove loze. Građani (Ljubotinj). (I: D. Popović & R. Mihaljević)
- gogolj** – sorta bijeloga grožđa (sličnog *smederevci*)... Selo Zagarač (Katunska nahija). (ČUPIĆ D. & ČUPIĆ Ž. 1997:60)
- gogolj bijeli** – Budva. (BULIĆ S. 1949:269)
- ilinka crna** – Herceg Novi (Kuti – Sasovići, Meljine–Savina). (BULIĆ S. 1949:272)
- izabela crna** – Grbalj. (BULIĆ S. 1949:272)

- japudžak bijeli** – Budva, Spič (kod Sutomora), Paštrovići (Buljarica, Kaluderac); Grbalj. (BULIĆ S. 1949:272)
- kadarun** – lok.: Crna Gora. Tumačenje: „nekako crno grožđe, Art Traube, uvae genus“ (KARADŽIĆ STEF. V. 1852:258). (PULEVIĆ V. 2005:89)
- kadarun** – sorta grožđa; etim. nepoznata (v. Skok). – *Danas sam na rivu prodala cijelu kašetu kadaruna. – Kadarun je dobar za vino. – Ima ti kadarun, muškat i amerikanica.* Boka Kotorska, jugoistočni dio. (LIPOVAC-RADULOVIĆ V. 1981:141)
- kadarun** – To daje plod krupni. Boka Kotorska (i sušed.). (NAKIĆENović S. 1913:32)
- kadarun bijeli** – Boka Kotorska: Herceg Novi, Grbalj. (BULIĆ S. 1949:272)
- kadarun bijeli bjeljanski** – na području staroga „kotara“ Kotora (?Grbalj). (BULIĆ S. 1949:272)
- kadarun crni** – Primorje: Budva, Paštrovići, Grbalj, Krtole, Lastva, Luštica, Perast, Kotor, Prčanj, Stoliv, Tivat, Herceg Novi. (BULIĆ S. 1949:273)
- kadarun suri crni** – Grbalj, Luštica. (BULIĆ S. 1949:273)
- kalavnja bijela** – Herceg Novi (Kuti, Sasovići, Meljine, Savina). (BULIĆ S. 1949:273)
- kalavrija** – njoj je odulje zrno. Drži se obično po odrinama. Skupo se prodaje. Plod joj je žućkast. Boka Kotorska (i sušed.). (NAKIĆENović S. 1913:32)
- kalavrija** – sorta grožđa, od ven. *ua calabria*. Isp. Nakićenović, 210. Boka Kotorska, severozapadni dio. (MUSIĆ S. 1972:163)
- kimčavo grožđe** – Podgorica. (IČEVIĆ D. 2007:163)
- kojoni de galo** – sorta grožđa, *krivaja*; ven. *coioni de gallo*. – *Uzela sam kilu grožđa kojoni de galo. – Evo ti tamo pod markot onaj Konavljanin ima dvije kašete grožđa kojoni de galo.* Boka Kotorska, jugoistočni dio. (LIPOVAC-RADULOVIĆ V. 1981:165)
- kratkošija bijela** – Grbalj (Kubasi), Kotor (Mrčevac, Škaljari). (BULIĆ S. 1949:275)
- kratošija** – „Sinonimi: U Crnoj Gori se sorta *kratošija* naziva još: *bikača*, *čestozglavica*, *dugašija*, *crna vinogradarska*, *crna gorska*, *srednji vranac*, *vrančić*, *veji vrana*, *vrančina*, *crni krstač*, *vranjkstan*, *ljutica* – Ulićević (1966). Očigledno je da se radi o više bio-tipova ove sorte. Dok su u Dalmaciji sinonimi: *gratošija*, *grakošija*, *kratkošija* – Bulić (1949).“ (SAVIĆ S. 2003:185)

- kratošija** – kojoj su jagode crne, njeno je najbolje vino. Spominje se i pjeva u pjesmi o krsnim imenima... Boka Kotorska (i sušed.). (NAKIĆENOVIC S. 1913:32)
- kratošija** – sorta crnoga grožđa, okrugloga zrna na kratkoj peteljci, obično nabijenih grozdova (od te sorte pravi se čuvena ceklinska lozova raki-ja, jer kratošija nije vinorodna sorta). (LATKOVIĆ T. M. 2007:261)
- kratošija** – sorta vinove loze. Građani (Ljubotinj). (I: D. Popović & R. Mihaljević)
- kratošija (kratkošija crna)** – Primorje: Herceg Novi, Tivat, Prčanj, Kotor, Krtole, Luštica, Grbalj, Budva, Paštrovići (Sveti Stefan i dr.). (BULIĆ S. 1949:276)
- krevetača** – loza koja je podignuta na odar, krevet. (LATKOVIĆ T. M. 2007:262)
- krevo bijeli** – Spič (kod Sutomora). (BULIĆ S. 1949:276)
- krivalja** – jagode joj krive i dugačke i bijele. Loze sade u metar razbijenoj zemlji, – prut za 30 cm poviju, a 70 cm u dubinu. Boka Kotorska (i sušed.). (NAKIĆENOVIC S. 1913:32)
- krivalja bijela** – Herceg Novi, Budva. (BULIĆ S. 1949:277)
- krstač** – „U Crnoj Gori sorta *krstač* ima sinonime: *krstača bijela*, *bijela krsta*, *bijela vinogradarska*, *bijela loza*, *bioka* – Ulićević (1966). (SAVIĆ S. 2003:215)
- krstač** – bijela loza. (LATKOVIĆ T. M. 2007:260)
- lisica** – lok.: Crna Gora. Objašnjenje: „Art weisse Weintraube, uvae genus“ (KARADŽIĆ STEF. V. 1852:330). Sorta vinove loze. (PULEVIĆ V. 2005:94)
- lisica** – sorta vinove loze. Građani (Ljubotinj). (I: D. Popović & R. Mihaljević)
- lisica pitoma crna** – odgovara sorti *lisica rumena*. Budva. (BULIĆ S. 1949:283)
- lisica rumena** – Budva, Gradište, Paštrovići (Buljarica, Kaluderac), Grbalj (Krimovice). (BULIĆ S. 1949:283)
- lisica sira crna** – odgovara sorti *lisica rumena*. Budva. (BULIĆ S. 1949:283)
- lisica sitna crna** – odgovara sorti *lisica rumena*. Budva. (BULIĆ S. 1949:283)
- lisičina rumena** – odgovara sorti *lisica rumena*. Spič (kod Sutomora). (BULIĆ S. 1949:283)
- loza** – vinova loza. (LATKOVIĆ T. M. 2007:288)
- loznica** – divlja vinova loza (*vitis silvestris* Gmel.). (LATKOVIĆ T. M. 2007:288)

- loznica** – lok.: Crna Gora. Tumačenje: posredno = *vinjaga*, „1) wilder Weinstock, vitis silvestris. 2) de Frucht davon, uva silvestris, cf. loznica“ (KARADŽIĆ STEF. V. 1852:63 & 332). SIMONOVIC D. 1959:501 Karadžičeve fitonime „loznica (Vuk)“ – zapisan u Crnoj Gori i „**vinjaga** (Vuk)“ – neubiciran, identifikovao je s vrstom *Vitis silvestris* Gmel. U drugome primjeru KARADŽIĆ je dobro objasnio da **loznica** u Crnoj Gori znači i plod od istoimene biljke. PULEVIĆ V. & SAMARDŽIĆ N. 2003:318 zabilježili su 11 toponima oblika: Loznica, Loznice, Podloznice i dr. (PULEVIĆ V. 2005:95)
- ložde** – lozje, vinograd. Prčanj/Boka Kotorska (još i u okolini Dubrovnika). (REŠETAR M. 2010:333)
- ložnica** – v. *loznica*. (LATKOVIĆ T. M. 2007:288)
- ložnica** ili **loznica** – divlja loza, *rađa kao kopriva*. Građani (Ljubotinj). (I: D. Popović & R. Mihaljević)
- ljutica** – v. *kratošija*. (LATKOVIĆ T. M. 2007:295)
- malvasija crna** – Boka Kotorska (Prčanj). (BULIĆ S. 1949:285)
- mastika** – mlado vino. (REŠETAR M. 2010:337)
- masturika** – (i jednostavno *mast*), šira, mlado vino, uporedi *mastika* i *most*. Prčanj (Boka Kotorska). (REŠETAR M. 2010: 337)
- most** – mlado vino. Prčanj (Boka Kotorska). Od ital. *mosto*; upor. *masturika*. (REŠETAR M. 2010: 340)
- muškaćela** – „Sinonimi za sortu *muškaćelu* u Crnoj Gori su: *muškat* i *muškaćelica*, dok u Dalmaciji ima više sinonima: *čimovica*, *muškat*, *muškat mali*, *muškatel*, *muškatela*, *muškatelj*, *muškatiya*, *muškatina* i *šmrkavac* (Bulić, 1949). Da li je riječ o istoj sorti u Dalmaciji i Crnoj Gori nije naučno potvrđeno.“ (SAVIĆ S. 2003:267)
- muškaćelica** – sorta bijeloga grožđa, *muškat* (ima jak miris). (LATKOVIĆ T. M. 2007:323)
- muškat** – grožđe i vrsta vina; it. *moscato*... Budva i Paštrovići. (LIPOVAC- - RADULOVIĆ V. 1997:197)
- muškat bijeli** – Budva, Grbalj, Prčanj, Herceg Novi: Sasovići. (BULIĆ S. 1949:290)
- muškat crni** – Boka Kotorska: Prčanj, Sasovići, Savina, Kutina, Meljine. (BULIĆ S. 1949: 291)
- muškat ruža crni** – Tivat. (BULIĆ S. 1949:293)
- muškatio** – plod joj velika zrna, jagode crvene. Ima silni miris. Rijetko se nalazi jer slabo rađa. Boka Kotorska (i sušed.). (NAKIĆENOVIĆ S. 1913:32)
- muškatio** – sorta mirisnoga grožđa. It. *muscatello*. U severozapadnoj Boki sličnim se imenom označavaju različite sorte voća koje pošeduju kara-

kteristični miris. Kaže se *muškate orah*, zatim za jednu vrstu mirisave šljive *muškatelica* i *muškačelica*, a Zore (Spom. SAN, XXVI) donosi *muškačela* sorta kruške. Boka Kotorska, ševerozapadni dio. (MUSIĆ S. 1972:193)

naško grožđe – Podgorica. (IČEVIĆ D. 2007:163)

nepogreb bijeli – Boka Kotorska: Bogdašići. (BULIĆ S. 1949:293)

odrina – lok.: „(po jugoz. kr.)“ (= jugozapadni krajevi). Tumačenje: „vinova loza, koja se pusti te naraste uz kakovo drvo ili onako uza što...“ (KARADŽIĆ STEF. V. 1852:447). (PULEVIĆ V. 2005:101)

odrina – loza stavljena na horizontalnu ili ovalnu strukturu radi stvaranja hlada. Krtole (Boka Kotorska). (Starčević J. L. 2003)

ovčji rep ili **ovčji repak bijeli** – Grbalj: Krimovice. (BULIĆ S. 1949:296)

pjegavica – lok.: Boka Kotorska. Tumačenje: „Art Rebe und Traube, vitis et uvae genus“ (KARADŽIĆ STEF. V. 1852:504). Sorta loze i grožđa. (PULEVIĆ V. 2005:104)

pjegavica bijela ili **bioka** – Boka Kotorska: Krtole. (Bulić S. 1949:299)

plajka ili **plavka bijela** – Boka Kotorska: Mrčevac, Škaljari. (BULIĆ S. 1949:300)

plajka ili **plavka crna** – odgovara sorti *plavina crna*. Boka Kotorska: Mrčevac. (BULIĆ S. 1949:300)

plavka – *Narod veli* – loza *plavka siromaška majka*, jer dobro rodije i dobro vino. Ima je i bijele i crne. Jagode joj sitne i dugačke. Boka Kotorska (i sušed.). (NAKICENOVIĆ S. 1913:32)

plavka crna, plajica ili **plajka crna** – odgovara sorti *plavina crna*. Mišići (između Sutomora i Buljarice), Grbalj (često), Boka Kotorska: Luštica, Krtole, Kotor, Lastva (?), Prčanj, Stoliv (?), Tivat, Herceg Novi. (BULIĆ S. 1949:306)

plavka ili **plajka bijela** – Mrčevo (možda selo Mrčevac blizu Tivta ili Mrčevo polje u Grblju – V. P.). (BULIĆ S. 1949:306)

prolivača crna – Kovač (vjerovatno Kavač kod Kotora, a postoji i selo Kovači u Grblju – V. P.). (BULIĆ S. 1949:311)

razaglija – sorta loze. Selo Boljevići. (Crmnica). (I: I. Ukšanović)

razaglija bijela – odgovara sorti *razajlija rum*. Budva. (BULIĆ S. 1949:314)

razaglija rumena – odgovara sorti *razajlija rum*. Spič (kod Sutomora), Budva, Kovač (možda Kavač kod Kotora ili Kovači u Grblju – V. P.). (BULIĆ S. 1949:314)

razajlija crna – odgovara sorti *razajlija rum*. Herceg Novi, Grbalj (Glavatičići, Kovač, Krimovice, Kubasi, Lastva, Višnjevo). (BULIĆ S. 1949:314)

- razaklija** – lok.: Crna Gora. Tumačenje: = *dinjka* (bez ubikacije), „nekako crveno grožđe, rother Traminer, vitis apiana“ (KARADŽIĆ STEF. V. 1852:120 & 627). (PULEVIĆ V. 2005:106)
- razaklija** – sorta grožđa, duguljastih velikih zrna, tvrde opne (postoji razaklija i sa bijelim i sa crnim i sa crvenim zrnima). (LATKOVIĆ T. M. 2007:482)
- reavica** – sorta *kratošije* (grožđa) kod koje grozdovi nijesu zbijeni nego su zrna prorjeđa. (LATKOVIĆ T. M. 2007:487)
- rehavica** – v. *reavica*. (LATKOVIĆ T. M. 2007:487)
- rejavica** – v. *reavica*. (LATKOVIĆ T. M. 2007:487)
- ribona bijela** – Brca i Đendinovići (kod Sutomora). (BULIĆ S. 1949:314)
- rolika crna** – Grbalj: Glavati. (BULIĆ S. 1949:314)
- rolika rumena** – Boka Kotorska: Krtole. (BULIĆ S. 1949:315)
- rozaklija** – sorta grožđa. Podgorica. (IČEVIĆ D. 2007:163)
- rozaklija** – v. *razaklija*. (LATKOVIĆ T. M. 2007:492)
- ruža** – stablo joj je visoko i jako, može živjeti preko 100 godina. Dosta ploda nametne, a grozd joj rijedak a jagode nacrvene. Boka Kotorska (i sušed.). (NAKIĆENOVIC S. 1913:32)
- ruža bijela** – Budva, Grbalj, Herceg Novi: Kameno. (BULIĆ S. 1949:317)
- ruža crna** – Budva, Herceg Novi: Sasovići, Kameno. (BULIĆ S. 1949:318)
- ružan crni** – Boka Kotorska: Krtole, okolina Herceg Novog. (BULIĆ S. 1949:319)
- sijer crni** – Grbalj. (BULIĆ S. 1949:320)
- sredičevac crni** – Boka Kotorska: Krtole. (BULIĆ S. 1949:322)
- stanka radova loza crna** – odgovara sorti *kadarun crni*. Paštrovići: Buljarića, Kaluđerac. (BULIĆ S. 1949:322)
- surac** – lok.: Boka Kotorska. Tumačenje: „Art Rebe und traube, vitis et uvae genus“ (KARADŽIĆ STEF. V. 1852:726). Sorta loze i grožđa. (PULEVIĆ V. 2005:110-111)
- surac** – on je vinovit, dobro rodi, ali vino blijedo, a zrnje objako. Boka Kotorska (i sušed.). (NAKIĆENOVIC S. 1913:32)
- surac crni** – Kameno kod Herceg Novog. (BULIĆ S. 1949:322)
- surac rumeni** – okolina Herceg Novog. (BULIĆ S. 1949:322)
- surica crna** – okolina Herceg Novog. (BULIĆ S. 1949:322)
- suvarak** – sorta grožđa. (LATKOVIĆ T. M. 2007:534)
- šerivo grožđe, šeriva loza** – sorta loze kod koje je zrno rumenkastožuto, „pljuckavo“ te nije za jelo. Izdašno rodi i koristi se za rakiju. Stara loza. Riječka nahija. (I: P. Jovičević)
- šerovina** – sorta loze. Crmnica. (I: M. Radoman)
- uhvata bijela** – okolina Budve. (BULIĆ S. 1949:331)

- uhvata bijela** ili **božovića loza bijela** – Budva, Grbalj: Glavati, Krimovice, Zagora. (BULIĆ S. 1949:331)
- uhvata crna** – Budva. (BULIĆ S. 1949:331)
- velji vran** – *kratošija*. (LATKOVIĆ T. M. 2007:611)
- volujina** – kao *kratošija*, veća zrna. Građani (Ljubotinj). (I: D. Popović & R. Mihaljević)
- volujina** – sorta loze. Crmnica. (I: M. Radoman)
- vranac** – „Ulićević (1966) navodi sljedeće sinonime za sortu vranac u Crnoj Gori: *vranac krstač*, *crmnička loza*, *crmnički vranac*, dok Bulić (1949) za istu sortu navodi sinonime koji se sreću u Dalmaciji: *vranac crni*, *vranac pihljavac*, *vranac crnogorski*“. (SAVIĆ S. 2003:152)
- vranac** – sorta grožđa. Podgorica. (IČEVIĆ D. 2007:163)
- vranac** – sorta vinove loze. Građani (Ljubotinj). (I: D. Popović & R. Mihaljević)
- vranac crni** – Spič (kod Sutomora), Paštrovići (Buljarica, Kaluđerac), Grbalj. (BULIĆ S. 1949:333)
- vranac crnogorski crni** – Budva. (BULIĆ S. 1949:333)
- vranac mahniti crni** – Budva, Paštrovići: Buljarica, Kaluđerac. (BULIĆ S. 1949:333)
- vranac prhljavac crni** – Budva. (BULIĆ S. 1949:333)
- vrančić** – v. *kratošija* (LATKOVIĆ T. M. 2007:619)
- vrančina** – v. *kratošija*. (LATKOVIĆ M. 2007:619)
- vranj krstan** – v. *kratošija*. (LATKOVIĆ T. M. 2007:619)
- zadarka** – sorta loze. Selo Boljevići (Crmnica). (I: I. Ukšanović)
- zadarska loza** – ima sitno slatko zrno. Građani (Ljubotinj). (I: D. Popović & R. Mihaljević)
- zadrenka** – sorta loze. Crmnica. (I: M. Radoman)
- zadrinka crna** – Budva, Paštrovići: Buljarica. (BULIĆ S. 1949:336)
- zelenac** ili **zelenak crni** – Boka Kotorska: Krtole. (BULIĆ S. 1949:336)
- zlatarica bijela** – Paštrovići (Buljarica, Kaluđerac), Grbalj (Glavati, Zagora, Višnjevo), Krtole, Luštica, Kotor?, Tivat. (BULIĆ S. 1949:135)
- žitkovina crna** – Spič (kod Sutomora). (BULIĆ S. 1949:340)
- žižak** – „U Boki Kotorskoj se nailazi na sinonim: *žižak bijeli* – Bulić (1949)“. (SAVIĆ S. 2003:242)
- žižak bijeli** – Kruševica kod Herceg Novog. (BULIĆ S. 1949:341)
- žitkovina bijela** – Spič (kod Sutomora). (BULIĆ S. 1949:341)

Jabuka

- arapka** – sorta jabuke, *slatke su, crvenkaste, đeca su ih rado krala*. Bijelo Polje (I: B. Koprivica)
- babovača** – sorta domaće jabuke. Selo Osreci (Donja Morača). (SIMONOVIC A. 1998:512)
- babovača** – sorta jabuke velikih žućkastih plodova. Bijelo Polje. (I: B. Koprivica)
- divljaka** – divlja kišela jabuka ili kruška. Prošćenje (Mojkovac). (VUJIČIĆ M. 1995:33)
- divljaka** – drvo i plod divlje jabuke (*Malus silvestris* Mill.). (LATKOVIĆ T. M. 2007:144)
- divljaka** – divlja jabuka *Malus communis*... – *Volijo je da sedi po* (= pod divljakom i da čita Sveto pismo. Uskoci. (STANIĆ M. 1990:154)
- divljaka** – divlja voćka (jabuka, kruška, smokva), selo Zagarač (Katunska nahija). (ČUPIĆ D. & ČUPIĆ Ž. 1997:76)
- divljaka** – divlja voćka, jabuka, kruška i dr... Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:134)
- divljaka** – nekalemljena voćka, samoniklica. Selo Osreci (Donja Morača). (SIMONOVIC A. 1998:518)
- divljaka** – raste u šumi. Selo Bistrica (Bijelo Polje). (I: A. Avdić)
- jabučina** – divlja jabuka... Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:238)
- jabučina** – v. *zukva*. (LATKOVIĆ T. M. 2007:225)
- jabuka** (*Malus* Mill.) – opšti naziv za čitavu teritoriju Crne Gore.
- jabuka petrovača** – omanja, žućkasta, slatka. Selo Mojstir kod Bistrice (Bijelo Polje). (I: A. Avdić)
- jabuka petrovača** – sorta jabuke, slatka. Vraneška dolina. (Bijelo Polje). (I: A. Avdić)
- ljutača** – kišela jabuka. Selo Osreci (Donja Morača). (SIMONOVIC A. 1998:530)
- pašinka** – sorta stare jabuke. Bijelo Polje. (I: B. Koprivica)
- pašinka** – stara sorta jabuke, žuta na crveno, srednje veličine, zrijeva u septembru. Orjeđala, jedva da se poneđe sretne. Selo Mojstir kod Bistrice (Bijelo Polje). (I: A. Avdić)
- petrovača** – voćka (smokva, jabuka) koja rađa (daje plod) za Petrovdan. (LATKOVIĆ T. M. 2007:399)
- petrovača (jabuka petrovača)** – jabuka koja prva sazrene. Selo Crnci (Piperi). (I: D. Četković)
- šerbetlija** – lok.: Crna Gora. Tumačenje: „Art Apfel, mali genus“ (KARADŽIĆ STEF. V. 1852:386). Sorta jabuke. (PULEVIĆ V. 2005:111)
- zukva** – divljaka, divlja jabuka, vrlo mala jabuka (*Malus silvestris* Mill.). (Kaže se još i *zukvica*). Naziv zastupljen na čitavoj teritoriji Crne Gore.

Kruška

- batinjača** – sorta stare domaće kruške. Selo Osreci (Donja Morača). (SIMONOVIC A. 1998:531)
- bazduhanka** – sorta krastave i krupne, a veoma ukusne kruške. – *U Bihor svašta rađa, rađaju kruške bazduhanke*. Rožaje. (HADŽIĆ I. 2003:20)
- begar** – sorta kruške omanjih sočnih plodova koji ugnjiju kad sazru. Selo Ulotina (Andrijevića). (I: G. Čulafić)
- blagun** – sorta krupne i vrlo slatke kruške; begar. Vasojevići. (BORIČIĆ TIVRANSKI V. 2002:37)
- ciganka** – divlja kruška. Selo Donja Gorica (Lješkopolje, kod Podgorice).
- divljaka** – divlja kišela jabuka ili kruška. Prošćenje kod Mojkovca. (VUJIČIĆ M. 1995:33)
- divljaka** – divlja voćka (jabuka, kruška, smokva), selo Zagarač (Katunska nahija). (ČUPIĆ D. & ČUPIĆ Ž. 1997:76)
- divljaka** – drvo i plod divlje kruške. (LATKOVIĆ T. M. 2007:144)
- divljaka** – nekalemljena voćka, samoniklica. Selo Osreci (Donja Morača). (SIMONOVIC A. 1998:518)
- divljaka** – raste u šumi. Selo Bistrica (Bijelo Polje). (I: A. Avdić)
- jarebasna** – sorta kruške, posebno prijatnog ukusa. Prošćenje (Mojkovac). (VUJIČIĆ M. 1995:54)
- jerebasma** – krupna, zelenkasta i izuzetno sočna kruška. – *Jerebasma kat pane sa kruške ona se cijela razbije*. Rožaje. (HADŽIĆ I. 2003:78)
- jerebasma** – sočna kruška (zabilježeno je i *jeribasma*). Vasojevići. (BORIČIĆ TIVRANSKI V. 2002:120)
- jerebasma** – sorta kruške slatkih plodova, *topi se u ustima*. Bijelo Polje. (I: B. Koprivica)
- jerebasma** – sorta kruške, zrijeva u septembru. Orjeđala. Selo Mojstir kod Bistrice (Bijelo Polje). (I: A. Avdić)
- jerebosma** – „pitoma kruška, okruglastih plodova, obima *listače*. Crnci (Piperi). (I: D. Četković)
- jerebosna/jeribosna** – sorta krupne ukusne kruške. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:245)
- jeribosna** – krupna, sočna, ukusna pitoma kruška. Uskoci. (STANIĆ M. 1990:339)
- jesenka** – stara sorta kruške, s malim plodovima; kad sazru, smekšaju i potamne, veoma su ukusni i pogodni za sušenje. U potpunosti iščezava. Selo Crnci (Piperi). (I: D. Četković)
- kačamorka** – kruška s plodovima srednje veličine, rodi dobro. Kasnije zrijeva. Ostaje zelena. Stavljaju se u slamu i tako može da dočeka kraj zime. Ugnjije iznutra. Selo Rovca (Vasojevići). (I: M. Dašić)

- kačmorka** – sitna žućkasta kruška. – *Jedna žena iz Bihora beše donijela stranu kačmarke*. Rožaje. (HADŽIĆ I. 2003:80)
- kačmorka** – stara kruška, sitnija, kvalitetna je. Od nje se pekla rakija. Selo Bistrica (Bijelo Polje). (I: A. Avdić)
- kalem** – sorta kruške. Vasojevići. (BORIČIĆ TIVRANSKI V. 2002:124)
- kaluđerka** – sorta Kruške. Bijelo Polje. (I: B. Koprivica)
- karamanka** (tur. *karaman*) – sorta kruške koja je prenešena iz Turske (Vasojevići). (BORIČIĆ TIVRANSKI V. 2002:127)
- krastača** – sorta kruške s debelom hrapavom korom. Zrijevaju u jesen. Selo Zagarač (Katunska nahija). (ĆUPIĆ D. & ĆUPIĆ Ž. 1997:187)
- krstovača** – sorta kruške s povećim i sočnim plodovima, zrijeva početkom jeseni. Selo Crnci (Piperi). (I: D. Četković)
- kruščica** – sorta sitne, slatke kruške. – *Ove kruščice su ka med slatke*. Rožaje. (HADŽIĆ I. 2003:92)
- kruška** – opšti naziv za čitavu teritoriju Crne Gore.
- kruška petrovača** – sorta kruške koja rano sazrijeva (o Petrovu dne), omanjih okruglastih plodova. Iščezava. Selo Crnci (Piperi). (I: D. Četković)
- kruškovina** – vrsta drveta, divlja kruška (*Pirus piraster* Borkh.). (LATKOVIĆ T. M. 2007:267)
- listača** – stara sorta kruške. Plodovi srednje veličine, zeleni, širi nego duži, zrijeva početkom avgusta. Iščezava (od poodavno se ne pojavljuje na tržištu). Selo Crnci (Piperi). (I: D. Četković)
- mrkaljuša, kruška mrkaljuša** – sorta kruške. Kad se ubere, tvrda je, sazri poslije branja, kad i pocrni. Dobra je za rakiju. Vidrovan (Nikšić). (I: M. Maksimović)
- ranac** – rana kruška, zrijeva u julu (kad se žnje pšenica), manje je veličine. Stara je kruška i orjeđala. Selo Mojstir kod Bistrice (Bijelo Polje). (I: A. Avdić)
- ranica** – sorta domaće kruške. Selo Osreci (Donja Morača). (SIMONOVIĆ A. 1998)
- ranka** – rana kruška. Selo Donja Gorica (Lješkopolje, kod Podgorice). (I: R. Mugoša)
- sijerak** – sorta kruške, dolazi krajem septembra i početkom oktobra. Najkvalitetnija je. Od nje se pekla rakija. Selo Bistrica (Bijelo Polje). (A. Avdić)
- tombolača** – sorta kruške čiji plodovi „dozrijevaju pošto se uberu“. Selo Crnci (Piperi). (I: D. Četković)
- Tumbolača** – sorta kruške. Selo Donja Gorica (Lješkopolje, kod Podgorice). (I: R. Mugoša)

žutac – stara sorta kruške, plodovi žućkasti, sočni i aromatični. Rano zrijeva pa otud i drugo ime *vidovača*. Iščezava (rijetko se pojavljuje u tržnicama). Selo Crnci (Piperi). (I. D. Četković)

Prunoidno voće: šljiva, trešnja, kajsija, badem i dr.

amula – sorta šljive žutih ili crvenih plodova (sitnih) koji se teško odvajaju od koštice. Ven. *amolo...* – *Imamo ove godine puno žutih i crvenih amula...* Boka Kotorska, jugoistočni dio. (LIPOVAC-RADULOVIC V. 1981:10)

antiferak – *kajsija* (die Aprikose), Đurići (Boka); vjerovatno se veže s oblikom *antić* (vidi gore), zatim s *anćipraskva* „breskva“ Stari Grad (Cittavecchia) na Hvaru (*anćipraskva*, dok *praskva* znači marela, kao i *natupijerka* „vrsta breskve“, Dub. (od lat. *nucipersica*) (REŠETAR M. 2010:302). *NAPOMENA*: **antić** – marela. Šibenik. (REŠETAR M. 2010:301)

armelin – kajsija. Zabilježeno i *rmelin*. Budva i Paštrovići. (LIPOVAC-RADULOVIC V. 1997:16)

armelina – „vrsta breskve“. Tivat (I. D. Korsić). *NAPOMENA*: vjerovatnije se radi o kajsiji.

aršlama – „krupna trešnja“. Selo Bistrica (Bijelo Polje). (I: A. Avdić)

aršlama – sorta trešnje. – *Kupio am deci aršlama*. Selo Prošćenje (Mojkovac).

ašlama – sorta žutocrvene trešnje, *aršlama*. Uskoci. (STANIĆ M. 1990:15)

badem – (*Prunus communis*, *Amygdalus communis*). (IČEVIĆ D. 2007:156)

bajam – badem. Selo Godinje (Crmnica). (I: D. Leković)

bajam – v. *mendula*. (LATKOVIĆ T. M. 2007:567)

belošljiva – sorta bijele šljive. – *U Čerimafendin voćnjak uvijek je bila po neka belošljiva*. Rožaje. (HADŽIĆ I. 2003:21)

bjelica – sorta (bijele) šljive... Selo Zagarače (Katunska nahija). (ĆUPIĆ D. & ĆUPIĆ Ž. 1997:329).

bjelica – sorta trešnje. Boka Kotorska (i sušed.). (NAKIĆENOVIC S. 1913:33)

bjelica – sorta trešnje. Vraneška dolina (Bijelo Polje). (I)

bljelica – sorta šljive. Uskoci. (STANIĆ M. 1990:45)

breska – breskva. – *Kupi kilo zrelih breski*. Rožaje. (HADŽIĆ I. 2003:24)

crešnja – trešnja. – *Najvolim divlje crešnje*. Rožaje. (HADŽIĆ I. 2003:29)

crnica – sorta trešnje, kuva se i čini slatko. Boka Kotorska (i sušed.). (NAKIĆENOVIC S. 1913:33)

divlja trešnja – v. *treslovina*. (LATKOVIĆ T. M. 2007: 144)

durgonja – sorta šljive. Selo Ulotina (Andrijevice). (I: G. Čulafić)

durgulja – sorta šljive. Vasojevići. (I)

- džana** – lok.: Crna Gora. Tumačenje: = *džanarika*, „Art Pflaumen, pruni genus“ (KARADŽIĆ STEF. V. 1852:830). SIMONOVIĆ D. 1959:382 Karadžićev fitonim „džana (Vuk)“, s velikim brojem drugih imena, stavlja uz *Prunus italica* Borkh. U Crnoj Gori uobičajen je i naziv *džanja*, što se vidi i po toponimima: Džanja, Džanjica, Džanjev do i dr. (PULEVIĆ V. 2005:844-85)
- džanarika** – (pers. *gânerik*, tur. *canerigi*) – sorta rane šljive. Vasojevići. (BORIČIĆ TIVRANSKI V. 2002:357)
- džanarika** – Podgorica. (IČEVIĆ D. 2007:156)
- džanarika** – selo Bistrica (Bijelo Polje). (I: A. Avdić)
- džanja** – „vrsta šljive okruglih plodova“, džanarika (*Prunus cocumilia* Ten.) (LATKOVIĆ T. M. 2007:159). **NAPOMENA:** Vrsta *Prunus cocomilia* Ten. u Crnoj Gori srijeće se na veoma malom broju lokaliteta na području Pive, te fitonim *džanja* treba vezati i za neke srodne vrste širega rasprostranjenja.
- džanja** – džanarika *Prunus insitita*. Uskoci. (STANIĆ M. 1991:493)
- džanja** – džanarika, vrsta rane šljive. Vasojevići. (BORIČIĆ TIVRANSKI V. 2002:355)
- džanja** – Podgorica. (IČEVIĆ D. 2007:163)
- džanja** – voćka džanarika (*Prunus cerasifera*)... Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:672)
- džanja** – vrsta šljive. Tivat. (I: D. Korsić)
- deliborka** – sorta trešnje vrlo krupnih plodova. (LATKOVIĆ T. M. 2007:162)
- fruckavica** – sorta trešnje. Prčanj (Boka Kotorska). (REŠETAR M. 2010:315)
- grčica, trešnja grčica** – grka je, krešu je za list, jede je rado stoka. Lipovo kod Kolašina. (I: R. Bulatović)
- grkljaja** – divlja trešnja čiji su plodovi grki. – *Nemoj da se penješ na nju, to je grkljaja*. Rožaje. (HADŽIĆ I. 2003:60)
- jajara** – sorta šljive. Vasojevići. (BORIČIĆ TIVRANSKI V. 2002:118)
- kajsija** – Podgorica. (IČEVIĆ D. 2007:156)
- madžarka** – docna šljiva, požegača, debelica. Vasojevići. (BORIČIĆ TIVRANSKI V. 2002:156)
- magriva** – divlja višnja (*Prunus mahaleb*). – *Nakalemio sam višnju marelu na magrivu*. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:314)
- mednica** – slatka šljiva. Uskoci. (STANIĆ M. 1990:446)
- mednica** – stara sorta šljive. Od nje se pekla rakija. Sad je rijetka. Selo Bistrica (Bijelo Polje). (I: A. Avdić)
- meduo** – badem. Tivat. (I: D. Korsić)

- mekiš** – badem s tankom ljuskom. Prčanj (Boka Kotorska). (REŠETAR M. 2010:337)
- mendul** – badem; južno it. *umendula*; ven. *mandola*; it. *mandorla*. Na Muu, u Tivtu, Bogdašićima i Kavču, zabilježeno *mandula*. – *Manduli četaju u marač*. Boka Kotorska, jugoistočni dio. (LIPOVAC-RADULOVIĆ V. 1981:213)
- mendula** – bademi; južnoit. *amendula*; ven. *mendola*; it. *mandorlo* (*Amygdalus communis*). – *Imali smo mendule u Petrovac*. Budva i Paštrovići. (LIPOVAC-RADULOVIĆ V. 1997:188)
- mendula** – vrsta biljke, badem (*Amygdalus communis*) i njen plod. (LATKOVIĆ T. M. 2007:308)
- mendulica** – breskva (Pfirsich). Prčanj (Boka Kotorska). (REŠETAR M. 2010:338)
- mendulica** – sorta breskve. Tivat. (I: D. Korsić)
- menduo** – *Amygdalus communis*. Boka Kotorska (i sušed). (NAKIĆENOVIC S. 1913:33)
- menduo** – badem, u tom obliku u Prčanju a ne, kako je to kod Vuka pogrešno navedeno, u Dubrovniku, đe je naprotiv uobičajen samo oblik *mjen-deo*. (REŠETAR M. 2010: 338)
- menduo** – badem. Krtole (Boka Kotorska). (STARČEVIĆ J. L. 2003)
- piskavica** – sorta šljive slabijega kvaliteta, plod sitan. Dosta rodi. Naziv je čest u ševernome području Crne Gore, na jugu je zabilježen u Zagaraču (Katunska nahija).
- piskavica** – sorta šljive, zrije u drugoj polovini avgusta. Sitnija je od požegača i manje mesnata. Slabija je za rakiju. Dosta rodi. Vasojevići. (I).
- piskavica** – sorta šljive. Selo Ulotina (Andrijevice). (I: G. Čulafić)
- plavka** (ili **plavica**) – sorta trešnje, dolazi rano, prije drugih. Boka Kotorska (i sušed.). (NAKIĆENOVIC S. 1913:33)
- požegača** – sorta šljive. Selo Ulotina (Andrijevice). (I: G. Čulafić)
- požeška** – jesenja šljiva, madžarka. – *Požešku najviše volim od svog voća*. Uskoci. (STANIĆ M. 1991:128)
- požeška** – sorta šljive, na visokoj je cijeni. Selo Bistrica (Bijelo Polje). (I: A. Avdić)
- praska** – Crmnica. (MILETIĆ B. 1940:407)
- praska** – breskva, plod i drvo višegodišnje biljke (*Amygdalus persica* L.). (LATKOVIĆ T. M. 2007:437)
- praska** – breskva. Krtole (Boka Kotorska). (STARČEVIĆ J. L. 2003)
- praska** – breskva. Kruševica pod Orjenom (Herceg Novi). (MILANOVIĆ R. M. 1997:202)

- praska** – lok.: „po jugoz. kr.“ (= jugozapadni krajevi). Tumačenje: posredno: = *praskva* = *breskva*, „1) Pfirschbaum, amygdalus persica Linn. 2) Frucht davon, malum persicum, cf. praskva“. (KARADŽIĆ STEF. V. 1852:42 & 564). SIMONOVIC D. 1959:381 fitonim „*praska* (Vuk)“ identifikuje s vrstom *Prunus persica*. PULEVIĆ V. & SAMARDŽIĆ N. 2003:399-340 bilježe više lokaliteta oblika: Mala praska, Praskica, Praskina gomila donja, Praskova dolina, Praskvena glavica, Praskvica i dr. Vjerovatno je da su neki od njih nazvani po biljci *praski*. (PULEVIĆ V. 2005:105).
- praska** – Podgorica (IČEVIĆ D. 2007:163)
- praska** – sorta breskve. – *Jelji vi ovo praska u obor? – Ne isplati se praske sadit lako se pobolju*. Podgorica. (ČIRGIĆ A. 2007:185)
- praska** – sorta *breskve*. Tivat. (I: D. Korsić)
- praskva** – breskva; t. dij. *persica* (it. *pesca*); ven. *persega*. – *Pošto te praskve?* Budva i Paštrovići. (LIPOVAC-RADULOVIĆ V. 1997:236)
- praskva** (*breskva*, *Prunus persica*) – Imamo pitome, *priljepače* i *odljepače*, *bjelice* i *jesenke*, koje su tvrde, gorke i runjave, a dolaze pod jesen. Boka Kotorska (i sušed.). (NAKIĆENOVIC S. 1913:33)
- ranka** – v. *ranjka*. Uskoci. (STANIĆ M. 1991:256)
- ranjka** – šljiva koja rano donosi plod; plod te biljke. Uskoci. (STANIĆ M. 1991:256)
- ruskavice** – sorta trešnje. Boka Kotorska (i sušed.). (NAKIĆENOVIC S. 1913:33)
- sliva** – šljiva. Crmnica (MILETIĆ B. 1940:359). *NAPOMENA*: u selu Crnci (Piperi) govorilo se *sliva*, postoji toponim *U slive Markove* (V. P.).
- šeftelija** – breskva. Vasojevići. (BORIČIĆ TIVRANSKI V. 2002:362)
- šeftelija** – Crmnica. (MILETIĆ B. 1940:363)
- šefteljija** – breskva. – *Tu je šefteljija bila*. Podgorica. (ČIRGIĆ A. 2007:216)
- šljame** – sorta trešnje. Najveće su i najbolje rode. Boka Kotorska (i sušed.). (NAKIĆENOVIC S. 1913:33)
- tremzla** – *Prunus mahaleb* (V. Blečić in SIMONOVIC D. 1959:380). Naziv je jedinstven. U Crnoj Gori postoji toponim *Trtemesla* u Orasima – Lješanska nahija. (PULEVIĆ V. & SAMARDŽIĆ N. 2003:467)
- treslovina** – drvenasta biljka (*Prunus mahaleb* L.), okruglaste krošnje i visećih grana; cvijet bijel, sitan, mirišljav; plod crna koštunica, neprijatnog ukusa. (LATKOVIĆ T. M. 2007:575)
- treslovina** – magriva (*Prunus mahaleb* L.). Gornji Morinj (Boka Kotorska). (I: mještani iz sela Morinj)
- trešnja** – „sitna trešnja“. Selo Bistrica (Bijelo Polje). (I: A. Avdić)

- trijesla** – lok.: Boka Kotorska. Tumačenje: „wilde Weichsel, arboris genus“. (KARADŽIĆ STEF. V. 1852:748). SIMONOVIĆ D. 1959:380 Karadžićev fitonim „trijesla (Vuk)“ identifikuje s *Prunus fruticosa* Pall. (= *Cerasus chamaecerasus* Lois.), vjerovatno poveden nazivima iz drugih krajeva: *tresla* (po Đ. Popoviću) i *treslovina* (po Ž. Jurišiću). Ovde se postavlja osnovno pitanje: da li je vrsta *Prunus fruticosa* zastupljena u flori Crne Gore, da bi za nju moglo postojati ime *trijesla*? Dosad je za-bilježeno samo jedno nalazište „*P. Chamaecerasus* Jacq. In apricis val-lis Zetae prope Danilovgrad“ (PANČIĆ J. 1875:25), što nije dovoljno za postojanje imena šire upotrebe. Sumnja postaje tim veća što niko od botaničara ili šumara poslije Pančića nije tu vrstu zapazio u Crnoj Go-ri, a u Flori Evrope (Flora europaea 2:79) ne navodi se čak ni za terito-riju bivše države Jugoslavije. Inače, ovaj nalaz prividno bi mogli po-tvrditi toponimi: *Treslišta*, *Treslova dolina*, *Treslovina*, *Trijensla*, *Tri-jesle* i dr., koje su u Crnoj Gori registrovali PULEVIĆ V. & SAMAR-DŽIĆ N. 2003:468 & 471. Zato bi se Karadžićev fitonim *trijesla* iz Boke, kao i nebrojeni toponimi s tom osnovom, najvjerovatnije mogao odnositi na neku drugu vrstu iz roda *Prunus*, a najsigurnije na *Prunus mahaleb* L. (PULEVIĆ V. 2005: 112-113).
- trnjina** – *Prunus spinosa*; plod te biljke. Uskoci. (STANIĆ M. 1991:383). **NAPOMENA**: nazivi *trn* i *trnjina* zastupljeni su na čitavoj teritoriji Cr-ne Gore.
- turgolja** – sorta šljive, krupnija. Vidrovan (Nikšić). (I: Maksimović M.)
- turgonja** – sorta šljive. Podgorica. (IČEVIĆ V. 2007:156)
- turgonja** – sorta krupne zelenkaste šljive. – *Turgonje se sušu pa se meću u pirijan da se skuva ašaf...* Podgorica. (ČIRGIĆ A. 2007:228)
- turgonja** – sorta šljive. Gornje Polje (Nikšić). (I: M. Maksimović)
- turgonja** – sorta šljive. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:592)
- turgonja** – sorta šljive. Uskoci. (STANIĆ M. 1991:391)
- turgulja** – sorta rane krupne šljive... Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:592)
- turgulja** – v. *turgonja*. Uskoci. (STANIĆ M. 1991:391)
- višnja** – (*Prunus cerasus*). Boka Kotorska (i sušed.). (NAKIĆENOVIĆ S. 1913:33). **NAPOMENA**: Naziv *višnja* je opšti za čitavu teritoriju Crne Gore.
- zenderika** – sorta šljive. Tivat. (I: D. Korsić)
- zerdelija** – Boka Kotorska (i sušed.). (NAKIĆENOVIĆ S. 1913:33). **NAPOMENA**: KARADŽIĆ STEF. V. 1852:208 za Bosnu tu biljku identifu-je s kajsijom (*Prunus armeniaca*). Taj Karadžićev podatak prenosi ŠU-LEK B. 1879:461, dodajući još i latinski naziv *Prunus domestica my-*

robalana Desf. SIMONOVIĆ D. 1959:379 takođe se u potpunosti oslanja na Karadžića i za biljku *Prunus armeniaca* L. navodi kao osnovni naziv **kajsija** (Vuk) i sinonim *zerdelija* (Vuk).

Maslina

- barkinja** – sorta autohtone masline u Crnogorskom primorju. (MIRANOVIĆ K. & al. 2004:43).
- barkinja** – sorta masline. Tivat. (I: D. Korsić)
- crnica** – njoj je srednji rod, a ulje joj malo krvavo i prekosočno. Boka Kotorska (i sušed.) (NAKIĆENOVIĆ S. 1913:33)
- crnica** – sorta masline. Krtole (Boka Kotorska). (STARČEVIĆ J. L. 2003)
- crnica** – sorta masline. Tivat. (I: Korsić)
- fran** – sorta autohtone masline u Crnogorskom primorju. (MIRANOVIĆ K. & al. 2004:43)
- gloginja** – autohtona sorta masline u Crnogorskom primorju. (MIRANOVIĆ K. & al. 2004:43)
- gloginje** – to su divlje masline, kojih ulje za jestiva ne vrijedi, ali je dobra za kandilo. Boka Kotorska (i sušed.). (NAKIĆENOVIĆ S. 1913:33)
- krivalja** ili **barkinja** – ona je dobra za soliti ili u kvasinu. Boka Kotorska (i sušed.). (NAKIĆENOVIĆ S. 1913:33)
- lubardeška** – sorta masline. It. *lombardesc*a (?)... Boka Kotorska, severozapadni dio. (MUSIĆ S. 1971:183)
- lubardeška** – sorta masline. Malo ulja dava, a dosta ima mesa. Boka Kotorska (i sušed.). (NAKIĆENOVIĆ S. 1913:33)
- lubardina** – sorta masline, u vezi s it. *lombardo*. – *Masline su lubardina, zinzula i crnjaka*. – *Stukla sam lubardine, pa ću poslije promijenit vodu*. Budva i Paštrovići. (LIPOVAC-RADULOVIĆ V. 1997:172)
- lubrdeška** – sorta masline. Krtole (Boka Kotorska). (STARČEVIĆ J. L. 2003)
- lumbardeška** – sorta masline. Tivat. (I: D. Korsić)
- lumbardina** – sorta masline. It. *lombardina*... – *imali smo u Grbalj više vrsta maslina i žutice, sitnjake, zelene, dzinzule i lumbardine*. Boka Kotorska, jugoistočni dio. (LIPOVAC-RADULOVIĆ V. 1981:197)
- maslina** – Crmnica. (MILETIĆ B. 1940:236). Uobičajeni naziv na čitavome arealu masline u Crnoj Gori.
- mašlina** – Crmnica. (MILETIĆ B. 1940:351)
- padalica** – lok.: Crna Gora. Tumačenje: „n.p. maslina koja sama opadne, die von selbst obfallenden Obstfrüchte (z. B. Oliven), fructus sponte decedentes“ (KARADŽIĆ STEF. V. 1852:484). (PULEVIĆ V. 2005:102)
- sarulja** – sorta masline. Autohtona u Crnogorskom primorju. (MIRANOVIĆ K. & al. 2004:43)

- sitnica** – njoj je sitan plod, lijepo ulje i najbolji rod. Boka Kotorska (i sušed.). (NAKIĆENović S. 1913:33)
- španjolka** – sorta masline. Tivat. (I: D. Korsić)
- šinžula** – sorta autohtone masline u Crnogorskoj primorju. (MIRANOVIĆ K. & al. 2004:43)
- žutica** – maslina kojoj je rod uvijek zelen, ulje žuto i bistro, jako i tvrdo. Boka Kotorska (i sušed.). (NAKIĆENović S. 1913:33)
- žutica** – sorta masline. Krtole (Boka Kotorska). (STARČEVIĆ J. L. 2003)
- žutica** – sorta masline. Tivat. (I: D. Korsić)

Smokva

- „cvjetače“** – sve ove (smokve – V. P.) izmetnu takozvane „cvjetače“, to jest prve smokve, kojih je vrlo malo. Boka Kotorska (i sušed.). (NAKIĆENović S. 1913:33). *NAPOMENA*: vjerovatno se u Boki Kotorskoj taj naziv izgovara kao *četače*.
- bijela smokva** – selo Donja Gorica (Lješkopljje, kod Podgorice). (I: R. Mugoša)
- bjelica** – sorta smokve. Selo Crnci (Piperi). (I: D. Četković)
- buica** – sorta smokve, sura („ni crna ni bijela“). Selo Crnci (Piperi). (I: D. Četković)
- buvica** – sorta smokve. Tivat. (I: D. Korsić)
- crna, crna smokva** – selo Donja Gorica (Lješkopljje, kod Podgorice). (I: R. Mugoša)
- crnica** – sorta smokve. Selo Crnci (Piperi). (I: D. Četković)
- četunjače** – isto što i *cvjetače*. Selo Crnci (Piperi). (I: D. Četković)
- divljaka** – smokva. Podgorica. (IČEVIĆ D. 2007:163)
- dužaka, dužica** – sorta smokve. Selo Donja Gorica (Lješkopljje kod Podgorice). (I: R. Mugoša)
- dužica** – lok.: Kotor. Tumačenje: „smokva duguljasta, Art Feigen, ficus genus“. (KARADŽIĆ STEF. V. 1852:144)
- dužica** – sorta smokve (vidi: *kukumar*). – *Prvo ti prispijeva petrovača, pa kukumar, pa dužica, zimnica i trojka*. Budva i Paštrovići. (LIPOVAC-RADULOVIĆ V. 1997:157)
- dužice** – sorta smokve, plodovi duguljasti. Boka Kotorska (i sušed.). (NAKIĆENović S. 1913:33)
- dvoljetka** – smokva koja dvaput rađa. – *Imali smo mi jednu dvoljetku u avliju. – Mene su milijie dvoljetke, boga mi, no patljidžanke*. Podgorica. (ČIRGIĆ A. 2007:79)
- frakancana, frankacana** – sorta velike bijele smokve; možda od it. *fellacciano*... – *Uzmi kovicu, pa pođi ubrat koju frakancanu. – Mi imamo u*

- baštinu jednu frakancanu, nema boljih smokava od njih.* Boka Kotorska, jugoistočni dio. (LIPOVAC-RADULOVIĆ V. 1981:94)
- francakane** – sorta smokve. Boka Kotorska (i sušed.). (NAKIĆENović S. 1913:33)
- indijska smokva** – *Ficus indiana*. Boka Kotorska (i sušed.). (NAKIĆENović S. 1913:33)
- jesenka** – sorta smokve. Selo Godinje (Crmnica). (I: D. Leković)
- klap** – bijeli sok kod smokve (pojavljuje se na zarezanom ili otkinutome dijelu lista ili grane). Selo Crnci (Piperi). (I: D. Četković)
- kolutić** – „manje smokve koje rastu na *petrovači* – smokovom stablu, nakon što su već pobrane velike smokve *petrovače*“. Dobrota (Boka Kotorska). (REŠETAR M. 2010:326)
- kufalica, kuvalica** – prezreli i ukufjeli (polusasušeni) plodovi smokve. Riječka nahija. (I: P. Jovičević)
- kukumar** – sorta smokve duguljastoga oblika. – *Prvo ti prispijeva smokva petrovača, pa kukumar, pa dužica, zimnica i trojka.* Budva i Paštrovići. (LIPOVAC-RADULOVIĆ V. 1997:157)
- lipovka** – sorta smokve. (LATKOVIĆ T. M. 2007:285)
- lipovka** – sorta smokve. Selo Zagarač (Katunska nahija). (ĆUPIĆ D. & ĆUPIĆ Ž. 1997:210)
- mletkinje** – sorta smokve, potiče iz Mletaka. Boka Kotorska (i sušed.). (NAKIĆENović S. 1913:33)
- ozimice** – sorta smokve, najkasnije dolaze. Boka Kotorska (i sušed.). (NAKIĆENović S. 1913:33)
- pašaka** – divlja smokva. Selo Crnci (Piperi). (I: D. Četković)
- pašaka** – divlja smokva. Selo Zagarač (Katunska nahija). (ĆUPIĆ D. & ĆUPIĆ Ž. 1997:320)
- pašaka** – smokva. Podgorica. (IČEVIĆ D. 2007:163)
- patlidžanka** – sorta smokve. Podgorica. (IČEVIĆ D. 2007:163)
- patljidžanka** – sorta smokve. – *Da mi je izes jednu patljidžanku. – Ja više voljim patljidžanke no dvoljetke.* Podgorica. (ČIRGIĆ A. 2007:176)
- pečenjake** – plodovi smokve prisilno uveli zbog prećerane suše. Riječka nahija. (I: P. Jovičević)
- petrovača** – sorta smokve (vidi: *kukumar*). – *Prvo ti prispijeva smokva petrovača, pa kukumar, pa dužica, zimnica i trojka.* Budva i Paštrovići. (LIPOVAC-RADULOVIĆ V. 1997:157)
- petrovača** – sorta smokve koja rano uzrijeva, ima dva roda. Selo Donja Gorica (Lješkopolje, kod Podgorice). (I: R. Mugoša). *NAPOMENA*: naziv *petrovača* je čest u arealu smokve u Crnoj Gori.

- petrovača** – sorta smokve koja zrijeva oko Petrovdana. – *Jesu lji vi zdrelje petrovače. – Ja se pored petrovača ni na koje drugo voće ne bi okrenuho*. Podgorica. (ČIRGIĆ A. 2007:178)
- petrovača** – sorta smokve. Selo Godinje (Crmnica). (I: D. Leković)
- petrovača** – sorta smokve. Tivat. (I: D. Korsić)
- petrovača** – voćka (smokva, jabuka) koja rađa (daje plod) za Petrovdan. (LATKOVIĆ T. M. 2007:399)
- popice** – sorta smokve. Boka Kotorska (i sušed.). (NAKIĆENović S. 1913:33)
- popice** – sorta smokve. Tivat. (I: D. Korsić)
- pupavac** – provenuli plod smokve. Selo Crnci (Piperi). (I: D. Četković)
- pupavac** – smokva sitnih plodova. Selo Donja Gorica (Lješkopljje, kod Podgorice). (I: R. Mugoša)
- rezanica** – sorta smokve. Selo Godinje (Crmnica). (I: D. Lekić)
- sedmakinja** – smokva. Podgorica. (IČEVIĆ D. 2007:163)
- sedmakinja** – sorta smokve s dva roda u godini, prvi rod dolazi rano. Selo Donja Gorica (Lješkopljje, kod Podgorice). (I: R. Mugoša) *NAPOMENA*: naziv *sedmakinja* čest je u arealu smokve u Crnoj Gori.
- sedmakinja** – sorta smokve. – *Ja voljim smokve, i sedmakinje i petrovače i patljidžanke i koje got oćeš. – Jesu li počelje sedmakinje*. Podgorica. (ČIRGIĆ A. 2007:200)
- stambolkinja** – sorta smokve, donešena. Selo Donja Gorica (Lješkopljje, kod Podgorice). (I: R. Mugoša)
- sušelica** – sorta smokve koja se suši. Prčanj (Boka Kotorska). (REŠETAR M. 2010:396)
- sušelica** – sorta smokve. Dolazi oko 10. avgusta. Okruglastih plodova. Kotor. (I: D. Đurašković)
- sušelica** – sorta smokve. Najbolje su za sušenje. Boka Kotorska (i sušed.). (NAKIĆENović S. 1913:33)
- sušelica** – sorta smokve. Tivat. (I: D. Korsić)
- škopac** – sorta smokve. Prčanj (Boka Kotorska). (REŠETAR M. 2010:400)
- trojka** – sorta smokve (vidi: *kukumar*). – *Prvo ti prispjjeva smokva petrovača, pa kukumar, pa dužica, zimnica i trojka*. Budva i Paštrovići. (LIPOVAC-RADULOVIĆ V. 1997:157)
- trojke** – sorta smokve, izdaje tri roda, prvom vrlo malo, drugom više, a trećom najviše. Boka Kotorska (i sušed.). (NAKIĆENović S. 1913:33)
- ukufelica** – plod smokve u prvoj fazi isušivanja (nakon potpunoga zrijevanja). Selo Crnci (Piperi). (I: D. Četković)
- zadulica** – plod smokve na početku zrijevanja. Selo Crnci (Piperi). (I: D. Četković)

zelenkora – sorta smokve. Podgorica. (IČEVIĆ D. 2007:163)

zelenkora – sorta smokve. Selo Donja Gorica (Lješkopolje, kod Podgorice). (I: R. Mugoša)

zelenkorka – sorta smokve čiji plod kad sazrene ima zelenu boju kore. (LATKOVIĆ T. M. 2007:651)

zimnica – sorta smokve (vidi: *kukumar*). – *Prvo ti prispijeva smokva petrovača, pa kukumar, pa dužica, zimnica i trojka*. Budva i Paštrovići. (LIPOVAC-RADULOVIĆ V. 1997:157)

zimnica – sorta smokve. Tivat. (I: D. Korsić)

Ostale voćke (biljke i plodovi)

bigatica – sorta crne kišelasne murve. – *Otresla mi je punu tavaju bigalica*. Boka Kotorska, jugoistočni dio. (LIPOVAC-RADULOVIĆ V. 1981:33-34)

cedrun – sorta velikoga limuna; it. *cedrone* (frutto del cedro). Zabilježili smo u Prčanju *cedrun* i *cetrun*. – *Najpikantnija ti je marmelada od cedruna*. – *Stavi u tortu malo šuga od cedruna, kad nemaš lemunu*. Boka Kotorska, jugoistočni dio. (LIPOVAC-RADULOVIĆ V. 1981:45)

citron – sorta limuna koji naraste veći nego obično, a i kora mu je deblja. Lat. *Citrus medica*, it. *cedro*, *cedrone*. Tom (Spom. SAN, CV, 202): cijera... Boka Kotorska, severozapadni dio. (MUSIĆ S. 1972:242)

četrun – (*Citrus medica cedra*). Boka Kotorska (i sušed.). (NAKIĆENović S. 1913:19 & 33)

četrun – sorta limuna (*citrus medica* L.); njegov plod. (LATKOVIĆ T. M. 2007:125)

četrun i **četun** – sorta velikoga limuna, isp. *citron*, it. *cedrato*... Boka Kotorska, severozapadni dio. (MUSIĆ S. 1972:243)

četruna – v. *četrun*. (LATKOVIĆ T. M. 2007:125)

čičiboja (rogač) – Podgorica. (IČEVIĆ D. 2007:163)

čičimak – žužula, *Zizyphus jujuba* Mill. TIVAT. (I: D. Korsić)

čičiman - v. *zinžula*. (LATKOVIĆ T. M. 2007:126)

datula – Boka Kotorska (i sušed.). (NAKIĆENović S. 1913:19)

datula – urma... Boka Kotorska, severozapadni dio. (MUSIĆ S. 1972:150)

divljaka – divlja voćka (jabuka, kruška, smokva). Selo Zagarač (Katunska nahija). (ČUPIĆ D. & ČUPIĆ Ž. 1997:76)

divljaka – nekalemljena voćka, samoniklica. Selo Osreci (Donja Morača). (SIMONović A. 1998:518)

drekaza – baštenska pitoma jagoda. (LATKOVIĆ T. M. 2007:152)

drekaza, dretaza. – Crmnica. (MILETIĆ B. 194:366)

- dren/drijen** – vrsta drveta, voćke (*Cornus mas*) – *Po prisoju ispod kuće bija-hu populjile džanje, ozlatili se drenovi i izbio kaćun*. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:149)
- dreteza** – lok.: Paštrovići. Tumačenje: = *jagoda*, „die Erdbeere, fragum. U Dubrovniku se kaže *jagoda pozemljuša*“. (KARADŽIĆ STEF. V. 1852:139 & 244). SIMONOVIC D. 1959: Karadžićev fitonim „dreteza (Vuk)“ stavlja uz rod *fragaria* L., ali navodi još i „drekeza (SAN)“, uz napomenu: „u Crnoj Gori pod šumska jagoda“. Informator Vlado Nikaljević iz Crmnice saopštio nam je ime: *dretaza* = *jagoda*, a Rade Ratković iz Paštrovića: *drekaza* = *divlja šumska jagoda*.
- drijen** – uobičajeni naziv za vrstu *Cornus mas* L. na čitavoj teritoriji Crne Gore. To potvrđuju i brojni toponimi tipa: *Drijen*, *Bijeli drijen*, *Drije-nak*, *Drijeni*, *Drijenje*, *Drenova rupa* i dr. (PULEVIĆ V. & SAMAR-DŽIĆ N. 2003: 105–112)
- dunja** – uobičajeni naziv za voćku *Cydonia oblonga* Mill.
- gabra** – vrsta murve. Tivat. (I: D. Korsić)
- iglica** – Podgorica. (IČEVIĆ D. 2007:40 & 163)
- kaka** – japanska jabuka. Tivat. (I: D. Korsić)
- kake, kaka** – plod japanske jabuke. It. *Cacchi*. Boka Kotorska, severozapad-ni dio. (MUSIĆ S. 1972:163)
- kaki** (pl.m.) – japanske jabuke, it. *cachi* (iz japanskoga). – *U Tura su sazreli kaki pa ću poč popodne da kupim koje kilo*. – *Tetka je kupila kake, ali, bogami nijesu još zrele*. Boka Kotorska, jugoistočni dio. (LIPOVAC-RADULOVIĆ V. 1981:142)
- kitnjača** – krupna jagoda ili malina. – *Odite ovamo, sve same kitnjače*. Uskoci. (STANIĆ M. 1990:362)
- kitnjača** – velika šumska jagoda, krupnija od ostalih. Selo Prošćenje (Mojkovac). (VUJIČIĆ M. 1995:58)
- kitnjača** – vrsta jagode. Vraneška dolina (Bijelo Polje). (I)
- kostanj** – (*Castanea sativa*). Boka Kotorska (i sušed.). (NAKIĆENOVIC S. 1913:33). *NAPOMENA*: S. Nakićenović je napisao latinski naziv *Aesculus hipocastanum*, što se odnosi na tzv. „divlji kostanj“, a ne na dobro poznati *costanj* (*Castanea sativa*), koji u Boki naseljava velike površine (Kostanjica, Stoliv i dr.).
- kostanj** – kesten. Krtole (Boka Kotorska). (STARČEVIĆ J. L. 2003)
- kostanja, koštanja** – koštanj. Crmnica. (MILETIĆ B. 1940: 260, 261, 357)
- koščela** – (*Celtis australis* L.). Đeca rado jedu sitne crnkaste plodove – *koščelice*. *Košćela* je uobičajen naziv na čitavome crnogorskom dijelu areala te drvenaste biljke.

- koštan** – plod kestena. – *Donio sam iz peći pun džak koštana. Rožaje.* (HADŽIĆ I. 2003:89)
- koštanj** – Podgorica. (IČEVIĆ D. 2007:163)
- koštilj** – orah iz koga se teško vadi jezgro (zgarica), selo Osreci (Donja Morača). (SIMONOVIĆ A. 1998:528)
- kupjena** – v. *kupljena*. (LATKOVIĆ T. M. 2007:272)
- kupljena** – Crmnica. (MILETIĆ B. 1940:255)
- kupljena** – višegodišnji razgranati grm sa dugim trnovitim granama čiji je plod crne boje, sočan i sladak (*Rubus fruticosus* L.). (LATKOVIĆ T. M. 2007:272)
- lemun** – (*citrus medica*). Boka Kotorska (i sušed.). (NAKIĆENOVIĆ S. 1913:19 & 33)
- lemun** – limun (*citrus limonum*); it. *limone* (iz. perz. *limumun*). – *Svi lemuni su od zime propali, a i po koja neranža.* Budva i Paštrovići. (LIPOVAC-RADULOVIĆ V. 1997:167)
- lemun** – limun (*Citrus limonum*). It. *limone*. U severozapadnoj Boki gen. glasi *lemuna*. Boka Kotorska, severozapadni dio. (MUSIĆ S. 1972:181)
- lemun** – Tivat. (I: D. Korsić)
- ljepiš** – sorta poluslatkoga uzgajanog šipka. Celo Crnci (Piperi). (I: D. Četković)
- lješnik** – Crmnica. (MILETIĆ B. 1940)
- maginja** – plod od planike, ukusan i dobar za spremanje rakije. Krtole (Boka Kotorska). (STARČEVIĆ J. L. 2003). *NAPOMENA*: v. *planika*
- malina** – šumsko crvenkasto voće (*Rubus ideaus*)... Nikšićki kraj. (ĐOKIĆ LJ. 2010:316)
- mandarina** – (*Citrus cuneata*). Boka Kotorska (i sušed.). (NAKIĆENOVIĆ S. 1913:33)
- mandolina** – mandarina. Tivat. (I: D. Korsić)
- medetka** – vrsta lijeske – medeđa lijeska, visoko drvo (*Corylus colurna*). Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:322)
- mekiš** – orah meke kore... – *Ove mekiše sve sam izlomijo prstima.* Rožaje. (HADŽIĆ I. 2003:103)
- miholjača** – lok.: Crna Gora. Tumačenje: „voćka koja dopijeva o Miholju dne, ein Obstbaum, dessen Frucht gegen Michaelis (29. Sept.) reift, pomuscirca festum Arch. Michaelis maturans“ (KARADŽIĆ STEF. V. 1852:360). (PULEVIĆ V. 2005:98)
- mogranj** – šipak, nar, it. *melograno*, dij. *melagrano*... Budva i Paštrovići. (LIPOVAC-RADULOVIĆ V. 1997:191)
- mučmula** - (*breskva*). Crmnica. (MILETIĆ B. 1940:363)

- murva** – postoji *bijela murva* (*Morus alba* L.), *crna murva* (*morus nigra* L.) i dr., te niz varijeteta i sorti. Na čitavome prostoru Crne Gore uobičajen je narodni naziv *murva*, što potvrđuju i brojni toponimi. Naziv *dud* unešen je u Crnu Goru u novije vrijeme, preko knjiga, medija i dr.
- murvak** – stablo divlje murve (wilder Maulbeerbaum). Prčanj (Boka Kotorska). Kod Vuka *murvac* u Risnu. (REŠETAR M. 2010:357)
- mušmula** – (*Mespilus germanica* L.). Podgorica. (IČEVIĆ D. 2007:163)
- mušmula** – voćka i njen plod (*Mespilus germanica*)... Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:338)
- mušmula** – vrsta voća. – *Do skoro ni znala nisam da su mušmulje voće. – U njih sam prvo mušmula jela.* Podgorica. (ČIRGIĆ A. 2007:155)
- narandža** – (*Citrus aurantium*). Boka Kotorska (i sušed.). (NAKIĆENOVIC S. 1913:19 & 33)
- narandža** – vrsta južnoga voća. Ven. *naranza*. It. *arancia*... Boka Kotorska, severozapadni dio. (MUSIĆ S. 1972:194)
- narandža grka** – (*Citrus aurantium amara*). Boka Kotorska (i sušed.). (NAKIĆENOVIC S. 1913:33)
- narandža** – Budva i Paštrovići. (LIPOVAC-RADULOVIĆ V. 1997:201)
- narandža** – Tivat. (I: D. Korsić)
- narandža** – pomorandža, mediteranska biljka i voće. Krtole (Boka Kotorska). (STARČEVIĆ J. L. 2003)
- nerandža** – drvo pomorandže (*Citrus aurantiacum* L.) i njen plod. (LATKOVIĆ T. M. 2007:348)
- nerandža** – pomorandža. – *kupi dva kila nerandže kat se vrneš. – Ožulji mi jednu nerandžu.* Podgorica. (ČIRGIĆ A. 2007:163)
- nerandžin** – drvo mandarine (*Citrus nobilis* L.) i njen plod. (LATKOVIĆ T. M. 2007:348)
- nešpula** – Boka Kotorska (i sušed.). (NAKIĆENOVIC S. 1913:19)
- nješpula** – slična oskoruši. Tivat. (I: D. Korsić) *NAPOMENA*: možda treba da stoji *nješpula*?
- nješpula** – mediteransko voće. – *Nješpula ti je ka i čoek, prije opane nego što zrene.* Krtole (Boka Kotorska). (STARČEVIĆ J. L. 2003)
- nješpula** – vrsta drveta, japanska mušmula (*Eriobotria japonica* Lindl.). Zimzelena biljka, sitnih bijelih, mirišljavih cvjetova, plod zlatnožute boje, sočan, kišelasoga ukusa. (LATKOVIĆ T. M. 2007:355)
- ora** – orah. Vasojevići. (BORIČIĆ TIVRANSKI V. 2002:201)
- orag** – orah (*Juglans regia*). *Oragov* – koji je od oraha. *Oragovina* – drvo oraha. – *Napravio duvansku kutiju od oragovine.* Selo Bezuje (Piva). (GAGOVIĆ S. 2004:177-178)

- orah** – (*Juglans regia* L.). Uobičajeni naziv na čitavome području Crne Gore, što potvrđuje i veliki broj toponima nazvanih po biljci orahu.
- orandža** – narandža, južno voće. Krtole (Boka Kotorska). (STARČEVIĆ J. L. 2003)
- oskoruša** – južna voćka, obično se za oskorušu kaže – *prije opane nego što zrene*. Krtole (Boka Kotorska). (STARČEVIĆ J. L. 2003)
- oskoruša** – *Sorbus domestica*. Biljka oporoga ukusa; plod te biljke. Uskoci. (STANIĆ M. 1991:56)
- pasomni, šipak pasomni** (rjeđe **pasomi**...). – sorta polukišeloga šipka. Prčanj (Boka Kotorska). (REŠETAR M. 2010:357)
- pasovni šipak** – lok.: Crna Gora. Tumačenje: „koji je pola kiseo, Art Granatapfel, mali granati genus“ (KARADŽIĆ STEF. V. 1852:490). SIMONOVIC D. 1959:387 Karadžićev fitonim „pasovni šipak (Vuk)“ identifikuje s vrstom *Punica granatum* L., s napomenom „Za nakiseli plod“. (PULEVIĆ V. 2005:102-103)
- planika** – lok.: Boka Kotorska. Tumačenje: „drvo na kome rodi *maginja* (kao velika sunca, iznutra žuto kada je zrelo, a zeleno bijelo), die Meerkirsche, arbutur unedo Linn.“ (KARADŽIĆ STEF. V. 1852:505). SIMONOVIC D. 1959:44 Karadžićev fitonim iz Boke „**planika** (Vuk)“ stavio je kao prioritetno ime uz *Arbutus unedo* L. (drugo ime je „**maginja** (Vuk)“. (PULEVIĆ V. 2005:104)
- planika** – vrsta biljke što raste u goru sama od sebe, ima tu karakteristiku što ima plod zvani *maginja* od kojeg se peče rakija maginjača. Krtole (Boka Kotorska). (STARČEVIĆ J. L. 2003)
- puklač** – raspukli plod šipka. Selo Crnci (Piperi). (I: D. Četković)
- puklaš** – lok.: „u primorju“. Tumačenje: „šipak koji se obično raspukne kako počne zreti, Art Granatapfel, mali granati genus“. (KARADŽIĆ STEF. V. 1852: 620). (PULEVIĆ V. 2005:105)
- rogač** – lok.: Boka Kotorska. Tumačenje: „2) (u Boci) ponajviše pl. rogači, Johannisbrot, cf. roščić“. Potom: *roščić*, „2) roščići, die Bockshörner, das Johannisbrot, ceratium, siliqua graeca, cf. rogač“ (KARADŽIĆ STEF. V. 1852:652 & 654). SIMONOVIC D. 1959:111 Karadžićev fitonim „**rogač** (Vuk)“ identifikuje s poznatom drvenastom vstom *Ceratonia siliqua*. Raste u Primorju (najviše na Luštici i u Grblju), ima jestive plodove (mahune). (PULEVIĆ V. 2005:106-107)
- rogač** – stablo i plod mediteranske vrste. Krtole (Boka Kotorska). (STARČEVIĆ J. L. 2003)
- slatkogrm** – lok.: Crna Gora. Tumačenje: „malo drvo koje ima crven cvijet lijepog mirisa, eine Art Strauch, fruticis genus“ (KARADŽIĆ STEF. V. 1852:691). SIMONOVIC D. 1959 ispustio je Karadžićev fitonim

- slatkogrm*. *NAPOMENA*: u nekim krajevima Crne Gore sličnim nazivom – *slatkovina* označena je medonosna drvenasta biljka *Rhamnus rupestris*. Moguće je i to da je *slatkogrm* neka egzotična biljka.
- spasovni šipak** – sorta poluslatkoga šipka. Tivat. (I: D. Korsić)
- srbiguz** – šipurak (*Rosa* sp.). Podgorica. (IČEVIĆ D. 2007:163)
- sunica** – „malina“ (die Himbeere) u Prčanju (Boka) i „jagoda“ (die Erdbeere“) u Bogdašićima (Boka). (REŠETAR M. 2010:396)
- šipak** – (*Punica granatum*). (LATKOVIĆ T. M. 2007:574)
- šipak** – južno voće. Vasojevići. (BORIČIĆ TIVRANSKI V. 2002:363)
- šipak** – lok.: Crna Gora, primorje („u C.g. i u primorju“). Tumačenje: „Granatapfel, malum granatum“ (KARADŽIĆ STEF. V. 1852:839). SIMONOVIC D. 1959:387 Karadžićev fitonim „**šipak** (Vuk)“ identifikuje s vrstom *Punica granatum* L., a u drugom slučaju ime „šipak (Vuk)“ stavlja uz rod *Rosa* L. (i neke vrste toga roda). Ostalo je da se ta homonimija još raščisti, kako u identifikaciji vrsta tako i u arealu imena. Za rod *Rosa* L. postoje u Crnoj Gori imena *šipurak* i *šipurika*, a naziv *šipak* ide samo uz vrstu *Punica granatum*. (PULEVIĆ V. 2005:112)
- šipak** – nar (*Punica granatum*). – *Ovci divlji šipkovi su zdravi ka limun*. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:683)
- šipak** – nar. Krtole (Boka Kotorska). (STARČEVIĆ J. L. 2003)
- šipak** – Tivat. (I: D. Korsić)
- šipak** (**pitomi, šerbetač, barski, divlji**). – Podgorica. (IČEVIĆ D. 2007:163)
- šipak, slatki i ljuti** – Boka Kotorska (i sušed.). (NAKIĆENOVIC S. 1913:18 & 33)
- šipurak** – (*Rosa canina*) plod divlje ruže, šipak... Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:683)
- šipurak** – divlja ruža, šipak *Rosa*, plod te biljke. – *Šipuraci nijesu rodili ove godine*. Uskoci. (STANIĆ M. 1991:510)
- šipurika** – lok: Crna Gora. Tumačenje: „drvo bodljivo, kao ruža, eine Art Strauh, fruticis genus“. (KARADŽIĆ STEF. V. 1852:840). SIMONOVIC D. 1959:403 Karadžićev fitonim *šipurika* (Vuk)“ identifikuje s vrstom *Rosa canina* L. PULEVIĆ V. & SAMARDŽIĆ N. 2003:449–452 navode veliki broj toponima oblika: Šip, Šipak, Šipčeve doline, Šipovci, Šipurakova glavica, Radev šipak i dr., čija su imena različito motivisana, a neka i neprozirna. (PULEVIĆ V. 2005:112)
- tvrdiš** – koštunac, tvrd orah; orah tvrde ljuske i sitnoga jezgra. – *Ne valjaju ti ovi orasi što si ih kupila, svi su tvrdiši*. Rožaje. (HADŽIĆ I. 2003:184)
- urma** – Podgorica. (IČEVIĆ D. 2007:156)
- žinzula** – žižula, žižulja (plod i drvo), listopadni grm ili omanje stablo tankih jajastih listova, sitnih žutih cvjetova, plod ukusno mesnata koštica, sli-

čna plodu masline, koja kad sazri dobija braon boju (*Zizyphus vulgaris* Lam.). (LATKOVIĆ T. M. 2007:661)

Ratarske kulture
(žitarice, suncokret, heljda i dr.)

avrik – a. Neka trava s bodljama. b. visoka, gusta, zamršena trava, travuljina. – *Usto avrik boži*. Uskoci. (STANIĆ M. 1990:2)

avrik – neočišćeno, neovijano žito. Uskoci. (STANIĆ M. 1990:2)

avrik – poodrastao ječam u kome ima mnogo ovs. Uskoci. (STANIĆ M. 1990:2)

bijelo žito – vrsta žitarice, ječam (*Hordeum vulgare*), upotrebljava se u industriji piva – prženi plodovi ječma služe kao zamjena za kafu. (LATKOVIĆ T. M. 2007:92)

bjelica – bijela pšenica, sorta pšenice. Zagarač. (Katunska nahija). (ĆUPIĆ D. & ĆUPIĆ Ž. 1997)

bjelica – pšenica bijeloga krupnog zrna, pšenica bjelica; vrsta voća. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:54)

cikvatin – sorta sitnoga kukuruza (crvenkaste boje). (LATKOVIĆ T. M. 2007:115)

cikvatino – vrsta kukuruza sitnoga zrna koji sazrijeva u 50 dana; it. *cinquantino*. – *Ima ti rumetin bijeli, žuti i cikvatino*. Zabilježili i *cinkvatin* u istom značenju. – *Cinkvatin je kukuruz jako sladak*. Budva i Paštrovići. (LIPOVAC-RADULOVIĆ V. 1997:52)

cinkvantin – najsitnija vrsta kukuruza, koja sazrijeva u pedeset dana i mnogo se gaji u Boki; it. *cinquantino*. Zabilježili u Grblju *cikvatin*. – *Najbolje ti je poznat cinkvantin jer su ti palenta i kruh od njega najsladi*. – *Amo korubat cinkvantin*. Boka Kotorska, jugoistočni dio. (LIPOVAC-RADULOVIĆ V. 1981:48)

detelina – *Crmnica*. (MILETIĆ B. 1940:345)

detelina – lok.: „juž.“ (= južno). Tumačenje: posredno: *djetelina*, lok.: „jugoz.“ (= jugozapadno), „der Klee, trifolium“ (KARADŽIĆ STEF. V. 1852:122 & 149). (PULEVIĆ V. 2005:84). **NAPOMENA:** u Crnoj Gori naziv *detelina* ide uz brojne vrste rodova *Medicago* i *Trifolijom* koje žive kao autohtone u slobodnoj prirodi, kao i uz poznatu uzgajanu krmnu vrstu *Medicago sativa* L. (poznata još i kao *lucerka*). – *Usija sam dva rala deteline*. Selo Gornji Crnci (Piperi). (I: D. Četković)

detelina – Uskoci. (STANIĆ M. 1990:187)

elda – biljka *Fagopyrum esculentum*. Heljda... *Elda se u nas rjeđe sije od ječma i šenice*. – *Sije se ruska i domaća elda*. Uskoci. (STANIĆ M. 1990:192)

- elda** – heljda (*Fagopyrum esculentum*). – *Dok sam mogo orati, sijo sam je-čam, sijo raž, pa sijo i eldu, sve sam sijo, Bog ti pomogo, a sa(d) sam zaboravijo i kaka je elda*. Selo Bezuje (Piva). (GAGOVIĆ S. 2004:61)
- elda** – heljda. „Elda prilično uspeva“. Polimlje i Potarje. (PEJATOVIĆ T. 1986:41)
- elda** – heljda. Kovačev Panj (Jezera – Durmitor). Postoji toponim *Eldovište* (đe je dobro rađala *elda*). (OSTOJIĆ M. Đ. 2003:396)
- elda** – v. *heljda*. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:164)
- fermentun** – kukuruz (Boka) u Prčanju *fremmentun*. (REŠETAR M. 2010:314)
- fermentun** – kukuruz. Ven. *fromentone*; it. *formentone, frumentone*. Zabilježili i *furmentun, frmentun* i *rumetin* u istom značenju... Budva i Paštrovići. (LIPOVAC-RADULOVIĆ V. 1997:81)
- fremmentun** – v. *fermentun*. (REŠETAR M. 2010:315)
- frmentin** – lok.: Boka Kotorska. Tumačenje: = *urmetin* (po jugoz. kr.) = *kukuruz, Zea mays*. (KARADŽIĆ STEF. V. 1852:313, 787 & 797)
- frmetin** – kukuruz. Krtole (Boka Kotorska). (STARČEVIĆ J. L. 2003)
- frumentin** – kukuruz. Crmnica. (MILETIĆ B. 1940:360)
- frumentin, urmentin** – kukuruz. Selo Donja Gorica (Lješkopolje, kod Podgorice). (I: R. Mugoša)
- frumetin** – kukuruz. Selo Crnci (Piperi). (I: D. Četković)
- furmetin** – kukuruz. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:640)
- golica** – šenica koja nema oša. (LATKOVIĆ T. M. 2007:188)
- golija** – talijanska pšenica, „bijela kao snijeg, bez oša, kratkoga struka i nije se povijala“. Selo Crnci (Piperi). (I: D. Pulević)
- heljda** – „vrsta žita, jednogodišnja medonosna i hranljiva žitarica“... Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:644)
- jarica** – pozna šenica. (LATKOVIĆ T. M. 2007:228)
- jarik** – kukuruz koji se sije poslije žetve pšenice, ječma i koristi se za stočnu hranu; mladi kukuruz. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:242)
- jarik** – kukuruz koji se zasije kasno ljeti (kao drugi ušev). Selo Crnci (Piperi). (I: D. Četković)
- jarik** – rano žito. Vasojevići. (BORIČIĆ TIVRANSKI V. 2002:118)
- jarin i jarić** – ječam ili kukuruz. Za ječam ako nije ozimi, za kukuruz ako se zasije kasno ljeti da dozre samo kao pića. Banjani, Grahovo, Oputne Rudine. (KOPRIVICA K. J. 2006:79)
- jarina** – rana pšenica. Vasojevići. (BORIČIĆ TIVRANSKI V. 2002:119)
- ječam** – (*Hordeum vulgare*). Boka Kotorska (i sušed.). (NAKIĆENović S. 1913:33)
- ječam** – Crmnica. (MILETIĆ B. 1940:229 & 365)
- kolomboć** – kukuruz. Gračanica (Vasojevići). (I: M. Vugdelić)

- kolomboć** – kukuruz. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:274)
- kolomboć** – kukuruz. Zeta, Lješkopolje. (I: R. Mugoša)
- kolomboć** – v. *rumetin* (LATKOVIĆ T. M. 2007:251)
- krupnik** – sorta ječma. Uskoci. (STANIĆ M. 1990:395)
- krupnik** – vrsta žitarice slična šenici (*Triticum spelta* L.). (LATKOVIĆ T. M. 2007:267)
- kujavski zuban** – sorta kukuruza. Selo Kujava (Bjelopavlići. (I: S. Radonjić)
- kukuruz** – (*Zea mays*). – Boka Kotorska (i sušed.). (NAKIĆENOVIC S. 1913:33)
- kukuruz** – *kolomboć*, *mumuruz*. Vasojevići. (BORIČIĆ TIVRANSKI V. 2002:143)
- lan, lanj** – Crmnica. (MILETIĆ B. 1940:363)
- ljuti vrat** – (*Lolium temulentum*). Boka Kotorska (i sušed.). (NAKIĆENOVIC S. 1913:33)
- mertin** – kukuruz, urmetin, kolomboć, frumetin. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:324)
- mertin** – kukuruz. (KILIBARDA N. 2001:376)
- mertin** – kukuruz. Zapadni dio Crne Gore. (*Mertinovica* – kukuruzni hljeb). (KOVAČEVIĆ N.S. 2007:134)
- mertin, mertinica, mertinov**, takođe: **umertin** – kukuruz. – *Tovar vina i dva umertina*. – *Prije rata smo jeli samo mertinicu*. – *Dobar je kačamak od mertinova brašna*. Banjani, Grahovo, Oputne Rudine. (KOPRIVICA K. J. 2006:104)
- mumuruz** – kukuruz, *kolomboć*. Vasojevići. (BORIČIĆ TIVRANSKI V. 2002:163)
- naška pšenica** – bijelog oša, bijelih klasova. Selo Crnci (Piperi). (I: D. Pulević)
- opsik** – ovsik. – *Otišle kokoši u opsik*. Uskoci. (STANIĆ M. 1991:51)
- orićak** – ječam ili pasulj koji je rastao uz oru, u pogodno vrijeme. Uskoci. (STANIĆ M. 1991:53)
- oriz** – lok.: Crna Gora. Tumačenje: „Reis, oryza, cf. pirinač“ (KARADŽIĆ STEF. V. 1852:468). SIMONOVIC D. 1959:332 Karadžićev fitonim „*oriz* (Vuk)“ identifikuje s vrstom *Oryza sativa* L. (PULEVIĆ V. 2005:101-102)
- oriz** – pirinač (*Oryza sativa*)... Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:398)
- oriz** – pirinač. – *Oli da ti skuvam malo oriza na varenici?* Uskoci. (STANIĆ M. 1991:53)
- oriz** – pirinač. Krtole (Boka Kotorska). (STARČEVIĆ J. L. 2003)
- orzo** – vrsta žitarice, između pirinča i pšenice, često se kuvalo sa fadžolom umjesto pirinča. Krtole (Boka Kotorska). (STARČEVIĆ J. L. 2003)

- osmak** – sorta bijeloga urmentina. Selo Donja Gorica (Lješkopolje, kod Podgorice). (I: R. Mugoša)
- ovas** – vrsta žitarice (*Avena sativa* L.). Naziv potvrđen u brojnim toponimima širom Crne Gore: Ovsena dolina, Ovsine, Ovsišta i dr. (PULEVIĆ V. & SAMARDŽIĆ N. 2003:376-377)
- ozim** – ozima žita u jesen posijana. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:387)
- ozima** – šenica koja se sije u jesen. (LATKOVIĆ T. M. 2007:387)
- ozima žita** – žita koja se siju u jesen, koja prezime. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:387)
- ozimica** – pšenica koja se sije u jesen, ozima pšenica. Uskoci. (STANIĆ M. 1991:29)
- ozimnica** – v. *ozimica*. Uskoci. (STANIĆ M. 1991:29)
- ozimo** – žito koje se sije u jesen, zimsko žito. – *Eno ovce u ozimo, ne daj*. Uskoci. (STANIĆ M. 1991:29)
- pčenica** – lok.: Podgorica. Tumačenje: posredno: = *šenica*, „der Meisen, triticum, cf. pšenica, všenica“ (KARADŽIĆ STEF. V. 1852: 624 & 836). SIMONOVIC D. 1959:479 Karadžićev fitonim iz Podgorice „*pčenica* (Vuk)“ uopšteno identifikuje s rodnom *Triticum* L. PULEVIĆ V. & SAMARDŽIĆ N. 2003 nijesu pronašli toponim s osnovom *pčenica*, ali je registrovano mnoštvo oblika: Pšeničište, Pšenicke prodoli, Pšeničina, Šeničina, Šenišina, Šeničište i dr. (PULEVIĆ V. 2005:106)
- pirinač** – oriz, riža. Vasojevići. (BORIČIĆ TIVRANSKI V. 2002:215)
- postrnak** – lok.: Grbalj. Tumačenje: „pozni kukuruz koji se sije *po strnici* (pošto se *ozim* požnje), Herbsmais, zea mais auctumnalis“ (KARADŽIĆ STEF. V. 1852:551). (PULEVIĆ V. 2005:105)
- raž** – (*Secale cereale*). Boka Kotorska (i sušed.). (NAKIĆENOVIC S.1913:33)
- raž** – Crmnica. (MILETIĆ B. 1940:232)
- ražanica** – v. *ržanica* (LATKOVIĆ T. M. 2007:486)
- rogosija** – pšenica crnoga oša i velikih klasova. Povijala se (polegne). Selo Crnci (Piperi). (I: D. Pulević)
- rumentin** – Crmnica. (MILETIĆ B. 1940)
- rumetin** – kukuruz (*Zea mays* L.). *Rumetinovi* – koji je od rumetina (kukuruz). (LATKOVIĆ T. M. 2007:494)
- rumetin** – kukuruz. – *Sijao sam vazda po malo rumetina za doma, sve do lani, a sad više ne mogu*. Njeguši. (ČIRGIĆ A. 2009:196)
- rumetin** – kukuruz. Budva i Paštrovići. (LIPOVAC-RADULOVIĆ V. 1997:256)
- rumetin** – sela Mikulići i Tomići (Bjelice). (I: M. Vušurović & I. Vujović)
- rumetun** – kukuruz. Tivat. (REŠETAR M. 2010:385)

rž – Crmnica. (MILETIĆ B. 1940:278)

rž – lok.: Crna Gora. Tumačenje: posredno = *raž*, „der Roggen, secale cereale Linn. cf. rž“ (KARADŽIĆ STEF. V. 1852:626 & 649). SIMONOVIC D. 1959:429 Karadžićeve fitonime „**raž** (Vuk)“ i „*rž* (Vuk)“ identifikuje s vrstom *Secale cereale* L. PULEVIĆ V. & SAMARDŽIĆ N. 2003: 410-411 & 422–424 evidentirali su u Crnoj Gori 38 toponima s osnovom *raž*: Raž do, Raženi do, Ražišta i dr., i više od 80 toponima s osnovom *rž*: Ržani do, Ržanik, Ržano guvno, Ržine, Ržišta i dr. (PULEVIĆ V. 2005:108)

rž – *raž*, vrsta žitarice od čijega se ploda pravi brašno (*Secale cereale* L.). *Ržani* – raženi, od raži. (LATKOVIĆ T. M. 2007:495). **NAPOMENA**: U Crnoj Gori brojni su toponimi tipa: *Ržana*, *Ržano polje*, *Ržavine*, *Gornja Ržanica*, *Donja Ržanica*, *Ržine* i dr. (PULEVIĆ V. & SAMARDŽIĆ N. 2003:422-423)

rž – *raž*. – *Tu se rž sijala prie*. – *Bilo je prie da se sije i rž i pčenica i femetin teke nismo to mi sijali na čipčije*. Podgorica. (ČIRGIĆ A. 2007:195)

ržanica – lok.: Crna Gora. Tumačenje: „Rogenbrot, panis secalinum, cf. ražovnica“ (KARADŽIĆ STEF. V. 1852:649). Karadžić *ržanicu* označava samo kao ržani hljeb. U Piperima *ržanica*, jednako kao i *raž*, predstavlja narodno ime za biljku *Secale cereale* Linn., poznatu žitaricu. U Vasojevićima postoje dva sela: Donja Ržanica i Gornja Ržanica (Rženica), a kod Podgorice Ržanički most. (PULEVIĆ V. & SAMARDŽIĆ N. 2003: 422-423; PULEVIĆ V. 2005:108)

sijerak – lok.: „juž.“ (= južno). Tumačenje: „Name einer Hirseart, milium indicum (?), cf. metlaš“. (KARADŽIĆ STEF. V. 1852:679). SIMONOVIC D. 1959:446 Karadžićev fitonim „sijerak (Vuk)“ identifikuje s vrstom *Sorghum saccharatum* Pers. (PULEVIĆ V. 2005:108)

sitno žito – zajednički naziv za *šenicu*, *raž* i *ječam*. (LATKOVIĆ T. M. 2007:506).

soja – biljka za ishranu, veoma korisna i bogata mineralima. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:550)

strno žito – v. *sitno žito* (LATKOVIĆ T. M. 2007:528)

sunčanik – lok.: Paštrovići. Tumačenje: posredno = *suncokret*, „Sonnenblume, helianthus annuus Linn. cf. sunčanik“ (KARADŽIĆ STEF. V. 1852: 725). SIMONOVIC D. 1959:225 Karadžićev fitonim „sunčanik (Vuk)“ identifikuje s vrstom *Helianthus annuus* L. (PULEVIĆ V. 2005:110)

sunčanik – sorta kukuruza, s malim bijelim zrnima. Brao se u nedozreloj stanju. Sušio se na suncu (po tome naziv *sunčanik*). Mlio se radi brašna koje je odlično za spravljanje kačamaka. Vidrovan (Nikšić). (I: Maksimović)

- sunčogled** – suncokret (*Helianthus annuus*). – *Iznikla su mi tri sunčogleda između l'ijeha*. Rožaje. (HADŽIĆ I. 2003:169)
- šena** – pšenica. Uskoci. (STANIĆ M. 1991:505)
- šenica** – (*Triticum vulgare*). Boka Kotorska (i sušed.). (NAKIĆENović S. 1913:33)
- šenica** – pšenica (*Triticum vulgare* (Vill.) Host). (LATKOVIĆ T. M. 2007:542)
- šenica** – pšenica. Crmnica. (MILETIĆ B. 1940:373)
- šenica** – pšenica. Krtole (Boka Kotorska). (STARČEVIĆ J. L. 2003)
- šenica** – pšenica. Sela Mikulići i Tomići (Bjelice). (I: M. Vušurović & I. Vujović)
- šenica** – pšenica. Uskoci. (STANIĆ M. 1991:505)
- umertin** – kukuruz. Župa Nikšićka. (I: L. Mitrović)
- umertin, umertinica** – kukuruz, kukuruznica. Banjani, Grahovo, Oputne Rudine. (KOPRIVICA K. J. 2006:206)
- umertin/umretin** – kukuruz. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:619)
- urmetin** – Crmnica. (MILETIĆ B. 1940:394)
- urmetin** – kolomboć, kukuruz. Vasojevići. (BORIČIĆ TIVRANSKI V. 2002:336)
- urmetin** – kukuruz. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:625)
- urmetin** – kukuruz. Rovca, Morača. (RAOSAVLJEVIĆ R. 1990:417)
- urmetin** – kukuruz. Selo Donja Gorica (Lješkoplj, kod Podgorice). (I: R. Mugoša)
- urmetin** – kukuruz. Uskoci. (STANIĆ M. 1991:443)
- urmetin** – v. *rumetin*. *Urmetinovi* – v. *rumetinovi*. – *Urmetinovca*. – v. *rumetinovica*. (LATKOVIĆ T. M. 2007:595)
- vrat** – lok.: Crna Gora. Tumačenje: posredno: – *ljulj*. Lok.: Dalmacija. „U šenici nekakav izrod nalik na štur ječam, kojega kad čovjek više izije, kažu da se opije tako da se za tri dana jedva otriježni, der Lolch, lolium, cf. vrat“ (KARADŽIĆ STEF. V. 1852:73 & 339). SIMONović D. 1959:279 Karadžićeve fitonime „*vrat* (Vuk)“ i „*ljulj* (Vuk)“ identifikuje s vrstom *Lolium temulentum* L. U nekim krajevima Crne Gore (npr. u Piperima) postoji izreka „ovratao se“, bilo kao metafora za „pomućenu pamet“ nekoga čovjeka, ili kao realno stanje u svijesti nakon što neko pojede hljeb od brašna u kojemu je u većem procentu prisutan *vrat* iz neočišćene pšenice. (PULEVIĆ V. 2005:115)
- vrumentin** – kukuruz. Crmnica. (MILETIĆ B. 1940:360)
- vurmetin** – v. *urmetin*. Uskoci. (STANIĆ M. 1990:108)
- zob** – ovas. Vasojevići. (BORIČIĆ TIVRANSKI V. 2002:102)
- zob** – vrsta žitarice, uglavnom stočna hrana. Krtole (Boka Kotorska). (STARČEVIĆ J. L. 2003)

žito – 1. *rumetin* (osušena zrna); 2. žitarice uopšte. (LATKOVIĆ T. M. 2007:666)

žito – *kukuruz*. Selo Donja Gorica (Lješkopolje, kod Podgorice). (I: R. Mugoša)

Duvan

divljan – jaki duvan, krdžo. Selo Osreci (Donja Morača). (SIMONOVIC A. 1998)

dogram, dogram(č)ina (augm.) – rđav duvan, duvančina. – *Ne puši duvan, no nekakvu dogramu (dogramčinu)*. Banjani, Grahovo, Oputne Rudine. (KOPRIVICA K. J. 2006:49)

dogram – lok.: Crna Gora. Tumačenje: „Art Rauchtabaks, nicotianae genus“ (KARADŽIĆ STEF. V. 1852:127). Radi se o sorti duvana. (PULEVIĆ V. 2005:83)

dogram – slabiji duvan. – *Podvali mi jedan ovoga dograma*. Njeguši. (Čirgić A. 2009:50)

dogram – krupni rezani duvan za pušenje u sisijama. (LATKOVIĆ T. M. 2007:147)

dovršak – listovi duvana pri samome vrhu stabljike (beru se potonji). (LATKOVIĆ T. M. 2007:151)

duan – v. *duvan*. Uskoci. (STANIĆ M. 1990:177).

duhan – duvan. Krtole (Boka Kotorska). (STARČEVIĆ J. L. 2003)

duvan – Uskoci. (STANIĆ M. 1990:178). *NAPOMENA*: *duvan* je uobičajeni naziv za vrstu *Nicotiana tabacum* na čitavoj teritoriji Crne Gore.

duvani – prostor zasađen duvanom. (LATKOVIĆ T. M. 2007:157)

duvanište – v. *duvani*. (LATKOVIĆ T. M. 2007:157)

đuza, đuzina – loša eškija (duvan), duvanina. – *Takva ti je ova đuzina zmija bi se od nje otrovala*. Banjani, Grahovo, Oputne Rudine. (KOPRIVICA K. J. 2006:57)

đuzina – krdžo, duvan u listovima koji korisnik sam bere, prži na žaru, odnosno suši na suncu, a zatim reže na listove. Vasojevići. (BORIČIĆ TIVRANSKI V. 2002:76)

đuzina – najslabiji kvalitet duvana; loša pića (slama, sijeno i dr.). – *Oj li zapalit od ove đuzine? – Slabo mi je sijeno, sve sama đuzina*. Selo Bezuje (Piva). (GAGOVIĆ S. 2004:59)

đuzina – nekvalitetan duvan, krdžo, neprerađen duvan. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:162)

đuzina – slab duvan. – *Nade se i neke đavolje đuzine*. Uskoci. (STANIĆ M. 1990:189)

klek – vrsta duvana (niska domaća sorta). (LATKOVIĆ T. M. 2007:245)

- kotroban** – krdžo, škija, švercovani duvan u listovima i drobljeni. Vasojevići. (BORIČIĆ TIVRANSKI V. 2002:138)
- kotroban** – duvan van monopola, fabrički neprerađen duvan koji se krijumčari. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:280)
- kotroban** – duvan koji je dolazio uglavnom od šverca. – *Daj mi malo toga kotrobana da saviem jedan cigar*. Krtole (Boka Kotorska). (STARČEVIĆ J. L. 2003)
- kotroban** – 1. duvan koji se krišom prenosi i prodaje, krijumčareni duvan, šverc; 2. duvan u listu ili izrezan. Uskoci. (STANIĆ M. 1990:382)
- krcelj** – divlji duvan. Zapadna Crna Gora. (KOVAČEVIĆ N. S. 2007:128)
- krcelj** – **krceljina** – divlji duvan. – *Globili ga što je zasadio nešto krcelja*. – *Puši krceljina zmija bi se otrovala*. Banjani, Grahovo, Oputne Rudine. (KOPRIVICA K. J. 2006:89)
- krdžo** – vrsta lošega duvana. Vasojevići. (BORIČIĆ TIVRANSKI V. 2002:142)
- morava** – vrsta duvana. Uskoci. (STANIĆ M. 1990:462)
- ravnjak** – sorta duvana. (LATKOVIĆ T. M. 2007:481)
- škija** – fino šećeni duvan na starinski način, u nedostatku kupovnog duvana, nekad se šekao duvan kući. Krtole (Boka Kotorska). (STARČEVIĆ J. L. 2003)
- škija** – rezani neprerađeni duvan, slab duvan. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:685)
- tabak** – duvan, sumaći duvan šećen na zanatski način, često i kući... Krtole (Boka Kotorska). (STARČEVIĆ J. L. 2003)
- tutun** – duvan. – *De kupuješ tutun?* Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:593)

Povrće, začinske i druge baštenske biljke

- ardakva** – sorta divlje rotkvice. Budva i Paštrovići. (LIPOVAC-RADULOVIĆ V. 1997:16)
- ardakva** – sorta repe, *repa ardakva*. Odavno se sadi u Vasojevićima. Nastruže se i jede uz masne obroke. Selo Trepča (Vasojevići). (I: V. Novović). *NAPOMENA*: Prema SIMONOVIC D. 1959:394 u pitanju je *Raphanus sativus*.
- artičoka** – Boka Kotorska, severozapadni dio. (MUSIĆ S. 1972:128)
- artičok** – povrće u čvrstoj ljusci oblika šiškastih listova; ven. *articioco*. U Grblju zabilježili *artičok* i *vrtičok*... Boka Kotorska, jugoistočni dio. (LIPOVAC-RADULOVIĆ V. 1981:16). *NAPOMENA*: SIMONOVIC D. 1959:157 nazive *artičok*, *artišoka* i sl. veže za vrstu *Cynara scolymus* L.

- artičok** – vrsta povrća. Budva i Paštrovići. (LIPOVAC-RADULOVIĆ V. 1997:17)
- arpadžik** – crni luk. Selo Crnci (Piperi). (I: D. Četković)
- babura** – krupna mesnata paprika. Uskoci. (STANIĆ M. 1990:16)
- babura** – sorta paprike. Podgorica. (IČEVIĆ D. 2007:164)
- balancana** – vrsta povrća, tamne boje, plavi patlidžan. Krtole (Boka Kotorska). (STARČEVIĆ J. L. 2003)
- balančana** – plavi patlidžan. Zabilježeni još: *bolancana* i *balancana*. Boka Kotorska, severozapadni dio. (MUSIĆ S. 1972:130)
- bamija** – Sommires Vialla de (1998/1820:238) ostavio je zapis da se u Crnoj Gori početkom 19. stoljeća gajila jestiva i ukrasna biljka *bamija*. *NA-POMENA*: SIMONOVIC D. 1959:231-232 navodi narodni naziv *bamija* (prema Franu Kušanu) za vrstu *Hibiscus esculentus* L., za koju stoji da je „poreklom iz istočne Indije ili iz Nubije i Abisinije i radi ploda koji je u upotrebi kao povrće gaji se i kod nas naročito u Makedoniji“.
- arpadžik** – sitni crni luk za sađenje. Vasojevići. (BORIČIĆ TIVRANSKI V. 2002:26)
- balancana** – vrsta povrća, patlidžan (*Splanum melongena* L.). (LATKOVIĆ T. M. 2007:81)
- balancana** – plavi patlidžan. Boka Kotorska, jugoistočni dio. (LIPOVAC-RADULOVIĆ V. 1981:23)
- balancana** – modri patlidžan; it. *melanzana*... (*Solanum melangena*). Riječ je zabilježena samo u Budvi. Zabilježili: *pastrizan* i *patrižan* u istome značenju. Budva i Paštrovići. (LIPOVAC-RADULOVIĆ V. 1997:23)
- bećir** – sorta pipuna. Tivat. (I: D. Korsić)
- bidž** – grašak; ven. *biso*; it. *pisello* (*Pisum sativum*). Zabilježili *suvi bidž*, *biž*, *biželin* i *bižele* u istome značenju. Budva i Paštrovići. (LIPOVAC-RADULOVIĆ V. 1997:34)
- bidž** – grašak, hranljivi plod, namirnica. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:53)
- bidž/biž** – grašak. Njeguši. (ČIRGIĆ A.: 2009:25)
- bijela velika tikva** – sorta tikve, za ishranu stoke (vidi: *cukarina*). Budva i Paštrovići. (LIPOVAC-RADULOVIĆ V. 1997:54)
- bijeli luk** – uobičajeni naziv za vrstu luka *Allium sativum* L. na čitavoj teritoriji Crne Gore.
- bijelo zelje** – v. *zelje*. (LATKOVIĆ T. M. 2007:92)
- biž**, **biža** – grašak (*Pisum sativum*). Boka Kotorska, severozapadni dio. (MUSIĆ S. 1972:134)
- biž** – grašak. Tivat. (I: D. Korsić)

- biž** – grašak, ven. *biso* (it. *pisello*). U Grblju zabilježili *bidž* i *biželin*. Boka Kotorska, jugoistočni dio. (LIPOVAC-RADULOVIĆ V. 1981:35)
- biž** – grašak. Krtole (Boka Kotorska). (STARČEVIĆ J. L. 2003)
- blitva** – repa, zelena hranljiva repa; zelje širokoga lista, slično spanaću. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:57)
- bljelika** – dio drveta slabijega kvaliteta (o subjelikastom dijelu). – *Pokrijo kuću onom mrtvom bljeličkom to će strnuti za tri godine*. Selo Bezuje (Piva). (GAGOVIĆ S. 2004:20)
- bljelikovina** – v. *bljelika*. (GAGOVIĆ S. 2004:20)
- bob** – grašak (*Vicia faba*). Namirnica. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:57)
- bolancana** – patlidžan. Tivat. (I: D. Korić)
- bombrezi** – sorta crvenih krompira. – *Još ove godine ću da posijem bombreze*. Rožaje. (HADŽIĆ I. 2003:23)
- bosiok** – bosiljak. – *Volim ja pomalo bosioka u čorbu staviti*. Njeguši. (ČIRGIĆ A. 2009:30)
- bostan** – lubenica. – *Ovaj bostan nije zrio*. Rožaje. (HADŽIĆ I. 2003:24)
- bošok** – bosiok, bosiljak. Crmnica. (I: S. Radoman).
- brokule** – sorta karfiola, obraslice, it. *broccoli*. Pod uticajem dubrovačkoga govora. U Rečniku SAN. Boka Kotorska, ševerozapadni dio. (MUSIĆ S. 1972:138)
- brokule** – sorta karfiola; ven. *brokola*; it. *broccolo*. – *Večeras ću paričati ove brokule i isprigati ću jednu prosulju ribe...* Budva i Paštrovići. (LIPOVAC-RADULOVIĆ V. 1997:44)
- bujače** – bostan (dinje, pipuni, krastavci, tikve). (LATKOVIĆ T. M. 2007:109)
- bunda** – bundeva, tikva. – *Ova je bunda slatka i tankokorasta*. Rožaje. (HADŽIĆ I. 2003:26)
- cata** – vrsta dinje krastave kore, neobično lijepe arome; ven. *zata*. Zabilježeno u Kotoru i Grblju. – *Nema više na rivu pipuna cata*. – *Pipuni cate imaju mreže i vidi se svaka feta*. Boka Kotorska, jugoistočni dio. (LIPOVAC-RADULOVIĆ V. 1981:44). *NAPOMENA*: u crnogorskom jezičkom arealu ne može se gajena biljka *pipun* identifikovati sa „vrsta dinje“, radi se o dvijema različitim vrstama: *pipun* (*Cucumis melo* L.) i *dinja* (*Citrulus vulgaris* Schrad.). Za tu drugu u novije vrijeme koristi se i naziv *lubenica*.
- carica** – vrsta tikve. Selo Građani (Ljubotinj). (I: D. Popović & R. Mihaljević)
- celer** – peršun (*Apium graveolens*) zelena hrana i lijek bogat kalijumom i vitaminima... Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:649)
- civula** – crni luk, ven. *zivola*; u ostalim mjestima *čipula*. – *Kupila sam dva kila civula...* Boka Kotorska, jugoistočni dio. (LIPOVAC-RADULOVIĆ V. 1981:49)

- crni luk** – uobičajeni naziv za vrstu luka *Allium cepa* L. na čitavoj teritoriji Crne Gore.
- cukarina** – sorta dinje (treba: *pipuna* – prim. V. P.) ili tikve; u vezi s ven. *zucaro*. – *Vrste pipuna su ti mrežac i cukarina. – Od pipuna cukarina usta ti mirišu. – Tikva cukarina je odlična za priganje, a za kuvanje dobra je vodnjaka i bijela velika za gojenje prasaca*. Budva i Paštrovići. (LIPOVAC-RADULOVIĆ V. 1997:54)
- cvekla** – crvena repa (*Beta vulgaris*), blitva, zdrava biljna salata... Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:649)
- cvjekla** – vrsta povrća, cvekla (*Beta vulgaris* L.). (LATKOVIĆ T. M. 2007:120)
- cvjetača** – vrsta povrća, karfiol (*Brassica oleracea botrytis* DC.). (LATKOVIĆ T. M. 2007:120). *NAPOMENA*: vjerovatno se izgovara i *četača*.
- cvjetka** – vrsta povrća, blitva (*Beta vulgaris* L. var. *cicla*). (LATKOVIĆ T. M. 2007:120)
- čečevica** – vrsta povrća, leća, sočivica (*Lens esculenta* Moench.). (LATKOVIĆ T. M. 2007:123)
- česan** – bijeli luk. Tivat. (I: D. Korsić)
- česan** – bijeli luk. Zapadni dio Crne Gore. (KOVAČEVIĆ N. S. 2007:169)
- čičalj** – povrće kao blitva. Samorast. Paštrovići. (I: B. Pavlović)
- čipula** – crni luk. Tivat. (I: D. Korsić)
- čučalica** – fadžola koja nisko raste i ne treba joj pritka. (LATKOVIĆ T. M. 2007:128)
- čučavac** – sorta pasulja, pasulj koji se ne penje uz pritke. Uskoci. (STANIĆ M. 1991:491)
- čučavac** – pasulj bez pritke. – *Nije pasulj čučavac za pritku*. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:669)
- čipula** – sorta crnoga luka. Sitne lukovice, stavljaju se u tegle i kišele. Boka Kotorska. (I: P. Uskoković)
- ćikarola** – vrsta salate (vidi pod: *rokula*). – *Ima marulja, zimska salata, ćikarola, radić i rokula, a to ti je najzdravija salata na svijet*. Budva i Paštrovići. (LIPOVAC-RADULOVIĆ V. 1997:254)
- ćipula** – crveni luk; it. *cipolla*. – *Šufigaj mi po kila ćipule, stavi malo konzerve i petrusina, pa onda stavi meso da se šufigava...* Boka Kotorska, jugoistočni dio. (LIPOVAC-RADULOVIĆ V. 1981:54)
- ćipurija** – sitno povrće. Vasojevići. (BORIČIĆ TIVRANSKI V. 2002:322)
- dekot** – čaj od trava; it. *decotto*. – *Drob me boli, moram skuvat dekot... – Zdravo je za život pit dekot*. Budva i Paštrovići. (LIPOVAC-RADULOVIĆ V. 1997:61)

- devetora bilja** – trava od devet vrsta: *miloduh*, *kaloper*, *ljubičica*, *karanfil*, *čuvarkuća*, *bosiok*, *neven*, *samodok* i *okoločep*. mit. broj devet simbol obilja: braće, bogova, drveta, trave. Simbol obilja i trostrukoga trojstva 333. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:129). *NAPOMENA*: moguće je da legenda nije zabilježena na terenu već da je preuzeta iz literature.
- dinja** – lubenica. Krtole (Boka Kotorska). (STARČEVIĆ J. L. 2003)
- dinja** – lubenica (*Citrus vulgaris* Chrad.). (LATKOVIĆ T. M. 2007:144)
- dinja** – Podgorica. (IČEVIĆ D. 2007:26, 163)
- dinja** – lubenica. Zagarače (Katunska nahija). – *Kućica dinja. Nije ona dinja što si je kupio zdrela*. (ĆUPIĆ D. & ĆUPIĆ Ž. 1996:77)
- dinja** – lubenica. Podgorica. (ČIRGIĆ A. 2007:75) *Cukni u tu dinju da vidiš oće lji biti zdrela*.
- divka** – divlja kafa. – *Divka e ranije sijana u Uskocima*. Uskoci. (STANIĆ M. 1990:154)
- domantija** – paradajz. Podgorica. (IČEVIĆ D. 2007:27, 163)
- dumbir** – ljekovita i začinska biljka (*Zingiber officinale*). Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:162)
- džinka** – ljuta paprika, feferonka. Vasojevići. (BORIČIĆ TIVRANSKI V. 2002:359)
- fadžola** – pasulj, grah. Banjani, Grahovo, Oputne Rudine. (KOPRIVICA K. J. 2006:209)
- fadžola** – (*Phaseolus vulgaris*), pasulj. (NAKIĆENović S. 1913:33)
- frdžola** – pasulj **fadžola**. Podgorica. (IČEVIĆ D. 2007:163)
- fadžola** – v. *vadžola*. – *Fadžola je zrela*. Njeguši. (ČIRGIĆ A. 2009: 65)
- fadžola** – grah: ven. *fasol*; it. *fagiolo*; lat. *phaseolus*, riječ gr. porijekla. U Grblju zabilježeni *fadžola* i *vadžola*. Boka Kotorska, jugoistočni dio. (LIPOVAC-RADULOVIĆ V. 1981:83)
- fadžola** – pasulj. Krtole (Boka Kotorska). (STARČEVIĆ J. L. 2003)
- fadžola** – pasulj, grah, boranija. – *Mi fadžolu sadimo kroz urmetin*. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:635)
- fadžola** – Crmnica. (MILETIĆ B. 1940)
- fažola** – grah, pasulj... Budva i Paštrovići. (LIPOVAC-RADULOVIĆ V. 1997:80)
- frdž** – frdžola. Uskoci. (STANIĆ M. 1991:461)
- glavato zelje** – v. *zelje*. (LATKOVIĆ T. M. 2007:185)
- grag** – pasulj (*Phaseolus vulgaris*). – *Dočero sam dosta pritki za grag*. – *Najela se đeca graga, pa da vidiš kako otprduju*. Selo Bezuje (Piva). (GAGOVIĆ S. 2004:42)
- grah** – Podgorica. (IČEVIĆ D. 2007:163)
- grah, grav** – Crmnica. (MILETIĆ B. 1940:287, 288, 291)

grašak – u novije vrijeme uobičajeni naziv za vrstu *Pisum sativum* na čitavome području Crne Gore.

grčica – gorka kafa, gorka trava. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:121)

indivija – *žutjenica*, *žutka grkulja*; it. *indivia*. Boka Kotorska. (LIPOVAC-RADULOVIĆ V. 1981:123). SIMONOVIĆ D. 1959:122 uz vrstu *Cichorium endivia* L. stavlja, uz ostale, narodne nazive *endivija*, *indivija* i sl.

kapula – crveni luk; dalmato-romanski refleks od lat. *cepulla*. Zabilježili *kapulica* crveni luk sitnoga ploda za sađenje. – *Kupi mi na pjacu dva kila kapule...* Boka Kotorska, jugoistočni dio. (LIPOVAC-RADULOVIĆ V. 1981:156)

kapula – crni luk. Krtole (Boka Kotorska). (STARČEVIĆ J. L. 2003)

kapula – slatki crni luk. Tivat. (I: D. Korsić)

kapulica – seme od crnoga luka. Krtole (Boka Kotorska). (STARČEVIĆ J. L. 2003)

karfiol – cvjetače; it. *cavolfiore* (prema njem.). Zabilježili i *kalfiole* u istome značenju... *Za večeru ću skuvat karfiola lešo sa malo maslinovog ulja i isprigaću barbuna.* Budva i Paštrovići. (LIPOVAC-RADULOVIĆ V. 1997:132)

karpuz – lok.: „(u Boci, a i u Srbiji i Bosni po varošima može se čuti) vide lubenic“ (KARADŽIĆ STEF. V, 1852:265 & 334). (PULEVIĆ V. 2005:89)

kaul – kupus, it. *cavalo*. U severozapadnoj Boki najčešće se upotrebljava da označi *karfiol*. Zabilježili smo i *karfiol* (Herceg Novi) i *kaulj* (Mojdež). Boka Kotorska, severozapadni dio. (MUSIĆ S. 1972:169)

kaulin – povrće srodno karfiolu, brokule (*brassica oleracea italica* Plenck.). (LATKOVIĆ T. M. 2007:241)

kilato zelje – v. *koraba*. (LATKOVIĆ T. M. 2007:243)

kim – (*Carum carvi*), dvogodišnja cvjetna aromatična biljka za začim hljebu i liker. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:265)

kinkavica – lok.: Paštrovići. Tumačenje: = *žižole*, lok.: Boka Kotorska. Tumačenje: „Art Fisolen, cf. *kinkavica*“ (KARADŽIĆ STEF. V. 1852:159 & 270). (PULEVIĆ V. 2005:89)

kinkavica – sorta sitnoga pasulja, *žižol*. Paštrovići. (I: S. Franović)

ključica – sorta fadžole sitnih žutih zrna. (LATKOVIĆ T. M. 2007:247)

kok – sorta pasulja. Tivat. (I: D. Korsić)

kaula – karfiol. Tivat. (I: D. Korsić). *NAPOMENA*: KARADŽIĆ STEF. V. 1852:266 za Dubrovnik navodi *kaulin*, *kaulina* (*Brassica botrytis* Linn.).

- kompir** – krompir. – *Ostavio sam seme tovar kompira bombreza i stranu tromesečara*. Rožaje. (HADŽIĆ I. 2003:87)
- kompir** – *Solanum tuberosum* L. Plav. (IPLB 1966:46). Vojno Selo kod Plava. (I: H. Markišić)
- koraba** – vrsta povrća, keleraba (*Brassica oleracea gongylodes* L.). (LATKOVIĆ T. M. 2007:255)
- kordibue** – sorta rajčice; it. *cuore di bue*. – *Kupi mi dva kila pamidore kordibue*. – *U ove pamidore kordibue ima više od 90 deka, to ti može samo reužit u Grbalj*. Riječi zabilježili samo u Kotoru, Prčanju, Dobroti, Perastu i Tivtu. Boka Kotorska, jugoistočni dio. (LIPOVAC-RADULOVIĆ V. 1981:175)
- krastavac** – vrsta povrća (*Cucumis sativus*) – Zagarače (Katunska nahija). *Ka se navodnjavau, ođen znau da rode krastavci ka nigđe*. (ČUPIĆ D. & ČUPIĆ Ž. 1997:187)
- krastavica** – (rjeđe) *krastavac*. Zagarače (Katunska nahija). *Blješe odnekud donijela kišeliја krastavica, pa smo ih jeli s kačamakom smočaniјem*. (ČUPIĆ D. & ČUPIĆ Ž. 1997:87)
- krastavica** – vrsta povrća, *krastavac* (*Cucumis sativus* L.). (LATKOVIĆ T. M. 2007:261)
- kreculj** – vrsta povrća, koristi se kao salata (*Cichorium endiviva* L.). (LATKOVIĆ T. M. 2007:262)
- kres** – vrsta povrća, koristi se kao salata (*Lepidium sativum* L.). (LATKOVIĆ T. M. 2007:262)
- krilaš** – vrsta povrća (*Lotus tetragonolobus* L.), gaji se kao bidž, a za jelo se koriste mahune. (LATKOVIĆ T. M. 2007:263)
- kromid** – lok.: Podgorica. Tumačenje: „crni lk, die Zwibel, cepa“ (KARADŽIĆ STEF. V. 1852:305). (PULEVIĆ V. 2005:92)
- kromid** – 1. crni luk; 2. sitne glavice crnog luka. (LATKOVIĆ T. M. 2007:266)
- kromid** – crni luk. Vasojevići. (BORIČIĆ TIVRANSKI V. 2002:141)
- kromid** – crni luk. Selo Ulotina (Andrijevisa). (I: G. Čulafić)
- kromiti luk** – lok.: Boka Kotorska. Tumačenje: posredno: = *kromid*. (KARADŽIĆ STEF. V. 1852:305)
- krtola** – u većem dijelu Crne Gore naziv *krtola* odnosi se na biljku (i podzemno stablo) poznatu još kao *krompir* (*Solanum tuberosum*).
- kukuc** – sorta tikve. Tivat. (I: D. Korsić)
- kukuc** – sorta tikvice; it. *cocuzza*; lat. *cucutia* (m)... – *Uberi dva kukuca!* Boka Kotorska, jugoistočni dio. (LIPOVAC-RADULOVIĆ V. 1981:180)
- kukumar** – *krastavac*. – *Kažu da je kukumar dobro jesti radi bubrega*. Budva i Paštrovići. (LIPOVAC-RADULOVIĆ V. 1997:157)

- kukumar** – krastavac, ven. *cugumero*, it. *cocomero*... Boka Kotorska, severozapadni dio. (MUSIĆ S. 1972:179)
- kukumar** – v. *krastavac*. (LATKOVIĆ T. M. 2007:270)
- kukumar** – krastavac. Tivat. (I: D. Korsić)
- kukuz i kukus** – sorta tikve koja se upotrebljava kao ljudska hrana, kruškastoga oblika. Lat. *cucutium*, it. *cocuzza*. Boka Kotorska, severozapadni dio. (MUSIĆ S. 1972:179)
- kumpier** – krompir. Rovca, Morača, Kolašin. (RAOSAVLJEVIĆ R. 1990:396)
- kumpir** – krtola. Bratonožići. (REŠETAR M. 2010:331)
- kumpijer** – krompir. Vasojevići. (BORIČIĆ TIVRANSKI V. 2002:136)
- kumpijer** – krompir, krtola. GAGOVIĆ S. 2004. ne navodi *kumpijer* kao posebnu jedinicu ali ga ima u interpretacijama. *Kumpijeriš* – zemljište na kome je bio posijan *kumpijer* (krtola). – *Ove godine posijaću raž u kumpijeriš*. Selo Bezuje (Piva). (GAGOVIĆ S. 2004:123)
- kumpijer** – krompir (pojedinačni komad, zb. ili kao ušev). – *Jučer smo kumpijer oprašivali*. Uskoci. (STANIĆ M. 1990:400)
- kupusac** – vrsta povrća, koristi se kao salata (*Lepidium draba* L.). (LATKOVIĆ T. M. 2007:273)
- leblebija** – prženi naut, slanetak. Vasojevići. (BORIČIĆ TIVRANSKI V. 2002:148)
- leća** – lok.: Crna Gora. Tumačenje: posredno: *leće* = *sočivo*, „die Linse, cicer lins Linn.“ (KARADŽIĆ STEF. V. 1852: 326:701). *NAPOMENA*: SIMONOVIC D. 1959:187 Karadžićev fitonim „leća (Vuk)“ identifikuje s kultivisanom biljkom *Ervum lens* L., čije uzgajanje u Crnoj Gori potvrđuje ROHLENA J. 1942:172, a potvrda su i 36 toponima oblika: Lećev do, Lećevo, Lećika i dr. (PULEVIĆ V. & SAMARDŽIĆ N. 2003:301-302 & PULEVIĆ V. 2005:93)
- leća** – sorta sočiva, it. *lenticchia* (*Ervum lens*)... Budva i Paštrovići. (LIPOVAC-RADULOVIĆ V. 1997:166)
- lećak** – lok.: Crna Gora. Tumačenje: „krupnije i okruglije od leće, eine Art Linse, lentis genus“ (KARADŽIĆ STEF. V. 1852:326). *NAPOMENA*: SIMONOVIC D. 1959:496 Karadžićev fitonim „lećak (Vuk po Š., J.)“ identifikuje s vrstom *Vicia ervilia* Willd. (= *Ervilia sativa* Link., *Ervum ervilia* L., *Ervum plicatum* Moench). Činjenica da je Simonović do identifikacije došao posrednim putem (preko Šuleka i Jurišića) ostavlja određene rezerve u smislu da otvorena pitanja treba na samome terenu provjeravati, ukoliko se *lećak* još uvijek uzgaja u Crnoj Gori.
- leće** – sočivo, kuvano sočivo. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:302)

- loćika** – vrsta zelene salate; lat. *lactuca*; it. *lattuga* (*Lactuca sativa*)... – *Najbolja loćika je oko Budve i Podostroga*. Budva i Paštrovići. (LIPOVAC-RADULOVIĆ V. 1997:171)
- loćika** – vrsta povrća, koristi se kao salata (*Lactuca sativa longifolia* Lam.). (LATKOVIĆ T. M. 2007:287)
- loćika** – vrsta zelene salate, lat. *lactuca*; it. *lattuga*... – *Kupi na pjacu kilo loćike*. Boka Kotorska, jugoistočni dio. (LIPOVAC-RADULOVIĆ V. 1981:194)
- loćika** – mlada salata. Tivat. (I: D. Korsić)
- lubenica** – „Wassermelone, anguria, oder cucurbita citrulus Linn.“ (KARA-DŽIĆ STEF. V. 1852:334). *NAPOMENA*: u novije vrijeme se u Crnoj Gori, naročito u trgovini, sve više koristi naziv *lubenica*, umjesto *dinja*, kako se ta vrsta nazivala u svim krajevima đe je uzgajivana (okolina Podgorice, Zeta, Primorje i dr.).
- lučac** – kapulica, mali luk za sađenje. Krtole (Boka Kotorska) (STARČEVIĆ J. L. 2003).
- ljutika** – sorta luka sličnoga porome luku (*Allium ampeloprasum* L.). (LATKOVIĆ T. M. 2007:295)
- magdanos** – petrusin, peršun. Podgorica. (IČEVIĆ D. 2007:164)
- mala fadžola** – sorta fadžole sitnih bijelih zrna s crnom prugom na mjestu đe se zrno držalo za mahunu. (LATKOVIĆ T. M. 2007:300)
- mala ukrasna tikva** – selo Građani (Ljubotinj). (I: D. Popović & R. Mihaljević)
- marulja** – vrsta salate (vidi pod: *rokula*). – *Ima marulja, zimska salata, čikarola, radić i rokula, a to ti je najzdravija salata na svijet*. Budva i Paštrovići. (LIPOVAC-RADULOVIĆ V. 1997:254)
- maune** – boranija. Selo Osreci (Donja Morača). (SIMONOVIĆ A. 1998:531).
- mažurana** – mažurana, majoran; it. *maggiorana*. Zabilježeno je i ime *mandžurana*. – *Boli me drob i idem skuvati malo mažurane*. – *Stavi to mažurane u lad da ti se suši*. Boka Kotorska, jugoistočni dio. (LIPOVAC-RADULOVIĆ V. 1981:212)
- medula** – sorta bidža – graška (*Pisum arvense* L.). (LATKOVIĆ T. M. 2007:306)
- medula** – slani grah, vrsta sočiva. Krtole (Boka Kotorska). (STARČEVIĆ J. L. 2003)
- mekokorka** – tikva meke kore. Vasojevići. (BORIČIĆ TIVRANSKI V. 2002:157)

- metvica** – uobičajeni naziv za vrste roda *Mentha* L. (postoje divlje i kultivirane vrste) na čitavoj teritoriji Crne Gore. U novije vrijeme kroz trgovinu i na druge načine sve više se odomaćuje uvezeni naziv *nana*.
- misirača** – sorta tikve (mrtobakake) koja je pogodna za pečenje (*Cucurbita melopepo*). (LATKOVIĆ T. M. 2007:312)
- misirka** – vrsta tikve za pečenje. Vasojevići. (BORIČIĆ TIVRANSKI V. 2002:159)
- mlada fadžola** – boranija. Krtole (Boka Kotorska). (STARČEVIĆ J. L. 2003)
- moduli** – sorta sočiva koja se mnogo nekad gajila u Boki; it. *modulo*. Zabilježeno u Grblju, Kotoru i Tivtu. – *Nekada smo mi u Grbalj mnogo gajili module*. Boka Kotorska, jugoistočni dio. (LIPOVAC-RADULOVIĆ V. 1981:219). SIMONOVIC D. 1959:265 naziv *modula* stavlja uz vrstu *Lathyrus sativus* L.
- morač** – *Foeniculum vulgare* L. Podgorica. (IČEVIĆ D. 2007:164)
- morač** – vrsta biljke s ukusom anisa, mirođija. Krtole (Boka Kotorska). (STARČEVIĆ J. L. 2003)
- mortubaka** – lok.: Grbalj. Tumačenje: „nekaka tikva, bundeva, eine Art Kürbis, cucurbita quaedam: tikva *mortubaka*“ (KARADŽIĆ STEF. V. 1852:368). (PULEVIĆ V. 2005:99)
- mrežac** – sorta pipuna (vidi: *cukarina*). Budva i Paštrovići. (LIPOVAC-RADULOVIĆ V. 1997:54)
- mrežavac** – sorta pipuna (Art Zuckermelone), čija kora izgleda kao da je pokrivena mrežom. Dubrovnik, Prčanj (Boka Kotorska). (REŠETAR M. 2010:340). *NAPOMENA*: Prevodilac Rešetareva djela njemački naziv *Cuckermelone* preveo je kao *vrsta dinje*, što ne odgovara crnogorskim jezičkim prilikama, već treba: *sorta pipuna*. Radi se o dvijema različitim biljkama, jer se u Crnoj Gori oduvijek govorilo *pipuni i dinje*, a ne *dinje i lubenice*.
- mrkva** – *Daucus carota*. – *Nije se do skoro znalo što je šargarepa no smo je vazda mrkva zvali*. Njeguši. (ČIRGIĆ A. 2009:136)
- mrtobaka** – vrsta povrća, tikva (*Cucurbita pepo* L.). (LATKOVIĆ T. M. 2007:320)
- mrtobakva** – tikva za držanje vode, *vodnjaka*, *bakva* u vezi sa lat. *bacca*... Budva i Paštrovići. (LIPOVAC-RADULOVIĆ V. 1997:194)
- nana** – v. *metvica*. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:351)
- oblič** – lok.: Hercegovina i Crna Gora. Tumačenje: posredno = *grašak*. „die Erbse, pisum, cf. grah, oblič“ (KARADŽIĆ STEF. V. 1852:99 & 431). (PULEVIĆ V. 2005:100)
- paklidžan** – paradajz. – *Ovi Župljani su radi da jedu paklidžana nego skorupa*. Selo Prošćenje (Mojkovac). (VUJIČIĆ M. 1995:87)

- pakoleč** – lok.: Primorje. Tumačenje: „svako proljetno zelje što se jede, Frühlingsgemüse, olus vernum“ (KARADŽIĆ STEF. V. 1852:4859). (PULEVIĆ V. 2005:102)
- pamidora** – vrsta povrća, paradajz (*Solanum lycopersicum* L.). (LATKOVIĆ T. M. 2007:390)
- pamidora** – paradajz. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:411)
- pamidora** – paradajz. Krtole (Boka Kotorska). (STARČEVIĆ J. L. 2003)
- pamidora** – Tivat. (I: D. Korsić)
- pamidora** – Crmnica. (MILETIĆ 1940)
- pamidora** – paradajz. – *Mene je namilije ljeti ovako malo leba i sira i pami-dore*. Njeguši. (ČIRGIĆ A. 2009:166)
- pamidoriya** – Podgorica. (IČEVIĆ D. 2007:163)
- papar** – začinska biljka. Podgorica. (IČEVIĆ D. 2007:164)
- papar** – Crmnica. (MILETIĆ B. 1940)
- patlidžan** – patlidžan, paradajz. Vasojevići. (BORIČIĆ TIVRANSKI V. 2002:210)
- pasulj** – u novije vrijeme uobičajeni naziv za vrstu *Phaseolus vulgaris* L. na čitavoj teritoriji Crne Gore.
- paprika** – uobičajeni naziv za vrstu *Capsicum annuum* L. na čitavome prostoru Crne Gore (s više sorti).
- paštrovsko branje** – skup 25 biljaka, što pitomih što divljih: *blitva, zelje, luk por, mrkva divlja, lučina, svinjski turin, zečja šapa, krompir, čičalj, morač, pitomi selen* i dr. Paštirovići. (I: B. Pavlović)
- patlidžan** – vrsta povrća. Podgorica. (IČEVIĆ D. 2007:156)
- patlidžan** – paradajz, rajčica, patlidžan. Vasojevići. (BORIČIĆ TIVRANSKI V. 2002:212)
- patlidžan** – vrsta povrća (*Solanum lycopersicum*). Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:416)
- pazija** – repa. – *Uberi l'sća od pazije pa napavi zeljanik*. Rožaje. (HADŽIĆ I. 2003:131)
- petroželj** – v. *petrusin*. (LATKOVIĆ T. M. 2007: 399)
- petrusin** – peršun (*Petroselinum hortense* Hoffm.); dvogodišnja ljekovita i začinska biljka, sjajnih svijetlozelenih listova. (LATKOVIĆ T. M. 2007:399)
- petrusin** – peršun. Selo Kruševica (Herceg Novi). (MILANOVIĆ R.M. 1997:201)
- petrusin** – peršun. Tivat. (I: D. Korsić)
- petrusin** – peršun; dijalekt. (južna Italija) *petrosino* (grč. *petroselinon*); it. *prez-zemolo*... Boka Kotorska, jugoistočni dio. (LIPOVAC-RADULOVIĆ V. 1981:261)

- petrusin** – peršun. Krtole (Boka Kotorska). (STARČEVIĆ J. L. 2003)
- petrusin** – vrsta biljke koja se upotrebljava kao začim, peršun (*Apium petroselinum*)... Boka Kotorska, sjeverozapadni dio. (MUSIĆ S. 1972:205)
- peverun** – sorta duguljaste paprike; ven. *peveron*; it. *peperone*. Na Muu za-bilježili *paverun* u istome značenju... – *Što me opalio ovi peverum*. Bo-ka Kotorska, jugoistočni dio. (LIPOVAC-RADULOVIĆ V. 1981:261)
- peverun** – ljuta paprika, ljuta paprika iz ostike. Krtole (Boka Kotorska). (STARČEVIĆ J. L. 2003)
- pipun** – lok.: Boka Kotorska. Tumačenje: „Zuckermelone, pepo, cf. dinja (a *dinja* i *korpuza* ondje se zove lubenica, kojega imena oni sa svijem ne poznaju): Ne može se spavati i *pipune* čuvati“ (KARADŽIĆ STEF. V. 1852:501). *NAPOMENA*: SIMONOVIC D. 1959:151 Karadžićev fito-nim „pipun (Vuk)“ iz Boke identifikuje sa *Cucumis melo* L., ali kao si-nonim uz naglašeno ime „**dinja (Vuk)**“, koje u Crnoj Gori označava vrstu *Citrulus vulgaris* Schrad, zbog čega dolazi do zamjene imena i pogrešnih identifikacija. (PULEVIĆ V. 2005:103-104)
- pipun** – „vrsta voća, dinja (*Cucumis melo* L.)“. (LATKOVIĆ T. M. 2007:401)
- pipun** – dinja; lat. *pepone* (m); it. *popone* (= *melone*)... – *U voćnu salatu isfe-taj malo pipuna, jer lijepo miriše...* – *Kupi mi koji pipun ali grbaljski*. Boka Kotorska, jugoistočni dio. (LIPOVAC-RADULOVIĆ V. 1981:265). *NAPOMENA*: u crnogorskoj onomastici nazivi *pipun* i *dinja* ne mogu biti sinonimi jer se radi o dvijema odvojenim vrstama uzgajanih biljaka. Toj tvrdnji u prilog idu latinski i italijanski nazivi *pepone* i *popone* koji se odnose na vrstu *Cucumis melo* L., odakle je i proistekao crnogorski naziv *pipun*.
- pipun** – Podgorica. (IČEVIĆ D. 2007:65, 163)
- pipum** – „dinja, voće“. Krtole (Boka Kotorska). (STARČEVIĆ J. L. 2003)
- pipun** – „dinja (*Cucumis melo*)“. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:424)
- Pipun** – „dinja“. – *Smokva, grožđe – to je voće – pipun, dinja toje čkinja. – Ja ću rađe jednu dinju izes no tri pipuna da mi dadneš*. Podgorica. (ČIRGIĆ A. 2007:179). *NAPOMENA*: na primjeru iz Podgorice nije primjereno naziv biljke *pipun* identifikovati s imenom *dinja*, jer se ne radi o sinonimima već o različitim gajenim biljkama.
- pipun** – Tivat. (I: D. Korsić)
- pipun** – dinja. Vasojevići. (BORIČIĆ TIVRANSKI V. 2002:215). *NAPOMENA*: u arealu crnogorskoga jezika nazivi *pipun* i *dinja* nijesu sinoni-mi već se radi o dvijema različitim gajenim vrstama.
- pipun** – dinja (*Cucumis melo*). Zagarače (Katunska nahija). – *Posadio sam dinje i pipune, biće ove godine da se krka. Više volim zelenkasti nego*

- zreli pipun*. (ĆUPIĆ D. & ĆUPIĆ Ž. 1997:328). *NAPOMENA*: U Crnoj Gori *dinja* je naziv za drugu biljku (*Citrululus vulgaris*).
- pisanik** – sorta fadžole okruglih, šarenih zrna. (LATKOVIĆ T. M. 2007:401)
- pocrkva** – tikva s dugačkom drškom koja se koristi kao kutlača za zahvatanje vode. – *Što je dobra ova pocrkva, tvrda i laka*. Rožaje. (HADŽIĆ I. 2003:135)
- pomidora** – Budva i Paštrovići. (LIPOVAC-RADULOVIĆ V. 1997:231)
- pomidora** – paradajz, rajčica. Banjani, Grahovo, Oputne Rudine. (KOPRIVICA K. J. 2006:173)
- pamidorija** – v. *pamidora*. (LATKOVIĆ T. M. 2007:390)
- por** – v. *pori luk*. (LATKOVIĆ T. M. 2007:424)
- por** – pori luk; it. *porro* (*Allium porrum*). Budva i Paštrovići. (LIPOVAC-RADULOVIĆ V. 1997:234)
- porik** – v. *pori luk*. (LATKOVIĆ T. M. 2007:424)
- pori lik** – vrsta povrća, praziluk (*Allium porum* L.). (LATKOVIĆ T. M. 2007:437)
- pori luk** – selo Godinje (Crmnica). (I: D. Leković)
- pras** – v. *pori luk*. (LATKOVIĆ T. M. 2007:437)
- prasa** – v. *pori luk*. (LATKOVIĆ T. M. 2007:437)
- prasa** – „vrsta luka za pitu i kuvanje“. Selo Bistrica (Bijelo Polje). (I: A. Avdić)
- prasa** – praziluk, pori luk. – *Utrapši tu prasu za zimu i proljeće*. Rožaje. (HADŽIĆ I. 2003:142)
- praziluk** – Podgorica. (IČEVIĆ D. 2007:164)
- praziluk** – purilj, pori luk, čapljan. Vasojevići. (BORIČIĆ TIVRANSKI V. 2002:236)
- praziluk** – (*Allium porrum*) vrsta luka... Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:460)
- prdov** – sorta fadžole, pasulja (*Phaseolus multiflorus* Lam.). (LATKOVIĆ T. M. 2007:439)
- pričanik** – pasulj s pritke, koji raste uz pritku... – *Šta bi pasulj da mu nema pritke*. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:480)
- prokolac** – vrsta povrća, kelj pupčar (*Brassica oleracea gemmifera* Zenker), melez između raštana i kelja ali sličniji kelju. (LATKOVIĆ T. M. 2007:463)
- purilj** – v. *pori luk*. (LATKOVIĆ T. M. 2007:472)
- purilj** – praziluk. Vasojevići. (BORIČIĆ TIVRANSKI V. 2002:260)
- rdakva** – rotkva, rokva. Vasojevići. (BORIČIĆ TIVRANSKI V. 2002:273)
- radić** – vrsta salate. Tivat. (I: D. Korsić)

- radić** – neka vrsta gorke salate, vodopija, žutjenica (*Cichorium intybus*). It. *radicchio* u RJA. Boka Kotorska, severozapadni dio. (MUSIĆ S. 1972:215)
- radić** – vrsta gorke salate; ven. *radicio*; it. *radicchio* (= *cicoria*). – *Ajde ošišaj malo radića za večeru! – Radić je zdrav, mi ga ijemo sa lešom krto- lom. – Posijala sam cijelu baštinu radićem, on mi je najmiliji.* Boka Kotorska, jugoistočni dio. (LIPOVAC-RADULOVIĆ V. 1981:283)
- radić** – vrsta salate: ven. *radicio*; it. *radicchio* (= *cicoria*) – *Radić ti je odli- čna salata, još ako ga podušiš sa pečenom krtolom u koru, pa končaš sa maslinovim uljem i ostom. – Radić ja šišam nožicama, imam ga vaz- da.* Budva i Paštrovići. (LIPOVAC-RADULOVIĆ V. 1997:244)
- radić** – sorta salate. Krtole (Boka Kotorska). (STARČEVIĆ J. L. 2003)
- radić** – ima zeleni i crveni. Grka zimska salata. Paštrovići. (I: B. Pavlović)
- raštan** – lok.: Primorje. Tumačenje: „kupus koji se ne zavija u glavice, nego raste u visinu, pa mu se lišće kreše i kuha, a kada se jedan put posadi, traje po nekoliko godine, Art Kohl, brassicae genus, cf. raštika“ (KA- RADŽIĆ STEF. V. 1852:645). *NAPOMENA*: SIMONOVIC D. 1959: 77-78 Karadžićev fitonim „raštan (Vuk)“ identifikuje s vrstom i varije- tetom *Brassica oleracea* L. var. *acephala* DC. (PULEVIĆ V. 2005:106)
- raštan** – sorta zelja, kupusa (*Brassica oleracea acephala* DC.); dvogodišnja zeljasta biljka, za razliku od bijeloga zelja listovi ne formiraju glavicu. (LATKOVIĆ T. M. 2007:481)
- raštan** – raštika, sorta kupusa. Vasojevići. (BORIČIĆ TIVRANSKI V. 2002:272)
- raštanj** – zelje *raštano*, Perast (Boka), inače po Vuku u primorju samo *raštan* m. (Prčanj: *raštan*). (REŠETAR M. 2010:381)
- raštan** – sorta lisnatoga kupusa (*Brassica oleracea acephala*). – *Raštan s ka- stradinom je specijalitet naše kuhinje.* Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:509)
- raštanj** – sorta zelja s relativno ravnim perima za razliku od savijenih pera ostalih sorti, kupus koji se npr. u Francuskoj zove „chou a vache“, što će reći – zelje za krave. Krtole (Boka Kotorska). (STARČEVIĆ J. L. 2003)
- raštanj** – v. *raštan*. (LATKOVIĆ T. M. 2007:481)
- raštika** – raštanj. Tivat. (I: D. Korsić)
- ravanela** – rotkvica; ven. *ravanel*; it. *ravanella*. – *Uberi koju ravanelu, pa ćemo je iskidat u salatu...* Boka Kotorska, jugoistočni dio. (LIPOVAC- -RADULOVIĆ V. 1981:289)

- repa prdnjača** – raste u vrtovima, ima sladak ukus, jede se u sirovome stanju i daje se stoci. Renda se i dosta je ukusna. Okolina Berana (Vasojevići). (I: M. Obradović)
- replja** – repa. – *Posija sam u Zagradcu replju. – Ima ona praseća replja, a ima i ona pitoma što je mi ijemo.* Selo Zagarač (Katunska nahija). (ČUPIĆ D. & ČUPIĆ Ž. 1997:420)
- replja** – vrsta povrća, stočna repa (*Brassica rapa rapifera* (Metzg.)). (LATKOVIĆ T. M. 2007:488)
- rodakva** – rdakva, rotkva. Vasojevići. (BORIČIĆ TIVRANSKI V. 2002:275)
- rokula** – vrsta povrća karakterističnog oblika, jede se sa zelenom salatom; it. *rucola*. U Grblju zabilježili *rokula*. – *Kupi mi salatu u Škaljarice samo da mi ima u nju rokule. – Donijela mi danas Ana jedan saketić rokule da posijem. – Ne bi ti moja mati izela ni pero salate ako u nju nema rokule.* Boka Kotorska, jugoistočni dio. (LIPOVAC-RADULOVIĆ V. 1981:298)
- rokula** – Zabilježili i *rokulica* u istom značenju. – *Ima marulja, zimska salata, čikarola, radić i rokula, a to ti je najzdravija salata na svijet.* Budva i Paštrovići. (LIPOVAC-RADULOVIĆ V. 1997:254)
- rokula** – (salata). Tivat. (I: D. Korsić). ŠULEK B. 1879:336 bilježi: „Rokula (= *tal. rucola*), *Eruca sativa* Lam. (*sblj. Dalm.*)“.
- rokula** – vrsta salate s izvjesnom dozom gorčine u zadnji plan. Krtole (Boka Kotorska). (STARČEVIĆ J. L. 2003)
- rotkva** – rdakva, rodakva. Vasojevići. (BORIČIĆ TIVRANSKI V. 2002:276)
- rukula** – zimska salata. Paštrovići. (I: B. Pavlović)
- rokulica** – v. *rokula* (LIPOVAC-RADULOVIĆ V. 1997:254)
- ruska krtola** – sorta krtole. Selo Crnci (Piperi). (I: D. ČETKOVIĆ)
- salatina** – 1. vrsta biljke, divlja salata (*Lactuca virosa* L.); 2. salata lošega kvaliteta. (LATKOVIĆ T. M. 2007:498)
- saransak** – bijeli luk (*Allium sativum* L.), zeljasta, hranljiva i ljekovita biljka. (LATKOVIĆ T. M. 2007:501)
- selen** – celer, Prčanj (Boka Kotorska). (REŠETAR M. 2010:386)
- selen** – celer, Tivat. (I: D. Korsić)
- selen** – vrsta biljke, celer, ven. *selino*; it. *sedano*. Boka Kotorska, jugoistočni dio. (LIPOVAC-RADULOVIĆ V. 1981:307)
- selen** – celer. Krtole (Boka Kotorska). (STARČEVIĆ J. L. 2003)
- sirac** – cvijet cvjetače, karfiola (povrtarska biljka). (LATKOVIĆ T. M. 2007:506)

- sjekavica** – lok.: Crna Gora. Tumačenje: posredno: *sjekavac*, „(juž.) t.j. kupus, geschnittenen Kraut, olus dissectum“ (KARADŽIĆ STEF. V. 1852:683 & 685). (PULEVIĆ V. 2005:108)
- slačica** – vrsta povrća, senf... Prčanj (Boka Kotorska). (REŠETAR M. 2010:389)
- slatka krtola** – čičoka, vrsta sitne repe (*Helianthus tuberosus* L.). Podzemni dio se koristi kao stočna hrana, a može se koristiti kao povrće i salata. (LATKOVIĆ T. M. 2007:511)
- sočivo** – varivo. Vasojevići. (BORIČIĆ TIVRANSKI V. 2002:296)
- spanać** – zelje. Vasojevići. (BORIČIĆ TIVRANSKI V. 2002:296)
- srpulja** – stavlja se u pori luk, kao začim. Pomalo se stavlja i u salatu. Paštrovići (I: B. Pavlović)
- stočna repa** – selo Bistrica (Bijelo Polje). (I: A. Avdić)
- šargarepa** – mrkva. Vasojevići. (BORIČIĆ TIVRANSKI V. 2002:361). *NA-POMENA*: naziv *šargarepa* naknado je ušao u crnogorske govore, primarni naziv biljke je *mrkva*.
- šećerna repa** – „služi za hranu“. Selo Bistrica (Bijelo Polje). (I: A. Avdić)
- štipavac** – bidž koji se penje uz pritku. (LATKOVIĆ T. M. 2007:552)
- škalonja** – lok.: Boka Kotorska. Tumačenje: posredno: = *aljma*, „eine Art Zwibeln, cepae genus“. Vrsta luka. (KARADŽIĆ STEF. V. 1852:4 & 841). SIMONOVIĆ D. 1959:20 Karadžićev fitonim „škalonja (Vuk)“ identifikuje s vrstom *Allium ascalonicum* L. ŠULEK B. 1879:393 bilježi naziv *škanjula* (= *tal. scalogni*), takođe za vrstu *Allium ascalonicum*.
- škalonja** – vrsta Luka (*Allium ascalonicum*); it. *scalogno* u RJA. Boka Kotorska, severozapadni dio. (MUSIĆ S. 1972:246)
- škalonja** – luk za kiselenje. Tivat. (I: D. Korsić)
- škalonja** – vrsta luka; it. *scologna*. U Krtolama zabilježili *skaljuna*, a na Muu *skalunja*. – *Okopaj tu škalonju, ali ne vidiš da je zatravilo. – Digla sam gornju koru od škalonje i stavila sam je u ostac... – Izvadi škalonje. – Branko, oli da ti očistim koju škalonju da izedeš sa tim pršutom?* Boka Kotorska, jugoistočni dio. (LIPOVAC-RADULOVIĆ V. 1981:324)
- škaljonja** – vrsta luka, ljutika. It. *scalogna* (*Allium ascalonicum*). (Dobio ime po gradu Ascaloniji u Palestini.) Zabilježili i *skaljena* i *skaljuna* u istome značenju. – *Škaljonja je najbolja u ocat.* Budva i Paštrovići. (LIPOVAC-RADULOVIĆ V. 1997:281)
- škaljuna** – vrsta luka izdužene forme, često puta se konzervira u ostiku – sirće i servira uz jelo. Krtole (Boka Kotorska). (STARČEVIĆ J. L. 2003)
- šparoga** – vrsta biljke za salatu. Krtole (Boka Kotorska). (STARČEVIĆ J. L. 2003)

- šumarica** – 1. *raštan*; 2. mala, sitna glavica zelja (kupusa). (LATKOVIĆ T. M. 2007:553)
- švabica** – sorta krtole, uvezena u Crnu Goru za vrijeme austrougarske okupacije. (LATKOVIĆ T. M. 2007:555)
- tej** – čaj. (LATKOVIĆ T. M. 2007:567)
- tikva** – gajena biljka (*Cucurbita pepo*). Postoji veći broj sorti (i narodnih naziva) koje se koriste za ishranu ljudi i stoke.
- tikva vodenjaka** – sorta tikve (vidi: *cukarina*). Budva i Paštrovići. (LIPOVAC-RADULOVIĆ V. 1997:54)
- tromesečar** – sorta krompira. Rožaje. (HADŽIĆ I. 2003:87, v. *kompir*)
- tust, tušt** – kao salata. Ima pitomi i divlji tust. Paštrovići. (I: Pavlović)
- tušac** – lok.: Boka Kotorska. Tumačenje: „nekakva salata, koja je sama od sebe malo kisela, Art Salatkraut, lactucae genus, cf. tušt“ (KARADŽIĆ STEF. V. 1852:757). A potom (isto, str. 758): **tušt**. Lok.: Hercegovina. Tumačenje: „Portulak, portulaceae oleracea“. *NAPOMENA*: SIMONOVIC D. 1959:374 Karadžićev fitonim „tušac (Vuk)“ stavlja kao narodno ime za *Portulaca oleracea* L., kao i naziv „tušt (L.)“, ali taj drugi ne po Karadžiću već po G. Laziću. Zato ostaje pitanje da li se Karadžićevi fitonimi *tušac* iz Boke i *tušt* (iz Hercegovine) odnose na istu biljku *Portulaca oleracea* L.
- vadžola** – v. *fadžola*. (LATKOVIĆ T. M. 2007)
- vadžola** – pasulj. – *Mi oden ne zborimo nako vadžola*. Njeguši. (ČIRGIĆ A. 2009: 239)
- vadžola** – pasulj, fadžola, grah. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:82)
- vadžola** – selo Mikulići i Tomići (Bjelice). (I: M. Vušurović & I. Vujović)
- varenjaka** – tikva koja se može koristiti za jelo. (LATKOVIĆ T. M. 2007:609)
- varenjaka** – lok.: Risan. Tumačenje: „tikva koja se vari za jelo, ein Kochkürbis, cucurbita quam coquunt (im Gegenteil v. vodenjaka), cf. tikva, jurget“ (KARADŽIĆ STEF. V. 1852:54). (PULEVIĆ V. 2005:114)
- velja fadžola** – sorta fadžole krupnih žutih zrna. (LATKOVIĆ T. M. 2007:611)
- verdura** – povrće, zelen, it. *verdura*. Boka Kotorska, severozapadni dio. (MUSIĆ S. 1972:143)
- verdura** – zeleniš, povrće. – *Bolje bi ti bilo da iješ malo više verdure, nego što iješ toliko mesa. U tvoje godine moraš pazit*. Krtole (Boka Kotorska). (STARČEVIĆ J. L. 2003)
- verdura** – povrće, zelen; it. *verdura*. U Škaljarima zabilježeno *vrđura* i *verdurica*. – *Obligatno ti je kod nas za večeru verdura*. – *Večeri kuvamo malo verdure*. – *Bila sam u vrđuru da spremim sutra za pazar*. – *Ovu*

godinu imam dobru verduru, jer je bilo kišljivo vrijeme, a ima dosta gnoja od živoga. – Danas ćemo molo verdure skuvat, nijesmo odavno. Boka Kotorska, jugoistočni dio. (LIPOVAC-RADULOVIĆ V. 1981: 373-374)

verdura – zelen, povrće; it. *verdura*. – *U Podostrog je bila najljepša verdura.* Budva i Paštrovići. (LIPOVAC-RADULOVIĆ V. 1997:318)

verzot – glavato zelje, kupus glavati, it. *verzotto*... Boka Kotorska, severozapadni dio. (MUSIĆ S. 1972:143)

verzot – sorta zelja. – *Spremam se ima mjesec dana, sutra ćemo varit verzot, pa ćemo bačit jedan komat prašćevine unutra, pa što bude.* Krtole (Boka Kotorska). (STARČEVIĆ J. L. 2003)

verzot – kelj. Tivat. (I: D. Korsić). *NAPOMENA*: SIMONOVIĆ D. 1959:79 naziv „verzota (Š.)“ stavlja uz *Brassica oleracea* L. v. *sabauda* L.

vlašac – sorta luka, sličan po mirisu i ukusu crnom luku, ali malo zaudara na bijeli luk (*Allium schoenoprasum* L.). (LATKOVIĆ T. M. 2007:617)

vodnjaka – lok.: Risan. Tumačenje: „tikva u kojoj se nosi voda, ein Kürbis, Wasser darin zu tragen, cucurbita aquae ferendae, cf. vodnjaka“ (KARADŽIĆ STEF. V. 1852:69). (PULEVIĆ V. 2005:115)

vodnjaka – lok.: Risan. Tumačenje: posredno: = *vodnjaka*. (KARADŽIĆ STEF. V. 1852:69). (PULEVIĆ V. 2005:115).

vodnjaka – tikva koja se izdubi, služi za nošenje vode. (LATKOVIĆ T. M. 2007:517)

vodnjaka – vrsta tikve. Selo Građani (Ljubotinj). (I: D. Popović & R. Mihaljević)

vrzina – vrsta povrća, kelj (*Brassica oleracea sabauda* L.). (LATKOVIĆ T. M. 2007:621)

vrzot – sorta zelja; it. *verzotto*. Zabilježili i *verzot* u istom značenju. – *Vrzot se sadi u jesen među krtolom i rickavo je.* Budva i Paštrovići. (LIPOVAC-RADULOVIĆ V. 1997:321)

vrzot – sorta raštana. – *Milije mi je izes pljat vrzota no da mi daš pun san zelja.* Njeguši. (ČIRGIĆ A. 2009:248)

vrzot – „vrsta raštana (jedno je raštan a drugo vrzot)“. Selo Majstori (Njeguši). (I: I. Kustudija)

zelen – zelje, salata, luk, blitva, metvica, štavalj i ostalo zeleno povrće koje se koristi u ishrani. (LATKOVIĆ T. M. 2007:651)

zeleni grah – boranija. (LATKOVIĆ T. M. 2007:651)

zelje – kupus raštan. Selo Godinje (Crmnica). (I: D. Leković)

zelje – vrsta povrća, kupus (*Brassica oleracea capitata* L.), dvogodišnja zeljasta biljka. (LATKOVIĆ T. M. 2007:652)

- zelje** – kopriva *Urtica*. – *Skuvala e zelje pa smo ga jeli s varenikom*. Uskoci. (STANIĆ M. 1990:271)
- zelje glavato** – lok.: Crna Gora. Tumačenje: „Kopfkohl, brassica capitata, cf. kupus“. (KARADŽIĆ STEF. V. 1852:208). *NAPOMENA*: SIMONOVIC D. 1959:78 Karadžićev fitonim „glavato zelje (Vuk)“ identifikuje s gajenom vrstom *Brassica oleracea* var. *capitata* L. (PULEVIĆ V. 2005:117)
- zerzevat** – povrće. Podgorica. (IČEVIĆ D. 2007:90)
- zerzevat** – povrće. – *Kupila sam zerzevat u pljacu. – Što se blješe zerzevat poskupijo nagrđeno*. Podgorica. (ČIRGIĆ A. 2007:246)
- zimski salata** – (vidi pod: *rokula*). – *Ima marulja, zimski salata, čikarola, Radić i rokula, a to ti je najzdravija salata na svijet*. Budva i Paštrovići. (LIPOVAC-RADULOVIĆ V. 1997:254)
- žara** – kopriva. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:169)
- žara** – kopriva. Uskoci. (STANIĆ M. 1990:196)
- žizole** – lok.: Boka Kotorska. Tumačenje: „Art kleine Fisolen, cf. kinkavica“. (KARADŽIĆ STEF. V. 1852: 159). Vidi: *kinkavica*. (PULEVIĆ V. 2005:118)

Biljni organi, životne forme, razviće biljaka (i dr.)

- agar** – 1. poljoprivrednik; 2. zemljišni pošed. Uskoci. (STANIĆ M. 1990:3)
- agrest** – nezrelo grožđe, zabilježeno i *agrestina* u istome značenju... – *Agrest ti je rod grožđa na kopilić loze, ne može da zrene i ljuto je...* Boka i Paštrovići. (LIPOVAC-RADULOVIĆ V. 1997:4)
- agrumat** – voćnjak, agrumik. Zabilježeno i *agrumnik*. Budva i Paštrovići (LIPOVAC-RADULOVIĆ V. 1997:5)
- anž** – seme anisa; služi za začim. It. *anice*. – *Savi malo anža pa će biti bolji ukus*. Boka Kotorska, jugoistočni dio. (LIPOVAC-RADULOVIĆ V. 1981:11)
- bak** – dio stabla ispod kore, bakulja. Slabo, drvo. Uskoci. (STANIĆ M. 1990:18)
- baketa** – prut, šiba, cvijetno stablo crnoga luka. It. *bacchetta*. – *Ako civula izbači prut za šemenku zvala se baketa. – Čapljan bača bacete i na vrh njih bijele ružice*. Budva i Paštrovići. (LIPOVAC-RADULOVIĆ V. 1997:22)
- bakovina** – bakulja. – *Ne valjaju ova drva, sama bakovina*. Uskoci. (STANIĆ M. 1990:19)
- bakulja** – bijelo drvo ispod kore bora koje nije zasmoljeno; manjega je kvaliteta, bjeljika. – *Bakučlja nije za luč*. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:35)

- bakulja** – dio drveta ispod kore i iznad srži, bjelika, *lignum arboris periphaericum*. Uskoci. (STANIĆ M. 1990:19)
- bala** – pošečena drva vezana u svežanj. Krtole (Boka Kotorska). (STARČEVIĆ J. L. 2003)
- bašča** – bašta. – *Pogle mu bašče oko kuće*. Uskoci. (STANIĆ M. 1990:28)
- bašta** – vrt, ružičnjak. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:42)
- baština** – imanje, pošed, ono što je imovina, nasljeđe, domovina. – *Sva mu je baština pod kućom*. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:42)
- baština** – njiva, imanje. – *Pošo je u baštinu da rabota. – Proljeće je uveliko ufatilo a ja još nijesam počeo rabotat u baštinu*. Krtole (Boka Kotorska). (STARČEVIĆ J. L. 2003)
- baturica** – „nedozreli plod biljke čapljan (*Asphodelus ramosus*)“ (LATKOVIĆ T. M. 2007:85). *NAPOMENA*: figurativno se može odnositi i na druge biljke.
- bear** – behar, voćni cvijet. Vasojevići. (BORIČIĆ TIVRANSKI V. 2002:32)
- bear** – behar. Uskoci. (STANIĆ M. 1990:28)
- behar** – cvijet na drveću. U Rožajama se upotrebljava isključivo pojam *behar*. – *Behar po voću, milina jedna*. Rožaje. (HADŽIĆ I. 2003:20)
- bejturan** – mirisni gorki cvijet; pelin (*Artemisia absinthium*), pelen. – *Bejturane jado berul te đevoyke* (N. P.). Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:46). *NAPOMENA*: SIMONOVIC D. 1959:49 nazive *bejtura* i *bekturan* veže za vrstu *Artemisia annua* L.
- biljoberka** – osoba koja sakuplja ljekovito bilje, vile beračice ljekovitih trava. – *Ljekovite trave beru Biljarice i Rusalke*. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:51).
- bjelika** – bakulja. Uskoci. (STANIĆ M. 1990:41)
- bjelika** – bijelo nezasmoljeno drvo u stablu bora; bakulja. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:54)
- bljelika** – bjelika, bakulja. – *Ne valjaju ova drva ništa, sve sama bljelika*. Uskoci. (STANIĆ M. 1990:45)
- boboška** – loptica od hrastova lišća koja je leglo insekata, hrastova, šišaruša, šiška, bobuška; fig. bezvrijedno, ništavno. – *Ne vrijedi boboške*. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:57)
- bokor** – buket, žbun zaodnut lišćem i cvijetom (ruža, jorgovana), kita, rukovet. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:61)
- boranija** – boranija, zeleni grah, mahune, maune... Vasojevići. (BORIČIĆ TIVRANSKI V. 2002:46)
- boranija** – Podgorica. (IČEVIĆ D. 2007:156)

- bostan** – Podgorica. (IČEVIĆ D. 2007:156). *NAPOMENA*: naziv *bostan* najčešće označava baštu u kojoj se sadi (sije) povrće, a poneđe znači *dinju* i *pipun*.
- brada** – red loza posađenih po ivici imanja, u stvari paralelno ivici – međi na odstojanju 0,5 do 1,0 m. Krtole (Boka Kotorska). (STARČEVIĆ J. L. 2003)
- branjevina** – imovina (livada, njiva, šuma i sl.) u koju se ne smije puštati stoka, šeći i sl. Zabran. – *Ne da u branjevinu ni tici*. Uskoci. (STANIĆ M. 1990:54)
- branjevina** – prostor đe se ne pušta stoka. Selo Osreci (Donja Morača). (SIMONOVIC A. 1998)
- brdun** – mladika loze. (LATKOVIĆ T. M. 2007:104)
- brdun** – mlaz loze. Njeguši. (ČIRGIĆ A. 2009:31)
- brobotan** – „šiška“ kod duba. Sela Mikulići i Tomići (Bjelice). (I: I.Vujović & M. Vušurović)
- brs** – 1. ispaša bršćenjem šumskih grančica. – *Svu dugu zimu gonio sam ovce u brs*. – *Brs je nevoljna i jedna rana*; 2. grančica s lišćem kojom se stoka hrani. – *Jasenov brs je najbolji*. – *Ušekli smo dva lisnika brsti*. Selo Bezuje (Piva). (GAGOVIC S. 2004:24)
- brs** – lisnate grane za zimsku prehranu stoke. – *Zimi se bere brs i daje konjima*. Njeguši. (ČIRGIĆ A. 2009:32)
- brs/brst** – mladice i grančice listopadnoga drveća koje jede stoka, naročito koze u zimskome periodu... Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:69)
- brst** – sirove grane s lišćem (za prehranjivanje stoke). Selo Osreci (Donja Morača). (SIMONOVIC A. 1998)
- brstina** – 1. mlada grana s lišćem i pupoljcima koja služi stoci za hranu; 2. drvce, grančica. – *Nema vatre od brstina*. Uskoci. (STANIĆ M. 1990:61)
- brstina** – grančica, dio grančice... Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:69)
- brstina** – ostatak pošečenoga šiblja iz gore, ogoljeloga od lišća. – *Ima tu dosta brstine pa upiri vatru*. Krtole (Boka Kotorska). (STARČEVIĆ J. L. 2003)
- brstina** – pošečena grana koja ostane kad stoka zimi pojede list. – *Sve se koristilo nekad, ni brstine se nijesu bačale*. Njeguši. (ČIRGIĆ A. 2009:32)
- brubati** – odvajati zrna kukuruza trljajući dva klasa jedan o drugi. Prčanj (Boka Kotorska). (REŠETAR M. 2010:308)
- buburoška** – male šišarke. – *Pravili smo đerdane od buburoške da se učimo da broimo*. Njeguši. (ČIRGIĆ A.2009:33)
- bujače** – bostan (dinje, pipuni, krastavci, tikve). (LATKOVIĆ T. M. 2007:109)

- cimina** – a. krompirovo stablo; b. zb. krompirova stabla. Uskoci. (STANIĆ M. 1991:468)
- cimina** – oklasina od kukuruza. Župa Nikšićka. (I: L. Mitrović)
- cimina** – stabljika s lišćem krompira. (LATKOVIĆ T. M. 2007:116)
- crvoljak** – sasvim sitan i slab krompir, krompirić. Uskoci. (STANIĆ M. 1991:471)
- crvoljak** – slaba jabuka, kruška i dr. Selo Osreci (Donja Morača). (SIMONOVIC A. 1998:554)
- crvoljak** – sitna, zakrčljala, crvljiva voćka. – *Doćero sto kila nakije crvoljaka*. Uskoci. (STANIĆ M. 1991:471)
- cvijetan** – pun cvijeta, okičen. (LATKOVIĆ T. M. 2007:120)
- cvjetače** – prve smokve (misli se na prve plodove) koje izmetnu smokve, kojih je vrlo malo. Boka Kotorska (i sušed.). (NAKIĆENOVIC S. 1913:33). *NAPOMENA*: vjerovatnije je da umjesto *cvjetače* treba da stoji *četače*. U Piperima takve plodove nazivaju *četunjače* ili *smokve četunjače*.
- čafura** – okomišani klip kukuruza. – *Daj mi tu čafuru da zatisnem bocu*. Rožaje. (HADŽIĆ I. 2003:31)
- čahura** – čaura cvijeta, šemenica. *Kolike su čahure na ovu buniku*. Rožaje. (HADŽIĆ I. 2003:31)
- čamonjak** – 1. veoma sitna, najsitnija krtola; 2. v. *čevulja*; 3. mali rumetinov klas s rijetkim zrnima. (LATKOVIĆ T. M. 2007:121)
- čapor** – čapur, nezarastao čvor na stablu, roščić, veći šiljak, v. *čapur*. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:659)
- čapur** – ostatak osušene grane na stablu, izraslina, roščić, šiljato drvo, čapor. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:659)
- čapur** – oštri ostaci od granja na panju. – *Spotakoh se preo neakvoga čapura tun*. Njeguši. (ČIRGIĆ A. 2009:40)
- čatoljak** – 1. mali kukuruzni klip, klas; 2. mali krompir. Uskoci. (STANIĆ M. 1991:479)
- čatoljak** – zakrčljali klip kukuruza. Rovca, Morača, Kolašin. (RAOSAVLJEVIĆ R. 1990)
- čečar** – gusta šuma, žbunje. Selo Bezuje (Piva). (GAGOVIĆ S. 2004:298)
- čefunja** – dio od grožđa... – *Daj mi samo jednu čefunju grožđa da provam*. Krtole (Boka Kotorska). (STARČEVIĆ J. L. 2003)
- čefurka** – korubina, ljuska. Vasojevići. (BORIČIĆ TIVRANSKI V. 2002:354)
- čefurka** – zapušač od klipa kukuruza, od smrčeve šišarke i sl. – *Nemoj bacat tu čefurku kad okruniš kolomboć*. Rožaje. (HADŽIĆ I. 2003:32)

- čehne** – čen bijeloga luka. – *Daj mu dva-tri čehna na zajam.* Rožaje. (HA-DŽIĆ I: 2003:32)
- čemušina** – komušina. Uskoci. (STANIĆ M. 1991:482)
- čen** – dio glavice bijeloga luka, čežanj, česma, česna, v. *češanj*. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:662)
- čenkanje frumetina** – odvajanje zrna (šemenki) s klasa (klipa) frumetina. Selo Crnci (Piperi). (I: D. Četković)
- čerez** – v. *suvice*. (LATKOVIĆ T. M. 2007:125)
- česan** – bijeli luk. Krtole (Boka Kotorska). (STARČEVIĆ J. L. 2003)
- česan** – češalj bijeloga luka. Vasojevići. (BORIČIĆ TIVRANSKI V. 2002:354)
- česan** – v. *česan*. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:663)
- česta** – mjesto đe je šuma gusta i česta. Selo Bezuje (Piva). (GAGOVIĆ S. 2004:298)
- česta** – nešto (žito, trava, šuma i sl.) što je često poraslo, gustiš. Uskoci. (STANIĆ M. 1991:483)
- češanj** – dio glavice bijeloga luka, česma, češnja. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:664)
- četrun** – plod sorte limuna *četrun*. (LATKOVIĆ T. M. 2007:125)
- čevlja** – v. *čevulja*. (LATKOVIĆ T. M. 2007:126)
- čevulja** – mali, jadni, sitni grozd grožđa. (LATKOVIĆ T. M. 2007:126)
- čevunja** – v. *čevulja*. (LATKOVIĆ T. M. 2007:126)
- čičvalj** – krompir koji je po razmjerama iznad prosečnoga. – *Nakopo onijek čičvalja, imaju ko šaka.* Selo Bezuje (Piva). (GAGOVIĆ S. 2004:299)
- čičvoljak** – manji izraštaj na krompiru, priraslica. – *Nema nijedan kumpijer ravan, no uza svaki ima da će po jedan čičvoljak.* Isto: *čičvorak.* Selo Bezuje (Piva). (GAGOVIĆ S. 2004:299)
- čmanjak** – mali, sitan krompir, krompirić... – *Suša je učinila da nemamo normalnog krompira, no sve čmanjci.* Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:666)
- čokot** – korijen loze, panj, trs, gidža... – *Imam vinograd od trista čokota.* Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:667)
- čokot** – korijen vinove loze. (LATKOVIĆ T. M. 2007:128)
- čvor** – ostatak urasle grane – čapura u stablu... Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:660)
- četunjača** – pozni jesenji plod smokve, bez ikakvoga ukusa. (LATKOVIĆ T. M. 2007:133)
- četunjače** – rani plodovi smokve koji se pojavljuju prije redovnog roda (vjerovatno nastaju iz „zaostalih“ pupoljaka iz prethodne godine). Selo Crnci (Piperi). (I: D. Četković)

- datula** – plod od palme. Krtole (Boka Kotorska). (STARČEVIĆ J. L. 2003)
- derež** – dračom obraslo zemljište... Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:132)
- dinjak** – njiva na kojoj se uzgajaju dinje (*Citrullus vulgaris* Schrad.). Selo Crnci (Piperi). (I: D. Četković). *NAPOMENA*: naziv *dinjak* raširen je u čitavome arealu gajenja dinje u srednjem u južnom regionu Crne Gore.
- dovršak** – listovi duvana pri samome vrhu stabljike (beru se potonji). (LATKOVIĆ T. M. 2007:151)
- drenjina** – duguljasta crvena bobica ploda drijena. – *Nazobali smo se drenjina*. Uskoci. (STANIĆ M. 1990:172)
- drenjina** – plod drijena, jestiva crvena bobica, upotrebljiva za rakiju drenju i za vodnjicu. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:149).
- dub** – „stablo uopšte“. – *Ima dvades dubova smokava*. Podgorica. (REŠETAR M. 2010:314)
- duman** – vrt, voćnjak. It. *dumeto* (od lat. *dumetum*). – *Idemo ja i Tripo u duman da beremo žižule*. Boka Kotorska, jugoistočni dio. (LIPOVAC-RADULOVIĆ V. 1981:68)
- dvojerodna** – koja rađa dvaput u godini (smokva, štalska ovca)... Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:128)
- dardin** – vrt, bašta. Krtole (Boka Kotorska). (STARČEVIĆ J. L. 2003)
- đulistan** – ružičnjak, vrt s ružama, cvijećnjak, bašta. – *Ruže su pročetale u tom đulistanu*. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:162)
- fidan** – mladica, struk biljke, rasad. – *Izbili fidani po panju od džanarike*. Rožaje. (HADŽIĆ I. 2003:51)
- filaziti** – mlazati biljka. (LATKOVIĆ T. M. 2007:172)
- fildan** – rasad od kupusa. Podgorica. (IČEVIĆ D. 2007:33)
- filiz** – mladi izdanak biljke, mladica. (LATKOVIĆ T. M. 2007:172)
- filjdan** – rasad duvana i sam rasadnik. (LATKOVIĆ T. M. 2007:173)
- fostuljina** – ostatak grožđa nakon odvajanja zrna grožđa. (LATKOVIĆ T. M. 2007:174)
- fresta** – grivna zapletenoga bijelog ili crnog luka. (LATKOVIĆ T. M. 2007:175)
- frut** – plod, voće. It. *frutto*... Boka Kotorska, severozapadni dio. (MUSIĆ S. 1972:240)
- frut** – rod, ljetina, plod, ušev. (LATKOVIĆ T. M. 2007:177). *NAPOMENA*: odgovarajući termini: *frutiti*, *frutiti se*.
- frut** – voće, plod. It. *frutto*. – *Jabuka ti je zdravi frut, ma ja isto radije jedem mandarine*. – *Kupi malo fruta, pa joj ponesi u špedao*. Budva i Paštrovići. (LIPOVAC-RADULOVIĆ V. 1997:90) (Špedal = bolnica.)
- fruto** – uševi na baštini. – *E bogami mi je fruto dobro*. Njeguši. (ČIRGIĆ A. 2009:67)

- glava** – pri rezidbi loze zakinuti izdanak na dužini 2-3 pupoljka (ostavlja se *glava* i *brdun*, pri čemu se stvara osnova za rezidbu u sljedećoj godini). Selo Crnci (Piperi). (I: D. Četković)
- gloginja** – plod gloga. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:110)
- golobrst** – sasvim skinuto, obršćeno lišće s grana (od gubara, skakavca i sl.). Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:112)
- gradobitina** – ostaci uševa nakon što ih je pogodilo nevrijeme s gradom. (LATKOVIĆ T. M. 2007:190)
- granica žita** – snopovi žita složeni u obliku krsta, v. *krstina*. – *Zgraniča sam danas deset granica žita*. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:115)
- graorište** – zemljište na kojem se gaji grah. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:115)
- graška** – zrno pasulja, graga, zrno grada, kap znoja, pjege na licu... Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:116)
- grebaļ, grebļa** – toponim, A) *grebaļ, -bļa* m., „panj (bez korijena; *trup* s korijenom)“, Prčanj (Boka Kotorska). (REŠETAR M. 2010:317)
- grepčič** – demin. od *grebaļ*, Prčanj (Boka Kotorska). (REŠETAR M. 2010:317)
- grest** – drugi rod grožđa. It. *agresto*. *Frančesko grožđe ima najviše gresta*. Zabilježili i *agrest* u istome značenju. Budva i Paštrovići. (LIPOVAC-RADULOVIĆ V. 1997:102)
- grme** – grm. – *Eno mi sijeno pod ono grme*. Njeguši. (ČIRGIĆ A. 2009:75)
- gronja** – grozd cvjetova, plodova i sl. – *Uberi mi onu gronju trešanja*. Uskoci. (STANIĆ M. 1990:138)
- groz** – grozd. Uskoci. (STANIĆ M. 1990:137)
- grozdober** – početak branja grožđa, obično septembar. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:119)
- hrev** – čvornovati korijen uopšteno, ili korijen od masline. – *Kako se zima bliži, moraćemo odit da vadimo hrevlje uskoro*. Krtole (Boka Kotorska). (STARČEVIĆ J. L. 2003)
- hrevlje** – korijenje od drveta, koje služi za grijanje i kuvanje. Krtole (Boka Kotorska). (STARČEVIĆ J. L. 2003)
- iščinjak** – ono što se iščisti iz žita. Uskoci. (STANIĆ M. 1990:323)
- iščinjak** – otpadak, nečistoća iz žita... Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:237)
- izvodnjak** – biljka koja se ostavlja za seme, biljka od koje se izvodi seme. (LATKOVIĆ T. M. 2007:223)
- jarik** – v. *postrnak*. (LATKOVIĆ T. M. 2007:228)
- ječmenica** – hljeb od ječmenog brašna. – *Volim da jedem vruće ječmenice i masnog sira*. Rožaje. (HADŽIĆ I. 2003:78)

- ječmenište/ječmište** – zemljište na kome je bio ječam. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:246)
- ječmište** – njiva s koje je požnjeven ječam. Uskoci. (STANIĆ M. 1990:339)
- jesenka** – vočka koja daje plodove u jesen. (LATKOVIĆ T. M. 2007:231)
- jezgarica** – plod u orahovoj ili lješnikovoj ljusci. – *U nekijem ima jezgarica, u nekijem nema.* Uskoci. (STANIĆ M. 1990:337)
- kalac** – prva prolječna trava, mlada trava. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:251)
- kalac** – trava koja nikne odmah poslije kopnjenja snijega, prva trava, sasvim mlada trava. – *Kad na planini okopni snijeg, iza njega udari kalac zelen ko okrijek.* Uskoci. (STANIĆ M. 1990:345)
- kalemljenje** – vrsta vegetativoga razmnožavanja (isto što i *navrtanje*).
- kanela** – kora od cimeta (začinska biljka). (LATKOVIĆ T. M. 2007:237)
- karina** – suvo drvo, krivo drvo, krivak. – *Idi u čečar i donesi malo karina.* Uskoci. (STANIĆ M. 1990:352)
- kezlina** – tvrdo, čvornovato drvo. Uskoci. (STANIĆ M. 1990:357)
- kičica** – vrh drveta. Uskoci. (STANIĆ M. 1990:326)
- kita** – buket cvijeta, cvast. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:266)
- kita** – vrh drveta, šume; buket cvijeća; grozdasta cvast u biljaka, gronja. Uskoci. (STANIĆ M. 1990:361)
- kižma** – izraslina na drvetu, čvor, guka. Uskoci. (STANIĆ M. 1990:359)
- klapak** – nezreli orah sa klapinom. Selo Osreci (Donja Morača). (SIMONOVIC A. 1998:527)
- klas** – 1. klip rumetina sa zrnima, 2. vrh šenice, ovsa, ječma, raži, sa zrnima. (LATKOVIĆ T. M. 2007:245)
- klas** – kukuruzni klip sa zrnima na sebi. Uskoci. (STANIĆ M. 1990:363)
- klas** – plod kod strnih žita, kukuruzni klas na vrhu biljke s prašnicima. Vasojevići. (BORIČIĆ TIVRANSKI V. 2002:132)
- klaše** – klasovi žita. Uskoci. (STANIĆ M. 1990:363)
- klaše, klašće** – Crmnica. (MILETIĆ B. 1940:342)
- kočan** – deblo od zelja, raštanja, može se reći i *kočanica*. Krtole (Boka Kotorska). (STARČEVIĆ J. L. 2003)
- kočanica** – deblo od zelja, debljika, strljika. Krtole (Boka Kotorska). (STARČEVIĆ J. L. 2003)
- kočanj** – drvenasti dio kupusa. – *Kočanj ti je ono tvrdo od zelja.* Njeguši. (ČIRGIĆ A. 2009:104)
- kočanj** – kočan, srce glavice kupusa. Vasojevići. (BORIČIĆ TIVRANSKI V. 2002:138)

- kočanj** – korijen kupusa, čvrst korijen; stvrdnut. – *Pripazi da ovce ne uđu u kupušnjak, polomiće zube na kočanje*. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:281)
- kočanj** – stablo zelja (kupusa). (LATKOVIĆ T. M. 2007:249)
- kočanjina** – ogoljelo stablo biljke (duvana, rumetina) s kojega je skinut plod, odnosno list. (LATKOVIĆ T. M. 2007:249)
- kočanjina** – v. *kočanj*. To ti je tvrdo ka kočanjina. Njeguši. (ČIRGIĆ A. 2009:104)
- kokorača** – krupna šljiva sklona cijepanju ili već rascijepljena. Uskoci. (STANIĆ M. 1990:371)
- kokot** – v. *prčak* (kod frumetina).
- kolutić** – „manje smokve koje rastu na *petrovači* – smokovom stablu, nakon što su već pobrane velike smokve *petrovače*“, Dobrota (Boka) (*kolutići*); upor. *krpuša*. (REŠETAR M. 2010:326)
- komun** – seoska zajednička imovina (ispaša, šuma i dr.). (Naziv je opšterasprostranjen u Crnoj Gori.)
- komušati** – skidati komušinu s klipa (o kukuruzu), korubati. – *Kukuruzni klasovi se komušaju najčešće mobom, uz šalu i pjesmu*. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:276)
- komušina** – listovi na klipu ili s klipa kukuruza. Uskoci. (STANIĆ M. 1990:375)
- kopa** – kućica, piramidica sađevne heljde, kupasto sađevni snopovi ili šta drugo. Uskoci. (STANIĆ M. 1990:377)
- kopa** – na primjeren način nasloženi i tako zaštićeni snopovi ili rukoveti po-
žnjevenoga žita (*kopa pšenice, kopa frumetina* i dr.). Selo Crnci (Piperi). (I: D. Četković)
- kopa** – složaj kukuruza u vidu piramide, kupa. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:277)
- kora** – omotač drveta. Uskoci. (STANIĆ M. 1990:378.) (Naziv širokoga rasprostranjenja.)
- korijen** – kupusna patrnjica, kočanj. – *Oguli mi jedan korijen da poedem na ove škrbeljke*. Uskoci. (STANIĆ M. 1990:379)
- korijen/koren** – podzemni žilasti dio biljke... Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:278)
- korovina** – 1. sijeno ili slama puno korova, sijeno pokošeno u oranicama, loše sijeno. – *Imamo ođe na Barama dese-petnes tovara neke korovine*.
2. livada ili njiva puna korova. Uskoci. (STANIĆ M. 1990:379)
- korubanje** – im. od *korubati*: čistiti (orahe, lješnike i sl.) od ljuske, korubine, vaditi jezgro iz oraha, lješnika i sl. Uskoci. (STANIĆ M. 1990:379)

- korubati** – skidati korubinu i koružbinu s plodova. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:279)
- koruljanje klasova** – odstranjivanje labudine s „klasa“ (klipa) frumetina. Selo Crnci (Piperi). (I: D. Četković)
- koruljina** – v. *labudina*. (I: D. Četković)
- korušina** – trska od kukuruza. Rovca, Morača, Kolašin. (RAOSAVLJEVIĆ R. 1990:396)
- korutiti** – skidati koru s drveta. Uskoci. (STANIĆ M. 1990:379)
- korutiti** – skidati koru, dupsti ispod kore. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:279)
- koružbina** – malo nježniji omotač, šužbina na klipu kukuruza. – *Mekana koružbina se koristi za slamarice*. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:279)
- koščica, koščica** – Crmnica. (MILETIĆ B. 1940:339, 381, 382)
- košpica** – spica, šemenka od šljive i dr. voća. Vasojevići. (BORIČIĆ TIVRANSKI V. 2002:138)
- koštica** – drvenasti dio u sredini, unutrašnjosti ploda (šljive, breskve, kajsi-je), košpica, koštunica. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:281)
- koštica** – drvenasto srce u ploda. Uskoci. (STANIĆ M. 1990:383)
- koštilj** – koštunjav orah, koštunjavac, koštunica, orah čija je jezgrica čvrsto obuhvaćena ljuskom i otvrdlim pregradama te ju je vrlo teško osloboditi. Uskoci. (STANIĆ M. 1990:383)
- koštin** – koštunjav, slab orah. Uskoci. (STANIĆ M. 1990:383)
- koštunica** – v. *koštica*. Uskoci. (STANIĆ M. 1990:383)
- košuljica** – opna u kojoj se nalazi pšenično zrno dok je još na klasu. Uskoci. (STANIĆ M. 1990:383)
- kotromušina** – 1. otpaci od sijena, trine; 2. sitni duvanski otpadak, duvanska prašina. Uskoci. (STANIĆ M. 1990:382)
- kotromušina** – otpadak od sijena, slame, duvana (trina i prašina – kotromušina). Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:280)
- kovrag** – gustiš trave i šiblja, korov i trnjr, trnjak. – *Kokoška se nalegla u kovrag, pa se ne može nadgledati*. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:271)
- kožmura** – opna, kožica. – *Ona voćka ima žilavu kožmuru*. Rožaje. (HADŽIĆ I. 2003:89)
- krbulja** – čvornovato drvo, krlja. Uskoci. (STANIĆ M. 1990:386)
- krcelj** – drvenasti dio biljke, ono što stoka ne može da sažvaće jer je drvenasto, ogrizina. – *Loše mi sijeno, sve sami krcelj*. Rožaje. (HADŽIĆ I. 2003:89-90)

- kreka** – stablo sa zakržljanim granama. Selo Osreci (Donja Morača). (SIMONOVIC A. 1998)
- krevetača** – loza koja je podignuta na odar, krevet. (LATKOVIĆ T. M. 2007:262)
- krge** – tvrdo čvornovato drvo, panj, trupac. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:283)
- krlja** – a. čvornovato, za cijepanje teško drvo; b. panj izvađen s korijenom; c. jako, čvrsto drvo na kome se cijepaju drva. Uskoci. (STANIĆ M. 1990:391)
- krlja** – panj i korijen drveta, čvornovati dio... Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:286)
- krljat** – čvornovato drvo, krlja. Uskoci. (STANIĆ M. 1990:391)
- kromid** – sitne glavice crnoga luka. (LATKOVIĆ T. M. 2007:266)
- krošnja** – granati dio drveta. Uskoci. (STANIĆ M. 1990:393)
- krpuša** = *kolutić*. (REŠETAR M. 2010:329)
- krstina** – složeni snopovi žita u obliku krsta; granica složenih snopova žita... Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:287)
- krstina** – unakrst strpani snopovi žita, slame i sl. Uskoci. (STANIĆ M. 1990:394)
- krtolište** – njiva na kojoj se uzgaja krtola. Selo Crnci (Piperi). (I: D. Četković)
- krtolište** – teren đe je bila krtola, njiva, dolina... Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:288)
- kučje** – ostatak nepojedenoga sijena. Selo Osreci (Donja Morača). (SIMONOVIC A. 1998)
- kučje** – sijeno što ostane iza ovaca na torini, ogrizine, hrana koju stoka ne pojede. Uskoci. (STANIĆ M. 1990:407)
- kufalica (kuvalica)** – poluuveli (isušeni) plod smokve. Ceklin. (I: P. Jovičević)
- kukolj** – 1. urodica u žitu; 2. šljiva (plod) koja se u toku rasta izrodi. Uskoci. (STANIĆ M. 1990:398)
- kukolj** – urodica u žitu, korov u žitu (*Agrostema githago*). Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:290)
- kukrica** – krivo čvornovato drvenasto suvo granje i nisko rastinje, žbunje, kukrika. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:290)
- kukričast** – lok.: Boka Kotorska. Tumačenje: „vočka ili ili drugo kako drvo, koje se ne čisti i ne potkresuje, nego se zapusti i zakržlja“. (KARADŽIĆ STEF. V. 1852:313)
- kukuljak** – plod šljive koji se izrodio, izrodica. Uskoci. (STANIĆ M. 1990:398)

- kukuruzina** – lok.: Boka Kotorska. Tumačenje: = *okomak*, „der ausgedroschene Kukuruztolben, arista zae semine privata, cf. okomina, tuluz“ (KARADŽIĆ STEF. V. 1852:313 & 454) (PULEVIĆ V. 2005:93)
- kupusište** – zemljište zasaden kupusom. – *Pola bašče mi je kupusište a pola kompirište*. Rožaje. (HADŽIĆ I. 2003:93)
- kupušnjak** – mjesto gdje raste kupus. Uskoci. (STANIĆ M. 1990:401)
- kupušnjak** – vrt, njiva na kojoj se gaji kupus, na kojoj je posaden kupus... Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:292)
- kurlovina** – korov, travuljina. – *Ukosio sam dva plasta neke kurlovine. – Šiknula kurlovina iz kumpijerišta, ima mi do pasa*. Selo Bezuje (Piva). (GAGOVIĆ S. 2004:123)
- labudina** – komušina. – *Ima li malo one labudine da dam kravi*. Uskoci. (STANIĆ M. 1990:408)
- labudina** – lisnati omotač „klasa“ (klipa) kod frumetina. Koristi se za umetanje u slamnice (slamarice). Selo Crnci (Piperi). (I: D. Četković)
- labudina** – listovi koji obavijaju „klasa“ (klip) kod frumetina, koruljina. Selo Crnci (Piperi). (I: D. Četković)
- labudina** – listovi s klipa kukuruza, kukuruzovina, komušina. – *Labudina je podsna za slamarice*. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:296)
- labudina** – omotač oko kukuruznoga klasa. – *Bačite tu labudinu kravi*. Njeguši. (ČIRGIĆ A. 2009:117)
- labudina** – ovršina i listovi rumetina, kukuruza. (LATKOVIĆ T. M. 2007:277)
- lamutina/lomutina** – v. *vriježa*. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:298)
- lanište** – mjesto gdje se sije lan (toponim). – *Idi na Lanište i dognaj krave*. Rožaje. (HADŽIĆ I. 2003:95)
- lastar** – izdanak – mlada grana na stablu ili potkresanim granama drveta. Vasojevići. (BORIČIĆ TIVRANSKI V. 2002:147).
- latica** – listovi cvijetne krune. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:300).
- lika** – čvrsti vlaknasti sloj između kore i drveta, posebno donji vlaknasti sloj kore lipe koji se nekad koristio kao oputa, veza... Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:303)
- lika** – vlaknasto tkivo ispod kore drveta, donja površina kore drveta. Uskoci. (STANIĆ M. 1990:418)
- lisnik** – 1. strpane lisnate grane, lisnati stog. – *Ajde da denemo lisnik*; 2. lisnate grane koje se ljeti sijeku i ostavljaju za zimu kao hrana za stoku. Uskoci. (STANIĆ M. 1990:420)
- lisnik** – stog lisnatih grana (zimski hrana za stoku): listober, lišnjak. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:304)

- lisnika** – otkinuta grana bez lišća, suva grana sa koje je stoka pojela listove. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:304)
- lis** – bukove grane koje su se šekle (zasijecale) preko ljeta za stočnu zimnicu. – *A oden se brao lis i slagao u stogove*. Njeguši. (ČIRGIĆ A. 2009:121)
- list** – da označi goru – šumu. – *Pošo je da ubere lista za koze. – Vrnua se iz lista i odmah je dao životinji da ije*. Krtole. (STARČEVIĆ J. L. 2003)
- listober/lišnjak/listošek** – omeđeni šumski prostor listopadnoga drveća na kojem se ljeti sijeku lisnate grane i sadijevaju u stog, lisnik. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:304)
- listošek** – mjesto đe se siječe list za stoku. Uskoci. (STANIĆ M. 1990:420)
- listošek** – prostor đe se siječe jedan list za stoku. Selo Osreci (Donja Morača). (SIMONOVIĆ A. 1998)
- lomovina** – mladi izdanci neke biljke (obično se smatraju neredovnim, pa se zbog toga čiste) koji se u proljeće daju stoci, obično podmlatku za hranu. – *Donesi jaradima malo lomovine iz onijeh loza s donje zgrade, ali pazi – nemo da bereš one zdrave i rodne brdune*. Selo Zagarač (Kamtunska nahija). (ČUPIĆ D. & ČUPIĆ Ž. 1997:213). *NAPOMENA*: U selu Crnci (Piperi) pojam *lomovina* obično se veže za neplodne mlade grane vinove loze.
- lomovina** – mladi izdanci neke biljke koji se kidaju u proljeće jer se smatraju nerodnim. (LATKOVIĆ T. M. 2007:288)
- lomušće** – odlomljeno suvo granje. Prčanj (Boka Kotorska). (REŠETAR M. 2010:333)
- ložđe** – lozje, vinograd. Prčanj (Boka Kotorska). (Još i u okolini Dubrovnika.) (REŠETAR M. 2010:333)
- lučarnik** – mjesto u kući đe se drži luč. – *Ne suj na lučarnik, svijeca ti se ne ugasila!* Selo Bezuje (Piva). (GAGOVIĆ S. 2004:129)
- lučnjak** – baštinica, zgrada na kojoj se uzgaja luk. Selo Crnci (Piperi). (I: D. Četković)
- lučnjak** – mjesto đe se sadi luk. Uskoci. (STANIĆ M. 1990:426)
- lumbura** – lubura, posuda napravljena od smrčevine ili jelove kore. – *Nabrao sam dvije lumbure borovnica, a jednu lumburu jagoda kupio sam od čobančadi*. Rožaje. (HADŽIĆ I. 2003:97)
- lješnik** – ukusni plod lijeske. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:310). *NAPOMENA*: naziv *lješnik* – plod lijeske, ima cjelovito rasprostranjenje u Crnoj Gori.
- ljetoras** – grančice na stablu izrasle u toku ljeta, godine. – *Grota je kidati ljetoras. – Šino jasikov ljetoras, ima pola metra*. Selo Bezuje (Piva). (GAGOVIĆ S. 2004:130)

- ljetoras** – ono što je izraslo za jedno ljeto. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:310)
- ljetorast** – godišnji priraštaj biljke. Zapadni dio Crne Gore. (KOVAČEVIĆ N. S. 2007:132)
- ljiljak** – pet-šest grana lista... Selo Osreci (Donja Morača). (SIMONOVIĆ A. 1998)
- ljuškati** – kruniti, skidati perje sa turalje, skidati pera s kukuruznoga klipa. – *Sedeli smo sinoć do kasno i ljuškali žito (kukuruz), bilo naš je dostina, i lijepo smo se proveli.* Krtole (Boka Kotorska). (STARČEVIĆ J. L. 2003)
- ljuština** – tanka kora s ploda voća i krompira. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:311)
- ljuštura** – gruba kora na plodu oraha, kestena, lješnika i sl. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:311)
- ljužbina** – višeslojni omotač rumetinova klasa. (LATKOVIĆ T. M. 2007:295)
- mačka** – tanko končasto tkivo od kojega je sastavljeno stablo. – *Ovi trupac neće se moć razbiti bez kastiga, viš kako su mu se mačke usukale.* – *Stavi klin u prslinu trupca, gađaj maljem i mačke će se pokidati ko ništa.* Selo Bezuje (Piva). (GAGOVIĆ S. 2004:133)
- malina** – plod (crne boje) kod kupine (*Rubus fruticosus*). – *Kupina rađa maline.* Selo Donja Gorica (Lješkopolje, kod Podgorice). (I: R. Mugoša) *NAPOMENA:* isto nazvanje je i u selu Crnci (Piperi). – *ima crne oči ka malina* (I: D. Četković). Inače, na čitavome prostoru crne gore *malina* je narodni naziv za plod i biljku *Rubus idaeus* L., koja prirodno naseljava preplaninske i planinske predjele.
- mastika** – neprevreli sok od grožđa, šira. (LATKOVIĆ T. M. 2007:304)
- mauna** – mahuna, boranija. Vasojevići. (BORIČIĆ TIVRANSKI V. 2002:156)
- mauna** – mahuna. Uskoci. (STANIĆ M. 1990:443)
- mazga** – sok ispod kore biljke, javlja se u proljeće. Đeca pri skidanju kore za pravljenje svirala pjevaju: *Mazga, mazga, mazgalica, svaka gora promazgala ponajbolje jasenova.* Selo Crnci (Piperi). (I: D. Četković)
- međak** – drugi ušev u bašti (sije se nakon prve šetve, a u istoj godini). (LATKOVIĆ T. M. 2007:307)
- mezgra** – mrezga, sok ispod kore drveta. – *Svako drvo promrezgalo al' najbolje jasenovo.* Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:322)
- mezgra** – sok ispod kore drveta. – *Nigda Sako ne bi svrto koru z drveta za diple i borije što ne bi zapjevušio: mezgra, mezgra, mezgarica / svako drvo promezgalo / a najbolje jasenovo, / tebe drvo mene kora.* Selo Bezuje (Piva). (GAGOVIĆ S. 2004:134)

- mezgra** – tkivo ispod kore drveta. Uskoci. (STANIĆ M. 1990:446)
- mirođija** – mirisna trava koja služi kao začim jelu (divlja mirođija, komorač, morač, kopar)... Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:327)
- misirka** – metla od sijerka za čišćenje kuće. – *Ja kat kupim misirku, ja je proparim da joj se užilavu slamke da se ne lomu.* Rožaje. (HADŽIĆ I. 2003:105)
- mitoklasati** – razviti se stablo rumetina ali bez klasova. (LATKOVIĆ T. M. 2007:312)
- mitoklasiti** – v. *mitoklasati*. (LATKOVIĆ T. M. 2007:312)
- mlačevina** – ražena slama, ostatak poslije mlaćenja, slama za krov... Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:329)
- mlada fažola** – mlada boranija. Tivat. (I: D. Korsić)
- mladica** – mlada grana. Uskoci. (STANIĆ M. 1990:457)
- mladika** – mladica, list, izdanak. (LATKOVIĆ T. M. 2007:313)
- mladika** – mlado stablo koje može biti iste debljine kao i staro, a od njega se razlikuje po glatkoj kori. – *Mladike nijesu nabijene, one nijesu dobre za stolariju.* Rožaje. (HADŽIĆ I. 2003:105)
- mladika** – pupoljci iza rezanja, mlado šiblje iza branja šume. Krtole (Boka Kotorska). (STARČEVIĆ J. L. 2003)
- mladika/mladica** – mlad izdanak... Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:328)
- mladokos** – mlado pokošeno sijeno. Mlada trava. Uskoci. (STANIĆ M. 1990:457)
- mlezga** – mezgra. Uskoci. (STANIĆ M. 1990:459)
- mliječ** – 1. bijeli sok koji poteče kad se vrat biljke prekine; 2. žitni skrob. Uskoci. (STANIĆ M. 1990:459)
- mliječ** – klas rumetina kad počne zrniti. (LATKOVIĆ T. M. 2007:314)
- mosurina** – lok.: Boka Kotorska. Tumačenje: posredno: = *ovršina*. (KARA-DŽIĆ STEF. V. 1852:369). (PULEVIĆ V. 2005:99)
- mrezga** – mezgra, jezgro lješnika, oraha; potkorni želatinski sloj stabla i sl. – *Što su zrele mreze kod ovih lješnika; – Došlo je proljeće, mrezga je ispod kore sočna.* Rožaje. (HADŽIĆ I. 2003:107)
- mrezga** – životni prolječni sok ispod kore drveta, v. *mezgra*. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:332)
- murac** – sorta stabla, jako dobro drvo za barke. Krtole (Boka Kotorska). (STARČEVIĆ J. L. 2003)
- murga** – talog od maslinovoga ulja koji se stvara prilikom cijedenja ulja. Krtole (Boka Kotorska). (STARČEVIĆ J. L. 2003)
- mušmoljak** – v. *mušmula*. Uskoci. (STANIĆ M. 1990:473)
- mušmula** – truo ili smrznut krompir. – *Pun trap mušmula.* Uskoci. (STANIĆ M. 1990:473)

- nadbir** – listovi sa sredine struka duvana. (LATKOVIĆ T. M. 2007:327)
- navrtanje** – oblik vegetativnoga razmnožavanja (isto što i kalemljenje).
- nažanj** – gustina žita pri žetvi, zahvat rukom i srpom. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:346)
- nažanj** – gustina žita u njivi. – *U onoj njivi u Bari dobar nažanj, a u Treštenovu brdu slab*. Uskoci. (STANIĆ M. 1990:487)
- nîk** – prvi listovi kod zasađenih biljaka: krtole, pasulja, frumetina i dr. Selo Crnci (Piperi). (I: D. Četković)
- nikalj** – klica. (LATKOVIĆ T. M. 2007:351)
- obrašlice** – mladi izdanci raštanja. Tivat. (I: D. Korsić)
- obrašljica** – prolječno lišće lanjskoga zelja (kupusa). (LATKOVIĆ T. M. 2007:360)
- očerubati** – skinuti koru, ljusku i sl. s čega. – *Očerubaj mi ove orage*. Uskoci. (STANIĆ M. 1991:70)
- očerupati** – skinuti, okruniti zrna kukuruza s kukuruznoga klipa. – *Doveće čemo očerupati urmetin*. Uskoci. (STANIĆ M. 1991:70)
- očinak** – ostatak izlomljenih klasova s pljevom poslije vršidbe. Selo Kruševice (Herceg Novi). (MILANOVIĆ R.M. 1997:200)
- očinjci** – primjesa u žitu, urodica. Zapadni dio Crne Gore. (KOVAČEVIĆ N. S. 2007:142)
- odrina** – krevet za lozu. – *Đavo mi je ponio nešto onu lozu na odrinu*. Njeguši. (ČIRGIĆ A. 2009:155)
- odrina** – vinova loza podignuta na odar. (LATKOVIĆ T. M. 2007:365)
- oklapina** – kora zelenoga oraha, ljuštura, klapine. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:389)
- oklapina** – prekišela jabuka, divljaka. Uskoci. (STANIĆ M. 1991:32)
- oklasina** – klip kukuruza sa kojeg je skinuto, okrunjeno zrnevlje, okomak. Uskoci. (STANIĆ M. 1991:32)
- oklasina** – lok.: Crna Gora. Tumačenje: posredno: *okomak*, „der „ausgebroschene Kukuruzkolben, arista zae semine privata, cf. okominja, tuluz“. (KARADŽIĆ STEF. V. 1852:453 & 454)
- oklasina** – osovina „klasa“ (klipa) frumetina, s koje su odstranjena zrna (šemenke). Selo Crnci (Piperi). (I: D. Četković)
- oklasina** – ostatak klasa rumetina s kojega je okrunjeno zrno. (LATKOVIĆ T. M. 2007:369)
- oklasina** – ostatak okrunjenoga klipa kukuruza... Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:389)
- oklepine** – lok.: Crna Gora. Tumačenje: „ržana slama, koja se izlomi vršujući (jer se čitava bira za pokrivanje zgrada), gebroschenes Stroh, stramen-

- tum comminitum“ (KARADŽIĆ STEF. V. 1852:453). (PULEVIĆ V. 2005:101)
- omladak** – *ljetorast*. Selo Osreci (Donja Morača). (SIMONOVIC A. 1998)
- omladak** – mlada grana, mladica, izdanak. Uskoci. (STANIĆ M. 1991:41)
- omladak** – mladica, mladi izdanak. (LATKOVIĆ T. M. 2007:373)
- omlazak** – grana, grančica što raste iz stabla, omladak, mladica. Uskoci. (STANIĆ M. 1991:41)
- onladak** – mlada grana, izdanak... Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:392)
- oplijeviti** – počupati travu u povrtnjaku ili na njivi. Vasojevići. (BORIČIĆ TIVRANSKI V. 2002:200)
- opsig** – plod, seme bijeloga jasena. – *Okitle se grane opsigom, bi reko da su se po njima izlegli pljevčiči, repiči*. V. Pijevac. Selo Bezuje (Piva). (GAGOVIĆ S. 2004:177)
- oše** – sitna pljeva sa zrna pšenice. (LATKOVIĆ T. M. 2007:383)
- oše** – tanke bodlje na žitnome klasu. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:400)
- otava** – mlada (nova) trava poslije kosidbe, jesenja trava... Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:402)
- otava** – trava koja je iznikla nakon košenja. (LATKOVIĆ T. M. 2007:384)
- otrijebiti** – očistiti livadu, njivu i sl. od kamenja ili čega drugog. Uskoci. (STANIĆ M. 1991:66)
- ovršak** – najviši dio drveta, biljke. Uskoci. (STANIĆ M. 1991:13)
- ovršak** – vrh stabla, vrh podenutoga sijena. – *Slomio snijeg ovršak od one mlade homore*. Rožaje. (HADŽIĆ I. 2003:128)
- ovršina** – „1) (u Boci) kukuruzna resa, das Kaschen, iulus. 2) (u Bjelopavl.) struk od kukuruza, Maisstangel, caulis zeae mais“ (KARADŽIĆ STEF. V. 1852:437). (PULEVIĆ V. 2005:102)
- ovršina** – dio rumetinove (kukuruzne) stabljike iznad klasa. (LATKOVIĆ T. M. 2007:387)
- ovršina** – stabljika ovršena kukuruza. – *I ovršina nekad slagala u stogove*. Njeguši. (ČIRGIĆ A. 2009:163)
- ovsik/opsik** – cvijet i seme jasena. – *Rodio ovsik, biće zla zima*. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:381)
- ovsište** – njiva s koje je požnjeven ovas. Uskoci. (STANIĆ M. 1991:13)
- ozimac** – ozimi ušev: luk, lan, ječam i dr. Vasojevići. (BORIČIĆ TIVRANSKI V. 2002:195)
- padalica** – plod masline koji sam opada s drveta. (LATKOVIĆ T. M. 2007:389)
- palisad** – rujosad (o bilju), pobadanje reznica ili kolje pobodeno u zemlju. – *On je podigo živu ogradu, divan palisad oko svoje kuće*. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:410)

- paljetak** – mali klas kukuruza. Župa Nikšićka. (I: Luka Mitrović)
- paljetak** – zakrčljali (najdonji) klas kukuruza. – *Paljetak – to su ti oni najmanji klasovi te se najesen proberu*. Njeguši. (ČIRGIĆ A. 2009:165)
- papar** – biber. Krtole (Boka Kotorska). (STARČEVIĆ J. L. 2003)
- papar** – Podgorica. (IČEVIĆ D. 2007:64)
- papar** – začín od mljevene alave paprike... Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:412)
- paspalj** – brašno nakupljeno oko vitla mlina (potočare). – *Navato se po nje-mu paspalj, ni oči mu se ne vide, a on ni jade*. Selo Bezuje (Piva). (GAGOVIĆ S. 2004:186)
- paspalj** – fini brašneni prah koji se diže dok mlin melje i koji se nahvata okolo na stvarima. – *Mlinaru pao paspalj svugda po odijelu*. Uskoci. (STANIĆ M. 1991:83)
- paspalj** – prah koji otpada kad se melje žito. (LATKOVIĆ T. M. 2007:397)
- paspalj** – prah od brašna u vodenici, otpadak praha polena, fini pepeo. – *Mlinaru se uvatio paspalj i po obrvama*. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:415)
- pašača** – slaba, visoka trava, vinjaga. Uskoci. (STANIĆ M. 1991:85)
- pašaka** – divlja trava, obično gruba i neprijatnoga ukusa. – *Stoka nerado pase pašaku*. Uskoci. (STANIĆ M. 1991:85)
- pašaka** – plod divlje smokve. (LATKOVIĆ T. M. 2007:394)
- pečenjak** – 1. mladi nedozreli klas rumetina koji je pogodan da se ispeče za jelo; 2. na žaru ispečeni klas rumetina. (LATKOVIĆ T. M. 2007:396)
- pečenjak** – lok.: Grbalj. Tumačenje: posredno = *purenjak* (bez ubikacije): „ein halbreifes Stüct Kukuruz zum Rosten, zea tostilis, cf. zelenjak“ (KARADŽIĆ STEF. V. 1852:498 & 621). Nezreli klip urmetina za pečenje. (PULEVIĆ V. 2005:103)
- pečenjake** – nepotpuno zreli plodovi smokve prisilno uvenuti zbog velike suše. Ceklin. (I: P. Jovičević)
- pelcer** – kalem, izdanak za presađivanje. – *Oćete li jedan pelcer, plemenite biljke*. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:418)
- perje** – lok.: Boka Kotorska. Tumačenje: vide lišće, n. p. od zelja, kupusa, trave, cf. pero...“ (KARADŽIĆ STEF. V. 1852:495). (PULEVIĆ V. 2005:103)
- pero** – lok.: Dubrovnik i Boka Kotorska. Tumačenje: „list, n. p. od zelja, ruže, Blatt, folium (po ovome se i po drugim krajevima govori *pero luka*)...“ (KARADŽIĆ STEF. V. 1952:495)
- pero** – struk: struk luka; travka, slamka. Uskoci. (STANIĆ M. 1991:89)
- petrovača** – voćka (smokva, jabuka) koja rađa (daje plodove) za Petrovdan. (LATKOVIĆ T. M. 2007:399)

- picmoljak** – v. *pižmoljak*. Uskoci. (STANIĆ M. 1991:98)
- pića** – zimnica za stoku (sijeno, slama), stočna hrana. – *Jesi li osigurao piću za stoku?* Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:425)
- pijevac** – plod bijelog jasena, opsig. – *Nabrala đeca pijevca, pa ig bacaju nebu pod oblake*. Selo Bezuje (Piva). (GAGOVIĆ S. 2004:189)
- pinjule** – plod od bora koji se nalazi u šišarkama, ima izgled zrnaca koji su ukusni. Krtole (Boka Kotorska). (STARČEVIĆ J. L. 2003)
- piplica** – zrno frumetina koje ostane zdravo pri pečenju. Ceklin. (I: P. Jovičević)
- pipoljak** – sitan krompir. – *Skuva punu kalicu neostruganijeg pipoljaka*. – *Daj kravi tijeg pipoljaka*. Selo Bezuje (Piva). (GAGOVIĆ S. 2004:189)
- pipoljak** – sitan krompir. – *Sve sami pipoljci, nemaš šta rukom da uvatiš*. Uskoci. (STANIĆ M. 1991:95)
- pipoljak/piponjak** – krompirić, vrlo mali krompir. – *Slabo je rodijo krompir, sve sami pipoljak*. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:424)
- piponjak** – malen ili zakržljao plod gukastoga gomolja (npr. krompira i sl.), koji je tek „koliko da se opipa“. – *Slabo mi je rodila krtola, sve sami piponjci*. Banjani, Grahovo, Oputne Rudine. (KOPRIVICA K.J. 2006:138)
- pipunjak** – njiva na kojoj se uzgaja *pipun* (*Cucumis melo* L.). Selo Crnci (Piperi). (I: D. Četković). *NAPOMENA*: naziv *pipunjak* uobičajen je u čitavome arealu đe se uzgaja *pipun* u Crnoj Gori.
- pirevina** – urodica, korov, pir (*Agropyrum*). – *Baštu treba oplijeviti, puna je pirevine*. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:424)
- pišmoljak** – v. *pipoljak*. Selo Bezuje (Piva). (GAGOVIĆ S. 2004:190)
- pitomina** – livada oko pojate ili kuće, nadubrena i s velikom travom. Uskoci. (STANIĆ M. 1991:97)
- pižmoljak** – pišmoljak, zakržljao krompirić, plod... Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:422)
- pižmoljak** – sitan krompir, krompirić. – *Stavi od onijeg pižmoljaka da se skuvaju*. Uskoci. (STANIĆ M. 1991:92)
- plač loze** – pojava biljnoga soka kod vinove loze, u proljeće. – *Opozno sam se sa rezanjem – proplakala je loza*. Selo Crnci (Piperi). (I: D. Četković)
- plijevor** – lok.: Crna Gora. Tumačenje: „ono što se isplijeve, das ausgejtete Unkraut, steriles herbae eruncatae“. (KARADŽIĆ STEF. V. 1852:507). (PULEVIĆ V. 2005:104)
- pljetva** – plijevljenje. Uskoci. (STANIĆ M. 1991:107)
- pljeva** – lok.: „juž.“ (= južno). Tumačenje: „die Spreu, gluma: ima kao *pljeve* (n. p. raka u vodi, ušiju gavi)“. (KARADŽIĆ STEF. V. 1852:509). (PULEVIĆ V. 2005:105)

- pljeva** – otpadak od žitnoga klaša, sitnež poslije vršidbe; sitnež od sijena... Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:430)
- pljeva** – sitni otpad od žita poslije vršidbe. Rovca, Morača, Kolašin. (RAO-SAVLJEVIĆ R. 1990:405)
- pljeva** – Uskoci. (STANIĆ M. 1991:106)
- podrevina** – vinova loza koja se penje na drvo. (LATKOVIĆ T. M. 2007:412)
- pogrebanje** – oblik vegetativnoga (regenerativnog) razmnožavanja vinove loze (ili smokve), na taj način što se izdanak majke biljke savija i zatrpava u zemlju. (I)
- pogrebenica** – vinova loza nastala pogrebanjem. (LATKOVIĆ T. M. 2007:415). *NAPOMENA*: i smokva se može pogrepsti.
- pogrebuša** – v. *pogrebenica*. (LATKOVIĆ T. M. 2007:415)
- postrnak** – ostatak biljnih djelova iza branja i ubiranja plodova. Krtole (Boka Kotorska). (STARČEVIĆ J. L. 2003)
- potapanje** – isto što i *pogrebanje*. Selo Crnci (Piperi). (I: D. Četković)
- potopljenica** – (loza ili smokva). Isto što i *pogrebenica* ili *pogrebuša*. Selo Crnci (Piperi). (I: D. Četković)
- prčak** – zrno frumetina koje ispuca i izvitoperi se pri pečenju.
- prekrupa** – način lomljenja zrna kukuruza za stočnu hranu; krupno mlivo. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:467)
- presadnica** – biljka koja treba da se presadi. (LATKOVIĆ T. M. 2007:447)
- prijeranak** – glavica zelja (kupusa) koja je ostavljena za rasad. (LATKOVIĆ T. M. 2007:454)
- prijeranak** – rasad za bijeli kupus. – *Prijeranak je seme od zelja za iduću godinu, pa se pokrije slamom do proljeća*. Njeguši. (ČIRGIĆ A. 2009:185)
- prijeranka/prijeranak** – izvoda, tj. glavica kupusa ili drugoga povrća ostavljena preko zime, da se iz nje izvede seme. Banjani, Grahovo, Oputne Rudine. (KOPRIVICA K.J. 2006:185)
- prijerod** – bogat, obilan rod. Uskoci. (STANIĆ M. 1991:202)
- prijerod** – prebogat rod (u poljoprivredi). Selo Kruševica (Herceg Novi). (MILANOVIĆ R. M. 1997:201)
- prijerod** – sitan plod, zašto je mnogo rodilo. Selo Osreci (Donja Morača). (SIMONOVIĆ A. 1998:541)
- prijerod** – veliki rod neke biljke. (LATKOVIĆ T. M. 2007:454)
- prijerod** – veoma obiman rod (ljetine). ...*Vala bogu, bilo je ove godine i prijeroda*. – *Kupus je ove godine bio prijerod*. Banjani, Grahovo, Oputne Rudine. (KOPRIVICA K. J. 2006:185)

- prijesadnica** – lok.: „ju.“ (= južno). Tumačenje: „mlada voćka koja je za presađivanje, Sesling, taleola, cf. prisad“ (KARADŽIĆ STEF. V. 1852:590). (PULEVIĆ V. 2005:105)
- prijesadnica** – v. *presadnica*. (LATKOVIĆ T. M. 2007:454)
- prijesap** – preveliki rod voća; kad izraste premnogo zasijanih biljaka, korova i dr. Selo Crnci (Piperi). (I: D. Četković)
- priplodak** – zametak. Vasojevići. (BORIČIĆ TIVRANSKI V. 2002:249)
- prutanje** – izbijanje brduna na vinovoj lozi. – *Loze su dobro prutale!* (LATKOVIĆ T. M. 2007:469)
- prutati** – brduniti (vinova loza). (LATKOVIĆ T. M. 2007:469)
- prutiti** – v. *prutati*. (LATKOVIĆ T. M. 2007:469)
- puklaš** – rasprsi šipak (nar). (LATKOVIĆ T. M. 2007:471)
- pupoljak** – Crmnica. (MILETIĆ B. 1940:229)
- pupulj** – pupoljak, dio biljke iz kojeg se razvijaju izdanci i cvjetovi. (LATKOVIĆ T. M. 2007:472)
- pupuljanje** – razvijanje pupoljka. (LATKOVIĆ T. M. 2007:472)
- pupuljati** – razvijati pupoljak. (LATKOVIĆ T. M. 2007:472)
- purenjak** – nedozrio kukuruzni klas, klip koji se malo peče/puri, prli za jelo. – *Prijatan je za jelo purenjak, naročito za decu.* Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:492)
- pustoklas** – cvijet na stablu kukuruza. Rovca, Morača, Kolašin. (RAOSAV-LJEVIĆ R. 1990:408)
- pustoklas** – jalov klas, klas bez ploda. Uskoci. (STANIĆ M. 1991:238)
- pustoklas** – muški cvjetovi kod frumetina, zauzimaju vršni dio biljke. Selo Crnci (Piperi). (I: D. Četković)
- ranka** – voćka koja rano sazrijeva. Vasojevići. (BORIČIĆ TIVRANSKI V. 2002:268)
- rasad** – biljke koje se gaje na jednome mjestu radi presađivanja na drugo mjesto, šeme. Uskoci. (STANIĆ M. 1991:256)
- rasad** – korijen za rasađivanje. Vasojevići. (BORIČIĆ TIVRANSKI V. 2002:268)
- rasadnik** – mjesto đe se podiže i njeguje rasad. Vasojevići. (BORIČIĆ TIVRANSKI V. 2002:268)
- resa** – kitice/rese na nekim biljkama i njihovi cvjetovi, cvast lijeske, jove, breze, topole... Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:513)
- rezakija** – suvo grožđe. – *Turi u pel'te dosta rezakija.* Rožaje. (HADŽIĆ I. 2003:155)
- ručica** – rukohvat pri žnjetvi pšenice ili drugoga žita. Selo Crnci (Piperi). (I: D. Četković)

- rukovet** – svježanj šakom zahvaćena i srpom požnjevena žita; buket. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:519)
- rukovežde** – ljeskovi ili brezovi prutovi koji se koriste za povezivanje snopova žita. – *Povežite rukoveždem snopove, pa ih složite u krstine*. Rožaje. (HADŽIĆ I. 2003:156)
- rumetinina** – stablo kukuruza. – *Davale su se rumetinine zimi kravama i konjima*. Njeguši. (ČIRGIĆ A. 2009:196)
- ržanica** – ražani hljeb. – *Ne mož zanago danas nać ržanice u cijele Njeguše da bi ti bila za spas života*. Njeguši. (ČIRGIĆ A. 2009:196).
- sadnica** – mlada tek zasađena biljka (voćka). Vasojevići. (BORIČIĆ TIVRANSKI V. 2002:279)
- sađenica** – 1. vinova loza nastala sađenjem brduna; 2. biljka za rasađivanje. (LATKOVIĆ T. M. 2007:497)
- samonik** – samonikle biljke, prirodni podmladak. (LATKOVIĆ T. M. 2007:500)
- samoras** – samonikla biljka. – *Samoras je ono što samo nikne, bez sadnje*. Njeguši. (ČIRGIĆ A. 2009:199)
- samoras** – samonikli plod (krompir, luk i dr.). – *U lanjskom kumpijerištu nikli samorasi*. – *Ljut je ko luk samoras*. Selo Bezuje (Piva). (GAGOVIĆ S. 2004:236)
- samoras** – samorast, trnje, korov, šibljje, biljka ili trava izrasla sama; krompir od prošle godine koji je sam iznikao. Vasojevići. (BORIČIĆ TIVRANSKI V. 2002)
- samorast** – povrće koje prezimi i u proljeće samo nikne. (LATKOVIĆ T. M. 2007:500)
- samorast** – samonikla zavičajna biljka, koja nije donešena iz drugih krajeva. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:525)
- sijer** – lok.: Crna Gora. Tumačenje: „kao medljika, što pada u proljeće na lipu, a u jesen na vriješ. Sijer je vrlo dobar za čele“. (KARADŽIĆ STEF. V. 1852:679)
- sirac** – cvijet cvjetače, karfiola (povrtarska biljka). (LATKOVIĆ T. M. 2007:506)
- sitno žito** – zajednički naziv za šenicu, raž, ječam. (LATKOVIĆ T. M. 2007:506)
- smrzoljak** – smrznut krompir. Uskoci. (STANIĆ M. 1991:323)
- snijeg** – biljka s bijelim cvjetovima... Prčanj (Boka Kotorska). (REŠETAR M. 2010:392)
- snos** – obilje plodova, bogat plod ljetine... Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:549)

- sorta** – „vrsta, soj, rod, pasmina“. Vasojevići. (BORIČIĆ TIVRANSKI V. 2002:296)
- spica** – šemenka od tikve, šljive i dr... Vasojevići. (BORIČIĆ TIVRANSKI V. 2002:297)
- spica** – šemenka tikve, krastavca i dr. Selo Osreci (Donja Morača). (SIMONOVIC A. 1998:546)
- srča** – srčika, srž. Uskoci. (STANIĆ M. 1991:338)
- srčevina** – srž, srčika, jezgro u lijeske, jove i sl. Uskoci. (STANIĆ M. 1991:338)
- srčika** – srž stabla, jezgro lijeske, jove i dr., nezasmoljeni ili zasmoljeni dio drveta; ono što je glavno, važno, srž. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:556)
- stabar** – „stablo“ (Crna Gora) u Dubrovniku i Prčanju (stabar) „stablo“. (REŠETAR M. 2010:393)
- stabro** – stablo. Prčanj (Boka Kotorska). (REŠETAR M. 2010:393)
- strkač** – lok.: Grbalj. Tumačenje: posredno: *šašarovina* = *kukuruzovina*, „das Kukuruzstroh, stramen zeae mais“ (KARADŽIĆ STEF. V. 1852:313, 720 & 834). (PULEVIĆ V. 2005:110)
- strn** – njiva kad se požnje žito i odnesu snopovi, strnište. Uskoci. (STANIĆ M. 1991:348)
- strn** – ostatak, peteljke požnjevenoga žita, strnjina, strnište. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:562)
- strn** – strnjike od požnjevenoga žita. Vasojevići. (BORIČIĆ TIVRANSKI V. 2002:302)
- strnište** – njiva s koje je dignut plod. Uskoci. (STANIĆ M. 1991:349)
- strnište** – strn, strnjika. Vasojevići. (BORIČIĆ TIVRANSKI V. 2002:303)
- strno žito** – v. *sitno žito*. (LATKOVIĆ T. M. 2007:528)
- strnokos** – požnjevena njiva. Vasojevići. (BORIČIĆ TIVRANSKI V. 2002:303)
- strnjina** – lok.: Grbalj. Tumačenje: = *strkač*. (KARADŽIĆ STEF. V. 1852:720)
- struk** – a. stabljika, šibljika; b. jedan cvijet. – *Daj mi is te kite jedan struk*; c. pero luka i sl. – *Uberi mi nekoliko struka da zalučim ovu supu*. Uskoci. (STANIĆ M. 1991:349)
- sturac** – lok.: Grbalj. Tumačenje: „kukuruz u komini (a kad se oljušti onda je klas), die Kolbe des türkischem Maizens sammt Hülle, spica zeae“ (KARADŽIĆ STEF. V. 1852:722). (PULEVIĆ V. 2005:110)
- suhice** – v. *suvica*. (LATKOVIĆ T. M. 2007:530)
- suradžica** – 1. trava nalik na raž; 2. žito u kome je najviše raži. Uskoci. (STANIĆ M. 1991:356)

- suradžica** – trava nalik na raž; hljeb od mješavine ražanoga i drugoga brašna. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:567)
- surodica** – (o žitu) primjes, urodica, kukolj... Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:568)
- suvarak** – 1. sorta grožđa: 2. suve grančice drveta: 3. plodovi biljke koji su počeli da se suše. (LATKOVIĆ T. M. 2007:534)
- suvarak** – suvo sitno drvo, kukrice i granje; suvo grožđe; vrsta vina... Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:564)
- suvice** – osušena zrna grožđa. (LATKOVIĆ T. M. 2007:534)
- svilanje** – cvjetanje kukuruza, pojavljivanje svile na klipovima i polena na vrhovima stabljike. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:529)
- svišt** – kalemljenje, navrtanje. (LATKOVIĆ T. M. 2007:537)
- šarak** – grožđe koje je počelo tek da šara, prva šarena zrna na grozdovima grožđa. (LATKOVIĆ T. M. 2007:540)
- šarak** – prva šarena zrna grožđa, znak početka zrenja. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:678)
- šaraljka** – obično suva čaura od maka koja se koristi za šaranje kolača (gurabija). – *Išaraj šaraljkom te gurabije*. Rožaje. (HADŽIĆ I. 2003:172)
- šarenak** – v. *šarak*. (LATKOVIĆ T. M. 2007:540)
- šaša** – 1. komušina; 2. šašika; 3. kukuruzna trska. Uskoci. (STANIĆ M. 1991:502)
- šaša** – kukuruzovina, komušina, osušena kukuruzna trska. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:678)
- šaša** – osušeno lišće oko klipa kolomboća/kukuruza. Vasojevići. (BORIČIĆ TIVRANSKI V. 2002:361)
- šaša** – ovoji kukuruznoga klipa. Zapadni dio Crne Gore. (KOVAČEVIĆ N. S. 2007:171)
- šaša** – stablo frumetina. Nikšić. (I: M. Maksimović)
- šašarika** – lok.: Boka Kotorska: posredno = *klip*. „Maishre, spica seae...“. (KARADŽIĆ STEF. V. 1852:275 & 384)
- šašina** – 1. okrunjeni klip kukuruza; 2. kukuruzna trska. Uskoci. (STANIĆ M. 1991:503)
- šavica** – gužva ispletena od pruća, žice i sl. kojom se vezuju žioke s pošivačom (pri pokrivanju kuća mlačevinom). – *Najbolje su šavice od loze puzavice*. – *Nu, nejlji napraviti koju šavicu*. Selo Bezuje (Piva). (GAGOVIĆ S. 2004:303)
- šavica** – tanki vrbov prut za povezivanje ražane slame na krovu pri pošivanju, za pletenje korpi. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:676)
- šibljika** – 1. stabljika, šib; 2. prut. Uskoci. (STANIĆ M. 1991:507)

- šibljika** – stabljika, ljetorast, šiba, šibika, prut... Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:681)
- šibut** – mlada gusta šuma, gustiš, čestar, šibljak... Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:682)
- šišarka** – šišarica na četinarima; klip kukuruza. Vasojevići. (BORIČIĆ TIVRANSKI V. 2002:364)
- šmaljak** – sitan krompir. Banjani, Grahovo, Oputne Rudine. (KOPRIVICA K. J. 2006:218)
- šmanjak** – naziv za mnogo sitan krompir. – *Ima ovije šmanjaka i neka deca jedu koliko oće.* Selo Bezuje (Piva). (GAGOVIĆ S. 2004:308)
- šmanjak** – sasvim sitni krompiri. – *Ove godine je krtola rodila, sve same krtolice i šmanjci.* Banjani, Grahovo, Oputne Rudine. (KOPRIVICA K. J. 2006:218)
- špica** – koštica u plodova, šemenka. Ven. *spizza*. Miletić, 358: spica. U RJA. Boka Kotorska, severozapadni dio. (MUSIĆ S. 1972:251)
- štaparačina** – ostatak frumetina koji je zakršen i s njega skinut klas (klip). Zaostao u baštini i štrči kao štap. Prije oranja oskubu se štaparačine. Ceklin. (I: P. Jovićević)
- štaparačina** – ostatak rumetinova struka kad se s njega skine ovršina i klas. (LATKOVIĆ T. M. 2007:551)
- štura** – asura. Rovca, Morača, Kolašin. (RAOSAVLJEVIĆ R. 1990:422)
- štura** – prostirka, asura, slamena prostirka od uvezane ražane slame ili trske barske. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:695)
- šumarica** – mala, sitna glavica zelja (kupusa). (LATKOVIĆ T. M. 2007:553)
- šušan** – suvo lišće. Uskoci. (STANIĆ M. 1991:534)
- šušnje** – suvo lišće, šušanj. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:698)
- šužbina** – osušeno lišće. – *Ajde, bolan, da nakupimo malo šužbine, valjaće za krovinu.* Selo Bezuje (Piva). (GAGOVIĆ S. 2004:311)
- šužbina** – šaša, kukuruzovina, suvi omotač kukuruznoga klipa... Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:696)
- šužbina** – v. *ljužbina*. (LATKOVIĆ T. M. 2007:555)
- šužgor** – v. *šužbina*. Selo Bezuje (Piva). (GAGOVIĆ S. 2004:311)
- šeme** – (LATKOVIĆ T. M. 2007:559)
- šeme** – (razvija se iz šemenoga zametka nakon oplodjenja – služi za reprodukciju). Vasojevići. (BORIČIĆ TIVRANSKI V. 2002:285)
- šeme** – Krtole (Boka Kotorska). (STARČEVIĆ J. L. 2003)
- šemenište** – mjesto đe se sije rasad. (LATKOVIĆ T. M. 2007:559)
- šemenka** – (razvija se iz šemenoga zametka nakon oplodjenja – služi za reprodukciju). (LATKOVIĆ T. M. 2007:559)

- šemenjaci** – za šeme odabrani klasovi (klipovi) frumetina (kukuruza). Selo Crnci (Piperi). (I: D. Četković)
- šemenjača** – biljka koja je puna šemena i koja se ostavlja za rasad. (LATKOVIĆ T. M. 2007:559)
- šemenjak** – klas za šeme. – *Odvajali su se oni šemenjaci, nije bilo apotekah. Njeguši.* (ČIRGIĆ A. 2009:220)
- šemenjak** – rumetinovi klas ostavljen za šeme. (LATKOVIĆ T. M. 2007:55)
- šemenjaka** – v. *šemenjača*. (LATKOVIĆ T. M. 2007:559)
- šemenjast** – koji je pun šemena. (LATKOVIĆ T. M. 2007:559)
- semulina** – mekinje. Krtole (Boka Kotorska). (STARČEVIĆ J. L. 2003).
- šenokos** – kosna livada. Njeguši. (ČIRGIĆ A. 2009:220). *NAPOMENA*: PULEVIĆ V. & SAMARDŽIĆ N. 2003:443–445 naveli su oko 120 topograma oblika: *Šenokos*, *Šenokosi*, *Velji šenokos*, *Šenokos Lakov* i dr., koji su kompaktno raspoređeni na čitavoj teritoriji Crne Gore.
- tala** – pošećena stabljika rumetina s koje je skinut klas. (LATKOVIĆ T. M. 2007:563)
- tipoljak** – sitan krompir. – *Izruči pred nas punu kalicu skuvanijek tipoljaka.* Selo Bezuje (Piva). (GAGOVIĆ S. 2004:260). v. *pipoljak*.
- trap** – „bostanište“ (Melonengarten). Prčanj (Boka Kotorska). (REŠETAR M. 2010:404)
- trap** – lok.: Paštrovići. Tumačenje: „mlad vinograd, neu angelegter Weinberg, vinae recens, cf. sad“. (KARADŽIĆ STEF. V. 1852:746)
- trap** – spremište pod zemljom trajno ili privremeno za čuvanje krompira, kupusa... Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:584)
- trap** – u zemlji iskopana rupa u kojoj se zatrpava krtola radi zaštite od zimskoga smrzavanja i ranoproljećnjega isključivanja. – *Utrapio sam skoro svu krtolu.* Selo Crnci (Piperi). (I: D. Četković). (U Crnoj Gori široko rasprostranjen naziv.)
- trešljen** – lok.: Boka Kotorska. Tumačenje: „koljeno u trske, zove, loze itd., Absaz, geniculum“. (KARADŽIĆ STEF. V. 1852:747)
- trice** – mekinje... Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:587)
- trijeslo** – tanin. (LATKOVIĆ T. M. 2007:575)
- trina** – nešto sitno, sitnina od sijena. Selo Osreci (Donja Morača). (SIMONOVIC A. 1998)
- trina** – sitna pljeva, mekinje... Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:586)
- trmun** – korijen. Rovca, Morača, Kolašin. (RAOSAVLJEVIĆ R. 1990:414)
- trmun** – peteljka na nekim plodovima. Selo Oseci (Donja Morača)
- trmun, trmunica** – 1. stabljika, drška. – *Paprika se jede do trmuna.* – *Ne moš dok ne izvadiš trmun.* – *prekini trmunicu.* 2. rebro lista (duvana i sl.). Uskoci. (STANIĆ M. 1991:383)

- trmuń** – „kočanj“ (der Kohlstengel / ohne Blätter). Prčanj (Boka Kotorska). (REŠETAR M. 2010:404). (Upor. kod V(uka) *trmuńina* „kukuruzna slama“.
- trmunjina** – (= *stablina* = *šašarovina* = *kukuruzovina*). „(Kukuruzovina), das Kukuruzstroch, stramen zeae mais“. Boka Kotorska. (KARADŽIĆ STEF. V. 1852:313, 711, 749)
- trnobodina** – zemljište de ima trnja ili oštrog rastinja. – *Ne idi bos kroz tu trnobodinu, nagrdićeš se*. Selo Bezuje (Piva). (GAGOVIĆ S. 2004:264)
- trnjine** – bobičasti plod žbuna sličnoga trnu, plave bobice veće od borovnice. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:588)
- trs** – čokot, gudža (o vinogradu). Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:589)
- trstika** – mjesto de raste trska; korijenje koje ostaje na njivi poslije branja kukuruza i dr. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:589)
- tršljaka** – trska, Prčanj i Mrkovići (Crna Gora). (REŠETAR M. 2010:405)
- trup** – „truplo drveta s korijenom“. Prčanj (Boka Kotorska). (REŠETAR M. 2010:405)
- tučak** – oplodni dio cvijeta. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:594)
- tuluzina** – stabljika rumetina (kukuruza). (LATKOVIĆ T. M. 2007:579)
- turalja** – klip kukuruza. Krtole (Boka Kotorska). (STARČEVIĆ J.L. 2003)
- turica** – „klas kukuruza“. Boka Kotorska. (REŠETAR M. 2010:405)
- ukufelica** – plod smokava ili koje druge voćke koji je počeo da vene i tada je najsladi. (LATKOVIĆ T. M. 2007:590)
- urodica** – primjesa u žitu, kukolj, i druge vrste nečistoće. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:625)
- urodica** – trava korov, kukolj u žitu (*Agrostemma githago*). – *Sve mi urodica udavi ječam*. Rožaje. (HADŽIĆ I. 2003:193)
- usjeka** – „trud, samokres“ (Crna Gora) i u Prčnju (usjeka) i Dobroti (Boka): *uška*. (REŠETAR M. 2010:408)
- vlasac** – korijen, žila od drveta. – *Od ovog vlasca napraviću sijensku kuku. – Ne more se drvo primiti ka mu vako vlasce pokidaš*. Selo Bezuje (Piva). (GAGOVIĆ S. 2004:33)
- vlasac** – korijen. Uskoci. (STANIĆ M. 1990:90)
- vlat** – (o žitu) dužina struka biljke od korijena do klasa. – *Šenica sada vlata a uskoro će početi da klasa*. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:90)
- voćnjak** – Crmnica. (MILETIĆ B. 1940:348)
- vodenjak** – krompir u kome ima više vode nego u drugim krompirima, voden krompir. – *Deca ne vole vodenjake*. Uskoci. (STANIĆ M. 1990:93)

- vologon** – krupan plod voća, povrća. Selo Osreci (Donja Morača). (SIMONOVIC A. 1990)
- votnjak** – Crmnica. (MILETIĆ B. 1940:347). (*Votnjak/voćnjak* = površina sa zasađenim voćem.)
- votnjak** – *U njega e lijep votnjak*. Uskoci. (STANIĆ M. 1990:97)
- vrat** – dio žitne stabljike ispod samoga klasa: vrat u šenice. Uskoci. (STANIĆ M. 1990:99)
- vrhopuc** – mrezganje vrbe... Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:94)
- vrhopuc** – sazrijevanje pupoljaka vrbe, mrezganje. Uskoci. (STANIĆ M. 1990:100)
- vrežina** – augm. *vriježa*. – *Velike su joj vrežine, a niđe ploda*. Njeguši. (ČIRGIĆ A. 2009:247)
- vriježa** – grane pipuna, dinja, tikava i ostalih puzavica. – *Sapletoh se o onu vriježu o tikve*. Njeguši. (ČIRGIĆ A. 2009:247)
- vriježa** – izdanci biljke puzavice, pavit, lijana; izdanci tikve, lubenice i sl. koji puze po zemlji... Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:95)
- vrut** – frut, ljetina, prihod sa imanja, plodovi. – *Kolika ti je vrijednost vruta ove godine*. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:97)
- vrzina** – vriježa, gustiš vriježa i žbunja, neprohodno zapetljano. – *Na svaku ovu vrzinu ima po nekoliko zametaka*. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:95)
- zadijev** – mlada gora koja se daje jagnjadima. Selo Osreci (Donja Morača). (SIMONOVIC A. 1998)
- zakršanje** – zalamanje kod frumetina: otkidanje dijela stabla iznad „klasa“ (klipa) radi bržega uzrijevanja i spremanja ovršine za ishranu stoke. Selo Crnci (Piperi). (I: D. Četković)
- zaperak** – izdanak kod biljke koji nije rodan. (LATKOVIĆ T. M. 2007:640)
- zažanj** – 1. mjesto đe se počne žeti... 2. dionica njive sa zrelim žitom koja se odjednom zahvati da se žanje. – *Iščerale su do užine četiri zažnja*. Uskoci. (STANIĆ M. 1990:221)
- zelen** – mlada zelena trava, tek poniklo žito i sl. Uskoci. (STANIĆ M. 1990:270)
- zelen** – zelje, salata, luk, blitva, metvica, štavalj i ostalo zeleno povrće koje se koristi u ishrani. (LATKOVIĆ T. M. 2007:651)
- zelenak** – a. mlad, nedozreo komad krompira; b. sitna nedozrela, zelena voćka (jabuka, šljiva, kruška i sl.). Uskoci. (STANIĆ M. 1990:270)
- zelenjak** – mladi rumetinovi klas, koji se može peći. (LATKOVIĆ T. M. 2007:652)
- zelenje** – zeleniš (razno zeleno povrće za ljudsku ishranu ili razne zelene trave za stočnu ishranu). (LATKOVIĆ T. M. 2007:652)

- zerzevat** – povrće. Podgorica. (IČEVIĆ D. 2007:90)
- zgarica** – jezgarica, jezgra. Uskoci. (STANIĆ M. 1990:265)
- zgarica** – jezgro iz lješnika ili oraha. Selo Prošćenje (Mojkovac). (VUJIČIĆ M. 1995:46)
- zlotravica** – slaba trava; livada ili kakav drugi teren na kojemu je slaba trava. Uskoci. (STANIĆ M. 1990:275)
- zobari** – 1. krupno samljeveno žito; 2. krupnije slamke, trske; 3. slabo žito; 4. ostaci stočne hrane u jaslama, trina. Uskoci. (STANIĆ M. 1990:277)
- žardin** – vrt. (LATKOVIĆ T. M. 2007:159)
- žažoljak** – sitan krompir. – *Uzmi založi ovije žažolja*. Selo Bezuje (Piva). (GAGOVIĆ S. 2004:61)
- želud** – plod od duba/hrasta, služi kao hrana za svinje. Krtole (Boka Kotorska). (STARČEVIĆ J. L. 2003)
- žgarica** – jezgro šemena od oraha ili lješnika. Selo Prošćenje (Mojkovac). (VUJIČIĆ M. 1995:38)
- žgarica** – jezgro, jezgarica. – *Naijo san (= sam) žgarica iz lješnika*. Uskoci. (STANIĆ M. 1990:197)
- židun** – vitki prut, tanka biljka... Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:173)
- živac** – a. žila drveta; b. mladica, izdanak, izrastak... mlado stablo. Uskoci. (STANIĆ M. 1990:199)
- živac** – žila, izdanak drveta. malo stablo. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:172)
- živica** – mladi izdanak šiblja, rastinje, živa ograda. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:172)
- žnjetva** – žetva. – *Žnjetva je u jeku nema se kad ni prekrstit, a ne što drugo*. Selo Bezuje (Piva). (GAGOVIĆ S. 2004:62)
- žućak** – 1. žut ili žućkast, zrio, uzrio lješnik. – *Naijo se žućaka, pa ponjukue za devojkama*. Uskoci. (STANIĆ M. 1990:204)
- žutnjikvina** – ljetnja užućela trava, žito i dr. – *Neću kositi onu žutnjikovinu, pa ka se ni kosom ne bi oralo. – Nema o žita ništa no žutnjikovine*. Selo Bezuje (Piva). (GAGOVIĆ S. 2004:63)

Biljne bolesti

- bakcilj** – bacil. – *Bijeli je luk dobar da s' ubiju onizi bakcilji*. Njeguši. (ČIRGIĆ A. 2009:21)
- biš** – trulež u drvetu, crvotočina. – *Kako su se ova vrata izbišala, moraće se mijenjat što prije*. Krtole (Boka Kotorska). (STARČEVIĆ J. L. 2003)
- gubavica** – banana šljiva, plod šljive zaražen gljivicom (*Taphrina pruni*) – *Ja vol'im da jedem gubavice, one su mi grke i slatke*. Rožaje. (HAĐIĆ I. 2003:60)

- gubavica** – deformisani plod šljive u razvoju. Vasojevići. (BORIČIĆ TIV-RANSKI V. 2002:60)
- maća** – ljetnja kiša koja pada kad sunce grije i izaziva plamenjaču na uševima, tonja, plamenjača. – *Žito ni je ubila maća*. Uskoci. (STANIĆ M. 1990:443)
- maća** – ljetnja slaba kiša koja uništava uševe. – *Pala je maća i nagrđila ovo fruto*. Njeguši. (ČIRGIĆ A. 2009:127). *NAPOMENA*: radi se o gljivičnom oboljenju koje se optimalno razvija u uslovima vlage i toplote.
- maća** – v. *pepelnica*. (LATKOVIĆ T. M. 2007:298)
- maća** – vrsta biološke rđe koja padne na uševe, tonja, koja nastaje kad pada kiša a istovremeno grije sunce, gljivične bolesti na bilju. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:320)
- malušina** – plijesan, buđ, paučina. Nikšićki kraj. (ĐOKIĆ LJ. 2010:316)
- pasuljica** – (*Taphrina pruni*) parazit ploda šljive, poznatiji kao *rogač*, jer zaraženi plod podseća na rog, izaziva velike štete; sorta sitnoga pasulja. Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:415)
- pepelnica** – (*Microsphaera alphitoides*) gljivični parazit na lišću i plodu plemenitoga voća... Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:419)
- pepelnica** – biljna bolest (*Oidium tuckeri*). (LATKOVIĆ T. M. 397)
- pepeo** – gljivično oboljenje koje napada plodove grožđa. Selo Crnci (Piperi). (I: D. Četković)
- plamac** – biljna bolest lišća izazvana gljivicom, peronospopra (*Plasmopara viticola* – na lišću vinove loze, *Phytophthora infestans* – na lišću krtole). (LATKOVIĆ T. M. 2007:404)
- plamenjača** – vrsta biljne bolesti (plamenjača krompira, loze, šljive i dr.). Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:427)
- plijesan** – lok.: „juž.“ (= južno). Tumačenje: „der Schimmel, mucor, situs“ (KARADŽIĆ STEF. V. 1852:508). (PULEVIĆ V. 2005:104-105)
- rogač** – izrođen plod šljive, šljiva (plod) koja se isturila, izrodila. Uskoci. (STANIĆ M. 1991:275)
- rogač** – izrođeni plod šljive koji prouzrokuje gljiva parazit *Taphrina pruni* (pasuljica)... Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJ. 2010:516)
- rogač** – oboljeli rod šljive, pri čemu se šljiva izmetne u neupotrebljiv „rogač“, pljosnat i sličan izgledom pravom rogaču, ali otrovan za jestivo. Na to upućuju stihovi: „Prometle se šljive u rogače, / a bijesne age u kopače“. Banjani, Grahovo, Oputne Rudine. (KOPRIVICA K. J. 2006:191)
- snijet** – „crna guba koja se koti u pšenicu, od nje se najade“. Selo Crnci (Piperi). (I: D. Četković)

- snijet** – lok.: „juž.“ (= južno). Tumačenje: „der Brand im Getrede, ured, cf. glavica: Od šenice se može *snijet* pretvoriti, a od *snijeta* šenica“. (KARADŽIĆ STEF. V. 1852:698)
- snijet** – prah, buđ na uševima, pšenici i kukuruzu, gar i pepelnica... Nikšićki kraj. (ĐOKOVIĆ LJK. 2010:548)
- snijet** – veliki snijet u žitu. Uskoci. (STANIĆ M. 1991:325)

Literatura

- BORIČIĆ TIVRANSKI V. 2002: Rječnik vasojevičkog govora. Prosveta. Beograd.
- BULIĆ S. 1949: Dalmatinska ampelografija. Poljoprivredni nakladni zavod. Zagreb.
- ČIRGIĆ A. 2007: Rječnik govora podgoričkih muslimana. Inst. za crnogorski jezik i jezikoslovlje. – Pos. izd. Podgorica.
- ČIRGIĆ A. 2009: Rječnik negušškoga govora. Matica Crnogorska – Biblioteka Crnogorski jezik. Cetinje – Podgorica.
- ČUPIĆ D. & ČUPIĆ Ž. 1997: Rečnik govora Zagarača. Srpski dijalektološki zbornik, XLIV, str. IX-XX & 1–615. Beograd.
- ĐOKOVIĆ LJ. 2010: Rječnik nikšićkog kraja. CANU – Pos. izd. 68(17). Podgorica.
- GAGOVIĆ S. 2004: Iz leksike Pive (selo Bezuje). SANU – Srp. dijal. zbor., Knj. LI, str. 1–312. Beograd.
- HADŽIĆ I. 2003: Rožajski rječnik (Grada za diferencijalni rječnik narodnog govora rožajskog kraja). Kulturni centar. Rožaje.
- IČEVIĆ D. 2007: Podgorički govor. – Društvo prijatelja stare Podgorice. Podgorica.
- IPLB (= Institut za proučavanje lekovitog bilja. Beograd) 1966: Elaborat o proučavanju lekovitog bilja na području Prokletija i Komova. Beograd.
- KARADŽIĆ STEF. V. 1852: Srpski rječnik. Beč. (Reprint: „NOLIT“, Beograd, 1972).
- KILIBARDA N. 2001: Crnogorska hronika (roman). Podgorica.
- KOPRIVICA K. J. 2006: Rečnik govora Banjana, Grahova i Oputnih Rudina. CANU – Pos. izd., 47(10). Podgorica.
- KOVAČEVIĆ N.S. 2007: Nijesmo od juče (Zapadni dio Crne Gore: Banjani, Rudine, Grahovsko-viluški kraj, pa preko Krivošija do mora). Izdavač: Galerija „Most“ – Podgorica. Herceg Novi.
- LATKOVIĆ T. M. 2007: Grada za crnogorski rječnik. Cetinje.
- LIPOVAC-RADULOVIĆ V. 1981: Romanizmi u Crnoj Gori – jugoistočni dio Boke Kotorske. Cetinje – Titograd.

- LIPOVAC-RADULOVIĆ V. 1997: Romanizmi u Crnoj Gori – Budva i Paštrovići. Novi Sad.
- MILANOVIĆ R.M. 1997: Bajkove Kruševce. SANU – Hronika sela, knj. 67. Beograd.
- MILETIĆ B. 1940: Crmnički govor. Srp. kralj. akad. – Srp. dija-
lekt. zbor. Rasprave i građa, Knj. IX. Beograd.
- MIRANOVIĆ K., LAZOVIĆ B., KECOJEVIĆ N. 2004: Bio-pomo-
logical traits of some autochthonous olive (*Olea europaea* L.) culti-
vars of Montenegrin coast. Polj. Šum., 50(1-2):43-53. Podgorica.
- MUSIĆ S. 1972: Romanizmi u severozapadnoj Boki Kotorskoj.
Filol. fak. Beograd. univerz. Knj. XLI. Beograd.
- NAKIĆENOVIC S. 1913 (Reprint: CID – Podgorica, 1999): Boka.
Srpski etnografski zbornik, Knj. 20. Beograd
- OSTOJIĆ M. Đ. 2003: Toponimi Drobnjaka. Izdavačka kuća Dra-
ganić. Beograd.
- PANČIĆ J. 1875: Elenchus plantarum vascularium quae aestate a.
1873 in Crna Gora legit Dr. J. Pančić. Beograd.
- PEJATOVIĆ T. 1986: Srednje Polimlje i Potarje – Antropogeo-
grafska ispitivanja. (Reprint izdanja iz 1902, objavljenoga pod pse-
udonomom Mrkojević Petar. Srp. etn. zbor., Knj. IV. Beograd).
- PULEVIĆ V. & SAMARDŽIĆ N. 2003: Fitonimi i zoonimi u to-
ponimiji Crne Gore. DANU – Pos. izd. Podgorica.
- PULEVIĆ V. 2005: O fitonimima iz Crne Gore u Karadžićevom
Srpskom rječniku. Inst. za crnogorski jezik i jezikoslovlje. Naučni
skup „Vuk Karadžić i Crnogorci“ – Zbornik radova, str. 77–121.
Cetinje.
- RAOSAVLJEVIĆ R. 1990: Morača, Rovca, Kolašin. Beograd.
- REŠETAR M. 2010: Štokavski dijalekat. Matica crnogorska – Bi-
blioteka Crnogorski jezik. Podgorica. (Prijevod knjige /s njemačko-
ga, iz 1907).
- RIBARIĆ J. 2004: Rječnik perojskog govora. IN: NIKČEVIĆ M.
2004: Josip Ribarić o perojskom govoru – leksikografski prinosi,
str. 29–93. Osijek.
- ROHLENA J. 1942: Conspectus florae montenegrinae. Preslia , 20-
21. Praha.
- SAVIĆ S. 2003: Ekološki uslovi i autohtone sorte vinove loze u
Crnoj Gori. Holding Agrokombinat „13 jul“. Podgorica.
- SIMONOVIC A. 1998: Osreci selo u Donjoj Morači. Podgorica.

- SIMONOVIĆ D. 1959: Botanički rečnik imena biljaka. SAN – Pos. izd., Knj. CCCXVIII. Institut za srpskohrvatski jezik, Knj. 3. Beograd.
- SOMMIÈRES VIALLA DE 1998/1820: Istorijsko i političko putovanje u Crnu Goru. CID. Podgorica.
- STANIĆ M. 1990: Uskočki rečnik, Kniga I. Naučna knjiga. Beograd.
- STANIĆ M. 1991: Uskočki rečnik, Knjiga II. Naučna knjiga. Beograd.
- STARČEVIĆ L.J. 2003: Rječnik izraza i riječi krtoljskoga kraja upotrebljivanih u narodnom govoru sve do kraja 50-tih godina 20-og vijeka. Igalo.
- ŠOĆ L. B. 2002: Romanizmi i grecizmi u crnogorskom jeziku. Centr. nar. bibl. „Đurđe Crnojević“. Pos. izd. 45. Cetinje.
- ŠULEK B. 1879: Jugoslavenski imenik bilja. Zagreb.
- VUJIČIĆ M. 1995: Rječnik govora Prošćenja (kod Mojkovca). CANU – Pos. izd., 29(6). Podgorica.

Informatori (I)

- **Avdić Avdija** (Bistrica – Bijelo Polje)
- **Bulatović Radomir** (Lipovo – Kolašin)
- **Četković Dimitrije** (Crnci – Piperi)
- **Čulafić Golub** (Ulotina – Andrijevića)
- **Đurašković Dragan** (Kotor)
- **Franović Sloba** (Paštrovići)
- **Jovičević Pavle** (Rijeka Crnojevića)
- **Koprivica Bubo** (Bijelo Polje)
- **Korsić Dušanka** (Tivat)
- **Kustudija Ilija** (Majstori – Njeguši)
- **Lazarević Božidar** (Jezera – Žabljak)
- **Leković Drago** (Godinje – Crmnica)
- **Maksimović Mišo** (Nikšić)
- **Markišić Halil** (Plav & Rožaje)
- **Mihaljević Rade** (Gračani - Ljubotinj)
- **Mitrović Luka** (Župa Nikšićka)
- **Mugoša Rade** (Donja Gorica – Podgorica)
- **Novović Velimir** (Trepča – Vasojevići)
- **Obradović Milivoje** (Vasojevići).
- **Pavlović Branka** (Paštrovići)
- **Popović Dušan** (Gračani – Ljubotinj)
- **Pulević Dunja** (Piperi)

- **Radoman Milorad** (Crmnica)
- **Radoman Senka** (Crmnica)
- **Radonjić Svetozar** (Frutak – Bjelopavlići)
- **Ukšanović Ivo** (Boljevići – Crmnica)
- **Uskoković Pero** (Kotor)
- **Vugdelić Marija** (Gračanica – Andrijevica)
- **Vujović Ilija** (Mikulići – Bjelice)
- **Vušurović Marko** (Tomići – Bjelice)

Vukić PULEVIĆ

MATERIAL FOR AGRICULTURAL PHYTONYMY OF MONTENEGRO

The paper gives an overview of common names of cultivated agricultural plants, both indigenous and those of foreign origin – the names of which entered Montenegrin Language simultaneously with the introduction of species and sorts (Romanisms, Orientalisms, etc.). A review of literary sources that the phytonyms are originating from is given, as well as their etymological and semantic explanations (dictionaries of dialects, ethnographic literature, etc.). The Author conveyed the material *ad litteram*, without any further analysis, with a primary view to preserve this precious vocabulary. Further studies are left to linguists – those studying Onomastics and Agrobotanics.

Key words: *Phytonyms, Agrobotanics, Montenegrin Language, Montenegro*

PORTRETI

UDK 811.163.4'26(497.16)

811.163.4.09

Pregledni rad

Adnan ČIRGIĆ (Podgorica)

Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“

adnancirgic@t-com.me

**DOPRINOS MILORADA NIKČEVIĆA
JEZIKOSLOVNOJ MONTENEGRISTICI**

Povodom 70-godišnjice života i 45-godišnjice naučnoga rada

Autor ovoga rada daje sintetički osvrt na jezikoslovni rad Milorada Nikčevića u području montenegristike. Bez namjere da ulazi u podrobniju interpretaciju pojedinih studija iz navedene oblasti, autor nastoji pokazati značaj Nikčevićeva rada na afirmaciji crnogorskoga jezika i njegovoj standardizaciji, kao i u izučavanju cjelokupne crnogorske književnojezičke baštine.

Ključne riječi: *Milorad Nikčević, filologija, montenegristika*

Jedan od najmladih montenegrista starije generacije, koja je utrla put formiranju crnogorske državne nezavisnosti i promociji i učvršćivanju svih elemenata crnogorskoga nacionalnog identiteta, jeste Milorad Nikčević. Ujedno on je bez sumnje najznačajniji crnogorski naučni radnik koji je radeći izvan domovine cio svoj radni vijek posvetio Crnoj Gori. Rad Milorada Nikčevića na proučavanju crnogorsko-hrvatskih veza bez premca je i među hrvatskim i među crnogorskim naučnim radnicima.

Milorad Nikčević rođen je 14. januara 1941. godine u Stubici (Pješivci), pokraj Nikšića. Osnovnu je školu završio u obližnjim Bogetićima, a gimnaziju u Nikšiću. Na Filozofskome fakultetu u Zagrebu diplomirao je jugoslavistiku i rusistiku. Zvanje magistra stekao je na Filozofskome fakultetu u Novom Sadu, a zvanje doktora nauka na Filološkome fakultetu u Beogradu, pod mentorstvom poznatoga istoričara književnosti Jovana Deretića. Svoju vezanost za domovinu i njezinu književnost Milorad Nikčević iskazao je izborom teme i magistarskoga i doktorskoga rada. Tema magistarskoga rada bila je *Stefan Mitrov Ljubiša i Njegoš – uticaji i paralele* (1978), a doktorskoga *Crnogorska pripovijetka od 60-ih godina XIX vijeka do Prvoga svjet-*

skog rata (1985).¹ Milorad Nikčević je za svojega 45-godišnjeg rada obavljao razne funkcije i dužnosti – od srednjoškolskoga profesora do redovnoga univerzitetskoga profesora u trajnome zvanju, što i danas jeste.²

Pored nekoliko stotina eseja i naučnih i stručnih radova Milorad Nikčević je autor i 16 knjiga³ te voditelj nekoliko naučnih projekata, među kojima je svakako najznačajniji međunarodni naučni projekat o crnogorsko-hrvatskim vjekovnim književnim, kulturnim i jezičkim vezama, koji uz potporu Ministarstva kulture Republike Hrvatske traje već deceniju i po. Milorad Nikčević je svojim montenegrističkim angažmanom u Hrvatskoj postao simbol borbe za crnogorski identitet. Gotovo da nema značajnijega projekta iz te oblasti a da on u njemu nije učestvovao. O tome ponajbolje svjedoči činjenica da je on 1995. godine na Filozofskome fakultetu Sveučilišta u Zagrebu utemeljio crnogorski studij *Montenegrina*, onda kad je i u Crnoj Gori bilo gotovo nezamislivo osnivanje takvoga studija. A koliko je taj studij značajan, dovoljno govori podatak da ni u današnjoj samostalnoj Crnoj Gori ne postoji univerzitetska jedinica toga tipa. Svojim projektima Milorad Nikčević okuplja veliki broj hrvatskih i crnogorskih naučnih i kulturnih radnika. A to je uspijevaao čak i u ratno doba, kad je Crna Gora u zajednici sa Srbijom učestvovala u agresiji na Republiku Hrvatsku. Tada je ideja o državnoj samostalnosti bila jeretička u Crnoj Gori. Toj „jeresi“ koja je osuđivala napade na Hrvatsku i ostale bivše jugoslovenske zemlje pripadao je i Milorad Nikčević. I

¹ I magistarski i doktorski rad, u izmijenjenome obliku, objavljeni su kao knjige, i to: magistarski pod naslovom *Transformacije i strukture*, ur. Ante Bežen, Zagreb, 1982, a doktorski pod naslovom *Crnogorska pripovijetka između tradicije i savremenosti*, ur. Novo Vuković, Titograd, 1988.

² Detaljnije podatke o životu i rada Milorada Nikčevića videti u radu Milice Lukić: *Biobibliografija Milorada Nikčevića*, u knjizi: *Dnevnik čitanja jednog intelektualca. Književnokritička misao o djelu Milorada Nikčevića*, Zagreb – Osijek, 2006, str. 203–266.

³ *Literarne skice* (eseji), Osijek, 1979; *Transformacije i strukture* (književne i metodičke studije), Zagreb, 1982; *Ideje i paralele* (knjiž. ogledi i studije), Osijek, 1984; *Crnogorska pripovijetka između tradicije i savremenosti*, Titograd, 1988; *Metodičko-problemske književne komunikacije*, Zagreb, 1991; *Hrvatski i crnogorski književni obzori* (studije), Zagreb, 1995; *Na civilizacijskim ishodištima* (studije), Osijek, 1999; *Prilog stoljetnim vezama Hrvatske i Crne Gore* (feljtoni), „Glas Slavonije“, Osijek, 1999; *Peroj između povijesnog i fikcijskog* (pub. članci), su/autor, Osijek, 2000; *Književna približavanja* (rasprave / eseji / prikazi), Osijek, 2001; *Odsjaji kultura* (Hrvatska i crnogorska kultura stoljećima), (studije / intervjui), Zagreb, 2002; *Filološke rasprave* (Interkulturalni kontekst), Podgorica, 2002; *Apologetika crnogorskoga jezika*, Osijek, 2004; *Perojski kulturnopovijesni mozaik*. Povijesno-kulturni presjek crnogorske enklave u Istri, Osijek – Podgorica, 2006; *Komparativna filološka odmjerenja*, Cetinje – Osijek, 2006; *Josip Juraj Strossmayer i Nikola I. Petrović Njegoš u korespondenciji i dokumentima*. U duhovnim prostorima Crne Gore/Boke kotorske, HCDP „Croatica-Montenegrina“ RH, CKD „Montenegro-Montenegrina“, ICJJ Vojislav Nikčević, Cetinje – Osijek, 2009.

u takvome vremenu on je uspio organizovati međunarodni naučni skup povodom pola milenijuma Crnojevića štamparije. Taj skup organizovan je u Zagrebu jer u ondašnjoj Crnoj Gori nije bilo moguće u okviru crnogorskoga kulturnoga konteksta proslavljati ni tako značajan događaj kao što je pola milenijuma nacionalne štamparije. Sve je to bilo izmješteno u srpski kulturni kontekst. Njegov se angažman na tome polju nije izmijenio ni u novim društvenim okolnostima osamostaljene Crne Gore. Godine 2009. organizovao je višednevni međunarodni naučni skup *Dani Ivana Mažuranića u Crnoj Gori* na kojemu je učestvovalo nekoliko desetina naučnih radnika iz cijeloga regiona i Evrope, a kao kruna cijele manifestacije podignut je spomenik Ivanu Mažuraniću ispred Centralne biblioteke „Đurđe Crnojević“ na Cetinju. Tako je Milorad Nikčević uspio ostvariti još jednu veliku ideju svojega brata Vojislava.

Pored Jovana Deretića, kao formalnoga mentora, Milorad Nikčević imao je mentora u svojem bratu. Iako nije bilo lako biti prepoznatljiv pored tako velikoga brata i baviti se istom naukom kojom i on, i premda se u svakom njegovu radu oseća mentorski duh Vojislava P. Nikčevića, Milorad je uspio izgraditi sasvim osoben naučni profil. Tu osobenost uočio je i akademik Stjepan Damjanović: „Nikčević je filolog koji ne mudruje u zrakopraznom prostoru: u njegovim tekstovima defiliraju pisci, kulturni radnici, djela i pojave. Nerijetko nas suočava s nepoznatim i slabije poznatim činjenicama, ali nema sumnje da ga veze najviše zanimaju.“⁴ Crnogorsko-hrvatske kulturne veze glavna su preokupacija Nikčevićeva u posljednjih 20 godina. To je posebno istakla i prof. dr. Milica Lukić, kao najbolji poznavalac njegova naučnog rada: „Onaj tko samo posljednje desetljeće prati njegov rad, mogao bi bez pretjerivanja utvrditi kako taj 'dobrovoljni crnogorski emigrant u Hrvatskoj' ili kako ga neki nazivaju 'najangažiraniji Crnogorac u cijeloj dijaspori', koristi svaku priliku (ili ne propušta nijednu) da bi progovorio o hrvatsko-crnogorskim i crnogorsko-hrvatskim vezama...“⁵

No mi ćemo se u ovome prilogu koncentrisati na samo jedno polje naučnoga rada Milorada Nikčevića – na jezikoslovnu montenegristiku. A u okviru nje bavio se Milorad Nikčević raznim problemima – od pitanja datiranja i lociranja *Marijinskoga jevanđelja* do kodifikacije savremenoga crnogorskog jezika. Jezikoslovni rad Milorada Nikčevića nastao je iz gole potrebe da crnogorski jezik što prije stekne status koji imaju ostala tri štokavska standardna jezika. Iako je primarno polje njegova naučnog rada književnopovijesna montenegristika i kulturološka montenegristika, gotovo da nema nijednoga skupa o crnogorskom jeziku na kojem on nije učestvovao. A na tim sku-

⁴ Stjepan Damjanović, „Izvorišta i mostovi zbližavanja“ u knjizi Milorada Nikčevića: *Na civilizacijskim ishodištima*, Osijek, 1999, 261–262.

⁵ Milica Lukić, „Most prijateljstva između Hrvatske i Crne Gore“, *Lučindan*, br. 6, Cetinje 2003, str. 6.

povima dokazivao je utemeljenost naučnih stavova o crnogorskom jeziku koje je u prvome redu zastupao njegov brat Vojislav P. Nikčević – utemeljivač savremene montenegrstike.

Doprinos Milorada Nikčevića crnogorskome jezikoslovlju najočitiji je u dvijema knjigama – jednoj čiji je sâm autor (*Apologetika crnogorskoga jezika*, Osijek, 2004) i drugoj koju je priredio, a čiji je autor hrvatski jezikoslovac Josip Ribarić (*O perojskom govoru*, Leksikografski prinosi, Građu prikupio i priredio Milorad Nikčević, Osijek, 2004) te u brojnim studijama, među kojima se posebno ističu ove:

- „Tvorački dometi jezika i stila crnogorske pripovijetke (1860–1918)“. U knjizi *Filološke rasprave*, Podgorica, 2002, str. 181–206;
- „Crnogorski književni jezik i perojski govor (na predlošku građe Josipa Ribarića)“. U knjizi *Filološke rasprave*, Podgorica, 2002, str. 207–232;
- „Glasovi, fonemi i grafemi *ś*, *ž* i *z* u crnogorskome jeziku i konavoskom / dubrovačkom govoru hrvatskoga jezika“. U knjizi *Filološke rasprave*, Podgorica, 2002, str. 233–250;
- „Fonemi *ś*, *ž*, *z*, *ć* i *đ* u crnogorskom jeziku (kritički osvrt na jedan prilog)“. U knjizi *Komparativna filološka odmjeravanja*, Osijek – Cetinje, 2006, str. 257–273;
- „Jagićevo izdanje Marijinskog evanđelja“. U knjizi *Komparativna filološka odmjeravanja*, Osijek – Cetinje, 2006, str. 313–335.

Dvije pomenute jezikoslovne knjige najbolje oslikavaju rad Milorada Nikčevića na polju afirmacije i izučavanja crnogorskoga jezika.

U prvoj knjizi ogleda se Milorad Nikčević – popularizator ideja svojega brata Vojislava i ostalih montenegrsta o neophodnosti kodifikacije crnogorskoga jezika i njegovoj službenoj upotrebi u Crnoj Gori. Ta knjiga prvenstveno sadrži stručne radove i eseje koje je on kontinuirano objavljivao u *Lučindanu*, glasilu Crnogorske pravoslavne crkve na Cetinju. U njoj je predočio ne samo značaj oficijelnoga uvođenja crnogorskoga jezika nego i probleme na koje nailaze crnogorska đeca koja odlaskom u školu moraju s crnogorskoga prelaziti na srpski jezik. Pored toga, kako je istakao jedan od recenzenata knjige Branimir Belaj, „Milorad Nikčević zauzima oštar stav prema višestoljetnom velikosrpskom jezičnom unitarizmu, a kako bi pokazao da sociolingvistički i društveno-politički činitelji nisu i jedini činitelji po kojima crnogorski narod zaslužuje svoj jezik nazivati crnogorskim jezikom“.⁶ Tom je knji-

---

⁶ Branimir Belaj, „Apologetika domovinskoga jezika“. U knjizi: Milorad Nikčević, *Apologetika crnogorskoga jezika*, Osijek, 2004, str. 227.

gom Nikčević pokazao „kako je pravi popularizator znanosti kada situacija to od njega zahtijeva“.⁷

U drugoj se prepoznaje Nikčević kao vrstan filolog koji je znalački, uz pomoć ondašnje svoje asistentkinje Milice Lukić, priredio leksikografsku građu Josipa Ribarića o perojskome govoru. Ta građa je od nesagledivoga značaja za crnogorsko jezikoslovlje jer potiče iz govora crnogorskih iseljenika iz XVII vijeka, koji su u novoj sredini bolje sačuvali neke jezičke osobine no što je to slučaj u današnjoj Crnoj Gori. Ta je građa značajna ne samo za ispitivanje starine nekih crnogorskih jezičkih obilježja no i za komparativne analize jezika današnjih crnogorskih Perojaca s osobinama kraja iz kojeg su potekli. Neumornim radom Milorada Nikčevića ta je građa prestala čamiti rasuta u rukopisima i publikovanjem predložena stručnoj javnosti.

Malo je crnogorskih naučnih radnika i u Crnoj Gori s toliko staža u promociji i afirmaciji crnogorskoga jezika koliko ga ima Milorad Nikčević, koji već 50-ak godina stvara u hrvatskoj sredini. No hrvatska mu je sredina u tome mogla biti i podsticajna – jer su u Hrvatskoj crnogorski naučnici tradicionalno imali utočište. O njegovoj posvećenosti Crnoj Gori Milica Lukić zapisala je: „Iako životom odijeljen od svoje matične zemlje, Milorad Nikčević zapravo sve vrijeme živi u njezinu duhovnom prostoru, osjeća sve njezine trzaje kako one radosne, tako i one tegobne, i postaje njihovim glasnogovornikom *urbi et orbi*. Ne čini on ništa neobično, samo ide putem kojim se ići mora kada je u opasnosti opstojnost jednoga naroda, i to opstojnost iskazana jezikom, i na njemu se pridružuje svome bratu Vojislavu, zasigurno najvećem crnogorskom intelektualcu, *crnogorskome Gaju*, čiji su radovi (...) utrli put pravednoj borbi jednoga naroda za jezično i nacionalno osamostaljenje.“⁸

Citirani sud Milice Lukić u najkraćem opisuje cio montenegristički rad Milorada Nikčevića, naročito kad je u pitanju jezikoslovni dio toga rada. O tome ponajbolje svjedoče studije koje smo maloprije naveli. Sve one nastale su s istim ciljem – da se potkrijepe stavovi Vojislava P. Nikčevića i da se покаže da je jezik u Crnoj Gori crnogorski. U studiji „Glasovi, fonemi i grafemi *š, ž i z* u crnogorskome jeziku i konavoskom / dubrovačkom govoru hrvatskoga jezika“⁹ Milorad Nikčević nastoji potvrditi teze Radoslava Rotkovića, Vojislava P. Nikčevića i Stjepana Pantelića o polapskoj prapostojbini Crnogoraca i Dubrovčana, koju temelji na postojanju navedenih glasova u dubrovačko-konavoskome govoru i u crnogorskim govorima. S pozivom na stavove Stijepa Mijovića Kočana o nekadašnjem stanju pomenutih hrvatskih govora te na dijalektološku literaturu o crnogorskim govorima on ukazuje na

⁷ Milica Lukić, „Branič jezika crnogorskoga“. U knjizi: Milorad Nikčević, *Apologika crnogorskoga jezika*, Osijek, 2004, str. 12.

⁸ Isto, str. 9.

⁹ U knjizi *Filološke rasprave*, Podgorica, 2002, str. 233–250.

sličnost govornoga areala o kojemu je riječ, a zatim označava teritorije na koje su se rečeni glasovi prenijeli masovnim seobama stanovništva od kraja XV vijeka. Time potvrđuje tezu o autentičnosti tih glasova koji u Crnoj Gori i danas imaju opštu upotrebnu vrijednost i kao takvi zaslužuju da budu dio crnogorskoga jezičkog standarda. Njihovo današnje sporadično javljanje u necrnogorskim govorima samo je dokaz da ti glasovi u hrvatskome, srpskome i bosanskome jeziku „imaju stilogenu vrijednost“,¹⁰ za razliku od crnogorskoga jezika, da su oni stilski neutralni.

I rad *Crnogorski književni jezik i perojski govor (na predlošku građe Josipa Ribarića)*¹¹ nastao je sa sličnim ciljem – da pokaže da je jezik crnogorskih Perojaca crnogorski jezik i da taj jezik ne može predstavljati dijalekt srpskoga. Rezultatima do kojih je došao uporednom analizom tada još uvijek u cjelosti neobjavljena Ribarićeva rukopisa s nalazima o crmničkome govoru Branka Miletića Milorad Nikčević otkriva crnogorskoj dijalektologiji vrlo malo poznate podatke o osobinama perojskoga govora. A kad je označio markantne crnogorske jezičke osobine u tome govoru, koje su se očuvale uprkos viševjekovnome životu izvan zavičaja, opet je prešao na neophodnost njihova uvođenja u crnogorski jezički standard, onako kako je to zastupao njegov brat Vojislav, odnosno onako kako je to konačno nedavno prihvaćeno u zvaničnoj crnogorskoj jezičkoj normi.

Možda će se neka buduća pokoljenja pitati čemu toliko istrajavanje na dokazivanju nečega što bi se samo po sebi moralo podrazumijevati – da je jezik u Crnoj Gori crnogorski, odnosno da osobine toga jezika nijesu dijalektizmi u okviru srpskoga jezika. Možda bi se ko izvan Crne Gore i danas mogao to zapitati. No onaj koji zna koliki su bili tadašnji otpori uvođenju i kodifikaciji crnogorskoga jezika od strane zvaničnoga jezikoslovlja u Crnoj Gori te koliki su i današnji otpori kodifikaciji toga jezika, čak i od strane onih koji rade na državnoj katedri za crnogorski jezik, mora cijeniti silne napore i Milorada Nikčevića i njegovih kolega, čiji je trud utro put priznavanju i standardizaciji crnogorskoga jezika. Taj je posao često morao biti više društveno-politički nego jezikoslovni. Filološkim argumentima vrlo su se često morali pretpostavljati društveni, politički i kulturološki. Stoga je ponekad i manjkalo vremena za filološke teme. No jedna od značajnih filoloških tema kojima se Milorad Nikčević bavio jeste pitanje datiranja i lociranja spomenika *Marijinsko jevanđelje*.¹² Donoseći na početku studije cio istorijat izučavanja spomenika o kojemu je riječ, Milorad Nikčević je pokazao ne samo da je u potpunosti upoznat s materijom kojom se bavi no i da se njegov jezikoslovni an-

¹⁰ U knjizi *Filološke rasprave*, Podgorica, 2002, str. 248.

¹¹ Isto, str. 207–232.

¹² Milorad Nikčević, „Jagićevo izdanje Marijinskog evanđelja“, *Komparativna filološka odmjerenja*, Osijek – Cetinje, 2006, str. 257–273.

gažman ne ograničava samo društveno-političkim i propagandnim radom na afirmaciji jezika crnogorskoga. Osnovna nesuglasica izučavalaca *Marijinsko-ga jevanđelja* jeste vrijeme i prostor njegova nastanka. I tu se Milorad Nikčević opet prije svega oslanja na rezultate Radoslava Rotkovića i Vojislava P. Nikčevića. Rotković je, pošavši od rezultata drugih slavista, postavio logičnu tezu: „A on (Vatroslav Jagić – prim. A. Č.) je pisao da je spomenuto jevanđelje nastalo južno od Bosne (ali ne u Dalmaciji), u svakom slučaju u štokavskom kraju (...). I tako smo sjeverno od Makedonije, ali bliže srpskim i hrvatskim krajevima, južno od Bosne, ali ne u Dalmaciji, smjestili jedan rukopis, ne primjećujući da se između tih granica Makedonije, Srbije, Bosne i Dalmacije nalazi upravo stara Zeta.“¹³ Tu Rotkovićevu tezu Milorad Nikčević provjerio je tekstološkom analizom spomenika i pokazao da se ona sa sigurnošću može prihvatiti. A zatim je posrednim putem – analizom ondašnjih kulturnih prilika – potvrdio i Nikčevićevu hipotezu da je to moglo biti samo u Kotoru kao ondašnjem kulturnom centru i to na razmeđu XII i XIII vijeka, a ne prije toga vremena.

U svojoj težnji da doprinese uspostavljanju nauke o crnogorskome jeziku i Milorad Nikčević, kao i ostali montenegrismi, imao je i protivnika i oponenta. Suviše je dugo u Crnoj Gori nametana svijest o arhaičnome, ruralnom ili – u najbolju ruku – pokrajinskome karakteru njezina jezika te o tome da obrazovani ljudi moraju govoriti u skladu s pravilima koja su uspostavljena Novosadskim dogovorom. Upravo je tu svijest Milorad Nikčević konstantno težio izmijeniti, zbog čega je ponekad bio meta nedoličnih napada u nekim novinskim tekstovima u Crnoj Gori. No takvim napisima ovom se prilikom nećemo baviti. Prihvatajući se prosvjetiteljske i emancipatorske uloge on je nerijetko morao prihvatiti i polemički ton u raspravama o crnogorskome jeziku. I upravo su nekolika njegova polemička teksta vrlo ubjedljivo pokazala neutemeljenost stavova s kojima polemish. U tome pogledu izdvajaju se dvije studije navedene na početku ovoga rada: „Tvorački dometi jezika i stila crnogorske pripovijetke (1860–1918)“¹⁴ i „Fonemi *ś, ź, ʒ, ć i đ* u crnogorskom jeziku (kritički osvrt na jedan prilog)“.¹⁵

Crnogorska pripovijetka u doba kralja Nikole svakako je područje u kojem se Milorad Nikčević bolje kreće no ijedan drugi montenegrismi. Ujedno to je bila i tema njegova doktorskoga rada, ali i područje koje je sintetički morao obraditi za *Istoriju crnogorske književnosti*. A baveći se time, uvidio je neutemeljenost zaključaka Branislava Ostojića, dugogodišnjega šefa državne katedre za srpski jezik koji je stvarao jezikoslovne kadrove u Crnoj

¹³ Radoslav Rotković, *Crnogorsko književno nasljeđe*, Titograd, 1976, str. 24.

¹⁴ U knjizi *Filološke rasprave*, Podgorica, 2002, str. 181–206.

¹⁵ U knjizi: *Komparativna filološka odmjerenja*, Osijek – Cetinje, 2006, str. 257–273.

Gori, o jeziku i stilu tih pripovjedača. U skladu s tradicionalističkim shvatanjima Ostojić je pripovjedače iz naznačenoga perioda tretirao kao regionalne pisce koji su se povodili s jedne strane za Vojislavom Ilićem, a s druge za Simom Milutinovićem, odnosno kraljem Nikolom. Tretirao ih je kao pisce „koji samo regionalno pripadaju Crnoj Gori, odnosno stvaralački koriste jezičke idiome pojedinih crnogorskih zona koji čine mozaičnu dijalektološku sliku srpskoga jezika u Crnoj Gori“¹⁶ – kako je to sažeto istakao Milorad Nikčević. A zatim je analizirajući jezik tih pripovjedača, ali i građu koju je sâm Ostojić naveo, Nikčević opovrgao Ostojićeve teze. To je posebno ubjedljivo učinio na primjeru tipične leksike pojedinih crnogorskih pripovjedača, koju je u toj studiji izložio. Već letimični pregled te leksike pokazuje da je riječ o autohtonom crnogorskom jezičkom izrazu koji se ne može dovoditi u vezu sa Simom Milutinovićem, a pogotovo ne s Vojislavom Ilićem. Poslije toga Nikčevićeva rada pitanje pripadnosti jezika i stila crnogorskih pripovjedača druge polovine XIX vijeka i početka XX stoljeća može se smatrati riješenim.

U drugoj polemičkoj studiji (povodom glasova *ś*, *ž*, *з*, *ć* i *đ*) Nikčevićev je ton znatno oštriji. Riječ je opsežnome osvrtu na prilog Draga Čupića o nepostojanju crnogorskoga jezika. Iako je svojevremeno u dijalektološkim raspravama i sâm Čupić glasove *ś* i *ž* tretirao kao foneme, u prilogu o kojemu je riječ zanemario je taj stav i stavio se (kao dugogodišnji direktor Instituta za srpski jezik SANU) u službu unitarne srpske jezičke politike koja je težila da obuhvati i Crnu Goru. Izdvojivši važnije stavove koje je Čupić u svojoj studiji iznio u prilog nepostojanju crnogorskoga jezika, a prije svega nefonemsku prirodu glasova *ś* i *ž*, Milorad Nikčević je na osnovu postojeće bogate dijalektološke literature o crnogorskome jeziku argumentovano odbacio svaki njegov stav. U toj studiji pokazao se ne samo kao dobar polemičar, nego i kao vrstan poznavalac crnogorske dijalektologije. Kao što je pitanje uticaja i jezičke pripadnosti crnogorskih pripovjedača iz doba kralja Nikole riješeno studijom o kojoj je maloprije bilo zborna, tako je i ovom studijom Nikčević stavio tačku na pitanje neophodnosti uvođenja fonema *ś* i *ž* u crnogorski standardni jezik. Osim toga razjasnio je u čemu se razlikuje njihov status u Crnoj Gori od statusa tih fonema na ostalome štokavskom prostoru, odnosno zašto se oni u Crnoj Gori ne mogu tretirati kao dijalektalni glasovi. A o utemeljenosti stavova koje u toj studiji iznio dovoljno govori i podatak da na polemiku nikad nije dobio odgovor ni od Čupića niti od kojega drugog srpskog jezikoslovca.¹⁷

¹⁶ U knjizi: *Komparativna filološka odmjeravanja*, Osijek – Cetinje, 2006, str. 189.

¹⁷ Oštrina Nikčevićeva polemičkoga tona posebno je dolazila do izražaja u novinskim tekstovima u kojima se obračunavao s neprimjerenim napadima i na sebe i na crnogorski jezik. U tim tekstovima nije morao ispunjavati zahtjeve koji se podrazumijevaju u naučnim tekstovima, pa je nerijetko izrugivao neznanje i zle namjere svojim oponentima.

Prateći budno razvoj jezičkoga pitanja u Crnoj Gori, naročito poslije oficijelnoga priznanja crnogorskoga jezika (u Ustavu CG), Milorad Nikčević je oštro kritikovao opstrukciju standardizacije crnogorskoga jezika od strane profesora Studijskoga programa za crnogorski jezik Filozofskoga fakulteta u Nikšiću, naročito Rajke Glušice i Tatjane Bečanović, koje su bile članice Savjeta za standardizaciju crnogorskoga jezika.¹⁸ Veliki dio crnogorskih kulturnih radnika kao da se držao po strani spora koji je izbio oko standardizacije crnogorskoga jezika – da li crnogorski jezik treba da bude standardizovan u skladu s osobinama jezika u Crnoj Gori ili da se pod crnogorskim imenom inferiorno zadrži postojeća srpska ijekavska norma uz neznatne izmjene. Svoj udio u razrješenju toga spora Nikčević je dao britkom kritikom stavova koje su rečene dvije članice Savjeta iznosile, ne ustežući se da im javno pokaže kako sopstvene komplekse inferiornosti pokušavaju nametnuti kao zvanični jezikoslovni stav.

Iako smo se u ovome sintetičkom osvrtu ograničili na svega nekoliko jezikoslovnih studija Milorada Nikčevića iz oblasti montenegristike, njegov se rad na tome polju njima ne ograničava. Namjera nam i nije bila da pružimo detaljniju analizu tih studija, već da ukažemo i na tu oblast njegova naučnog bavljenja o kojoj se manje zna jer je nerijetko ostajala u sjenci njegova književnopovijesnoga i kulturološkoga rada. No Nikčevićev doprinos jezikoslovnoj montenegristici nije samo u studijama i polemikama o crnogorskome jeziku. Ništa manje nije značajan jedan drugi vid borbe za afirmaciju crnogorskih književnih i jezičkih vrijednosti. A to se ogleda prije svega u njegovoj sposobnosti da okupi veliki broj značajnih stvaralaca iz Hrvatske i izvan nje na gotovo svim naučnim skupovima na kojima se davao doprinos izučavanju crnogorske književno-jezičke baštine, kao i na stvaranju svijesti o crnogorskome jeziku u slavističkim centrima u Hrvatskoj i drugim slovenskim zemljama. Što je veliki broj hrvatskih jezikoslovaca upoznat s problemima crnogorskoga jezika i što je veliki broj njih dao značajan doprinos raz-

---

To je znao činio i samim naslovima, kao npr. „Psiho(lingvističke) skarednosti“, *Vijesti*, Art, 19. maj 2007, str. XIV, ili: „Lingvističke skarednosti“, *Vijesti*, 9. jul 2009, str. 15. I u jednome i u drugom slučaju riječ je o prikazima knjiga (u prvome slučaju knjige Jelice Stojanović i Drage Bojović *Srpski jezik između istine i obmane*, Nikšić, 2006, a u drugome slučaju riječ je o knjizi razgovora s Dragom Ćupićem – Ljubiša Raković Koželjac, *Jezik naš nasušni. Razgovor s dr Dragom Ćupićem*, Književna zadruga Srpskog narodnog vijeća Crne Gore, Podgorica, 2009) koje su protiv crnogorskoga jezika objavljene u Crnoj Gori. Iako udaljen prostorno od Crne Gore, Milorad Nikčević nije propustio da adekvatno odgovori na neutemeljene stavove i često nevaspitane izjave autora knjiga o kojima je riječ.

¹⁸ Milorad Nikčević, „Pogledi i refleksije o crnogorskom jeziku (u svjetlosti kodifikacije)“, *Lingua Montenegrina*, časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja, br. 3, Cetinje, 2009, str. 115–122.

rješavanju tih problema – svakako je i zasluga Milorada Nikčevića. A posebna je njegova zasluga u stvaranju i selekciji uzornoga kadra, koji već uveliko daje doprinos montenegristici. O tome posebno svjedoče studije njegovih doskorašnjih asistenata – Milice Lukić i Jakova Sabljica – koje je uputio i na crnogorske teme. Zahvaljujući tome crnogorski će jezik i književnost još dugo imati vrijednih proučavalaca i u okruženju, prije svega u Hrvatskoj.

Literatura

- Belaj, Branimir. – „Apologetika domovinskoga jezika“. U knjizi: Milorad Nikčević, *Apologetika crnogorskoga jezika*, Osijek, 2004.
- Damjanović, Stjepan. – „Izvorišta i mostovi zbližavanja“. U knjizi Milorada Nikčevića: *Na civilizacijskim ishodištima*, Osijek, 1999, 261–262.
- Lukić, Milica. – „Biobibliografija Milorada Nikčevića“. U knjizi: *Dnevnik čitanja jednog intelektualca. Književnokritička misao o djelu Milorada Nikčevića*, Zagreb – Osijek, 2006, str. 203–266.
- Lukić, Milica. – „Branič jezika crnogorskoga“. U knjizi: Milorad Nikčević, *Apologetika crnogorskoga jezika*, Osijek, 2004.
- Lukić, Milica. – „Most prijateljstva između Hrvatske i Crne Gore“, *Lučindan*, br. 6, Cetinje, 2003, str. 6.
- Nikčević, Milorad. – „Pogledi i refleksije o crnogorskom jeziku (u svjetlosti kodifikacije)“, *Lingua Montenegrina*, časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja, br. 3, Cetinje, 2009, str. 115–122.
- Nikčević, Milorad. – *Apologetika crnogorskoga jezika*, Osijek, 2004.
- Nikčević, Milorad. – *Crnogorska pripovijetka između tradicije i savremenosti*, Titograd, 1988.
- Nikčević, Milorad. – *Filološke rasprave (Interkulturalni kontekst)*, Podgorica, 2002.
- Nikčević, Milorad. – *Hrvatski i crnogorski književni obzori*, Zagreb, 1995.
- Nikčević, Milorad. – *Ideje i paralele (knjiž. ogledi i studije)*, Osijek, 1984.
- Nikčević, Milorad. – *Josip Juraj Strossmayer i Nikola I. Petrović Njegoš u korespondenciji i dokumentima. U duhovnim prostorima Crne Gore/Boke kotorske*, Cetinje – Osijek, 2009.
- Nikčević, Milorad. – *Književna približavanja (rasprave / eseji / prikazi)*, Osijek, 2001.
- Nikčević, Milorad. – *Komparativna filološka odmjerenja*, Cetinje – Osijek, 2006.
- Nikčević, Milorad. – „Lingvističke skarednosti“, *Vijesti*, 9. jul 2009, Podgorica, str. 15.

- Nikčević, Milorad. – „Literarne skice (eseji)“, Osijek, 1979.
- Nikčević, Milorad. – *Metodičko-problemske književne komunikacije*, Zagreb, 1991.
- Nikčević, Milorad. – *Na civilizacijskim ishodištima (studije)*, Osijek, 1999.
- Nikčević, Milorad. – *Odsjaji kultura (Hrvatska i crnogorska kultura stoljećima)*, (studije/ intervjui), Zagreb, 2002.
- Nikčević, Milorad. – *Peroj između povijesnog i fiktivnog* (pub. članci), su/autor, Osijek, 2000.
- Nikčević, Milorad. – *Perojski kulturnopovijesni mozaik. Povijesno-kulturni presjek crnogorske enklave u Istri*, Osijek – Podgorica, 2006.
- Nikčević, Milorad. – „Prilog stoljetnim vezama Hrvatske i Crne Gore“ (feljtoni), *Glas Slavonije*, Osijek, 1999.
- Nikčević, Milorad. – „Psiho(lingvističke) skarednosti“, *Vijesti*, Art, 19. maj 2007, Podgorica, str. XIV.
- Nikčević, Milorad. – *Transformacije i strukture*, Zagreb, 1982.
- Rajković Koželjac, Ljubiša. – *Jezik naš nasušni. Razgovor s dr Dragom Ćupićem*, Podgorica, 2009.
- Rotković, Radoslav. – *Crnogorsko književno nasljeđe*, Titograd, 1976.
- Stojanović, Jelica & Bojović, Draga. – *Srpski jezik između istine i obmane*, Nikšić, 2006.

Adnan ČIRGIĆ

**MILORAD NIKČEVIĆ'S CONTRIBUTION TO
MONTENEGRISTICS
Marking the 70th anniversary of life
and 45th anniversary of scientific work**

The Author of this paper gives a synthetic overview of the linguistic work of Milorad Nikčević in the field of Montenegristics. Without any intention to conduct a thorough analysis of particular studies from the field, the Author emphasizes significance of Nikčević's work on affirmation of Montenegrin Language and its standardization, as well as in terms of studying the Montenegrin literary-linguistic heritage.

Key words: *Milorad Nikčević, philology, Montenegristics*

UDK 821.164.4.09(497.16)"18"
Pregledni rad

Aleksandar RADOMAN (Podgorica)
Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“
alradoman@yahoo.ie

BOŽIDAR PEJOVIĆ KAO PROUČAVALAC CRNOGORSKE KNJIŽEVNOSTI XIX VIJEKA

Svojom ukupnom pojavom i naučnim ostvarenjem Božidar Pejović sasvim sigurno spada u red utemeljivača i najznačajnijih imena savremene crnogorske književne historiografije. Iako prerano i tragično prekinuto, njegovo djelo čini izvjesnu cjelinu u okviru koje središnje mjesto pripada proučavanjima crnogorske književnosti XIX stoljeća. Rijetkoga dara da prepozna i rastumači estetski fenomen, lapidarnoga stila, silovite istraživačke energije i izuzetne erudicije, Pejović je ostavio neizbrisiv trag svojim ogledima o Njegošu, kratkom sintezom nacionalne književnosti XIX vijeka, pregledom perioda realizma te osobito neprevaziđenom monografijom o književnome djelu Stefana Mitrova Ljubiše.

Ključne riječi: *Božidar Pejović, istorija književnosti, crnogorska književnost, romantizam, realizam, Petar II Petrović Njegoš, Stefan Mitrov Ljubiša*

Božidar Pejović (Orasi, 1941 – Sarajevo, 1979) osobena je pojava u crnogorskoj i južnoslovenskoj književnoj historiografiji. Za samo trideset i osam godina, koliko je živio, i petnaestak godina prisustva na književnokriti-

čkoj sceni Pejović je ostavio četiri autorske knjige, osam priređenih izdanja i sedamdesetak ogleđa, prikaza i rasprava publikovanih u onovremenoj jugoslovenskoj periodici. Opus zamašan, zaokružen u smislu teorijsko-metodološke izgrađenosti, zavidne upućenosti i utemeljenosti uvida, no ipak nedovršen, u nagovještaju širokih poteza i sinteza koje su se od toga rijetko vrijednoga i darovitog književnoga historičara tek mogle očekivati.

Ukupni Pejovićev opus mogli bismo podijeliti u dva segmenta. S jedne strane nalaze se njegovi književnokritički osvrti i eseji u kojima je znalački, s izuzetnim ošjećajem za mjeru i darom da jednom sintagmom ili pak lucidnim, kratkim komentarom ukaže na čvorišni problem književnoga teksta, pratio tokove tadašnje jugoslovenske književne produkcije. Neki od naslova tih prikaza najbolje ilustruju njegov književnokritički pristup, uobličeni vrhunskim esejističkim stilom: „Dijalog sa đavolom (pred samoćom Lalićeve 'Lelejske gore')“, „Ishodište raskida“, „Zasvođenost bola“, „U traganju za suštinom i oblikom“, „Duh rastakanja i ironije“... Nerijetko su predmet njegova književnokritičkoga interesovanja bili i crnogorski pisci (M. Lalić, M. Vešović, D. Kiš, S. Bulajić, V. Milošević, M. Glavurčić...). Premda se još kao student na grupi za istoriju jugoslovenskih književnosti i srpskohrvatski jezik Filozofskoga fakulteta u Sarajevu, 1964. godine, počeo oglašavati esejima i književnokritičkim priložima u domaćoj periodici, te je u domenu književne kritike ostavio značajan trag, Pejović je po svojim primarnim interesovanjima i ostvarenjima zapravo historičar književnosti. Kao dugogodišnji rukovodilac Kolegija za srpski i hrvatski romantizam Filozofskoga fakulteta u Sarajevu, Pejović je, razumljivo, najveći dio svojega književnoistorijskoga angažmana posvetio upravo piscima južnoslovenskoga romantizma. Otud ogleđi o Mažuraniću, Radičeviću, Preradoviću, Kostiću, Zmaju, te posebna priređena izdanja tih pisaca. No pored interesovanja za epohu romantizma, Pejović je, u tome domenu, dao vidan doprinos izučavanju srpske književne historiografije, posebno priređivanjem hrestomatije *Stojan Novaković i filološka kritika*, a njegova razudena interesovanja vidljiva su i u tekstovima vezanim za usmenu književnost, Andrića, Matoša...¹ O tome segmentu njegova opusa vrijedno je zapažanje Novice Petkovića, njegova kolege s Filozofskog fakulteta u Sarajevu: „Ali ma koliko da je razgranato njegovo interesovanje, ono je bilo najplodotvornije i za nas dragoceno onda kad se sužavalo ka tačno određenim, katkad neprimetnim pojavama u velikim tekstovima i kod velikih naših

---

¹ Up. Čedomir Drašković, „Prof. dr Božidar Pejović“, *Bibliografski vjesnik*, god. XIII, br. 1, Cetinje, 1984, str. 106–127. V. i: Čedomir Drašković, „Bio-bibliografija prof. dr Božidara Pejovića“, u knjizi: Božidar Pejović, *Studije i ogleđi o crnogorskoj književnosti XIX vijeka*, priredio Aleksandar Radoman, Matica crnogorska, Cetinje, 2010, str. 633–673.

pisaca. Ovo je sužavanje – što je posebno zanimljivo – išlo uporedo sa Pejovićevim zrenjem...“² Ostajući izvan dominantnih tokova onovremene jugoslovenske akademske nauke o književnosti, kako onih pozitivističke orijentacije tako i onih bliskih marksističkoj kritici, Pejović se svojim usmjerenjem na sâm tekst i nastojanjima da na nov način pročita i rastumači fenomene književnoga umjetničkog djela približava referentnim tendencijama savremene teorije književnosti, ponajviše onima strukturalističkoga smjera.

Središnje mjesto Pejovićeva opusa zauzimaju istraživanja crnogorske književnosti XIX vijeka. Tu, u prvome redu, mislimo na njegovu doktorsku disertaciju *Književno djelo Stefana Mitrova Ljubiše*, odbranjenu na Filozofskome fakultetu u Sarajevu 1972, a objavljenu 1977. godine.³ Osim za Ljubišu, Pejović je kontinuirano pokazivao interesovanje i za drugu veliku ličnost crnogorske književnosti XIX vijeka – Petra II Petrovića Njegoša. Već u njegovoj prvoj knjizi – *Problemski ogledi o književnosti srpskog i hrvatskog romantizma*⁴ naći će se tri oglada o Njegoševu stvaralaštvu, radovi objedinjeni programskim naslovom „Za novi pristup Njegošu“, kojima se skreće pažnja na neke zanemarene, nedovoljno proučene ili nerazjašnjene elemente u Njegoševim najznačajnijim djelima, *Luči mikrokozma* i *Gorskom vijencu*. To su ogledi „Pjesnikov život u mitosu“, „Herkulova čaša“ i „Tragedija unifikacije u Gorskom vijencu“.

U radu „Pjesnikov život u mitosu“ Pejović raspravlja o stilskim formacijama kojima pripada Njegoševo djelo. Polazeći od premise da se sve do pojave *Luče mikrokozma* pjesnik nalazio „u procijepu između klasicizma i romantizma“, Pejović upravo *Luču* određuje kao „Njegoševo prvo izrazito romantičko, veliko djelo“. Budući da je starija kritika *Luču* često tretirala kao klasicistički spjev, Pejović u tome radu nastoji opovrgnuti takvo shvatanje ukazujući na elemente poetike romantizma u *Luči mikrokozma*. Tako, za razliku od *Svobodijade*, đe se u invokaciji zaziva *muza*, što je karakteristična konvencija stilske formacije klasicizma, u *Luči mikrokozma* na tome se mjestu javlja *ideja*, što Pejović tumači na sljedeći način: „Ideja simboliše novi svijet, novu književnost i novu vjeru. Invokacija, dakle, gubi smisao pjesnikovog razgovora sa nekom nadređenom, zaštitničkom božanskom snagom a stiče smisao njegovog razgovora, koji je u stvari, unutrašnji monolog, sa samim sobom, sa božanstvom stvaranja koje je u njemu samom. Na taj način je

² Novica Petković, „Pomiriti starinsko i moderno“, *Politika*, br. 24087/25, Beograd, 1980, str. 12.

³ Božidar Pejović, *Književno djelo Stefana Mitrova Ljubiše*, Svjetlost, Sarajevo, 1977.

⁴ Božidar Pejović, *Problemski ogledi o književnosti srpskog i hrvatskog romantizma*, Svjetlost, Sarajevo, 1974.

klasicistička invokacija izgubila svoju funkciju i smisao, a ostvarena je nova, romantička invokacija koja nadahnuće, snagu imaginacije i pjesničkog izraza traži ne izvan nego u samom pjesniku.⁵ Time se, prema Pejovićevu mišljenju, tipična klasicistička konvencija transformiše u romantičarsku, a dva invokacijska simbola, muza i ideja, odslikavaju dvije pjesničke mitologije – staru i novu – te binarne parove paganstvo : hrišćanstvo i klasicizam : romantizam. Prateći genezu prisustva motiva pjesnika, sa snažnom romantičarskom komponentom, u Njegoševoj ranoj poeziji Pejović naglašava da se u *Luči* susreću mnogi odgovori na pitanja vezana za prirodu, moć i poziciju pjesnika: „Nastavljajući se na ranije svoje stavove o pjesniku i pjesničkoj kreaciji, Njegoš je u uvodnoj pjesmi *Luče, Posvećenoj g. S. Milutinoviću*, problematizovao pitanje pjesnika i u odnosu prema saznanju filozofa i u odnosu prema intuitivnom prodiranju u tajnu čovjekove sudbine i tajnu zastvarnog.“⁶ Pejović ističe kako je kod Njegoša pjesnik predstavljen kao sveti duh čiji su „glas i dijalekt inspirativno i po jačini određeni nebom i tvorcem“, te da „jedino njegov pogled, njegovu misao provodi 'luča svjetla' dok su sve ostale ljudske misli i pogledi 's mrakom ugašeni'“. S obzirom na takvu poziciju pjesnika u djelu on ukazuje na neophodnost preispitivanja značenja naslovne sintagme spjeva *Luča mikrokozma*. U opreci prema tradicionalističkoj kritici koja je pojam *mikrokosmos* tumačila kao „mali svijet, čovjek“, a sintagmu *luča mikrokozma* kao „svjetlost, misao tog malog svijeta“, Pejović predlaže, pronalazeći u samom tekstu obilje ubjedljivih argumenata za to, drugačiju, smjelu semantičku odgonetku toga problema, zaključujući: „Naslovni simbol Njegoševog djela, metaforu *luča mikrokozma* treba razumjeti tako da ona označava, sasvim na pozicijama romantizma, *pjesnika kao svijet u malom*. Jedino taj mali svijet ima svoju svjetlu luču. Ideju, koja dopire do vrata sveopšte tajne čovjeka.“⁷ Na drugom mjestu dodaje: „U suštini, *Luča* je kompleksno problematizovan romantičarski mit o pjesniku kao bogomdanom kreatoru, o pjesniku kao pozitivnom demiurgu, koji ima moć da, podobno bogu, stvara nove svjetove. (...) Sve to govori da je Njegoš, predstavljajući svoj 'život u mitosu', problematizovao i predstavio mit o romantičarskom pjesniku, te da otuda metafora *luča mikrokozma* prije svega označava taj mit, a zatim, preko toga i iza toga, i mit o čovjeku uopšte.“⁸ Kao druge bitne karakteristike poetike romantizma u *Luči* Pejović prepoznaje „obogotovorenu imaginaciju“, „antonomijski spreg svjetlost – tama“, atmosferu melanholije te sam jezik za koji je

⁵ Božidar Pejović, *Problemski ogledi o književnosti srpskog i hrvatskog romantizma*, Svjetlost, Sarajevo, 1974, 11.

⁶ Isto, 14.

⁷ Isto, 16.

⁸ Isto, 20.

Zoran Gluščević primijetio da je, natrunjen rusizmima, upravo u funkciji pjesnikove romantičke distance od svijeta njegovih ideja. Pejović, dalje, izdvaja dva fabularna nivoa *Luče*, „dvije priče“, jednu u kojoj se pjesnikova ideja, njegov duh, javlja kao glavni junak i drugu, „ogledala prošlosti“, u kojoj pjesnik, kao ljudsko biće, ne učestvuje. Ukazujući na povezanost i funkciju tih dvaju komplementarnih „priča“, on primjećuje da ti elementi strukture djela imaju paralelu na jednom drugom nivou – očituju se, naime, i u onom strukturalnom odnosu koji, prema njegovu mišljenju, manifestuje dva osnovna zadatka *Luče* – onaj „koji se sastoji u tome da što bolje predstavi pjesnikov 'život u mitosu' po uzoru na mit o romantičkom pjesniku“ i drugi „da se preko tog mita odgonetne sveopšta tajna“.⁹ Rezimirajući cjelokupnu problematiku, Pejović u zaključku podvlači kako dalja proučavanja *Luče* ne bi trebalo zasnivati na tumačenjima koja tom djelu nameću čisto filozofsko-spekulativnu osnovu, već bi to djelo valjalo sagledavati, u prvome redu, u kontekstu romantičarske estetike. Premda su od vremena pisanja toga instruktivnog ogle-da prošle gotovo četiri decenije, čini se da u savremenoj njegošologiji, bar po tome pitanju, nije bilo nekih značajnijih promjena. Pejović ogled u kojem je minuciozno i lucidno pokazao da *Luča* pripada poetici romantizma zaključuje riječima: „Ako je Njegoš prilikom stvaranja tog djela želio da okuša, kako je sam rekao, 'neograničenost voobraženija u duhu pjesničkom', on je to kušanje usmjerio, na bitno romantičarski način, ka dominantnoj energiji romantičkog stvaranja – ka pjesniku i njegovoj intuiciji.“¹⁰

U radu „Herkulova čaša“ Pejović se osvrće na problem alegorijske prirode *Luče mikrokozma* i njegov tretman u naučnoj i stručnoj literaturi. Rad je, zapravo, polemički intoniran u odnosu na tumačenje srpskog historičara književnosti Miodraga Popovića, koji je tvrdio da je Njegoš u *Luči* ovaplotio svoj ideal svedržitelja. Kritikujući Popovićev pozitivistički pristup problemu, selektivnost u izboru dokaznoga materijala za tezu da je *Luča* „poetska apologija prosvećenog svedržavlja, puta koji je crnogorski vladar odabrao u nuždi“, kao i svođenje *Luče* na konkretnu događajnost, Pejović upućuje na univerzalnost iskustva iz kojeg je *Luča* ponikla te da se njen smisao „ne može izvoditi samo iz nacionalnog, pa ni iz pjesnikovog nacionalnog korijena misli“.¹¹ Akribijskom analizom nekih nedovoljno razjašnjenih stihova spjeva Pejović je pokazao izuzetnu upućenost u najsuptilnije probleme Njegoševa pjesničkog univerzuma, dajući time značajan doprinos savremenoj njegošologiji. Ubjedljivom argumentacijom da je koncept samodržavlja dijametralan

⁹ Božidar Pejović, *Problemski ogledi o književnosti srpskog i hrvatskog romantizma*, Svjetlost, Sarajevo, 1974, 25.

¹⁰ Isto, 26.

¹¹ Isto, 29.

osnovnome duhu Njegoševa pjevanja on opovrgava Popovićevu hipotezu te zaključuje: „Kao 'sin prirode – poet' Njegoš nije prihvatao nasilje, pa bilo ono i prosvijećeno, nad prirodom čovjeka. Zbog toga nije mogao odobriti da se iko blagotvori 'rad nesreće ljudske'. Ako je za njega put samodržavlja put slijepe ljudske slave, kao što se pri pažljivom čitanju može saznati iz *Luče*, onda je i čovjek na tom putu utomitelj zemaljske ljudske sreće. (...) Tražeći puteve ljudske sreće, našao ih je gdje se, i u preegzistenciji, i u egzistenciji gube pred mračnim dverima samodržavlja.“¹²

Završnim prilogom u segmentu „Za novi pristup Njegošu“ iz knjige *Problemski ogledi*, radom znakovitoga naslova „Tragedija unifikacije u Gorskom vijencu“, Pejović je pažnju usmjerio na drugo veliko Njegoševo djelo – *Gorski vijenac*. Dosljedno slijedeći vlastita interesovanja za „tamna mjesta“ književnoga teksta, Pejović samim naslovom, koji preciznije od kakve studije rezimira centralni problem djela, sugerije da će se u radu pozabaviti ključnim motivom vezanim za veliki spjev – „istragom poturica“. Pejović, naime, kani odgonetnuti kako krvavi čin istrage „u drami gubi genocidne oznake a stiče odlike i značaj krajnje delikatnog sredstva za dramsko, karakterološko i moralno, sukobljavanje i ispoljavanje *Gorskog vijenca*“.¹³ Prilog je podijeljen u nekoliko djelova od kojih svaki već sugestivnim naslovom nudi odgonetku pojedinih problema. U prvoj cjelini „Surovi zakon zbjega“ Pejović razmatra problem unifikacije s aspekta društveno-političkog konteksta predočenog u djelu, podvlačeći njegovu egzistencijalnu osnovu, pa primjećuje: „Istraga se ne dešava u zemlji u kojoj su prilike normalne, u kojoj se živi kao u bilo kojoj drugoj slobodnoj državi, nego u opkoljenoj, opsađenoj zemlji, u *zbjegu*, gdje vladaju izvanredne prilike i izvanredni zakoni, *zakoni zbjega*, i gdje je sve podređeno problemu opstanka, očuvanju slobode, časti i nacionalnog identiteta. (...) Dakle, sama istraga ima karakter uklanjanja elemenata koji borbu zbjega za opstanak i za očuvanje minimalne slobode u uslovima permanentne opsade iznutra podrivaju a u perspektivi budućeg razvoja čine je besmislenom i uzaludnom. (...) Drama života u opsadenosti, u svim vidovima njene poetske konkretizacije, centralna je tema *Gorskog vijenca*.“¹⁴ Dva modela unifikacije, u osnovi oštro suprotstavljena, vode neizbježnom dramskom sukobu, a takav kontekst je, po Pejovićevu mišljenju, osnova pjesnikova humanizovanja teme. U cjelini „Lanac simbola i sudbinsko u djelu“ Pejović analizira lanac simbola i znamenja kojima se nagovještava sudbinski rasplet drame, povlačeći paralelu sa *Lučom*: „Na jednom posebnom planu poet-

¹² Božidar Pejović, *Problemski ogledi o književnosti srpskog i hrvatskog romantizma*, Svjetlost, Sarajevo, 1974, 37.

¹³ Isto, 38.

¹⁴ Isto, 40–41.

ske vizije i spekulacije ta svijeća i pleme uspavano teškim snom ropstva spajaju se sa *Lučom mikrokozma*, sa onim snom kojim je čovjek uspavan i lučom koja ga krhko opominje anđeoske čistote prije nebeskog pada. U tom pogledu *Gorski vijenac* je poetska konkretizacija univerzalnog razmaha i sveljudskih vidika *Luče*.¹⁵ U narednome segmentu rada, naslovljenom „Prokleta zemlja“, Pejović skreće pažnju na u literaturi često prenebregavanu ulogu serdara Vukote i njegovu specifičnu poziciju u djelu. Ocjenjujući njegov stav izuzetnim, on ga analizira u odnosu na ključne nosioce različitih ideoloških tačaka gledišta u okviru crnogorskog korpusa, vladiku Danila i Vuka Mićunovića: „Preko viteškog zanosa Vuka Mićunovića iskazuje se 'pokoljenje za pjesnu stvoreno', ono vladičino 'mlado žito' kojemu je prije vremena došla žnjetva smrti. Ako se Vladičino uzmicanje od 'pjesne od užasa' snažnom i potresnom poetskom vizijom konkretizovalo u serdar-Vukotinom vapaju nad prokletom zemljom, zanos i snaga pjesma *Kola* konkretizovala se u Mićunovićevoj poeziji svetkovine smrti. Zbog toga je i sasvim logično i dramski motivisano što upravo Mićunović traži od serdara Vukote da kune. Posljednja dilema u drami otklonjena je tim činom“.¹⁶ Potpoglavlje „Antisizif“ dio je rada posvećen genezi lika vladike Danila. Pejović izvodi zanimljivu putanju Vladičina lika od pozicije Hamleta, preko Sizifa, do, u finalnom dijelu spjeva, uloge Antisizifa, obilježene stihovima „neka bude što biti ne može“: „Time je ne samo izražen Antisizif nego je osmišljen i apsurd grobničkog carstva lune i krsta, rastočena sva nesmislenost borbe i oprez prizemljanog realiste.“¹⁷ Segment „Pjesnik metafizičar“ posvećen je osvjetljavanju lika igumana Stefana. Pejović ističe njegovu poziciju „filozofa istrage“, ali potcrtava i zanemarivanu stranu toga lika – onu pjesničku. Svojom pojavom, mislima, govorom, iguman Stefan je pjesnik, pa Pejović dodaje: „Takav pjesnik došao je među Crnogorce da ih, u presudnom času, obodri na borbu, da podžerže njen 'oganj sveti'. Otuda načelo opšte sukobljenosti u svijetu Iguman doživljava i iskazuje prije svega kao pjesnik koji 'lijepo i mudro zbori', isto onako kao što će pjesnički dočekati i doživjeti vijest o istrazi čineći spomen dušama 'vitezova našega naroda'“.¹⁸ Svoju zanimljivu i podsticajnu raspravu o problemu unifikacije u *Gorskom vijencu* Pejović zaključuje riječima: „Tragedija unifikacije, i njen moralni i metafizički značaj, ostvarili su se u prvom dijelu *Gorskog vijenca*. Tamo su se ispoljili i završili gotovo svi značajniji karakteri, iskazali se kao ljudske prirode, kao takvi se i sukobili oko

¹⁵ Božidar Pejović, *Problemski ogledi o književnosti srpskog i hrvatskog romantizma*, Svjetlost, Sarajevo, 1974, 44.

¹⁶ Isto, 46.

¹⁷ Isto, 48.

¹⁸ Isto, 50.

pristupa istrazi i na liniji vječitog pitanja i čuđenja – *što je čovjek, a mora bit čovjek*.¹⁹

Tekstovima objedinjenim segmentom „Za novi pristup Njegošu“ ne iscrpljuje se krug crnogorskih tema u knjizi *Problemski ogledi*. Završnu cjelinu te knjige, naslovljenu „Pravac jedne vertikale“, naime, čine ogledi „Stjepan Mitrov Ljubiša“ i „Andrić prema Njegošu“. Dok je ogled o Ljubiši zapravo rezime sveobuhvatnih Pejovićevih proučavanja toga našeg klasika XIX vijeka, sažetak koji će svoju cjelovitu i temeljnu razradu dobiti u izuzetnoj istorijskoknjiževnoj studiji „Književno djelo Stefana Mitrova Ljubiše“, u koju je ugrađen kao njen zaključak, dotle esej o Andriću i Njegošu dopire znatno dalje od pretpostavljene isključivo recepcijske perspektive. Andrićevi eseji o Njegošu kao „fenomenu svjetlosnog uma i poezije“ u Pejovićevoj interpretaciji tumače se iz prizme duhovne, poetičke i tematske bliskosti dvaju autora, lišeni često nametanog ideološkog багаža, za kojim se osobito posezalo u novije vrijeme. Taj odnos sagledan je na nivou bliskosti misli, ideja i literarnih postupaka, te njihova univerzalnoga značenja: „Njegoša i Andrića spaja i zajednička osobina viših duhova – san o harmoniji, a spaja ih tim tješnje što i jedan i drugi kao pjesnici imaju specifičnu sudbinu čiji je osnovni znak poruka i sadržina Njegoševog stiha – *Rođeni smo u besudnu zemlju*“, primjećuje Pejović.²⁰

I u dvijema knjigama objavljenim nakon autorove smrti, publikovanim pod jednim naslovom *Cjeline i detalji*,²¹ nailazimo na radove o crnogorskoj književnosti. Da je Njegoš bio Pejovićeva stalna inspiracija i intelektualna preokupacija, svjedoči i prilog „Simovske rime u njegoševim stihovima (o jednom tamnom mjestu u Njegoševoj poeziji)“. I u tome radu dolazi do izražaja onaj kvalitet Pejovićeva postupka o kojem je pisao Novica Petković: „Tihi poslenik Božidar Pejović nerado je posezao za temama koje, već same po sebi, pobuđuju širu pažnju, ali jeste posezao za nekim ključnim književnim tekstovima, i to tako što je u njima izdvajao ili sporne ili skrovitije pojedinosti. Izdvojiti te pojedinosti i predložiti novo čitanje ili tumačenje, mislim da je to skromnost koliko i smelost, jer iza sebe skriva hrabrost da se o tačno naznačenim problemima određeno i jasno govori.“²² Analizirajući odnos dvi-

---

¹⁹ Božidar Pejović, *Problemski ogledi o književnosti srpskog i hrvatskog romantizma*, Svjetlost, Sarajevo, 1974, 50.

²⁰ Isto, 211.

²¹ Božidar Pejović, *Cjeline i detalji*, Svjetlost, Sarajevo, 1980; Božidar Pejović, *Cjeline i detalji II*, priređivač Staniša Tutnjević, Svjetlost, Sarajevo, 1991. Prvu knjigu *Cjelina i detalja* koncipirao je sam autor, dok je druga izašla zahvaljujući predanosti i trudu Staniše Tutnjevića, čime je Pejovićeva zaostavština u najvećoj mjeri sačuvana i objedinjena.

²² Novica Petković, isto.

ju verzija Njegoševe pozdravne pjesme iz pisama upućenih Vuku Karadžiću u razmaku od četrnaest mjeseci, a čiji su stihovi u kritičkoj literaturi olako tumačeni, a u jednom izdanju i preinačeni, Pejović pažljivo i s izvanrednom upućenošću u najsitnije pojedinosti problema ukazuje na to da razlike u varijantama nijesu tek proizvod slovne greške već da se u njima zapravo krije određena promjena raspoloženja Njegoša prema Vuku Karadžiću podstaknuta Vukovim odnosom prema Crnoj Gori i njenoj usmenoj književnoj baštini, koja će, kako naglašava Pejović, vjerovatno rezultirati Njegoševim antologičarskim radom – zbirkom *Ogledalo srpsko*: „Pošto je u Vukovoj radionici ostala da čami pjesmarica Todora Ikova Pipera, a na njemačkom se pojavila Vukova knjiga o Crnoj Gori i Crnogorcima, Njegoš se odlučio da vlastitom zbirkom 'čest svom narodu' učini pokazujući svijetu kakav je taj narod 'koji nikakve žrtve nije poštudio, samo da sačuva svoju slobodu'. Na linijama promjene Njegoševog odnosa prema Vuku, i vladine riješenosti da sa crnogorske istorije, kako je to Ljubiša govorio, strese svaku čađ, mi i vidimo prave razloge koji su pjesnika naveli da mijenja smisao pozdravne pjesme Vuku od verzije kojoj jedino treba namjestiti jedan zarez da bude jasna i koja kipti ljubavlju i poštovanjem našem revnosnom spisatelju do one druge sa pozdravom uz opomenu zbog crnogorske stvari.“²³

U prvoj knjizi *Cjelina i detalja* nahodi se i kraća studija „Tokovi realizma u Crnoj Gori u doba njene samostalnosti“. Tom dragocjenom sintezom ponuđena je prvi put u crnogorskoj istoriografiji cjelovita slika jedne stilske formacije u okviru istorije crnogorske književnosti. Istina, Pejovićev okvir nešto je širi, što autor i sam konstatuje – skicirajući društveno-političke i kulturne okolnosti u Crnoj Gori XIX vijeka, Pejović ističe ulogu i značaj prisustva brojnih izvanjaca, pa se stoga opredjeljuje da tokove realizma sagleda ne samo u okviru crnogorske književnosti već u kontekstu sprege te literature i podsticaja koji su joj nudili izvanjci, kao pokretači kulturnoga života. Podsećajući na skromne rezultate prethodnih istraživača koji su se bavili tim periodom crnogorske književnosti, Pejović formuliše stav da se tokovi realističkoga stvaranja u Crnoj Gori mogu pratiti u nekoliko rukavaca – prvi je onaj u Njegoševu djelu, drugom pripada stvaralaštvo Stefana Mitrova Ljubiše i Marka Miljanova Popovića, dok se treći vezuje za pjesništvo članova Nikolina cetinjskoga književnog salona. Iako je u literaturi isticano da je Njegoš prošao kroz nekoliko faza stilskega razvoja, Pejović prvi skreće pažnju da se već u pjesmi „Trojica nas nasamo, jedan drugog ne vidi“, iz 1844. godine, može prepoznati gotovo programska kritika poetike romantizma. Zaokret ka realizmu ostvaren je u *Lažnome caru*, đe već u predislavlju razabiramo elemente realizma kao Njegoševe eksplicitne poetike. Pejović i u promjeni stil-

²³ Božidar Pejović, *Cjelina i detalji*, Svjetlost, Sarajevo, 1980, 64–65.

skog izraza u *Lažnom caru*, za koji veli da je „dobio smiren, razgovoran ton i psihološku boju usmene sintakse, koji su dolazili iz oslanjanja na *pričanje*, kao tipični oblik naracije Crnogoraca“, detektuje elemente realističke poetike. Kolebanje kritike povodom svrstavanja Ljubiše u kontekst romantizma ili realizma Pejović razrješava upućivanjem na Ljubišine tekstove iz kojih se mogu razaznati osnovi njegova programa, a oni se daju, u najkraćem, svesti na proklamovanje simbioze dvaju poetika. Pejović stoga zaključuje da je, duboko oslonjen na konkretnu istorijsku situaciju, Ljubišin realizam bio u funkciji prosvjetiteljstva: „Osnovni Ljubišin cilj bio je da se spoji teško spojivo, 'nedružina', kako je govorio: 'korist i zabava, pouka i šala', što nije drugo nego spajanje romantičarskog duhovnog ozarenja sa prosvetiteljskim, angažovanim, pa čak i utilitarnim smjernicama realizma u našoj književnosti i u našim društveno-političkim uslovima. A taj cilj je smjerao da izvede gotovo izrazitim realističkim stilskim sredstvima.“²⁴ „Najveći folklorni pjesnik crnogorskog čojstva i junaštva“ Marko Miljanov, oslonjen na anegdotu kao osnovni izraz, izniče iz realizma usmene književnosti, pa je jedan od postulata njegova stvaralaštva – istinitost. Iz takvih osnova razvila se kod Crnogoraca istorijska pripovjedačka proza. S tim je u vezi i isticanje pojma čojstva, kao običajnog moralnog kodeksa i sastavnoga dijela koncepta Crnogorstva, onakvog kakvo ga je, kao „životno načelo“, definisao Jovan Pavlović 1884. godine. Pejović konstatuje: „Istovremeno, u pojmu čojstva nađena je univerzalna formula skladnog i zdravog kulturnog razvoja Crnogoraca, pa se zato i ističe da 'u pojmu čojstva leži pojam napretka, uljudnosti, kulture i civilizacije'. Treba reći da će ovaj pojam otada u crnogorskoj književnosti predstavljati *osnovno načelo* njenog idejnog razvoja, pa će joj vremenom, u sasvim novim društvenim okolnostima, davati i boju anahronosti“. Kao ključne protagoniste konstituisanja osobenoga realističkog izraza u književnosti Crne Gore XIX vijeka Pejović prepoznaje Sima Matavulja i Laza Kostića. On lucidno primjećuje kako je Matavulj iz Crne Gore otišao kao slavni realistički pripovjedač, a Kostić kao razočarani romantičar, što tumači činjenicom da je vrijeme epike u stihu bilo već davno prošlo, a dolazilo je vrijeme epske proze i realističkoga izraza. Dajući presek realističkih koncepcija Kostića i Matavulja, te ukazujući i na značaj Jovana Pavlovića i Laza Tomanovića, Pejović primjećuje da je njihovim djelovanjem u Crnoj Gori bila stvorena idejna osnova za „razvoj književnog izraza koji je nicao na spoju romantizma i realizma“, pa rezimira: „Ta književnost je prije svega prihvatila istinitost događaja o kojima govori, narodne umotvorine, posebno anegdotu, kao osnovu pripovijedanja i *kazivanje* kao realistički izraz naracije. Ona je u jugoslovenskim književnostima razvila jednu sasvim osobenu, a za Crnogorce tipičnu

²⁴ Božidar Pejović, *Cjeline i detalji*, Svjetlost, Sarajevo, 1980, 157.

formu pripovijedanja i razgovora – *pričanje* i čije su odlike jezgrovitost, dinamičnost, protkanost šalom, ali i začinjenoš gnomskim izrazom i besjedničkom naracijom. To pričanje je više bilo scenično nego deskriptivno, u njemu se više razgovaralo nego opisivalo, pa je nužno imalo i ritam i karakter dramskog prikazivanja. Anegdota mu je bila počelo, a kratka priča svrha.²⁵

U enciklopedijskoj sintezi „Crnogorska književnost XIX vijeka“, najprije objavljenoj u okviru enciklopedijske jedinice „Crnogorci – Književnost“ u drugom izdanju *Enciklopedije Jugoslavije*,²⁶ a potom i u knjizi *Cjeline i detalji II*, Pejović je sublimirao svoja dugogodišnja izučavanja toga perioda crnogorske književnosti dajući vrijedan doprinos savremenoj crnogorskoj književnoj istoriografiji. Već u uvodnoj rečenici određuje se prema stilskim strujanjima što su obilježila taj period skicirajući mogući obris književnoistorijske periodizacije: „Po dominantnom stilskom izrazu i vladajućim književnim idejama ovo razdoblje predstavlja epohu romantizma, ali se po trajanju starih i pojavi novih književnih pravaca periodizacijski razlaže na period prožimanja književnih stilova i na period prelaza od romantizma ka realizmu. Njihovu unutrašnju granicu obilježava pojava umjetničke pripovijetke sedamdesetih godina, a kraj epohe označava pobjeda realizma kao književnog metoda u prvoj i drugoj deceniji XX vijeka.“²⁷ Prvi period karakterišu počeci književnoga života, romantičarske književne ideje prožimaju se s idejama prosvijećenosti, dok su najrazvijeniji pjesnički oblici epska pjesma, spjev i istorijska drama, pa oda, himna i alegorija, a tematski najzastupljenije su rodoljubiva i misaona te u manjoj mjeri i ljubavna i didaktička poezija. Skicirajući u nekoliko poteza portrete Petra I Petrovića i Antuna Kojovića, Pejović najviše prostora daje najznačajnijoj ličnosti te epohe – Petru II Petroviću Njegošu nudeći sažet pregled razvojnih faza njegova pjevanja, od usmene pjesničke tradicije i iskustava klasicističke poezije do vrhunskih pjesničkih ostvarenja u tri velika spjeva. „Čista“ romantičarska koncepcija lirike dosljednije se pojavljuje tek u poeziji Stevana Perovića Cuce, pjesnika „bajronovskog osjećanja svijeta“. U *periodu od romantizma ka realizmu* dolazi do dinamizacije kulturnoga života, zagovara se „zdravi realizam“ kao izraz narodnih ideala, a u državno-politički koncept promovirao se crnogorstvo, kao životno načelo Crne Gore. Takvo usmjerenje bitno je uticalo na formiranje svijesti o posebnosti Crnogoraca i uobličenoj specifičnog književnog izraza. Na razvoj poezije presudno utiče knjaz Nikola I Petrović, čija su ostvarenja

²⁵ Božidar Pejović, *Cjeline i detalji*, Svjetlost, Sarajevo, 1980, 165.

²⁶ *Enciklopedija Jugoslavije*, 3, CRN–D, JLZ „Miroslav Krleža“, Zagreb, 1984, 130–132. Ostale djelove te jedinice napisao je Radoslav Rotković.

²⁷ Božidar Pejović, *Cjeline i detalji II*, priređivač Staniša Tutnjević, Svjetlost, Sarajevo, 1991, 303.

podređena njegovim dinastičkim i političkim ciljevima da tek u rijetkim stihovima dostignu rafiniraniji pjesnički izraz. Pored značajnoga broja njegovih epigona, Pejović pominje i Jovana Popovića-Lipovca kao pisca nešto čistijega i samostalnijeg izraza. Njegoševsku inspiraciju i postupak Pejović prepoznaje u jednoj hajdučkoj elegiji Marka Miljanova, dok elemente modernoga senzibiliteta i izraza pronalazi u pjesmama Borislava Minića. Za dramu Pejović konstatuje da se razvija pod uticajem romantizma i istorijske drame u stihu, a kao uspjelija djela izdvaja „Balkansku caricu“ i „Knjaza Arvanita“. Rane komedije, knjaza Nikole i Đura Špadijera, zasnovane su na narodnome govoru i imaju didaktički karakter. Pejović naglašava da se pripovjedačka proza razvija iz oblika usmenoga pripovijedanja i da od početka u sebi nosi realističnost njegova izraza. Prelazni oblik od narodne ka umjetničkoj prozi predstavljaju neke priče Vuka Vrčevića dok je složenija pripovjedna ostvarenja dao Stefan Mitrov Ljubiša, „osnivač istorijske pripovijetke i kratke šaljive priče u crnogorskoj književnosti“, na koga se ugledaju brojni pisci manjega značaja. Pejović ističe još i anegdoteske pripovijetke Marka Miljanova Popovića, koje su kodifikovale osnovna moralna načela glavnoga tipa junaka u crnogorskoj književnosti XIX vijeka, ali ukazuje i na začetke humorne destrukcije toga modela već u djelu Sima Šobajića. Zreliju realističku deskripciju Pejović prepoznaje u zbirkama Radovana Perovića Nevesinjskog. Kao najznačajnijega kritičara kraja XIX stoljeća – kad je ta disciplina nauke o književnosti tek u začetku u nas – Pejović izdvaja Lazara Tomanovića. Pa iako sama forma enciklopedijske sinteze nameće određena ograničenja te zahtijeva punu usredsrijeđenost i preciznost, s ove distance čini se da je Pejović u tome kratkom pregledu crnogorske književnosti XIX vijeka, manicom izuzetnoga poznavaoa kome ne promiču ni oni manje vidljivi fenomeni i autori čije mjesto u kanonu nacionalne literature nije ni izbliza obezbijeđeno, uspio prepoznati i naznačiti sve bitnije tendencije, približiti najznačajnije autore i najvrednija djela te ponuditi valjani model književnoistorijske periodizacije.

Doktorsku disertaciju o književnome djelu Stefana Mitrova Ljubiše Božidar Pejović odbranio je na Filozofskome fakultetu u Sarajevu 1972. godine pred komisijom koju su činili Midhat Begić, Branko Milanović i Zdenko Lešić. Ta je disertacija kao knjiga, *Književno djelo Stefana Mitrova Ljubiše*, objavljena tek 1977. godine a njena je pojava koincidirala s naglim rastom naučnoga interesovanja za tu značajnu i do toga trenutka prilično neproučenu ličnost crnogorske književne istorije. Prvo je 1976. godine Crnogorska akademija nauka i umjetnosti organizovala u tadašnjem Titogradu i Budvi veliki naučni simpozijum o Ljubiši, a iste godine publikovan je i zbornik s tog simpozijuma, na kojem je i Pejović učestvovao. Zatim su se u nekoliko narednih godina pojavile još dvije dragocjene istorijskoknjiževne mono-

grafije o Ljubiši – *Pripovijedanje kao opsesija* Nova Vukovića, 1980. godine, i *Tragajući za Ljubišom* Radoslava Rotkovića, 1982. godine. Dodamo li tome i knjigu *Transformacije i strukture* Milorada Nikčevića, iz 1982. godine, koju najvećim dijelom čini komparatističko sučeljavanje Ljubiše i Njegoša, postaje jasno da je Ljubiša krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih godina XX vijeka, više od kojega drugog pisca, dospio u centar pažnje crnogorske književne historiografije.²⁸

Ocjena koju je o Pejovićevoj knjizi izrekao Novo Vuković još 1979. godine da ona „predstavlja, sigurno, najcjelovitiju i najstudioznije napisanu knjigu o tom velikom našem pripovjedaču“²⁹ aktuelna je i danas, tri decenije nakon što je formulisana. Monografija *Književno djelo Stefana Mitrova Ljubiše* zasnovana je na sveobuhvatnom uvidu u književni svijet Stefana Mitrova Ljubiše, a njome je Pejović iskazao vanrednu istraživačku strast i izuzetnu teorijsko-metodološku osposobljenost proničući kako u vantekstovne relacije i odnose tako i u najsitnije probleme strukture teksta. Studija je podijeljena u tri cjeline. U prvome dijelu Pejović je naznačio niz problemskih segmenata vezanih za Ljubišino djelo, njegovu identifikaciju, recepciju, interferencije, izvore i uzore. Drugi dio knjige posvećen je *Pripovijestima crnogorskim i primorskim*, dok se u trećem dijelu raspravlja o *Pričanjima Vuka Dojčevića*.

Već u uvodu prvoga dijela knjige, tekstu koji je nastao 1977. godine, pet godina nakon što je disertacija odbranjena, Pejović Ljubišu smješta u konkretan historijski i književnoistorijski prostor: „Književno djelo Stefana Mitrova Ljubiše nerazlučivo je uvedeno u sadržajne tokove, misao i izraz crnogorske književnosti, koja je njime i stekla osnove za razvoj vlastitog načina pripovijedanja i za duhovno oblikovanje pripovjednog bića Crnogoraca.“³⁰ Pejović naglašava da je u Ljubišino vrijeme crnogorstvo kao sublimat fenomena čojstva i junaštva bilo proglašeno zdravim osnovom daljeg razvoja crnogorskoga naroda te da je i sam Ljubiša proizašao iz toga okrilja i postao pripovjedač toga svijeta. Ukazujući na Ljubišin dug crnogorskom usmenom

²⁸ Da interesovanje za Ljubišino djelo ne jenjava ni na prijelazu vjekova, dokazuju nekoliko naučna skupa i zbornika posvećena tome piscu organizovana u posljednjih desetak godina, a posebno nove knjige o Ljubiši: v. Đuro Pejanović, *Ljubišino djelo u svjetlu književne kritike i istorije književnosti*, Kulturno-prosvjetna zajednica Podgorice, Podgorica, 1996; Vuk Cerović, „*Pričanja Vuka Dojčevića*“ *Stefana Mitrova Ljubiše*, Kulturno-prosvjetna zajednica Podgorice, Podgorica, 2000; Vojislav P. Nikčević, *Ljubišina jezička kovnica: od talijanaša do narodnjaka*, Crnogorski PEN centar, Cetinje, 2003; Radomir V. Ivanović, *Stefan Mitrov Ljubiša – prilog poetici*, Pegaz – Orpheus, Bijelo Polje – Novi Sad, 2003; Miodarka Tepavčević, *Jezik Stefana Mitrova Ljubiše*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2010.

²⁹ Dr Novo Vuković, „Prof. dr Božidar Pejović“, *Pobjeda*, br. 4997, 5. XI 1979, 13.

³⁰ Božidar Pejović, *Književno djelo Stefana Mitrova Ljubiše*, Svjetlost, Sarajevo, 7.

iskazu i suptilno komentarišući problem tradicionalističke nacionalne identifikacije Ljubiše, Pejović zaključuje da se „Ljubišino djelo daje svestranije objasniti komparativnim samjeravanjem sa suvremenim mu književnim pojavama u literaturi srpskohrvatskog jezičkog područja, pri čemu je neophodno pomno voditi računa o činjenici da je tradicija crnogorskog naroda bila i matrica i kovnica toga djela, i da mu od nje potiču znakovi posebnosti.“³¹

Prije no se u drugom i trećem dijelu knjige usredsrijedi na Ljubišina najznačajnija djela, Pejović u prvom dijelu donosi pregled dotadašnjih proučavanja Ljubišina djela, daje izvjesnu periodizaciju tih proučavanja te instruktivne komentare i ocjene različitih stavova. Potom se usmjerava na razmatranje književnih veza i genezu njegova djela i stavova. I taj segment Pejovićevih razmatranja odlikuje zavidna širina poznavanja konteksta i minuciozna analiza. Posebnu pažnju Pejović poklanja Ljubišinu odnosu prema Vukovoj školi i Njegoševoj poeziji, de ukazuje da je od prvoga „prihvatio deklarativnu poetiku književnosti stvarane u narodnom duhu, a od drugog imanentnu poetiku i uzoran obrazac takvog stvaralaštva“.³² Pišući o Ljubišnim odnosima i dodirima sa drugim piscima, Pejović zapravo ocrtava razvojne faze Ljubišina stvaralaštva. U posebnome pak poglavlju raspravlja o odnosu romantizma i realizma kod Ljubiše, pa taj problem rezimira riječima: „Romantičarsko se ogleda u izboru motiva i junaka, a realističko u načinu realizacije tog izbora. Ono što ih objedinjuje jeste mjera koje se treba držati i u izboru predmeta i u njihovoj književnoj realizaciji.“³³

U drugome dijelu studije Pejović se upušta u sveobuhvatnu analizu Ljubišinih *Pripovijesti crnogorskih i primorskih*. Ovde se do najsitnijih pojedinosti raščlanjuje cijeli kompleks problema – od praćenja geneze pojedinih tekstova, određivanja njihove žanrovske strukture, odnosa predanja i istorijskoga u njima, analize funkcije i značaja folklornoga i istorijskoga, karakteristika modelovanoga svijeta te suptilnih opservacija o jezičkoj diferenciranosti svijeta pripovijesti i oblicima etnopsihologije, s osvrtom na humor i ritmizirane oblike u prozi. Pohvalnu ocjenu Pejovićeva književnoistorijskoga postupka u prikazu monografije dao je Vojislav P. Nikčević: „Pejović na početku Drugog dijela svoje radnje, služeći se analitičko-interpretativnim metodom, suptilno, potanko, zapravo do u tančine, raščlanjuje i komparira stilsko-jezičke izmjene koje je naš pisac vršio prilikom redigovanja svojih tekstova. Ispoljavajući sposobnost za minuciozno analiziranje karaktera tih izmjena utemeljenih na većem broju segmenata iz Ljubišinih pripovijesti, predstavljajući se kao proučavalac književnosti koji posjeduje sposobnost doživljavanja,

³¹ Božidar Pejović, *Književno djelo Stefana Mitrova Ljubiše*, Svjetlost, Sarajevo, 8.

³² Isto, 33.

³³ Isto, 49.

sluh i odgovarajuće kriterije, oformljeno estetičko mjerilo ukusa za istančano tumačenje i vrednovanje literarnih pojava sa stilističkog stanovišta, tj. predispoziciju i teorijsku osposobljenost za vladanje najsavremenijim metodološkim instrumentarijem na književnom tekstu (...), na kojemu interpretator pokazuje ne samo svoje sposobnosti nego i valjanost vlastitog metodološkog instrumentarija, dr Pejović je ustanovio da je Ljubiša od samog početka svojega razvitka (...) imao pozitivnu književnu evoluciju uzlaznog karaktera.³⁴

Primjenjujući metodološki obrazac istovjetan onome iz drugoga dijela knjige, Pejović se u trećoj cjelini usmjerava na cjelovitu analizu *Pričanja Vuka Dojčevića*. Pod kritičkom lupom ovđe su sagledani svi bitniji aspekti toga Ljubišina djela – kako izvori i karakteri pričanja, odnos prema predanju, tako i žanrovske distinkcije, te ponuđena moguća unutrašnja ciklizacija i osvjetljen fenomen humora. U Zaključku monografije, već objavljenom pod naslovom „Stjepan Mitrov Ljubiša“ u *Problemskim ogledima*, Pejović donosi sažetu sintezu svojih višegodišnjih proučavanja Ljubiše i rezimira: „Nastalo na liniji koju omeđava Vuk Karadžić i Njegoš, Ljubišino književno djelo, u njegovim najboljim stranama, javlja se kao izraz narodnog duha izveden do umjetničkog izražaja, kao osmišljen spoj oblika narodne književnosti i pripovjedačkog stvaralačkog subjekta. Njegov pripovjedački svijet, otkriven ispod kore istorije i sjaja legendi, istakao je nove junake, čovjeka zahvaćenog maticom istorije i pritisnutog mitom nacionalnih svetinja, ali i čovjeka koji na sve to gleda očima šale. Ljubišino mirno, neuzbudljivo, hroničarsko kazivanje, protkano šalom, govorom istorijskih data i tankočutnošću legende, označava početnu tačku stilske vertikale koja preko Matavuljevog djela ide do Andrićevih romanesknih hronika.“³⁵ Na vrijednost Pejovićeve monografije ukazuje i drugi značajni ljubišolog Radoslav Rotković: „Pejovićeva analiza nije impresionistička kritika Marka Cara već razuđena, strpljiva naučna analiza koja raspolaže svim instrumentima za precizna mjerenja i osluškivanje. Ovo je, doduše, i formalno prva knjiga o Ljubiši (...) prva obuhvatna slika jedne složene prozne tvorevine, ali vrijednost ove studije nije samo u tome što je prva već zato što je temeljita, nepristrasna, moderna.“³⁶

Svojom ukupnom pojavom i naučnim ostvarenjem Božidar Pejović sasvim sigurno spada u red utemeljivača i najznačajnijih imena savremene crnogorske književne historiografije. Iako prerano i tragično prekinuto, njegovo djelo čini izvjesnu cjelinu u okviru koje središnje mjesto pripada prouča-

³⁴ Dr Vojislav Nikčević, „Dr Božidar Pejović: KNJIŽEVNO DJELO STEFANA MITROVA LJUBIŠE“, *Bibliografski vjesnik*, br. 3, Cetinje, 1978, 158–159.

³⁵ Božidar Pejović, isto, 216.

³⁶ Radoslav Rotković, „Vrijedna studija o Ljubiši (Dr Božidar Pejović: KNJIŽEVNO DJELO STEFANA MITROVA LJUBIŠE)“, *Svaranje*, br. 1, Titograd, 1979, 151.

vanjima crnogorske književnosti XIX stoljeća. Rijetkoga dara da prepozna i rastumači estetski fenomen, lapidarnoga stila, silovite istraživačke energije i izuzetne erudicije, Pejović je ostavio neizbrisiv trag svojim ogledima o Njegošu, kratkom sintezom nacionalne književnosti XIX vijeka, pregledom perioda realizma te osobito neprevaziđenom monografijom o književnome djelu Stefana Mitrova Ljubiše.

Bibliografija

- Drašković, Čedomir, „Prof. dr Božidar Pejović“, *Bibliografski vjesnik*, god. XIII, br. 1, Cetinje, 1984.
- *Enciklopedija Jugoslavije*, 3, CRN–Đ, JLZ „Miroslav Krleža“, Zagreb, 1984.
- Nikčević, Vojislav, „Dr Božidar Pejović: KNJIŽEVNO DJELO STEFANA MITROVA LJUBIŠE“, *Bibliografski vjesnik*, br. 3, Cetinje, 1978.
- Pejović, Božidar, *Problemski ogledi o književnosti srpskog i hrvatskog romantizma*, Svjetlost, Sarajevo, 1974.
- Pejović, Božidar, *Književno djelo Stefana Mitrova Ljubiše*, Svjetlost, Sarajevo, 1977.
- Pejović, Božidar, *Cjeline i detalji*, Svjetlost, Sarajevo, 1980.
- Pejović, Božidar, *Cjeline i detalji II*, priređivač Staniša Tutnjević, Svjetlost, Sarajevo, 1991.
- Pejović, Božidar, *Studije i ogledi o crnogorskoj književnosti XIX vijeka*, priredio Aleksandar Radoman, Matica crnogorska, Cetinje, 2010.
- Petković, Novica, „Pomiriti starinsko i moderno“, *Politika*, br. 24087/25, Beograd, 1980.
- Rotković, Radoslav, „Vrijedna studija o Ljubiši (Dr Božidar Pejović: KNJIŽEVNO DJELO STEFANA MITROVA LJUBIŠE)“, *Stvaranje*, br. 1, Titograd, 1979.
- Vuković, Novo, „Prof. dr Božidar Pejović“, *Pobjeda*, br. 4997, 5. XI 1979.

Aleksandar RADOMAN

**BOŽIDAR PEJOVIĆ AND HIS CONTRIBUTION TO THE STUDY
OF THE XIX CENTURY MONTENEGRIN LITERATURE**

With his overall appearance and academic achievement, Božidar Pejović certainly has a place among the founders and most important names of contemporary Montenegrin literary historiography. Although too early and tragically interrupted, his work has a certain unity, the central place of which belongs to his study of the XIX century Montenegrin literature. Having a rare gift to recognize and interpret an aesthetic phenomenon, as well as great energy and erudition, Pejović left an indelible mark with his works on Njegoš, a short synthesis of the XIX century national literature, Realism period review, and especially with his unsurpassed monography on the literary work of Stefan Mitrov Ljubiša.

Keywords: *Božidar Pejović, history of literature, Montenegrin literature, romanticism, realism, Petar II Petrović Njegoš, Stefan Mitrov Ljubiša*

PRIKAZI

UDK 811.163.4'282.2:34(497.16)
811.163.4'282.2:94(497.16)

Adnan ČIRGIĆ (Podgorica)

Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“

adnancirgic@t-com.me

VRIJEDAN DOPRINOS CRNOGORSKOJ LEKSIKOGRAFIJI
***Crnogorski pravnoistorijski rječnik* dr Čedomira Bogićevića**

Gotovo sve važnije projekte iz montenegrizike (u najširem smislu) do danas realizovali su pojedinci, po pravilu inokosno i bez podrške institucija. Što bi bila današnja crnogorska kultura bez jednoga Radoja Radojevića? Što bi bila nauka o crnogorskome jeziku bez Vojislava P. Nikčevića? Što bi bila crnogorska književna istoriografija bez Radoslava Rotkovića – njegova proučavaoca? Što bi bila crnogorska botanika bez Vukića Pulevića? I da ne nabrajamo dalje. Nijedan od njih nije se ostvario zahvaljujući kakvoj instituciji crnogorskoj koja im je omogućila neophodne uslove za rad. Nijedan od njih nije ni imao uslova za rad. Ali je svaki od njih uradio više no što su uradile pojedine institucije naše, i pored često prilično dobrih godišnjih budžeta koji se za te institucije izdvajaju.

Ovaj osvrt tiče se još jednoga pojedinca-institucije. Riječ je o dr Čedomiru Bogićeviću, koji se godinama bavi izučavanjem crnogorske pravne istorije. A da je riječ o čovjeku-instituciji svjedoči njegova knjiga *Crnogorski pravnoistorijski rječnik*, nedavno objavljena u izdanju Službenoga lista Crne Gore (Podgorica, 2010). Na gotovo 800 stranica autor je obuhvatio crnogorske pravne termine, bilo da su se čuvali u usmenoj predaji bilo da su sačuvani u poveljama, statutima, ispravama ili kakvim drugim pisanim spomenicima od XI vijeka do 1916. godine. Autor knjigu započinje mišlju Valtazara Bogišića da „vlastitost naroda i vlastitost narodnih svojstava nemaju boljih i tvrdih dokaza nego u narodnome pravu i narodnijem pravnijem običajima, kao najneposrednijim izrazima narodnoga duha“. Za razliku od sve češćih današnjih naslova u kojima se Crna Gora nalazi „u genitivu“ (npr. književnost Crne Gore, likovna umjetnost Crne Gore, pozorišna umjetnost Crne Gore i sl.), već iz samoga naslova Bogićevićeve knjige vidi se kako on definiše pripadnost pravnih termina koje je sakupio. Sasvim ispravno on je svu tradicionalnu pravnu terminologiju s prostora današnje nezavisne Crne Gore obje-

dinio pod imenom *Crnogorski pravnoistorijski rječnik*. Već u predgovoru istaknuto je da taj rječnik obuhvata samo dio ogromnoga blaga tradicionalne crnogorske pravne terminologije, jer autor nije imao više mogućnosti za nastavak poduhvata o kojemu je riječ. „Autor je uvjeren da će njegov trud i želja, u pogodnom vremenu, biti pretočeni u *Crnogorsku pravnoistorijsku enciklopediju*, za koje poduzeće nije imao podršku i razumijevanje nadležnih, bilo koje prirode“ – istakao je Bogićević. Osim bogate leksičke građe koju je sakupio i obradio, nerijetko uz vrlo opsežna kulturološka pojašnjenja, autor je dao i uvodni sintetički osvrt na jezik u crnogorskim pravnim spomenicima. Zbog svega toga nije ni čudo što je knjiga o kojoj je riječ nagrađena prvom nagradom kao izdavački poduhvat godine na Petom međunarodnom sajmu knjiga u Podgorici (juna 2010). Zbilja je riječ o poduhvatu kojim se u drugim zemljama, pa i u onim iz našega okruženja, ne bave pojedinci, a pogotovo ne bez institucionalne podrške. A poduhvat koji je svojim leksikonom ostvario Čedomir Bogićević služi na čast i autoru i našoj leksikografiji! On je ujedno i potvrda o vjekovnome trajanju crnogorskoga jezika i u nekadašnjem našem osobenom pravnom sistemu. Nažalost, XX vijek donio je svekoliki prevrat crnogorskoga društva, pa je većina tih termina istisnuta iz službene pravne komunikacije. A za razliku od pravnih stručnjaka XX vijeka, Valtazar Bogišić je i te kako uvažavao našu tradicionalnu pravnu terminologiju. Ovaj osvrt nije lament nad tom terminologijom, već pokušaj da se skrene pažnja na jedno značajno djelo koje će tu terminologiju sačuvati od zaborava.

Na kraju predgovora autor je istakao uvjerenje da će njegov istraživački napor doprinijeti „boljem upoznavanju naše pravne baštine, koju treba institucionalizovati ne samo kroz osobite nastavne i predmetne discipline nego i statusno-organizacione i naučne forme i da će podstaknuti interesovanje i ljubav spram otečestva čija povijest počiva na praiskonskoj blagodeti čovjekovoj – slobodi, pravdi, ljudskoći, dostojanstvu, zadatoj riječi, bistroj pameti, poštenome i hrabrom srcu, utkanim u njene pravne spomenike što kao najuzvišeniji čuvari našeg pamćenja bdiju nad našim dostojanstvom osvjetljavajući pregnuća minulih naraštaja i kulturno nasljeđe kroz duboku i slavnu dramaturgiju crnogorske istorije“. Nadajmo se da će se to autorovo uvjerenje obistiniti.

UDK 81'27(031)
811.111(031)

Goran DRINČIĆ (Podgorica)
Institut za strane jezike – Podgorica
gorandr@t-com.me

OMAŽ JEZIKU I LINGVISTICI

Prikaz trećeg izdanja Kembričke enciklopedije jezika

U ovome radu dat je kratak osvrt na najnovije, treće po redu, izdanje Kembričke enciklopedije jezika autora Dejvida Kristala. Uz osnovne podatke o autoru iznose se glavne karakteristike ovog kapitalnoga djela i u kratkim crtama navode neke od tema o kojima se diskutuje u knjizi.

Dejvid Kristal, istraživač, pisac, urednik, dugogodišnji profesor lingvistike na Univerzitetu u Redingu, te počasni profesor lingvistike na Univerzitetu u Bangoru, nesumnjivo je jedan od najpoznatijih svjetskih lingvista i jedan od najvećih autoriteta u oblasti jezika uopšte. Od početka svoje karijere i prvih objavljenih radova, daleke 1963. godine, do danas, napisao je i priredio više od stotinu knjiga i nekoliko stotina naučnih i stručnih radova, baveći se pritom izuzetno širokim spektrom tema, od istorije engleskog jezika i jezika Šekspira do moderne lingvistike i jezika interneta ali i oblastima poput fonetike, fonologije, stilistike, pragmatike, književnosti, leksikografije, uloge jezika u obrazovanju, forenzičke lingvistike itd. Ipak, ono po čemu je široj javnosti vjerovatno najpoznatiji jesu njegove dvije enciklopedije u izdanju Univerziteta u Kembridžu – Enciklopedija jezika i Enciklopedija engleskoga jezika.

Najnovije, treće po redu, izdanje Kembričke enciklopedije jezika objavljeno je juna ove, 2010. godine. U odnosu na drugo izdanje iz 1996. godine knjiga je temeljno ažurirana i na taj način prilagođena savremenim lingvističkim trendovima. Kako u predgovoru trećem izdanju ističe sâm autor, proučavanje jezika toliko je evoluiralo u posljednjih desetak godina da je bukvalno svaku stranu prethodnog izdanja Enciklopedije trebalo na neki način revidirati. To se naročito odnosi na dvije teme koje su bile veoma malo zastupljene u drugom izdanju, a to su internet i ugroženi jezici. U posljednjoj deceniji teme poput elektronski posredovane komunikacije i interneta izrasle su u veoma bitne predmete lingvističkih istraživanja i u njima se, uz nova saznanja u

oblastima kakve su fonetika, tipologija jezika, neurolingvistika, učenje jezika, pragmatika, znakovni jezici, ali i mnoge druge, ogledaju glavne izmjene u odnosu na prethodno izdanje.¹

Kembrička enciklopedija jezika tematski je podijeljena na 11 poglavlja u okviru kojih se nalazi 65 zasebnih cjelina. Poglavlja, između ostaloga, uključuju i ona u kojima se diskutuje na temu osnovnih funkcija jezika, jezika i identiteta, strukture jezika, govora i slušanja, pisanja i čitanja, usvajanja jezika kod dece, neuroloških aspekata jezika, jezika u svijetu, jezika i komunikacije. Među pitanja o kojima se raspravlja u okviru pomenutih poglavlja spadaju i jezik i misao, povezanost jezika i ličnog i socijalnog identiteta, modeli lingvističke strukture, gramatika, semantika, leksikografija, diskurs i tekst, pragmatika, anatomija i fiziologija govora, pisani i govorni jezik, grafologija, proces čitanja i pisanja, znakovni jezik, svjetski jezici, klasifikacija jezika, porodice i porijeklo jezika, jezičke barijere, prevođenje, vještački jezici, učenje stranih jezika i mnoga druga. Uz to knjiga ima osam zasebnih priloga u kojima se nalaze i rječnik lingvističkih termina, tabela s oko hiljadu svjetskih jezika, izvori i reference za dalje čitanje, indeks autora i tema itd. Ukratko, Kembrička enciklopedija jezika predstavlja jedinstveno detaljnu i sveobuhvatnu, naučno utemeljenu, studiju jezika i lingvistike. Riječima autora, Enciklopedija je nastala sa željom da se na jednome mjestu daju informacije o svim aspektima strukture i upotrebe jezika.² I zaista, autor je u svom naumu uspio. Radi se najkompletnijoj enciklopediji o jeziku koja postoji, kapitalnome djelu za svakoga ko je zainteresovan za jezik ili bilo koji njegov aspekt.

Kad govorimo o namjeni Enciklopedije i načinu na koji je napisana, treba istaći da djelo nije namijenjeno samo lingvistima već i široj čitalačkoj publici. Kristal kao i uvijek piše s neprikosnovenim autoritetom i argumentovano ali istovremeno i vrlo jasno, koncizno, jednostavno. Informativnim ali sažetim stilom i svima razumljivim jezikom, lišenim odviše suvoparnosti i tehničkoga karaktera naučnoga teksta, autor približava kompleksna lingvistička pitanja i najširoj čitalačkoj publici. I zaista, ne morate biti lingvista da biste uživali u Kembričkoj enciklopediji jezika. U njoj će podjednako uživati i stalno joj se vraćati kako istraživači i lingvisti tako i laici za lingvistička pitanja. Tome doprinosi i izuzetna grafička i vizuelna dopadljivost ovoga luksuznog izdanja, obogaćenog savremenim statistikama, podacima, te brojnim ilustracijama i grafičkim prikazima, što tekst čini življim a čitanje interesantnijim. Naravno, za one koji se profesionalno bave jezikom djelo ima posebnu težinu, za

---

¹ Crystal, D. (2010), *The Cambridge Encyclopedia of Language*. New York: Cambridge University Press.

² Isto.

njih enciklopedija predstavlja pravu riznicu znanja i, zahvaljujući detaljnim preporukama autora za dalje čitanje, fantastičnu polaznu osnovu za dalja istraživanja o bilo kojem aspektu proučavanja ljudskoga jezika da se radi.

Način na koji autor obrađuje jednu tako široku oblast kao što je jezik na tako koherentan, pregledan i razumljiv način uistinu je fascinant. Ipak, treba reći da knjiga nije uvod u lingvistiku – imajući u vidu broj tema i ograničen prostor posvećen svakoj od njih, treba shvatiti da je prevashodan cilj autora bio dati čitaocu uvid u svu raznovrsnost aspekata ljudske komunikacije i lingvističkih istraživanja a ne iscrpnu analizu bilo koje pojedinačne lingvističke teme. Na kraju krajeva, dubinske analize pojedinačnih teorijskih tema u enciklopedijskom žanru i formatu nijesu ni potrebne a ni moguće; to me, uostalom, služi stručna literatura na koju autor uvijek i na svakome mjestu precizno upućuje. Svoju glavnu svrhu – upoznavanje čitalaca s raznim, sinhronijskim i dijahronijskim, aspektima jezika, te ukazivanje na opseg, složenost i vrijednost raznih lingvističkih istraživanja i analiza, Enciklopedija višestruko ispunjava. Kao takva, Kembrička enciklopedija jezika neprocjenjiv je prilog razumijevanju jezika i lingvistike te najbolja afirmacija nauke o jeziku u punom smislu riječi.

Goran DRINČIĆ

HOMAGE TO LANGUAGE AND LINGUISTICS A review of the Cambridge Encyclopedia of Language

In this paper, a brief review of the newest, third, edition of the Cambridge Encyclopedia of Language by David Crystal is presented. Readers are briefly introduced to David Crystal's previous work and some of the main topics of the Encyclopedia are revealed. Influence and importance of the Encyclopedia are particularly stressed.

Aleksandar RADOMAN (Podgorica)

Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“
alradoman@yahoo.ie

**HRVATSKE KNJIŽEVNE TEME BOŽA MILAČIĆA
- DRAGOCJEN PRILOG CRNOGORSKO-HRVATSKIM
KNJIŽEVNIM VEZAMA -**

Knjiga *Hrvatske književne teme* Boža Milačića, koju je za štampu priredio dr Jakov Sabljčić, dragocjeno je štivo u više ravni: osim što sadržajem pruža uvid u beskrajno zavodljiv prostor mogućnosti tumačenja teksta, svojom pojavom svjedoči o dubokoj povezanosti crnogorske i hrvatske kulture, ali i podseća na svestranu i darovitu no djelimično zanemarenu ličnost naše literature.

Ključne riječi: *hrvatska književnost, Božo Milačić, književna kritika, esej*

Knjiga *Hrvatske književne teme* Boža Milačića, nedavno objavljena u Osijeku u izdanju Crnogorskoga kulturnog društva „Montenegro – Montenegrina“ i Hrvatsko-crnogorskoga društva prijateljstva „Croatica – Montenegrina“, novi je vrijedan prilog uspostavljanju plodotvornoga i višeznačnog dijaloga dviju bliskih kultura – crnogorske i hrvatske. Publikovana kao 14. izdanje biblioteke Istraživanja, koju već punih 15 godina u okviru projekta *Kulture u doticaju: stoljetni hrvatski i crnogorski književni identiteti*, pod pokroviteljstvom Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske, uređuje prof. dr Milorad Nikčević, Milačićeva knjiga sabira sve važnije radove koje je ovaj daroviti crnogorski kritičar posvetio hrvatskim piscima i književnosti. Vanrednim trudom minucioznoga priređivača, inače već afirmisanoga književnog teoretičara, kroatiste i montenegrliste, dr Jakova Sabljčića, u ovoj knjizi našli su se žanrovski raznorodni Milačićevi tekstovi – studije, eseji, predgovori, članci, kritike, zapisi te razmišljanja o književnosti i književnoj kritici.

Božo Milačić rođen je 1920. godine u Brskutu, ali je najveći dio života proveo izvan Crne Gore. Srednju školu završio je u Mostaru, Filozofski fakultet u Zagrebu, a tu se i trajno nastanio i ostvario zapaženu karijeru književnoga kritičara, pjesnika, proznoga i dramskog pisca. Bio je urednik Radio

Zagreba, kulturne rubrike *Vjesnika* i Televizije Zagreb. Za života pojavile su se dvije knjige njegovih eseja o savremenim književnicima – *Suze i zvijezde: književni razgovori* (1956) i *Vrijeme i poezija* (1961). Umro je u Zagrebu 1974. godine. Premda je najveći dio života proveo izvan Crne Gore, Milačić je trajno i čvrsto bio vezan za zemlju svoga rođenja. Dimenzije njegove privrženosti Crnoj Gori i njenoj literaturi najbolje ocrta posthumno objavljena knjiga *Crnogorske književne teme* (urednik Branko Banjević, NIO „Pobjeda“, Titograd, 1979). Njegova interesovanja kreću se u širokom rasponu od kanonskih vrijednosti crnogorske literature, u prvome redu Njegoša, pa sve do njemu savremenih pisaca i, u to vrijeme, tek naviješćenih tokova i pojava crnogorske književnosti. Osvrćući su u predgovoru toga izdanja na Milačićev književnokritički postupak, dr Radoslav Rotković lucidno primjećuje: „Milačić nije prvenstveno teoretičar, ali ne zato što to ne bi mogao već zato što to neće. On je stvaralac, pjesnik, dramski pisac, esejista koji nastoji da shvati drugog stvaraoca. Zato, iako se bavi analizom, njeguje stil poetske interpretacije. Takođe, u raščlanjivanju elemenata nikad ne gubi iz vida cjelinu. Njegova razmatranja povodom knjige i problema, koja su kod mnogih esejista hipertrofirana, ovdje su usputna i sažeta.“ Sve bitnije elemente Milačićeva stila koje je ovđe lapidarno skicirao Rotković prepoznamo i u knjizi *Hrvatske književne teme*.

Slijedeći princip žanrovskoga razvrstavanja tekstova, priređivač *Hrvatskih književnih tema*, dr Jakov Sabljčić, knjigu je podijelio u nekoliko cjelina, kojima prethodi koliko precizna toliko i sveobuhvatna Uvodna riječ, „Hrvatske književne teme Bože Milačića“, iz pera priređivača izdanja. Prvu cjelinu knjige čine kraće studije posvećene piscima Augustu Ciesarcu i Otokaru Keršovaniju te kritičaru Milanu Marjanoviću. U drugom dijelu nahode se eseji posvećeni djelima Mirka Božića, Vladana Desnice, Jura Kaštelana, Vesne Parun, Dušanke Popović-Dorofejeve, Stanislava Šimića, Tina Ujevića i Vladimira Vidrića, kao i esej „Savremena hrvatska poezija i proza“. I u trećem dijelu knjige našli su se eseji, istina nešto kraćega formata i prilagođeni njihovoj izvornoj funkciji – riječ je, naime, o predgovorima za lektirna izdanja Augusta Ciesarca, Ivana Mažuranića, Ranka Marinkovića i Grigora Viteza, kao i uvodnicima poema hrvatskih pisaca Marina Franičevića, Jura Kaštelana, Ivana Gorana Kovačića i Vladimira Popovića. Četvrti dio knjige sadrži Milačićeve članke pisane najčešće povodom nekoga književnog događaja i objavljene mahom u dnevnome listu *Vjesnik*. Tim dijelom knjige obuhvaćeni su pisci: Vesna Parun, August Ciesarec, Vladimir Nazor, Ivan Goran Kovačić, Ivo Andrić, Miroslav Krleža, Fran Alfirević, August Šenoa, Danko Anđelinović, a tu su i osvrti na aktuelne književne teme. Petim poglavljem knjige, pod naslovom „Kritike“, obuhvaćeno je nekoliko žanrovski raznorodnih

grupacija – prikaza, recenzija i eseja o: istorijskoj vertikali hrvatske književne kritike, Dobriši Cesariću, Miroslavu Krleži, Augustu Cesarcu, Slavku Mihaliću, Mariji Novaković, Juru Franičeviću, Vesni Parun, Dragutinu Tadijanoviću i Vjekoslavu Majeru. Pišući o ovome segmentu Milačićeva opusa, dr Jakov Sabljčić primjećuje da je „Milačićev pristup smješten na razmeđu vanjske i unutarnje kritike, odnosno u prostor između povijesne i sociološke argumentacije te zanimanju za psihološku jedinstvenost književnog djela“. Šesti dio knjige čine tekstovi koje je priređivač odredio kao *zapise*, definišući ih kao tekstove u kojima dominira naglašeno emotivni diskurs i izostanak analitičnosti. To su tekstovi o Dragu Gervaisu, Ivanu Goranu Kovačiću, Dobriši Cesariću, Marku Maruliću i Ivu Andriću. Sedmo, posljednje, poglavlje knjige, pod naslovom „O književnosti i književnoj kritici“, donosi Milačićeva promišljanja o književnosti uopšte te opservacije o mjestu i ulozi književne kritike.

Rezimirajući zapažanja o književnokritičkoj metodi Boža Milačića, dr Jakov Sabljčić u zaključku svoje uvodne studije naglašava da je Milačić i teorijski zagovaralac impresionističke kritike, no da njegova kritička praksa prevazilazi ograničenja impresionističkoga deskriptivizma prerastajući u osoben umjetnički izraz te dodaje: „Milačić je u svojim esejima, studijama, prikazima i člancima otkrivao vrijednosti aktualnih literarnih pojava, potom upućivao na dotad neotkrivene značajke starijih i novijih pisaca ili na tek kasnije elaborirana 'estetska otkrića' pojedinih literarnih činjenica. Zato su Milačićeve *hrvatske književne teme* prilog poznavanju hrvatske pisane riječi, posebice u razdoblju njegova aktivnog bavljenja kritikom, analizom i interpretacijom.“

Knjiga *Hrvatske književne teme* Boža Milačića dragocjeno je štivo u više ravni: osim što sadržajem pruža uvid u beskrajno zavodljiv prostor mogućnosti tumačenja teksta, svojom pojavom svjedoči o dubokoj povezanosti crnogorske i hrvatske kulture, ali i podseća na svestranu i darovitu no djelimično zanemarenu ličnost naše literature.

Aleksandar RADOMAN

**CROATIAN LITERARY TOPICS BY BOŽO MILAČIĆ
- VALUABLE CONTRIBUTION TO
MONTENEGRIN - CROATIAN LITERARY RELATIONS**

The book *Croatian literary topics* by Božo Milačić, prepared for publishing by dr. Jakov Sabljčić, is a precious book in several aspects: apart from providing an insight into endless possibilities of text interpretation, it testifies of deep connections between Montenegrin and Croatian culture, and it also reminds readers of this versatile and talented but partly underrated author.

Key words: *Croatian literature, Božo Milačić, literary criticism, essay*

ARHIVA

Vojislav P. NIKČEVIĆ

NARODNI JEZIK U CRNOGORSKOJ KNJIŽEVNOSTI PREDNJEGOŠEVSKOG DOBA*

Književnoistorijska zbivanja u prednjegoševsko doba, u vremenskom rasponu od prvih početaka pismenosti do 19. vijeka, na jugu naše zemlje, tj. u predjelima današnje Crne Gore, ostala su gotovo neproučena. Bilo je pojedinačnih osvrtâ na neke tekstove s tog terena, međutim, nedostaje opšti pogled i lingvističko osvjetljenje jednog kulturno i jezički vrlo zanimljivog i značajnog perioda crnogorske prošlosti. Proučavaoci, koji su u prvom redu bili istoričari, okupljeni oko cetinjskih, a docnije titogradskih Istorijskih zapisa, baveći se obradom tekstova sa stanovišta svoje nauke, uzgredno su ukazivali i na posebnu jezičku stvarnost. Međutim, zvanična lingvistička nauka, istražujući razvoj jezika na širokom srpskohrvatskom jezičkom području, u konstelaciju tog razvoja ni do danas nije uključila jug naše zemlje. Čak ni u najnovijim publikacijama eminentnih jezičkih stručnjaka, u enciklopedijama uglednih zavoda kakav je Leksikografski, nema ni pomena o jezičkom razvoju na terenu današnje Crne Gore. Propust je utoliko teži kada se ima u vidu da je u Crnoj Gori još od vremena narušavanja ortodoksne upotrebe staroslovenskog jezika u knjigama pa sve do 19. vijeka narodni jezik bio u neprekidnoj književnoj upotrebi, što u potpunosti mijenja naše predstave o razvoju jezika teritorije na kojoj žive Srbi, Hrvati i Crnogorci, a Vukovu reformu uvođenja narodnog jezika u književnosti revidira i svodi na pravu mjeru. Ono što je u našoj nauci o književnosti i jezičkoj jučerašnjici bila ovještana istina, danas se pod uticajem tih saznanja iz korijena mijenja. A u nauci je odavna dobro poznato da je u zapadnim našim krajevima, kod Hrvata, još u srednjem vijeku narodni jezik počeo ulaziti u književnu upotrebu, da je u vremenu od 13. do 19. vijeka na podlozi narodnih govora sva tri dijalekta stvorena bogata književnost. Nadalje, na narodnom jeziku stvorena je i bosanska književnost

---

* Rad je objavljen u dva nastavka u časopisu *Jezik*, god. 16, br. 1, Zagreb, 1968–1969, str. 19–22, i br. 2, str. 41–52. Priredila ga i strukturi časopisa prilagodila Jelena Šušanj.

u 17. vijeku. Na istoku, kod Srba, međutim, razvoj jezika je zbog posebnih vjerskih i društveno-političkih prilika išao u drugom pravcu. Prof. M. Stevanović je u svojoj najnovijoj publikaciji „Savremeni srpskohrvatski jezik“¹ ovako prikazao razvoj jezika kod Srba:

„Iako je rad na pisanoj književnosti kod Srba otpočeo već u 12. veku, ta književnost je i tada i kasnije, u toku narednih vekova, bila daleko od naroda – ne samo po tome što iz redova narodnih masa nije bilo ljudi koji su na njoj radili i što njena sadržina nije imala veze s narodnim životom, već, naročito, i zato što je pisana na jeziku koji je bio narodu tuđ i nerazumljiv. I ukoliko su neka dela, kao što smo već gore istakli, uglavnom pravne sadržine, u vreme trajanja srpskih srednjovekovnih država pisana jezikom s manje ili više narodnih elemenata – razvitak književnog jezika dalje nije išao u pravcu dobijanja narodnih osobina. S nestankom samostalnih srpskih srednjovekovnih država nestalo je i uslova u kojima se stvarala književnost pravne i privatne sadržine, u kakvu je išao gore pomenuti Zakonik cara Stefana Dušana, ugovori, razne povelje i pisma pojedinih vladara i vlastele, u kojima je jezik često imao vrlo mnogo narodnih primesa, a ponekad bio i gotovo narodni. Ukoliko je i dalje, posle kraja 15. veka među Srbima bilo kakvih književnih radnji, one su još zadugo bile tesno vezane za crkvu i u rukama za ono vreme jedino pismenih ljudi – kaluđera. A sve te radnje objavljene su na starom crkvenoslovenskom jeziku, tj. na staroslovenskom srpske redakcije, na kome su pisali naši srednjovekovni pisci od sv. Save do Konstantina Filozofa. I dok u zapadnim našim krajevima, kako smo izneli, narodni jezik vrlo rano, još u kasnijem srednjem veku, ulazi postepeno u književnost, a od 15. veka vrlo poznati pisci naši na toj strani poznata svoja dela pišu na narodnom jeziku, na istoku, kod Srba, još čitavih trista godina, do kraja 18. veka, piše se po tradiciji na crkvenoslovenskom jeziku, koji je narodu bio nepoznat. Istina, poslednjih decenija 18. veka književni se jezik kod nekih srpskih pisaca približavao narodnom, ali narodni jezik postaje književni tek u prvoj polovini 19. veka.“

A u prilogu književni jezik kod Srba od Dositeja i Vuka² Stevanović je bio još precizniji:

„Mada su još u srednjem veku poneka književna dela (izvesni spisi pravne i privatne sadržine) pisana jezikom koji sadrži dosta narodnih elemenata, i mada su neki srpski pisci u Južnoj Ugarskoj (današnjoj Srpskoj Vojvodini) u toku 18. veka po koje svoje delo pisali narodnim jezikom (Gavrilo Stefanović Venclović, npr. svoje verske i moralne besede, Zaharije Orfelin uputstva za praktični život, J. Rajić ep – Boj zmaja s orlovi i neke udžbenike za versku obuku omladine i naroda), književnost je kod Srba, ukoliko je bilo,

---

¹ Naučno delo, Beograd, 1964, str. 21–22.

² Enciklopedija Jugoslavije, Leksikografski zavod, Zagreb, 1960, str. 521.

do kraja 18. veka pisana uglavnom jezikom koji je narodu bio dalek (prvo starim srpskoslovenskim, pa ruskoslovenskim, pa mešavinom ovog posljednjeg s narodnim). Može se reći da su tek dela D. Obradovića (pisana poslednje dve decenije 18. i na početku 19. veka) i jezikom svojim bila pristupačna narodu. A opet su srpski književnici prvih decenija 19. veka još pisali slave-nosrpskom jezičkom mešavinom.“

Ima više faktora koji su usloveli da najstariji period književne i kulturne prošlosti u Crnoj Gori ostane neproučen. Književni kritičar i istoričar književnosti Milorad Stojović u svom saopštenju „O periodizaciji crnogorske književnosti“³ istakao je da je dosadašnje cjelokupno proučavanje književnog nasljeđa u Crnoj Gori bilo identifikovano s proučavanjem Njegoša, da je s njim počinjalo i s njim se završavalo gotovo svako istraživanje. Još više od toga, proučavanje jezičkog razvoja na području današnje Crne Gore, u vremenu od prvih početaka pismenosti do 19. vijeka, bilo je onemogućeno usljed pogrešne identifikacije tog razvoja s jezičkim razvojem na srpskoj strani. Naime, smatralo se po jednom ustaljenom šablonu da je stanje u jeziku koje je zatekao Vuk bilo istovjetno za čitavo područje na kome su živjeli Srbi i Crnogorci. Iz takvog uvjerenja rodila se i zabluda da je Njegoš pod uticajem Vukove reforme pisao svoja djela na narodnom jeziku. Od istih pretpostavki je pošao i prof. Stevanović kada je u uvodnom dijelu knjige „Savremeni srpskohrvatski jezik“ razvoj jezika na području na kome žive Srbi, Hrvati i Crnogorci prikazao u svjetlu koje ne odgovara činjeničkom stanju u onom dijelu koji se odnosi na Crnogorce. I on je, kao uostalom i svi proučavaoci – lingvisti prije njega, držao da je crnogorska jezička stvarnost, u periodu koji je prethodio Vukovoj reformi, bila istovjetna s jezičkom stvarnošću istočnih krajeva naše zemlje, pa je na razvoj jezika teritorije na kojoj žive Srbi i Crnogorci gledao nivelatorski. Danas, kada se u Crnoj Gori pristupa kvalifikovanim izučavanju izvora naše pisane riječi, ne možemo prihvatiti koncepcije jezičkog razvoja koje je saopštio Stevanović u maločas navedenim citatima, jer one ne polaze od onoga što se stvarno zbilo u jeziku toga područja. Kako je u Crnoj Gori narodni jezik bio u neprekidnoj književnoj upotrebi od 13. do 19. vijeka, sa sigurnošću možemo reći da se proces njegovog razvoja odvijao u suprotnom smjeru od razvoja na srpskoj strani. Crnogorske vladike, kao i drugi predstavnici crkvene jerarhije u južnim krajevima naše zemlje, nalazeći se u ulozi nosilaca duhovne i svjetovne vlasti, s narodom su morali održavati tijesne kontakte, pa je njihova pisana riječ tokom vremena sve više popimala obilježje narodnog govora. U vrijeme kada je

³ Podnijeto u Titogradu na Simpozijumu o crnogorskoj kulturi i putevima njenog razvoja, 29. i 30. januara 1968. god., objavljeno u časopisu *Stvaranje*, br. 2–3/1968, str. 231–237.

Vuk počeo provoditi svoju reformu stanje u jeziku na području Srbije i Vojvodine, koje je došlo kao posljedica uljeza ruskoslovenskog jezičkog elementa u onovremene govorne sfere, kao i sve veće potrebe za uvođenjem narodnog jezika u književnost na toj strani, dijametralno se razlikovalo od jezičkog stanja u Crnoj Gori. Kako su Njegoševi prethodnici u toku nekoliko vijekova upotrebljavali narodni govor kao osnovu svoje pisane riječi, u Crnoj Gori nije postojala nikakva potreba za uvođenjem narodnog jezika u književnost.

Prilog proučavanju književnoistorijskih zbivanja na teritoriji današnje Crne Gore dalo je titogradsko izdavačko preduzeće Grafički zavod kada je u ediciji „Luča“ izdalo panoramu tekstova pod zajedničkim naslovom „Prednjegoševsko doba“ (1963). Predgovor dr Nika Martinovića u toj knjizi donosi niz zanimljivih i potpuno novih obavještenja o našoj književnoistorijskoj strani.⁴

U vremenskom rasponu od najranijih početaka pismenosti pa do 19. vijeka, koji se u crnogorskoj književnoj istoriji uzima kao prvi period, teritorija današnje Crne Gore nalazila se u specifičnim okolnostima. Specifičnost njezinog položaja, kao i otvorenost različitim sferama uticaja, omogućili su i posebnu kulturnu stvarnost. U dijelu današnje Crne Gore koji se u prošlosti zvao stara Zeta, kao i predjelima današnje Boke, koja je od 1420. godine bila pod vlašću Mletačke Republike, još od vremena narušavanja ortodoksne upotrebe crkvenoslovenskog jezika u knjigama stvarala se književnost, prepisivačka, originalna, i ona privatne i pravne sadržine, na različitim jezicima. Konkretno, u razdoblju od 12. do 15. vijeka na tim terenima očigledna je književna radnja na starom crkvenom jeziku srpskohrvatske redakcije, zatim na latinskom i narodnom jeziku.⁵

⁴ Za upoznavanje osobina naše pisane riječi i narodnog jezika u književnoj upotrebi služi i „Zbornik dokumenata iz istorije Crne Gore“ dr Jevta Milovića („Obod“, Cetinje, 1956), poslanice i pjesme pod naslovom „Freske na kamenu“ Petra I (Grafički zavod, Titograd, 1965), „Cetinjski ljetopis“ (Centralna biblioteka Crne Gore, Cetinje, 1962), kao i istorijska građa što je Dušan Vuksan objavljivao između dva svjetska rata u Istorijskim zapisima i podgoričkom časopisu „Zeta“. Kao izvor za proučavanje kulturnog i književnog nasljeđa prednjegoševskog perioda od značaja su i pojedini tekstovi u knjigama: Starim srpskim zapisima i natpisima Lj. Stojanovića (SAN, Beograd, 1902), Antologiji stare srpske književnosti Đorđa Sp. Radojičića (Nolit, Beograd, 1960), Zakonskim spomenicima srpskih država srednjega veka (SAN, Beograd, 1912) i Prvim osnovima slovenske književnosti među balkanskim Slovenima (SAN, Beograd, 1893) St. Novakovića, Pomenima crnogorskih plemena u kotorskim spomenicima Rista Kovijanića (Istorijski institut Crne Gore, Cetinje, 1963), kao i drugi mnogobrojni pisani spomenici s područja Crne Gore.

⁵ U predgovoru „Prednjegoševsko doba u našoj književnosti“ dr Niko Martinović ne pravi razliku između srpskoslovenskog i narodnog jezika. Po njemu su i jedan i drugi narodni, slovenski jezik, što unosi zabunu kod onih koji nijesu dovoljno obaviješteni u pitanjima razvoja jezika.

Najstarije književno nasljeđe Crnogoraca čini kulturna baština u sastav koje ulazi djelo – Vladimir i Kosara, u stvari prva zapisana legenda u prozi Zećanina iz Krajine (11. vij.) – Ljetopis popa Dukljanina Zećanina iz Bara (iz druge polovine 12. vijeka), kao i niz drugih tekstova na starom crkvenom jeziku iz vremena od 12. do 15. vijeka. Da je u vrijeme postojanja ove književnosti nastajala i književna tradicija na osnovima narodnih govora, pokazuje natpis na Dečanima Vita Kotoranina (1335), „Povelja Dubrovčanima“ Balše II Balšića (1385), „Statut Grblja“ nepoznatog autora i „Kratka autobiografija“ vojvode Miloša Belmuževića od Meduna (1495). Narodni jezik je u ovim tekstovima gotovo u potpunosti oslobođen uticaja crkvenoslovenskog jezika. On je najbolja ilustracija trijumfa narodne govorne struje u spisima privatne i pravne sadržine. Balša II Balšić se u svojoj Povelji obraća dubrovačkoj vlasteli na čistom narodnom jeziku:

„Ja Balša, milošću božjom duka drački i opšte, hoću, pišem i naredujem da je znano svakom čovjeku kako dođe u mene Mato Žurgović od grada Dubrovnika, i govori mi za rabote i za trgovce i za slobodu i za povelju gospodina mi brata mi Đurđa i moje...“⁶

I Miloš Belmužević od Meduna u svojoj Kratkoj autobiografiji opisuje svoj burni život narodnim jezikom:

„I mi njegovu svjetlost počesmo služiti pravo i vjerno; i svijetli kralj Matejaš, vidjev našu pravu i vjernu službu, božijom pomoštiju i hotenijem ugarske velike gospode, nam dade, kralj Matijaš, za našu službu u tamišvarskoj međi Mojšu i Poznad u baštinu.“⁷

Književna djelatnost, prepisivačka i originalna, na starom crkvenom jeziku, latinskom, italijanskom i narodnom, produžuje se i u periodu od 15. do 19. vijeka. Istina, ta djelatnost je u Boki kotorskoj bila bogatija i po broju imena i po broju pisanih spomenika od one koja se odvijala u ostalim krajevima Crne Gore. To naročito vrijedi za 16. i 17. vijek, jer su Crnogorci u užoj Crnoj Gori za razliku od onih u Boki živjeli i borili se u neuporedivo težim uslovima. U vrijeme kad su humanizam i renesansa vršili snažan uticaj na Dubrovnik i naše primorske gradove, i Boka kotorska je bila zahvaćena tim uticajem. Na njezinoj teritoriji u 16. a naročito 17. vijeku živjelo je i radilo nekoliko pisaca koji su svoja djela pisali na narodnom jeziku. Među njima najznačajniji su bili: Kotoranin Vicko Bolica-Kokoljić, pravnik i opštinski službenik, peraški opat Ivan Krušala, Andrija Zmajević, nadbiskup barski i primas srpski, takođe Peraštanin, Kotoranin Vicko Skure, javni tumač naših

---

⁶ Prednjegoševsko doba, str. 69–70, tekst preštampan iz knjige Zakonski spomenici St. Novakovića, str. 197.

⁷ Prednjegoševsko doba, str. 98–99, tekst preštampan iz Antologije Đorđa Sp. Radojičića, str. 212.

spisa i sveštenik Niko Luković iz Prčanja. U vrijeme kad su oni stvarali u Boki se osjećao jak uticaj dubrovačke književnosti, naročito refleksi panslavizma, jugoslovenstva i potureformacije. Osim toga, snažan je bio i uticaj narodne, usmene književnosti, što je sve doprinosilo da se pisci čitaocima obraćaju na narodnom jeziku. Od Vicka Bolice-Kokoljića ostalo je kratko poetsko djelo pod naslovom – Život blažene Ozane (ispjevano vjerovatno 1638). Koliki je bio uticaj dubrovačkih pjesnika i usmene tradicije, pokazuju dvije strofe iz Kokoljićeva djela:

„Čuti ćeš, sestrice, od pisma ovoga
one tvoje družice zazvane od boga,
hoću rijet Ozane, ka među zvijeri plahe
gori u Komane rodi se u Vlahe...
Moja, reče, majko mila,
zaklinjem te višnjijem zgora,
povedi me do Kotora,
kako ti sam govorila“.⁸

Spjev Peraški boj (1654) Ivana Krušale rječito govori o tome koliko su Boke-lji bili „zainteresovani književnošću na maternjem jeziku“.⁹ Primjera radi, citiraćemo nekoliko početnih stihova iz njegova spjeva:

„Potle uzeća Risna od Mlečana,
ne ostade već u Risnu jednoga Turčina;
neg u Klobuk ercegovski svi se preniješe
i osvetu prođ Perastu s sobom poniješe,
vjerujući da je Perast, jur Mlečanima
sved lažeći, uzrokovao rasuće njima“.

Jedna od najkrupnijih figura prednjegoševskog doba svakako je ličnost Andrije Zmajevića. Taj veliki Crnogorac, iz sela Vrbe, sa Njeguša, odakle mu se pradjed doselio u Perast, školovao se u Rimu, gdje je promovisan za doktora teologije i filozofije. Omiljen u narodu katolika i pravoslavnih, godine 1671. postao je nadbiskup barski i primas srpski. Čitavog života se osjećao velikim Jugoslovenom i Slovenom. Njegov književni opus, nastao na čistom narodnom jeziku, latinicom i ćirilicom, ostao je zaobiđen od strane istorije jezika dijelom i zbog toga što su mu djela i do danas ostala gotovo sva u rukopisu. A taj opus je bio obiman: „Zbirka narodnih pjesama“, „Prepisi dubrovačkih pjesnika“ (i jedna i druga napisane oko 1640–44), crkveni ljetopis „Država,

---

⁸ Petar Kolendić: „Boličin život blažene Ozane“. Glasnik Skopskog naučnog društva, X–2, Skoplje, 1926, str. 348–350; tekst preštampan u knjizi Prednjegoševsko doba, str. 529.

⁹ Dr Slavko Mijušković: „Ivan Krušala“, Prednjegoševsko doba, str. 517.

sveta, slavna i kreposna“ (980 strana, u rukopisu, nastao vjerovatno sedamdesetih godina), „Svađa Lazarevih kćeri, Brankovice i Miloševici“ (pjesma u dijalogu, 1190 stihova), epski spjev „Peraški boj“ (1654), pjesma „Slovinskoj Dubravi“ (Dubrovniku prilikom zemljotresa, 1667), šaljiva pjesma „Tripu Skuri“ i pjesma „Od pakla“ (štampana u Mlecima, 1727). Svi proučavaoci života i djela Andrije Zmajevića svratili su pažnju i na njegov jezik. Risto Kovijanić je u bilješci o autoru u knjizi Prednjegoševsko doba (str. 518) zabilježio: „Zmajević je pisao na narodnom jeziku, čistom i tečnom. U tome je preteča Dositeja Obradovića“. ¹⁰ Dr Gavro A. Škrivanić je bio još precizniji: „U celom Zmajevićevom književnom i verskom radu oseća se njegova velika ljubav prema narodnom jeziku. Sva njegova dela pisana su čistim srpskim jezikom, onakvim kakav je i danas, sa manjim izmenama u Boki i Crnoj Gori. Čak i odredbe Spičanskog sinoda 1674. god. su tako pisane, što je jedinstven slučaj u rimokatoličkoj crkvi i za današnje vreme... Ljubav prema narodnom jeziku pisac je crpeo prvenstveno iz svoje uže otadžbine i Crne Gore, a zatim iz istorije svoga 'slovenskoga' naroda“. ¹¹ Škrivanić je u svom ogledu o crkvenom ljetopisu istakao još jednu važnost upotrebe narodnog jezika u Zmajevićevom književnom djelu: „Andrija Zmajević spada u red onih naših istoričara i književnika 17. veka koji su pisali u prozi na narodnom jeziku u vreme kada se u našim krajevima – osobito na primorju – smatralo da o nauci treba da se piše na stranom jeziku“. ¹² Kada su Orbini, Lukarević, Lucić i Mrnavić pisali italijanskim i latinskim jezikom, „više nego pola veka pre Ignjata Đorđevića Zmajević je rešio problem za koji se ovaj dubrovački pesnik zalagao, tj. da i nauku treba obrađivati na narodnom jeziku“. ¹³ Kao uzorak jezika na kome je napisao Zmajević sva svoja djela, neka posluži ovaj odlomak iz njegova crkvenog ljetopisa, u kome se govori o Crnojevićima i porijeklu autorovih predaka:

„Kada se diže iz rečene zemlje isti Crnoević (Šćepan Četvrti), za neostati pod oblašću turskom... predigoše s njim i naši stari Zmajevići k vladanju slavne gospode mletačke, i oni pridoše, od kojijeh milostivo primljeni biše (kako svjedoče dukale koje se u nas nahode), u Kotor: na Mrlatovo, nedaleko od grada, ogradiše kuću i kod nje crkvu, koja obaljena u ratu 1571, blizu mi-

¹⁰ Kako je i prije i poslije Zmajevića u Crnoj Gori postojala kontinuirana književna tradicija na narodnom jeziku, očito je da Kovijanić ovog pisca po ustaljenom šablonu neopravdano naziva pretečom Dositeja Obradovića, čime neosnovano Dositeju pripisuje zasluge oko uvođenja narodnog jezika i u crnogorsku književnost.

¹¹ Crkveni letopis iz 17. veka barskog nadbiskupa Andrije Zmajevića – Peraština, Istorijski zapisi X-2, Cetinje, 1954, str. 327.

¹² Op. cit., str. 310.

¹³ Op. cit., str. 330.

rova (zidina), iste kuće, i današnji dan vidi se. Otle, ženeći se, u Perast premjestiše se, gdje, po milosti božijoj, ustanovljena kuća naša napreduje“.¹⁴

Kotoranin Vicko Skure, o čijem se životu malo zna, ispjevao je pod utjecajem dubrovačkih pjesnika i usmene tradicije dvije pjesme, obadvije u čast Andrije Zmajevića: „U slavu Andrije Zmajevića“ (napisana 1671. god. prilikom posvećenja ovoga za nadbiskupa) i „Zavidost predobivena od slave Andrije Zmajevića“. Književnu tradiciju na narodnom jeziku njegovao je i Niko Luković. Od njega je ostala božićna pjesma „Spomeni se spasenja“ i epska pjesma u osmercu „Razgovor kraljice Lidije iz Pakla“, u stvari četiri stotine stihova prepjevanog 34. pjevanja Ariostova Bijesnog Orlanda.

Književna radnja u 16. i 17. vijeku u Boki kotorskoj pokazuje da su njeni pisci, i onda kad su bili iz redova sveštenstva, i naročito kad su bili iz narodnih redova, održavali tijesan kontakt sa svojom čitalačkom publikom. S narodom su mogli književno opštiti zahvaljujući s jedne strane jeziku, a s druge i sadržajima svojih djela koja su nerijetko bila svjetovnog karaktera.

Primjeri narodnog jezika u književnoj upotrebi iz 16. i 17. vijeka sačuvali su se i na području uže Crne Gore. Godine 1597. nikšićki vojvoda Grdan i pečki patrijarh Jovan napisali su pismo Papi Klimentu VIII u kome su zatražili pomoć za napad na Turke i predložili plan napada: papa će poslati vojsku da s mora udari na Novi, a crnogorska i srpska vojska će napasti s kopna:

„I otle (od Novog) da izide gospodin koga biste poslali na Onogošte s vojskom i tu će gospodin i sva Crna Gora i dukađinska zemlja i tu će se dogovoriti šta imaju učiniti...“ „I tu blizu Novog je župa Dračevica i za njom su Zupci i tu je glava Rade Vukašinović, i preko njih su Ridani i Onogošte i tu je glava Grdan vojvoda.“¹⁵

A 1660. godine pop Radule, starješina plemena Ridana, pisao je u vrijeme kandijskog rata, kada su stanovnici Nikšića zajedno s Mlečanima vojevali protiv Turaka, kapetanu Perasta:

„A potom ako pitate za pašu, paša je ošte na Onogoštu, paša traži emek... I dasmo paši .p. (sto) hiljada da ide s Onogošta na Gacko, ali ošte ne oće... Ali ošte ne znamo oće li i Nikšići mirno učiniti, posla nam čoecka Petru voivodi u Nedjelju...“¹⁶

S kraja 17. vijeka sačuvalo se više pisanih spomenika na narodnom jeziku. Ovdje navodimo pismo Visariona Bajice izvanrednom providuru Anto-

---

¹⁴ Odломak iz rukopisa u Arheološkom muzeju u Splitu, str. 817–18; preštampan u knjizi Prednjegoševsko doba, str. 150–51.

¹⁵ Petar Šobajić: „Nikšić“, Beograd, 1938, str. 45; tekst preštampan iz Monumenta historica nova dra Karla Horvata, Glasnik zemaljskog muzeja za BiH, 1909, str. 56–57.

¹⁶ Petar Šobajić: „Nikšić“, str. 46; tekst preštampan iz Gospe od Škrpjela P. Butorca, str. 134.

niju Zenu (dat. 4. IX 1685). Cetinjski vladika izvještava providura o turskoj pohari u Crnoj Gori, a onda se zalaže za svoju sestru kojoj su oduzete neke stvari:

„A potom, gospodine, kako dođosmo k Bogu i vama na službu vašu i služismo dokle dođe sila turska te izgubismo trista glavah i robje i kuće, ali hvala Bogu opet se nadamo na Boga i na vaše presvijetlo gospodstvo i sluge smo božije i vaše vazda, pa smo imali jednu našu sestru među vama. Gospodar joj je poginuo na službu vašu, pa smo čuli da ste joj uzeli nešto siromaštine što je ponesla od oca, nego tvrdo molimo vaše gospodstvo to povratite...“¹⁷

Književna tradicija na narodnom jeziku produžuje se u 18. vijeku na cjelokupnoj teritoriji Crne Gore. Kako su crnogorske vladike imale duhovnu i svjetovnu vlast, to su se u uslovima labavije crkvene organizacije u spisima javne upotrebe i pravne sadržine morale češće obraćati svome narodu. Predstavnicima crkvene hijerarhije u Srbiji i Vojvodini nijesu bili prisiljeni na takve kontakte. Osim toga, stari crkveni jezik u Crnoj Gori nije bio jezik kulta u onoj mjeri u kojoj je bio na srpskoj strani, jer Crnogorci nijesu mnogo zalazili u crkvu. Tim se faktorima uglavnom može objasniti upotreba narodnog jezika u književnosti od strane Njegoševih prethodnika. Ta književna radnja, uz ostale spomenike koji su nastajali tokom nekoliko vijekova, predstavlja važnu ilustraciju književne tradicije na narodnom jeziku u prednjegoševsko doba. Od vladike Danila je ostalo nekoliko tekstova pisanih narodnim jezikom. To su pretežno pisma u kojima se on obraćao svojim savremenikima za različite potrebe. Među njima se nalazi i pismo Zanu Grbičiću (dat. 7. IV 1700):

„Presvijetlom i preuzvišenom g-nu kavaljeru Zanu Grbičiću v. d. p. (vele dragi pozdrav) ot mene Danila. A potom kako mi dođe tvoja gospodska knjiga i razumljeh što mi pišeš poradi zla djela koje se učinilo među Paštrovićima i Cetinjanima kako su ubili onoga Ivaniševića. Sami znate, gospodine, kakvi su oni ljudi slobodni. Boga se ne boje, gospodi do ruke ne dohode koji bi im činio da zlo ne čine, no je usta čojak na čojka, te se kolju i pljenuju, kako i sami čujete“.¹⁸

I na području uže Crne Gore bilo je pisaca koji su se ogledali u umjetničkom pjesništvu na narodnom jeziku. Vladika Vasilije Petrović je ostavio u nasljeđe tri pjesme: „Crna Gora“, „Simeonu Nemanji“ i „Ismailu“. Sve tri su pronađene u Cetinjskom ljetopisu. Prvu je 1882. g. objavio u Rusiji Pavle Rovinski, a sve tri 1891. Marko Dragović. Ponovo ih je 1920. štampao Dušan Vuksan. Pjesma „Crna Gora“ zanimljivija je po strukturi stiha nego po sadržaju. U vrlo dugim stihovima pjesnik pjeva o Crnoj Gori i njezinoj negdašnjoj slavi. Pojava Vasilija Petrovića kao pjesnika unosi nov momenat u

¹⁷ Dr Jevto Milović: „Zbornik dokumenata iz istorije Crne Gore“, str. 1.

¹⁸ Dr Jevto Milović: „Zbornik dokumenata iz istorije Crne Gore“, str. 10–11.

razvoju crnogorske književnosti. Pjesnici prije njega su u Boki kotorskoj pjevali pretežno u osmercima. A u ostalim krajevima Crne Gore razvijala se bogata narodna, usmena književnost, ponajviše deseteračka poezija. Novina, koju je Vasilije unio u tradicionalne pjesničke okvire, ogleda se u prvom redu u stilsko-izražajnim sredstvima njegova pjesništva. Pjesma „Crna Gora“ ima sve elemente umjetničke, pisane poetske riječi: dugi stih, koji je najčešće šesnaesterac, sastavljen od dva osmerca, leonski slik, strofu, rimu, ritam, melodiju i pjesnički jezik. Međutim, pjesma sadrži i određene aluzije na političke prilike autorova vremena:

„Črna Gora ot Kotora, sva do Bara i do Skadra.
Ivan begom oglašena, manastirom proslavljena.
Tebi prečista Djevice, mati Hristova vasesh carice.
Crkva bila sagrađena, Ivanbegom nasadena,
Na sred zemlje, na Cetinje, episkopom za stojanje.
Černogorska dika prevelika, Bogorodice krepka pomoštnica,
Orla bila njima darovala, to je carska arma i pohvala,
Sade su mu krila salomljena. Ta je crkva carska razorena...”¹⁹

Narodni jezik je u 18. vijeku dostigao visok stepen svog razvoja. On nije bio samo sredstvo društvene komunikacije, nego i sredstvo koje pruža široke mogućnosti za umjetničko oblikovanje. Njegova viševjekovna upotreba u knjigama uticala je da se svestrano obogati, da poprimi obilježja razvijenog književnog jezika. Razvoj je išao do te mjere da je na njemu bilo moguće ispoljavati i složeniji svijet unutrašnjih raspoloženja. Godine 1755. Teodosije Mrkojević po ukazu vladike Save, vladike Vasilija, vojvoda i serdara, i svih crnogorskih glavara šalje pismo kadiji i Muselimu, i svim agama od Podgorice, Spuža i Žabljaka. U pismu ih izvještava o postupku spuškog kapetana Abdulaha koji pomoću mita i prevare posla neke Crnogorce zajedno s agom Zotovićem u Bosnu i Carigrad da vezira i cara lažu kako je Crna Gora po njima uputila harač. Zatim se vješt看im i sigurnim potezima dočarava njegov lik:

„A davno je i počeo zlo činiti; znate evo dvanajest godina kako smo uhvatili tvrdnu božju vjeru, a on vjerolomnik i prevarnik kupi vojsku i uze stopu naše cerkve, ljude posječe; i za to veziru pisasmo, a vezir namjesto satesfakcije naše, njega još darova.“

A dalje crnogorski glavari sa zbora u Cetinju odlučno i direktno šalju Turcima poruku da harač neće platiti:

„Koliko je vezirah bilo odkako je čestiti Otomanović primio Bosnu i Hercegovinu, nijedan vezir harače od Čarne Gore nije iskao, a malo kad na

---

¹⁹ Prednjegoševsko doba, str. 202.

nju i vojeva. Za to mi novine učinit nećemo, niti smo lanih harač platili, nit ćemo ni ljetos, ni proljetos.“

U daljem dijelu teksta prikazuje se i ličnost bosanskog vezira. Po snazi i autentičnosti doživljaja, izražajnosti i uopšte plastičnosti opisivanja taj dio pisma predstavlja primjer potpuno zrele, književno oformljena jezika:

„A da znate čestiti car, što vezir bosanski čini, i kako raju po Bosni razgoni i globi, davno bi mu glavu posjekao. A što pišete, da će doć na nas fermanom i velikom vojskom, da posječe i pohara Černuju Goru su sve četiri kraja, i pređe su dohodili i prijetili; a mi čekamo na svoju zemlju, neka naša zemlja našu krv popije.“

U završnom dijelu pisma, kao uostalom u svim njegovim dijelovima, jezik je podignut na nivo umjetničkog, figurativnog izražavanja. Viševjekovnom upotrebom kultivisan i odnjegovan, omogućavao je autorima da se uspješno njime služe u izražavanju moralnih stavova i duhovnog života uopšte:

„Ema ne možemo povjerit, da će silni car Otomanović ostavit silne imperije i carstva i kraljevstva, a da pošalje njegovu silnu ruku i vojsku na siromašnu zemlju Černu Goru, što bi njegovom Veličanstvu pred drugijema carevima i kraljevima stidno bilo. A mi smo dužni na našu zemlju i za svoju vjeru i otečestvo svoju krv proliti.“²⁰

Kontinuitet književnog stvaranja na narodnom jeziku produžuje se u Boki kotorskoj u djelu Peraštanina Ivana Antuna Nenadića, doktora crkvenog prava. Njegov junački spjev „Šambek satarisan“ ovako je ocijenio dr Slavko Mijušković: „Vrijednost, ili bolje značaj spjeva, nalazimo u tome što je on napisan na narodnom jeziku i to u četvrtom vijeku mletačke vladavine u Boki, koja, i pored jakih odnarođavajućih nastojanja u odnosu na svoje podanike u Boki, nije uspijevala ni da u katoličkim sveštenicima, ako su bili Boke-lji, nađe svoje zagovarače, već naprotiv nosioce i čuvare narodne misli preko narodnih običaja i jezika.“²¹ Bilo je slučajeva da i Crnogorci, koji su živjeli van granica svoje otadžbine, upotrebljavaju jezik kraja iz koga su poticali. Tako je Bratonožić Ivan Stefanović Balević u Petrogradu napisao narodnim jezikom geografsko-istorijski nacrt Crne Gore (1757). Krajem 18. i prvih decenija 19. vijeka na teritoriji današnje Crne Gore pisalo se gotovo isključivo narodnim jezikom. O tome svjedoče mnogobrojni zapisi (kao onaj o pogibiji Mahmut-paše Bušatlije (1786) monaha Stevana iz Bečića ili pak onaj đakona Sava Plamenca o Mandi Živanovoj koja pokloni crkvi kuću i imanje, zapis o umiru Riječke i Lješanske Nahije (1797) i protopopa Marka Martinovića,

²⁰ Prednjegoševsko doba, str. 192–195; tekst preštampan iz knjige „Prepiska mitropolita Vasilija, mitropolita Save i crnogorskih glavara 1752–1759.“ Dušana Vuksana, SKA, Beograd, 1938, str. 27–28.

²¹ Prednjegoševsko doba, str. 355.

umir Sotonića i Gluhodoljana (1789) popa Andrije Ugrešića, molba Savete Davidović za rastavu braka (1802), pismo Petru I o kugi i gladi u Crmnici Stevana Lazarevića i dr.). Ove tekstove privatne i službene upotrebe pišu pretežno sveštena lica. Službena forma tih tekstova ozvaničena je državnim pečatima i potpisom vladike Petra I, koji je u njima gotovo uvijek prisutan kao vladar, kojemu se njegovi podanici obraćaju za poslove svjetovne prirode. Ovo još jednom govori o narodnom jeziku i njegovoj upotrebi u spisima privatne i javne sadržine, kao i o tome da se taj jezik upotrebljavao u crkva-ma i manastirima.

Kao što su se pojedini stanovnici iz različitih krajeva Crne Gore u svojim pismima obraćali vladici Petru I za različite potrebe, tako se i on njima, u svojim poslanicama kao specifičnom načinu obraćanja i komuniciranja s narodom, obraćao takođe za različite potrebe. Ovakav vid opštenja s narodom jednog vladara, u čijoj su ličnosti bile sjedinjene duhovna i svjetovna vlast, očito pokazuje da mu je jezik bio moćan instrumenat pomoću koga je držao na okupu zavađena i raznim nuždama razjedinjena crnogorska plemena. Izdajući njegove poslanice i pjesme pod zajedničkim naslovom „Freske na kamenu“, izdavačko preduzeće Grafički zavod je i ovom prilikom dalo važan doprinos sagledavanju duhovne i jezičke klime u kojoj se formirao najveći naš pjesnik – Petar II Petrović Njegoš. Iako je Njegoševo djelo bilo predmet mnogobrojnih i raznolikih proučavanja, u književnoj istoriji još nije ništa bliže rečeno o tim uticajima. Proučavaoci su genezu njegova djela sagledavali u svjetlosti uticaja pseudoklasičara, srpskih i ruskih, koji su dolazili ponajviše preko pjesnika Sima Milutinovića Sarajlije, a zatim uticaja narodnog stvaralaštva, Miltona, Lomonosova i dr. Ostaje da se u nauci pokaže udio prednjegoševske tradicije, posebno ličnosti Petra I, u formiranju Njegoša kao pjesnika, mislioca i državnika.

Narodni jezik u poslanicama Petra I dostiže kvalitetni i kvantitetni razmah i uspon. Obdareni i obrazovani vladika je bogatstvo duhovnog života, svoje nemire i dileme, mogao izraziti jedino razvijenim, iznijansiranim, sintaktički i leksički obogaćenim jezikom. Uz to, koristeći se riječju kao sredstvom pomoću koga se najbolje utiče na nemirna, često krvno zavađena plemena, on je izražajnost jezika podigao na veći, stvaralački nivo. Svjestan izvanrednih mogućnosti koje mu riječ pruža u vršenju vladičanske dužnosti, Petar I je pisao: „U mene izvan pera i jezika ne imade sile nikakve za privesti nepokorne na poslušanje“.²² Kao u istinskim umjetničkim djelima, tako je i u njegovim poslanicama jezik prilagođen potrebama moralnog djelovanja na one kojima se obraća; riječi su mu odmjerene, strogo funkcionalne i uvijek upotrijebljene adekvatno situaciji na čiji se ishod utiče. Kad je na srpskoj

---

²² Prednjegoševsko doba, str. 355.

strani Dositej Obradović, i pored želje da svoja djela piše narodnim jezikom, još uvijek pisao slavenosrpskom jezičkom mješavinom, u crnogorskoj književnosti je na podlozi narodnog govora Petar I već bio izgradio svestrano razvijeni književni jezik. Primjer njegova jezika očito pokazuje da je već u zadnjim decenijama 18. vijeka na njemu bilo moguće izvesti i najveći literarni podvig. U poslanici „Zboru paštrovskom“ (dat. 27. VII 1794) vladika se očinski zalaže za stare i nevoljne roditelje čiji su sinovi počinili zločin:

„Za to vas svijeh molim, da vi od vaše i od moje strane molite i u tri puta strašnijem imenom božijem i svijem dvorom nebesnijem zakumite Divanovića i Stanka Šćepčeva i njihovu svojtu, da te starce ne ćeraju i da te zidine od kućah ne razuraju i da već prestanu činiti štete“.²³

Poput pisaca u umjetničkim djelima, Petar I se prema jeziku odnosi stvaralački vjerujući pri tom da će njegove poslanice imati najjači odziv ako se na suprotnu stranu utiče onim sintagmama i spregovima riječi koje imaju izuzetnu moć emocionalnog djelovanja. Njegove sujevjerne sagovornike najviše su pogađale upravo kletve u kojima se javljaju božanske, nebeske sile koje će, ako se ne posluša vladčina riječ, donijeti pogibelj i opštu propast:

„Koji li ne posluša i Boga se ubojati ne hoće, takvi od silnoga i strašnoga imena božija da budet proklet i da mu pogine svaka sreća i svaki napredak od njegova doma i da se svijem domom od krepke desnice božije pogine.“²⁴

Narodni jezik je svoj poetski uzlet, svoj izuzetni stvaralački trijumf dostigao u vladichinoj antologijskoj, biblijski intoniranoj poslanici „Crnogorcima i Brđanima“ (dat. 6. X 1825). Ta poslanica predstavlja himnu narodnom jeziku, pohvalu razmahu njegovih tvoračkih moći. Mnogostruko zanimljiva, ona se u prvom redu doživljava kao tvorevina visoke poetske vrijednosti; zatim se u njoj plastično ocrta tragična, osjećajno-refleksivna ličnost njenog autora. Nadalje, ona najbolje pokazuje koliko je riječ Petra I bliska Njegoševoj riječi. Čak je pojedine sintagme i riječi iz nje Njegoš docnije u Gorskom vijencu pretočio u stihove. Zbog njezine mnogostruke važnosti citiraćemo opširniji odlomak:

„...Kuluk i praviteljstvo postaviste, da zakonik carstvuje i da je svaki zakoniku podložen. Nastade, dakle, zakonik među vama, nastade sud i pravda, mir i tišina, vrijeme srećnje i blaženo, radost i veselje za dobre i bogobojazne ljude i za nejaku siromaš i sirotinju, prestade samovoljstvo, prestade domaća rat i krvoproliće.

Zakonik, carstvujući kastigom, strašno prijećашe, praviteljstvo sud i pravdu činjaše, kuluk s mjesta na mjesto idaše i svaki zlodjeđ od straha trepetaše.

²³ Freske na kamenu, str. 50.

²⁴ Op. cit., str. 51.

Ne bješe već domaće rati ni boja, ne bješe poklič: ko je vitez, ni viteza na domaći boj, ne čušaše se koleža ni tužbanje, ne viđaše se lica muškoga ni ženskoga ogrebotinah krvava i nagrđena, ni glave s crnom kapom, ni crnom mahramom pokrivene, ni perčina muškoga ni ženske kose ostrižene, ne obli-vaše se zemlja, drvo i kamen krvlju vaše braće i ne kipjaše bratska krv iz ustah vašijeh, ne kukahu majke za svojim sinovima, ni sestre za svojom braćom ošišane, ni sirote udovice za svojim muževima ogrebene, ni žalost-na dječica za svojim roditeljima suzam oblivena. Putnik mirno putovaše, trgovac slobodno trgovaše, a radnik svoju rabotu veselo rabotaše i čoban svoju stoku bez straha pasijaše i Bogom blagoslovena tišina na sve strane prebivaše...“²⁵

Kontinuitet stvaranja na narodnom jeziku produžio je i Petar II Petrović Njegoš. Sve što je napisao ovaj pjesnik saopštio je na tom jeziku. Kad je dvadesetih godina mladi Njegoš ulazio u književnost, na srpskoj strani je vođena smišljena povika i hajka na Vuka St. Karadžića. Otpor i pobuna protivu njegove reforme jezika i pravopisa dostigli su kulminaciju 1833. god., kada je Miloš Obrenović izdao i zvaničnu zabranu njegove reforme. Od te godine Vuk je u svom nastojanju ostao potpuno usamljen. Napustili su ga i malo-brojni poklonici njegove reforme (Lukijan Mušicki i Sima Milutinović Sarajlija). Vuk je našao razumijevanje i odobravanje za svoj rad jedino u Crnoj Gori. Prvi prijateljski kontakti što ih je uspostavio s mladim Njegošem u Beču (1833) produžice se i u godinama 1834. i 1835, kada je Vuk i posjetio Crnu Goru. Iz Beča je o Njegoševom oduševljenju narodnim jezikom pisao svom prijatelju Mušickom: „Ne samo što zna srpski dobro čitati i pisati nego pravi i stihove lepe. Misli da na svetu nema lepšega jezika od narodnoga.“ Uostalom Njegoš je na putu za Petrograd, gdje će 1833. god. biti rukopoložen za vladiku, prvi potražio u Beču pisca čije je lajpciško izdanje narodnih pjesama već bio čitao na Cetinju. Da je Njegoš zaista te, za Vuka kritične godine, odobravao njegovu reformu, pokazuje susret crnogorskog vladara sa srpskim mitropolitom Stratimirovićem, najvećim Vukovim protivnikom. On je bio jedino svešteno lice koje se usudilo da Vuka pred njim hvali. Koliko je Njegoš cijenio Vuka kao pisca i naučnika, najbolje svjedoče titule na kover-tama pisama koja mu je slao: „Hochgelehrten Herrn Vuk Steph. Karadsics, Doktor der Philosophie und Mitglied mehr. gel. Gesellschaften.“ Poslije ne-uspjelog pokušaja da svoje djelo „Glas kamenštaka“ štampa u Beču, Njegošu je bilo više od svega stalo da nabavi „srpska“ slova (lj, nj i j), kako ih je nazi-vao, za razliku od slovenskih koja je zajedno sa stamparijom donio iz Rusije. Ona su mu bila potrebna da svoje djelo izda na Cetinju. U tome ga je opet pomogao Vuk, jer mu je 1834. godine poslao slova za koja je išao čak u Bu-

---

²⁵ Op. cit., str. 284–285.

dim. U državnoj štampariji na Cetinju Vuk je novim pravopisom štampao „Srpske narodne poslovice“ (1836), koje je posvetio svom prijatelju, pjesniku i misliocu, Petru II Petroviću Njegošu. U posveti je doslovno napisao da ga je „sreća s njime upoznala“.

Iako je crnogorski vladika svoje odnose sa srpskom crkvenom jerarhijom i zvaničnom Miloševom upravom stavio na kocku, pokazao je široko razumijevanje i odobravanje Vukove reforme. Uvođenje narodnog jezika u književnost na srpskoj strani učinilo mu se prirodnim i normalnim jer je književna tradicija na tom jeziku u njegovoj otadžbini bila tokom niza vijekova neprekidna praksa. Duhovno i jezičko nasljeđe koje je ponio iz doma svoga strica već je bilo usmjerilo njegovo djelo u pravcu izražavanja života, mentaliteta, osjećanja i mišljenja naroda njegove zemlje. Danas s pravom možemo reći da je Vuk St. Karadžić u književnoj tradiciji na narodnom jeziku s područja današnje Crne Gore, kao i one u Dubrovniku, našao najbolju potvrdu za svoju reformu. O tome govori i činjenica da je svoje Poslovice 1836. godine prije predavanja u štampu prebacio iz ekavštine u ijekavštinu. Vuk se definitivno opredijelio za južno narječje pod uticajem saznanja do kojih je došao boraveći u zapadnim i južnim krajevima naše zemlje.

Nastojanje mladoga Njegoša da se i prosvjeta u Crnoj Gori organizuje na narodnim osnovama, pokazuje koliko je književna tradicija bila bliska narodnom životu. Godine 1834. u cetinjskom manastiru je počela s radom prva škola na području uže Crne Gore. Učenici su u njoj sticali osnovna znanja; učili su čitanje, pisanje i crkvenu istoriju. Za potrebe nastave do pojave crnogorskih udžbenika koristili su se ruski i srpski. Njegoš je po povratku iz Petrograda donio više primjeraka bukvara i psaltira za širu, crkvenu i školsku upotrebu. Učitelji su donosili iz srpskih krajeva pod Austrijom i slavenosrpske udžbenike, ali su oni kao i ruski bili u privremenoj upotrebi. Kako je škola trebala biti bliska narodnom životu, to se nije moglo postići pomoću psaltira i bukvara dobivenih iz Rusije i Vojvodine. Na izričito Njegoševo traženje izradu crnogorskih udžbenika preuzeo je sekretar „praviteljstva“ crnogorskog Dimitrije Milaković. Već 1836. god. on je u Knjigopečatnji crnogorskoj štampao „Srbski bukvar“, pedeset godina ranije od onih koji su u Enciklopediji Jugoslavije navedeni kao prvi. Dvije godine docnije (1838) štampao je i Srbsku gramatiku. Pojavu crnogorskih udžbenika uslovili su i ozbiljni jezički razlozi: „Slavenosrpski jezik kojim su u srpskim krajevima pisani udžbenici toga vremena nije u Crnoj Gori stekao pristalica. Na Cetinju nije ni mogao imati tradicije. Unijeti takav jezik samo u školske udžbenike značilo bi razarati zdravu osnovu kulture koja je ovdje izrastala na narodnom stvaralaštvu i narodnom jeziku ovih krajeva... Ova rješenja došla su onih godina kada je

mladi Njegoš i svom obožavaocu Lukijanu Mušickom zamjerao što malo prostije srpski ne piše.²⁶

Autor prvih crnogorskih udžbenika, obrazovani Mostarac Dimitrije Milaković, u svom Bukvaru je upotrebljavao dva jezika: crkvenoslovenski i narodni – i dvije ćirilice: crkvenu i „graždansku“. Građanska ćirilica je u stvari ona azbuka koju je reformom crkvene ćirilice stvorio na početku 18. vijeka ruski car Petar Veliki. Srbska gramatika objedinjuje svojstva Vukovih već izdatih gramatika narodnog jezika i onih gramatika zvaničnog jezika koji je tada bio u upotrebi u Vojvodini i Srbiji. „Mada poput starih gramatičara i Milaković narodni jezik naziva prostačkim, tj. govor dijeli na književni i prostački, on je u gramatička pravila svodio narodni jezik krajeva koje je poznao. I ovo govori da su Vukove ideje bile bliske nosiocima kulturnog života na Cetinju koji se već počeo javljati kao nov kulturni centar. Ne može se, međutim, reći da je Milaković napisao gramatiku narodnog jezika. On je zadržao staru gramatičarsku terminologiju i način izlaganja. Vjerovatno po ugledu na slavenosrpsku gramatiku Avrama Mrazovića iz 18. vijeka, pisanu opet po ugledu na ruske gramatike, Milaković je, kao uostalom i Vuk u svojoj Pismenici 1814. godine, pokušao da u „stare kalupe prelije živi narodni govor“.²⁷

Očito je da je on narodni jezik upotrebljavao da bi zadovoljio potrebe nastave koja je trebala biti bliska kako narodnom životu tako i tradiciji prednjegoševskog doba.

Književna tradicija na narodnom jeziku u prednjegoševsko doba na cjelokupnoj teritoriji današnje Crne Gore predstavlja značajan period crnogorske kulturne i književne prošlosti. Nastajući tokom nekoliko vijekova, ona je razvoj crnogorske pisane riječi utemeljila na zdravim narodnim osnovama. Kada je u Srbiji i Vojvodini nastajala književna tradicija, koja je i po jeziku i po sadržajima svojih djela bila daleko od naroda, u Crnoj Gori se stvarala pismenost i književnost na jeziku koji je bio izraz narodnog života. U 16, a naročito 17. vijeku na tom jeziku su se u Boki kotorskoj ogledali i prvi pisci u umjetničkom stvaralaštvu. Prvih decenija 18. vijeka i na području uže Crne Gore nastaju tekstovi sa izrazitim književnim akcentima i tendencijama. Već sredinom toga vijeka narodni jezik dostiže visok stepen svog razvoja. On nije više samo sredstvo široke društvene komunikacije u spisima privatne i javne upotrebe, nego i sredstvo koje pruža mogućnosti za umjetničko oblikovanje. Narodni jezik iz tog vremena sadrži primjere potpuno zrele, književno oformljene jezika. Svoje kvalitativno i kvantitativno obogaćenje

---

²⁶ Radivoje Šuković: „Prvi crnogorski udžbenici u Njegoševoj školi“, Prosvjetni rad, Titograd, 1. X 1963, str. 4.

²⁷ Op. cit., str. 5.

još više je dostigao u ličnosti obrazovanog i talentovanog vladike Petra I. Njegov jezik je, kako kaže Branko Banjević, „moćan instrumenat na kojem odjekuju svi tonovi i vidovi unutrašnjih i spoljašnjih zbivanja. On je rezultat neprekidne upotrebe narodnog jezika u privatnom i državnom životu stare Zete i kasnije Crne Gore. On opovrgava staru tvrdnju da je Vuk uveo narodni jezik“,²⁸ ističe Banjević, i u crnogorsku književnost, pa nastavlja: „U stvari, Vuk je nametao građanskom društvu u Srbiji i Vojvodini, koje se preko crkvenoslovenskog jezika otuđilo, ono što je u Crnoj Gori bila neprekidna praksa“. ²⁹ Najveći stvaralački domet narodni jezik je dosegao u književnom djelu našeg najvećeg pjesnika – Petra II Petrovića Njegoša. Književna tradicija na tom jeziku predstavlja temelj sa koga je izraslo njegovo djelo. Ona je korijen njegove inspiracije; osnovni i glavni oslonac za sublimaciju narodnog života u njegovom djelu. Udio te tradicije u formiranju našeg savremenog književnog jezika ne mogu zaobići ni istorije književnosti jugoslovenskih naroda ni lingvistička nauka.

---

²⁸ Čovjekotvorna riječ Petra I Petrovića, Stvaranje, Titograd, 1–2/1967, str. 140.

²⁹ Op. cit., str. 140–141.

UPUTSTVA SARADNICIMA

Časopis *Lingua Montenegrina* prvenstveno objavljuje originalne rezultate filoloških i kulturoloških naučnih ispitivanja, i to one radove koji se publikuju prvi put, ali i preliminarna saopštenja, pregledne naučne radove i stručne radove.

Pored toga, Redakcija objavljuje i recenzije i prikaze knjiga, časopisa, naučnih i stručnih skupova. Odabir ponuđenih rukopisa za objavljivanje te klasifikaciju odabranih radova Redakcija časopisa zasniva na ocjeni recenzenata.

Časopis *Lingua Montenegrina* izlazi na crnogorskome ili nekom drugom slovenskome jeziku, kao i na engleskome jeziku.

1. **Izvorni naučni rad** (*Original scientific paper*) sadrži neobjavljiva ne rezultate izvornih teorijskih ili praktičnih ispitivanja koje je autor korektno naveo tako da se mogu provjeriti njihova tačnost i tačnost analiza.

2. **Preliminarno saopštenje** (*Preliminary communication*) sadrži građu ili naučne podatke koji zahtijevaju brzo objavljivanje.

3. **Pregledni rad** (*Review*) jeste kritički i analitički pregled nekog područja ispitivanja ili jednog njegova dijela. U članku treba biti vidan autorov doprinos izučavanju izabrane problematike, a citirana literatura mora biti cjelovita.

4. **Stručni rad** (*Professional paper*) informiše i uvodi u problematiku struke bez pretenzija da bude plod naučnoga istraživanja.

U gornjem lijevom uglu potrebno je istaći: ime i prezime autora, instituciju u kojoj je zaposlen, grad i e-mail adresu.

Naslov rada mora biti kratak i jasan.

Rad treba da ima sažetak od oko 250 riječi i ključne riječi. Naslov rada, sažetak i ključne riječi potrebno je prevesti na engleski jezik.

Autor predlaže kategorizaciju rada, a konačnu odluku, nakon recenzenskoga postupka, donosi Redakcija časopisa.

Rukopisi i CD se ne vraćaju.

Redakcija

SADRŽAJ

Borislav STOJOVIĆ: Neke sugestije za dopunu Pravopisnoga rječnika crnogorskoga Pravopisa	3
Stojan VRLJIĆ: Prijevod kao umjetnost – na odabranom primjeru	9
Robert Josip DEMIROVIĆ: Poimanje norme standardnoga jezika	39
Goran DRINČIĆ: Prevođenje stručnih tekstova iz oblasti prava: Komponentna analiza kao prevodilački postupak	63
Milica LUKIĆ & Marina PILJ-TOMIĆ: Staroslavenske liturgijske knjige na hrvatskom nacionalnom prostoru u XIX. stoljeću	75
Mislav KOVAČIĆ: Hrvatska istovrijednica za latinski naziv <i>latrinae</i> i tvorba imenica dometkom <i>-lište</i>	109
Loretana FARKAŠ: Fonološko i morfonološko pravopisno načelo u slavonskih dopreporodnih pisaca	119
Mirjana Matea KOVAČ & Damir HORGA: Poštapalice u hrvatskom jeziku	139
Elvira ĆEMALLOVIĆ-DILBEROVIĆ: Metafora u političkom diskursu	165
Samir ĆORAGIĆ: Lingvistički međuodnos jezika i religije: nekoliko zapažanja	173
Vlasta RIŠNER & Željko RIŠNER: Promjene značenja i uporabe glagola <i>raditi</i>	185

Senka MARINČIĆ: Referencijalna identičnost u participnim konstrukcijama i rečenicama njemačkoga i hrvatskog jezika	206
Ljubica KORDIĆ: Metafora u njemačkom i hrvatskom pravnom idiomu	229
Sandra VUJOVIĆ: Značaj prozodijskih signala u sistemu preuzimanja reda govorenja u engleskome jeziku	241
Dorota CHŁOPEK: English utterances with 'into' and 'out of' expressed in a Slavic lan- guage –Polish: Patterns for contextualising selected spatial scenes	253
Milorad NIKČEVIĆ: Crnogorsko pjesništvo na kraju XIX i u osvitu XX vijeka na stazama Nikole I Petrovića – sljedbenici i epigoni	277
Ivan BOŠKOVIĆ: Slika Crne Gore u putopisu Ferenc Fejtöa .....,.....	301
Nino RASPUDIĆ: Motiv hrvatske okrutnosti u talijanskoj književnosti: nastanak i funkcije	313
Boris ŠKVORC: Kreleža i Andrić, lokalna i globalna identifikacija: fikcionalizacija faktografskog; poetika kao (i) politika	345
Jakov SABLJIĆ & Mirjana MIJIĆ: Metodička obrada jedne lirske pjesme i njezine parodije	389
Vanja VUKIĆEVIĆ-GARIĆ: U utočištu umjetnosti: neodoljiva nepouzdanost Nabokovljevih naratora ...	411
Selma RALJEVIĆ: <i>Placing</i> : James Joyce i Sherwood Anderson	431
Dragana KALEZIĆ: Ruski pisci na sceni Crnogorskog narodnog pozorišta (II)	449
GRADA	
Vukić PULEVIĆ: Grada za poljoprivrednu fitonimiju Crne Gore	487

PORTRETI

- Adnan ČIRGIĆ:
Doprinos Milorada Nikčevića jezikoslovnoj montenegristici 581
- Aleksandar RADOMAN:
Božidar Pejović kao proučavalac crnogorske književnosti
XIX vijeka 593

PRIKAZI

- Adnan ČIRGIĆ:
Vrijedan doprinos crnogorskoj leksikografiji 613
- Goran DRINČIĆ:
Omaž jeziku i lingvistici 615
- Aleksandar RADOMAN:
Hrvatske književne teme Boža Milačića – dragocjen prilog
crnogorsko-hrvatskim književnim vezama 619

ARHIVA

- Vojislav P. NIKČEVIĆ:
Narodni jezik u crnogorskoj književnosti prednjegoševskog doba 625

TABLE OF CONTENTS

Borislav STOJOVIĆ: Some Suggestions For Amendments To The Spelling Dictionary Of The Montenegrin Language	3
Stojan VRLJIĆ: Translation As Art - A Selected Example	9
Robert Josip DEMIROVIĆ: Understanding The Norms Of Standard Language	39
Goran DRINČIĆ: Translating Legal Texts: Componential Analysis As A Translation Procedure	63
Milica LUKIĆ & Marina PILJ-TOMIĆ: Old Slavic Liturgical Books Within Croatian National Territory In The 19 th Century	75
Mislav KOVAČIĆ: Croatian Equivalent For The Latin Word <i>Latrinae</i> And Formation Of Nouns With The Suffix <i>-lište</i>	109
Loretana FARKAŠ: Phonological And Morph-Phonological Spelling Principle Of Slavonian Pre-Illyrian Authors	119
Mirjana Matea KOVAČ & Damir HORGÁ: Fillers In The Croatian Language	139
Elvira ČEMALOVIĆ-DILBEROVIĆ: Metaphor In Political Discourse	165
Samir ČORAGIĆ: Linguistic Interrelations Between The Language And Religion: A Few Observations	173
Vlasta RIŠNER & Željko RIŠNER: Changes In The Meaning And Usage Of The Verb <i>Raditi</i>	185

Senka MARINČIĆ: Referential Similarity In Participle Constructions And Sentences In German And Croatian Languages	206
Ljubica KORDIĆ: Metaphor In German And Croatian Legal Language	229
Sandra VUJOVIĆ: The Importance Of Prosodic Signals In the Turn-Taking System In English Language	241
Dorota CHŁOPEK: English utterances with 'into' and 'out of' expressed in a Slavic lan- guage –Polish: Patterns for contextualising selected spatial scenes	253
Milorad NIKČEVIĆ: Montenegrin Poetry At The End Of XIX And Beginning Of XX Century Following The Work Of Nikola I Petrović – Followers And Epigones	277
Ivan BOŠKOVIĆ: View Of Montenegro In A Travelogue By Ferenc Fejtö	301
Nino RASPUDIĆ: Croatian Cruelty Motive In Italian Literature: Origin And Functions	313
Boris ŠKVORC: Krlježa And Andrić, Local And Global Identification: Fictionalization Of The Factographic; Poetics As (And) Politics	345
Jakov SABLJIĆ & Mirjana MIJIĆ: A Poem And Its Parody In The Context Of Teaching Methodology	389
Vanja VUKIĆEVIĆ-GARIĆ: In The Refuge Of Art: The Irresistible Unreliability Of Nabokov's Narrators	411
Selma RALJEVIĆ: <i>Placing</i> : James Joyce And Sherwood Anderson	431
Dragana KALEZIĆ: The Russian Writers on the Scene of Montenegrin National Theatre (II) ..	449
MATERIAL	
Vukić PULEVIĆ: Material For Agricultural Phytonymy Of Montenegro	487

PORTRAITS

- Adnan ČIRGIĆ:
Milorad Nikčević's Contribution To Montenegistics 581
- Aleksandar RADOMAN:
Božidar Pejović And His Contribution To The Study
Of The XIX Century Montenegrin Literature 593

REVIEWS

- Adnan ČIRGIĆ:
Valuable Contribution To Montenegrin Lexicography 613
- Goran DRINČIĆ:
Homage To Language And Linguistics 615
- Aleksandar RADOMAN:
Croatian Literary Topics by Božo Milačić – Valuable Contribution
To Montenegrin-Croatian Literary Relations 619

ARCHIVE

- Vojislav P. NIKČEVIĆ:
People's Language In Montenegrin Literature Of Pre-Njegoš Period 625

Lingua Montenegrina
časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja

icjj@t-com.me

Izdavač
Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“ – Cetinje

Glavni i odgovorni urednik
Adnan Čirgić

Za izdavača
Aleksandar Radoman

Lektura i korektura
Jelena Šušanj

Prijelom
Sonja Asović

Štampa
IVPE – Cetinje

Tiraž
500

Objavljivanje časopisa Lingua Montenegrina pomoglo je
Ministarstvo kulture, sporta i medija Crne Gore

*CIP – Каталогизација у публикацији
Централна народна библиотека Црне Горе, Цетиње
81(497.16)

*LINGUA Montenegrina : časopis za jezikoslovna,
književna i kulturna pitanja / urednik Adnan
Čirgić . - God. 3, br. 6 (2010) - . - Cetinje
(Ivanbegova 57) : Institut za crnogorski jezik i
jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, 2010 (Cetinje
: IVPE). - 24 cm

Dva puta godišnje.
ISSN 1800-7007 = Lingua Montenegrina (Cetinje)
COBISS.CG-ID 12545808

Časopis je registrovan u Ministarstvu kulture, sporta i medija Crne Gore
(br. 05 - 2951/2)